

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Aleksandra A. Marković

**IDEOLOŠKO-POLITIČKA ORIJENTACIJA
PREKARIJATA U SRBIJI**

doktorska disertacija

Beograd, 2021

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Aleksandra A. Marković

**IDEOLOGICAL-POLITICAL ORIENTATION
OF THE PRECARIAT IN SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Mentor:

Prof. dr Vladimir Vuletić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Članovi komisije:

Prof. dr Slobodan Antić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Prof. dr Jovo Bakić, vanredni profesor

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

dr Mario Reljanović, naučni suradnik

Institut za uporedno pravo

Datum odbrane: _____.____. 2022. godine, u Beogradu

Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji

Sažetak:

Doktorska disertacija za svoj predmet istraživanja ima, na jednoj ravni, prekarijat kao društvenu grupaciju u nastanku, a na drugoj, ideološko-političke orijentacije pojedinaca koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada u Srbiji. Osnovni ciljevi rada bili su usmereni na utvrđivanje mogućnosti da se prekarijat posmatra kao zasebna klasa ili sloj, kao i otkrivanje potencijalno specifične ideologije koja bi se mogla vezati za prekarijat u Srbiji. Nastojale su se identifikovati osnovne vrednosti koje deli ova društvena grupacija u Srbiji, kako bi se moglo govoriti i o eventualnom potencijalu kolektivnog delanja prekarijata. Najviše, rad je imao za cilj i da utvrdi praktično-političku usmerenost prekarijata u Srbiji, odnosno za koga pripadnici prekarijata u Srbiji glasaju. S obzirom na to da istraživanje prekarijata i prekarnosti kao novog društvenog fenomena još uvek pati od nedovoljne pojmovne i teorijske utemeljenosti, istraživanje u ovoj disertaciji je pre eksplorativnog nego eksplanatornog karaktera. Ispitivane su sledeće hipoteze (istraživačka pitanja): pripadnici prekarijata u Srbiji dele desno orijentisano ideološko usmerenje; nepostojanje jasno uobličene vrednosne sistema onemogućava prekarijat da stekne delatni potencijal koji bi mu omogućio promenu sopstvenog položaja; mlađi pripadnici prekarijata, naročito muškarci, ako uopšte izlaze na izbore, glasaju većinom za Srpsku radikalnu stranku, dok među pripadnicama prekarijata generalno prevladava izborna apstinencija, a ako izlaze na izbore, onda ravnomerno glasaju za Srpsku radikalnu stranku i Srpsku naprednu stranku.

Primenjena je sekundarna analiza dostupnih podataka, a izvori sekundarne građe bili su: izveštaji i rezultati dosadašnjih istraživanja u svetu (pre svega Evropi), istraživanja i teorijska promišljanja drugih istraživača, internet stranice i prezentacije organizovanih pokreta prekarnih radnika; institucionalni i zakonski okvir, te dosadašnja istraživanja prekarnih radnika u Srbiji; empirijski deo rada zasnovan je na podacima nastalim u okviru devete runde Evropskog društvenog istraživanja (*European Social Survey*). Autorka svesno koristi različita teorijska oruđa u osvetljavanju predmeta analize, što je umnogome uslovljeno samim istraživačkim instrumentom, koji primorava da sociološki realizam ustupi mesto metodološkom individualizmu. Različite teorijske perspektive treba shvatati kao komplementarne, a ne kao rivalske. Na analitičkom nivou konkretnog društva (srpskog) operacionalizacija klase određena je položajem na tržištu rada. Prekarijat se ne posmatra kao homogena društvena grupacija, kao klasa ili sloj, već je reč o tome da se u okviru svake klase razlikuju prekarni i neprekarne položaji, gde prekarne položaje odlikuje nesigurnost na tržištu rada (tzv. pristup individualnih ugovora).

U Srbiji se heterogena grupacija ispitanika koji imaju prekarni položaj na tržištu rada identifikuje sa desničarskim ili strankama desnog centra, odnosno sa političkim akterima koji obilato koriste socijalnu demagogiju u svom diskursu, a koji u potpunosti prihvataju osnovna usmerenja ekonomskog liberalizma kao osnove na kojoj počiva neoliberalni oblik kapitalizma. Iako su sve tri hipoteze načelno potvrđene, dobijene nalaze bi trebalo uzeti sa rezervom – pripadnici prekarijata jesu desno orijentisani i glasaju većinski za Srpsku naprednu stranku, ali isto važi i za one koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada. Hipoteza o nepostojanju jasno uobličene vrednosne sistema koji onemogućava prekarijat da stekne delatni potencijal je u potpunosti potvrđena - pokazana je ideološko-politička dezorijentisanost, za koju bi se pre moglo reći da ima reakcionarni potencijal nego revolucionarni. Uz ogradu da autorka ne može izvesti dalekosežne zaključke, može se reći da prekarijat u Srbiji nije ni klasa po sebi, a kamoli klasa za sebe. Štaviše, još uvek nije reč ni o grupaciji koja bi mogla činiti zaseban sloj, čiji bi pripadnici delili slične životne uslove i poglede na svet. Jednostavno, sama po sebi, prekarnost na tržištu rada još uvek nije dovoljno distinktivna i ključna odrednica na osnovu koje bi se društvo strukturiralo.

Ključne reči: prekarijat, društvena stratifikacija, prekarni rad, prekarnost, ideološka orijentacija, politička orijentacija

Naučna oblast: sociologija

Uža naučna oblast: opšta sociologija, politička sociologija

UDK: 316.3 / 316.334 / 316.34

Ideological and political Orientation of the Precariat in Serbia

Abstract:

The subject of this PhD thesis is the precariat as a social group in the making on the one hand, and the ideological and political orientations of individuals in precarious positions in the labour market of Serbia on the other. The main objectives of the thesis have been directed towards determining whether the precariat could be viewed as a separate class or stratum, as well as discovering potentially specific ideologies that could be linked to the precariat in Serbia. The author strives to identify core values shared by this social group in Serbia so as to address the possible potential of the precariat's social action as well. This thesis aims at investigating the political orientation of the precariat in Serbia, i.e. who the precariat vote for. Inasmuch as the research of the precariat and precarity as new social phenomena is met with insufficient conceptual and theoretical grounding, the research in this thesis is explorative rather than explanatory. The following hypotheses (research questions) have been considered: the precariat in Serbia share the ideological orientation of the political right; the lack of a clearly defined value system prevents the precariat from realising the potential of social action that would enable its members to change their position; the precariat in Serbia (especially younger men), vote predominantly for the Serbian Radical Party (providing they vote to begin with), whereas the precariat in general terms abstain from voting, and if they go to the polls, their votes are evenly split between the Serbian Radical Party and the Serbian Progressive Party.

The author applied secondary analysis of existing data, and secondary source materials encompass the following: the reports and results of previous research done abroad (primarily Europe), research and theoretical reflections of other researchers, websites of organised movements of precarious workers; institutional and legal framework, and previous research on precarious workers in Serbia; the empirical part of the thesis is based on the data obtained in the Round IX of the European Social Survey. The author purposefully uses various theoretical tools in order to shed light on the subject of the analysis, which is largely a result of the research instrument itself, which compels social realism to give way to methodological individualism. Different theoretical perspectives are to be perceived as complementary rather than those of rivalry. At the analytical level of a particular society (Serbian), the operationalisation of class is determined by its position in the labour market. The precariat is not observed as a homogeneous social group, class or stratum. Instead, precarious and non-precarious positions are distinguished within each class, where precarious positions are characterised by precarity in the labour market (so-called individual contract approach).

The heterogeneous precarious respondents in Serbia identify with right-wing or centre-right political parties, i.e. political agencies that make extensive use of social demagoguery in their discourse and fully embrace the basic orientation of economic liberalism as a foundation upon which neoliberal capitalism is laid. Although all three hypotheses are generally confirmed, the results should be considered with caution – those who consider themselves as part of the precariat share the orientation of the political right, the majority voting for the Serbian Progressive Party, but the same applies to those in a non-precarious position in the labor market. The hypothesis on the lack of a clearly defined value system that prevents the precariat from realising its potential for social action has been fully confirmed – ideological and political disorientation has been proved, which could be said to have reactionary potential rather than revolutionary. With the note that the author cannot draw far-reaching conclusions, it is safe to say that the precariat in Serbia is neither a class in itself, let alone a class for itself. In addition, it is still not a group that could constitute a separate stratum, whose members would share similar living conditions and personal worldviews.

In a nutshell, precarity per se is still not sufficiently distinctive in the labour market and does not represent a key determinant of structuring a society.

Key words: precariat, social stratification, precarious work, precariousness, precarity, ideological orientation, political orientation

Scientific field: sociology

Scientific subfield: general sociology, political sociology

UDC: 316.3 / 316.334 / 316.34

1. UVOD	1
2. POJMOVNO-TEORIJSKI I KONTEKSTUALNI OKVIR	7
2.1. Nastanak i razvoj pojmova prekarnosti, prekarnog rada i prekarijata	7
2.2. Proces prekarizacije i društvene nejednakosti: posledica globalnog neoliberalnog kapitalizma	13
2.3. Prekarijat i shvatanja strukture savremenog društva.....	30
2.4. Raširenost i oblici prekarnog rada.....	54
2.5. Stendingovo tumačenje pojma prekarijata: apologija prekarne klase i nova klasna shema	73
2.6. Naučna debata o prihvatanju pojma prekarijata kao klase: pojmovno razlikovanje prekarijata i proletarijata	86
2.7. Mogućnosti kolektivnog organizovanja i delanja prekarijata.....	93
2.8. Prekarijat i demokratija.....	101
2.9. Teorijsko određenje ideološko-političke orijentacije.....	117
2.10. Kontekstualni okvir: periferni položaj Srbije u globalnom kapitalističkom sistemu i prekarni rad u Srbiji.....	128
2.11. Hipotetički okvir istraživanja: osnovna istraživačka pitanja.....	159
3. METODOLOŠKI OKVIR ANALIZE	160
3.1. Metodološki pristup.....	160
3.2. Analitički okvir: operacionalizacija pojmova	165
4. REZULTATI ANALIZE	190
4.1. Opis uzorka, dimenzije i prediktori prekarnosti.....	190
4.2. Ideološko-politička orijentacija prekarijata.....	205
4.2.1. Ideološka i politička usmerenost prekarijata	205
4.2.2. Radikalna desnica: homofobija, antiuseljeničko usmerenje, kolektivni identitet i konzervativni nacionalizam.....	217
4.2.3. Modernizam – tradicionalizam vs. (ekonomski) egalitarizam – (neo)liberalizam.....	228
4.3. Ideološko-politička dezorijentisanost, reakcionarni ili revolucionarni potencijal prekarijata?241	
4.3.1. Politički aktivizam	242
4.3.2. Politička efikasnost	255
4.3.3. Politička podrška i legitimitet	260
4.3.4. Pravda i pravednost	270
4.4. Uporedna analiza ideološko-političkih usmerenja prekarijata u Srbiji i prekarijata u zemljama EU (Nemačka i Hrvatska).....	284
5. ZAKLJUČAK	309
6. LITERATURA.....	323

1. UVOD

Rad koji se nalazi pred čitaocima bavi se prekarijatom u Srbiji i njegovom ideološko-političkom orijentacijom. S obzirom da je ovo uvodno poglavlje, na ovom mestu fokus će biti na tome da se čitaocima predstavi osnovna relevantnost teme, to šta je autorku potaklo da se bavi ovom temom, kao i to da se pokažu osnovni ciljevi i struktura rada.

Autorka se prvi put susrela sa pojmovima prekarijata, prekarnog rada i prekarizacije čitajući knjigu koju je uredio sociolog Srećko Mihailović *Od novinara do nadničara. Prekarizacija rada i života*. U navedenoj knjizi pročitala je da je prekarni rad pre svega nezvestan, nesiguran rad, te je najčešće reč o zaradi koja je nedovoljna. Naravno, reč je o radu koji se ne vezuje isključivo za novinare, niti za određenu profesiju. Kada je 2015. godine ova knjiga objavljena, autorka je bila stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Mesečni iznos stipendije koju je Ministarstvo davalo studentima doktorskih studija bio je manji od visine prosečne plate u Srbiji, ali veći od propisane minimalne zarade. Ukoliko dolazite van Beograda i rentirate stambeni prostor, uz ostale troškove života, jasno je da je reč o nedovoljnom iznosu. No, čak nije problem u tome što država ne izdvaja više za svoje najtalentovanije doktorande (koliko uopšte izdvaja za obrazovanje¹, dobro je da postoje ovakvi fondovi), već u tome što potpisivanje ugovora obavezuje stipendiste da ne izlaze na tržište rada. Drugim rečima, država vas plaća da vredno učite i pišete doktorsku disertaciju, a ako niste iz Beograda ili čak i ako jeste a iz bilo kog razloga vam je stipendija jedini izvor prihoda, primorani ste da radite na „crno”. Ukoliko imate sreće, možda odradite neki mini posao za jednu od nevladinih organizacija i budete zadovoljni jer je to ipak „rad u struci”. U trenutku kada je autorka postala stipendistkinja radila je u kafiću. Čak i kada je uspela da iz statusa stipendistkinje pređe u status zaposlene na Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, ugovori koji istraživači potpisuju su na određeno, projektni ciklus bio je uveliko završen, a već godinama unazad nije se znalo na koji način će se istraživači finansirati. No, nije ovde namera da se priča o individualnim sudbinama, iako sama potpisnica ovih redaka zna dosta kolega i kolegice u sličnim situacijama. Na ovom mestu se samo želi istaći da je primarno iskustvo uticalo na to da se autorka dublje zainteresuje za temu i da pročita knjigu britanskog ekonomiste Gaja Stendinga (Guy Standing) *Prekarijat – nova opasna klasa* (2011).

Pre nego što budu izneti osnovni ciljevi rada, valja nekoliko redaka posvetiti samoj relevantnosti teme, jer ona nije relevantna samo na mikro nivou individualnih životnih priča. Kada se u neke od svetski poznatih naučnih baza ukuca reč prekarijat (eng. *precarariat*), broj dobijenih rezultata već nešto govori. Tako se u bazi Google Scholar pojavljuje preko 20.000 rezultata, u Wiley Online Library preko 500, Oxford Academic preko 170, EBSCO host nudi preko 240, SAGE Journals preko 870, a JSTOR 370 rezultata, odnosno naučnih članaka koji u naslovu sadrže reč prekarijat. Već ovo je indikativno da je reč o pojmu koji intrigira naučnu zajednicu. Sa druge strane, iako u Srbiji postoji početna inicijativa za istraživanje (pre svega zahvaljujući civilnom sektoru), ona je još uvek nedovoljno razvijena. COBISS baza podataka nudi tek 24 rezultata za reč prekarijat, uključujući tu i radove potpisnice ovih redaka koja je već objavljivala delove disertacije u stručnim časopisima. Naravno da se relevantnost ne procenjuje na osnovu broja rezultata koji izlaze u Internet pretraživačima, samo se želi naglasiti da je to jedan od indikatora koji pokazuju da je reč o novom društvenom fenomenu, koji posebno u svetskoj nauci, zaokuplja društvene istraživače. Radi se o tome da savremeno kapitalističko društvo XXI veka sa sobom donosi pitanja (ne)izvesnosti rada i radne snage, sve veće društvene nejednakosti, pitanja rapidnog usavršavanja sredstava za društvenu (re)produkciju i sve manje potrebe neposrednog učešća čoveka kao subjekta proizvodnje,

¹ Udeo ukupnih budžetskih sredstava za aktivnosti istraživanja i nauke u bruto domaćem proizvodu u 2020. godini iznosio je 0,46% (<https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20210625-budžetska-izdvajanja-za-nauku-202021-istrazivanje-i-razvoj/?a=0&s=0>, pristupljeno 15.12.2021).

pitanja socijalne psihopatologije, produbljivanja oblika straha, nesigurnosti i neizvesnosti, nepoverenja, obesmišljavanja, urušavanja moralnih normi (solidarnosti pre svega) itd.

Savremene globalne nejednakosti, kako nejednakosti u bogatstvu, tako i nejednakosti u prinosu na kapital i nejednakosti u imovini, na pojavnim nivou reflektuju se i na tržištu rada, kreirajući novu društvenu grupaciju prekarijata – pojedinaca koji imaju nestabilna, nestalna i nesigurna radna mesta, ako ih uopšte i imaju, te koji svakodnevno hodaju po ivici ekonomske integrisanosti. Stoga je jedno od osnovnih pitanja koje na intrigantan način provocira istraživačke aktivnosti onô o pojmovnom određenju prekarnog rada, prekarijata i prekarnih stanja/procesa prekarizacije. Nesigurnost i nestabilnost na tržištu rada potakla je brojne savremene sociologe i društvene teoretičare da aspekt prekarnosti dobije jedno od ključnih mesta u njihovim konceptima modernosti. Antoni Gidens (Anthony Giddens) u „poznoj modernosti” i globalizaciji vidi rađanje ontološke nesigurnosti (Gidens, 1998), Ulrich Bek (Ulrich Beck) govori o „rizičnom društvu” u kojem naučna i tehnološka stručnost umnožava pretnje sa kojima se ljudi suočavaju u svom svakodnevnom životu te tvori proizvodnju rizika i nesigurnosti, uprkos sve većoj kumulaciji znanja (Bek, 2001, 2011). Zigmund Bauman (Zygmunt Bauman) piše o „fluidnoj modernosti, životu i strahu” te uslovima stalne neizvesnosti, ranjivosti i nesigurnosti u savremenim društvima (Bauman, 2009, 2010). Pjer Burdije (Pierre Bourdieu) smatra da je na istorijskoj pozornici „jedan modus dominacije novog tipa” i širenje nesigurnosti na tržištu rada koje izmiče tlo na kojem radnici stoje, slabeći njihovu mogućnost za kolektivno delanje (Burdije, 1999). Za Džudit Batler (Judith Butler) savremeni neizvesni ekonomski uslovi su „novi oblik društvene regulacije”, a prekarnost je nova vrsta hegemonog režima upravljanja (Butler, 2004).

Ono sa čime se radnici danas suočavaju nije samo privremena promena odnosa snaga između kapitala i rada, već pojava nove epohe istorijskog razvoja kapitalizma. Decenije nakon Drugog svetskog rata obeležila je država socijalnog staranja, ali od 70-ih i 80-ih godina prošlog veka sile koje dovode do transformacije i restrukturiranja državnih politika socijalnog staranja stupaju na scenu. Više empirijski usmeravani (ekonomski) sociolozi nastojali su da identifikuju strukturne snage koje su nagrizle fordistički režim (stabilno, sigurno zaposlenje u industrijskom sektoru sa socijalnim davanjima). Tako se u literaturi mogu razaznati najmanje četiri usko povezana procesa koji su determinisali rast prekarnog rada. 1) Neoliberalni kapitalizam, finansijalizacija tržišta, rastuća moć investitora, preobražavaju korporacije i privredu na način koji favorizuje kratke rokove, akcionare, profitabilnost, gde visoki profiti ne vode novom investiranju već daljem bogaćenju kapitalista kroz nezarađeni dohodak i rentu. Direktna posledica je da su radnici izloženi stalnim naletima izmeštanja poslovnih aktivnosti „trećim stranama” (*outsourcing*), prebacivanja poslovanja u države koje imaju povoljnije poslovne klime za kapitaliste (*offshore*) i smanjenja veličine organizacije koja u praksi najčešće znači smanjenje broja zaposlenih (*downsizing*). 2) Globalizacija je dodatno potakla i ubrzala mobilnost kapitala, omogućivši mu da se množi i izvlači višak vrednosti u svim delovima sveta, a „konkurencija” između radnika u centru i radnika na (polu)periferiji svetskog kapitalističkog sistema je zaoštrena. Uz to, sektor usluga je u poslednjih nekoliko decenija porastao, a s obzirom na prirodu ovakvog sektora (potražnja je manje predvidiva nego u proizvodnim delatnostima) raste i pritisak na različite oblike fleksibilnosti, koje uključuju (između ostalog) i sve veći broj nestandardnih radnih aranžmana. 3) Procesi deindustrijalizacije i terciarizacije, prateće desindikalizacije i krize sindikalnog organizovanja direktno su ishodili smanjenom organizacionom zaštitom radne snage. 4) Transformaciji sveta rada doprinose i tehnološko-informacione promene. Digitalna revolucija je dodatno pospešila sve gorenavedene procese, smanjujući potrebu za radnom snagom i putem digitalnih platformi proširivanjem mogućnosti za nove oblike radnih aranžmana i ekonomija (pa tako govorimo o radu na zahtev (*on-demand*), gig ekonomijama (*gig economy*), ekonomiji deljenja (*sharing economy*), digitalnim nomadima koji dele *online* prostor za rad (*co-working*), pa i za život (*co-living*)...). Tako je među prvih dvadeset globalnih poslodavaca u 2017. godini, pet onih koje su *outsource*-ing kompanije odnosno kompanije koje se bave „rešenjima za radnu snagu” (*workforce solutions*) (dok je 2000.

godine to činila samo jedna kompanija) (Kalleberg, Valas, 2017; Weber, 2017). Pitanje koje izvire iz ovako postavljenih osnovnih principa funkcionisanja tržišta rada i uopšte kapitalističke proizvodnje, a o čemu će se raspravljati u radu, jeste sledeće: da li govorimo o novom fenomenu, koji je proizvod specifičnih istorijskih okolnosti oličenih u globalizaciji, postfordizmu i neoliberalizmu, ili je, pak, reč o onoj prâvoj normi kapitalizma, gde je obeležje radnih uslova, radničkih prava i položaja radničke klase u međuratnom periodu i državi socijalnog staranja, zapravo izuzetak od pravila.

Prekarijat je relativno nov pojam u društvenoj nauci, koji pokušava da se integriše u naučni fond znanja sa ciljem boljeg razumevanja promena u društvenoj strukturi savremenih društava. Jedno od strukturnih obeležja savremenog kapitalizma je oslanjanje na povremene i privremene poslove, a postojeći teorijski modeli društvene stratifikacije ne uspevaju u potpunosti da u sebe inkorporiraju i one pojedince čiji društveni položaj prvenstveno obeležava nesigurnost radnog mesta. Stoga je, polazeći od postojećih modela stratifikacije, za sve veći broj pojedinaca teško odrediti njihovu klasno-slojnu poziciju. Iz tog razloga, predmet ovog rada predstavlja, na jednoj ravni, prekarijat kao društvenu grupaciju u nastanku, a na drugoj, ideološko-političke orijentacije pojedinaca koji se nalaze u prekarnom položaju. Iako je početna istraživačka građa zadovoljavajuća, ideološko-političko usmerenje prekarijata ostaje nedovoljno istraženo. Vrlo često autori koji su pisali o prekarijatu iznose samo svoje pretpostavke i opšta mesta, najčešće da je reč o društvenoj grupaciji koja bi, sledeći svoje interese, trebalo da bude okrenuta levičarskim politikama, ali koja je sklona prihvatanju desnog populizma. Predmet istraživanja autorka opojmljuje kroz istraživačke ciljeve, koji nastoje da utvrde da li je uopšte moguće prekarijat posmatrati kao zasebnu klasu ili sloj, da li postoji specifična ideologija koja bi se mogla vezati za prekarijat u Srbiji (uključujući i praktično-političku usmerenost prekarijata), kao i to da li bismo mogli da govorimo o potencijalu za kolektivno delanje ove društvene grupacije. Na taj način moguće je, barem potencijalno i uz ogradu da je budućnost rizično predviđati, govoriti i o budućnosti i političkim mogućnostima prekarijata u Srbiji, posebno imajući u vidu poluperiferni položaj Srbije u globalnom kapitalističkom sistemu.

Brojna istraživanja prekarijata dokumentovala su štetne efekte privremenog zaposlenja na niz socioekonomskih i psiholoških posledica prekarnosti, ali još uvek znamo malo o efektima prekarnosti na političko ponašanje. Popunjavanje ove praznine u istraživanju poželjno je iz više razloga. Prekarni radnici nisu samo nesigurni, već i politički marginalizovani, čiji su interesi zanemareni od strane političkih aktera. Proučavanje političkog ponašanja prekarijata važno je za doprinos naučnog znanja o tome da li, na koji način i uolikoj meri prekarni društveni položaj može determinisati potencijalne klasne sukobe u budućnosti. Nepovoljan društveni položaj na tržištu rada, sa jedne strane, može rezultirati političkim nezadovoljstvom i (novim) oblicima kolektivnog delanja, a sa druge strane, svakodnevna borba za preživljavanje može, isto tako, voditi apatiji i apolitičnosti. Društvena struktura i pozicioniranje pojedinaca u okviru stratifikacijskog sistema uslovljavaju i posebnost društvene kulture pojedinih klasa i njihovu ideološku usmerenost. Izučavanje ideološko-političke orijentacije prekarijata u Srbiji predstavlja saznajni izazov, a posebno u domenu povezivanja vrednosti jedne društvene grupacije sa njenim egzistencijalnim, radnim, organizaciono-funkcionalnim karakteristikama.

Naučno saznanje uopšte, a samim tim i naučne teorije, sazdane su od mreže pojmova, koji se razlikuju po svojim sadržajima, obimu i kompleksnosti. No, koliko god jedan pojam bio apstraktan i kompleksan, na koncu, svaki mora biti u neposrednom iskustvu proveren. Da bi značenje jednog pojma bilo u potpunosti određeno, uz teorijsko definisanje pojma, neophodno je ponuditi i

operacionalnu definiciju² pojma. Za razliku od teorijskih definicija, kojima se pojam na apstraktan i uopšten način objašnjava drugim pojmom, operacionalna definicija objašnjava značenje pojma na način da se on zapazi, izazove ili izmeri (Fajgelj, 2005: 43). Zahvaljujući operacionalizaciji pojmova možemo govoriti o uspostavljanju veze između latentnog i vidljivog. Drugim rečima, „operacionalnom definicijom se, pomoću opažajnih elemenata ili operacija kojima se stvaraju iskustveni podaci, utvrđuje sadržaj tog pojma u ravni konkretnog” (Bogdanović, 2007: 379).

Međutim, istraživanje prekarnog rada pati pre svega od nedovoljne teorijske utemeljenosti, odnosno od odsustva uspostavljanja veze između teorije i empirije. Otuda je opravdano uputiti kritiku čistom operacionalizmu, dakle pojmovima treba odrediti sadržaj, ali i obim, jer oni pored konotacije imaju i denotaciju. Štaviše, ovakva praksa ima za posledicu čist empirizam koji „ne postavlja pitanje o društvenom smislu pojava, jer taj smisao proizilazi iz celovite teorije o strukturi i razvoju, što njemu nedostaje” (Bogdanović, 1984: 205), a „bez odgovarajuće teorije, svaka definicija pokazatelja sasvim proizvoljno nameće upotrebu različitih mera” (*Ibid*: 207). Novi oblici radnih aranžmana su brojni, a univerzalna definicija ne-standardnih radnih aranžmana ne postoji, već je pre reč o krovnom pojmu za različite radne aranžmane koji odstupaju od standardnih radnih aranžmana. Zapravo, mogli bismo da kažemo da su definicije koje se mogu pronaći negativne, tj. negativno definisane u odnosu na standardni radni odnos (SER- *standard employment relationship*) – tako bi ne-standardne oblike zaposlenja činili svi oni radni aranžmani koji ne podrazumevaju striktno definisano osmočasovno radno vreme, tokom radnih dana u sedmici, sa plaćenim socijalnim i zdravstvenim doprinosima, pravom na plaćeni godišnji odmor, trudničko i porodiljsko odsustvo, bolovanje, zaštitu na radu, te rad na neodređeni vremenski period (tzv. ugovor na neodređeno). Ne-standardni radni aranžmani mogu višestruko uticati na radnike: 1) na njihov položaj na tržištu rada (individualne radne tranzicije i oblikovanje radnih biografija, zaradu, pristup socijalnim davanjima, pristup obuci, zaštiti na radu, pravo na sindikalno organizovanje, diskriminaciju u radnom okruženju), 2) na individualne životne putanje i društveni položaj pojedinca i porodice (uticaj na strukturu domaćinstva, na porodične, bračne i partnerske odnose, tranziciju u odraslost i roditeljstvo, slobodno vreme), 3) na zdravlje pojedinca (mentalno zdravlje, anksioznost, stres) (ILO, 2015; Kalleberg, Vallas, 2017; Scott-Marshall, Tompa, 2011; Lewchuk, Clarke, Wolff, 2008; Lewchuk et al, 2015; Beale, Nethercott, 1985).

U radu se primenjuje analiza tzv. sekundarnih podataka, na podacima nastalim u okviru Evropskog društvenog istraživanja (European Social Survey). Potrebno je napomenuti da je reč o devetom istraživačkom talasu Evropskog društvenog istraživanja, u kojem je Srbija prvi put učestvovala, a koje je sprovedeno krajem 2018. godine. Na ovom mestu treba naglasiti i da se autorka u celokupnom radu ograničava na period pre pandemije virusa COVID-19, koja je zasigurno negativno uticala na prekarne radnike širom sveta. Poštujući principe naučnog poštenja, u radu su posebno podvučena i osnovna metodološka ograničenja i izazovi sa kojima se autorka suočila, a koji svakako utiču na validnost i domet osnovnih nalaza i zaključaka ove disertacije. Jedan od osnovnih problema sa analizom sekundarnih podataka jeste taj što, po pravilu, naučna obaveštenja i iskustveni podaci nastaju nezavisno od istraživača i njegovog predmeta istraživanja. Kao posledica toga, neretko su sami indikatori koji su istraživaču potrebni, a koje pokušava na pronađe u istraživačkom instrumentu, teorijski neadekvatni. Ovo je bio jedan od najvećih izazova sa kojima se autorka suočila, a što umnogome ograničava i validnost dobijenih nalaza.

² U okviru tipologije definicije pojmova možemo razlikovati realne i nominalne definicije, govoriti o pokaznim, empirijskim, normativnim, genetičkim, analitičkim, denotativnim, negativnim definicijama (v. Fajgelj, 2005: 41-43). Empiričarima je od posebne važnosti razlikovanje operacionalnih od teorijskih definicija (ali ne isključivo empiričarima, jer teorija i empirija nisu grubo i nepovezano razdvojivi entiteti nauke). Operacionalne definicije se nekada nazivaju i *metodima definisanja* (*Ibid*: 43), dok Mihailo Đurić govori o *specifikaciji značenja*, ali svoje pisanje o pojmovnoj analizi nastavlja zaključujući da „ovo ograničenje nije bezuslovno potrebno, jer kad je neko razlikovanje jednom uočeno, poseban način upotrebe tehničkih termina je sasvim nevažan” (Đurić, 1962: 91).

Složenost teme odrazila se i na samu strukturu i obim rada. Već letimični pogled na sadržaj disertacije može otkriti da se pojmovno-teorijskom okviru posvećuje više pažnje nego samoj empirijskoj analizi. Razlog se krije u tome što sam predmet istraživanja u akademskom polju predstavlja predmet sporenja, a da ne govorimo o tome da je naučna debata o pojmu prekarijata u Srbiji u najboljem slučaju tek u začetku. Stoga je bilo neophodno najpre šire predstaviti dosadašnja saznanja o prekarijatu, prekarnom radu i procesu prekarizacije, te uključiti se u naučnu debatu o pojmovima, a tek onda se spustiti na nivo konkretnog istorijskog društva i pokušati locirati heterogenu grupu prekarnih radnika u srpskom društvu. Takođe, pažljivi čitalac u prvom delu rada može primetiti da se autorka dotiče nekih tema koje dalje ne razrađuje (poput poglavlja koje se bavi odnosom prekarijata i demokratije, te ideje o univerzalnom bazičnom dohotku). Razlog se krije u tome što postojeća univerzitetska pravila ne dozvoljavaju značajnije izmene u predloženom i odobrenom predlogu teze, koji najčešće nastaje nekoliko godina pre početka izrade i finaliziranja disertacije. Ovo pravilo svoje opravdanje pronalazi u izbegavanju prakse da konačni oblik disertacije umnogome odstupa od odobrene teme i same strukture rada, ali za posledicu ima to da dozvoljene minimalne izmene rezultiraju u isprekidanoj misli i kritici da bi svako poglavlje moglo činiti mini rad za sebe.

Rad je strukturisan tako da se u pojmovno-teorijskom okviru čitaoci mogu upoznati sa nastankom pojmova prekarnosti, prekarijata i prekarnog rada, procesom prekarizacije i društvenim nejednakostima koje se posmatraju kao posledica globalnog neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije društvenih odnosa, te sa rasprostranjenošću i oblicima prekarnog rada u Evropi i državama van evropskog kontinenta (Australija, Rusija, Japan, SAD). S obzirom na to da je jedan od osnovnih ciljeva rada odgovor na pitanje da li je moguće prekarijat posmatrati kao klasu ili sloj, posebno poglavlje posvećeno je različitim teorijskim pristupima društvene stratifikacije. Imajući u vidu značaj koji je ime Gaja Stendinga imalo u popularizaciji pojma prekarijata, u posebnom poglavlju prikazano je Stendingovo određenje pojma. Stendingove ideje pokrenule su akademsku debatu oko ključnog sociološkog pitanja – da li je onda prekarijat klasa ili nije. Stoga zasebno poglavlje rada nudi prikaz osnovnih kritika upućenih Stendingu, sa posebnim osvrtom na pokušaj razrešenja ove dileme iz pera Erika Olina Rajta (Erik Olin Wright).

Dalje, sledi poglavlje u kojem se diskutuje o potencijalu koji prekarijat ima da postane klasa za sebe. Ovaj potencijal prikazan je iz pera Gaja Stendinga i Aleksa Fotija (Alex Foti), koji suštinski zapravo zagovaraju reformistički, a ne revolucionarni pravac promena. Ipak, primeri poznatijih novih društvenih pokreta (EuroMayDay, „Ogorčeni“, „Okupiraj Vol Strit“) teoretičarima prekarijata ulivaju nadu da će u budućnosti moći da dođe do buđenja klasne svesti i kolektivnog organizovanja prekarijata. Kapitalizam i demokratija počivaju na različitim principima i logikama, a o „tenzičnom“ odnosu koji je u biti logike kapitalizma i demokratije govori se u zasebnom poglavlju rada. Najzad, ispitivanje ideološko-političke orijentacije prekarijata u Srbiji ne bi bilo moguće bez teorijskog određenja same ideološko-političke orijentacije. Stoga se čitaoci mogu upoznati i sa složenošću i višedimenzionalnošću samog pojma. S obzirom na to da je jedna od direktnih posledica globalne neoliberalne kapitalističke regulacije pomeranje čitavog ideološko-političkog spektra udesno, te da je desničarska retorika nezaobilazni deo političkog diskursa, čitaocima je ponuđeno i pojmovno razlikovanje krajnje, ekstremne i radikalne desnice, a kako je ekonomska kriza neoliberalizma, politička kriza i kriza predstavničke demokratije plodno tle za demagoški diskurs i za privlačenje prekarijata, predstavljene su i ideje teoretičara koji se zalažu za upotrebu levog populizma kao političke strategije, koji bi privukao umrtvljene i apatične pripadnike prekarijata i podstakao ih na društveni angažman i političku participaciju. Naposljetku, prvi deo rada završava se kontekstualnim i hipotetičkim okvirom istraživanja. Kontekstualni okvir istraživanja određenog društvenog fenomena je od posebne važnosti, jer omogućava markiranje značajnih društveno-istorijskih uslova, koji su relevantni za predmet istraživanja. Drugačije rečeno,

blagodareći kontekstualnom okviru smisao predmeta istraživanja postaje jasniji. Pokazan je poluperiferni položaj Srbije u globalnom kapitalističkom sistemu, statistika blagostanja u Srbiji, normativni okvir koji reguliše oblast rada u Srbiji, te pregled statistike tržišta rada u Srbiji, ali iz ugla prekarne zaposlenosti.

Drugi deo disertacije rezervisan je za metodološki okvir analize, tačnije za korišćeni metodološki i analitički pristup, te samu operacionalizaciju pojmova. U ovom delu rada čitaoci se mogu upoznati sa kritičkim prikazom nekih od najrazrađenijih i najuticajnijih operacionalizacija pojmova prekarnosti i prekarnog rada u naučnim istraživanjima, te metodološkim rešenjima u istraživanju prekarnog rada koje praktikuju međunarodne organizacije i institucije (MOR, OECD, Eurofound/EWCS, Evropski parlament). Pored navođenja svih izvora podataka, autorka detaljno obrazlaže koncept i sprovođenje Evropskog društvenog istraživanja, na čijim podacima je rađena statistička analiza. Već je napomenuto da se na ovom mestu iznose i sva metodološka ograničenja i izazovi koji su bili pred autorkom. Pored toga, autorka obrazlaže i pravda rešenje koje prihvata, a koje zahteva promenu konceptualnog okvira nametnutu prirodom podataka na kojima se radi analiza, kako bi se pojmovi uopšte mogli operacionalizovati.

Treći deo rada nudi statističku analizu podataka. Nakon opisa uzorka, dimenzija i prediktora prekarnosti, sledi poglavlje o ideološko-političkoj usmerenosti prekarijata u Srbiji. U okviru njega predstavljeni su dobijeni nalazi o ideološkoj i političkoj orijentaciji prekarijata, odnos pojedinaca koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada prema dimenzijama modernizam - tradicionalizam i (ekonomski) egalitarizam – neoliberalizam, kao i odnos prema idejama koje zastupa radikalna desnica (homofobija, antiuseljeničko usmerenje, kolektivni identitet i konzervativni nacionalizam). Takođe, u ovom delu teze predstavljaju se i rezultati na osnovu kojih se može govoriti o revolucionarnom ili reakcionarnom delatnom potencijalu prekarijata, te njegovoj ideološko-političkoj dezorijentisanosti. Najzad, poslednje poglavlje trećeg dela rada stavlja prekarijat u Srbiji u uporedni okvir sa prekarijatom u Nemačkoj i Hrvatskoj. Konačno, poslednji deo rada predviđen je za sumarni prikaz dobijenih nalaza, te zaključna razmatranja. U zaključku se čitaocima u najkraćim crtama zbirno još jednom predstavljaju dobijeni nalazi i posmatraju se iz ugla postavljenih hipoteza, odnosno istraživačkih pitanja. Autorka još jednom čitaocima podseća na postavljene ciljeve i istraživačka pitanja, te diskutuje o nalazima i problemima sa kojima se suočavala tokom pisanja rada.

Ovaj uvodni deo valjalo bi zaključiti sledećim navodima. Dakle, pojam prekarijata nije adekvatno teorijski određen, pojava nije iscrpno empirijski istražena i interpretirana, a poseban istraživački prostor postoji u pogledu ispitivanja njegove ideološko-političke orijentacije. Pitanje koje se ovde odmah nameće jeste zašto se široko koristi nedovoljno određen pojam? Jedan od odgovora svakako može biti i to da bez obzira da li je pojam akademski dovoljno precizno određen, on i dalje ima upotrebnu vrednost pre svega u mobilizaciji i legitimaciji borbe za poboljšanje položaja svih koji se nalaze u prekarnom položaju.³ Ipak, za naučnu misao nije dovoljno samo konstatovati postojanje prekarnih stanja i potvrditi u statističkim podacima. U tom smislu i uzimajući u obzir izazove metodološke prirode sa kojima se autorka suočavala, istraživanje koje je pred čitaocima je pre eksplorativnog nego eksplanatornog karaktera. Takođe, autorka smatra da bi pojmove prekarijata i prekarnosti, bez obzira na nalaze do kojih je došla i ograničenost u izvođenju dalekosežnijih zaključaka, trebalo uključivati u buduća istraživanja društvene stratifikacije i tržišta rada. Na ovoj disertaciji je da taj početni stav opravda ili oslabi.

³ Što bi Erik O. Rajt rekao „Pa šta? Koga je briga?” (*So what? Who cares?*) (Wright, 2016: 135). Više o ovome u poglavlju koje se bavi naučnom debatom o prekarijatu kao klasi.

2. POJMOVNO-TEORIJSKI I KONTEKSTUALNI OKVIR

2.1. Nastanak i razvoj pojmova prekarnosti, prekarnog rada i prekarijata

„Kada se ljudi suoče sa onim za šta ih njihova prošlost nije pripremila oni bauljaju u mraku tražeći reči da imenuju neznano, čak ni kada ga ne mogu niti odrediti niti razumeti” (Hobsbaum, 2002: 220).

Svaka epoha sa sobom donosi mnoštvo novih pojmova, kako u svakodnevnom govoru, tako i u nauci. Pojmovi su po svojoj prirodi multidimenzionalni, mogu imati saznavnu, društveno integrativnu, ali i subverzivnu ulogu, katkad simbolizuju i različite interese društvenih grupa, mogu da modifikuju prošlost, utiču na sadašnjost i budućnost, slika su iskustva i očekivanja. Tako se sa „promenom iskustva menjaju i delatni pojmovi: umesto plemstva koristi se pojam elita, klasa zamenjuje stalež, a prekarijat stupa na mesto proletarijata” (Kuljić, 2018: 43). Pokušavajući da objasne savremene društvene promene, društveni teoretičari su izumeli brojne neologizme pomoću kojih nastoje da rasvetle uzroke i posledice tih promena. Pojmovi koji se koriste u društvenoj misli važni su „indikatori društvenopolitičkih promena, markeri realnih društvenih napetosti, ali i poželjne vizije društva” (*Ibid*: 16). Među brojnim neologizmima je (posebno u svetskim razmerama) postao inspirativan, ali još ne i odgovarajuće teorijski određen pojam prekarijata. Na ovom mestu dobro je podsetiti se jednog od Mertonovih (Robert Merton, 1910-2003) izvoda o odnosu pojmova i teorije: „sigurno je da je pojmovna analiza, koja je ograničena na specifikaciju i razjašnjavanje ključnih pojmova, neophodna faza u teorijskom radu. Ali niz pojmova - status, uloga, *Gemeinschaft*, društvena interakcija, društvena instanca, *anomie* - ne čine teoriju, mada mogu ući u teorijski sistem. (...) Teorija počinje da se pojavljuje tek kada su ovakvi pojmovi vezani međusobno u obliku sheme. Pojmovi onda obrazuju definicije (ili pravila) onoga što treba posmatrati; oni su varijable među kojima treba tražiti empirijske veze. Kada su pravila logički povezana, teorija je uspostavljena. Izbor pojmova koji upravljaju sakupljanjem i analizom podataka, naravno, suštinski je empirijsko istraživanje” (Merton, 1998: 194). Drugim rečima, u zavisnosti od toga kako se definiše pojam, zavisi i „rekonstrukcija podataka” (*Ibid*: 195), no o ovome više u metodološkom delu.

Savremeni neologizam zapravo predstavlja igru reči i kombinaciju dva pojma – *precarious* i *proletariat*. Koren reči možemo pronaći u latinskom jeziku gde reč *precor* znači „molim” (eng. beg), „moliti se” (eng. pray), a latinska izvedenica prideva *precarious* znači „preklinjući” (eng. entreaty), „sumnjiv, neizvestan” (eng. doubtful, uncertain). Pojam *précaire* bio je poznat francuskom govornom području još u XVIII veku, a engleska reč *precarity* svoje korene nalazi u XVII veku. Ipak, tadašnje značenje reči nije bilo povezano sa tržištem rada, već se pre odnosilo na stanje ljudskog bića i života. U Francuskoj je termin najpre bio upotrebljavan prilikom istraživanja porodičnog života, gde je pojam prvobitno opisivao socijalno stanje, porodični status ili proces koji će verovatno kulminirati siromaštvom, ali nije podrazumevao društveni status pojedinca, već porodične jedinice.⁴ Krajem 1970-ih godina polako počinje da se probija pojam prekarijata koji se

⁴ Zapravo, određenje klasne pozicije prekarijata preko individualnog pristupa (zanimanje pojedinca i njegov položaj na tržištu rada) ili putem pristupa domaćinstva (gde se pojedincima koji nisu na tržištu rada, recimo nezaposlenima, dodeljuje klasni položaj na osnovu položaja zaposlenog nosioca domaćinstva) posebno je važno jer odabir teorijsko-metodskog rešenja može imati posledice po dobijene istraživačke nalaze. Prednost individualnog pristupa leži u tome jer se sama prekarnost vezuje za pojedinca i njegov položaj na tržištu rada, ali određenje klasnog položaja preko domaćinstva ima svoje prednosti, jer na ukupnost socio-ekonomskog položaja i životnih šansi utiče i porodični status. Primera radi, mlada osoba koja radi na digitalnim platformama, skraćeno radno vreme i zarađuje manje od prosečne

vezuje za zaposlenost pojedinca. Sa javljanjem novih (atipičnih) oblika zaposlenja, pojam je počeo da se koristi i u širem kontekstu. Posebno su u statističkim istraživanjima ovi oblici zaposlenja klasifikovani kao posebni, za razliku od stalnog zaposlenja po ugovorima o radu na neodređeno vreme.

Od ranih 1980-ih, pojam prekarijata se probija ne samo u politički diskurs Francuske, već se transformisao u kategoriju koja je svoje mesto našla i u francuskom zakonodavstvu. Prvi zvanični izveštaj javne uprave u kojem se pominje *precarite* potiče iz 1981. godine, a 1988. godine ulazi i u radno zakonodavstvo. Tačnije, *precarite* se nalazi i u francuskom Zakonu o radu, u članovima ovog pravnog akta koji se odnose na „nesigurne ugovore o radu” (Polkowska, 2016). Interesantno je još primetiti da se termin prekarnosti pojavio i tokom italijanskih demonstracija još 1977. godine, kada su mladi koji su protestovali, pre svega zbog velike stope nezaposlenosti, zauzeli Univerzitet u Rimu i uzvikivali „Svi smo prekarni (nesigurni)” (*We are all precarious*), no tada još uvek nije ušao u akademski govor (v. Berardi, 2009; Shukaitis, 2013).

Iako se ime Gaja Stendinga (Guy Standing, 1948-) vezuje za pojam prekarijata, sam Stending upućuje na svoje prethodnike. Zapravo, u poslednjoj deceniji XX veka Pjer Burdije (Pierre Bourdieu, 1930-2002) popularizovao je pojam, omogućavajući mu da se pominje bez ikakvih dodatnih opisnih kvalifikatora. Tako je Burdije upotrebio pojam prekariteta i prekarizacije 1998. godine u *Signalnim svetlima – Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. „Prekaritet je sastavni deo jednog modusa dominacije novog tipa, zasnovanog na uspostavljanju opšteg i trajnog stanja nesigurnosti čiji je cilj da primora radnike na potčinjenost, na prihvatanje eksploatacije” (Burdije, 1999: 109). Burdije na izmaku minulog stoleća tvrdi da je prekaritet danas svuda i da je rezultat pre svega jedne političke volje, a ne ekonomske fatalnosti. Naime, stalnom reprodukcijom dominantnih struktura u društvu stvara se permanentni strah od otkaza i nezaposlenosti⁵ a prekarni radnici, iako brojčano nadmoćniji, nemaju snage za delovanje i pobunu. Pored Burdijea, Stending kao svoje prethodnike obeležava i Fukoa (Michel Foucault, 1926-1984), Habermasa (Jürgen Habermas, 1929-), Majkla Harta (Michael Hardt, 1960-) i Tonija Negrija (Tony Negri, 1933-), a svoje odsjaje u Stendingovom delu nalazi i Markuzeov *Čovek jedne dimenzije* (Herbert Marcuse, 1898-1979).

Iako možemo reći da se ponajviše pojam prekarnosti i prekarijata vezuje za francusku tradiciju društvene misli, on je svoj put prokrčio i u druge (najpre evropske) zemlje. Videli smo da se u Italiji pojam pojavljivao još na demonstracijama krajem 70-ih godina, ali u ovoj zemlji *precariato* se ne odnosi samo na ljude sa niskim prihodima, koji rade privremene i povremene poslove, već implicira postojanje nesigurnog opstanka kao normalnog stanja u životu. Takođe, u italijanskom jeziku prekarijat kao društveni subjekt jasno se razlikuje od prekarnosti kao stanja (*precarietà*). U nemačkoj literaturi prekarijat se najčešće vezuje za one radnike sa povremenim/privremenim zaposlenjem ali i za nezaposlene kod kojih se gubi nada da će se socijalno integrisati, oni koji su „ostavljeni iza prekarijata” (*abgehängtes Prekariat*). U Francuskoj, *précariat* mahom podrazumeva neplaćenu ili potplaćenu radnu snagu, najčešće tek svršenih studenata koji se koriste kao jeftina radna snaga. U Japanu, to je sinonim za osiromašene radnike, nezaposlene, dnevne nadničare⁶ (*day laborers*), radnike na privremenim poslovima (koje nazivaju *haken-workers*), tzv. besplatne radnike

zarade u društvu, može da živi sa roditeljima pripadnicima srednje ili više klase. U tom pogledu iznimno je važno biti svestan i alternativnog pristupa proučavanja prekarnosti (preko položaja domaćinstva u društvenoj strukturi).

⁵ Nezaposlenost je, inače, u direktnoj korelaciji sa socijalnim stresom, literatura pokazuje da postoji povezanost statusa na tržištu rada odnosno nezaposlenosti i povećanog rizika od siromaštva i beskućništva, razvoda, samoubistava, mortaliteta i mentalnih bolesti. U društvima koja su usredsređena na rad, nezaposlenost često predstavlja stigmatizaciju i jedan je od glavnih izvora smanjenog socijalnog, materijalnog i psihološkog blagostanja (Eurofound, 2017: 6).

⁶ Japanci koji se ne zadržavaju na jednom poslu duže od mesec dana, najčešće angažovani u poslovima javnog sektora (poput građevinskih i javno-komunalnih radova), a koji vrlo lako mogu da skliznu u tzv. „nove beskućnike” (kategorija beskućnika koja se javlja poslednjih godina u Japanu i odnosi se pre svega na siromašno starije stanovništvo, ali među njima se mogu naći i pripadnici visokokvalifikovane srednje klase koji su ostali bez posla).

(*freeters*)⁷ (Obinger, 2009; Foti, 2017). U Rusiji se pojava o kojoj se raspravlja definiše kao „nesigurna zaposlenost” koja je donekle, ali ne i u potpunosti, sinonim za englesko „prekarno zapošljavanje” (*precarious employment*). Ruska reč *неустойчивость* (koja se prevodi kao prekarnost) predstavlja antonim reči „stabilnost”, tj. „čvrsto stajati, bez kolebanja, bez pada” (Loktyukhina, 2020: 74). Već na ovom mestu vidimo koliko se pojam višeznačno koristi – u Japanu i Nemačkoj prekarijat je očito dno nekadašnje radničke klase, dok je u Francuskoj, pa i Italiji, to pre privremeno stanje još stalno nezaposlenih studenata (ali stanje koje može postati trajno). Za razliku od nekih kontinentalnih evropskih zemalja (Francuska, Italija, Nemačka, Španija), u Velikoj Britaniji se početkom XXI veka rasprava pre koncentrisala na pojam socijalne isključenosti, a ne na prekarnu zaposlenost. Takođe, primetno je i masovno korišćenja pojma „rizika”, kao važnog faktora merenja prekarnosti. Istraživanje prekarnosti je najčešće povezano sa pitanjima (ne)kvaliteta rada i radnih uslova – pitanjima koja su oličena upravo u pojmu prekarnog rada.

Odsustvo konsenzusa u pogledu definicije prekarnog rada proizlazi iz odsustva saglasnosti u pogledu preciznog definisanja prekarnosti, onoga što u pojedinačnim državama čini standardne radne aranžmane (SER – *standard employment relationships*), ali i iz upotrebe pojma u vannaučne svrhe (politizacija). Ponovo je važno naznačiti kada se pojavljuje i širi shvatanje (ne)standardnog rada. Dakle, do ovoga dolazi 80-ih godina prošlog veka, kada prekarnost (ponovo?) stupa na istorijsku scenu (videti više u naučnoj debati o prekarijatu), te se period tzv. Zlatnog doba (više u poglavlju Proces prekarizacije), koji je istorijski izuzetak od pravila, uzima kao standard. Različite akademske tradicije, kao i pristupi u ulozi države pri regulisanju tržišta rada, prelamaju se u istraživanjima prekarne zaposlenosti. U Francuskoj i Španiji je tako akcenat na socijalnom aspektu prekarne zaposlenosti, dok su nemačke i italijanske rasprave koncentrisane na pitanja industrijskih odnosa. Erozijska tradicionalnog radnog odnosa u francuskoj debati izazvala je strah i šire javnosti od novog tipa siromaštva, te potencijalnog uticaja na celokupnu društvenu strukturu i društvenu solidarnost. Naime, za francusku intelektualnu misao društvena uloga kao ključ socijalne kohezije ima veliki značaj, a uloga zaposlenog koji prima nadnicu (*waged employment*) je jedna od najvažnijih društvenih uloga u životu pojedinca. To je svakako jedan od razloga što je u ovoj državi prekarna zaposlenost usko povezana sa zakonskim i socijalnim pravima građana. U Španiji se socijalni aspekt debate o prekarnoj zaposlenosti ogleda u istraživačkim radovima koji analiziraju ulogu porodice u kontekstu dugoročne prekarne zaposlenosti. U Nemačkoj se postavlja pitanje da li se može uočiti erozija kolektivno regulisanih odnosa zapošljavanja (*Erosion des Normalarbeitsverhältnisses*), dok je u Italiji problem kolektivnog regulisanja tržišta rada više politizovan, pa je i veći naglasak na ulozi kolektivnih aktera na makro nivou (v. Duell, 2004).

Sumarno, pojmom prekarnosti (*precarity, precariousness*)⁸ označava nepredvidivo, neizvesno i nesigurno stanje koje onemogućava materijalno i psihičko blagostanje pojedinca i grupe. Prekarijat se prepoznaje kroz sve veću rasprostranjenost privremenog, fleksibilnog, povremenog i nestabilnog zapošljavanja ljudi, a posebno mladih koji dugo nakon završetka školovanja i dalje zavise od

⁷ Neologizam nastao od engleske reči *free* (besplatno) i nemačke reči *Arbeiter* (radnik). Najpre se vezivao isključivo za mlade (15-34 godine) koji rade povremene i/ili privremene poslove ili traže takve poslove, pritom u ovu kategoriju nisu uvrštavane domaćice, studentkinje ili udate devojke/žene koje su bile angažovane na ovakvim ugovorima. Ova kategorija je vrlo slična ali ne i ista onom što se u Evropi označava kao NEET (eng. *not in education, employment or training*), a to su svi oni mladi, koji su nezaposleni, ali nisu u procesu školovanja ili doškolovanja. Za razliku od *freeters*-a NEET radnici ne primaju nikakvu naknadu za svoj rad (ako su uopšte i radno angažovani). Kako je broj *freeters*-a u Japanu porastao sa 500.000 1980-ih na preko 2 miliona 2005. godine i kako su oni najzastupljeniji na prvomajskim protestima, ova grupa poznata je i po tome što se bori za bolje radne i životne uslove. Iz navedenog vidi se da je ovde reč i „generacijskim lomovima”, a takav diskurs često prikriva pravu razliku između privilegovanih i nepriviligovanih, koja ne leži u generacijskoj pripadnosti već je to položaj u procesu proizvodnje.

⁸ U srpskom jeziku oba termina se prevode kao prekarnost odnosno nesigurnost, neizvesnost. Aleks Foti govori o razlici između termina: ovaj autor kaže da je termin *precariousness* neopterećen neologizmom (za razliku od termina *precariat*), da ga autori koji ga koriste najčešće vezuju za nesigurnost na tržištu rada, te da, za razliku od pojma *precarity* (koji poredi sa pojmovima modernosti, jednakosti, slobode) ne sadrži moć teorijske apstrakcije, odnosno „ne sadrži u sebi konceptualnu težinu, društvenu stalnost ili istorijsku relevantnost nesigurnog stanja” (Foti, 2017: 10).

roditelja. Još 1986. godine Međunarodna organizacija rada je organizovala konferenciju na temu fleksibilnosti tržišta rada sa željom da se definiše koncept fleksibilnosti i stvore indikatori kojima bi se mogao proceniti uticaj fleksibilnosti na tržište, nezaposlenost i nesigurnost. Na narednoj konferenciji 1988. godine fokus interesovanja pomeren je sa zaposlenja na rad. Atipičnim radom su proglašeni različiti oblici rada koji se po svojim karakteristikama ne poklapaju sa standardnim zaposlenjem – privremeni, povremeni, rad na određeno vreme, različiti oblici prikrivenog i ilegalnog rada, kućni rad, rad na crno i samozaposlenje (Starčević, 2014: 38-39).⁹

Međunarodna organizacija rada (MOR) donedavno nije govorila o prekarnom radu već o kvalitetu rada i dostojanstvenom radu. Dostojanstven rad je onaj „posao koji pruža prilike za produktivan rad i omogućava pristojnu zaradu, bezbednost na radnom mestu i socijalnu zaštitu za porodice, bolje izgleda za lični razvoj i društvenu integraciju, slobodu ljudi da izraze svoju zabrinutost, da se organizuju i da učestvuju u odlukama koje utiču na njihove živote, kao i jednakost u tretmanu i mogućnostima za sve žene i muškarce” (Bradaš, 2017: 1-2). Indikatori za merenje dostojanstvenog rada razvijeni su tek 2008. godine (ILO, 2008), a nekoliko godina kasnije ova međunarodna organizacija daje i definiciju prekarnog rada kao „sredstva preko kojeg poslodavci prenose rizike poslovanja i odgovornosti na radnike. To je rad koji se obavlja u formalnoj i neformalnoj ekonomiji i karakterišu ga različiti nivoi objektivnih (pravni status) ili subjektivnih (osećaj) neizvesnosti i nesigurnosti. Iako prekarni rad ima mnogo lica, najčešće je određen nesigurnošću u pogledu dužine zaposlenja, višestrukim poslodavcima i prikrivenim ili dvostrukim radnim odnosima, nedostatkom pristupa sistemu socijalne zaštite i beneficijama koje se povezuju sa zaposlenjem, niskim novčanim naknadama, kao i značajnim pravnim i praktičnim preprekama u pristupu radničkim sindikatima ili kolektivnom pregovaranju” (ILO, 2012: 27).

Samo neke od najtransparentnijih posledica fleksibilizacije i eksternalizacije radne snage (zapošljavanje radne snage van vlastitih okvira, firme van zemlje porekla) vidljive su i na društvenom i na nivou pojedinca. Prekarizacija „vertikalno preseca celokupnu društvenu strukturu” (Mihailović, 2015: 11), odnosno smanjuje se/zaustavlja uzlazna društvena mobilnost, a jača silazna pokretljivost koja kao krajnji rezultat ima zatvoreno društvo. Štaviše, prekarizacija je društveno bivalentna, ona jednovremeno i generiše i „generalise” - generiše pojedine grupe radnika koje su specifično podložne prekarizaciji i nalaze su najtežem položaju, ali istovremeno i generalizuje fenomen, jer se proteže kroz celokupno tržište rada (Apostolidis, 2019, 2021). Ovakvo stanje vodi porastu siromaštva i društvene isključenosti. Socijalna isključenost se može posmatrati kao neintegrisanost pojedinca na nekoliko nivoa: u okviru demokratsko-pravnog sistema (civilna integrisanost), radno-tržišnog (ekonomska integrisanost), sistema socijalne zaštite (socijalna integrisanost), kao i porodičnog i sistema lokalne zajednice (interpersonalna integrisanost) (Šućur, 2004: 46).¹⁰ Delovi prekarijata koji su „nepripadajući” (*denizens*) beleže potpunu socijalnu isključenost, relativno trajnog karaktera, što znači da su po svim dimenzijama neintegrisani i to u dužem vremenskom periodu. Sa druge strane, ostali delovi prekarijata beleže socijalnu isključenost samo u nekim posmatranim dimenzijama, pre svega u okviru sistema socijalne zaštite, ali i radno-tržišnog sistema.¹¹ Iako možemo govoriti o komplementarnosti pojmova, pojedini autori upozoravaju da postoje krucijalne razlike između pojmova socijalne isključenosti i prekarnosti, te da je čak došlo do teorijskog zaokreta u literaturi. Naime, socijalna isključenost se vezuje za statičnu funkcionalističku paradigmu i derivat je pojmova integracije i socijalne kohezije i načelno se posmatra kao posledica lošeg funkcionisanja institucija. Sa druge strane, prekarnost izrasta iz

⁹ Interesantno je da je Međunarodna organizacija rada (MOR) postavila odredbu standardnog zaposlenja dok je još uvek socijalistički blok postojao (iako je bio na samrti), koja je relativno nova i koja je van javnog sektora raširena tek nakon Drugog svetskog rata.

¹⁰ Koncept socijalne isključenosti nastao je u Francuskoj sedamdesetih godina XX veka, a sam termin „isključeni” se vezuje za Renea Lenoara (Rene Lenoir), francuskog Državnog sekretara za socijalnu akciju.

¹¹ Kao pokazatelj ekonomske neintegrisanosti najčešće se javlja nezaposlenost, no to što prekarijat nije trajno nezaposlen ne znači da je opravdano reći da ga karakteriše ekonomska integrisanost – prekarijat stalno hoda po ivici ekonomske integrisanosti.

marksističke perspektive, „isključeni” pojedinci ne predstavljaju „grešku” koja se da rešavati socijalnim inženjeringom. Naprotiv, oni su vredni upravo zbog svoje ranjivosti, te su podložni eksploataciji (Schierup, Jørgensen, 2016).¹²

Gaj Stending, govoreći o sedam oblika nesigurnosti prekarijata (videti poglavlje Stendingovo tumačenje pojma prekarijata), podvlači da bi trebalo napraviti razliku između nestabilnosti (*instability*), nesigurnosti (*insecurity*) i prekarnosti (*precarity*). Ova distinkcija je od velike važnosti posebno kada govorimo o prirodi razlike između fleksibilnosti tržišta rada i prekarnosti, odnosno o tome gde fleksibilnost prerasta u prekarnost. Tako Stending nestabilnost vezuje za različite fluktuacije na tržištu rada, gde pojedinac može imati siguran (odnosno stalan) posao, a nesigurnu zaradu. Primer koji navodi jeste da neko može imati i radni ugovor na neodređeno vreme, koji omogućava sigurnost zaposlenja, ali da nema ujedno i sigurnost zarade odnosno prihoda. Za razliku od nestabilnosti, nesigurnost se odnosi na mogućnost gubitka nečega bez upozorenja ili gubitka po „visokoj ceni”. Stending razlikuje sedam oblika savremene radne sigurnosti (sigurnost tržišta rada, sigurnost zaposlenja, sigurnost posla, sigurnost na poslu, unapređenje veština, sigurnost prihoda i sigurnost predstavljanja), a posebno je važno napraviti razliku između sigurnosti zaposlenja i sigurnosti posla, te sigurnosti na tržištu rada. Naime, sigurnost na tržištu rada predstavlja mogućnost izlaska na tržište rada i sticanja adekvatne zarade, pojedinac može čak imati i sigurnost zapošljavanja odnosno mogućnost da brzo pronađe posao ukoliko ostane bez prethodnog, ali ujedno može biti svestan i da je velika verovatnoća da će novi posao biti nesigurniji i/ili manje plaćen posao. Sigurnost zaposlenja predstavlja zaštitu radnika od proizvoljnog otpuštanja, ali ovaj oblik sigurnosti nije isto što i sigurnost posla, što je zadržavanje postojećeg radnog mesta u proizvodnom procesu i mogućnost napredovanja u pogledu statusa i prihoda. Primer koji Stending navodi jeste slučaj francuskog telekoma (*France Telecom*), korporacije u kojoj je više od trideset zaposlenih između 2008. i 2010. godine počinilo samoubistvo. Iako su zaposleni imali sigurnost zaposlenja, oni nisu imali sigurnost posla, jer je uprava zaposlene podvrgla internom programu (tzv. „Vreme za pokret”), što su bile reforme koje su oduzele tradicionalnu sigurnost posla, jer su podrazumevale premeštanje zaposlenih sa jedne vrste posla na drugu, u neredovnim, kratkim intervalima (Standing, 2011: 11).

Konačno, prekarnost se razlikuje od nestabilnosti i nesigurnosti (iako zaposlenje pripadnika prekarijata najčešće ima sve ove karakteristike). U pojam prekarnosti ugrađena je politička implikacija nestabilnosti i nesigurnosti, gde su pojedinci „oni koji mole i preklinju”, odnosno oni koji gube sva građanska prava (socijalna, ekonomska, kulturna, politička). Subjektivni osećaj koji pripadnici prekarijata imaju, kao da su „molitelji”, dodatno je podstaknut zaoštavanjem socijalnih politika širom Evrope, gde je sve veći pritisak na građane da dokazuju svoje imovinsko stanje, poštuju uslovljavanja u pogledu na prava na socijalne beneficije, zadovoljavaju birokrate koje imaju diskreciono pravo da daju ili oduzimaju beneficije. Uz sve navedeno, prekarni rad u sebe uključuje i neplaćeni rad (kućni rad, dobrovoljni rad u lokalnoj zajednici i sl.), koji pripadnici prekarijata vrlo često moraju da obavljaju (nemaju mogućnost izbora), a on ne samo da nije plaćen, već nije ni prepoznat kao jedan od oblika rada. Upravo iz ovih razloga Stending zagovara ne samo razlikovanje nestabilnosti, nesigurnosti i prekarnosti, već i promene u zvaničnim statistikama praćenja radne snage. „Naša „radna” statistika i koncepti na kojima se oni temelje moraju se radikalno preraditi. Trenutna statistika radne snage bazirana je na modelu razvijenom tridesetih godina prošlog veka, namenjenom industrijski razvijenim ekonomijama organizovanim oko „hranitelja porodice”, kada je merenje nezaposlenosti muškaraca bio prioritet. Da bismo razumeli zašto se milioni Evropljana

¹² U socijalnoj misli su dominantne paradigme socijalne isključenosti paradigme solidarnosti, specijalizacije i monopola (koje počivaju na različitim ideologijama republikanizma, liberalizma i socijaldemokratije, te na različitom shvatanju izvora i socijalne integracije), a razlikuju se od konzervativnih pristupa (socijalna integracija se shvata na rasni, organicistički ili korporativistički način), ali i od neomarksističkih pristupa (u okviru kapitalizma uopšte odbacuje se mogućnost socijalne integracije) (Babović, 2010a: 27-29).

suočavaju sa radnom nesigurnosti, nestabilnosti i intenzivnom prekarnosti, potrebna nam je statistika koja identifikuje te posebne pojave” (Standing, 2021).

Društveni teoretičari prekarijat vide kao grupu ljudi koja se nalazi u specifičnom položaju, pre svega na tržištu rada, a pojedinci dospevaju u ovaj položaj upravo zahvaljujući kumuliranim posledicama procesa globalizacije i neoliberalizma kao hegemonne ideologije koja ovaj proces i proizvodi i pravda. Kako Miroslav Ružica primećuje, „iza samog koncepta krije se stvarnost u kojoj milioni ljudi u svetu rade na povremenim, privremenim, nezahtevnim i loše plaćenim poslovima, sa neizvesnim ugovorima ili samozaposleni (...) Uz to, radnicima su veoma ograničeni izgledi za profesionalno napredovanje, odnosno za prepoznatljivi profesionalni identitet ili posao koji žele i koji je u skladu sa nivoom obrazovanja. Izostaje i socijalna mobilnost ili se pretače u trku ka dnu društvene lestvice. Njihovi prihodi su nepredvidljivi, a uglavnom su i bez različitih beneficija koje su za prethodne generacije bile norma: plaćeni godišnji odmori, plaćeno bolovanje, besplatno ili subvencionisano stručno usavršavanje, novčani transferi kada ostanu bez posla ili za prekvalifikacije” (Ružica, 2015: 21). Rečju, prekarijat kao pojam je već počeo da se koristi i u akademskoj literaturi i u novinarstvu, ali mora se priznati da su pojmovi prekarnosti i prekarijata u akademskoj zajednici na različit način tumačeni. Naime, postoji svojevrsna „ambivalencija smeštena u jezgru prekarnosti kao koncepta. To je napetost između prekarnosti kao strateškog, političkog koncepta koji proizlazi iz autonomističke i postradničke tradicije u politici, i više sociološkog ili empirijskog fokusiranja na prekarnost kao stanje koji treba istražiti. Ova napetost se ponekad odigrava na produktivan način, a ponekad rizikuje da isprazni koncept od značenja, tako što bude previše otvoren i neodređen” (Shukaitis, 2013: 642).

U ovom radu prekarnost se posmatra kao nepredvidivo, neizvesno i nesigurno stanje na tržištu rada, a prekarizacija kao ekonomsko-politički neoliberalni proces koji vertikalno preseca društvenu strukturu i omogućava funkcionisanje neoliberalnog oblika kapitalizma. Zahvaljujući združenom i neraskidivom delovanju prekarizacije (kao procesa) i prekarnosti (kao stanja na tržištu rada), pojedinci koji imaju privremene, fleksibilne, povremene i nestabilne radne aranžmane (ili ih formalno uopšte i nemaju) ne ostvaruju (ili barem ne u dovoljnoj meri) osnovna socijalna i ekonomska prava. Pojavni oblik prekarizacije i prekarnosti izražen je u prekarnom radu - ekonomskoj društvenoj delatnosti odnosno proizvodnom radu koji, bilo da se obavlja u formalnoj ili neformalnoj ekonomiji, obeležava nesigurnost na tržištu rada. Nesigurnost na tržištu rada izražena je prvenstveno kao nesigurnost posla i zaposlenja, odnosno predstavlja nemogućnost ili značajno umanjenu mogućnost: izlaska na tržište rada, sticanja adekvatne zarade, pristupu sistemu socijalne zaštite i beneficijama koje se povezuju sa zaposlenjem, te pristupu radničkim sindikatima ili kolektivnom pregovaranju. Prekarijat se u ovom radu posmatra kao heterogena društvena grupacija koja se nalazi u nesigurnom i nestabilnom položaju na tržištu rada. S obzirom na to da proces prekarizacije vertikalno preseca društvenu strukturu, pripadnici prekarijata zauzimaju različite klasne pozicije na društvenoj stratifikacijskoj lestvici. Stoga u okviru svake pojedinačne klasne pozicije razlikujemo pojedince koji se nalaze u prekarnom i neprekarnom položaju, a prekarnost je određena vrstom ugovora o radu. No, detaljnije obrazloženje u poglavljima koja slede.

2.2. Proces prekarizacije i društvene nejednakosti: posledica globalnog neoliberalnog kapitalizma

Završetak Drugog svetskog rata doneo je na istorijsku pozornicu ne samo promene u geopolitičkim i međunarodnim odnosima, već i restrukturiranje državnih formi, sa ciljem sprečavanja povratka uslova koji su doveli do Velike depresije iz 1930-ih godina i geopolitičkih rivaliteta, koji su predstavljali ozbiljne pretnje opstanku kapitalizma. Kako to primećuje Dejvid Harvi (David Harvey, 1935-), nakon završetka Drugog svetskog rata, vlasnici kapitala i radne snage izgradili su svojevrsni klasni kompromis obezbeđujući na taj način svetski i domaći mir.¹³ U Evropi i svetu nicali su različite državne forme (socijalno-demokratske, hrišćansko-demokratske, liberalno-demokratske i sl.), no sve one su prihvatile ideju da država treba da se usredsredi na punu zaposlenost, ekonomski rast i uspostavljanje standarda za socijalnu zaradu, čime je i nastala država socijalnog staranja (*welfare state*)¹⁴. U pogledu ekonomskih politika, na sceni je bio ekonomski intervencionizam sa ciljem sprečavanja ekonomskih katastrofa nalik međuratnim (v. Hobsbaum, 2002), primenjivana je kejnzijanska fiskalna i monetarna politika¹⁵, a zajedno sa novonastalim državno-političkim formama, etablirao se i tzv. „izgrađeni liberalizam”, koji je u naprednim kapitalističkim zemljama doveo do visokih stopa ekonomskog rasta, posebno tokom 1950-ih i 1960-ih godina. Dakle, u decenijama nakon Drugog svetskog rata, usledilo je ono što Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm, 1917-2012) naziva Zlatnim dobom¹⁶ – „svetska situacija je postala relativno stabilna uskoro posle rata i ostala je takva sve do sredine sedamdesetih godina, kada su međunarodni sistem i njegovi sastavni delovi stupili u još jedan period duge političke i ekonomske krize” (Hobsbaum, 2002: 175). Ipak, ovaj autor ističe da napredak nije išao tako brzo, te da sve do šezdesetih godina XX veka društvo izobilja i puna zaposlenost nisu bili opšti standard. Tek od sedme decenije minuloga veka prosek nezaposlenosti u Zapadnoj Evropi bio je nizak (oko 1,5%), a to je ujedno i bio trenutak kada društvo socijalnog staranja počinje da se uzima kao datost, „zdravo za gotovo”.

U tim vremenima, niko nije ni pomišljao da će doći period kada će napredak i uspon biti prekinut. Iako je u tom periodu i uspon socijalističkih ekonomija bio u zamahu, postalo je jasno da je kapitalizam pobedio te da se industrijski svet širio svuda, a rast svetske privrede događao se eksplozivnim stopama.¹⁷ Na evropskom i američkom kontinentu, bile su to decenije izostanka masovnog gladovanja, umnožavanja stanovništva, produžavanja ljudskog životnog veka, a proizvodnja hrane je toliko narasla da razvijeni svet nije znao više šta da čini sa viškovima. Ono što je nekada od roba i usluga bila u mogućnosti da konzumira samo manjina, sada se proizvodilo masovno. Zapravo, prvi put su industrija i poljoprivreda krenule korak dalje od XIX veka, pre svega zahvaljujući tehnološkoj revoluciji. Posledice tehnološke revolucije bile su vidljive u sledećem: svakodnevni život ljudi bio je preobražen; došlo je do rasta broja naučnika, istraživača i inženjera

¹³ „U razvijenim kapitalističkim zemljama, mere redistributivne politike (uključujući određen stepen političke integracije sindikalne snage radničke klase i podršku kolektivnom pregovaranju), kontrola slobodnog kretanja kapitala (...), ekspanzija javne potrošnje i izgradnja države blagostanja, aktivna državna intervencija u privredi (...) išli su uporedo sa relativno visokim stopama rasta (...) Država je u suštini postala polje sila, koje je internalizovalo klasne odnose” (Harvi, 2012: 27).

¹⁴ Uobičajen je naziv država blagostanja, no autorka je sklonija pojmu socijalnog staranja. Kako i Hobsbaum navodi, „po sugestiji Božane Kosanović, iznetoj u prevodu Galbrajtove knjige *Dobro društvo, welfare* treba prevoditi „društvena briga”, a *welfare state* „država društvene brige” a ne kao do sada „država blagostanja” (Hobsbaum, 2002: 77).

¹⁵ Kejnsova (John Maynard Keynes) „glavna teza je bila da je jedino država sposobna da izvuče privredu iz duboke ekonomske krize, da merama ekspanzivne monetarne i fiskalne politike stimuliše agregatnu tražnju i zapošljavanje” (Marjanović, 2010: 9; Saad-Filho, 2013: 31-40 u Jadžić, Maljković, Veselinović, 2013). Kejns je upravo u tehnološkim naprecima anticipirao velike stope nezaposlenosti, usled isključivanja (živog) ljudskog rada iz proizvodnog procesa (Miladinović, 2019: 87).

¹⁶ „Zlato je sijalo sjajnije naspram tmurne ili mračne pozadine decenija krize koje su usledile” (Hobsbaum, 2002: 196).

¹⁷ Početkom 70-ih svetski industrijski proizvod bio je četiri puta veći nego početkom 50tih godina, a svetska trgovina narasla je oko desetostruko (Hobsbaum, 2002: 199).

kao posledica konstantnih inovacija i cene razvoja, koja je sada postala deo proizvodnih troškova; ljudi su postali važni kao potrošači, jer je nova tehnologija bila kapitalno intenzivna odnosno tehnologija je sve više zamenjivala ili štedela radnu snagu. Interesantno je da se potonje nije odmah primetilo jer je privreda toliko brzo rasla da je najpre industrijska radnička klasa čak uvećala svoj udeo u zaposlenom stanovništvu.¹⁸ Bilo bi pogrešno reći da Hobsbaum razvoj tehnologije smatra odlučujućim objašnjenjem Zlatnog doba i velikog ekonomskog buma, već samo upozorava da ovaj segment mora biti integralni deo svakog pokušaja objašnjenja. Ono što je bitno kod ovog autora primetiti, jeste da se njegova osnovna misao kreće ka promišljanju strukturalnih promena koje su se dogodile kapitalizmu. Naime, posleratne decenije bile su decenije suštinskog restrukturisanja i reformisanja kapitalizma, te napretka u internacionalizaciji i globalizaciji ekonomije. Zahvaljujući ekonomskoj industrijalizaciji sveta, političkoj opredeljenosti nacionalnih vlada za punu zaposlenost, usmerenosti (koliko-toliko) ka smanjivanju ekonomskih nejednakosti, društvenoj brizi i socijalnoj sigurnosti, došlo je do stvaranja masovnog potrošačkog tržišta za luksuzna dobra koja su sada prihvatana kao nešto što je neophodno. Pored ove demokratizacije tržišta, globalizacija je bila to koja je omogućila novu podelu rada, više razrađenu i prefinjenu, što je dovelo i do uvećanja proizvodnog kapaciteta svetske privrede (*Ibid*: 196-206).

Zadržimo se još na kratko na Zlatnom dobu i državi socijalnog staranja. Nastanak i razvoj države socijalnog staranja istorijski smeštamo u period između tridesetih i sedamdesetih godina XX veka. Iako su razvoj ove društveno-istorijske tekovine pratile i njene krize¹⁹, zrele forme države socijalnog staranja nalazimo tek krajem 1960-ih i 1970-ih godina. Evropske sisteme države socijalnog staranja, prema tipologiji Tejlora-Gubija (Peter Taylor-Gooby, 1948-) moguće je podeliti na četiri tipa. Prvi je nordijski tip (Finska i Švedska), zasnovan na principima državljanstva, sa ciljem visokog nivoa univerzalne zaštite od socijalnih rizika, sa visokom javnom potrošnjom i poreskim finansiranjem. Ovo je ujedno i „idealni” model države socijalnog staranja i ima tendenciju niže stope siromaštva i nejednakosti, odnosno bolju zaštitu od drugih liberalnih režima. Drugi je kontinentalni sistem (Francuska, Nemačka, Švajcarska) koji je zasnovan na sistemu socijalnog osiguranja, nivoi pružanja zaštite su visoki ali nešto blaži nego u nordijskom tipu, socijalna hijerarhija zaštite i rada zasniva se na prethodnim zaslugama. Treći bi bio mediteranski tip (Španija) - iako su penzioni sistem, socijalna zaštita i obrazovni sistem razvijeni, državna pomoć podstiče nešto nižu efektivnost podrške i potrošnje. Najzad, liberalni sistem (Velika Britanija), slično mediteranskom, podrazumeva nižu efektivnost podrške i potrošnje, finansiranje je bazirano na porezima, državna pomoć je ograničenija, a tržišni princip se podstiče u većoj meri (Babović, 2010a: 38; Taylor-Gooby, 2004: 11).

Ako govorimo o socijalnim režimima država sa socijalističkom prošlošću, a gde je osnovni i jedini delatni akter bila politička nomenklatura (Lazić, 2000), socijalna politika nije bila „bazirana na socijalnom pravu u smislu građanskog prava, već na brizi partijske države o svojim podanicima, ma kako značajna bila redistributivna uloga države” (Petrović, prema Babović, 2010a: 42). Socijalna sigurnost bila je utemeljena u ideološkoj noti pune zaposlenosti, univerzalnoj dostupnosti resursa i

¹⁸ „U svim razvijenim zemljama osim SAD, rezervoari radne snage koji su bili punjeni predratnom depresijom i posleratnom demobilizacijom su presušili, nove zalihe radne snage su usisavane sa domaćeg sela i iz strane imigracije, a udate žene, koje su se do tada držale izvan tržišta radne snage, stupale su na njega u sve većem broju. Pa ipak, ideal kome je Zlatno doba težilo, mada se to tek postepeno shvatalo, bio je proizvodnja, pa čak i usluge, bez ljudi: automatizovani roboti koji sklapaju automobile, tiha praznina ispunjena kompjuterima koji kontrolišu proizvodnju energije, vozovi bez mašinovođa. Ljudska bića su bila bitna za ovakvu jednu privredu samo u jednom pogledu: kao kupci roba i usluga. U tome leži centralni problem te privrede” (Hobsbaum, 2002: 204).

¹⁹ Esping Andersen (Esping-Andersen) razlikuje tri krize države socijalnog staranja, endogenog karaktera, odnosno proizašle iz propusta same države socijalnog staranja. Prva se zbilila 50-ih godina XX veka, kada su ekonomisti i politička desnica izražavali zabrinutost da bi rast javnog sektora mogao da ugrozi tržište i dovede do kolapsa ekonomskog rasta (što se pokazalo netačnim, jer se dogodio ekonomski bum), druga je došla kao kritika iz levog političkog spektra naredne decenije upozoravajući na rastuće nejednakosti u društvima (što je prevaziđeno dodatnim oblicima podrške u cilju smanjenja nejednakosti), a treća nastupa krajem 1970-ih i početkom 1980-ih, kada rast nezaposlenosti postaje prvi veliki neuspeh države socijalnog staranja (v. Babović, 2010a: 39-40).

kontroli cena. Socijalni troškovi jesu bili visoki (subvencije stanovanja, hrane, transporta, zagarantovanost obrazovanja, zaposlenja i zdravstvene zaštite), ali bazično, sigurnost je bila na (relativno) niskom nivou u pogledu zdravstva, penzija, rada, obrazovanja. Nakon sloma socijalističkih režima, postsocijalističke zemlje su odustale od univerzalnih principa socijalne zaštite, a nove mere su sužavane samo na najugroženije kategorije stanovništva. Namesto univerzalne zdravstvene zaštite i penzije, ove beneficije zavise od individualnih doprinosa. Ekonomska kriza transformacije celokupnog sistema koja je trajala u većini nekadašnjih socijalističkih država čitavu deceniju (devedesete godine XX veka), dovela je do ugrožavanja životnog standarda stanovništva, porasta nezaposlenosti, ukidanja brojnih subvencija, urušavanja sistema zdravstvene zaštite. Do početka 2000-ih uticaj EU i političke globalizacije davao je pravac kojim bi bivše socijalističke zemlje trebalo da se kreću, tako da čak i one države koje su se priključile EU često bivaju okarakterisane kao zasebna grupa zemalja, koje imaju veće nivoe socijalnih troškova i nedovoljnu razvijenost socijalnih prava. Sve te države nisu se kretale jedinstvenim putem transformacije, a jedna od tipologija ovih šarolikih postsocijalističkih socijalnih režima razlikuje neoliberalne, nekongruentne i korporativističke socijalne režime. Neoliberalne socijalne režime baltičkih zemalja (Estonija, Letonija i Litvanija) i Slovačke karakterisala je minimalna uloga države, deregulacija tržišta rada, niski porezi i javna potrošnja, povoljan ekonomski rast, ali i niske zakonom određene minimalne plate, visok udeo zaposlenih siromašnih (*working poor*), te visoki troškovi zdravstvene zaštite. Poljska i Mađarska su predstavnice nekongruentnih socijalnih režima koje odlikuju visoki poreski nameti za pojedince uz snižavanje korporativnih poreza, fiskalna neuravnoteženost, deregulacija tržišta rada, a izrazita regulacija tržišta roba, ekonomski rast, ali i porast nezaposlenosti (posebno u Poljskoj, a u Mađarskoj je zabeležen ekonomski rast ali bez rasta zaposlenosti), siromaštva i nejednakosti, a socijalna komponenta je napregnuta, heterogena, nepostojana i pod uticajem ekonomskih politika. Najzad, Češka i Slovenija bi pripadale korporativističkim socijalnim režimima, počivaju na korporativističkim principima, velikoj javnoj upravi i javnoj potrošnji, usmerenoj ka distribuciji ka najugroženijim socijalnim grupama. Zahvaljujući balansiranom socio-ekonomskom razvoju socijalna davanja uspeavaju da održe nezaposlenost i siromaštvo na niskom nivou, univerzalnu zdravstvenu zaštitu i zakonski definisan minimalni dohodak među najvišima i Evropi (Babović, 2010a: 41-47).

Da sumiramo: sa ciljem izbegavanja ponovne Velike depresije, geopolitičkih sukoba koji bi mogli (ponovo) dovesti do rata, te zbog jakih domaćih komunističkih partija (Italija, Francuska) i pretnje sa Istoka oličene u socijalističkom poretku, kapitalizam je napravio svojevrstni „klasni kompromis“ između kapitala i rada, te je sredinu dvadesetog veka obeležio državni intervencionizam, a u Evropi posebno država socijalnog staranja koja je funkcionisala pod uticajem četiri odlučujuća faktora: uz manje krize, ekonomski rast bio je kontinuiran, a postojani proizvodni sektori uticali su na visoku zaposlenost; porodično jezgro činila je nuklearna porodica koja je brinula o zavisnim osobama (deca, stari i sl.); neokenzijanska politika niske nezaposlenosti i sigurnih prihoda bila je modus operandi nacionalnih vlada; postojeći politički sistemi su omogućavali koalicijama srednje klase i radnika da vrše pritisak na donosioce odluka u smeru svojih interesa; u organizaciji rada na delu je bila fordistička proizvodnja (masovna i standardizovana proizvodnja, niskokvalifikovani radnici rade na proizvodnim trakama u industrijskim pogonima, proizvodna jedinica je centralizovana i hijerarhizovana).

Međutim, tokom 1970-ih svetska ekonomija je, usled dveju naftnih kriza 1973. i 1979. godine, te pada stope profita, ušla u strukturnu krizu.²⁰ Došlo je do smanjenja stope rasta, talasa nezaposlenosti

²⁰ Kapitalizam se može pronaći u nekoliko različitih tipova kriza: konjunktornoj, strukturnoj i sistemskoj. Konjunktorna kriza rezultat je neravnoteža u privredi (putem eksternih šokova) koje dovode do pada društvenog proizvoda i porasta nezaposlenosti. Strukturna kriza, sa druge strane, predstavlja signal da je postojeći način proizvodnje prevaziđen. Najzad, sistemaska kriza se javlja onda kada se privrede suoče sa problemima koji se ne mogu rešiti unutar postojećeg sistema (Marjanović, 2010: 14-15). Konjunkturane i sistemske krize javljaju se kao redovne oscilacije kapitalizma u

i kumulativne inflacije. Usledila je „najdramatičnija, najbrža i najdublja revolucija u međuljudskim odnosima koju je istorija zabeležila” (Hobsbaum, 2002: 219). Drugačije rečeno, dok se prva polovina, a posebno početak XX veka ne može razumeti bez promišljanja posledica revolucija (pre svega ruske revolucije koja je bila „spasitelj liberalnog kapitalizma” (*Ibid.*: 68)), tako su i sedamdesete godine minulog veka (tzv. decenija krize) označile početak velikih, dubokih i dugotrajnih transformacija na svetskoj društvenoj sceni. Deregulacija, privatizacija i povlačenje države iz mnogih područja socijalne zaštite postali su sinonimi neoliberalizma.

Dodatno, razvoj tehnologije podstakao je restrukturisanje kapitalističke ekonomije u pravcu ubrzane globalizacije proizvodnje, trgovine i finansija, decentralizacije i umrežavanja preduzeća, kao i u pravcu fleksibilizacije proizvodnje²¹ (Castells, 2000). Na mesto masovne i centralizovane fordističke proizvodnje dolazi individualizovana postfordistička proizvodnja (prilagođena posebnim grupama potrošača), a velike fabrike zamenjuju manje radne organizacije, koje su fleksibilne i specijalizovane jedinice proizvodnje i koje vrlo često u različitim oblicima podugovaranja sarađuju sa nekom multinacionalnom korporacijom. Dakle, već krajem 60-ih „ugrađeni liberalizam” počeo je da gubi tlo pod nogama, počela se naslućivati globalna kriza stagflacije²², rast nezaposlenosti i inflacije, SAD su odustale od tzv. Zlatnog standarda razmene (čime je omogućeno „plutanje” kurseva, a pokušaji da se kursevi kontrolišu su napušteni), a naftna kriza iz 1973. godine simbolički je označila kraj Zlatnog doba i početak perioda koji obeležavaju ekonomske krize i traju sve do današnjih dana. Politička levica nije uspela da pruži adekvatan odgovor na krizu, jer najdalje koliko je uspela da „dobaci” bila je već viđena socijaldemokratija, koja se pokazala kao najslabija karika u zahtevima koje akumulacija kapitala nameće.²³ Ipak, bilo bi nepošteno reći da je poraz Zlatnog doba

uobičajenom ritmu cikličnih kriza, kojima podleže svaka tržišno orijentisana nacionalna privreda. Nasuprot tome, strukturne krize su globalne krize i posledica su akumulacije kontradikcija kroz više manjih kriza. Primeri strukturnih, globalnih ekonomskih kriza su ekonomska kriza iz 1930-ih i naftna odnosno energetska kriza iz 1970-ih. „U protekle tri decenije svedoci smo povratka vere u sposobnost kapitalizma da prevaziđe svaku krizu. Odsustvo dužih lomova svetskog tržišta u ovom periodu navelo je mnoge ekonomiste da govore o „novoj paradigmi rasta”, zasnovanoj na naizgled nezaustavljivom rastu cena akcija na berzama. Široka primena novih elektronskih tehnologija u proizvodnom procesu, kao i komercijalna distribucija pronalazaka poput personalnih kompjutera ili mobilnih telefona, stvorili su novi kult progresu i vere u stvaralačku moć tržišta” (Musić, 2013: 14-15). S tim u vezi, još u XIX veku Marks i Engles podsećaju: „Čime buržoazija savladuje krize? S jedne strane, prisilnim uništavanjem mase proizvodnih snaga; s druge strane, osvajanjem novih tržišta i temeljitijom eksploatacijom starih tržišta. Dakle, čime? Time što priprema svestranije i silnije krize, a smanjuje sredstva za sprečavanje kriza” (Marks, Engles, 1945: 38).

²¹ Fleksibilnost je bila multidimenzionalna i podrazumevala je: fleksibilnost zarada (po pravilu, nadole); fleksibilnost zapošljavanja (uglavnom smanjivanje broja radnika); fleksibilnost poslovnih veština (obavljanje različitih poslovnih operacija unutar firme, saglasno zahtevima proizvodnog procesa). Kako su fleksibilizacija i globalizacija napredovale, tako se umnožavao broj radnika u nesigurnim oblicima rada i produbljavala se međuklasna nejednakost (Standing, 2011: 5-6, 18-19).

²² Inflacija u kombinaciji sa padom proizvodnje i visokom nezaposlenošću.

²³ Izazovi transformacija na koje je morala da odgovori država socijalnog staranja bili su različiti. Prema autorima koji imaju „tvrđi stav” u oceni ovih transformacija, na delu su sledeće promene koje ugrožavaju opstanak države socijalnog staranja u onoj definiciji kakvom je poznajemo: pomak od nacionalno usmerene ekonomije koja upravlja potražnjom i politike pune zaposlenosti ka politici fleksibilnosti i stalne inovacije u otvorenim ekonomijama, uz podsticanje kompetitivnosti i ponude; preokret od politike u kojoj građani na osnovu svog građanskog statusa uživaju pravo socijalne zaštite ka modelima prenošenja odgovornosti na radnike i njihove obaveze da se sami izdržavaju, uz zahtev za stalnu uključenost na tržište rada (koje ne može sve da apsorbuje); postnacionalni okviri socijalnih i ekonomskih politika zamenili su nacionalne; dok je ranije država ta koja je korigovala promašaje tržišta, sada upravljanje počiva na mrežama i partnerstvima između političkih, ekonomskih i društvenih aktera. Autori koji imaju „umereniji stav” smatraju da, iako savremeni trendovi nužno uslovljavaju transformaciju države socijalnog staranja, ipak ne možemo govoriti o ukidanju ove tekovine, već o njenom preoblikovanju, koja može opstati ukoliko postane aktivnija (pre svega aktivno uključivanje građana), dinamična i produktivna, ali da njihova ključna bit mora ostati nepromenjena – a to je da štite društvene grupe koje nisu u mogućnosti da se prilagode novim promenama i tokovima razvoja (v. Babović, 2010b). Kriza države socijalnog staranja zapravo je predstavljala i krizu socijaldemokratije, koja je (i dalje?) dvostruka: sa jedne strane uslovljena je neoliberalnim modelom društveno-ekonomskog razvoja, a sa druge strane doživela je unutrašnju krizu jer su rešenja Trećeg puta (političko učenje koje je spajalo levicu i desnicu, individualizam i kolektivizam, zagovarajući ideju snažnog pojedinca ali i snažnog kolektiva) bila neuspešna, država socijalnog staranja se pokazala kao anahrona, pre svega jer je osmišljena za okvire nacionalne države, te nesposobna da odgovori na

prošao bez pojave ikakvih socijalističkih alternativa, kao odgovora na krizu kapitalizma. U Evropi, ali i u SAD, iako su donekle jačale socijalističke i komunističke partije, ugroženost vladajuće klase (ekonomske i političke elite) okrenula je ovu klasu u pravcu intenzivnijih borbi za sopstveno održanje. Naime, udeo najbogatijih 1% u nacionalnom dohotku SAD je sa 16% u predratnom periodu prepolovljen nakon Drugog svetskog rata i ostao na tom nivou gotovo naredne tri decenije. Međutim, kada je privredni rast početkom sedme decenije XX veka doživeo kolaps, sa urušavanjem vrednosti akcija, štednje i imovine, vlasnička klasa se osetila ugroženom. Odgovor na „egzistencijalnu” ugroženost svog položaja veleposednička klasa videla je u agresivnijem zagovaranju individualizma, deregulacije i slobodnog tržišta – neoliberalizmu (v. Harvi, 2012). Ekspanzija neoliberalnog diskursa polako ali sigurno rađala je neoliberalnu hegemoniju, a „slobode koje otelotvoruje neoliberalna država odražavaju interese vlasnika privatne svojine, privatnih preduzeća, multinacionalnih korporacija i finansijskog kapitala” (*Ibid.*: 22).

Pre nego što razmotrimo posledice neoliberalne kapitalističke regulacije, čini se da je vrlo jasno na šta mislimo kada kažemo neoliberalizam – slobodno tržište, aktivna tržišna konkurencija, liberalizacija, privatizacija javnih preduzeća i komunalnih službi, državna deregulacija i slobodna trgovina uz eliminaciju carina, privatizacija, otupljenost socijalnih politika na nezaposlenost, nejednakost i siromaštvo, umanjene radničkih prava zarad većeg profita, fleksibilnost radne snage, te odbacivanje kejnzijanske politike na čije mesto dolazi Čikaška škola političke ekonomije.²⁴

Međutim, neoliberalizam nije samo skup ekonomskih politika. Neoliberalizam u sebe inkorporira i svojevrsnu političku racionalnost, koja prevazilazi okvire tržišta.²⁵ „Neoliberalizam nije samo skup ekonomskih politika; on se ne bavi samo olakšavanjem slobodne trgovine, maksimiziranjem korporativnih profita i smanjivanjem važnosti socijalne države. Tačnije bi bilo reći da neoliberalizam podrazumeva socijalnu analizu koja, kada se koristi kao oblik upravljanja, obuhvata sve - od duše građanina - subjekta do obrazovnih politika i prakse upravljanja. Neoliberalna racionalnost, iako stavlja u prvi plan tržište, nije prvenstveno niti isključivo fokusirana na ekonomiju; ona uključuje širenje tržišnih vrednosti na sve institucije i društvene akcije dok samo tržište zadržava svoj odvojeni položaj (podvukla W.B.)” (Brown, 2012: 55-56).

izazove globalizacije. Ova kriza manifestovala se na nekoliko nivoa: najznačajnije socijaldemokratske političke partije počele su da gube svoje mesto i značaj u nacionalnim parlamentima država za koje se vezuje socijaldemokratska tradicija, a ujedno su gubile i svoj uticaj u Evropskom parlamentu uz rast uticaja ekstremno desnih ili levih radikalnih partija (na pragu XXI veka u 11 od 15 država članica EU na vlasti su bile socijaldemokrate, da bi 2013. godine na vlasti bile u 9 od ukupno 28 članica država (Ružica, 2013: 14)); neutemeljena se pokazala ideja da će ekonomska kriza ojačati levicu, naprotiv, strah kao najveći saveznik desnice prevladao je i poljuljao duh i brigu o zajedničkom dobru; sama ideja Trećeg puta kao odgovora na krizu države socijalnog staranja delovala je neiskreno i predstavljala smokvin list suštinski neoliberalne politike, što je diskreditovalo levicu i ujedno pokidalo veze sa sindikalnim predstavništvima radnika, a ovi su opet bili u opadanju zbog sve intenzivnije deindustrijalizacije; u pogledu bivših socijalističkih zemalja, socijaldemokratske partije nastale su na osnovama bivših vladajućih komunističkih partija, što je rezultiralo različitim organizacionim nesporazumima (Vuletić, 2016, Ružica, 2013).

²⁴ Fridrih fon Hajek (Friedrich von Hayek, 1899-1992) teoretičar neoklasičnog ekonomskog liberalizma, predavač na Univerzitetu u Čikagu 1950-ih godina, bio je „duhovni učitelj” Miltonu Fridmanu (Milton Friedman, 1912-2006), utemeljivaču i Nobelovcu za doprinos monetarističkoj teoriji, te najznačajnijem predstavniku Čikaške škole ekonomije. Ovaj ekonomista je ekonomsku slobodu video kao politiku koja daje najviše rezultata: slobodna trgovina, tržišno formiranje cena, negativan porez na dohodak i sl. S obzirom na to da je verovao u prevlast tržišne konkurencije nad državnom intervencijom (suprotno kejnzijizmu), te da je rast inflacije posledica neefikasne fiskalne i ekspanzivne monetarne politike, monetaristi su upravo u inflaciji videli najveći problem privrede, a ne u nezaposlenosti (Tošković, 2015: 49-54).

²⁵ Politički i ekonomski liberalizam nisu istovetni pojmovi. Naime, „ekonomska misao liberalizmu na jednoj strani suprotstavlja merkantilizam, a na drugoj kejnzijizam ili socijalizam; klasični liberalizam podrazumeva maksimizaciju slobodne trgovine i tržišne kompeticije koji se ostvaruju minimalnim uplitanjem političkih institucija. U istoriji političke misli, međutim, iako lična sloboda pojedinca ostaje u središtu interesa, liberalizam označava poredak u kojem država postoji da bi osigurala jednakost pojedinaca na egalitarnoj osnovi. Liberalno političko uređenje može, tako, obuhvatati liberalnu ili kejnzijansku ekonomsku politiku – može naginjati u smeru maksimiziranja slobode (politički „konzervativno” naginjanje) ili maksimiziranja jednakosti (politički „liberalno” naginjanje)” (Brown, 2012: 55).

Istorija pojma neoliberalizma, međutim, pokazuje da sadržaj pojma nije uvek bio isti. Sam pojam prvi put se pojavio u naučnim spisima o političkoj ekonomiji u periodu između dva svetska rata.²⁶ Posleratna kriza kapitalizma iznedrila je među nemačkim ekonomistima, liberalima po usmerenju, nov pojam nastao u okviru Frajburške škole (Freiburger Schule)²⁷. Ovi „novi” liberali su ponudili modifikaciju klasičnog liberalizma, uvođenjem pojma neoliberalizma, koji je bio sasvim različit od konotacija koje taj izraz nosi u današnjim naučnim diskusijama.²⁸ Nemački neoliberali prihvatili su klasičnu devetnaestovekovnu liberalnu predstavu da konkurencija među slobodnim pojedincima pokreće ekonomski prosperitet, ali su tvrdili da monopoli i karteli mogu predstavljati pretnju slobodi konkurencije. Štaviše, nije im bila ni strana ideja ograničene preraspodele dohotka i politika socijalne zaštite.²⁹ Sam prefiks „neo” imao je za cilj da reflektuje pozitivan pravac obnove pojma (klasičnog) liberalizma. Posebno je zanimljivo to da, ne samo da se pojam neoliberalizma u godinama svog nastanka povezivao gotovo isključivo za Nemačku i ekonomsku filozofiju specifičnu za nemačko iskustvo, nego se i ime Fridriha fon Hajeka tek povremeno povezivalo sa neoliberalizmom tog perioda (iako je Hajek imao intelektualne veze sa Frajburškom školom pa i bio član uredništva časopisa *Ordo*), a ime Milтона Fridmana gotovo da izostaje. Do raskida sa ovakvim poimanjem neoliberalizma dolazi sa usvajanjem ove filozofije od strane tržišno orijentisanih latinoameričkih intelektualaca. Dve decenije nakon što su ga 1960-ih prvi put koristili tržišno orijentisani intelektualci, pojam postaje zastupljeniji u Latinskoj Americi, a način na koji se neoliberalizam najčešće koristio 1980-ih godina bio je sasvim drugačiji od onoga što je neoliberalizam prvobitno značio za nemačku Frajburšku školu. Štaviše, oni koji su redovno koristili termin neoliberalizam 1980-ih, primenjivali su ga označavajući tržišni fundamentalizam ili sistem koji je tražio revolucionarne promene u odnosu između države i društva.

²⁶ Avgusta 1938. godine je termin neoliberalizam prvi put upotrebljen na konferenciji Volter Lipman, od strane ekonomiste Berdarda Levernja (Bernard Lavergne) (Miladinović, 2019: 88).

²⁷ Koja se nazivala i ordoliberalna škola u posleratnom periodu, jer su ekonomisti ove škole svoje radove objavljivali u časopisu *Ordo* (Brown, 2012).

²⁸ Posebno je zanimljiva analiza koju su sproveli Tejlor Boas (Taylor C. Boas) i Džordan Gans-Morse (Jordan Gans-Morse), sa Odeljenja za političke studije u okviru Univerziteta u Kaliforniji. Ova dva autora su analizirala 148 naučnih članaka objavljenih u stručnoj periodici uglednih svetskih časopisa za uporednu politiku, razvoj i latinoameričke studije u periodu između 1990. i 2004. godine. Dok se pojam neoliberalizma stidljivo pomaljšao u akademskim krugovima tokom 1980-ih, dotle je upotreba pojma kasnije eksplodirala pa je samo u periodu između 2002. i 2005. godine pojam korišćen u oko 1.000 akademskih članaka godišnje. Na osnovu analize sadržaja autori prepoznaju tri ključne karakteristike upotrebe pojma neoliberalizam. Najpre, neoliberalizam se koristi kao smokvin list za ideološko usmerenje autora: često ga koriste oni koji su kritični prema slobodnom tržištu, ali retko oni koji zastupaju ideju slobodnog tržišta. Uzrok za ovo autori pronalaze i delimično u tome što pobornici neoliberalizma izbegavaju pojam kako bi izbegli i povezivanje sa radikalnom verzijom tržišnog fundamentalizma. Zapravo, neoliberalizam nosi negativnu konotaciju sa sobom, pa u petini ispitivanih akademskih članaka autori kao neoliberalne predstavljaju „drugog”, bilo da je to drugi naučnik ili političar. Kodiranjem u procesu analize sadržaja autori su napravili i normativnu valenciju jedinice analize: distinkciju između negativne (recimo tvrdnja da neoliberalizam povećava siromaštvo ili se vezuje za autoritarne oblike vlasti, 45% radova), neutralne (kada se vezuje za empirijske pojave koje u tom trenutku ne mogu biti okarakterisane ni kao dobre ni kao loše, poput promena u partijskim sistemima država, 45% radova), pozitivne (kada neoliberalne reforme obuzdaju inflaciju ili podstaknu ekonomski rast, 3% radova) i mešovite upotrebe pojma (kada u članku prevladava više različitih vrednosnih usmerenosti, 8% radova). Drugo, bez obzira da li naučnici koriste neoliberalizam kao zavisnu ili nezavisnu promenljivu u svojim empirijskim istraživanjima, sam pojam često ostaje nedefinisan (u čak 69% radova). Najzad, pojam se efektivno koristi na mnogo različitih načina, čime se prazni njegov sadržaj i to šta on zapravo predstavlja. Najčešća upotreba pojma odnosi se usko na politike ekonomskih reformi (72%), potom sledi upotreba neoliberalizma kao modela razvoja, sveobuhvatna razvojna strategija sa ekonomskim, socijalnim i političkim implikacijama (39%), treći način upotrebe pojma je navođenje neoliberalizma kao sinonima za neoliberalnu ideologiju kao ideje o individualizaciji i ulozi pojedinaca naspram kolektiviteta, te shvatanja slobode kao sveobuhvatne društvene vrednosti (22%), a četvrti način upotrebe pojma je svojevršno određenje neoliberalizma kao akademske paradigme, koja se sastoji od pozitivnih pretpostavki o tome kako funkcionišu tržišta, usko je povezana sa neoklasičnom ekonomskom teorijom, a daje upute i u to kako proučavati prelazak iz socijalizma u kapitalizam (14%) (Boas, Gans-Morse, 2009: 138-145).

²⁹ „Valter Euken (Walter Eucken), jedan od osnivača Frajburške škole, tvrdio je 1952. godine da su „socijalna sigurnost i socijalna pravda najveća briga našeg vremena” (Gerber 1994, prema Boas, Gans-Morse, 2009: 146).

Kao godina pojmovne prekretnice uzima se Pinočeov (Augusto Pinochet) puč u Čileu 1973. godine, od kada se u akademskim krugovima pojam upotrebljava najbližijem onom u današnjem smislu. Prethodno je Univerzitet u Čikagu 1955. godine pokrenuo program prijema čileanskih studenata, koji su se vraćali u svoju domovinu zadojeni teorijama čikaške ekonomske škole, posebno Hajeka i Fridmana. Iako ekonomska filozofija čikaške škole u to vreme nije nosila naziv neoliberalizam, to je bila jedna od preovlađujućih orijentacija među čileanskim desno orijentisanim intelektualcima u vreme puča. Pinočeova vojna diktatura vrlo brzo rezultirala je reformama koje su vodile brzom i sveobuhvatnoj privatizaciji, deregulaciji tržišta, smanjenju uloge države, podsticanju konkurencije i individualizma u radnim odnosima, penzionim, zdravstvenim i obrazovnim sistemima.

„Tokom vrhunca vojne vladavine u Čileu, neoliberalizam je dobio novo značenje, a opozicioni naučnici su počeli da pojam koriste za opisivanje niza političkih i ekonomskih reformi različitih od onih koje je zagovarala Frajburška škola. Dok su Nemci pokušali da revidiraju klasični liberalizam kako bi spasili tržište od rastuće pretnje socijalizma, dotle je Pinoče na sličan način pokušao da spreči bilo kakav mogući ponovni povratak socijalističkog eksperimenta (oličenog u svom prethodniku, Salvadoru Aljendeu). Bazične razlike između ovih pristupa objašnjavaju i različite vrednosne balaste koje je pojam neoliberalizma poneo. Pinočeova politika inspirisana je fundamentalnijim teorijama Fridmana i Hajeka, politika je bila odgovor na stvarni, a ne na potencijalni pomak ka socijalizmu. Upravo su kritičari, a ne zagovornici slobodnog tržišta, ti koji su neoliberalnu etiketu pripisali novom setu ekonomskih politika u Čileu, sa njenom negativnom vrednosnom usmerenošću. S obzirom na njihovo protivljenje tim reformama i diktatorskim uslovima pod kojima su sprovedene, lako je razumeti kako je neoliberalizam postao vrednosno negativan pojam” (Boas, Gans-Morse, 2009: 152).

Nakon kratkog ekskursa o pojmu neoliberalizma, vratimo se njegovim posledicama. Političke implikacije neoliberalizma mogu se sažeti u sledećem: 1) ekonomska racionalnost, tržišna logika odlučivanja i *homo economicus* postaju *modus operandi* svih društvenih sfera – od ekonomske preko političke, do kulturne i porodične, a svi društveni akteri (od pojedinca do institucija) svoje delovanje ocenjuju prema kriterijumima dobiti i korisnosti, gde se hegemoni diskurs i politika usmeravaju ka promovisanju i nagrađivanju upravo takvih krajnje racionalnih aktera; 2) iako se nadovezuje na klasični ekonomski liberalizam, za razliku od njega (koji formuliše racionalno ljudsko delanje kao prirodnu sklonost i potpuni izostanak državnih intervencija uz princip *laissez-faire*), neoliberalizam podstiče intervenciju institucija i države ali upravo u smeru olakšavanja takmičenja, racionalnog ekonomskog delanja i slobodne trgovine (i to ne samo kroz ekonomske politike, već i kroz obrazovne, imigracione politike i sl.); 3) klasični liberalizam je pravio razliku između društvenog, ekonomskog i individualnog delanja, dok neoliberalizam sve građane svodi na individue koje su same odgovorne za sopstveni društveni položaj, za sve uspehe i neuspehe (stoga i prelaz sa *welfare* politike ka *workfare* politici uslovljene socijalne pomoći); 4) socijalne politike moraju zadovoljiti uslov profitabilnosti i proizvoditi ciljno-racionalne subjekte uz aktivno podsticanje takmičenja (Brown, 2012: 56-58).

Države koje su primenile neoliberalne mere suočile su se sa povećavanjem nejednakosti, dualnim tržištem rada³⁰, rastom moći i bogatstva više klase, padom nadnica i životnog standarda,

³⁰ Teorija dualne ekonomije (*dual economy theory*) preduzeća deli na ona koja čine jezgro preduzetništva (*core enterprises*) i ona na periferiji (*peripheral enterprises*), gde prva čine sektor uspešnih korporacija koje su velike, stvaraju stabilna radna mesta i imaju dovoljnu ekonomsku snagu da ograniče i kontrolišu konkurenciju u svojoj privrednoj delatnosti, dok su periferna preduzeća manjih dimenzija, manje uspešna i manje stabilna. Teorija o dualnom tržištu rada naglašava da se primarni sektor (primarni i sekundarni sektor u ovom slučaju ne upućuju na primarni i sekundarni sektor privrede, gde bi se prvi odnosio na poljoprivredu a drugi na industriju, već na dve kvalitativno različite vrste zaposlenja, u različitim privrednim granama) sastoji od poslova sa relativno visokim zaradama, dobrim radnim uslovima, šansama za napredak u karijeri, poslova koji nude stabilno zaposlenje, dok sekundarni sektor obuhvata slabo plaćene i nesigurne poslove, koji se obavljaju u nepovoljnim radnim uslovima i nude slabe šanse za napredak. Oba konceptualna pristupa, iako se neznatno razlikuju u fokusu, ukazuju na oštru podelu između „dobrih” i

privatizacijom, finansijskom nestabilnošću, rastom nezaposlenosti, nesigurnosti i smanjenjem svih oblika socijalne zaštite. „Jedna od osnovnih tvrdnji sledbenika neoliberalne filozofije je da individualne slobode i duh preduzetništva, unutar institucionalnog okvira regulisanih imovinskih prava, slobodnog tržišta i slobodne trgovine, vode napretku čovečanstva. Uloga države je, upravo, u postavljanju institucionalnog okvira za ovakve prakse tako što garantuje vrednost i integritet novca i obezbeđuje bezbednosne i pravne strukture. Ona je tu da osigura pravilno i neometano funkcionisanje tržišta i u obavezi je da se kreće samo u okviru tih čvrsto zadatih granica” (Stojiljković, 2019: 11).

Prihodi država su smanjeni usled dramatičnog smanjivanja poreskih stopa na dobit korporacija, a ekonomija kapanja³¹ je poslužila za pravdanje bogaćenja bogatih – došlo je do redistribucije bogatstva, neoliberalna anglosaksonska kontrarevolucija 1979-1980, raspad Sovjetskog Saveza i bloka socijalističkih zemalja 1989-1990, te finansijska globalizacija i deregulacija 1990-2000. vratile su u drugoj deceniji XXI veka odnos između privatnog kapitala i godišnjeg nacionalnog dohotka na nivo iz 1913. godine (Piketi, 2015). Ono što je otežalo izlazak iz decenija krize jeste činjenica da je na delu bilo restrukturiranje privrede. Svetski sistem proizvodnje je bio preobražen globalizacijom, transnacionalizacijom i tehnološkom inovacijom.³² Globalizacija je omogućila deteritorijalizaciju krupnog kapitala, odnosno delokaciju preduzeća i usmeravanje kapitala ka

„loših” poslova koji su se pojavili tokom 20. veka. Oni takođe ukazuju na strukturne barijere za mobilnost i loše životne šanse za one radnike koji zauzimaju položaje u perifernim firmama ili na sekundarnom tržištu rada (v. Babović, 2010: 33-37; Sweet, 1994: 8-10).

³¹ „Ekonomika teorija, po kojoj poreske olakšice treba davati prvenstveno bogatima da bi oni povukli privredu napred, zastaje već na prvoj prepreci. (...) Tako je neodrživ već prvi korak u toj tezi - mišljenje da će kolač postati veći budemo li bogatima dali bogatije parče. Drugi deo tvrdnje - stanovište po kome će veće bogatstvo koje je nastalo na vrhu kapanjem stići do siromašnih takođe ne stoji. Tačno je da dolazi do kapanja, ali su te kapljice toliko sićušne da se njihov uticaj i ne oseti ako sve prepustimo tržištu” (Čang, 2013: 185-186).

³² Tehnološka otkrića u XX veku doprinela su brzom rastu i mogućnostima za zapošljavanjem u novim industrijama i zanimanjima. Međutim, kada je u pitanju digitalna revolucija, rasprave su i dalje u toku. Američki ekonomista Robert Gordon (Robert Gordon) dovodi u pitanje tezu da je rast svetske produktivnosti neminovno proces koji će se samo kontinuirano nastavljati, odnosno smatra da je digitalna revolucija suštinski i kvalitativno manje transformišuća u odnosu na prethodne tehnološke revolucije, te da ona doprinosi samo kratkotrajnom rastu produktivnosti. Naime, on na primeru Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije pokazuje da je ekonomski rast ubrzan nakon 1750. godine i tako ubrzan je trajao sve do sredine XX veka, kada dostiže svoj vrhunac, a od tada usporava. Gordon u svojoj analizi pokazuje različite periode ekonomskog rasta i usporavanja u kontekstu industrijskih revolucija: kao prvu uzima otkriće parne mašine i železničke pruge (1750. – 1830.), drugu vezuje za otkriće struje, motora sa unutrašnjim sagorevanjem, različitih hemikalija, nafte, komunikacionih tehnologija odnosno telefona, radija, fotografije, filmove (1870. – 1900.), treću za upotrebu računara, interneta i mobilnu telefoniju (1960. do danas). Ključna osobina druge industrijske revolucije, kada je svet beležio najveći ekonomski rast, jeste da se ovakva revolucionarna otkrića i ekonomska ubrzanja više ne mogu ponoviti – za jedan vek se prešlo sa putovanja konjima na putovanje avionima, SAD su u tom periodu od zemlje koja broji 75% ruralnih teritorija dospela do zemlje koja ima 80% urbanizovanih područja, a domaćinstva su dobila rashladne uređaje koji su omogućili održavanje optimalne sobne temperature i zimi i leti. Sve nakon toga bila su samo poboljšanja onog već izmišljenog: razvoj regionalnih mlaznih aviona za kratke relacije, proširivanje međudržavne mreže puteva regionalnim, prelazak sa prozorske na centralnu klimatizaciju i slično. Treća digitalna revolucija za Gordona počinje sa komercijalnom upotrebom računara 1960-ih godina, a uzlet je dobila od 1990-ih sa upotrebom Interneta, *web*-a i elektronske trgovine. Iako su mnoge od transformacije koje su donele druga i treća revolucija neponovljive, njegova analiza pokazuje da je druga industrijska revolucija uspela da održi rast produktivnosti u periodu od 81 godinu (između 1891. i 1972.), ali da treća industrijska revolucija, i pored svoje inovativnosti i revolucionarnosti, nije uspela da spreči usporavanje rasta produktivnosti. Iako je široka upotreba interneta nakon 1996. ponovo na kratko dovela do rasta produktivnosti (pa su mnogi govorili o „novoj ekonomiji”), uspon traje do 2004. godine, a 2012. godine brzina rasta se vratila na period između 1972. i 1996. godine. Tako je uticaj poslednje revolucije na produktivnost poljuljan nakon samo osam godina, u poređenju sa 81 godinom koliko su dostignuća druge industrijske revolucije imala puni uticaj na produktivnost i životni standard. Posledica ovakvog rasta produktivnosti jeste, ističe Gordon, i rast dohodne nejednakosti. U periodu od 1993. do 2008. godine u SAD je prosečan rast prihoda domaćinstava iznosio 1,3% godišnje, ali sa značajnim podatkom: 99% stanovništva beleži rast od 0,75% godišnje, a ostalih 1% je u petnaestogodišnjem periodu ukupnog rasta dohotka „prigrlilo” čak 52%. Globalizacija i moderna tehnologija ubrzavaju proces priključivanja manjih nerazvijenih tržišta u svetsku kapitalističku ekonomiju, a to utiče na smanjenje nadnica i u zemljama razvijenih ekonomija. No, ova smanjenja najviše pogađaju srednju klasu, a direktori multinacionalnih giganata uspon novih tržišta vide kao priliku, a ne pretnju (Gordon, 2012).

lokalitetima i regionima koji nude nisko plaćenu cenu radne snage, što je posledično dovelo do konkurencije radnika na globalnom nivou i ugrožavanja društvenih pozicija radništva i zaposlenih. Posledice ovakvog razvoja svetskog kapitalističkog sistema dodatno su potakle porast globalnih društvenih nejednakosti (u pogledu kapitala, prihoda, imovine), ali i „globalno narastanje novih grupacija koje pokazuju klasne karakteristike. U prvom redu ovde se misli na nastajanje marginalne klase i prekarijata” (Miladinović, 2017: 488).

Gaj Standing upravo u globalizaciji vidi okvir za nastajanje masovnog prekarijata. Za razliku od uobičajenog stanovišta da sa globalizacijom dolazi do deregulacije, Standing tvrdi da je na delu proces re-regulacije – „neoliberalni projekat zasnovan na kompeticiji i individualizmu, liberalizaciji svetske trgovine i masovnoj privatizaciji, te fleksibilizaciji tržišta radne snage, uz redukovanje i komercijalizaciju programa države blagostanja. Regresivna redistribucija u korist bogatih, i komodifikacija, tj. pretakanje u robni status svake aktivnosti, deo su projekta koji traži institucije koje favorizuju stvaranje prekarnih poslova i redukciju uloge države da bi se povećao nesmetani obrt kapitala” (Ružica, 2015: 31; Standing, 2011: 26). Globalizacija nije dovela do nestanka klasa (v. Gorc, 1982), već je doprinela fragmentaciji nacija i klasa. Danas su nam, kaže Standing, možda potrebni novi termini da bismo opisali tu novu klasnu raznovrsnost. Iako pripadnici prekarijata nisu homogena grupa, povezuje ih to što je njihov rad instrument preživljavanja, oportunitizam (da uzmu sve što mogu) i nesigurnost i to u znatno većoj meri nego što je to bilo karakteristično za proleterijat.

Globalizacija predstavlja jedan od društveno-istorijskih okvira koji omogućava neoliberalnom obliku kapitalizma da uspešno prekarizuje društvene strukture društva, te na taj način doprinese daljoj akumulaciji kapitala. Posebno od 1990-ih globalizacija, odnosno eskalacija konkurencije na globalnom tržištu, dovela je do toga da jedna od pokretačkih snaga kapitalizma bude potražnja za jeftinom radnom snagom. Migracije radne snage i međunarodne migracije kapitala su se uvećale. U takvim uslovima vladajuća klasa transnacionalnog (finansijskog) kapitala izvojevala je gotovo odsustvo ograničenja, za razliku od ljudi koji žive i rade u nacionalnim ekonomijama. Globalizacija je potpomogla da se nesigurnost i nestabilnost zaposlenja reflektuju i na nestabilnost čitavih društava. Dodatno, naučne i tehnološke inovacije, poput robotike, interneta, velikih podataka (*big data*), veštačke inteligencije, 3D štampača, nano i biotehnologije, te prelazak na digitalnu ekonomiju redefinišu i rad po sebi. Automatizacija i dematerijalizacija zadataka dovode do transformacije u organizaciji rada, te do erozije standardnih oblika zapošljavanja. Uticaj višestrukih i raznolikih promenljivih utiču na preoblikovanje različitih društvenih sistema. U takvim uslovima postoji strastven i opsežan spor o socijalno-klasnoj strukturi modernih društava. Sa neoliberalizmom, došlo je do naglog smanjivanja broja radnika u svetu, nove međunarodne podele rada, premeštanja industrije u nove zemlje periferije. Proizvodnja je odbacivala značajno više ljudi nego što je tržišna privreda bila u stanju da stvori nova radna mesta. U bogatim zemljama suvišni radnici su koristili sisteme socijalne zaštite kao pomoć, stvarajući na taj način potklasu, a u siromašnim zemljama se stvarala paralelna neformalna ekonomija (Hobsbaum, 2002: 313-314).

Uz sve navedeno, dodatno treba imati na umu da je funkcionisanje socijalnog dijaloga, kojeg je poznavao svet nakon Drugog svetskog rata (tzv. Zlatno doba), urušeno nakon pada Berlinskog zida 1989. godine odnosno nakon raspada nekadašnjih socijalističkih država Istočnog bloka. Sa padom socijalizma nestao je i strah od socijalističke revolucije, koja je davala ljudski lik kapitalizmu, pa su i ustupci do tada davani siromašnima i nezaposlenima ukinuti. Trijumf kapitalizma doneo je socijalni kompromis koji postaje ne pravilo, već luksuz. Čini se da brojni autori analizirajući nastanak i razvoj države socijalnog staranja vezuju za posledicu razaranja i rana proisteklih iz dva svetska rata, potrebu za učvršćivanjem solidarnosti unutar nacionalne države, te političkom konsenzusu o opravdanju i neophodnosti politike državnog intervencionizma, koja se oslanja na porodicu. No, neretko autorima izmiče iz vida upravo činjenica hladnoratovske podele na Istok i Zapad, na socijalizam i kapitalizam, pa bi i državu socijalnog staranja svakako trebalo gledati i kao,

između ostalog, „odgovor Zapada na ideologizaciju Istoka” (Miladinović, 2019: 88; v. Kuljić, 2014).

Kada je reč o uzrocima rasta globalne nejednakosti u svetu, autori prepoznaju ne samo globalizaciju i tehnološki progres, što je odgovaralo visokokvalifikovanim pojedincima, a dovelo do toga da u razvijenim zemljama oni sa nižim kvalifikacijama gube radna mesta koja su se preselila u zemlje (polu)periferije (koje ne manjkaju u jeftinoj radnoj snazi). Rezultat je i povećanje jaza u zaradama između radnika različitog nivoa obrazovanja i kvalifikovanosti. Pored navedenog, od 80-ih godina XX veka sindikalno organizovanje više nije imalo uticaj na formiranje zarada kakvo je imalo nekada. Uz to, čak je došlo do smanjenja poreskih stopa za najviše dohotke, a socijalni transferi postali su uslovljeni aktivacijom na tržištu rada (Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić, 2017). Na ovom mestu potreban je još jedan kratak ekskurs.

Naime, do sada smo u nekoliko navrata pomenuli svetski kapitalistički sistem i zemlje poluperiferije i periferije. Iako neki teoriju svetskog sistema vide kao teoriju koja prethodi teorijama globalizacije, ne treba zaboraviti da je teorija svetskog sistema iznikla iz teorija razvoja (kritika teorije modernizacije, a potiče od teorija zavisnosti)³³, a kao otac ove teorije uzima se Imanuel Volerstin (Immanuel Wallerstein, 1930-2019), koji je svojim pristupom zaslužan za obnavljanje istorijske sociologije. Ova teorija globalizaciju ne posmatra kao skorašnji fenomen, već praktično kao sinonim za rođenje i širenje svetskog kapitalizma, što se događa, brodelovskim rečnikom, u „dugom XVI veku” (1450. – 1640.). Možemo identifikovati tri široka pristupa pitanju kada globalizacija uopšte počinje: jedni tvrde da je reč o procesu koji možemo datirati čak na početak istorije sa naglim nedavnim ubrzanjem, drugi da je to proces koji se podudara sa širenjem i razvojem kapitalizma tokom proteklih 500 godina (ovo je stajalište teoretičara svetskog sistema)³⁴, dok treći kažu da je globalizacija nedavni fenomen povezan sa društvenim promenama s kraja XX i početka XXI veka (Robinson, 2011: 725). Volerstinov doprinos ogleda se pre svega u jedinici analize kojoj pristupa teoretičar. Dok se teoretičari zavisnosti usredsređuju na pojedinačne zemlje ili nekoliko njih, teorija svetskog sistema posmatra celokupan svetski kapitalistički sistem kao jedinstvenu jedinicu analize - to nisu ni pojedinačna država ili društvo, klasa ili nacija, već istorijski sistem, iz kojeg su i iznikle ove društvene kategorije.

Svesni da nakratko „skrećemo“ s puta, za razumevanje posledica neoliberalne kapitalističke ekonomije, posebno kada govorimo o globalnim društvenim nejednakostima, korisno je podsetiti se teorija svetskog sistema. Podela rada je jedan od osnovnih pojmova društvenih nauka, zbog toga što ona formira spoljne granice svakog društvenog poretka, te granice za društvene odnose i odnose međuzavisnosti. Teoretičari svetskog sistema upravo ovaj pojam stavljaju u centar svoje analize. Prema Imanuelu Volerstinu, ljudska istorija poznaje tri tipa sistema: recipročni mini-sistem (ekonomije izdržavanja, kojima upravlja logika reciprociteta u razmeni, a koji su postojali do 10.000 godina pre nove ere, bili su homogeni u pogledu upravljačkih i kulturnih struktura, a kad su postali veliki raspali su se), redistributivna svetska carstva (postojali do otprilike 1500. godine, a karakteriše ih jedinstveni politički centar ili struktura koja obuhvata široku podelu rada i širok spektar kulturnih obrazaca, ova carstva su delovala izvlačenjem harača ili viška iz inače lokalno samoupravnih zajednica proizvođača koji su prosleđivani centru i redistribuirani mreži službenika) i

³³ Teorije modernizacije smatraju da zemlje Trećeg sveta prolaze samo jednu fazu razvoja, ka modernizaciji, te ako usvoje političke, ekonomske i kulturne obrasce ponašanja razvijenih modernih zemalja, i one same će brže napredovati. Sa druge strane, teorije zavisnosti se javljaju kao kritika teorije modernizacije i problemu razvoja pristupaju iz perspektive samih zemalja Trećeg sveta, za koje smatraju da su zavisne od zemalja Prvog sveta, a zavisnost vide kao eksternalizovanu posledicu, pre svega kolonijalizma, tj. odnosa između zemalja centra (severnih zemalja) i periferije (južnih zemalja), odnosno metropole i satelita. Nejednaka razmena je osnovni mehanizam preko kojeg se zemlje na periferiji održavaju u odnosima zavisnosti (Motolani, Petri, 2017).

³⁴ Volerstin piše: „Zagovarači analize svetskog sistema, koja je tema ove knjige, govorili su o globalizaciji mnogo ranije negoli je termin uopšte i izmišljen - iako ne kao nešto novo već nešto što je osnovno za naš savremeni svjetski sistem od momenta kada je on nastao u šesnaestom vijeku” (Volerstin, 2005: 10).

svetski kapitalistički sistem³⁵ (koji postoji i danas, sistem se proširio, ima jednu zajednicu i privredu, a mnoštvo kultura, uspostavljajući tržišne i proizvodne mreže koje su na kraju dovele sve ljude širom sveta u svoju logiku i u jedinstvenu svetsku strukturu). Savremeni svetski kapitalistički sistem odlikuje ekonomska dominacija na zemaljskoj kugli, a ne neki pojedinačni kulturni ili politički sistem (Robinson, 2011; Jakšić, 2019). Sam Volerstin kaže da je koncept centar-periferija nastao u naučnoj debati koja se vodila između 1945. i 1970. godine, a razvijen je od strane Ekonomske komisije Ujedinjenih Nacija za Latinsku Ameriku i predstavljao je „suštinski doprinos akademika iz Trećeg svijeta” (Volerstin, 2005: 29)³⁶. „U analizi svjetskog sistema, centar-periferija je odnosni (podvukao I.V.) koncept, ne par izraza koji su materijalizovani, to jest, koji imaju odvojena suštinska značenja (...) Termin se odnosi na proizvode, ali je često korišten i kao skraćenica za zemlje gdje su takvi proizvodi dominantni. (...) nivo u kom su proizvodni procesi monopolizovani, a samim time i profitabilni, glavni (je) element o kome se centralni procesi razlikuju od perifernih” (*Ibid*: 38, 142).

Drugim rečima, u svetskoj kapitalističkoj privredi, struktura sistema je hijerarhizovana, što znači da su privilegije zasnovane na osnovu položaja u sistemu, koji se može menjati. „Osnovno tkivo svetske kapitalističke privrede sačinjavaju proizvodni procesi međusobno povezani robnim lancima koji objedinjuju sve aktivnosti od prikupljanja i obrade sirovina do stvaranja gotovih proizvoda. (...) Različiti položaj određenih proizvođača određen je njihovom tehnološkom razvijenošću, kvalifikovanošću radne snage, kao i jačinom države koja stoji iza njih. Neki proizvode skupe i tehnološki složene proizvode i zauzimaju centralne proizvodne procese, a neki jeftine i proste proizvode poput sirovina i polu-fabrikata i zauzimaju periferne proizvodne procese. Skupi proizvodi se drugačije mogu nazvati kvazi-monopolskim/centralnim, odnosno proizvodima čiju veću tržišnu vrednost uslovljava njihova veća tehnološka razvijenost, retkost, itd. Sa druge strane, jeftini proizvodi se mogu nazvati konkurentskim/perifernim, odnosno proizvodima čiju nisku tržišnu vrednost uslovljava njihova manja tehnološka razvijenost i prezastupljenost. (...) Stoga se može reći da postoje centralne i periferne zemlje između kojih se vrši nejednaka razmena na uštrb perifernih zemalja i ogromnog dela svetske populacije koji u njima živi” (Mandić, 2015: 83).

Proleterizacija, komodifikacija i tehnološke inovacije su najvažnije poluge razvoja sistema, a države koje su se oslanjale najviše na ove tri poluge su težile da nametnu svoju hegemoniju, pa su i odnosi između država zapravo odnosi između jačeg i slabijeg. Ukratko, svetski kapitalistički sistem teži da akumulira kapital, polarizuje klase i prostor, kao i da politički određuje cenu roba, rada i kapitala (Jakšić, 2019). Sa razvijanjem teorije gde na globalnom planu postoji međunarodna podela rada te tako, sa jedne strane, postoji proizvodnja, a sa druge strane, prisvajanje viškova, odnosno sistem svetske trgovine koji favorizuje zemlje centra odnosno jezgra, nastaje i jedno od objašnjenja globalnih nejednakosti u svetu (potpuno marginalizujući teorije modernizacije). Ovaj kapitalistički svetski sistem karakterišu monopoli i eksploatacija periferije od strane centra.³⁷

³⁵ Upravo iz razloga što se krajem XIX veka svetski sistem proširio na čitavu zemaljsku kuglu, američki sociolog Robinson (William I. Robinson) smatra da se teorija svetskog sistema može posmatrati i kao teorija globalizacije, čak iako njeni predstavnici odbacuju termin globalizacije (Robinson, 2011).

³⁶ „Među prvima koji su se suočili sa ovim pitanjem bio je Andre Gunder Frank, koji je opisao šemu u kojoj metropole (kapitalističke nacije) izvlače resurse od svetskih satelita (države Trećeg sveta). U okviru nerazvijenih nacija postoje metropole (luke, urbane oblasti) koje, pak, izvlače resurse iz njihovih satelita (sela). Frank je ovaj dalekosežni eksploatatorski proces nazvao razvojem nerazvijenosti, jer su metropole sistematski iscrpljivale resurse satelita, stvarajući slojeve eksploatacije. Volerstin je metropole u razvijenim zemljama nazivao „jezgrima”, a satelite je nazivao „periferijama”. Poluperiferije bi bile metropole među nerazvijenim nacijama koje iskorišćavaju resurse svojih satelita, a oboje postaju plen zapadnog jezgra. Kao rezultat, dalji razvoj sistema samo proširuje stepen nerazvijenosti” (Kardulias, 2010: 56-57).

³⁷ Idejni koreni teorija koje se bave iskorišćavanjem (polu)periferije ili Juga od strane centra ili Severa nalaze se ne samo u Marksovim spisima, već i u Lenjinovom modelu monopolističkog kapitalizma i imperijalizma kao poslednje faze razvoja kapitalizma, ideji jednakog i kombinovanog razvoja koju je izneo Lav Trocki (Лев Давидович Троцкий), kao i konceptu Roze Luksemburg (Rosa Luxemburg) o kontinuiranom razvoju kapitalizma koji zahteva predkapitalistička društva upravo za svoj razvoj (Kostić, 2017: 289).

Za razumevanje međunarodne podele rada i njene implikacije na nejednakosti u svetu, bitno je osvrnuti se i na Argirijevu (Arghiri Emmanuel, 1911-2001) teoriju nejednake razmene. Prema teoriji ovog Egipćanina, u drugoj polovini XIX veka, zahvaljujući radničkom pokretu i sindikalnoj borbi u razvijenim zemljama za povećanje cene rada odnosno najamnine radnika koja će biti iznad fizičkog minimuma za održanje, a potpomognuto imperijalističkom pljačkom kolonija (u današnje vreme neokolonijalnim izrabljivanjem), stvorili su se uslovi za transfer bogatstva iz nerazvijenih u razvijene zemlje. Dok su najamnine u industrijski razvijenim zemljama rasle, u industrijski nerazvijenim zemljama, pre svega naseljeničkim kolonijama, najamnine su ostale na niskom nivou, a krupni strani i domaći privatni posednici plantaža su onemogućili domaćim radnicima da imaju slobodan pristup zemlji. Prema Agririjevoj tezi, konkurencija na tržištu radne snage nije omogućila ujednačavanje najamnina, prvenstveno zbog nedovoljne pokretljivosti radne snage. Ovo onemogućavanje mobilnosti radne snage na snazi je i danas, pa smo tako svedoci da, primera radi, EU ne samo da ograničava zaposlenje državljanima zemalja koje nisu članice (poslodavac treba da dostavi obrazloženje i potvrdu da kvalifikacije tog radnika nije moguće naći među državljanima EU), već i građani novih članica prvih nekoliko godina ne mogu da traže zaposlenje u zemljama „starim” članicama.

„Nasuprot relativnoj nepokretnosti radne snage, viši stepen mobilnosti kapitala u svetskim razmerama, omogućuje po Argiriju transformaciju radne vrednosti u cenu proizvodnje preko formiranja prosečne profitne stope. (...) Institucionalno različite najamnine omogućavaju prelivanje dela viška vrednosti iz zemalja sa nižim najamninama i stoga nižim cenama izvoznih artikala, u zemlje sa višim najamninama i cenama izvoznih artikala. Slobodno delovanje tržišnih zakona u proširenom obimu reprodukuje ovakvu nejednaku razmenu više rada za manje rada. Ekstraprofit koji je obezbeđen ovakvom nejednakom razmenom inicira novi ciklus bržeg tehnološkog i kulturnog razvoja zemalja sa većom potrošnjom, preko daljeg proširenja tržišta, privlačenja stranog kapitala, povećavanja relativne vrednosti radne snage, novog porasta najamnina i organskog sastava kapitala. Nove ljudske potrebe i rezultirajuća povećana vrednost radne snage, koju konsoliduje kolektivna revandikativna akcija radnika, stvaraju dodatne mehanizme transfera viška vrednosti u zemlje koje su prve podigle najamnine. Sa druge strane, u nerazvijenim zemljama akumulira se siromaštvo: nadnice ostaju na nivou fiziološkog održanja, transfer viška vrednosti lišava zemlju akumulacije potrebne za razvojne investicije, kapital napušta ograničeno lokalno tržište, nezaposlenost vrši dodatni pritisak na najamnine i zajedno sa niskim obrazovnim nivoom, osujećuje sindikalnu borbu. Time vrednost radne snage još više pada, dalje destimulišući uvođenje mehanizacije u proizvodni proces u zemljama s niskim najamninama” (Bpartyua, 2012: 71-72).

Štaviše, u svetskom kapitalističkom sistemu ne samo da postoji sukob između rada i kapitala, već i između radnika koji pripadaju kapitalističkom centru i radnika koji se nalaze na periferiji. Reč je o tome da od nejednake razmene „profitiraju” i radnici centra, odnosno radnička klasa centra, koja je osnovni potrošač dobara koje se proizvode na periferiji, te iskorišćava svoje „kolege” sa periferije (Özden Birkan, 2015: 159).

Nakon kratkog izleta u teoriju svetskog kapitalističkog sistema, kako bi se bolje razumeo značaj i funkcija neoliberalne globalizacije, možemo se vratiti posledicama ovakve prirode funkcionisanja kapitalizma. U drugoj deceniji XXI veka, a posebno nakon svetske ekonomske krize iz 2008. godine, reaktuelizovano je pitanje globalnih nejednakosti. Izgleda da se ovo pitanje svaki put pojavi u vidokrugu društvenih nauka kada kapitalizam zapada u krize. Godine 2016. godine 62 najbogatija pojedinca na svetu posedovala su bogatstvo koliko i polovina svetske populacije³⁸, a 2018. godine polovina svetskog stanovništva zajedno posedovala je manje od 1% ukupnog svetskog bogatstva, gornji decil najbogatijih posedovao je 85% ukupnog bogatstva, 1% najbogatijih ljudi raspolagao je

³⁸ <https://www.theguardian.com/business/2016/jan/18/richest-62-billionaires-wealthy-half-world-population-combined>, pristupljeno 30.5.2019.

sa čak 47% svetskog bogatstva (CSRI, 2018: 9). Francuski ekonomista Toma Piketi (Thomas Piketty, 1971-) pokazuje da je privatno bogatstvo bogatih zemalja na svim kontinentima početkom sedamdesetih godina prošlog veka iznosilo između 2 i 3,5 godišnja nacionalna dohotka, dok je početkom druge decenije XXI veka ta brojka porasla na između 4 i 7 godišnjih nacionalnih dohodaka. Čak i kada se ostave po strani globalne fluktuacije i ekonomski mehuri u posmatranom razdoblju (japanski iz 1990, Italija 1994-1995. godine, svetska ekonomska kriza iz 2008. godine...), „mi smo svedoci velikog povratka privatnog kapitala u bogatim zemljama od 1970, ili pojave novog patrimonijalnog kapitalizma” (Piketi, 2015: 189).

Tri su ključna faktora kojima se da objasniti ovaj strukturni razvoj: sporiji demografski rast³⁹ (što vodi ka povećanju odnosa kapitala i dohotka), privatizacija i prelaz sa javnog na privatno bogatstvo (posebno tokom sedamdesetih godina XX veka), kao i „fenomen dugoročnog sustizanja” (posebno tokom osamdesetih godina XX veka, što je imalo efekat na cene berzanskih i nepokretnih aktiva) (*Ibid*: 189-190). Isti autor posebnu pažnju skreće na najbogatije delove stanovništva u zemljama, posebno one koji pripadaju gornjem decilu (10% najbogatijih), te posebno naglašava da u okviru ovog najbogatijeg decila treba praviti distinkciju između gornjeg percentila (1%, koje naziva „dominantnom klasom”) i ostalih devet percentila (9%, koje naziva „imućnom klasom”). Ukoliko pogledamo učešće 1% najbogatijih u apsolutnim brojevima u različitim zemljama (recimo, u Francuskoj je to oko pola miliona odraslih pojedinaca, u SAD oko 2.600.000), vidimo da nije reč tek o nekolicini pojedinaca, već o grupi koja je čak i numerički dovoljno velika ali i značajna da ostvaruje uticaj na politički, ekonomski i društveni pejzaž. Pritom, podseća Piketi, kada govorimo o decilima i percentilima, nije isto da li se oni odnose na bogatstvo ili na dohodak od rada. Drugim rečima, iako je korelacija, posebno u modernim društvima, načelno pozitivna, ne znači da svako ko pripada gornjem decilu u smislu dohotka od rada ujedno pripada „dominantnoj klasi” u pogledu bogatstva.

Ukoliko pogledamo samo nejednakosti u pogledu rada, odnosno nejednakosti dohodaka, u najegalitarnijim društvima (poput skandinavskih zemalja) „50% najmanje plaćenih dobija skoro dvostruko od ukupnih zarada kao 10% najbolje plaćenih (što je, reći će neki, i dalje malo, jer su oni pet puta brojniji), dok u zemljama sa snažno izraženom nejednakošću (kao što je SAD, A.M.), oni dobijaju trećinu manje (...) Dakle, vidimo da za istu prosečnu mesečnu platu, različite raspodele dohotka od rada mogu dovesti do veoma disparatnih društvenih i ekonomskih realnosti za različite društvene grupe, a u nekim slučajevima i do nejednakosti koje mogu izazvati sukobe” (*Ibid*: 277-278). Pritom, primećuje Piketi, ova vrsta nejednakosti može katkad (pogrešno) izgledati i umereno, ali kada pogledamo nejednakosti u pogledu kapitala, onda govorimo o ekstremnim nejednakostima. Naime, čak i u najegalitarnijim društvima, poput skandinavskih u deceniji sedamdesetih godina XX veka, 10% najbogatijih posedovalo je oko 50% nacionalnog bogatstva, dok trenutno ista ta grupacija poseduje 60% nacionalnog bogatstva u većini evropskih zemalja. Piketi podvlači da je ipak „najupečatljivija činjenica, bez sumnje, to da u svim ovim društvima polovina stanovništva ne poseduje gotovo ništa” (*Ibid*: 278).

Takođe, ukoliko posmatramo ukupnu nejednakost, odnosno kada istovremeno pratimo nejednakost od rada i kapitala, kao ključno pitanje nameće se analiza same strukture nejednakosti i opravdavanje iste, pre nego njenog samog obima. Piketi smatra da postoje dva različita načina da jedno društvo postigne nejednakost ukupnog dohotka (50% za gornji decil odnosno 20% za gornji percentil). Prvi način jeste posledica „društva rentijera”, gde je na ceni značajno nasleđeno bogatstvo i gde

³⁹ Iako je u odnosu na XVI vek u XX veku učetvorostručen broj stanovnika zemaljske kugle (Miladinović, 2017: 484), od 1970. do 2010. godine u Evropi i Japanu je godišnja stopa rasta stanovništva bila manja od 0.5%, čak se približavala nuli između 1990. i 2010, u Japanu je bila i negativna, u SAD, Australiji i Kanadi između 1% i 1.5%. Iako na prvi pogled navedene razlike u stopi rasta stanovništva mogu izgledati male, njihovo kumuliranje u dužim vremenskim periodima dovode do toga da postoje veliki efekti na dugoročnu akumulaciju kapitala, te objašnjavaju strukturno veći odnos kapitala i dohotka u Evropi i Japanu u odnosu na, recimo, SAD (Piketi, 2015: 190-191).

koncentracija tog bogatstva dostiže ekstremne nivoe (najčešće 90% ukupnog bogatstva za gornjih 10%, a 50% za gornjih 1% najbogatijih) i ovaj način se vezuje pre svega za društva XIX veka. Drugi način jeste izum SAD i predstavlja „produkt hipermeritokratskog društva, društva superstarova ili supermenadžera”. Reč je o društvu koje je veoma nejednako ali pre svega na osnovu visokih dohodaka od rada, a ne od kapitala. Iako Piketi plastično pravi podelu na ove dve vrste (hiper)nejednakih društava, on je svestan da u praksi oba načina deluju u svakom društvu, a kao posebnu opasnost savremenog doba vidi upravo to što ovi načini više nisu isključivi već se dopunjuju i potencijalno mogu dovesti do novog sveta nejednakosti, koji bi bio čak ekstremniji od dva navedena tipa (*Ibid*: 284-286).

Ne treba zaboraviti da na globalnu nejednakost bogatstva u savremenom svetu utiče i nejednakost prinosa na kapital. Piketi nema sumnju u to da „vlasnici najvećeg bogatstva dobijaju u proseku najveći prinos, (te da) (...) ako imovina gornjeg decila ili gornjeg percentila na globalnoj lestvici kapitala strukturno brže napreduje od donjih decila, onda nejednakost bogatstva prirodno teži da se bezgranično povećava” (Piketi, 2015: 461-462). Bogatstvo na globalnoj ravni se od 1980-ih povećavalo brže od dohodaka, a po obimu uporedivo je sa nejednakosti u evropskim društvima zabeleženim u prvoj deceniji XX veka. Podaci pokazuju da oni koji čine „gornji hiljaditi deo (4,5 miliona ljudi)” poseduju 20% svetskog bogatstva. Pritom je veoma bitno napomenuti da Piketi podseća da „novac ponekad sam teži da se reprodukuje (...). Po svemu sudeći, bogatstvo nije samo stvar zasluge. To posebno objašnjava činjenica da je prinos na nasleđeno bogatstvo često veoma visok samo zbog njegove početne veličine” (*Ibid*: 473). Iako ekonomista Branko Milanović ukazuje na to da je, kao posledica rasta kineske srednje klase, od 1980. - 2008. godine došlo do pada globalne nejednakosti (Milanović, prema Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić, 2017: 8)⁴⁰, Piketi upozorava na opasnost od tzv. „oligarhijske divergencije”, odnosno procesa u kojem će milijarderi posedovati sopstvene zemlje ili će pak svetski milijarderi posedovati sve zemlje (uključujući i Kinu i zemlje koje izvoze naftu). Oligarhijska divergencija će u tom smislu imati i tendenciju da izbriše pojam nacionalnosti, jer bogati pojedinci neće imati prepreke u tome da sa protokom novca menjaju i svoju nacionalnost (Piketi, 2015: 497-499).

Sile koje su delovale u XIX veku dok je Marks (Karl Marx, 1818-1883) pisao o stvaranju industrijske rezervne armije⁴¹ (v. Marks, 1978), deluju i u savremenom kapitalizmu. Odnosno, dok je obrazac akumulacije kapitala u kojem se ostvaruje profit nekada bila trgovina i robna proizvodnja, danas je taj obrazac dominantno pomeren na finansijske kanale, te se govori i o procesu globalne finansijalizacije tržišta koja je doprinela fleksibilizaciji rada i radne snage.⁴² Kritičari pojma prekarnosti ističu da prekarnost nije odlika savremenog kapitalizma, te da je reč o pojavi koja je postojala i u vreme Marksove analize kapitalizma. Zbilja, sam Marks govori o nečemu što autori danas označavaju pojmom prekarnosti, samo što ne upotrebljava taj pojam.

⁴⁰ „Milanović takođe pokazuje da dokle god postoje razlike u nivou razvijenosti i u prosečnom dohotku između zemalja, biće i migracija, što objašnjava preko pojma lokacione rente ili rente državljanstva (*citizenship rent*). Renta državljanstva je koncept koji kada se primeni na nedavne podatke sugerise da je čak otprilike 60% budućeg dohotka nekog lica određeno njegovim mestom rođenja, 20% zavisi od dohodne klase u kojoj se nalazi njegova porodica, a svega 20% zavisi od njegovog ličnog zalaganja. Ovakva konstelacija mogućnosti za napredak ostavlja ambicioznom pojedincu da se nada da će njegova zemlja ubrzano da napreduje, jer će se tako najbrže poboljšati i njegov položaj, a ako od toga nema ništa, ostaje mu jedino da emigrira” (Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić, 2017: 8).

⁴¹ Marks razlikuje aktivnu radničku armiju od industrijske rezervne armije. „Relativna veličina industrijske rezervne armije raste, dakle, s potencijama bogatstva. Ali što je ova rezervna armija veća u odnosu prema aktivnoj radničkoj armiji, to više raste masa konsolidovanog suvišnog stanovništva, čija beda stoji u obrnutoj srazmeri prema mukama njegova rada. Naposljetku, ukoliko su veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, utoliko je veći zvanični pauperizam. *Ovo je apsolutni, opšti zakon kapitalističke akumulacije* (podvukao K.M.)” (Marks, 1978: 570).

⁴² Bilo bi pogrešno reći da Marks nije pominjao finansijsku frakciju kapitala, koju je posebno vezivao za eksploataciju celog društva u periodu Julske monarhije u Francuskoj (1830-1848), nakon čega se industrijska buržoazija pobunila i u savezu sa sitnom buržoazijom i radničkom klasom srušila tu monarhiju. Ipak, generalno posmatrano, obrazac akumulacije kapitala u kojem se ostvaruje profit nekada je dominantno bila trgovina i robna proizvodnja.

Tako Marks piše: „U fabrikama i manufakturama koje još ne potpadaju pod fabrički zakon periodično vlada najstrašnji prekomerni rad za vreme tzv. sezone, koji se vrši na mahove usled iznenadnih narudžaba. (...) u toj oblasti stvara se sistematska rezervna industrijska armija, kojom se uvek može raspolagati i koja se u toku jednog dela godine proređuje najnečovečnijim prisiljavanjem na rad, a u toku drugog dela propada zato što nema posla” (*Ibid*: 423). Pitanje koje izvire iz ovako postavljenih osnovnih principa funkcionisanja tržišta rada i uopšte kapitalističke proizvodnje jeste sledeće: da li govorimo o novom fenomenu, koji je proizvod specifičnih istorijskih okolnosti oličenih u globalizaciji, postfordizmu i neoliberalizmu, ili je, pak, reč o onoj prâvoj normi kapitalizma, gde je obeležje radnih uslova, radničkih prava i položaja radničke klase u međuratnom periodu i državi socijalnog staranja, zapravo izuzetak od pravila? Pitanje se nameće jer se u literaturi neretko prekarni rad javlja kao opozit⁴³ „standardnom” radu i radnom odnosu (SER, *standard employment relationship*), koji je podrazumevao osmočasovno radno vreme, pet dana u nedelji, redovne i plaćene godišnje odmomore, bolovanja, trudnička i porodiljska odsustva, plaćen prekovremeni rad, sindikalno predstavništvo i zaštitu.

U odgovoru na prethodno pitanje, valja reći da pojedini autori ističu blisku vezu između novih (savremenih) talasa prekarizacije i procesa krize i restrukturiranja kapitalizma. Postojanje korelacije nije sporno, kako u pogledu krize iz 1970-ih, tako i u pogledu krize iz 2008. godine. Poslednje dve decenije, pak, javljaju se i autori koji preispituju koncept SER kao norme i dekonstruišu šta je to što čini normu, a šta izuzetak. Oni ne samo da naglašavaju globalnu i dijahronu perspektivu, te posmatraju radne odnose kroz istoriju kapitalizma, već tvrde da je SER bila norma samo za Zapadne zemlje i to samo za treću četvrtinu XX veka (v. Betti, 2016). Sa druge strane, američki sociolog Arne Kaleberg⁴⁴ (Arne Kalleberg, 1949-) smatra da je moguće govoriti o novom fenomenu. Naime, ovaj američki sociolog tvrdi da postoji pet distinktivnih karakteristika savremene prekarnosti: 1) prostornost i tehnološki napredak savremenog kapitalizma, 2) promene u strukturi zanimanja, 3) davanje otkaza je postalo jedna od strategija upravljanja u restrukturaciji preduzeća, 4) svet se nalazi u ideološkom vakuumu, 5) dok se ranije prekarnost vezivala za dualna tržišta, sada se odnosi na sve i niko na tržištu rada nije zaštićen (Kalleberg, 2009: 5-6).

Kaleberg ne poriče da su u istoriji kapitalizma postojale faze prekarnosti i neizvesnosti, nadovezujući se na Polanijevu sintagmu dvostrukog pokreta (*double movement*), tj. ideje da je organizacioni princip industrijskih društava XIX i početkom XX veka bio stalna borba između fleksibilnosti (principa *laissez-faire*) i sigurnosti. Međutim, delovanje tržišnih mehanizama i neizvesnosti nisu isti tokom XIX veka i do Velike depresije, i od sedamdesetih godina XX veka na ovamo. Za Kaleberga ipak postoje određene karakteristike savremene prekarnosti, neuporedive sa prošlim epohama. Najpre, došlo je do prostornog restrukturiranja rada na globalnom nivou⁴⁵, geografija i prostor postaju sve važnije dimenzije tržišta rada i radnih odnosa, a povezanost ljudi, organizacija i zemalja, omogućena napretkom u tehnologiji, učinila je relativno lako i brzo kretanje robe, kapitala i ljudi unutar i preko nacionalnih granica.⁴⁶ Oslobođanje poslodavaca od

⁴³ Reč je o negativnim definicijama, koje se u „savremenoj metodologiji smatraju bezvrednom” (Fajgelj, 2005: 43).

⁴⁴ Autor knjige *Good Jobs, Bad Jobs: The Rise of Polarized and Precarious Employment Systems in the United States, 1970s-2000s*, jedne od prvih koja je na sveobuhvatan način analizirala polarizaciju tržišta rada u Americi u dijahronoj perspektivi, a časopis *Work, Employment and Society* je 2013. godine izdao i broj (Volume 27 Issue 5, October 2013) u kojem je odeljak Book review symposium posvećen prikazima pomenute knjige, kritikama i odgovorima autora na kritike. Takođe, dobitnik je nagrade za najbolju knjigu 2013. godine, koju mu je dodelilo Američko udruženje sociologa (*American Sociological Association*), odnosno sekcija o siromaštvu, nejednakosti i mobilnosti.

⁴⁵ O čemu je još Marks u *Manifestu* pisao, govoreći da je otkriće i kolonizacija Amerike, morskog puta oko Afrike, istočnoindijsko i kinesko tržište ubrzalo revolucionarnu promenu širenja i stvaranja moderne krupne industrije koja je vapila za svetskim tržištem (Marks, Engles, 1945: 33).

⁴⁶ Da li je sada došlo do onoga što je Marks govorio o posledicama političke centralizacije, da sada imamo situaciju koja se prenela samo na globalni nivo. Naime, Marks piše „buržoazija sve više i više savlađuje rasparčanost sredstava za proizvodnju, poseda i stanovništva. Ona je nagomilala stanovništvo, centralizovala sredstva za proizvodnju i koncentrisala svojinu u malo ruku. Nužna posledica toga bila je politička centralizacija. Nezavisne, gotovo samo savezom povezane provincije s različitim interesima, zakonima, vladama i carinama sabijene su u jednu naciju, jednu

konvencionalnih vremenskih i prostornih ograničenja stvorilo je uslove da optimalno (ekonomski racionalno) lociraju svoje poslovanje i pristupe jeftinim izvorima rada. Napredak u informacionim i komunikacionim tehnologijama omogućava ne samo povezivanje, već i kontrolu nad decentralizovanim i prostorno rasutim radnim procesima. „Štaviše, ulazak Kine, Indije i zemalja bivšeg sovjetskog bloka u globalnu ekonomiju devedesetih godina udvostručio je veličinu globalnog fonda radne snage, dodatno prenoseći ravnotežu moći sa rada na kapital” (Kalleberg, 2009: 5; Marković, 2019).

Nadalje, došlo je i do promene u strukturi zanimanja, posebno u sve više rastućem sektoru usluga. Naime, došlo je do pada broja nekadašnjih plavih okovratnika, ali istovremeno je porastao broj belih okovratnika i sa niskim (*low-wage*) i sa visokim (*high-wage*) platama. Tržišne snage su se proširile i „privatizovale” su aktivnosti koje su se tradicionalno obavljale u okviru domaćinstva, kao što su nega dece (*childcare*), čišćenje, kuvanje, kućna nega (*home healthcare*). Sem toga, iako su otkazi i otpuštanja uvek postojali, sada je reč o tome da otkaz postaje osnovna strategija poslovanja i restrukturisanja. Ovakav način poslovanja postaje sredstvo ne samo za postizanje kratkoročne dobiti smanjenjem troškova radne snage, već i sredstvo za podrivanje kolektivne moći radnika i radničkih sindikata. Za Kaleberga je i uloga ideologija važna. Reč je o tome da ovaj autor veruje da su u prethodnim prekarnim periodima postojale velike i „jake” ideologije koje su govorile o tome kako bi izgledao svet bez tržišne dominacije. Ove teorije su, smatra on, sada u velikoj meri diskreditovane i na sceni je jedan ideološki vakuum, bez bilo čega što je blizu nekoj velikoj teoriji o mehanizmima koji dovode do prekarizacije i ideje kako se nositi sa istim. Najzad, poslednji argument koji Kaleberg navodi, jeste da se prekarni rad u prošlosti često vezivao za sekundarna tržišta rada (u kontekstu teorije o dualnom tržištu rada), te da je prekarlost bila upravo ta distinktivna karakteristika koja je razlikovala primarna od sekundarnih tržišta. Međutim, sada se prekarni rad proširio se na sve sektore ekonomije i postao je sveobuhvatniji: ona zanimanja koja su ranije bila „sigurna” (poput raznih stručnjaka ili menadžera), sada se nalaze u kategoriji prekarne.

Sumarno, logika kapitalizma neodvojiva je od viška vrednosti odnosno profita i akumulacije kapitala. Kapitalističkoj proizvodnji cilj je stvaranje viška vrednosti. Ovaj višak vrednosti, odnosno profit, prisvajaju vlasnici sredstava za proizvodnju. Njihov interes je pre svega rast kapitala i što veći profit. Sa druge strane, oni koji ne poseduju materijalna sredstva za proizvodnju prinuđeni su da prodaju svoju sposobnost za rad kako bi preživeli. Nekada je proletarijat činio osnovu bez koje kapitalizam ne bi mogao da funkcioniše. Industrijskom društvu bio je neophodan proletarijat, ali sada se postavlja pitanje da li je savremenom kapitalizmu neophodan prekarijat da bi opstao? Da li je prekarijat sada taj koji dominantno stvara višak vrednosti ili barem ima tendenciju da u skorijoj budućnosti to bude? Strukturna kriza kapitalizma koja je dovela do urušavanja države socijalnog staranja i politike državnog intervencionizma XX veka, rezultirala je rađanjem neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije. Proces prekarizacije je neophodan savremenom neoliberalnom kapitalizmu kako bi uspešno nastavio akumulaciju kapitala. Neoliberalna faza kapitalizma izražena, između ostalog, u ekspanziji finansijskog kapitala, podstakla je talas fleksibilizacije rada i proizvodnje (u postfordističkom duhu) i proces prekarizacije na globalnom nivou. S obzirom na to da je kapitalizam svetski sistem koji teži da dalje akumulira kapital i polarizuje prostor (na države centra i periferije) i društvene klase, globalizacija se javlja kao društveno-istorijski kontekst koji dodatno olakšava ovakve tendencije. Zahvaljujući globalizaciji, potpomognuta je akumulacija kapitala, kao i difuzno širenje prekarizacije, te sve većih društvenih nejednakosti (kako nejednakosti u bogatstvu, tako i nejednakosti u prinosu na kapital).

vladu, *jedan zakon, jedan nacionalni klasni interes, jednu carinsku granicu*” (Marks, Engels, 1945: 36). Ovako posmatrano, možemo globalizaciju ili neke međunarodne saveze (poput EU) tretirati kao ekstremni vid onoga o čemu je još Marks pisao. Takođe, Lenjin je u *Imperijalizmu kao najvišem stadiju kapitalističkog razvoja* govorio o finansijskom kapitalu, kao i o tome da je kapitalizam odavno stvorio svetsko tržište (v. Lenjin, 1940).

Od kraja sedamdesetih godina XX veka, posednici velikog poslovnog i finansijskog kapitala iskoristili su svoju poziciju i ekonomsku moć kako bi nametnuli ideju da su države te koje regulišu svoje tržište rada: na taj način stvoreni su fleksibilniji oblici rada, čiji je cilj da privuče poslovne investicije, a koji pogoduju krupnom kapitalu. Kao odgovor na to, države širom svetske kapitalističke ekonomije su pokušavale da privuku multinacionalne investicije angažovanjem u konkurentnoj deregulaciji svojih tržišta rada, sprovodeći politike usmerene na slabljenje zakonskih okvira koji uređuju tržište rada, uz eroziju sposobnosti sindikata da regulišu tržište rada kroz kolektivno pregovaranje (v. Davies, Vadlamannati, 2013). Krupni kapital i težnja za profitom našle su pukotine i prodrli su i u javni sektor, u koje su uneti principi tržišnog funkcionisanja. Privatizacije državnih preduzeća dovele su do gašenja čitavih industrija, uz prelazak radne snage u ruke multinacionalnog kapitala.⁴⁷ Ipak, nisu samo makrostrukturalni faktori neoliberalizma (deregulacija tržišta, globalizacija, finansijalizacija, tehnološke promene...) ti koji generišu proces prekarizacije. Bitno je uočiti i ulogu neoliberalne ideologije koja je legitimisala makrostrukturalne promene, uz zamenu osećaja kolektivne obaveze individualnom odgovornošću. Demografske promene išle su u pravcu intenzivnog populacionog rasta, učtverostručavanja svetskog stanovništva u XX veku u odnosu na XVI vek, što je uz tehnološki napredak stvorilo ogromnu rezervnu armiju rada⁴⁸. Uz to, demografske promene vezane su i za veću pokretljivost i raznolikost radne snage u odnosu na pol, rasu i etničku pripadnost i status imigranata, doprineli su stvaranju sve brojnije grupe ranjivijih radnika koje bi poslodavci mogli iskoristiti (Kalleberg, 2012; Miladinović, 2019: 86; Miladinović, 2017).

Opisani proces prekarizacije pojedince stavlja u prekarni položaj na tržištu rada i tvori novu društvenu grupaciju. Prekarijat je proistekao iz logike funkcionisanja neoliberalnog kapitalizma u vreme globalizacije – dok je oduvek postojalo ono što nazivamo neizvesno i nesigurno postojanje, te neizvestan i nesiguran rad, dotle sada prekarijat postaje integralni deo produkcionog sistema, sa drugačijim odnosima u proizvodnji i specifičnom formom nesigurnosti. Jednostavno, ono što je važnije od čoveka jeste interes profita. Zahvaljujući tome, veliki broj ljudi postaje višak u savremenom kapitalizmu. A ono što dodatno opterećuje prekarijat jeste i specifična atomiziranost i nezaštićenost. Prekarnost predstavlja sveopštu nesigurnost, koja je rezultat četrdesetogodišnje hegemonije političkog i ekonomskog neoliberalizma. Treba još jednom jasno istaći sledeće – niko ne poriče da je prekarnost postojala i u prethodnim fazama kapitalističke proizvodnje, te da je tzv. Zlatno doba predstavljalo istorijski izuzetak od tog pravila. Međutim, dok je prekarnost u prethodnim fazama razvoja kapitalizma bila vezana za krize ovog društveno-ekonomskog sistema (svaki put kada kapitalizam zapadne u krizu radnici su lako postajali višak, a položaj na tržištu rada je postajao prekariniji), dotle u savremenom neoliberalnom obliku kapitalizma prekarnost postaje norma bez koje sistem ne bi mogao da funkcioniše, a proces prekarizacije preseca društvenu strukturu vertikalno.

⁴⁷ Neoliberalna „nova teorija javne uprave” (*new public management theory*) korišćena je za stvaranje pseudo-tržišnih struktura u okviru javnih usluga - ono što je ostalo u rukama javnih preduzeća jesu budžetska ograničenja i razvoj novih strategija upravljanja ljudskim resursima, sa ciljem smanjenja troškova rada i stvaranja fleksibilne radne snage u okviru zapošljavanja u javnom sektoru (v. White, 2018).

⁴⁸ S obzirom na to da savremena tehnologija omogućava smanjenje transakcione troškove poslovanja (posebno u domenu „iznajmljivanja” radnika), ove strategije motivisane su naporima poslodavaca da smanje troškove radne snage zamenom radnika sa punim radnim vremenom fleksibilnijim privremenim ili kratkotrajnim poslovima, čime se eksternalizuju troškovi prilagođavanja usponima i padovima potražnje. Mogućnost da poslodavci „iznajme” radnika „tačno na vreme”, odnosno da radnik nekoliko časova pre samog angažovanja sazna da je kratkoročno angažovan, generišu velike uštede na strani poslodavaca i veliku neizvesnost na strani radnika.

2.3. Prekarijat i shvatanja strukture savremenog društva

Da bi se o prekarijatu moglo govoriti kao o posebnoj društvenoj grupaciji u konkretnom društvu, neophodno je najpre nešto reći i o samoj prirodi društvene strukture i sistema.⁴⁹ Pripadnici prekarijata ne levitiraju nezavisno jedni od drugih i od ostalih društvenih grupacija, a da bismo mogli da pokušamo da proniknemo u osnovne karakteristike ove društvene grupacije (pa i njenu ideološko-političku orijentaciju), potrebno je pre svega reći nešto o postojećim teorijama društvene strukture i sistema, te dosadašnjim naporima da se protumače (teorijski i empirijski) odnosi pojedinačnih elemenata koji čine jedan društveni sistem. No, pre nego što se izloži kratak pregled osnovnih teorija, korisno je podsetiti se Milićeve definicije naučne teorije odnosno teorijske nauke, sa namerno ostavljenim dužim izvodom iz originalne literature. „Teorijska nauka je organizovano i metodično nastojanje da se racionalno-iskustvenim putem dođe do objektivnog, pouzdanog i preciznog, opšteg i sistematskog saznanja o stvarnosti, odnosno o onom njenom delu koji proučava neka nauka.(...) Opštost i sistematičnost naučnog saznanja najpotpunije se ostvaruje u obliku naučnih zakona i naučnih teorija (...) Struktura i uloga naučne teorije mogu se, međutim najbolje objasniti logičko-epistemološkom analizom teorije, koja nije ni naučni sistem a ni samo opšte uputstvo za sređivanje iskustvenih podataka, nego koja, polazeći od određenih teorijskih stavova, objašnjava neke utvrđene iskustvene pravilnosti i zakone. Pod teorijom se najčešće i podrazumevaju misaone tvorevine ove vrste. I ovde treba odmah reći da malo koja konkretna naučna teorija u društvenim naukama ima u potpunosti razvijenu strukturu. To će se uostalom videti i na upotrebljenom primeru teorije o društvenoj strukturi” (Milić, 1965: 180, 224).

Nije na odmet podsetiti se da sam pojam društvene strukture sociolozi ne koriste u doslovnom, već pre metaforičnom smislu. Društvena struktura nije u doslovnom smislu prostorna, već se odnosi na „sistem međuljudskih odnosa, distanci i hijerarhije, kako u neorganiziranoj, tako i u organiziranoj formi” (Ossowski, 1981: 17-18). Reč je o izdiferenciranoj, nehomogenoj celini, a stalnost oblika pronalazi se upravo u stalnosti diferencijacije, gde se pravilnosti između delova i celine utvrđuju u njihovim međusobnim odnosima (Milić, 1996: 23). Osnovne komponente stratifikacijskog sistema čine: 1) određivanje kriterija šta je to što u jednom društvu važi za vrednost ili dobro koje je nejednako raspoređeno,⁵⁰ 2) pravila alokacije ovih resursa i 3) mehanizmi mobilnosti koji povezuju pojedince sa pozicijama na društvenoj lestvici koje generišu određeni nivo tih vrednih resursa. Ovome bi se mogla dodati i težnja svake društvene grupe koja pripada određenom stratumu da razvije vlastitu subkulturu.

Američki sociolog Gruski (David Grusky, 1958-) sazeo je vredna dobra koja se u literaturi javljaju, a koja čine osnovu društvene stratifikacije (tabela 2.1). Tako razlikuje sledeće resurse: ekonomske, političke, kulturne, socijalne, prestiž (*honorific*), građanske (*civil*) i ljudske (*human*). U ekonomske resurse spadaju bogatstvo (*wealth*), prihodi (*income*) i vlasništvo (*ownership*) a predstavnici onih koji veruju da na ovim resursima počiva stratifikacija su Marks i Rajt (Erik O. Wright); u političke spadaju politička moć, autoritet na radnom mestu i autoritet u domaćinstvu sa predstavnicima poput Vebera (Max Weber) i Darendorf (Ralf Dahrendorf); kulturni podrazumevaju znanje, digitalnu pismenost (*digital culture*) i „dobre” manire, a tipični predstavnici su Burdije (Pierre Bourdieu) i Dimadžo (Paul DiMaggio). Socijalni resursi su ono što Burdije naziva socijalnim kapitalom, a odnose se na pristup društvenim grupama koje su više na hijerarhijskoj lestvici stratifikacije (*social*

⁴⁹ Izvodi iz ovog poglavlja publikovani su u radu *Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti*. Više u: Marković, 2020.

⁵⁰ Na ovom mestu moglo bi se postaviti pitanje da li to znači da je stratifikacija predstava, a ne nešto što realno postoji? Tu bi valjalo istaći da je, kako primećuje Rudi Supek, stratifikacija „pozitivna činjenica”, ona je data objektivno, nju uočava svaki društveni teoretičar bez obzira na svoju teorijsku tačku od koje polazi. Sa druge strane, za Supeka, kako u metodološkom tako i u epistemološkom pogledu, nalaze se društvene klase, koje su i objektivne, ali i subjektivne, „djelomično „pozitivna činjenica” a djelomično „dijalektička činjenica”” (više u Supek, 1977b: 93).

clubs), ali i generalno neformalne mreže i kontakti, kao i sindikalno članstvo – predstavnici su Vorner (W. Loyd Warner) i Koulmen (James Coleman). Prestiž počiva na „dobroj reputaciji”, slavi, poštovanju, a može počivati na zanimanju, religijskoj pripadnosti ili nekoj zasluzi, a kao predstavnici navode se Šils (Edward Shils) i Trejman (Donald Treiman). Građanski resursi odnose se na pravo na privatno vlasništvo, pravo glasa, slobodu udruživanja i govora (Maršal (Thomas Humphrey Marshall)⁵¹, dok ljudski resursi podrazumevaju veštine, stručnost, formalno obrazovanje, iskustvo (predstavnik je Beker (Gary Becker)) (Grusky, 2001: 14444; Grusky and Ku, 2008: 5-6, Marković, 2020).⁵²

Raspodelu pojedinaca ili društvenih grupa u određene hijerarhijski postavljene slojeve ili klase, moguće je kroz istoriju posmatrati ukoliko tipologiju zasnujemo na sledećim karakteristikama: 1) osnovna vrednovana dobra na osnovu kojih se vrši rangiranje, 2) osnovni slojevi ili klase, 3) stepen nejednakosti, 4) rigidnost sistema (odnosno zatvorenost tj. otvorenost sistema), 5) stepen kristalizacije (indeksiran je korelacijama među različitim društveno vrednim resursima (npr. dohodak, bogatstvo, obrazovanje); ako su ove korelacije jake, tada će se isti pojedinci (recimo, pripadnici više klase) dosledno pojavljivati na vrhu svih hijerarhija, dok će se drugi pojedinci (niže klase) dosledno pojavljivati na dnu lestvice) i 6) ideologija koja opravdava nejednakosti. Na osnovu ovako postavljenih kriterijuma, u tabeli 1 moguće je razlikovati osam idealnotipskih stratifikacijskih sistema. Ipak, kada je reč o savremenim društvima („naprednog” industrijalizma) čini se da bi Gruskijeva tipologija bila kompletnija ukoliko bi kao kriterijum za osnov strukturisanja uveo u okviru ljudskih resursa položaj na tržištu rada (zaposlenost). Ovo je posebno važno u kontekstu postojanja prekarijata u savremenim društvima, jer se u istraživanjima prekarnog položaja pojedinaca kao jedan od osnovnih kriterija na kojima on počiva uzima dužina i tip ugovora o radu. Primera radi, u društvima poput srpskog, onaj koji ima trajni ugovor o radu je u neprekarnom položaju (ili barem značajno manje prekarnom), u poređenju sa onim koji je nezaposlen ili ima drugi oblik ugovora o radu (zaposlen sa ne-standardnim ugovorom o radu u, posebno, privatnom sektoru). Ovo dalje utiče i na stvaranje različitih društvenih grupacija (bilo da ih nazivamo klasama ili slojevima) (Marković, 2020).

⁵¹ „U sociologiju je pojam državljanstva kao statusne grupe, koja se mora posebno proučavati u odnosu na klasu, uveo Tomas Maršal radom *Građanstvo i društvena klasa*” (Antonić, 2009: 485).

⁵² U radu sa Ku (Manwai C. Ku), dodati su i psihološki resursi, koji predstavljaju smrtnost (neki ljudi žive duže neki kraće), fizičke i mentalne smetnje (Grusky and Ku, 2008: 6).

Tabela 2.1. Idealnotipski stratifikacijski sistemi kroz razvoj ljudskih zajednica

Stratifikacioni model	Vredna dobra/resursi	Osnovni slojevi/klase	Stepen nejednakosti	Rigidnost	Kristalizacija	Ideologija
A. Društvo lovaca-sakupljača						
1. Tribalizam	Ljudski resursi (veštine u lovu i magiji)	Poglavice, šamani i ostali članovi plemena	Nizak	Niska	Visoka	Meritokratska selekcija
B. Poljoprivredna društva						
2. Azijski tip	Politički resursi (položaj u „državnoj kancelariji”)	Državni službenici i seljaci	Visok	Srednja	Visoka	Tradicija i religijska doktrina
3. Feudalizam	Ekonomski resursi (zemljište i radna snaga)	Plemstvo, sveštenstvo i pučanstvo	Visok	Srednje-visoka	Visoka	Tradicija i rimokatolička doktrina
4. Ropstvo	Ekonomski resursi (vlasništvo nad ljudima)	Robovlasnici, robovi i slobodni	Visok	Srednje-visoka	Visoka	Doktrina prirodne i društvene inferiornosti robova
5. Kastinski tip	Kulturni resursi i prestiž/čast (etnička čistota i čistota životnih stilova)	Kaste i subkaste	Visok	Visoka	Visoka	Tradicija i hinduistička doktrina
C. Industrijska društva						
6. Klasni sistem	Ekonomski resursi (sredstva za proizvodnju)	Kapitalisti i radnici	Srednje-visok	Srednja	Visoka	Klasični liberalizam
7. Državni socijalizam	Politički resursi (partijski i autoritet na radnom mestu)	Upravljači i oni kojima se upravlja	Nisko-srednji	Nisko-srednja	Visoka	Marskizam i lenjinizam
8. „Napredni” industrijalizam	Ljudski resursi (obrazovanje, ekspertiza)	Grupisanje po zanimanjima na osnovu veština	Srednji	Nisko-srednja	Srednja	Klasični liberalizam

Izvor: Tabela preuzeta: Grusky, 2001: 14445.

Zagorka Golubović i saradnici su još sedamdesetih godina minulog veka u analizi tada postojećih studija o strukturi jugoslovenskog društva isticali da je prilikom istraživanja društvene strukture važno imati sledeće na umu: 1) izgradnja i definicija konzistentnog pojmovnog aparata; 2) utvrđivanje kriterijuma i principa društvene diferencijacije; 3) refleksivnost da li se polazne pretpostavke i koliko temelje na iskustvenom saznanju; 4) analizu prirode podele rada u konkretnom društvu; 5) analizu preraspodele društvenog proizvoda; 6) utvrđivanje osnova društvenog raslojavanja, na koje se društvene grupe vrši raslojavanje i kakav je odnos među njima; 7) analizu postojanja društvenog sukoba među grupama zbog različitih interesa; 8) ulogu države; 9) utvrđivanje da li postoje protivrečnosti društvene strukture; 10) koje se društvene grupe kristalizuju kao pokretači društvenih promena, a koje su u ulozi održanja *status quo* (Golubović et al, 1977: 8-9). Jasno je da se i ovde vidi teorijsko određenje autorke i saradnika, no njihovo zapažanje je vredno i treba ga imati na umu bez obzira sa kojih pozicija polazimo. Kako bi Popović podvukao „bitno je da svaku klasu ili sloj lociramo na njeno istorijsko mesto, da shvatimo i objasnimo njene posebnosti koje proizlaze iz prirode globalnog društvenog sistema. (...) U svakom slučaju, rezultat takvog proučavanja trebalo bi da bude isti – dublje razumevanje i sociološko objašnjenje odgovarajućih oblika klasno-slojne podele društva” (Popović, 1994: 95, Marković, 2020).

Koliko je izučavanje društvene strukture i stratifikacije kompleksan posao, slikovito se vidi u Milićevom izvodu: „Pre svega, iz postulata teorije o društvenoj strukturi trebalo bi da se izvode teoreme o uslovima nastanka, osobinama i međusobnim odnosima raznih kolektivnih društvenih oblika koji nastaju u strukturi, na primer, teoreme koje objašnjavaju usled čega se pojavljuju društveni slojevi; kad se srodni slojevi povezuju i pretvaraju u klase, a kad se međutim društvene prepreke između slojeva i klasa toliko povećavaju i granice među njima postaju toliko krute da se oni pretvaraju u kaste i čitava struktura dobija kastinski karakter? Od kojih strukturalnih činilaca zavisi intenzitet sukoba i saglasnosti u društvu? Kako obim društvene pokretljivosti i karakter društvenog odabiranja koje se pomoću nje vrši utiču na osobenosti pojedinih kolektivnih oblika u društvenoj strukturi i na njihove međusobne odnose? (...) Iz osnovnih teorema o kolektivnim društvenim oblicima koji nastaju u strukturi mogao bi se izvesti i čitav niz drugih zakona ili pravilnosti, kao na primer tendencija slojnog ili klasnog odvajanja u naseljima (...) drugi niz izvoda mogao bi da objašnjava uticaje društvene strukture na političke odnose i političku organizaciju određenog društva (...), dalji niz izvoda trebalo bi da se odnosi na objašnjavanje strukturalno uslovljenih osobenosti društvene kulture pojedinih slojeva i klasa (...). O svemu ovome ima dosta ispitivanja koja nesumnjivo otkrivaju čvrstu povezanost ovih i drugih pojava s društvenom strukturom, ali ne postoji dovoljno razvijena teorija društvene strukture koja bi sistematski objašnjavala razne utvrđene pravilnosti. Napokon, teorija društvene strukture trebalo bi da bude što je moguće više dinamična, što znači da omogućuje objašnjenje uzroka raznih vrsta strukturalnih promena, kako endogenih, tj. promena koje nastaju unutrašnjim razvojem strukture određenog društva, tako i egzogenih, tj. da omogućuje predviđanje promena koje se mogu očekivati ako se društvo s određenom strukturom nađe u osobenim spoljnim uslovima koji proizilaze iz njegovih odnosa s ostalim društvima” (Milić, 1965: 227-229).

Nije slučajno što je u tabeli 1 podela na osnovne slojeve/klase u društvu često dihotomna. Naime, metafore vertikalne društvene stratifikacije su postale toliko samopodrazumevajuće da se njihova metaforičnost ne dovodi u pitanje. Viđenje društvenog sistema čiji sastavni elementi stoje „jedni iznad drugih” upravo i dovode do pojednostavljivanja i svođenja shema društvenih struktura na dihotomne koncepcije. Stanislav Osovski (Stanislaw Ossowski, 1897-1963) razlikuje tri ključna aspekta ovakve dihotomije: razlikuju se oni za koje se radi i oni koji rade; oni koji vladaju i oni kojima se vlada; bogati i siromašni. Na osnovu ovih aspekata niču i različita viđenja društvene stratifikacije. Marksistička osnovna podela društvene strukture na buržuje i proletere samo je jedna

od shema gradacije društvenih klasa.⁵³ Pored dihotomnih shema, poljski sociolog uvodi i gradacijske sheme, koje mogu biti jednostavne ili sintetske. Ukoliko gradacije počivaju na elementu klasifikacije samo ekonomskih kriterija, govorimo o jednostavnim gradacijama i tada razlikujemo bogate i siromašne (u pogledu klasa, to su viša, srednja i niža, ili bogati, srednje imućni i siromašni). Ukoliko, pak, društvenu strukturu posmatramo kao stupnjevitu, pa pored ekonomskog kriterija uključimo i druge, poput obrazovanja, izvora prihoda, stilova života i sl., dobijamo razuđeniju i stupnjevitu gradaciju koja broji više od proste podele (viša, viša srednja klasa, srednja klasa, viša niža klasa (*upper lower*) i sl.). Pored predočene dve vrste gradacije, koje Osovski vezuje za klasni pristup društvenoj stratifikaciji a koje koriste kriterijum jednostrane zavisnosti, kao zasebni vid javlja se funkcionalistička shema i sa njom vezan kriterij uzajamne međuzavisnosti (Ossowski, 1981, Marković, 2020).

Kao (istorijski i konceptualno) najpoznatiji oblici društvene slojevitosti javljaju se kasta, stalež i klasa. Klasični funkcionalisti neće se baviti istorijskim oblicima slojevitosti, nego će upotrebiti pojam sloj, što je svojevrsna pojmovna neutralizacija zarad održanja *status quo*. Gorepomenute osobine društvenih slojeva najjasnije se ispoljavaju upravo u kastama, koje su najzatvoreniji oblik grupisanja odnosno strukturisanja, i društveno i biološki. Stalež, u zavisnosti od govornika, označava ili profesionalnu grupu srodnih zanimanja ili poseban tip društvenog sloja ili pak, način strukturisanja prema raspodeli ugleda i časti, prema Veberu. Kanali društvene pokretljivosti staleške društvene strukture znatno su otvoreniji od kastinske, a pravno najotvoreniji su u slučaju klasnog sistema (Milić, 1996: 50-51). Sa protokom vremena i istorijskim dešavanjima, sociolozi i društveni teoretičari generalno, dolaze do neophodnosti jasnog razlikovanja različitih pojmova. Ovo je važno jer ako prekarijat realno postoji, bitno je utvrditi da li ga treba odrediti kao klasu ili sloj ili kao nešto treće. Isto važi i za situaciju gde je prekarijat teorijski neadekvatan pojam, jer se onda javlja pitanje njegove ideološke, društvenonaučne i šire društvene upotrebe (kao „lažne” klase ili sloja ili kao nečeg trećeg) (Marković, 2020).

Pojam klase i sloja ne treba mešati. Mihailo Popović govori o tri pristupa razlikovanja klasa i slojeva: prvi bi podrazumevao da su slojevi samo deo klase, te da u okviru jedne klase možemo razlikovati više slojeva⁵⁴, bilo kao realnu socijalnu grupu bilo kao samo socijalno-statističku konstrukciju; drugi pristup suprotstavlja klasu i sloj, gde prvu vidi kao analitičku i kategoriju ekonomske moći a drugu kao deskriptivnu i kategoriju društvenog ugleda, društveni položaj prvih počiva na svojini sredstava za proizvodnju a društveni položaj drugih na mestu u društvenoj podeli rada odnosno na profesionalnoj ulozi; dok se treći pristup oslanja na slojevitost kao takvu, te u okviru nje, klase vidi samo kao jedan od različitih oblika društvene slojevitosti (v. Popović, 1994: 79-96). Sa druge strane, Rudi Supek govoreći o razlikovanju klasa i slojeva, slojeve vezuje za statičnost, dok klase vezuje za antagonizme, borbu i dinamičnost; klase su najčešće nehomogene, sloj vidi kao u osnovi nominalistički agregat pojedinaca koji „se može pretvoriti u grupu kad se određeni sloj počne smatrati grupom („mi-doživljaji” nasuprot „oni-doživljaji”), a na taj način pod određenim uvetima, u klasu” (Supek, 1977b: 94). Pojmovna preciznost nije u potpunosti prisutna čak ni kod Marksa i njegovih sledbenika, pre bi se moglo govoriti o iscrpnoj ili neiscrpoj podeli društva na klase. Društvo može biti „čisto” klasno, ali može ga činiti i sistem grupa koje su samo do određenog stupnja slične klasama. Tako i sam Marks u *Osamnaestom brimeru* (Marks, 2011) seljaštvo vidi kao odstupajuću grupaciju od modela klase, a isto važi i za lumpenproletarijat, jer ne učestvuje u procesu proizvodnje (Ossowski, 1981: 132-135; Marković, 2020).

⁵³ „Ali naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je uprostila klasne suprotnosti. Celo se društvo sve više i više cepa na dva velika neprijateljska tabora, na dve velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge – buržoaziju i proletarijat” (Marks, Engels, 1945: 32)

⁵⁴ Tako Mladen Lazić, govoreći o klasnoj analizi (najpre jugoslovenskog, kasnije srpskog društva) kaže da „u istorijski datom društvenom sistemu egzistira više klasa, a one same podeljene su na veći broj podgrupa (slojeva)” (Lazić, 1996: 264, prema Cvejić, 2006: 8).

Neomarksistički orijentisan američki sociolog Erik Olin Rajt (Erik Olin Wright, 1947–2019) razlikuje pet vrsta složenosti koje su posebno važne pri klasnim analizama i koje sociolog mora da razreši ne bi li iznedrio čvrste osnove klasne sheme određenog društva: 1) razlikovanje i razdvajanje prava i ovlašćenja odnosno moći – savremena društva su toliko složena da je neophodno napraviti jasnu distinkciju između posedovanja određenih prava i ovlašćenja i upravo ovo razlikovanje dovodi do problema „kontradiktornih klasnih pozicija” (najbolji primer su menadžeri, a pretpostavka koja stoji iza ove analitičke strategije za razumevanje klasnog karaktera menadžera je da specifični obrazac prava i ovlašćenja nad proizvodnim resursima koji se kombinuju na datoj klasnoj poziciji definišu skup stvarnih i značajnih uzročnih procesa); 2) dodeljivanje konkretne klasne pozicije pojedincu – usko vezano sa prethodnim problemom jeste i to da u savremenom kapitalizmu nije retkost da pojedinac radi dva posla, koji bi trebalo da pripadaju različitim klasnim pozicijama (štaviše, oni koji su radnici mogu posedovati određen broj akcija u firmi i tako zauzeti, u ograničenom opsegu, višu klasnu poziciju od radničke); 3) privremenost klasnih pozicija – od posebne je važnosti razumevanje klasnog karaktera određenih radnih mesta (recimo, većina menadžera svoju poslovnu karijeru ne započinje na menadžerskim pozicijama), jer verovatnoća budućnosti vezana za pojedinčevo radno mesto značajno utiče i na interese i iskustva ljudi na takvim poslovima, a budući da je budućnost uvek donekle neizvesna, vremenska dimenzija klasnih pozicija takođe znači da pozicija konkretnog pojedinca u klasnim odnosima može imati određeni stepen vremenske neodređenosti ili nesigurnosti; 4) slojevitost klasnih pozicija – ukoliko su klasne pozicije definisane pravima i ovlašćenjima koje pojedinac poseduje u odnosu na proizvodne resurse i ekonomske aktivnosti, utoliko se kao još jedan izvor kompleksnosti klasne analize odnosi na količinu resursa i obim aktivnosti podvrgnutih ovim pravima i ovlašćenjima. Postoje kapitalisti koji poseduju i kontrolišu velike količine kapitala zapošljavajući hiljade radnika širom sveta, kao i oni koji zapošljavaju mali broj ljudi na jednom mestu; i jedan i drugi su „kapitalisti” u relativnom smislu, ali se izuzetno razlikuju u količini moći kojom raspolažu. Slično vredi i za pripadnike radničke klase. Radnici se razlikuju u svojim veštinama i sposobnošću da utiču na prihode na tržištu rada. Drugim rečima, i kvalifikovani i nekvalifikovani radnici pripadnici su radničke klase ukoliko nisu vlasnici ili ne kontrolišu proizvodna sredstva i moraju prodati radnu snagu da bi stekli sredstva za život, ali variraju u količini jednog određenog resursa, veštine. Ovakve kvantitativne varijacije među pojedincima koji zauzimaju sličnu relacijsku klasnu poziciju Rajt naziva slojevima unutar klasa; 5) domaćinstvo i klasni položaj – iako Rajt to eksplicitno ne naziva tako, ova vrsta složenosti određivanja klasnog položaja pojedinca odnosi se na dominacijski pristup (v. Lazić, Cvejić, 2013). Reč je o pitanju kako klasifikovati nezaposlene, domaćice, penzionere, ili pak, primer koji Rajt navodi, zaposlenu daktilografkinju koja je udata za poslovnog menadžera (Wright, 2005: 15-19; Marković, 2020).

Rajt razlikuje tri grupe kauzalnih procesa relevantnih za klasnu analizu, koje se i koriste u različitim sociološkim tradicijama. Prvi pristup je pristup individualnih atributa i koristi se u stratifikacijskoj tradiciji⁵⁵ istraživanja slojevitosti, drugi je pristup gomilanja prilika (*opportunity-hoarding approach*) korišćen u veberijanskoj tradiciji, dok je treći pristup eksploatacije i dominacije, povezan sa marksističkom tradicijom. U prvom pristupu naglasak je na individualnim svojstvima (pol, godine, obrazovanje itd.) i uslovima života pojedinca. Pripadnost klasi zavisi od individualnih karakteristika i uslova života u kojima pojedinci žive, a ujedno je uticaj klasne pripadnosti reverzibilan jer ona oblikuje mogućnosti i izbore u tržišnoj ekonomiji i utiče na kvalitet i uslove života. Kao glavno individualno obeležje, u ekonomski razvijenim državama, u ovom pristupu se javlja stepen obrazovanja, ali on se najčešće povezuje sa kulturnim, socijalnim i motivacionim resursima koji utiču na zaposlenje unutar tržišta rada, a velika pažnja u istraživanjima ove usmerenosti posvećena je i pitanju klasnog porekla pojedinca, s obzirom na pristup upravo navedenim ključnim resursima. U ovom pristupu najčešće se razlikuju viša, srednja, niža klasa i

⁵⁵ Interesantno je primetiti da kada Rajt govori o „stratifikacijskom pristupu” kao da govori o pristupu koji kombinuje funkcionalizam i (neo)veberijanski pristup (pa tako u ovaj pristup svrstava Burdijea, posebno kada govori o kulturnim resursima i društvenim vezama koje poseduje pripadnik određene klase).

pod-klasa (koju odlikuje ekstremno siromaštvo, marginalizacija, neobrazovanost, te nemaju ni veštine za pronalazak stalnog zaposlenja). Prednost ovog pristupa jeste usmerenost na proces razvrstavanja pojedinaca/porodica na klasne pozicije, ali osnovni nedostatak jeste zanemarivanje prirode samih klasnih pozicija i njihovih nejednakosti (Wright, 2015: 2-6; Marković, 2020).

Pristup gomilanja prilika najuže je povezan sa procesom društvenog isključenja, a sa ciljem onemogućavanja svima da zauzmu određene pozicije. Ukoliko ograničenje ne bi postojalo (a ono može biti i jeste u raznim oblastima: obrazovanju, statusu državljanstva, etničkoj pripadnosti, profesionalne i stručne licence za obavljanje određenog posla itd.), reprodukcija i zadržavanje pozicija bi bilo dovedeno u pitanje. Drugim rečima, odnosi moći i zakoni pružaju kontrolu nad ekonomskim resursima što vodi društvenom zatvaranju⁵⁶ i gomilanju prilika između društvenih pozicija, iz čega na kraju slede nejednake pozicije i na tržištu rada i unutar tržišnih odnosa, to jest konflikti oko rente i njene preraspodele (Wright, 2015: 6-8). Pristup eksploatacije i dominacije⁵⁷ razlikuje se od prethodno navedenog jer društveno isključivanje i gomilanje prilika vodi ka različitim pozicijama unutar odnosa eksploatacije i dominacije u proizvodnji, što vodi ka sukobu unutar procesa proizvodnje. „U veberijanskom pristupu ekonomski uslovi ljudi oblikovani su kroz odnose isključivanja, ali ovaj pristup ne vidi klase kao odraz odnosa između aktivnosti ljudi” (*Ibid*: 10). Drugim rečima, u prvom pristupu ni ekonomski uslovi ni ekonomske aktivnosti ne oblikuju direktno društvene odnose, kod pristupa gomilanja prilika ekonomski uslovi oblikovani su kroz odnose isključivanja, ali ne i ekonomski odnosi, dok poslednji pristup uključuje obe forme odnosa. Sa druge strane, sličnost između drugog i trećeg pristupa krije se u važnosti moći – „u oba pristupa nejednakosti u prihodu i bogatstvu povezane sa klasnom strukturom održavaju se kroz ispoljavanje moći, a ne samo kroz slobodno delovanje individua” (*Ibid*: 11).

Navedene grupe kauzalnih procesa vezanih za klasnu analizu najuže su povezane sa tri osnovna pristupa društvenoj stratifikaciji (funkcionalistički, veberijanski i marksistički). Funkcionalistički pristup socijalnoj stratifikaciji, u skladu sa samom teorijom, pretpostavlja da stratifikacijski sistem doprinosi održavanju reda, stabilnosti i funkcionisanju samog društva. Talcott Parsons (Talcott Parsons, 1902-1979) verovao da je stratifikacija usko povezana sa vrednosnim konsenzusom u društvu, odnosno da je zajednički sistem vrednosti taj koji određuje gde će koji pojedinac biti pozicioniran u društvenoj hijerarhiji i da upravo ovaj zajednički sistem vrednosti legitimise nejednaku raspodelu nagrada – on je neizbežan, ali i funkcionalan, jer obezbeđuje integraciju pojedinaca i društvenih grupa u društvo (Haralambos, Holborn, 2002: 48-49). Pored pojma društvene strukture, za funkcionalistički pristup od velikog su značaja i pojmovi podele rada i društvene uloge.⁵⁸ Društvena podela rada podrazumeva sve oblike društveno neophodne ljudske aktivnosti, razučena je kako horizontalno tako i vertikalno. Horizontalna razučenost ogleđa se u pojmu društvene uloge, kojim se objašnjava povezivanje društvene aktivnosti pojedinca sa opštom podelom rada. Društvena uloga je „svaka složena ili delimična, trajnija ili samo privremena funkcija koju pojedinci preuzimaju u društvenoj podeli rada” (Milić, 1996: 25). Pojedinac može (i po pravilu

⁵⁶ Zatvaranje nije isključivo vezano za više klase. Rajt navodi primer zatvaranja radničkih sindikata kako bi se razdvojili zaposleni od nezaposlenih. Ponovo je interesantno primeniti Burdijeovu teoriju u ovako postavljene okvire analize. Naime, i sam Rajt priznaje da se Burdijeova teorija polja i kapitala uklapa u drugi pristup (Wright, 2015: 6), a Burdijeovu klasnu teoriju smo pronašli i u pristupu individualnih atributa. Pritom, iako Rajt ne koristi taj pojam, jasno je da se socijalno zatvaranje može izjednačiti sa Burdijeovim pojmom distinkcije iako je reč o „kulturalističkom prelamanju definicije klase” (Spasić, 2006: 139; Bourdieu, 2011).

⁵⁷ Dominacija je zapravo veberovskim rečnikom moć, a eksploatacija se odnosi na prisvajanje ekonomske koristi od rada eksploatisanih. Pritom, eksploatacija je po obimu i širi pojam, jer uključuje dominaciju, dok dominacija može da postoji bez eksploatacije.

⁵⁸ Društveni teoretičari su svesni značaja pravilne upotrebe pojmova, kao i njihove uloge u „višem cilju”, odnosno formulisanju određene teorije. Kako Milić podseća, „u strukturi teorije mogu se razlikovati tri osnovna elementa: (1) rečnik koji sadrži definicije osnovnih pojmova koji se javljaju u postulatima teorije; (2) određen broj postulata teorije; (3) veći ili manji broj teorema koje su izvedene iz postulata. Postulati su najopštiji teorijski stavovi neke teorije (...). Rečnik teorije treba da sadrži definicije njenih osnovnih pojmova. Bez razvijenog rečnika smisao teorije ne može da bude dovoljno jasan i određen, niti se ona može preciznije iskustveno protumačiti” (Milić, 1965: 226).

ima) više (simultanih) društvenih uloga tokom svog života, a sukobi između uloga, koji nastaju kao posledica obaveza i normi različitih uloga, nisu neuobičajeni. Pojam društvene uloge povezan je i sa vertikalnom razuđenošću pojma podele rada. Naime, osnovne društvene uloge pojedinca su te koje određuju i njegov položaj u društvenoj strukturi. Vertikalno ustrojstvo podrazumeva postojanje hijerarhije – različite grane i oblasti društvene delatnosti različito se i vrednuju u jednom društvu, a različito vrednovanje postoji i u okviru istih grana i delatnosti (*Ibid*: 24-28).

Najpoznatije funkcionalističko objašnjenje društvene slojevitosti jeste ono koje su Dejvis i Mur (Kinglsey Davis, 1908-1997, Wilbert E. Moore, 1914-1987) ponudili još 1945. godine u članku *Neki principi stratifikacije*. Osnovna ideja od koje ovi autori polaze jeste funkcionalistička nužnost stratifikacije – društvena stratifikacija ne samo da postoji u svim poznatim društvima, već je ona i neophodna ukoliko društveni sistem želi opstati i funkcionisati. Osnovna funkcija stratifikacije jeste da poveže najsposobnije pojedince sa funkcionalno najznačajnijim položajima, što se postiže podsticanjem motivacije pojedinaca da se bore za najbolje položaje koji sa sobom nose i nagrade (prestiž, visoki prihodi, slobodno vreme i sl.). Društvena nejednakost se održava motivišući članove društva koji su talentovani da prođu nužno školovanje kako bi stekli veštine koje su potrebne za obavljanje važnih zadataka, ali ih takođe motiviše i kasnije u profesionalnom životu da ispune svoje obaveze i obavljaju ih savesno (Davis, Moore, 1945). Štaviše, funkcionalistička teorija društvene stratifikacije i nejednakosti može se shvatiti kao strategija za rešavanje problema motivacije, koji leži u potrebi industrijskog društva da osigura adekvatnu kvalifikaciju i učinak (Strasser, 1980: 105).

Niz nedostataka funkcionalističke teorije može se sažeti u kritiku: funkcionalne važnosti društvenih položaja, zanemarivanje uticaja moći na nejednaku raspodelu nagrada, dekonstrukciju pojma „talenta” pojedinca, nejednakost mogućnosti, problem motivacije (v. Haralambos, Holborn, 2002: 50-52). Naime, funkcionalni značaj uloge moguće je posmatrati kao značaj uloge za razvoj celog društva ili kao značaj za očuvanje konkretne društvene organizacije. Vladajući slojevi najčešće gledaju na određenu društvenu ulogu kao značajnu za održanje postojeće društvene strukture, te koriste svoju prevlast za precenjivanje vlasitih uloga i dodeljivanje nagrada koje taj položaj nosi, a sve sa ciljem kumulativnog jačanja sopstvenih društvenih pozicija. Drugim rečima, nijedan sistem raspodele društveno vrednih dobara i nagrada ne bi smeo da se *a priori* smatra adekvatnim izrazom društvenog značaja pojedinih uloga. Takođe, pogrešno bi bilo zaključiti da se materijalne nagrade raspodeljuju u skladu sa stvarnim sposobnostima nosilaca određenih društvenih uloga, jer neretko prilikom selekcije za određenu društvenu ulogu prioritet biva konformistički stav prema postojećem tipu društvene organizacije (Milić, 1996: 28-29; Marković, 2020).

Društvena slojevitost zasnovana je na individualnom i na slojnom položaju pojedinaca ili društvenih grupa. Društveni položaj je najtešnje povezan sa društvenom ulogom, odnosno predstavlja rezultat zbira svih društvenih uloga (ili naknada koje donosi društvena uloga) koje pojedinac obavlja. Osnovni tipovi društvenog položaja su stečeni i nasleđeni, gde je drugi rezultat prenesenih društvenih uloga, a prvi proizlazi iz sadašnjih ili bivših društvenih uloga u čijem je stvaranju pojedinac lično učestvovao. Kao odnos ovih tipova društvenog položaja javlja se i dinamička analiza društvene strukture, gde bi idealnotipski potpuno otvorena društvena struktura bila ona u kojoj ne postoje nasleđeni društveni položaji te se društvena pokretljivost⁵⁹ odvija

⁵⁹ Iako se na iskustvenoj ravni pokretljivost prepoznaje kao individualna akcija usmerena ka promeni ili održanju položaja u društvenoj strukturi, analiza društvene pokretljivosti pre podrazumeva kretanje društvenih grupa nego pojedinaca. Prema Mladenu Laziću, za razliku od realističkog pristupa društvenoj pokretljivosti prema kojem je društvena pokretljivost „svaka individualna ili grupna promena položaja u društvenoj strukturi” (Milić, 1996: 115, prema Cvejić, 2006: 12), istoj se može pristupiti i sa stanovišta metodološkog individualizma prema kojem je položaj u društvenoj strukturi proizvod odnosa u društvenoj podeli rada. Lazić smatra da „distribucija društvenih položaja nije principijelno determinisana prirodom tehnološke strukture i po kojem se „...individualna karijera (se) prema ustanovljenom društvenom sistemu postavlja akcidentalno, a reprodukcija grupa, nasuprot tome, konstitutivno”, što omogućuje da se sam proces reprodukcije društvenih odnosa izmesti iz sfere materijalne proizvodnje na širi plan

nesmetano, i obratno. Osnovne dimenzije koje čine društveni položaj su ekonomsko bogatstvo (dohodak), društvena moć (mogućnost uticaja na procese i odnose u društvu) i društveni ugled (ocena društvenog značaja pojedinih društvenih uloga). Različiti oblici društvene slojevitosti, bilo da je reč o slojevima, kastama, klasama ili staležima, nikada nisu u potpunosti homogeni. No društveni sloj, kao realan društveni oblik a ne apstraktno-analitička konstrukcija, ima tri osnovna obeležja: čine ga lica koja dele slične društvene položaje, on je okvir u kojem se dominantno odigravaju društveni odnosi pripadnika jednog sloja, odnosno pripadnici istog sloja dele sličan način života i sličnost u nizu kulturnih karakteristika (Milić, 1996: 30-39). Izuzetno je važno primetiti da društveni slojevi u jednom društvu ne moraju biti raspoređeni u jedinstvenom vertikalnom nizu, gde će se jedan na drugi sloj ređati, od najnižeg do najvišeg. Naprotiv, „društveni slojevi su vertikalno raspoređeni u društvenoj strukturi prema različitom stepenu posedovanja onih društvenih vrednosti koje su od odlučujućeg značaja za formiranje društvene slojevitosti” (*Ibid*: 41). Premda je prethodno izneto da društveni slojevi nisu u potpunosti homogeni, to ne znači da oni nisu relativno homogeni. Naime, položaj sloja zavisi od stepena posedovanja istih društvenih vrednosti na osnovu kojih se vrši rangiranje a od kojih zavise i pojedinačni i porodični društveni položaj. Moć sloja određena je stepenom organizovanosti i položaja različitih organizacija u okviru opšteg sistema društvene moći. Proučavanje međuslojnih odnosa nosi sa sobom i pitanje analize osnovnih interesa pojedinih slojeva i njihove integracije. Različiti tipovi međuslojnih odnosa najvidljiviji su ukoliko se sagledava borba oko slojnih interesa, dok se moralna integracija slojeva zasniva na njihovoj specifičnoj kulturi⁶⁰ (*Ibid*: 42-50; Marković, 2020).

U ovom pojmovnom razlikovanju valja se vratiti na Maksa Vebera (1864-1920). U skladu sa analitičkom trijadom razlikujemo klase, staleže i partije, međutim, one su samo na idealnotipskom nivou međusobno odvojene; u empirijskoj realnosti te grupacije ponekad zajedno delaju, no ipak je u najvećem broju slučajeva njihovo društveno delanje poprilično difuzno (Đurić, 1964: 143; Saunders, 1990: 20). Veber klasni položaj vezuje za položaj na tržištu, a statusni položaj za društveni ugled koji je određen načinom života pojedinca. Sam Veber kaže: „Za pojam klase je uvek zajedničko to da je vrsta izgleda na tržištu onaj faktor koji predstavlja zajednički uslov za sudbinu pojedinaca. „Klasni položaj” je u ovom smislu, najzad, „položaj na tržištu”” (Veber, 1976b: 32) Pripadnici klase dele zajedničke životne šanse, odnosno tržište raspodeljuje životne šanse pojedinaca u skladu sa resursima koje ovi donose na njega, a koji bi mogli da se razlikuju na više načina. Pored razlike između vlasnika i ne-vlasnika imovine, postoje i razlike u zavisnosti od posedovanja određenih veština i drugih resursa. Međutim, važno je da sva ova sredstva odnosno resursi imaju vrednost samo u kontekstu tržišta, stoga se klasna situacija poistovećuje sa tržišnom situacijom.

Veber sugerise da se u kapitalizmu mogu identifikovati četiri glavne društvene klase, između kojih je socijalna mobilnost retka i teška: „dominantne preduzetničke i vlasničke grupe”, sitna buržoazija, radnici sa formalnim kvalifikacijama (srednja klasa), te najzad i oni kojima nedostaje formalna kvalifikacija i čija je jedina imovina njihova radna snaga (radnička klasa) (Breen, 2005: 32). Bogatstvo i stručnost, koji jesu pokazatelji klasnog položaja, nisu pokazatelji i statusnog položaja određenog u ovom smislu. Pokazatelj statusnog položaja je društveni ugled. Pri tom postoji tešnja veza između stručnosti (najčešće operacionalizovane preko formalnog obrazovanja) i ugleda, nego što je slučaj sa bogatstvom. Međutim, kada govorimo o savremenom društvu („vremenu prekarijata”), moglo bi se govoriti i čak o pojačanoj vezi između bogatstva i ugleda. Naime, u vremenima kada postoji sve više tehničkih, rutinskih poslova i kada neretko pojedinci rade na

reprodukcije ukupnog društvenog života” (Cvejić, 2006: 12). Ovo podrazumeva visoku autonomiju netehnoloških oblasti društvenog života u odnosu na tehnološki podsistem (Marković, 2020).

⁶⁰ Od posebne važnosti u izučavanju moralne integracije društvenog sloja javljaju se pitanja socijalizacije (posebno tzv. „anticipativne socijalizacije”), kao i političke integracije. No, čini se da Milić na ovom mestu funkcionalistički zapostavlja partikularne interese, u smislu potencijalnog pravca akcije (Marković, 2020).

poslovima koji su ispod njihovog nivoa kvalifikacija (poslove za koje su „prekvalifikovani”), ugled se pre može vezati za bogatstvo nego za stručnost.

Za razliku od marksističkog stajališta koje klasama daje delatni potencijal, Veberove klase⁶¹ se od staleža razlikuju i po nedostatku samosvesti i delatnog potencijala, dok Marks upravo ovako određuje društveni sloj, za razliku od klase. „Najvažniji raskid koji je Veber napravio sa Marksom tiče se istorijske determinacije razvoja klasne svesti. Veber poprilično deciderano ističe da kolektivno klasno delanje uopšte ne mora da bude karakteristika društvene realnosti, naprotiv, ona to najčešće i nije. (...) Za razliku od Marksovog viđenja, za Vebera osnovna protivurečnost modernog kapitalizma nije između rada i kapitala, nego između produktivnih i neproduktivnih načina sticanja” (Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018: 536).⁶² Sličan ekonomski položaj, na tržištu, pojedince svrstava u klasu, ali tu je pre reč o društvenim agregatima nego o organizovanim grupama. Navedeno ne znači da ovaj sociološki klasik zapostavlja delatni potencijal klase, jer ipak priznaje da, po pravilu, pripadnici istih klasa reaguju na slične načine u pogledu ekonomskih situacija i to u pravcu koji u proseku svima odgovara. No, čak i kada neki oblik ovakve klasne svesti postoji, klasno delanje je često difuzno (Đurić, 1964: 142-143). Veber insistira na tome da „ne postoji jedinstveni obrazac klasnog delanja i da je artikulacija zajedničkog klasnog interesa relativno redak fenomen u društvenoj istoriji. (...) Za Vebera klase nisu samosvesne i delatne grupacije (zajednice), a staleži jesu. (...) Isti klasni položaj, naime, može dati sasvim različito delanje. U okviru klasa „mogu nastati udruženja klasno zainteresovanih (...) Ali, to su samo manji delovi klasa, to nije cela klasa koja jednodušno misli i dela. Radnička klasna borba nije delovanje cele sociološke klase, već samo delova radništva” (Antonić, 2009: 483). Veber nije isključio mogućnost organizovanja manjih interesnih grupa u okviru jedne klase koje će se zalagati za poboljšanje svog položaja, ili za zaštitu sopstvenih kolektivnih interesa, ali je odbacio ideju o tome da čitava klasa može delati jedinstveno i sinhronizovano. Upravo je ovaj segment Veberove teorije aplikabilan na objašnjenje (izostanka) delatnog potencijala prekarijata” (*Ibid*: 536, 541).

Najzad, treća strukturalna grupacija u stratifikacijskoj shemi jesu stranke, koje određuju institucionalni položaj pojedinca. Osnov grupisanja u ovom slučaju je interes, a moć koja se vezuje za ovu grupu jeste politička moć (za klase bi to bila ekonomska, a za staleže socijalna moć). Pored toga, „zajedničko delanje stranaka uvek ima karakter društva”, jer stranke uvek teže nekom cilju planski i one i postoje upravo u okviru zajednica.⁶³ Štaviše, svaka od tri osnovne društvene grupe može biti osnova za kolektivno delanje, ali Veber statusnim grupama i strankama ipak daje veći potencijal za kolektivno delanje. „Za stranke, kolektivna akcija je njihov *raison d’etre*, a veća je verovatnoća da će pripadnost određenoj statusnoj grupi figurirati u svesti pojedinaca i na taj način delovati kao osnova za kolektivno delanje, nego što je to kada je u pitanju pripadnost klasi” (Breen, 2005: 33). Stanje privrede u jednom društvu je to koje određuje koja će od ove tri strukturalne grupacije odnosno podele preovladavati (Antonić, 2009; Đurić, 1964; Wright, 2015). U kontekstu rečenog, možda je najvažnije primetiti to da ne postoji pretpostavka da se obrasci istorijskih promena mogu objasniti u smislu evolucije odnosa između klasa, kao što je to slučaj sa marksističkim istorijskim materijalizmom. Takođe, ne postoji ni bilo kakva pretpostavka da su klase nužno u sukobu u kojem koristi jedne dolaze na (nelegitimni) trošak druge. Drugim rečima, kod Vebera ne postoji pretpostavka da će klasa biti glavni izvor sukoba u kapitalističkom društvu ili

⁶¹ „Interesantno je da je Veberova teorija o klasama i staležima tavorila na marginama svetske sociologije sve do pedesetih godina prošlog veka kada je objavljena hrestomatija *Klase, status i moć* (Bendix, Lipset, 1953). Urednici hrestomatije, Bendiks (Reinhard Bendix) i Lipset (Seymour Martin Lipset), skrenuli su pažnju na to da (...) je klasna dimenzija nedovoljno rasvetljen deo Veberove intelektualne i teorijske zaostavštine. Kada je napokon objavljen skup Veberovih tekstova koji se tiču društvene stratifikacije počela je inflacija naučnih studija koje možemo nazvati neoveberijanskim pristupom analizi klasa (Scott, 1994; Holton, 1989)” (Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018: 535).

⁶² „Svaka klasa može da bude nosilac nekog od bezbrojnih mogućih oblika ‘klasnog delanja’, ali ona to ne mora biti; u svakom slučaju ona sama nije zajednica” (Veber, 1976b: 34).

⁶³ Čini se da je Veber na ovom mestu u sukobu sa sopstvenim metodološkim nominalizmom. Ako je zajednica skup pojedinaca, a ne karakteristika društvene stvarnosti, onda nema ni klasnog delanja, pa ni stranačkog (Marković, 2020).

da će klase nužno služiti kao izvor kolektivne akcije. Umesto toga, fokus je na tržištu kao izvoru nejednakosti u životnim šansama. No, to ne znači da veberovski pristup uzima tržišne postavke kao nepromenjive datosti. Za Vebera su tržišta sama po sebi oblici društvene akcije čije postojanje zavisi i od drugih vrsta društvenih akcija, kao što je određena vrsta pravnog poretka. Razumevanje tržišta ne može se jednostavno fokusirati samo na klase i odnose između njih, jer je evolucija društvenih oblika složen proces koji može biti vođen širokim spektrom faktora, a upravo su ideje jedan od centralnih faktora u razvoju modernog kapitalizma (Breen, 2005: 33-34).

Neoveberijanska Goldtorpova (John Goldthorpe, 1935-) klasna shema određuje klase na osnovu tržišne situacije, koja uključuje položaj na tržištu rada i to u okviru posebnih zanimanja, i radne situacije (posmatra se sličnost u pogledu izvora i nivoa prihoda, stepena ekonomske sigurnosti i šansi za ekonomsko napredovanje odnosno prema položaju u sistemu autoriteta i kontrole nad procesom proizvodnje i stepena autonomije u radnim zadacima). Zanimanja koja dele zajedničku tržišnu i radnu situaciju čine istu klasu, a pripadnici različitih klasa imaju različite životne šanse. Ovaj sociolog „kombinuje kategorije prema zanimanjima čiji su pripadnici (...) sa jedne strane slični, u pogledu izvora i nivoa prihoda, stepena ekonomske sigurnosti i šansi za ekonomsko napredovanje; a sa druge strane, slični prema položaju u sistemu autoriteta i kontrole nad procesom proizvodnje u koji su uključeni, a time i stepena autonomije u obavljanju svojih radnih zadataka i uloga” (Goldthorpe, prema Babović, 2010: 27).

Goldtorp katkad u svojim radovima razlikuje sedam, pet, četiri, tri agregatne klase, a retko koristi punu klasnu shemu od 11 kategorija (tabela 2.1.1).

Tabela 2.1.1. Goldtorpova klasna shema

	Jedanaestoklasni model	Sedmoklasni model	Četvoroklasni model	Troklasni model
I	Viši stručnjaci, rukovodioci i političari, direktori velikih preduzeća, krupni vlasnici	Viša uslužna klasa (I)	Servisna (uslužna) klasa (I, II)	Servisna (uslužna) klasa (I, II)
II	Niži stručnjaci, rukovodioci i političari, viši tehničari, direktori malih preduzeća, nadzornici nemanuelnih poslova	Niža uslužna klasa (II)		
IIIa	Rutinski nemanuelni zaposleni u administraciji i trgovini	Rutinska nemanuelna klasa (IIIa, IIIb)	Prelazna klasa (IIIa, V)	Prelazna klasa (IIIa, IIIb, IVa, IVb, IVc, V)
IIIb	Radnici u ličnim uslugama			
IVa	Sitni vlasnici, zanatlije sa zaposlenima	Sitna buržoazija (IV)	Sitna buržoazija (IV)	
IVb	Sitni vlasnici, zanatlije bez zaposlenih			
IVc	Farmeri i sitni zemljoposednici, samozaposleni ribari			
V	Tehničari nižeg ranga, nadzornici manuelnih radnika	Tehničari i nadzornici		
VI	Kvalifikovani manuelni radnici	Kvalifikovani manuelni radnici	Radnička klasa (IIIb, VI, VIIa, VIIb)	Radnička klasa (VI, VIIa, VIIb)
VIIa	Polukvalifikovani i nekvalifikovani manuelni radnici (van poljoprivrede)	Nekvalifikovani manuelni radnici		
VIIb	Poljoprivredni radnici			

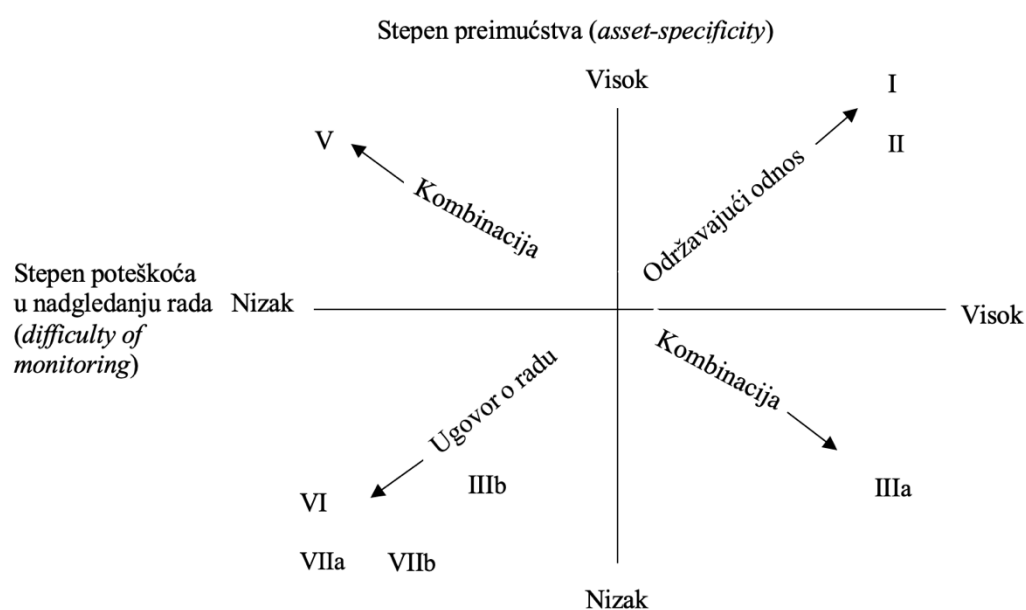
Izvor: Breen, 2005: 41 i Babović, 2010: 28.

Ovo sužavanje ukupnog broja klasa krije se u ideji da je klasna shema instrument za analizu društva, a ne konačna mapa društvene strukture. Zanimanja se dodeljuju klasnim pozicijama na

osnovu istraživačevog znanja o tipičnim radnim odnosima u društvu. Zbirno kada se pogleda dobija se 11 klasnih kategorija (viši stručnjaci, rukovodioci i političari, direktori velikih preduzeća, krupni vlasnici; niži stručnjaci, rukovodioci i političari, viši tehničari, direktori malih preduzeća, nadzornici nemanuelnih zaposlenih; rutinski nemanuelni zaposleni u administraciji i trgovini; radnici u ličnim uslugama; sitni vlasnici, zanatlije sa zaposlenima/bez zaposlenih; farmeri i sitni zemljoposednici, samozaposleni ribari; tehničari nižeg ranga, nadzornici manuelnih radnika; kvalifikovani manuelni radnici; polukvalifikovani i nekvalifikovani manuelni radnici; poljoprivredni radnici) (Breen, 2005: 44; Babović, 2010: 28). Pritom, klasna shema „nije hijerarhijski postavljena, mada Goldtorp kaže da pojedinci pripadnici određene klase mogu da budu u boljem ili lošijem položaju u odnosu na drugu klasu, ali samo ako se to posmatra u odnosu na pojedine kategorije i uslove rada⁶⁴ (...) Na ovaj način, klase se shvataju samo kao kategorijalne varijable koje nisu hijerarhijski postavljene, i sledeći Vebera, klase su određen broj ljudi koji imaju jednake životne šanse prema položaju na tržištu rada i u proizvodnji” (Tomić, 2016: 452).

U svojim novijim radovima, Goldtorp je donekle modifikovao osnov određenja društvenih klasa, ali suštinski klasna shema nije izmenjena. Tržišna i radna situacija ostaju i dalje bitne, ali se veća pažnja posvećuje radnim odnosima. Diferenciranje klasa sada počiva na dve razlikovne ose, jednu čini stepen preimućstva (*asset-specificity*), a drugu stepen poteškoća u nadgledanju rada (*extent of monitoring difficulty*). Prva osa govori o tome u kojoj meri određeni posao zahteva tačno određene veštine, stručnost ili znanje. Poteškoće u nadgledanju rada predstavljaju informacionu asimetriju između poslodavca i zaposlenog, a nastaju kada poslodavac ne može da proceni u kojoj meri zaposleni radi u interesu poslodavca. Kada zaposleni poseduje specifično znanje i veštine, na poslodavcu je da ga ubedi da ostane na tom poslu, ali i da bude siguran da maksimalno koristi svoje znanje i resurse. To se postiže tzv. održavajućim odnosom (*service relationship*), najčešće kroz uključivanje posebnih elemenata u ugovor o radu (povećanje plate u budućnosti, uplaćivanje privatnih osiguranja, bonusi). Sa druge strane, kod zaposlenih koji poseduju opšte i nespecifične veštine, ugovor o radu je jednostavan, plaća se za određenu količinu posla i ne postoji nikakav pokušaj da se obezbedi dugoročna veza između poslodavca i zaposlenog (Breen, 2005: 36-38). Međutim, čak i sa ovako modifikovanim osnovnim dimenzijama, Goldtorp dobija klasnu shemu (grafikon 2.0) koja odgovara prethodno razvijenoj četvoroklasnoj shemi, s tim što nekadašnja sitna buržoazija (IV) stoji zasebno, kao (sitni) vlasnici.

Grafikon 2.0. Goldtorpova „nova” klasna shema

⁶⁴ U radu Goldtorpa i Houpa (Keith Hope) objavljenom 1974. godine autori raspravljaju o profesionalnom prestižu, koji je svakako hijerarhizovan (v. Goldthorpe, Hope, 2008).

Kritika neoveberijanske⁶⁵ Goldtorpove klasne sheme (bilo da je ima 11 kategorija ili da je svedena na sedam, četiri ili tri), stizale su iz različitih tabora, ponajviše marksističkih i feminističkih. Marksisti se opravdano pitaju gde je u shemi izgubljena klasa kapitalista i veleposednika, posebno u današnje vreme kada veliki poslodavci imaju tendenciju da budu organizacije a ne pojedinci, da li bi oni bili svrstani u klasu I (koja je „servisna“?) ili u klasu IVa/b (sitni vlasnici, zanatlije sa ili bez zaposlenih). Evidentno je da ne mogu biti kategorisani ni u jednu od ovako postavljenih kategorija. Takođe, kritike su bile usmerene i na: porozne granice između klasa; moglo bi se tvrditi, primera radi, da skala profesionalnog prestiža bolje razvrstava razlike među položajima koji su od posebne važnosti za životne šanse na račun zanimanja kao osnove diferencijacije, čime se gubi iz vida socijalni odnos u proizvodnji; dok su feministkinje posebno kritikovale klasnu shemu kao „mušku“, čime su prikrivene nejednakosti koje karakterišu živote žena. Modifikovani model je posebno pretrpeo kritike u pogledu preneglašavanja problema efikasnosti u radu, dok se zanemaruju pitanja odnosa moći između poslodavca i zaposlenih. Naime, pojedina zanimanja mogu imati neke elemente održavajućeg odnosa ne jer on maksimizira efikasnost u odnosu poslodavac-zaposleni, već jer je to zanimanje zauzelo u prethodnim periodima (najčešće uz pomoć sindikalnog organizovanja) bolje pregovaračke pozicije u odnosu poslodavac-zaposleni (Breen, 2005; Babović, 2010).

Za razliku od funkcionalističkih teorija, koje ističu značaj i ulogu konsenzusa u društvu, konfliktne teorije polaze od toga da u društvu postoje nepomirljive razlike u interesima različitih društvenih grupacija, koje rađaju sukobe u društvu. Kada je reč o društvenoj stratifikaciji iz konfliktne perspektive, Herman Štraser (Hermann Strasser, 1941-) razlikuje tzv. konzervativni tip konfliktne teorije (čiji su predstavnici, na primer, Maks Veber i Ralf Darendorf (Ralf Dahrendorf)) od tzv. progresivne konfliktne teorije (čiji su predstavnici, na primer, Karl Marks, Erik Olin Rajt ili Nikos Poulancas (Nicos Poulantzas)). Dok je funkcionalistička teorija društvene stratifikacije predstavljala strategiju za rešavanje problema motivacije, konzervativna konfliktna teorija predstavlja strategiju za rešavanje problema društvene kontrole, kao posledice imperativa društva birokratske organizacije, odnosno progresivna teorija sukoba predstavlja strategiju za eliminaciju asimetričnih odnosa razmene, koji proizlaze iz kapitalističkog imperativa proizvodnje, tržišnog takmičenja i maksimizacije profita, što vodi ka alijenaciji i eksploataciji. U okviru opšte teorije društvene strukture navedene funkcionalistička teorija i konzervativna/progresivna teorija sukoba se razlikuju u pogledu normativne perspektive i usmeravanja istraživačkog interesovanja (funkcionalistička i konzervativna konfliktna teorija počivaju na konzervativnoj socijalno-tehnološkoj, dok progresivno konfliktna teorija počiva na progresivnoj, socijalno-emancipatorskoj perspektivi), vokabularu društvenog objašnjenja stratifikacije (prva počiva na redu, druge dve na sukobu), problematizovanom aspektu društvenog poretka (kod funkcionalističke perspektive to je društvena organizacija i njena sinhronijsko-homeostatska dimenzija, kod konzervativno-konfliktne je to društveni razvoj i dijahronijska dimenzija geneze, dok je kod progresivne konfliktne teorije to društvena razmena i autonomna dimenzija).⁶⁶

Spram normativnih i konceptualnih kategorija ove grupe teorija razlikuju se po centralnom konceptualnom pojmu (profesionalna struktura odnosno struktura prema zanimanjima; struktura vlasti i autoriteta; klasna struktura), ali i po idealu društvene pravde (kod funkcionalizma i konzervativne konfliktne teorije to je meritokratski ideal jednakosti šansi, dok je kod progresivnih

⁶⁵ Britanski sociolog Brin (Richard Breen) nedvosmisleno karakteriše Goldtorpov pristup kao veberijanski jer „deli veberijanski fokus na životne šanse (...), klasna šema ne tvrdi da identifikuje grupe koje deluju kao „motor društvene promene“, niti pretpostavlja da klase stoje u eksploatatorskom odnosu jedna prema drugoj, niti da će pripadnici različitih klasa razvijati klasnu svest i uključiti se u kolektivnu akciju” (Breen, 2005: 42-43).

⁶⁶ Štraser ovde izostavlja to da je još Merton u svojoj „paradigmi za funkcionalnu analizu u sociologiji” (v. Merton, 1998) uvođenjem pojma disfunkcije otvorio put ka konfliktu i uvođenju dinamike u klasičan (Parsonsov) funkcionalizam, te činjenicu da neofunkcionalizam još od Aleksandera (Jeffrey Charles Alexander) ima diferenciran stav prema konfliktima (v. Alexander, 1985, Marković, 2020).

konfliktnih teorija to egalitarni ideal distributivne pravde). Dok funkcionalistička perspektiva počiva na nominalističkom viđenju slojne strukture društva, obe konflikte teorije počivaju na realizmu klasne strukture; dok identitet počiva na sličnosti u funkcionalizmu, dotle u konfliktnim teorijama on počiva na sukobu; dok je osnovna ljudska potreba za funkcionaliste saradnja i zajednički identitet (princip homogenosti), njihovi oponenti smatraju da je to princip heterogenosti (samoočuvanje i samoaktuelizacija). Najzad, ljudska aktivnost i društvena akcija se ispoljavaju u svom materijalnom obliku putem interakcije za funkcionaliste, odnosno kroz rad i tržište rada za konflikte teorije; povezujući element je za prve status, a za druge moć; funkcionalisti su orijentisani na društvenu reprodukciju a njihovi oponenti na društvenu produkciju tj. društvenu proizvodnju (Strasser, 1980: 105-109; Marković, 2020).

Do sada je akcenat bio na funkcionalističkim pristupima i pristupu Maksa Vebera, uz komentare i kritike upućene iz konfliktna perspektive. O Karlu Marksu (1818-1883) kao glavnom predstavniku konfliktnih teorija suviše je za potrebe ovog rada iznositi detaljno njegovu čitavu teorijsku koncepciju. No, Marks kao osnovni kriterijum za određivanje klasa uzima odnose u proizvodnji, način sticanja dohotka i način raspodele dohotka. Put do ovih kriterijuma nije bio jednolinearan. Naime, kada govorimo o Marksu, korisno je setiti se primedbe Stanislava Osovskog u pogledu razlikovanja Marksa koji analitičkom apstrakcijom dihotomno redukuje društvenu strukturu (dvoklasni teorijski model društvene strukture kapitalizma) i Marksa kojeg empirija prisiljava da uočava i posredne klase (koje Marks naziva „malograđanštinom”, katkad „srednji stalež”, katkad „frakcijama” osnovnih klasa). Suštinski, reč je o različitim analitičkim nivoima apstrakcije, gde se na najvišem analitičkom nivou otkriva dihotomna društvena struktura, a na konkretno-istorijskom nivou (kao što je francusko društvo sredinom XIX veka) razućenija društvena struktura. Upravo na analitičkom nivou konkretno-istorijskog društva uočavanje potrebe za prelaznim i posrednim klasama, nagnalo je Marksa na proširivanje osnovnih kriterijuma za određivanje klasa, a ne samo da ostane na odnosima u proizvodnji u smislu toga da li pojedinci poseduju ova sredstva ili ne (Ossowski, 1981: 73-76).

U osnovi klasne podele svakako stoji zakon podele rada, jer klase i nastaju i razvijaju se zajedno sa razvojem materijalnih proizvodnih snaga i radne produktivnosti. „Između klasa i načina proizvodnje postoji dijalektička interakcija. Klase su nosilac načina proizvodnje i obratno, u osnovi formiranja klasa djeluje zakonitost načina proizvodnje” (Supek, 1977a: 100). Način sticanja dohotka za Marksa nije dovoljan za objašnjenje koji to elementi sačinjavaju osnovne klase u društvu, stoga se on okreće i načinu raspodele dohotka. Na ovaj način prevazilazi funkcionalistički, kvantitativni kriterijum u teoriji socijalne stratifikacije, gde je visina dohotka merilo za položaj pojedinca na društvenoj lestvici. Naime, najamnina, profit i renta su ti koji su kvalitativni kriterijum za određivanje mesta klase (podvukla A.M.) u načinu raspodele dohodaka. (*Ibid*: 101). Prema Supekovom mišljenju, Lenjinova definicija klasa⁶⁷ korisna je dopuna Marksovog određenja jer „se može korisno upotrebiti za izučavanje svih promjena koje su nastale na nivou ekonomskih ili proizvodnih odnosa u toku razvitka samog kapitalizma” (Supek, 1977b: 96), a posebno u pogledu dominacije i subordinacije tj. hijerarhije moći, tendenciji razvitka „privatnih u kolektivna”

⁶⁷ „Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svome mestu u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i izraženom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu stjecanja i po veličini onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mesta u određenom sistemu društvene privrede” (Lenjin, prema Supek, 1977b: 97-98). Osovski kritikuje nedovoljnu definisanost i preciznost pojma „klasa”, kako kod Marksa i Engelsa, tako i kod njihovih naslednika. Tako u slučaju prve dvojice on veli da pojam klase koriste u različitim značenjima - pojam predstavlja grupe koje su diferencirane na drugačije načine u okviru nadređene kategorije: ili je reč o socijalnim grupama koje dele zajedničke ekonomske interese ili je reč o društvenim grupama čiji se pripadnici nalaze u sličnoj ekonomskoj situaciji u određenom pogledu. Lenjinovu definiciju kritikuje takođe sa polazišta mogućih različitih interpretacija, jer koristi „metaforične izraze”, a kritiku u istom tonu i na istim osnovama proširuje i na Buharinovu definiciju klase (v. Ossowski, 1981: 70-71).

vlasništva i javljanje akcionarskih društava, korporacija i sl., „menadžerskoj revoluciji” i neutralizaciji klasnog pitanja zamenom teza o tehnokratiji, te u pogledu „viška rada i njegove distribucije”⁶⁸ (*Ibid*: 96-97).

Klasna analiza iz marksističke perspektive posebno je važna jer, bez obzira na krajnje teorijsko određenje društvenog teoretičara, ona daje uvid u neke od osnovnih pojmova kojima sociolozi raspolažu. Klasični marksizam počiva na radikalnom egalitarizmu, oličenim u tezama da bi ljudski procvat bio izraženiji radikalno egalitarnom raspodelom materijalnih uslova života, kao i u antikapitalističkoj tezi da je kapitalizam taj koji blokira mogućnosti ovakve raspodele. Bez obzira na normativnu usmerenost iznetih teza, osnovni pojmovi marksizma ostaju klasna struktura, klasni odnosi i eksploatacija. Iz njih dalje svoja značenja izvode i pojmovi klasnih sukoba, klasnih interesa, klasnih formacija i klasne svesti. Proizvodni odnosi ne samo da su pravno normirani, nego su društveni u svojoj osnovi (jer pored toga što utiču na nejednaku distribuciju vrednih dobara, oni utiču i na socijalni odnos prema drugim ljudima), a to znači da su klasni (ne samo da postoje nejednaka prava i ovlašćenja nad posjedovanjem resursa, već su ta prava nejednaka i u pogledu prisvajanja rezultata korišćenja tih resursa). Klasna pozicija u tom pogledu pretpostavlja društveni položaj koji zauzimaju pojedinci u određenoj vrsti društvenih odnosa (klasnim odnosima), odnosno nije samo puki atomizirani atribut pojedinca.

Posebne prednosti upotrebe marksističke perspektive u analizi klasnih odnosa Erik Olin Rajt (1947-2019) vidi u stavljanju akcenta na: povezanost razmene i proizvodnje (društveni odnosi ulovljeni su odnosom prema proizvodnim resursima, što strukturalno oblikuje pojedinčevo mesto kako u odnosima razmene, tako i u samom procesu proizvodnje), sukob unutar klasnih odnosa i antagonističke interese, moć (klasni odnosi generišu duboko antagonističke interese, ali i kapitalistima kao i pojedincima na podređenim klasnim položajima daju oblike moći s kojima se mogu boriti za svoje interese), koncept prinude i pristanka⁶⁹, te mogućnost istorijske i uporedne analize (Wright, 2005: 28-30).

Problem koji uvek treba imati u vidu kada operišemo klasičnom marksističkom teorijom je dvojak. Najpre, marksistička tradicija karakteriše klasne odnose u prilično oštrim, pojednostavljenim i polarizovanim terminima. Iako klasni odnosi generišu antagonizme interesa koji su u osnovi otvorenih sukoba, polarizovana slika ujedno i zavarava, jer empirija pokazuje da u konkretnim društvima slika nikada nije tako jednostavna. Ovlašćenja i prava koja ljudi mogu imati u vezi sa datim resursom zapravo su složeni odnosi prava i moći (ovlašćenja), a ne jednostavna jednodimenzionalna imovinska prava. „Posjedovanje sredstava za proizvodnju” ne znači da kapitalista ima apsolutna i neograničena prava i moći – tako Rajt navodi primer kapitaliste koji poseduje mašine za proizvodnju neke robe, ali neretko je upotreba ovih sredstava barem delimično je ograničena moći drugih društvenih aktera, kao što je država (recimo, moraju se ispoštovati ekološki standardi u procesu pokretanja proizvodnje). „Takvi sistemi preraspodeljenih prava i moći znatno odmiču klasne odnose od jednostavnog, apstraktnog oblika savršeno polarizovanih klasa. Naravno, navedeno ne znači da klasni odnosi više nisu kapitalistički, jer uprkos svim modifikacijama osnova moći ostaje u rukama kapitaliste, ali to znači da kapitalističke klasne

⁶⁸ Supek ovde misli pre svega na „problem birokratije u socijalizmu koja raspolaže tuđim viškom rada” (Supek, 1977b: 97).

⁶⁹ „Izdvajanje radnog napora u sistemima eksploatacije skupo je za eksploataciju klasa zbog urođene sposobnosti ljudi da se odupru sopstvenoj eksploataciji. Sistemi eksploatacije sa čisto prisilnom podrškom često imaju tendenciju da budu neoptimalni (...) Klasa eksploatatora će stoga imati tendenciju da traži načine za smanjenje tih troškova. Jedan od načina smanjenja opštih troškova izvlačenja radnog napora jeste preduzimanje stvari koje iziskuju aktivnu saglasnost eksploatisanih. Oni se kreću od razvoja unutrašnjih tržišta rada koja jačaju identifikaciju i lojalnost radnika u firmama u kojima rade, do podrške ideološkim pozicijama koje proglašavaju praktičnu i moralnu poželjnost kapitalističkih institucija. Takve prakse davanja saglasnosti, međutim, imaju i povezane troškove, pa se stoga može smatrati da sistemi eksploatacije uvek uključuju kompromise između prinude i pristanka kao mehanizme za izvlačenje radnog napora” (Wright, 2005: 29).

strukture mogu znatno varirati u zavisnosti od konkretnih načina na koji se ta prava i ovlašćenja kombinuju, raščlanjuju i distribuišu” (*Ibid*: 6-14).

Druga vrsta „problema” vezana je za složenost same klasne pozicije pojedinca. U kapitalizmu je centralni klasni odnos kapital - rad i to određuje dve klasne lokacije: kapitalista i radnik. Sociolog može da zadrži ovaj jednostavni dvoklasni model, a da istovremeno u analizu uvrsti i dodatne složenosti, koje neće tretirati kao uslozňjavanje osnovnog modela. Primera radi, u analizu se može uvesti niz konkretnih varijacija uslova rada (stepen autonomije, nivo odgovornosti, kognitivna složenost zadataka, fizički zahtevi rada, izgledi za napredovanje), ali i je reč o varijacijama u iskustvu pojedinaca koji pripadaju radničkoj klasi. Sa druge strane, drugi sociolog neke od ovih varijacija radnih uslova može videti kao varijacije u klasnim odnosima. Na primer, stepen autoriteta koji zaposleni ima nad ostalim zaposlenima može se posmatrati kao odraz određenog oblika raspodele prava i ovlašćenja u procesu proizvodnje, što znači da se više ne može svrstati u dihotomnu podelu. Erik O. Rajt smatra da je rešenje u „uvođenju kompleksnosti u analizu klasnih pozicija na vrlo sistematičan i rigorozan način, umesto da se na kompleksnost gleda kao na slučajnost i haotičnost. To znači pokušati shvatiti principe kroz koje se generiše složenost, a zatim precizirati implikacije ovih principa za problem lociranja ljudi u klasnim odnosima” (*Ibid*: 16, Marković, 2020).

Erik Olin Rajt prošao je u svom radu kroz različite faze pokušavajući da pronade najadekvatniji pristup analizi društvene slojevitosti.⁷⁰ Pred kraj svog života, njegova „borba” sa klasnom analizom se završava tako što pokušava da pronade integrativni pristup koji će spojiti marksističku i nemarksističku tradiciju u proučavanju društvene slojevitosti.⁷¹ Dok su sociolozi uglavnom skloni da svoja istraživanja zasnivaju na jednom od pristupa (individualni atributi, gomilanje prilika ili eksploatacija i dominacija), Rajt smatra da nema razloga da ih posmatramo kao međusobno isključive. Umesto toga, možemo primetiti da je postojanje različitih klasa posledica složenih interakcija različitih mehanizama identifikovanih unutar svakog od prikazanih pristupa. Jedan od načina kombinovanja ova tri pristupa jeste sagledavanje svakog od njih kao jednog od elemenata koji identifikuje ključne procese u oblikovanju različitih aspekata klasne strukture. Mehanizmi eksploatacije i dominacije prepoznaju temeljnu klasnu podelu povezanu sa kapitalističkom društveno-ekonomskom formacijom - klasna podela na kapitaliste i radnike; mehanizmi gomilanja prilika identifikuju ključnu aparaturu koja razlikuje srednje klase od radničke klase stvaranjem prepreka, a osnovno pitanje u ovom mehanizmu nije ko je isključen, već jednostavno činjenica da postoje mehanizmi isključivanja koji održavaju privilegije, pre svega, srednje klase; mehanizmi

⁷⁰ Sedamdesetih godina XX veka pristupao je društvenoj slojevitosti iz marksističke perspektive, razlikujući tri osnovne klase (buržoaziju, sitnu buržoaziju i proleterijat) i tri prelazna sloja tj. protivrečna klasna položaja (menadžeri i nadzornici, mali poslodavci i poluautonomni najamni radnici), a 80-ih godina prošlog veka u analizu uvodi pojam eksploatacije i nejednake raspodele određenih resursa (veštine, znanje i iskustvo), uz zadržavanje ideje o različitim načinima proizvodnje, te razlikuje dvanaest kategorija tj. klasnih položaja (tri kategorije vlasnika sredstava za proizvodnju i 9 kategorija najamnih radnika) (Haralambos, Holborn, 2002; Tomić, 2016).

⁷¹ Godine 2015. objavio je knjigu *Razumevanje klase (Understanding Class)*, u kojoj su objedinjeni radovi nastali između 1995. i 2015. godine, a koji se bave problemima: pristupa klasnoj analizi pojedinih autora koji pišu u različitim teorijskim tradicijama, razvijanja opštih okvira klasne analize koja može pomoći u integrisanju uvida različitih teorijskih tradicija, odnosno analiziranjem problema klasnog sukoba i klasnog kompromisa u savremenom kapitalizmu (Wright, 2015). Jedan od prvih pokušaja mirenja različitih tradicija jeste onaj koji je početkom 2000-ih izneo u dopunjenom izdanju knjige *Pristupi klasnoj analizi (Approaches to Class Analysis)*, 2005), kao i članak „Razumeti klase” iz 2009. originalno objavljen u časopisu *New Left Review* (kod nas preveden tek 2017. godine. u levičarskom online časopisu *Novi plamen*, dostupno na: <https://www.noviplamen.net/glavna/razumeti-klase-integrisani-analiticki-pristup/>; Marković, 2020). Sam Rajt za sebe veli: „Iako sam ranije zastupao stanovište o superiornosti marksističke klasne analize nad njenim glavnim sociološkim rivalima, a posebno nad veberijanskim pristupom i nad glavnom strujom stratifikacionih istraživanja, sada smatram da se kombinovanjem ovih različitih pristupa klasnoj analizi dobija potpuniji uvid u klasnu problematiku. Naime, svaki od ovih pravaca identifikuje različite kauzalne procese koji deluju u oblikovanju mikro i makro aspekta nejednakosti unutar kapitalističkih društava” (Rajt, 2017).

individualnih obeležja i životnih uslova identifikuju ključni skup procesa kroz koje se pojedinci razvrstavaju na različite pozicije u društvenoj strukturi (ili se potpuno marginalizuju).

Navedena tri mehanizma deluju u svim kapitalističkim društvima, a razlike se stvaraju samo u pogledu međuzavisnosti ovih mehanizama. Integraciju (ili jedno od rešenja) Rajt vidi u kombinovanoj klasnoj analizi makro i mikro procesa, ali koja bi bila dopunjena dinamičkim makro modelom. Reč je o tome da je moguće posmatrati posedovanje moći i zakona koji daju kontrolu nad ekonomskim resursima i kao izvor za društveno zatvaranje i gomilanje prilika, odakle proističu različite pozicije kako u proizvodnji (u odnosu dominacije i eksploatacije), tako i unutar tržišnih odnosa (što su sve makro procesi), ali i različiti uslovi oblikovani društvenim poreklom iz čega slede klasna obeležja individua (mikro procesi). Autorki se čini da se Rajt ovim modelom suštinski ne odvađa od svojih početnih stavova i da umesto da integracija pristupa bude i u višestrukim (u ovom slučaju trostrukim) korenima, ona je vidljiva samo u procesima i ishodima – konflikti nad proizvodnjom, konflikti oko rente i preraspodele, odnosno nivoi individualnog blagostanja (Marković, 2020). Ipak, ono što svakako ublažava prethodno izneto jeste uočavanje značaja dinamičkog makro modela. Naime, Rajt priznaje da odnosi moći i zakoni ne deluju isključivo kao spoljne strukture, već su i oni sami oblikovani klasnim procesima i klasnim konfliktima. „Strukture nejednakosti su dinamički sistemi, a sudbina pojedinaca unutar sistema ne zavisi samo od procesa na mikro nivou kojima su pojedinci izloženi u svom životu, niti od društvenih struktura unutar kojih se ti životi odvijaju, već od razvijanja samog sistema kao celine unutar kojeg se ti mikro procesi odvijaju” (Wright, 2015: 13-14).

Konačno, klasnu strukturu koju Rajt uočava u savremenom američkom društvu čine: viša klasa (izuzetno bogati kapitalisti i korporativni menadžeri), srednja klasa (utemeljena na skupom i fleksibilnom sistemu visokog obrazovanja i tehničkog usavršavanja, ali sigurnost ove klase više nije izvesna kao nekada), niža srednja klasa (siromašni i prekarni deo srednje klase, koja ima niske nadnice i nesigurno zaposlenje, uz nedostatak socijalne zaštite), radnička klasa (nekada sindikalno organizovana, sada bez zaštite). Ostatak populacije Rajt čak ne naziva klasom, već „marginalizovani, osiromašeni sektor stanovništva” (*Ibid*: 17), ali po opisu bi se moglo reći da je reč o potklasi – to su pojedinci bez bilo kakvih veština i obrazovanja koja su potrebna za poslove koji bi omogućili posao iznad linije siromaštva. Na ovako postavljenu društvenu strukturu savremenog američkog društva, zaključuje Rajt, primetna je još jedna osobina konkretne društvene stratifikacije – postoji obrazac povezanosti rase i klase, u kojem su siromašni radnici i marginalizovana populacija nesrazmerno sastavljeni od rasnih manjina (*Ibid*).

Naposletku, postoje pojedini autori čija teorijska promišljanja ne bi mogla biti određena kao striktno funkcionalistička, veberijanska ili marksistička. Reč je o pristupima poput Dejvida Gruskog (David Grusky, 1958-) i Kim Viden (Kim Weeden) i njihove ideje o tzv. mikro-klasama (nasuprot „velikim klasama” marksističke i veberijanske tradicije, te bi se ovde pre moglo govoriti o postmodernističkim usmerenjima koja „ubijaju” tradicionalni pojam klase kao važan za savremenu društvenu strukturu). Ovi autori tvrde da ako se klasna pozicija posmatra kao uzročno značajna pozicija unutar sistema proizvodnje, onda klasu treba definisati kao maksimalno usitnjene (*fine-grained*) kategorije zanimanja. To su kategorije zanimanja koje su, tvrde oni, važne ljudima kao učesnicima i delatnicima u ekonomskoj strukturi društva. To znači da u državi poput SAD postoje na stotine ili čak hiljade različitih klasa (Wright, 2015). Jedno od tumačenja ovog stanovišta glasi ovako: „Zanimanja, a pogotovo struke, nisu samo položaj u strukturi eksploatacije i nejednakosti (što je nominalističko stanovište), već i prave zajednice (*gemeinschaft*). (...) različiti stepeni obrazovanja, prihoda i prestiža, koji veoma često odlikuju srodna zanimanja, teško da dopuštaju njihovo spajanje u jednu klasu. Čak i kada se neka od tih zanimanja povremeno i udruže oko nekog cilja, ta zanimanja retko trajnije deluju zajedno, retko dele zajedničku kulturu, retko imaju iste materijalne interese, pa i slična politička mišljenja. Otuda je svako zbiranje (agregacija) zanimanja previše nasilna da bi mogla da uspe” (Antonić, 2008: 161-162).

Pristup koji Gruski nudi zapravo je neodirkemovski pristup. Naime, Dirkem (Émile Durkheim, 1858-1917) naglašavao je značaj neformalnih veza, gajenih u profesionalnim udruženjima, te je izložio niz formalnih funkcija koje bi strukovna udruženja trebala da preuzmu i to na lokalnom nivou (uspostavljanje i upravljanje sistemom profesionalne etike, rešavanje sukoba među članovima i sa drugim udruženjima, formiranje elementarnih predstavničkih tela u političkoj upravi). Dirkem socijalne nejednakosti vidi u kontekstu progresivne socijalne diferencijacije (kao posledicu rasta dinamičke odnosno moralne gustine). Ovaj francuski sociološki klasik je napravio važnu razliku između društveno prihvatljivih nejednakosti, koje su bile funkcionalne za industrijski poredak i odražavale su kolektivne vrednosti i ideale, i onih koje su proizvoljno bile nametnute, dok je socijalnu diferencijaciju (oličenu u podeli rada) uzdigao u status konstitutivnog procesa modernizacije. Za razliku od Marksa, on predviđa fragmentaciju i dekompoziciju hijerarhijskih kolektiviteta i umnožavanje profesionalnih grupa, čiji će odnosi biti harmonični a ne konfliktni. Grupe zanimanja postaju centralni elementi novog sistema stratifikacije jer daju identitet, status i materijalne nagrade (Pakulski, 2005: 157-159).

Praktična implikacija ove Dirkemove ideje je da usitnjena zanimanja, pre nego veliki klasni agregat, postaju glavno mesto na kojem se generišu prepoznatljiviji stavovi i stilovi života. Zanimanja imaju svoje (pot)kulture koje sadrže „određene ideje, običaje i načine viđenja stvari”. Takve „specijalizovane” kulture deluju tako da dovode slične radnike u istu vrstu zanimanja, u međusobnoj interakciji postoji težnja da se dodatno ojačaju zajednički ukusi i osećanja, imaju zajedničke interese i težnju za ostvarivanjem kolektivnih ciljeva.⁷² Za Gruskog je upravo savremeno tržište rada postalo i postaje sve više „dirkemizovano”, ne samo zato što je „industrijski sukob na nivou makro-klase počeo da se reguliše i suzbija, već i zato što su se profesionalna udruživanja pojavila kao osnovni gradivni blokovi modernog i postmodernog rada tržišta” (Grusky, 2005: 61). Stoga ovaj autor iznosi alternativni predlog klasnoj analizi: potraga za „velikim klasama” više ne bi smela biti uslov bez kojeg se ne može pristupiti analizi društvene stratifikacije, kao i to da bi fokus klasne analize trebalo usmeriti na lokalni nivo koji je do sada bivao odbacivan kao nebitan za istraživanje i teoretizaciju društvene slojevitosti (*Ibid*: 51-65). Iako bi ovakvo rešenje možda moglo uspešno odgovoriti na pitanje o nemogućnosti kolektivne akcije prekarijata, autorka ovog rada ipak drži da ovaj pristup klasama kao gradivnim blokovima zanimanja u svojoj konačnici ne može biti prihvatljiv, pre svega jer nam ništa ne govori o klasama kao relacijskim društvenim grupama u proizvodnom procesu i podeli rada, te je suviše simplifikujući. Uostalom, opstajanje i produbljivanje globalnih društvenih nejednakosti svakako kontrira ideji da je „industrijski sukob na nivou makro-klase počeo da se reguliše i suzbija”. Pored toga, ovako kako su određene, ove „klase” više liče na Veberove statusne grupe.

Analiza društvene strukture i sistema u XXI veku zbog prirode sve veće složenosti savremenog globalnog sistema donosi sa sobom brojne izazove pred društvene teoretičare i pokušaje iznalaženja odgovarajućih pristupa analize i razvijanja novih analitičkih aparata. Kao što smo videli, neki se oslanjaju i modifikuju teorije nastale još sa „očevima osnivačima sociologije”, dok drugi pokušavaju da ponude alternativne pristupe. Jedan od njih je i tzv. „postklasna analiza” Jana Pakulskog (Jan Pakulski, 1950-), australijskog sociologa poljskog porekla. Ovaj autor savremene klasne analize vidi kao „unuke marksizma”, koji pokušavaju da osnove marksističke teorije kombinuju sa nizom ne-klasnih analitičkih i teorijskih konstrukcija. Klasično marksističko nasleđe pretrpelo je niz reformulacija koje zamagljuju granice između izvornih analitičkih razlika klase,

⁷² „Usled pravne i ekonomske borbe profesija oko funkcionalnog položaja u podeli rada, dolazi i do transformisanja često samo nominalno zasnovanih grupacija kakva su nerazvijena zanimanja (ili zanimanja samo po imenu), u realne, politički aktivne i socijalno razvijenije grupacije kakve su organizovana ili jaka zanimanja (struke). Ako takva zanimanja po uobičajenim merilima kao što su poistovećenje (identifikacija), svesnost o društvenom položaju, zatvorenost, kolektivna akcija i životni stil, uporedimo sa onim što se zove klasa, videće se da zanimanja mnogo više zadovoljavaju uslove za klasu nego što su to zbrana (agregatna) zanimanja” (Antonić, 2008: 162).

zanimanja, statusa i političke moći. No ono što u osnovi ostaje to je da je klasa u biti „ekonomski fenomen, da se ogleda u obrascima društvene „grupnosti”, da se klasna pozicija ogleda u društvenoj svesti, identitetu i antagonizmu, te da generiše oblike društvene akcije u ekonomskom i političkom polju, sa ciljem eventualne transformacije kapitalističkog sistema” (Pakulski, 2005: 152).

Pre nego predemo na rešenje Pakulskog, ukratko ćemo izložiti njegovu kritiku savremene klasne analize. U nastojanjima savremenih društvenih teoretičara i sociologa on vidi dva osnovna problema: prvi se odnosi na problem valjanosti u smislu empirijske potvrde i usklađenosti iznetih teorija u konkretnim društvima, a drugi na problem relevantnosti, viđen kao nesposobnost pronalazjenja ključnih aspekta društvene hijerarhije, podele i sukoba koji je u opadanju. Razlog ovakvog stanja ovaj sociolog vidi u propadanju formiranja radničke klasne formacije, a posebno socijalne i političke artikulacije radničke klase. Ostali aspekti socijalne nejednakosti i antagonizma dolaze do izražaja (rasa, pol, pitanje građanstva, raspodela političke moći i delovanje elita). Stoga, za razliku od svojih klasičnih prethodnika, savremena klasna analiza postaje „apstraktna akademska težnja koja je izolovana od političke prakse društvenih pokreta i partija” (*Ibid*: 153). Savremene apologete klasne analize tvrde da je klasičnim klasnim modelima potrebno samo ažuriranje, modifikacija i razrada (Rajt, Brin, Gruski, Oe Sorensen i drugi). Međutim, njihovi autori suočavaju se sa nizom dilema, od problema identiteta (što su predloženi klasni konstrukti validniji i relevantniji, tvrdi Pakulski, oni postaju sličniji veberijanskoj i dirkemovskoj analizi stratifikacije pre svega u pogledu zanimanja i statusa, a to sa sobom povlači pitanje da li su njihove teorije i dalje vredne nazivanjem teorijama klasa), preko dilema u objašnjavajućim kompromisima. Potonje se odnosi na to da što su klasne teorijske i analitičke tvrdnje preciznije, to su manje sposobne da podvuku i objasne najistaknutija obeležja savremene društvene hijerarhije i antagonizma. Otuda česta „sučeljavanja” „novih klasnih analiza” sa ne-klasnim (polnim, rasnim, profesionalnim, političkim, itd.) (*Ibid*).

Rešenje koje Pakulski nudi sažeto je u sledećem: „umesto da rekonstruišem, ažuriram i „razvijam” teoriju i analizu klase, predlažem da ih apsorbujuemo u sveobuhvatniju, složeniju i pluralniju - ali manje determinističku - teorijsku i istorijsku viziju društvenog uređenja i promena. Prvi korak ka takvoj apsorpciji je partikularizacija klase kao istorijsko-analitičkog koncepta. To uključuje lociranje klase unutar istorijsko-razvojnog niza kao posebne socijalne konfiguracije nejednakosti tipične za industrijsko doba. Drugim rečima, predlaže se da „klasnost” socijalnih nejednakosti, a samim tim i relevantnost klasne analize, istorijski variraju. (...) „klasnost” je dostigla vrhunac u industrijskom društvu i opadala je sa intenziviranjem postindustrijskim i postmodernim trendovima. Savremena napredna društva ostaju nejednaka, ali na besklasni način. Ove sve složenije konfiguracije ne-klasne nejednakosti i antagonizma (...) zahtevaju sveobuhvatnije teorijske i analitičke konstrukcije” (*Ibid*: 153-154). Kao klasične osnove na kojima Pakulski gradi svoju socijalnu, ne-klasnu, analizu, sam autor navodi Tokvila (Alexis de Tocqueville) u kontekstu značaja demokratije i njenih posledica na društvene nejednakosti⁷³, Dirkema (koji je smatrao formiranje klasa i njihovu polarizaciju malo verovatnim, jer je princip klasne solidarnosti nespojiv sa principom socijalne diferencijacije, a antagonistička ideologija klasne borbe kosi se sa osećajem komplementarnosti koje izrastaju u organskim vezama), Vebera (posebno viđenje društvene strukture ne samo kroz klase, već i kroz staleže i partije, gde moć ne dolazi samo od kontrole sredstava za proizvodnju i od tržišnih zadužbina, već i, sve više, od organizacije, odnosno od kontrole sredstava političke dominacije).

⁷³ „Tokvil dodaje dve važne kvalifikacije ovoj viziji progresivne „jednakosti uslova” (koju bismo mogli označiti kao „besklasna nejednakost”). Prvo, prilično je skeptičan u pogledu izgleda za rasnu integraciju, čak i ako se, kako predviđa, ropstvo eliminiše. Verovatnije je da će se dogoditi neformalna segregacija i antagonizam podstaknuti demokratskim težnjama crnačke populacije (...) Drugo, takođe je skeptičan prema izgledima za izjednačavanje radnika i poslovne elite. Iako su nejednaki, niko od njih verovatno se neće pretvoriti u kohezivnu društvenu klasu. Radnici su previše atomizovani da bi stvorili kohezivne kolektivitete, a poslovna elita je previše mobilna, interno usitnjena zbog konkurencije i previše socijalno heterogena da bi mogla da formira kohezivnu grupu” (Pakulski, 2005: 156-157).

Stoga Pakulski pronalazi četiri glavne niti koje čine kompleksnu strukturu savremenih društvenih nejednakosti, prema kojima bi trebalo promišljati o društvenoj strukturi i sistemu. Prva od njih je postojanje mnoštva generativnih struktura koje grupišu pojedince. Oslanjajući se na Vebera, on podseća da klase, statute i stranke proizlaze iz različitih aspekata društvenih odnosa i praćeni su različitim formulama koje legitimišu raspodelu društvenih resursa. Dok klasa favorizuje formulu „svima prema imovini i veštinama koje se mogu prodati”, hijerarhije partijske vlasti oslanjaju se na princip „svima prema rangu”, a statusni zahtevi slede formulu „svima prema utvrđenim društvenim konvencijama”. Drugim rečima, iako se ključni resursi moći mogu prevesti jedni u druge, oni se retko kumuliraju i kristališu u dosledne, jedinstvene društvene hijerarhije i podele. Druga nit kojom je isprepletana savremena društvena stratifikacija uslovljena je uticajem obrazovanja i znanja. Savremene profesije, intelektualci i menadžeri čine grupe statusnog tipa, a ne klase, jer teže „zatvaranju” često oličenom u tržišnom monopolu. Posebno se visoko obrazovanje pretvara u ključni socijalni artikulatork univerzalističkog principa postignuća i zasluga. Ova kritična uloga obrazovanja svojstvena je i ojačana dominantnom liberalnom ideologijom koja obrazovanje poistovećuje sa zaslugama. Pretposlednja, treća nit proističe iz uticaja koncepta građanstva i demokratije. Širenje koncepta građanstva donosi određenu socijalnu nivelaciju, ali ujedno i novu vrstu hijerarhije i podele. Dodeljivanje osnovnih građanskih sloboda praćeno je proširivanjem prava na politički i društveni domen. Socijalna prava suprotstavljaju se „moći svojine” i „vezama zasnovanim na monetarnim transakcijama”, utičući na obrasce socijalne nejednakosti. Iako većina socijalnih analitičara ovo širenje građanstva vidi kao izvor egalitarnih trendova, neki takođe ukazuju na hijerarhijske implikacije. Pojava „ne-građana” (izbeglica, ilegalnih migranata, tražilaca azila) najavljuje formiranje nove građanske potklase i naglašava novu dimenziju raslojavanja kroz građansko-političku isključenost. Najzad, poslednja nit vezana je za uticaj roda i rasnih odnosa. Rodne i etno-rasne nejednakosti nastavljaju da aktivno deluju u javnom polju, što vodi ka „dženderizaciji” i „racionalizaciji” zanimanja, tržišta rada i političkih uloga. „Dženderizacija” zanimanja i tržišta rada pokazuje hibridizaciju društvene stratifikacije koja dodaje na složenosti savremenih obrazaca nejednakosti, a statusne konvencije formirane van sfere tržišta postaju artikulirane kroz široko prihvaćena ograničenja i olakšice u zapošljavanju i uslovima rada (*Ibid*: 162-165).

Jan Pakulski smatra da su na delu takvi procesi koji su reverzibilni - promena obrazaca nejednakosti uključuje destratifikaciju i restratifikaciju duž linija klase i ne-klase. Postoji tipološka razlika između nejednakosti i stratifikacije odnosno raslojavanja i ona je, prema Pakulskom, izuzetno korisna u mapiranju društvenih trendova destratifikacije i restratifikacije. Tipologiju različitih konfiguracija nejednakosti ovaj autor pravi na bazi dve ose: prva je stepen složenosti, odnosno prevlast jedne vrste generatora složenosti i prateći dominantni princip raspodele resursa (na jednom kraju nalazi se dominantni generator koji uzrokuje nizak nivo složenosti, a na drugom postojanje višestrukih generatora i visok stepen složenosti), dok je druga snaga tj. stepen hijerarhijske društvene formacije (koja može biti slaba ili jaka). Ukrštanje ove dve ose dovodi do četiri moguće opcije društvene konfiguracije nejednakosti: 1) dominantna stratifikacija (klasno društvo – visok stepen hijerarhijske društvene formacije uz jedan dominantni generator raspodele društvenih resursa), 2) dominantna nejednakost (nizak nivo hijerarhijske društvene formacije uz jedan dominantni generator raspodele društvenih resursa), 3) hibridna/kompleksna stratifikacija (visok stepen hijerarhijske društvene formacije uz višestruke generatore raspodele društvenih resursa) i 4) složena „besklasna” nejednakost (nizak nivo hijerarhijske društvene formacije uz višestruke generatore raspodele društvenih resursa) (Pakulski, 2005: 172).

U slučaju dominantne stratifikacije odnosno klasnog društva, nejednakosti se generišu prevashodno na osnovu (ne)posedovanja imovine i položaju na tržištu, a stepen klasne formacije je visok. Zapadnoevropska industrijska društva druge polovine XIX i početkom XX veka su primer ovakvih društvenih formacija, gde nejednake životne šanse pojedinaca odražavaju njihov položaj na tržištu i

količinu imovine koju poseduju, klasni položaj prate i ugled i uticaj, klasna formacija je jaka, sa izraženom klasnom svesti i klasnom delovanju. Dominantna, klasna nejednakost, kao drugi tip društvene formacije, razlikuje se od prvog pre svega u nedostatku klasne svesti i klasnog delanja. Čak bi se moglo reći da su ovo „klase u embrionalnom stanju”, a istorijski bi se ova društveno-ekonomska formacija mogla smestiti u period prve polovine XIX veka, period brzih društvenih promena i tranzicija. Kada je reč o preostala dva tipa konfiguracije društvenih nejednakosti (tip hibridnog raslojavanja i tip složene „besklasne” nejednakosti), kod njih ne prevladava dominantno nijedan sistem nejednakosti. Životne šanse se formiraju oko složenih „profila” koji kombinuju klasu, status i autoritet (pa tako koristimo višestruke opise da bismo opisali nečiji položaj u društvenoj strukturi, poput „nekvalifikovanih žena migranata” ili „urbanih crnaca sa belim okovratnicima”). Kako sam Pakulski navodi, „možda je najkontroverznija tvrdnja da se socijalne nejednakosti u savremenim naprednim društvima sve više približavaju složenoj („besklasnoj”) nejednakosti. To znači da se socijalne nejednakosti u takvim društvima sve više formiraju na višestrukim i hibridizovanim matricama i da je društvena formacija slaba, što rezultira višestrukim, kontinuiranim i unakrsnim hijerarhijama i slabo artikulisanim, nestalnim grupisanjima” (*Ibid*: 173).

Postmoderna društva, koja Pakulski još naziva i neorganizovanim kapitalizmom (*disorganized capitalism*) karakteriše raspad industrijskih klasa, globalizacija, intenzivna socijalna diferencijacija i progresivni individualizam, ideološki vakuum, te najava prelaska na složenu „besklasnu” nejednakost. „Sa višestrukom fragmentacijom tržišta, pojam sveobuhvatne društvene hijerarhije postaje problematičan. Socijalna diferencijacija zamagljuje socijalnu raslojenost. U najnaprednijim društvima efekti socijalne diferencijacije pojačani su centralnošću potrošnje. Sve više obilja znači smanjenje radnog vremena i povećanje vremena provedenog u konzumaciji. (...) Klasifikacije koje kodiraju ponašanje i čine matrice formiranja grupa sve su više odvojene od proizvodnih/radnih odnosa, materijalnih potreba i interesa. Objekti potrošnje, koji su po svojoj prirodi sve semantičniji, počinju da funkcionišu kao autonomni sistemi društvenog strukturiranja. Takvo strukturiranje doprinosi socijalnoj diferencijaciji, a ne stratifikaciji (...) i rezultira slabim i nestalnim formacijama” (*Ibid*: 177).

U svakom slučaju, kakva god da je budućnost društvene strukture savremenog sveta, Pakulski je siguran da je relevantnost klasne analize u opadanju. „Opštiji oblici socijalne analize koji priznaju promenljive konfiguracije nejednakosti mogu pružiti adekvatnije analitičke i teorijske alate za sociologiju. Takvi alati su identifikovani u klasičnom nasleđu Tokvila, Dirkema i Vebera. Socijalna analiza izgrađena na takvim analitičkim i teorijskim osnovama bolje se uklapa od klasne analize u „postmoderno stanje” koje karakteriše rastuća socijalna složenost. Ona detaljno objašnjava koncept klase i odriče se pretpostavki o primatu klasne strukture kao okosnice društvene strukture i matrice socijalne stratifikacije” (*Ibid*: 179). Autorka ovog rada je svesno, vodeći se značajem predstavljanja različitih pristupa klasnoj analizi za fond naučnog znanja, prikazala pristup Gruskog i Pakulskog, sa kojima se ne slaže. Zapravo, pre ih vidi kao ideološko odvratanje pažnje sa klasnih sukoba i održavanje *status quo*. Radi se o tome da, iako je zanimanje važno, koncentracijom na zanimanje se smanjuje senzibilnost za dimenziju svojine i odvrća se pažnja od svojinskih odnosa, čime se prikriva uticaj svojinskog položaja. Upravo svojinske promene ne mogu biti beznačajne za povećanje ne-standardnog rada u svetu. Isto tako, „postklasna analiza”, kao i usredsređenje na dominaciju, posebno kada je reč o političkoj, kulturološkoj, etničkoj i sl. dominacijama nad raznim manjinama (dakle, ne ekonomskoj dominaciji), može da skrene pažnju sa svojinskih odnosa.

Bez pretenzija na iscrpnost i celovitost, prikazani su samo neki od osnovnih i najuticajnijih pogleda na društvenu slojevitost. Na osnovu predočenog, složićemo se sa ocenom Vladimira Vuletića da „teorijski pluralizam u sociologiji otežava neupitno definisanje osnovnih pojmova” (Vuletić, 2013a: 36). Autorka je svesna opasnosti od kritike koja joj može biti upućena da problem određenja prekarijata kao klase ili sloja duguje eklektičkim pokušajima razrešenja sukoba apstraktnog promišljanja društvene strukture i društvene stvarnosti. Ipak, u svom potencijalnom eklektizmu se

ne izdvaja od rešenja kojima su pribegavali i strani i domaći sociolozi (*Ibid*). Da bismo razumeli pristup prilikom određenja prekarijata kao klase odnosno sloja, neophodno je prikazati definisanje klasa koje predlaže Mladen Lazić (1950-), a koje počiva „na različitim nivoima apstrakcije”. Ovakav pristup najbliži je Marksovom, gde se na najvišem analitičkom nivou otkriva dihotomna društvena struktura, a na konkretno-istorijskom nivou (kao što je francusko društvo sredinom XIX veka) razuđenija društvena struktura. Razlikujući četiri nivoa apstrakcije, na najvišem nivou „klase se pokazuju kao grupe koje se formiraju na temeljima globalne podele društvenog rada. Ta podela suprotstavlja osnovne društvene grupe s obzirom na kontrolu bazičnih uslova reprodukcije datog (dominantnog) načina proizvodnje društvenog života. Održavanje postojećeg načina reprodukcije društva (...) pretpostavlja da se odnos monopola/isključenosti trajno uspostavlja, pri čemu, dakle, klase čine grupe koje poseduju taj monopol ili su isključene iz posedovanja” (Lazić, 2011: 29). Upravo na ovom, najopštijem i najvišem analitičkom nivou, razlikuju se samo dve osnovne klase. Autorka iznosi stav da u uslovima globalnog neoliberalizma, prvu klasu, onih koji imaju kontrolu nad bazičnim uslovima reprodukcije kapitalističke društvene formacije, čini transnacionalna klasa kapitalista, dok drugu, podređenu i antagonističku klasu čini globalni prekarijat.

U savremenoj sociologiji ideja o postojanju globalnog društvenog vrha, integrisanog u nadnacionalne ili transnacionalne strukture svetskog kapitalističkog sistema, javlja se među sociolozima krajem prošlog i početkom ovog veka. Bilo da govore o transnacionalnoj kapitalističkoj klasi, čiji je najpoznatiji zagovornik Lesli Skler (Leslie Sclair), o transnacionalnim elitama (Kristofer Laš, Christopher Lasch) ili transnacionalnoj kapitalističkoj državi (Vilijem Robinson, William I. Robinson), u akademskoj sociologiji „sa ubrzanjem globalizacije (posle 1989. godine) dolazi do postepene konvergencije teorije klase i teorije elite. Grupacija na vrhu planetarnog poretka vidi se sve više kao, istovremeno, strukturalno (sistemski) privilegovana, ali i kao socijalno i politički (premda skriveno) aktivna. Primećuje se i pravilnost da što više postoji „nesputanost tržišta” i „prirodnog kapitalizma” (prirodnog stanja u ekonomiji), to kao da je izraženija koordinacija i kontrola sistema od strane superelite” (Antonić, 2016: 178-179).⁷⁴ Transnacionalnu kapitalističku klasu (TNKK) sačinjavaju pojedinci koji privređuju ne samo u okviru nacionalne države i čiji su svi oblici kapitala (ekonomski, socijalni, kulturni) vezani za nadnacionalni, pa i globalni nivo. U svojoj tipologiji TNKK Skler razlikuje četiri sloja ili frakcije ove klase. Korporativni sloj sastoji se od vlasnika i menadžera transnacionalnih korporacija, etatistički sloj od političara i upravljača iz „globalizovanih državnih i nadržavnih struktura”, tehnokratski sloj predstavljaju globalizovani stručnjaci, a konzumeristički sloj predstavnici globalnih medija, marketinga i prodaje. Ideologija neoliberalizma im je zajednička, a osećaj pripadnosti ne vezuju za nacionalnu državu već za svet (mondijalizam). Iako je sačinjena od četiri frakcije, pripadnici TNKK tvore klasu jer između različitih slojeva postoji nesmetana i laka pokretljivost, a mogli bismo dodati i konverzija različitih oblika kapitala (Antonić, 2012: 14-15, Antoniće, 2016: 178).

Monopolski položaj koji TNKK zauzima u svetskom kapitalističkom sistemu omogućava svojim pripadnicima da prisvajaju sistemsku rentu, odnosno da eksploatišu hijerarhijski niže društvene grupacije ili države (polu/periferije). Koncentracija bogatstva i moći u tako velikom obimu razvija tendenciju da se prekomerno akumulira u rukama sve manjeg kruga ljudi (nekoliko hiljada milionera i milijardera), a s obzirom na to da kapital nema neograničene mogućnosti sigurnih ulaganja, rastu spekulativna i rizična ulaganja. Ipak, obim spekulativnih i rizičnih ulaganja se

⁷⁴ Pomalo deluje da se brojni autori, pa i publicisti, utrkuju ko će smisliti privlačniji pojam. Tako se govori o superelitama, superklasi (Dejvid Rotkopf (David Rothkopf)), internacionalnoj korporativnoj eliti (Ronald Miler i Ričard Barnet (Ronald E. Muller, Richard Barnet)), globalnoj eliti vlasti (Piter Filips (Peter Phillips)), transnacionalnim elitama (Kristofer Laš), transnacionalnoj kapitalističkoj klasi (Lesli Skler), no svakako reč je o ideji o postojanju male grupacije ljudi koja je povezana na globalnom nivou, predstavlja klasu za sebe jer poseduje klasnu svest o zajedničkim interesima, poseduje neverovatno velike količine kapitala i zalaže se za reprodukciju kapitalističke društveno-ekonomske formacije.

umanjuje međusobnom saradnjom, kao što je saradnja i ulaganje velikih iznosa novca najvećih korporacija međusobno, te je na taj način i rizik „podeljen” (Phillips, 2018: 100). TNKK ulaze jako puno napora da zaštiti svoje interese, a jedan od njih su i međunarodne organizacije poput Svetskog ekonomskog foruma, Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske trgovinske organizacije, Svetske banke, G7, G20, Trilateralne komisije itd. Profesor političke sociologije na univerzitetu Sonoma (Kalifornija, SAD) Piter Filips je identifikovao sedamnaest međunarodnih kompanija (tzv. „divovi kapitalizma”) za koje veruje da su jezgrene institucije finansijskog kapitala. Ukupan kapital kojim raspolažu premašuje 41,1 triliona dolara i ima tek 199 direktora koji čine jezgro finansijskog upravljanja kapitalizma. Ovi finansijski „divovi” pokreću i upravljaju globalnim ekonomskim sistemom, uz pomoć (prvenstveno) zapadnih vlada, međunarodnih organizacija (koje Filips naziva „podmazivačima”⁷⁵, centrima za planiranje politike moći superelite), militarističkih organizacija (poput NATO-a i privatnih vojnih kompanija) koje imaju ulogu čuvara koncentrisanog bogatstva od potencijalne pobune eksploatisane mase, te ideologa – globalnih korporativnih medija koji kreiraju ljudske želje, vrednosti, manipulišu emocijama i promovišu kapitalizam kao jedinu moguću i poželjnu društveno-ekonomsku formaciju. Svi zajedno, ovi društveni akteri obezbeđuju zaštitu i slobodan protok kapitala (v. Phillips, 2018).

Drugi analitički nivo analize (društveno-istorijskog sistema), s obzirom na to da se ovde društvena podela rada ispoljava kao „svojinska podela, podela političke moći i podela kulturnih resursa” a da klase predstavljaju „društvene grupe koji su nosioci, ili su lišene vlasništva nad sredstvima za materijalnu reprodukciju, kao i kontrole nad sredstvima političke dominacije i sredstvima kulturne hegemonije (...) stoga se i prvobitni jedinstveni korpus klase sada pokazuje kao unutrašnje složen, sastavljen od podgrupa (slojeva, frakcija i sl.). Te podgrupe formiraju se unutar podsistema koji održavaju vlastitu logiku reprodukcije” (Lazić, 2011: 30). Treći analitički nivo odnosi se na konkretna istorijska društva, kao što je srpsko, gde se klasni interesi, iako i dalje strukturalno zasnovani, „pokazuju kao parcijalno diferencirani, tako da se i same klase pojavljuju kao unutrašnje podeljena, pa i potencijalno sukobljena jedinstva (...) u tom se okviru o klasama može govoriti kao o društvenim grupacijama koje se reprodukuju u sličnim životnim uslovima, pa stoga formiraju i zajedničke interese (...) koji su u principu *suprotstavljeni* (podvukao M.L.) interesima drugih takvih grupa” (*Ibid*: 33). Konačno, poslednji nivo prepoznaje klase u analitičkom okviru svakodnevnog života kao „velike grupe pojedinaca koje, s obzirom da dele slične životne okolnosti, u principu imaju slična svakodnevna iskustva i približno jednake životne šanse, oblikuju slične obrasce ponašanja i društvene svesti” (*Ibid*: 34). Međuklasne granice su „provizorne i propusne”, a interesi pojedinaca (jer je na ovom nivou predmet istraživanja pojedinac) strukturiraju se na različitim osnovama.

U ovom poglavlju široko su prikazani različiti načini objašnjenja i klasifikacije društvene stratifikacije, te različita gledišta o klasno-slojnoj strukturi kapitalističkih društava u različitim fazama kapitalističke regulacije društvenih odnosa. Razlog za ovako širok prikaz (čak iako neka od gledišta nisu dovoljno značajna za savremenu društvenu stratifikaciju i više vrede za ranije faze razvoja kapitalizma) krije se u nameri da se pokaže složenost društvene strukture, te brojni teorijsko-metodološki izazovi koji se stavljaju pred teoretičare društvene strukture. Preneseno na rad i analizu koja sledi, autorka svesno koristi različita teorijska oruđa u osvetljavanju predmeta analize.

⁷⁵ Centralni svetski podmazivači ili facilitatori su Grupa 30 (G30) i Trilateralna komisija, nevladine, privatne organizacije koje pomažu saradnji i ujedinjenju TNKK. Sastanci na forumima koje organizuju ove organizacije omogućavaju pripadnicima TNKK da vode otvorene i tajne (u smislu toga da se ne snimaju) razgovore o globalnom kapitalu i bezbednosnim potrebama. Na taj način direktna interakcija pripadnika TNKK stvara temelj klasne svesti o zajedničkim interesima i neophodnosti saradnje, kako bi se postojeći neoliberalni oblik regulacije društvenih odnosa zadržao.

Dakle, *na najapstraktnijem analitičkom nivou*, kao što je rečeno, autorka je sklona razlikovanju dve klase (TNKK i prekarijat), a ovakvo određenje najbliže je konfliktnim/marksističkim pozicijama, jer je reč o dve antagonističke klase koje imaju različite i suprotstavljene interese. One se razlikuju u pogledu (ne)posedovanja kontrole „bazičnih uslova reprodukcije” kapitalističkog načina proizvodnje društvenih odnosa, jedni su kapitalisti drugi ne-kapitalisti. Na ovom analitičkom nivou, prekarijat jeste klasa po sebi, ali ne i klasa za sebe. Sa druge strane, TNKK je klasa za sebe, jer je svesna neophodnosti zaštite svojih interesa i aktivno radi na očuvanju istih, uz pomoć (pre svega zapadnih) vlada, međunarodnih organizacija (tzv. „podmazivači”), militarističkih organizacija i globalnih korporativnih medija.

Međutim, spuštajući se na *nivo konkretnog društva* (srpskog), autorka je prinuđena da koristi drugačija teorijska oruđa. Radi se o tome da je analiza rađena na podacima koji su prikupljeni u druge svrhe a ne za potrebe ovog rada (sekundarna analiza podataka Evropskog društvenog istraživanja), te da je istraživački instrument određivao i to na koji način će biti operacionalizovana društvena struktura. Poslednji deo potpoglavlja *Analitički okvir* rezervisan je za detaljnije obrazloženje korišćenog pristupa. Ukratko, oni koji su podatke stvorili i klasifikovali (Evropsko društveno istraživanje) uslovili su i primenu stratifikacijske sheme koja je zasnovana na veberijanskom *određenju klasa kao različitih društvenih grupacija na tržištu rada*, te najbliža Goldtorpovom pristupu društvene slojevitosti. Na ovom mestu je dovoljno samo reći da ćemo u analizi koristiti osmoklasnu stratifikacijsku shemu, zasnovanu pre svega na zanimanju ispitanika (direktori, preduzetnici i menadžeri; stručnjaci; tehničari i saradnici; službenici; uslužni radnici i radnici u trgovini; VKV i KV radnici; NKV radnici; poljoprivrednici).

Sama osnovna tema ovog rada nameće i treću perspektivu - podelu na prekarne i neprekarne grupacije u okviru društvenih klasa, gde bi se *slojna dimenzija*, eventualno, mogla posmatrati kao relativno autonomna jedinica društvenog strukturisanja. Dakle, autorka u okviru društvenih klasa u Srbiji razlikuje pojedince u koji se nalaze u *prekarnom i neprekarnom položaju na tržištu rada*. Drugačije rečeno, prekarijat se posmatra kao skup svih pojedinaca koji zauzimaju prekarne položaje u okviru različitih klasa, a prekarnost položaja određena je nesigurnim i neizvesnim položajem na tržištu rada. Prekarnost je u ovom radu vezana za (ne)sigurnost posla, što je najvećim delom određeno istraživačkim instrumentom na osnovu kojeg je rađena sekundarna analiza podataka i osobinama empirijske građe koje opravdavaju ovakav postupak. Još jednom, prekarijat se ne posmatra kao homogena društvena grupacija, kao klasa ili sloj, već je reč o tome da u okviru svake klase postoje prekarne i neprekarne položaji, gde prekarne položaje klase odlikuje nesigurnost radne pozicije. Zašto smo uopšte pomenuli i eventualno slojnu dimenziju, ako već prekarijat ne posmatramo kao zaseban društveni sloj? Na ovom radu je da utvrdi da li pripadnici prekarijata (pojedinaца koji zauzimaju prekarne pozicije unutar svog klasnog položaja) dele „slične životne uslove, imaju približno jednake životne šanse, oblikuju slične obrasce ponašanja i društvene svesti” (Lazić, 2011: 132). Ukoliko se pokaže da oni pojedinci koje zbirno nazivamo prekarijat, a koji (namerno se ponavljamo) zauzimaju u društvenoj strukturi (onako kako smo je odredili na osnovu raspoložive iskustvene građe) različite klasne pozicije, imaju slične obrasce ponašanja i ideološko-politička usmerenja, te slične životne šanse, onda bismo mogli da kažemo da u Srbiji postoji i zaseban društveni sloj – prekarijat. Rečju, ako svaka klasa ima jedan broj pojedinaca koji su u prekarnom položaju, može se zamisliti osamostaljivanje prekarijata kao posebnog sloja. U odbranu ovakvog određenja društvene slojevitosti, valja podsetiti na Vuletićevu ocenu da je pitanje interpretativnog okvira na koji se empirijski prikupljeni istraživački podaci koriste. „Linije podele između slojeva možemo povući prema bilo kom kriterijumu. Zapravo, kriterijum za razlikovanje slojeva može biti plod statističke analize ili naše opredeljenje da stratifikacionu lestvicu podelimo prema nekom drugom pogodnom kriterijumu” (Vuletić, 2013a: 41).

2.4. Raširenost i oblici prekarnog rada

Kao adaptivni mehanizam borbe za preživljavanje, kapitalizam u kriznim vremenima gotovo po pravilu koristi strategije davanja privida brige o najugroženijim grupama, kroz stvaranje „ustupaka”, pružanja pomoći i iznalaženja kompromisnih rešenja. Tako se umesto o dodatnoj eksploataciji radnika u vremenima krize govori o fleksibilizaciji i fleksigurnosti⁷⁶. Fleksibilizacija, bila ona u svom numeričkom (broj zaposlenih i radno vreme), prostornom (radno mesto) ili funkcionalnom obliku (obavljanje višestrukih zadataka na radnom mestu), se tako prikazuje kao pozitivna mera koja zaposlenima pomaže – daje privid postojanja više slobodnog vremena za sebe, porodicu, mogućnost izbora posla i radnog vremena. Upravo zbog nedostatka sigurnosti, prekarijat je primoran da se povinuje savremenoj multidimenzionalnoj fleksibilnosti, koja je našla svoj izraz u pojmu fleksploatacije (*flexploitation*) – jednostrano plaćanje troškova fleksibilizacije (koju snose samo radnici) i jednostrane fleksibilizacije⁷⁷ (određuje je i nameće je poslodavac). Tako bi fleksploatacija uključivala nekoliko dimenzija fleksibilnosti: fleksibilnost radnog vremena (koje podrazumeva da radnik mora uvek da „bude na raspolaganju”), fleksibilnost radnog odnosa⁷⁸ (što dovodi do novih formi zaposlenja – povremeni i privremeni poslovi, poslovi sa skraćenim radnim vremenom (*part-time jobs*), razni ugovori o delu, volonterski poslovi, samozaposlenje, sezonski poslovi, poslovi u sivoj ekonomiji, rad od kuće⁷⁹ itd.), fleksibilnost plata, fleksibilnost organizacija rada (Mihailović, 2015: 9-10). Čak i kada se govori o fleksibilizaciji kao negativnoj pojavi, ona se uzima kao takva samo kada nije u pitanju tzv. „dobrovoljna fleksibilnost” (primeru radi, kada radnice same biraju ne-standardne oblike rada kako bi imale više slobodnog vremena za porodicu). Problem je u tome što, posebno u vremenima krize, ne-standardni oblici radnih angažmana, poput skraćenog radnog vremena (STW – *short time working*) bivaju predstavljeni kao ustupak i kao strategija „bolje vrabac u ruci nego golub na grani”. Posledice ovakvih mera nisu samo smokvin list za opstanak neoliberalizma, već su i latentni činilac koji dodatno podriva klasnu svest i potencijal za delanje.

Ekonomski kriza iz 2008. godine imala je dvostruki efekat na recesije. Dvostruka recesija u periodu 2008-2009. i 2011-2012. rezultirala je velikim gubicima radnih mesta i porastom stope nezaposlenosti. Posledice su bile višestruke - od niskih investicija i niskog rasta do pada životnog standarda u zemljama članicama EU. Posledično, uvedena su i ograničenja u preraspodeli dohotka kroz poreze i beneficije. Sve ovo ne znači da je radno stanovništvo pre krize iz 2008. godine koristilo sve prednosti rasta globalne ekonomije. Kao što smo videli još od kraja minulog stoleća makrostrukturalne promene, klimatske, demografske, ali i političke, smanjile su pregovaračku moć

⁷⁶ Nasuprot fleksploataciji stoji *fleksigurnost (flexicurity)* – kovanica nastala spajanjem fleksibilnosti i sigurnosti. Ideja je sledeća – radnici zaista lako mogu da budu otpušteni, ali isto tako lako i brzo mogu da nađu brzo zaposlenje, a u međuvremenu od države dobijaju sredstva za pristojno preživljavanje. Kao primeri dobre prakse apologete neoliberalizma navode zemlje kao što su Danska, Norveška, Švedska i Holandija (Mihailović, 2015: 10). Jasno je da je reč o konceptu koji najpre nije moguće da bude primenjen na sve zemlje jer razvoj ostalih zemalja nije isti kao razvoj skandinavskih zemalja.

⁷⁷ Za razliku od dogovorene fleksibilizacije koju čini dogovor između poslodavca i radnika/sindikata.

⁷⁸ Fleksibilnost nije uslovljena samo interesom poslodavaca, već i interesom radnika, ali i tehnologijom. Rodžers u svojoj tipologiji oblika fleksibilnosti uključuje upravo i ovu dimenziju interesa radnika. Tako razlikuje: fleksibilnost radnog odnosa (*employment protection*), fleksibilnost nadnica (*wage flexibility*), internu/funkcionalnu fleksibilnost (*internal or functional flexibility*, sposobnost firmi da (re)organizuje unutrašnje kapacitete i procese kako bi uz minimum ulaganja izvukla što veći profit, što za radnike praktično znači fleksibilno radno vreme, promenljiv sadržaj posla, prilagodljivost u promenljivim veštinama i tehnikama rada kako bi se zadržao posao) i fleksibilnost zahtevanu od strane radne snage (*supply side flexibility* – recimo, skraćeno radno vreme kako bi više vremena proveli sa porodicom; što posebno pogoduje ženama) (Rodgers, 2007: 2).

⁷⁹ Na osnovu podataka MOR zaključno sa 2019. godinom oko 260 miliona radnika radi od kuće, od čega je 86% radnika iz zemalja u razvoju, a 14% iz razvijenih zemalja (premda je to brojka od 35 miliona radnika). Posmatrano prema regionima, u Evropi je to 6% ukupnog broja ovih radnika, Azija i Pacifik 3%, Amerika 5%, Istočna, Južna Evropa i Centralna Azija 2%, Južna Azija 26%, Istočna i Jugoistočna Azija 36%, Južna Afrika 1%, ostatak podsaharske Afrike 14%, Latinska Amerika i Karibi 6%, Bliski Istok i Severna Afrika 1% (Bonnet et al, 2021).

radnika u odnosu na poslodavce, te povećale razlike u raspodeli zarada i drugih nejednakosti među zaposlenima (v. ETUC and ETUI, 2019). U EU se bruto domaći proizvod u 2009. godini smanjio za 4,4%, a tokom „najkriznijih” godina 2008. i 2009. zaposlenost je opala za pet miliona. Ova kriza trajala je sve do 2013. godine, kada se stope nezaposlenosti polako i sporo počinju vraćati na godine pre kriznih. Čak i tada, sve do trećeg kvartala 2016. godine na nivou EU zaposlenost nije bila dostigla svoj nivo pre same krize (dok je SAD ovo postigla trećem kvartalu 2014. godine, a Japan u prvom kvartalu 2016. godine⁸⁰).

Ekonomska kriza je na različite načine pogodila države članice, kako u proizvodnji (u pogledu BDP po glavi stanovnika), tako i u pogledu performansi na tržištu rada. Oporavak i rast proizvodnje po glavi stanovnika (u periodima 2013-2017. i 2017-2018.) bio je neujednačen u državama članicama EU. Neke zemlje čije su stope rasta proizvodnje po glavi stanovnika najviše opale između 2008. i 2012. doživele su relativno jače stope rasta od 2013. godine, dok su se druge, posebno u južnoj Evropi, oporavljale sporijim tempom. Uprkos pozitivnim stopama rasta realnog BDP po glavi stanovnika, rast je bio slab, naročito imajući u vidu obim proizvodnih gubitaka tokom recesije. U 23 države članice, rast tokom perioda oporavka (2013-2017.) uravnotežio je gubitke od recesionih godina (2007-2012). Međutim, u ukupno petnaest od dvadeset i tri zemlje godišnje prosečne stope rasta u periodu 2007-2017. bile su ispod 1%, a u tri (Estonija, Švedska i Nemačka) bile su iznad 0,5% godišnje, što govori o tome da se prosečni životni standard jedva poboljšao tokom perioda 2007-2017. U pet država članica (Kipar, Italija, Finska, Grčka i Luksemburg) prosečni životni standard u 2017. godini bio je niži nego u 2008. godini, dok su prosečne godišnje stope rasta proizvodnje po glavi stanovnika u tim zemljama bile sporije tokom perioda oporavka (2013-2017.) nego tokom recesije (2008-2012.) (ETUC and ETUI, 2019: 3).

Ovo bi trebalo posmatrati i u kontekstu različitih strogih mera štednje koje se primenjuju u mnogim zemljama. Stope nezaposlenosti naglo su porasle - dostižući preko 25% i ostajući (relativno) veoma visoke u zemljama kao što su Grčka i Španija. Nasuprot tome, stope nezaposlenosti nikada nisu porasle za više od jednog procenta u poređenju sa nivoima pre krize u Nemačkoj (uključujući i grupu zemalja poput Austrije, Češke, Danske, Luksemburga, Malte, Holandije i Rumunije), gde su stope nezaposlenosti ostale ispod 8% u svim kvartalima od 2008. do 2018. Kao odgovor na ozbiljnost krize, značajan broj država članica okrenuo se strategiji skraćenog radnog vremena (STW) kao instrumentu za upravljanje negativnim efektima krize na stope (ne)zaposlenosti. Međutim, ovaj instrument se uglavnom odnosio na zaposlene u starijoj dobi koji imaju ugovore na neodređeno (Eurofound, 2020: 5). U Velikoj Britaniji je prema nekim procenama 2015. godine bilo oko 250.000 radnika koji su radili na osnovu ugovora bez radnog vremena (*zero hours contracts*), a Evropska fondacija za poboljšanje radnih i životnih uslova (Eurofound) identifikovala je sledeće nove forme radnih angažmana: podela zaposlenih (*employee sharing*, različiti poslodavci zapošljavaju jednog radnika, te kad se sabere on je zaposlen puno radno vreme), podela posla (*job sharing*, poslodavac zapošljava nekoliko radnika na jedno radno mesto, nekoliko poslova sa nepunim radnim vremenom je ekvivalent jednom radnom mestu sa punim radnim vremenom), privremeni menadžment (*interim management*, angažovanje stručnjaka po projektu, koji su usmereni na rešavanje nekog problema u okviru jedne radne organizacije), privremeni rad (*casual work*, gde poslodavac angažuje radnike na zahtev, bez obaveze da obezbedi redovan posao zaposlenom), mobilni rad zasnovan na informaciono-komunikacionim tehnologijama (*ICT-based mobile work*, podržani novim tehnologijama radnici rade bilo gde i bilo kada, ne u radnom prostoru koji obezbeđuje poslodavac), rad zasnovan na vaučerima (*voucher-based work*, radni odnos zasnovan je na osnovu vaučera koji poslodavac kupuje najčešće od agencija za zapošljavanje, s tim što vaučer obezbeđuje uplaćivanje socijalnih naknada za zaposlenog), tzv. portfolio poslovi (*portfolio work*, koji je specifičan za samozaposlene koji rade za nekoliko klijenata istovremeno), saradničko zapošljavanje (*collaborative employment*, mikropreduzeća, frilenseri i samozaposleni se

⁸⁰ Uprkos razlikama u brzini i stopi oporavka, za SAD i (u početku) Japan, trend pada stope rasta proizvodnje bio je vidljiv i u ovim naprednim ekonomijama (ETUC and ETUI, 2019: 2).

udružuju kako bi prevazišli ograničenja zbog male veličine i profesionalnu izolovanost) (Mandl, 2015).

Usporenost i neusklađenost rasta plata uprkos oporavku stopa rasta proizvodnje u postkriznim godinama skrenula je pažnju na alternativne pokazatelje stanja na tržištu rada izvan standardne stope nezaposlenosti, poput takozvanog zaostajanja ili zastoja na tržištu rada (labour market slack). „Zaostajanje na tržištu rada smatra se nedostatkom između obima posla koji radnici žele i stvarnog obima dostupnog posla. Opisuje nezadovoljenu potražnju za plaćenom radnom snagom među stanovništvom. (...) postoji kada postoji više radnika koji su spremni da rade određeni broj sati od raspoloživih poslova koji obezbeđuju te sate rada. U takvim slučajevima potražnja nekih ljudi za zaposlenjem ostaje osujećena i oni nevoljno ostaju bez posla, a alternativno, rade manje sati nego što bi želeli” (Eurofound, 2017: 5). Ova pojava uključuje, između ostalog, sledeće pokazatelje: nezaposlenost (pojedinaac mora biti trenutno nezaposlen, dostupan za posao i da aktivno traži posao), privremeno zaposlene sa nepunim radnim vremenom koji su prinuđeni da prihvate ovu vrstu zaposlenja i radili su 35 sati nedeljno (*involuntary part-timers*), „marginalno povezane” sa tržištem (*marginally attached*, trenutno nisu zaposleni, žele posao i mogu da počnu da rade, ali nisu tražili posao u poslednjih 12 meseci⁸¹), te obeshrabrene radnike (*discouraged workers*, podgrupa prethodne kategorije, odnosno oni koji u poslednje četiri nedelje nisu tragalili za poslom jer su obeshrabreni prethodnim iskustvom).

Podaci za 2015. godinu pokazuju da je procenjena stopa zaostajanja na tržištu rada u EU porasla u periodu između 2008. i 2015. godine više nego što je porasla stopa nezaposlenosti (u prvom slučaju sa 11,8% na 14,9%, a u drugom sa 7,1% na 9,5%). Pored onih koji su „standardno mereno” nezaposleni (nisu u proteklih nedelju dana radili, aktivno traže posao u poslednjih mesec dana i spremni su da počnu da rade u naredne dve nedelje), najveća društvena grupa koja bi ušla u koncept zaostajanja na tržištu su nevoljno (*involuntary*) privremeno zaposleni sa skraćenim radnim vremenom (skoro 10 miliona u 2015. godini). Iste godine u EU je bilo oko 9 miliona onih koje statistika prepoznaje kao neaktivne, a reč je o nezaposlenima koji su spremni i raspoloživi za rad, ali nisu tražili posao u poslednjih mesec dana, pre svega jer su obeshrabreni i veruju da im nijedan posao nije dostupan. Posmatrano prema polu, žene se češće nalaze na *part-time* poslovima, ali muškarci su zastupljeniji među onima koji takvu vrstu posla obavljaju nevoljno odnosno nedobrovoljno, a muškarci su zastupljeniji i među obeshrabrenim radnicima, što je verovatno posledica ekonomske krize iz 2008. godine koja je posebno pogodila „muške” sektore kao što su građevinarstvo i zanatski poslovi. Takođe, među zemljama članicama EU, posebno se izdvajaju Italija i Nemačka. Sa jedne strane, u Italiji je stopa zaostajanja na tržištu rada bila dvostruko veća nego stopa nezaposlenosti, a preko polovine obespravljenih radnika u EU dolazilo je upravo iz ove države. Sa druge strane, poboljšanje različitih indikatora stanja na tržištu rada posebno je vidljivo u Nemačkoj, u ovoj državi je 2015. godine bilo gotovo milion manje nevoljno zaposlenih sa skraćenim radnim vremenom nego 2008. godine (Eurofound, 2017).

Evropska fondacija za poboljšanje radnih i životnih uslova (Eurofound) u izveštaju objavljenom početkom 2020. godine kao glavne nalaze istraživanja tržišta rada u zemljama EU navodi: 1) U pogledu fleksibilizacije, u periodu 2008-2018. godine, iako je ukupni udeo ne-standardnog zaposlenja ostao relativno stabilan, došlo je do povećanja udela „kombinovane” (*compound*) ne-standardne zaposlenosti⁸², poput marginalnog rada sa skraćenim radnim vremenom (*marginal part-time working*)⁸³, vrlo kratkih privremenih ugovora, rada bez ugovora i povremenog rada. Većina

⁸¹ A ne četiri nedelje kako to predviđa MOR.

⁸² Podrazumeva poslove koji kombinuju različite ne-standardne oblike zaposlenja, poput samozaposlenosti i *part-time* posla, ili privremenog *part-time* zaposlenja i sl.

⁸³ Pojedinci koji rade manje od 15 ili 20 sati nedeljno (ili čija povremena zaposlenost u određenoj godini iznosi najviše dva meseca ili 50 dana) i čiji prihod ne prelazi jednu sedminu mesečne referentne zarade, nisu obveznici osiguranja za slučaj nezaposlenosti, zdravstvenog osiguranja ili penzijskog sistema. Čine značajan deo radne snage u razvijenim ekonomijama Evrope, u Austriji, Francuskoj i Italiji se čak može govoriti o trendu rasta ovakvog tipa zaposlenja, a u Španiji i Porugaliji se broj pojedinaca koji rade marginalne *part-time* poslove posebno uvećao nakon ekonomske krize

novih radnih mesta ima karakteristike ne-standardnog zapošljavanja, a jedan od glavnih načina na koji je povećan udeo ne-standardne zaposlenosti bilo je složeno ne-standardno zapošljavanje; 2) iako je ukupan udeo radnika koji imaju ugovore na određeno vreme ostao nepromenjen (14%), došlo je do povećanja takve vrste ugovora među radnicima koji ulaze na tržište rada. Učešće u prinudnom odnosno nevoljnom (*involuntary*) privremenom radu je visoko (60%), a prelazi na ugovore na neodređeno su retki, posebno u zemljama koje značajno koriste privremene ugovore; 3) sektorske i strukturne promene dogodile su se u pogledu samozapošljavanja, samozapošljavanje je uglavnom dobrovoljno (*voluntary*), ali jedna četvrtina samozaposlenih može se okarakterisati kao oni u prekarnom položaju; 4) zabeležen je porast polarizacije na tržištu rada EU, jer je uočen trend povećanja broja poslova sa visokim i niskim platama, ali je najmanji rast poslova bio među onima koji imaju karakteristike srednje plaćenih poslova (*mid-paying jobs*); 5) rad na platformama (*platform work*) se javlja kao novi oblik poslovnih modela; 6) u posmatranom periodu, došlo je do povećanja učešća radnika koji su u riziku od siromaštva, pojedinci sa ne-standardnim ugovorima imaju manju verovatnoću da imaju pristup punim pravima iz radnog odnosa, socijalnoj zaštiti i zastupanju, a veliki udeo privremenih i povremenih radnika nema pristup nizu socijalnih davanja (Eurofound, 2020: 2).

Van granica evropskog kontinenta situacija nije značajno drugačija. Primera radi, u Australiji, koja je na Indeksu humanog razvoja Ujedinjenih nacija (*United Nations Human Development Index*) na drugom mestu, odmah nakon Norveške, 13,3% stanovništva (što je oko 3,5 miliona) živi ispod relativne linije siromaštva⁸⁴, stopa zaposlenih sa nepunim radnim vremenom iznosi 8,4%, a ukoliko tome dodamo i stopu nezaposlenosti, dobijamo podatak da je u Australiji oko 1,8 miliona ljudi nezaposleno ili je zaposleno sa nepunim radnim vremenom. Štaviše, iako postoje teškoće u računanju obima prekarne zaposlenosti u ovoj državi, prema procenama *think-tank* organizacije Australijski institut (*The Australian Institute*) preko 50% zaposlenog stanovništva je u nekom obliku prekarne zaposlenosti, a prema podacima Australijskog udruženja sindikata (*Australian Council of Trade Unions*) koji se oslanjaju na podatke Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj reč je o 40% radne snage koja je u nekom obliku ne-standardne zaposlenosti. Ovako crnoj statistici zapravo doprinosi i to što je i u javnom sektoru (poput obrazovanja) zastupljena praksa rada „na zahtev” ili „na poziv” (*on-demand, on-call*), nastavnici se zapošljavaju u skladu sa brojem učenika, finansiranje je neizvesno iz godine u godinu, a veliki udeo nastavnog osoblja je u ovakvom obliku zapošljavanja godinama (v. Sheen, 2020).

U Rusiji aktivnije bavljenje ovom temom zabeleženo je relativno nedavno, tek od 2013. godine, kada je ne jednoj od međunarodnih naučnih konferencija vicepremijerka Ruske federacije iznela podatak da čak 38 miliona ruskih građana „ne znaju gde su zaposleni, šta rade i kako su zaposleni” (Голенкова, Голиусова, 2014: 146). Prema pojedinim istraživanjima u Rusiji oko trećine radno sposobnog stanovništva radi u prekarnim uslovima rada. Autori koji se bave prekarijatom u Rusiji naglašavaju da u ovoj državi, za razliku od Zapada (pa i Japana) gde se prekarijat često vezuje za mladu radnu snagu, žene i stariju populaciju, prekarijat ne beleži jasnu korelaciju sa uzrastom, polom ili državljanstvom – svi se mogu naći u prekarnim radnim uslovima. Međutim, interesantno je da ruski prekarijat nije na društvenoj lestvici najniži sloj, zapravo, posmatrano prema prihodima i obrazovanju, pre su to pripadnici srednjih slojeva. Štaviše, pojava iznajmljivanja radnika „na lizing” se u Rusiji ne vidi kao polulegalna niti negativna. U Rusiji postoji na desetine agencija za

2008. godine. Obrazloženje ovakvih aranžmana usredsređeno je na argument da oni pomažu u ispunjavanju fluktuirajućih zahteva tržišta, stvaranju radnih mesta i/ili izbegavanju tehnoloških viškova u vreme ekonomske krize. Iz perspektive radnika, postoje i neki pozitivni aspekti: zaposleni mogu da koriste ove aranžmane da ostanu „povezani” sa tržištem rada ili to posmatraju kao odskočnu dasku ka kvalitetnijem zaposlenju. Međutim, „marginalno” zaposlenje sa nepunim radnim vremenom, sa vrlo kratkim i često vrlo promenljivim radnim vremenom - a samim tim i nesigurnošću prihoda - često onemogućava održivo upravljanje kućnim budžetom i ispunjavanje porodičnih i drugih ličnih obaveza. Štaviše, neznanje kada rad započinje ili kada se završava može imati štetne psihološke i fizičke posledice” (ILO, 2015: 8).

⁸⁴ Definisane kao 50% medijane nacionalnog ekvivalentnog prihoda, a čak 20% (ili oko 4,5 miliona) je ispod ove linije definisane kao 60% medijane nacionalnog ekvivalentnog prihoda (Sheen, 2020: 118).

iznajmljivanje radnika, a 2011. godine je preko agencija radilo između 70.000 i 100.000 građana. Iako se na ovu pojavu u javnom diskursu ne gleda negativno, ovi ljudi su svakako uskraćeni za neka od osnovnih prava iz radnog odnosa i socijalne zaštite. Pored ovih radnika, pod prekarijatom u Rusiji se smatraju i radnici sa nepunim radnim vremenom, ali i nezaposleni koji „očajnički traže posao” (*Ibid*: 152). Statistički posmatrano, iako je 2010. godine 3,6% neaktivnih „očajnički tražilo posao” to je u apsolutnim brojkama cifra od 687.000 građana, 2011. godine je 255.700 građana imalo vrstu zaposlenja sa nepunim radnim vremenom, a 2013. godine čak 29,3% zbog manjka radnog iskustva nije bilo u mogućnosti da pronađe zaposlenje (*Ibid*). Goljenkova i Goliusova zaključuju: „Na kraju, možemo izvesti nekoliko zaključaka. Najpre, nema sumnje da se u Rusiji danas formira prekarijat. Drugo, posledice njegovog formiranja mogu imati negativan karakter. Treće, nestabilnost u oblasti zapošljavanja dovodi do emocionalne, psihološke i socijalne nestabilnosti, što vodi ka latentnom socijalnom konfliktu i provocira buntovno ponašanje pojedinaca. Četvrto, treba se zamisliti nad tim ko je činio većinu učesnika događaja na Blatnom trgu u Moskvi⁸⁵: srednja klasa ili prekarijat u povu?” (*Ibid*: 152).

U Japanu je na prelazu vekova broj mladih koji rade atipične poslove (tzv. *freeters*) učtverostručen. Sam termin upotrebljen je krajem osamdesetih godina i odnosio se na mlade koji su, u nadi da će naći bolji posao, odbijali da stupe u bilo kakav stalni radni odnos. Devedesetih se definicija proširila ne samo na one mlade koji odbijaju (najčešće nisko plaćene) stalne poslove, već i na one koji ne uspevaju da pronađu zaposlenje, te rade privremeno-povremene poslove sa skraćenim radnim vremenom. Ovo je zapravo bio fenomen koji su socijalni istraživači označavali kao promenu odnosa mladih prema radu. Čak i nakon naftne krize sedamdesetih godina japansko tržište rada je narednih dvadeset godina bilo stabilno i postojala je ustaljena praksa da nakon završetka školovanja mlade regrutuju preduzeća koja im najpre nude praksu, ali nakon toga stabilno radno mesto.⁸⁶ Međutim, od devedesetih „ekonomski balon” je pukao i način na koji su poslodavci pokušavali da regulišu svoje troškove bilo je pre svega ograničavanje dostupnih radnih mesta za mlade, svršene diplomce. Broj radnih mesta koji se nudio ovoj društvenoj kategoriji 1990. godine je iznosio 1.343.000, 1995. godine 643.000, da bi 2000. godine ovaj broj spao na 272.000. Ono što je dovelo do zasićenja tržišta rada u kasnim devedesetim godinama bila su tri socijalna faktora (demografski rast stanovništva nakon II svetskog rata, feminizacija tržišta rada i veliki porast visokoobrazovanih), ali i ekonomski faktor koji je podrazumevao promenu u industrijskoj strukturi ove zemlje (za razliku od ostalih OECD zemalja u Japanu sve do sredine devedesetih godina XX veka proizvodni sektor nije bio u opadanju, kada uslužni sektor doživljava svoju ekspanziju što sa sobom povlači drastično povećanje broja radnika koji rade nepuno radno vreme, ne koštaju puno i fleksibilni su).⁸⁷

Sredinom prve decenije XXI veka jedna od devet mladih osoba u Japanu (15-34 godine) pripada kategoriji fritersa (v. Honda, 2005). Prema japanskim zvaničnim statistikama od 2015. godine, bilo je oko 1.670.000 fritersa starosti između 15 i 34 godine, što je činilo 6,4% ove populacije. Udeo fritersa doživeo je svoj vrhunac 2003. godine kada je 2.170.000 mladih bilo u ovoj kategoriji. Međutim, broj „starijih” fritersa (25-34 godine) povećao se sa 910.000 na 970.000 između 2002. i 2015. (7% populacije te starosne dobi), dok se broj fritersa uzrasta od 15 do 24 godine smanjio sa 1.170.000 na 700.000 tokom istog perioda (5,7% stanovništva starosti od 15 do 24 godine) (Song, 2018: 448). Drugi veliki problem u japanskom društvu odnosi se na kategoriju NEET stanovništva. Već je bilo reči o tome da se definicija NEET, iako originalno nastala u Velikoj Britaniji, razlikuje od one u Japanu. Naime, u Velikoj Britaniji NEET najčešće upućuje na tinejdžere uzrasta od 16 do 18 godina, koji se ne školuju, ne zapošljavaju i ne obučavaju, iako vladine zvanične statistike identifikuju one uzraste od 16 do 24 godine kao ovu grupu. Pored toga, Velika Britanija uključuje i

⁸⁵ Protesti ruske opozicije iz maja 2012. godine koji su bili prozapadni i antiputinovski.

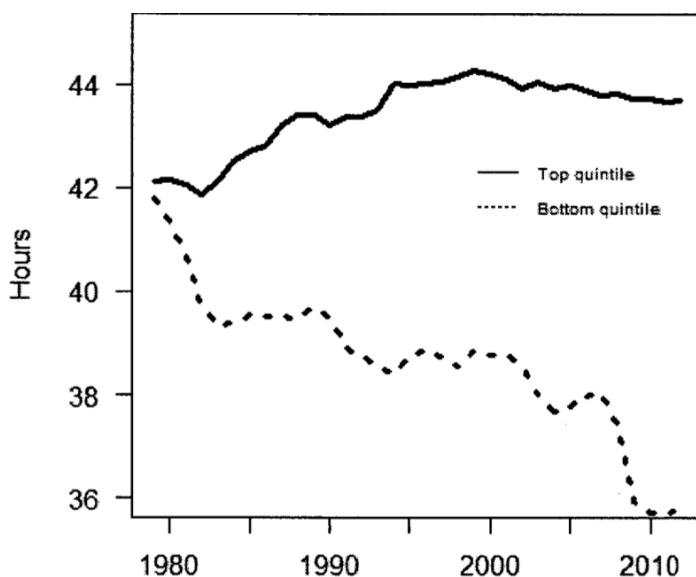
⁸⁶ U Japanu je dugo postojala kulturološka praksa „doživotnog zaposlenja”, gde velike kompanije zapošljavaju mlade, posebno visokoobrazovane, ulažu sredstva u njihovu stalnu dokvalifikaciju i profesionalni razvoj, a mlade sa srednjom školom ređe zapošljavaju jer bi prvo trebalo da ih obuče (Goljenkova, Goliusova, 2014: 150).

⁸⁷ Dok je 1990. udeo *partajmera* u radnoj snazi iznosio 8,1%, deceniju kasnije je bio 35,3% (Honda, 2005: 12).

nezaposleno i ekonomski neaktivno stanovništvo u NEET. U Japanu NEET su mladi (15–34 godine) koji su samci, ne pohađaju školu, ne brinu o domaćinstvima i ne traže posao, naime ekonomski neaktivno stanovništvo (*hirōdōryoku*). Ključna razlika je u tome da Japan ne uključuje nezaposlene u NEET, jer oni aktivno traže posao. Za razliku od fritersa koji rade sa skraćenim radnim vremenom ili povremeno/privremene poslove, NEET se smatraju problematičnijom kategorijom mladih, jer nemaju motivaciju za zaposlenje i traženje posla, imaju malo ili nimalo radnog iskustva. (Song, 2018: 448-449).

U Sjedinjenim Američkim Državama, čak i ako su stope nezaposlenosti niske (pre krize iz 2008. godine stopa nezaposlenosti je iznosila 4,6% u 2007. godini, odnosno 5,8% u 2008, da bi rasla tokom naredne dve godine kada 2010. iznosi 9,6%, a potom iz godine u godinu opada, da bi 2019. godine iznosila 3,7%)⁸⁸, podzaposlenost⁸⁹ predstavlja veći problem.⁹⁰ Na Slici 2.1. prikazano je kretanje prosečnog nedeljnog radnog vremena u Sjedinjenim Američkim Državama u periodu od 1979. do 2011. godine za zaposlene muškarce u gornjim i donjim kvantilima dohotka. Džejms Konran (James Conran) u svojoj doktorskoj disertaciji pokazuje da je broj radnih sati kod muškaraca iz gornjeg kvantila rastao od 1980-ih i zadržao se na prilično visokom nivou. Istovremeno, radni sati muškaraca iz grupe sa najnižim primanjima su značajno opali tokom ovog perioda, prvo u velikom padu početkom 1980-ih, a zatim u još jednom velikom padu nakon finansijske krize. Početkom osamdesetih godina XX veka radnici sa najvišim dohotkom su radili u proseku pola sata duže u odnosu na one sa najnižim dohotkom (posebno je važno napomenuti da je ova razlika kod žena iznosila u tom periodu 5,5 radnih sati), dok je ova razlika početkom druge decenije XXI veka dostigla nivo od osam sati rada više u korist onih sa najvišim primanjima (Conran, 2017: 91-93).

Slika 2.1. Prosečan broj radnih sati u toku jedne radne nedelje, zaposleni muškarci, Sjedinjene Američke Države, 1979–2011.

Izvor: Conran, 2017: 92.

⁸⁸ Izvor: U.S. Bureau of Labor Statistics, https://www.bls.gov/cps/prev_yrs.htm, pristupljeno 2.11.2020.

⁸⁹ Međunarodna organizacija rada vidljivo podzaposlena lica (*visibly underemployment*) definiše kao „sva lica koja su plaćena ili samozaposlena, bilo da rade ili ne rade, nevoljno (*involuntary*) rade kraće od uobičajenog trajanja posla predviđenog za određenu aktivnost, koja su tražila ili bila dostupna za dodatni posao tokom referentnog perioda” (https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/meetingdocument/wcms_088362.pdf, pristupljeno 2.11.2020).

⁹⁰ Prema Galupovom (*Gallup*) istraživanju 2016. godine stopa podzaposlenosti u SAD je iznosila 12,7% a stopa nezaposlenosti 5,1% (Izvor: <https://news.gallup.com/poll/215039/gallup-good-jobs-rate-continues-rise.aspx>, pristupljeno 2.11.2020). Treba svakako imati u vidu da je u ovu meru podzaposlenosti uključena i stopa nezaposlenosti kao i ideo zaposlenih sa nepunim radnim vremenom (.).

Poredeći prekarnost visoko i niskokvalifikovanih radnika u SAD sa nekim evropskim državama, a koristeći OECD-ovu meru nesigurnosti na tržištu rada⁹¹, očekivano, oni sa nižim kvalifikacijama su podložniji prekarnom položaju. Međutim, dok u pojedinim zemljama poput Belgije i Danske, državne politike rade u korist smanjenja razlike, SAD se ističu i relativno visokim nivoom nesigurnosti na tržištu rada koju su iskusili radnici sa niskim kvalifikacijama, kao i veličinom jaza koji ih razdvaja od visokokvalifikovanih radnika na ovoj skali (Kathleen, 2019). Takođe, u proseku svaki četvrti radnik sa nepunim radnim vremenom u Vašingtonu obavešten je o rasporedu svog radnog vremena tri dana unapred ili manje, a isto toliko (25%) o promenama u rasporedu obavešteno je samo sat vremena ranije. Dok se u Evropi povećala nesigurnost posla uvođenjem atipičnih poslova (pre svega ugovora o privremenim i povremenim poslovima), za SAD se može reći da zaposleni nikada nisu imali sigurnost koju su imali radnici u Evropi. Naime, Sjedinjene Američke Države se ističu lakoćom sa kojom poslodavci mogu zaposliti i otpustiti svoje radnike, čak i one koji imaju standardne ugovore. Dok u evropskim zemljama radnici koji imaju privremeno/povremene ugovore mogu uživati i (barem u periodu kada su zaposleni) pravo na socijalnu i zdravstvenu zaštitu, u SAD radnici koji rade skraćeno radno vreme, a veliki deo i niskokvalifikovanih koji rade puno radno vreme, nemaju ovu pogodnost. Štaviše, kada je reč o plaćenim praznicima, SAD su država koja broji manje federalno plaćenih praznika čak i od Japana, zemlje u kojoj postoji reč za smrt od prekomernog rada – karoši (*karoshi*), zaposleni neretko svojevolumeno ne koriste (ceo) godišnji odmor (*Ibid*).

Posebno mesto u pogledu transformacije savremenih tržišta rada zauzima i sve veća digitalizacija. Sastav radne snage se dramatično promenio tokom poslednjih decenija, delimično i kao rezultat tehnoloških promena, a uticaji digitalizacije na budućnost radnih mesta nisu sigurni. Opseg automatizacije i digitalizacije rada proširio se i izvan obavljanja rutinskih poslova, čineći tehnološke promene potencijalno sve „štedljivijim”, na uštrb radnika i njihovih radnih mesta. Prema nekim procenama 47% američkih radnih mesta je u narednim decenijama podložno automatizaciji i digitalizaciji, odnosno zaposlene mogu zameniti programi ili roboti, a kompjuterizacija će uticati na 54% radnih mesta u EU (62% u Rumuniji, 48% u Švajcarskoj, 47% u Švedskoj, 42% u Nemačkoj i 35% u Velikoj Britaniji, Danskoj i Finskoj). Sa druge strane, digitalne tehnologije nisu stvorile mnogo novih radnih mesta: gruba procena je da je oko 0,5% američke radne snage zaposleno u digitalnim industrijama koje su se pojavile tokom 2000-ih (Berger, Frey, 2016).

Digitalizacija i automatizacija rada ipak nisu uvek profitabilni. Zapravo, niskoplaćene poslove nije isplativo dodatno digitalizovati ili automatizovati. Zato je pravilo da se ovakvi poslovi izmeštaju u zemlje sa slabo plaćenom radnom snagom i niskim životnim standardom, ili pak, zadržati ih u zemlji ali rezervisati ih za migrante i domaće niskokvalifikovane radnike. Posebno je zanimljivo jer se ove prakse pravdaju time da, „dajući” posao niskokvalifikovanim (bilo u zemlji bilo van nje) ili migrantima, država radi na politici smanjenja nezaposlenosti. Zapravo, oni koji jednom uđu u spiralnu prekarnosti, teško iz nje izlaze, a kvalitet života se drastično smanjuje. Uklanjanje teritorijalnih granica, smanjenje troškova proizvodnje i veća i lakša dostupnost radne snage podstaklo je izmeštanje proizvodnje van nacionalnih okvira, povećanje fleksibilnosti i virtuelnu migraciju, koja bi označavala fenomen da se radna snaga nalazi unutar granica svoje države, ali da se njeni proizvodi izmeštaju van granica. Tako u okviru rada na daljinu nastaju tzv. online tržišta rada (*online labor markets*), koja omogućavaju daljinsko pružanje usluga i elektronsko prenošenje proizvoda (robe koja je rezultat rada), kao i tzv. mobilna tržišta rada (*mobile labor markets*), gde se

⁹¹ „Nesigurnost na tržištu rada definisana je u smislu očekivanog gubitka zarade povezanog sa nezaposlenošću. Ovaj gubitak zavisi od: rizika od nezaposlenosti, očekivanog trajanja nezaposlenosti i stepena ublažavanja tih gubitaka koje pružaju vladini transferi nezaposlenima” ([https://stats.oecd.org/OECDStat_Metadata/ShowMetadata.ashx?Dataset=JOBQ&Lang=en&Coords=\[VAR\].\[2\]](https://stats.oecd.org/OECDStat_Metadata/ShowMetadata.ashx?Dataset=JOBQ&Lang=en&Coords=[VAR].[2]), pristupljeno 2.11.2020).

zadaci i poslovi kreiraju daljinskim odnosno elektronskim putem, a proizvodi se fizički dostavljaju⁹² (Novikova, 2020: 89-93).

Online platforme za rad sve češće su zastupljene i restrukturiraju proces rada na svetskom nivou. Brojne platforme pružaju mogućnost zaposlenja kako niskokvalifikovanoj radnoj snazi tako i onima sa višim kvalifikacijama. Tako se nekada stalni poslovi sa punim radnim vremenom premeštaju u virtuelnu sferu rada, gde se neretko radi „na zahtev” (*on-demand*). Ovakva radna mesta i rast broja zaposlenih cveta posebno u vremenima krize (tako je bilo nakon krize 2008. godine, a tako je i u vreme pandemije virusa COVID-19). Prednosti ovakvog zapošljavanja za poslodavce su brojne: od toga da je smanjen trošak ulaganja u obuke, preko većeg izbora veština i iskustava koje radnici nude, pa do bržeg ispunjenja zadataka i smanjenja troškova zapošljavanja i upravljanja. Sa druge strane, iz perspektive radnika, prednost ovakvog zaposlenja je iluzija sposobnosti upravljanja na radnom mestu i radnim vremenom, slobode izbora radnog mesta i uravnoteženosti rada i privatnog života. No, brojne su zamke koje se kriju iza ovakvog zaposlenja: najčešće je reč o slabo plaćenim poslovima a većeg obima u odnosu na uporediva zaposlenja sa ugovorom na neodređeno, istovremeno se radi nekoliko zadataka, radi se pod pritiskom, bez jasno određenog radnog vremena (koje uključuje i rad vikendom i noćni rad), nedostatak brojnih osiguranja (zdravstvenog, socijalnog, penzionog), povećan rizik od gubitka zaposlenja (*Ibid*: 98-100). Pri tome, vrlo se često zaboravlja da ovakav tip radnog odnosa vodi ka direktnom onemogućavanju ili barem izrazitom otežavanju formiranja radničkih sindikata (što važi i za radnike koji se zapošljavaju preko agencija za zapošljavanje). Jednostavno, radno okruženje u kojem vrlo verovatno ne poznaju svoje kolege, a i ako upoznaju možda sutra oni ili kolega već neće biti tu, u kojem ne postoji razmena iskustava, međusobna podrška i uopšte mogućnost percepcije da dele isti položaj i iskustva, udruživanje radnika i borba za svoja prava se obesmišljavaju.

Ono što je od posebne važnosti za rad na platformama, jeste da je regulatorni okvir ovakvih formi zaposlenja gotovo nepostojeći. Štaviše, kapital je izvršio pritisak na regulatorni okvir nacionalnih zemalja da ide na štetu radnika. Najčešća strategija i zamka u koju upada radnik jeste da je on u ovakvom radnom odnosu „nezavisni ugovarač”, a sve češće zaposleni stupaju u radni odnos i rade na online platformama putem raznih agencija za zapošljavanje (kao što je bio slučaj sa Uberom u Nemačkoj), gde su zabeleženi slučajevi i rada ispod garantovane minimalne cene rada, kao i to da radnici uopšte ne znaju da li su osigurani ili ne. Bez obzira o kojoj se nacionalnoj državi ili regionu radi, platforme se na jedinstven način ukrštaju sa nacionalnim i regionalnim kontekstom, mimoilazeći i izbegavajući regulatorne okvire i mogućnost udruživanja radnika (Ustek-Spilda et al, 2020). Ova tzv. „gig ekonomija” koja zapošljava „gig radnike” odnosno radnike koji su „nezavisni ugovarači”, „dežurni” radnici „na poziv” (*on-call*) odnosno radnici na platformama rada, vrlo često imaju ugovore bez definisanog radnog vremena (*zero hours*) i pružaju mogućnost lakog zapošljavanja i otpuštanja (iskazanog u kovanici „*hire and fire*”). Biti „nezavisan ugovarač” znači da ovi zaposleni nemaju nikakva prava i beneficije koje se vezuju za standardne poslove regulisane zakonima o radu (ne važe propisi o visini minimalnih primanja, pravila o prekovremenom radu, osiguranja u slučaju povrede na radu, socijalnog i zdravstvenog).⁹³

⁹² U okviru ovih tržišta rada moguće je razlikovati *online* tržišta rada za mikrozadatke (koji zahtevaju nizak nivo veština i rutinski kognitivni rad, poput rada u okviru *online* prodavnica kao što je *E-Bay* ili *AliExpress*) i *online* tržišta rada za odvojene zadatke ili pojedinačne projekte (koji zahtevaju nešto viši nivo kvalifikacija ili obučenosti, kao što su brojne *freelance* platforme), odnosno mobilna tržišta rada za fizičke poslove (obavljanje niskokvalifikovanih rutinskih poslova preko različitih uslužnih platformi, kao što su platforme za donošenje hrane ili čišćenje prostora) i mobilna tržišta rada za interaktivne usluge (koje zahtevaju visokoobrazovanu radnu snagu, poput platformi koje nude usluge učenja jezika, muzike i sl.) (Novikova, 2020: 93).

⁹³ Upravo iz ovog razloga kompanije koje svoje poslovanje zasnivaju na platformama radnike ne nazivaju zaposlenima ili radnicima, već *taskersima* (od eng. *task*, odnosno onaj koji obavlja zadatak), partnerima, herojima, nindžama (Thelen, 2019). Dok teret za poslodavce ne postoji, ostaje teret za radnike koje zvanična statistika prepoznaje jednostavno kao samozaposlene (ukoliko uopšte zakonska regulativa pojedinačnih država prepoznaje ove radnike). Tako, primera radi, u SAD-u ovi radnici su opterećeni godišnjim porezom za samozapošljavanje (15,3%), porezom na dohodak te složenom računicom odbitaka i kredita za porez za samozapošljavanje. Sa druge strane, mnoge od

U Sjedinjenim Američkim Državama 6% zaposlenih radi kao „dežurni” radnik „na poziv” i ovu vrstu rada karakteriše vrlo kratka najava posla od strane poslodavca, tako da je poželjno da radnik ukoliko želi posao treba da bude odmah dostupan, a čak 23% radi „na zahtev” (*on-demand*), čija je osnovna karakteristika da je broj radnih sati vrlo varijabilan (v. Fugiel, Lambert, 2019; de Stefano, 2016). Sa medijalnom zaradom od 4,56 USD na sat, „nezavisan ugovarač” na Amazon’s Mechanical Turk (virtuelnoj aplikaciji za obavljanje poslova, gde pojedinac radi kao delić gomile radnika, *crowd workers*) prima manje novca od savezne minimalne zarade. Istraživanje koje je sproveda *think-tank* organizacija Pew Research Center 2016. godine nalazi da je 56% onih koji su radili na digitalnim platformama to činilo jer im je prihod bio neophodan (nasuprot 42% koji su rekli da je „lepo imati” ovaj prihod), a među onima koji su imali iskustvo rada na platformama najzastupljeniji su mladi (18-29 godina, sa porastom broja godina opada i udeo onih koji su imali ovakvo radno iskustvo), 14% Afroamerikanaca je obavljalo neki posao preko *online* platforme, 11% Latinoamerikanaca, a najmanje je bilo belaca. Takođe, učešće među Amerikancima sa nižim prihodima (godišnji prihod domaćinstva manji od 30.000 USD) bilo je više nego dvostruko od učešća grupa sa višim prihodima (većih od 75.000 USD) (Smith, 2016).

Teško je proceniti broj radnika na platformama. Poslodavci ponekad nerado otkrivaju ove podatke, a čak i kada su dostupni podaci, teško je izvesti pouzdanu procenu, jer radnici mogu biti registrovani i raditi na više platformi u istom mesecu, nedelji ili čak danu. Podaci koje su za 2015. godinu Smit i Leberstin (Rebecca Smith i Sarah Leberstein) prikupili i razradili za glavne platforme i aplikacije pokazuju da je ovo očigledno nezanemarljiv fenomen. Naime, samo neke od najvećih međunarodnih platformi rada broje oko 21 milion radnika, a opravdano je pretpostaviti da je taj broj i veći. Tako je veličina radne snage koju angažuje Uber (koji posluje u domenu transporta i prevoza) oko 160.000, Taskrabbitt i Care.com koji se bave uslugama za domaćinstvo (*home services*) 30.000 odnosno 6.600.000, a najveće međunarodne platforme koje deluju u polju tzv. *crowdworking*-a poput Amazon Mechanical Turk, Crowdfunder, Crowdsourc, Clickworker angažuju preko 14 miliona radnika (redom 500.000, 5.000.000, 8.000.000, 700.000) (Smith, Leberstein, 2015: 3).

Najveći deo literature o prekarnom radu usmeren je na relativno privilegovane grupe belih okovratnika. Arne Kaleberg veruje da je to „za žaljenje”, jer su istraživači više priznavali potrebu da se razume priroda određenih dimenzija nejednakosti, dok je ostao zapostavljen složen odnos interakcije roda i rase sa prekarnim radom (Kalleberg, Vallas, 2017). Slobodno se može reći da bi dodatni rad mogao biti posvećen rodnim dimenzijama prekarnosti, a posebno bi se moglo govoriti i o intersekcionalnosti kao interakciji između pola, roda, klase, nacije, rase i prekarnog rada, odnosno višestrukim osama (potčinjenih) identiteta koji presecaju prekarni rad. Zaposlenje sa nepunim radnim vremenom je najrasprostranjenija vrsta ne-standardnog zaposlenja među ženama. Tako je 2014. godine preko 60% žena radilo skraćeno radno vreme u Holandiji i Indiji, preko 50% u Zimbabveu i Mozambiku, 40% u Argentini, Australiji, Austriji, Belgiji, Kanadi, Nemačkoj, Irskoj, Italiji, Japanu, Švajcarskoj, Velikoj Britaniji. Iako u globalnoj zaposlenosti udeo žena ne prelazi 40%, veća je verovatnoća da će skraćeno radno vreme imati žene nego muškarci (od ukupnog broja zaposlenih koji imaju *part-time* poslove 57% čine žene). Dominantan razlog velike zastupljenosti žena u *part-time* poslovima je tradicionalna uloga žena kao negovateljica (*caregivers*) kod kuće (briga o deci, starima i slično, ali i neplaćeni kućni rad u pogledu održavanja domaćinstva, što onemogućava ženama da mogu više radnih sati da uopšte provedu na tržištu rada), a potom slede i drugi kulturološki i institucionalni faktori, kao i profesionalna segregacija (sektor usluga, koji preferira *part-time* poslove, dominantno je rezervisan za žene) (Aleksynska, 2017).

Iz feminističke perspektive prekarnost u kapitalizmu nije ništa novo. Isključivanje žena, migranata, obojenih, kao i državne politike koje su zasnovane na belom muškom hranitelju porodice, imaju dugu istoriju. Štaviše, savremeni pravni okviri ne štite dovoljno radnice i poništavaju ono za šta su

kompanija koje posluju putem platformi oduzimaju od dohotka angažovanih radnika provizije koje se čak kreću i do 20% ili 25% (Smith, Leberstein, 2015: 4).

se njihove prethodnice izborile, a kao nepoželjne radnice poslodavci etiketiraju ne samo majke, već i žene koje planiraju potomstvo (Hasanović, 2015:162-163). Nakon feminističke kritike države socijalnog staranja, kao mehanizma za uspostavljanje „javnog patrijarhata”, „regulisanje seksualnosti” i „društvene kontrole” (v. Perišić, Vidojević, 2018), na udaru feminističke kritike našla se i prekarnost kao nov fenomen s kraja XX i početka XXI veka. Naime, brojne feministkinje dale su veliki doprinos dovodeći u pitanje izuzetnost (*exceptionality*) prekarnosti kao novog fenomena. Iz feminističke perspektive, uključivanje kategorije roda u analizu kapitalističkih proizvodnih odnosa presudno je za potpuno razumevanje sveprisutne prirode nesigurnog rada u istoriji kapitalizma. Tako je Lia Vosko (Leah Vosko) analizirala vezu između pola i roda, sa jedne strane, i privremenih, povremenih poslova, samozapošljavanja, ograničenih socijalnih davanja, niskih zarada, loših uslova rada, a s druge strane, kako bi razumela kako i zašto je nesiguran rad visoko feminiziran (Vosko, 2010). Feministkinje su pokazivale da Zlatno doba XX veka, koje je sa sobom donelo „standardni model zapošljavanja”, nikada nije obuhvatalo celu radnu snagu - žene i migranti nikada nisu bili potpuno integrisani u takav model, kao ni posebne kategorije radnika kao što su žrtve trgovine ljudima, pa čak i poljoprivredni radnici.

Ukratko, SER (*standard employment relationship*) ojačao je rodne nejednakosti i reprodukovao model zapošljavanja „muških hranitelja porodice”, a savremena erozija SER nije pomogla da se smanje rodne nejednakosti na tržištu rada niti da se smanji veća prekarnost žena. Naime, sve do pre nekoliko decenija, uloge žena u radnim organizacijama su i posmatrane kao privremene ili potencijalne – velika je šansa de će na tržištu rada biti dok se ne udaju, osnuju porodice ili kada napuste porodicu porekla. Pored toga, oblicima seksualnog uznemiravanja ili bilo kakvom drugom obliku mobinga ili bulinga, ranije, kao i sada, žene su podložnije.⁹⁴ Istraživanja pokazuju da postoje značajne rodne razlike u različitim dimenzijama prekarnosti. Muškarci zarađuju više po satu u poređenju sa ženama, veća je verovatnoća da će muškarci uživati beneficije kao što su plaćeni porezi i doprinosi, te da će imati sindikalnu zaštitu (Young, 2010). Sa druge strane, žene su zastupljenije od muškaraca u neformalnoj (tzv. sivoj) ekonomiji⁹⁵, a one će verovatno pre raditi skraćeno radno vreme (*part-time*), a iako će pre muškarci raditi prekovremeno, ženin radni dan je duži ukoliko se uračuna i neplaćeni kućni rad (ILO, 2016a).⁹⁶ Žene su češće izložene prekarnom zaposlenju, jer je po pravilu oportunitetni trošak ulaganje u porodicu (brigu o deci i starima, obavljanje kućnih poslova), ograničeno ulaganje u ljudski kapital (obrazovanje, radno iskustvo i sl.), a poslodavci smatraju porodične investicije nepotrebnim. Drugim rečima, dok žene sve više čine deo plaćene radne snage, teret neplaćenog rada ne jenjava i ostaje prvenstveno feminizirana sfera rada. Veći teret neplaćenog rada ograničava vreme koje imaju na raspolaganju za plaćeni

⁹⁴ Šesto Evropsko istraživanje o radnim uslovima u Evropi (*European Working Condition Survey - EWCS*) iz 2015. godine pokazalo je da je 5,4% žena i 4,4% muškaraca prijavilo neku vrstu nasilja na radnom mestu, a iako je u proseku samo 1% radnika prijavilo seksualno uznemiravanje na radnom mestu, u svakoj zemlji su to pre bile žene nego muškarci (Hoel, Vartia, 2018).

⁹⁵ Iako je na globalnom nivou udeo neformalno zaposlenih muškaraca veći nego udeo neformalno zaposlenih žena u ukupnoj zaposlenosti (63% naspram 58%), u zemljama u razvoju udeo žena u sivoj ekonomiji iznosi čak 92% naspram 87% muškaraca. Pored toga, kod više od polovine (56%) svih zemalja na svetu udeo žena zaposlenih u neformalnom sektoru je veći od udela muškaraca. Razlog zbog čega je na globalnom nivou udeo muškaraca veći od udela žena je to što je: 1) udeo muškaraca u sivoj ekonomiji veći u zemljama koje imaju veoma veliku populaciju, kao što su Kina i Rusija ili većina zemalja Bliskog Istoka i Severne Afrike, 2) iako je u Indiji, Pakistanu ili zemljama Južne Azije više žena u neformalnoj ekonomiji nego muškaraca, njihova stopa zaposlenosti u ukupnoj radnoj snazi je niska, što utiče na efekat stope neformalne zaposlenosti na regionalnom i globalnom nivou (v. Bonnet, Vanek, Chen, 2019).

⁹⁶ Primera radi, rodna analiza ekonomske vrednosti neplaćenih aktivnosti staranja u Srbiji, zasnovana na istraživanjima Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010. i 2015. godine, koje je sproveo Republički zavod za statistiku Srbije, pokazala je da žene u Srbiji utroše dvostruko više vremena od muškaraca na neplaćeni kućni rad, da dve od tri žene rade skraćeno radno vreme zbog porodičnih i ličnih razloga, da čak 96% žena koje rade skraćeno radno vreme kao glavni razlog navodi brigu o deci i starim licima (nasuprot 4% muškaraca koji iz tog razloga rade skraćeno radno vreme), te da je propuštena mesečna neto zarada usled neplaćenog rada za žene čak 546 evra (a za muškarce je 435 evra). Konačno, dok je u svetu u proseku 9% BDP iznos ukupne godišnje vrednosti neplaćenog rada, u Srbiji je ukupna godišnja vrednost neplaćenog rada čak 21,5% BDP (UNWomen, 2020).

posao, a to negativno utiče na njihove prihode, pa tako procene pokazuju da se globalni jaz u platama između muškaraca i žena kreće od 16% do 22% (ILO, 2018: 88).

Prekomerna zastupljenost žena u slabo plaćenim sektorima sa skraćenim radnim vremenom jednim delom je i posledica diskriminatornih praksi na radnom mestu (postojanje stereotipnih zanimanja za muškarce i žene, uverenje da su žene suviše emotivne da bi se nosile sa određenim radnim pozicijama i sl.) (Young, 2010). Američka sociološkinja Alison Pju (Allison Pugh) bavila se istraživanjem uticaja prekarnosti na radni život i negu u domaćinstvu, koja se tradicionalno još uvek vezuje za ženske uloge. Savremenu nesigurnost Pju naziva „kulturom nesigurnosti“, koju definiše kao „kulturu lične odgovornosti i rizika, povezanom sa širenjem prekarnosti na poslu, neoliberalnim povlačenjem države i dominacijom tržišta“ (Pugh, 2015: 4). Kroz osamdeset dubinskih intervjuova ova autorka zaključuje da je „kultura nesigurnosti“ počela da oblikuje „kotrlljajuće društvo“ ili „društvo prevrtača“ (*tumbleweed society*), u kojem većina prihvata prekarnost na tržištu rada kao neizbežnu (jer koji će se pojedinac usuditi da se bori protiv neoliberalizma, globalizacije, privatizacije, informacionih tehnologija?), ali razvijajući različite strategije (prakse izbora, prkosa, stalne selidbe ili spasavanja, više u Pugh, 2015) pokušava da se ova nesigurnost ne infiltrira u njihov intimni život kod kuće i da emocionalno pripreme svoju decu na život u nesigurnim vremenima. Osećaj neizbežnosti prekarnosti navodi radnike da usvoje „jednosmerni sistem časti“ (*one-way honor system*), u kojem se održavaju visoki standardi da radnici duguju više poslu nego posao njima, uz istovremeno smanjenje očekivanja koja imaju od poslodavaca. Smatra se da poslodavci više nisu vezani društvenim ugovorom koji je rasformirao društvene snage, dok se radnici kao pojedinci pridržavaju radne etike u kojoj je lojalan i naporan rad znak njihovog ličnog karaktera, ali da su čak i u obavezi da traže bolje radne ponude i da napuste stari posao ukoliko se ukaže „bolja“ prilika. One žene koje su i dalje odgovorne za brigu o deci, bolesnima i starima u domaćinstvu, zarobljene su u svojoj prekarnosti (*Ibid*).

Kao posebno ugrožena grupa prekarne radne snage izdvajaju se migranti.⁹⁷ Fleksploatacija dodatno pojačava nejednakosti bazirane na osnovu rase/etničke pripadnosti i roda, a posebno pogađa migrante. Useljenici (posebno ukoliko su drugačije rasne/konfesionalne/etničke pripadnosti od domicilnog stanovništva) vrlo često su formalno nezaposleni, beleže veće fluktuacije u svojim ciklusima zapošljavanja, marginalizovani su u nesigurnim, podređenim poslovima, s inferiornijim radnim statusom u odnosu na domicilno stanovništvo, nižom nadnicom i malom ili nepostojećom zaštitom na radnom mestu. Useljenice i njihova deca su posebno podložni izrabljivanju, te postaju žrtva trgovine ljudima i prisilnog rada (Marković, 2018). U kovitlacu ekonomskih kriza i gibanja, živeći pod stalnim osećajem da nemaju čvrsto tlo pod nogama, da zaposlenje mogu možda i brzo pronaći ali i još brže izgubiti, te da sopstveni život ne mogu da kontrolišu, ova intenzivna osećanja neretko prati i paradoksalni osećaj da sebe vide kao sposobne da utiču na svoje izgleda na tržištu rada i uslove zaposlenja, te duboko odgovorne za sopstvenu sudbinu. Ovaj paradoks u literaturi je našao mesto kao „očajnička odgovornost“ ili „odgovornost očaja“ (*desperate responsibility*) (Apostolidis, 2019, 2021).⁹⁸

Obim i osnovno usmerenje ovog rada ne dopuštaju šire bavljenje teorijama o međunarodnim migracijama, koje se kreću od mikro, preko mezo do makro nivoa objašnjavanja fenomena migratornih kretanja.⁹⁹ Prema teoriji segmentiranog ili dualnog tržišta rada, države razvijenih i

⁹⁷ Pojedini izvodi o migrantima publikovani su u tekstu Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma (v. Marković, 2018).

⁹⁸ Paul Apostolidis (Paul Apostolidis) je sa saradnicima sproveo istraživanje migrantskih radnika u Sijetlu i Portlandu, uz posmatranje sa učestvovanjem i preko 80 dubinskih intervjuova. U intervjuima sa radnicima centralna tema koja se pojavila jeste „očajno“ stanje njihovih individualnih okolnosti i svest o dominaciji „nesrećne sudbine“, ali uz istovremeno jak unutrašnji pritisak i etiku lične „odgovornosti“ za situaciju u kojoj se nalaze (krivi su ako nisu stalno „širo otvorenih očiju“ u potrazi za poslom, ako svaki slobodni trenutak ne koriste za potragu za novim zaposlenjem ili za usavršavanjem).

⁹⁹ Tako se može diskutovati o modelu privlačenja i odbijanja (*push* i *pull* faktori koji dovode do migratornih kretanja), neoklasičnoj ekonomskoj teoriji migracija, Heris-Todarovom modelu, teoriji ljudskog kapitala, modelu nove ekonomije

naprednih ekonomija imaju konstantnu potražnju za radnicima iz inostranstva. U ovim ekonomijama dolazi do podvajanja tržišta i potrebe za imigracijom radnika u slučajevima kada domicilno stanovništvo ne želi da radi na poslovima koji donose malu zaradu i koji su „ispod časti” ili u slučajevima kada na razvijenijem segmentu tržišta nedostaju kadrovi sa potrebnim veštinama i znanjem (pa dolazi do imigracije visokoobrazovanih). Objašnjavanje savremenih migratornih kretanja kroz prizmu teorije svetskog sistema naglašava da širenje kapitalističkog sistema i njegov razvitak kao neizbežnu posledicu imaju migracije (kako u pogledu internih migracija, iz sela ka gradovima, tako i u pogledu međunarodnih migracija, iz zemalja periferije ka zemljama centra svetskog kapitalističkog sistema). Kao plod svetsko-sistemske teorije javlja se i model globalnih gradova koji teži objašnjenju migratornih kretanja visokoobrazovane radne snage. Naime, u savremenim razvijenim ekonomijama sveta posebno dolazi do potražnje radne snage u uslužnom sektoru, koju ne mogu da zadovolje domicilnim stanovništvom, te se okreću radnoj snazi s (polu)periferije. „Nejednak stepen razvitka između emigracionih i imigracionih područja, rastuća internacionalizacija privreda svih ekonomski razvijenih zemalja, kao i velike promene u organizaciji njihovih privreda, predstavljaju glavne činioce kojima globalizacija svetske ekonomije doprinosi razvitku međunarodnih migracija kao globalnog procesa. Ekonomska globalizacija naročito zahteva značajnu razmenu visokoobrazovanih kadrova, a ekonomski razvitak globalnih gradova bio bi doveden u pitanje ukoliko bi se usporio ili prekinuo priliv nove obrazovane radne snage” (Predojević-Despić, 2010: 33).

Migrantski rad se najčešće vezuje za poslove kao što su pružanje usluga (uključujući i seksualne), rad na građevini, u poljoprivredi, uopšte za poslove koje karakteriše niska nadnica, nesiguran i neuobičajeni radni odnos. Ovi radnici obezbeđuju postojanje i reprodukciju hiperfleksibilnog tržišta, radeći u okviru raznih radnih angažmana, pošto su uvek dostupni i nikada ništa ne zahtevaju. U vremenima rastuće nezaposlenosti, ovo deluje kao dobitna kombinacija i za migrante (koji ipak imaju nekakav posao) i za poslodavce (koji imaju jeftinu radnu snagu). Bez obzira da li je reč o ekonomskim migrantima ili izbeglicama, ovi ljudi pristaju da rade tzv. 3D poslove (zahtevni, „prljavi” i opasni - *dirty, dangerous and demeaning*) i poslove koji su privremeni/povremeni. Najpre se privremenost/povremenost doživljava kao nešto prolazno i kratkotrajno, pa čak i korisno. Naime, najčešće imigranti nemaju previsoka očekivanja, svesni su da ne poznaju jezik dovoljno dobro, te takve poslove posmatraju oportunistički, pa čak i optimistično, kao priliku da nauče jezik i steknu osnovni kapital za život. Međutim, na taj način obezbeđuje se ulaznica za začarani krug prekarnog rada iz kojeg najčešće nema izlaska (Anderson, 2010). Stoga ne iznenađuje što se za migrantski rad vezuju brojne terminološke kovanice poput prinudnog rada, neslobodnog rada i sl.¹⁰⁰ Migranti su prepoznati kao posebno ranjiva grupa koja može biti žrtva prinudnog rada (pre svega zbog slabog poznavanja jezika zemlje u kojoj se nalaze), dok je termin neslobodnog rada uveden, jer se odnosi na one radnike migrante koji nisu slobodni da cirkulišu unutar tržišta rada zemlje

migracija, teoriji dualnog tržišta rada, teoriji svetskog sistema, modelu globalnih gradova, Mesijevom modelu kumulativne kauzalnosti (v. Predojević-Despić, 2010; Poleti, 2013).

¹⁰⁰ Međunarodna organizacija rada je još davne 1929. godine dala prilično široku definiciju prinudnog rada, a 2005. godine je suzila navodeći šest pokazatelja prisilnog rada (pretnja i/ili fizičko ili seksualno nasilje; ograničavanje kretanja radnika; dužničko ropstvo; zadržavanje zarade ili odbijanje isplate radniku; zadržavanje pasoša i ličnih dokumenata; i pretnja vlastima). Međutim, pojedini autori kažu da je „definicija MRO da „nevoljni ulazak u radni odnos i prisila da se ostane u njemu” počiva na smišljenoj ideološkoj odluci da se prisilni rad razdvoji od eksploatacije rada *per se* i od „današnjeg kapitalističkog razvoja” tako da su ti „najgori oblici nepristojnog rada” mogu rešavati izolovano, bez osporavanja celokupnog sistema koji je stvorio uslove za njihov nastanak u prvom redu. Želja da se kapitalizam ne dovede u pitanje strukturno je ugrađena u instituciju koja je stvorena kao tripartitna socijaldemokratska platforma između (kapitalističkih) poslodavaca, sindikata i država” (Jens Lerche, prema Lewis et al, 2015: 586). Iz ovog razloga se u literaturi javlja koncept neslobodnog rada, koji za one koji rade u takvom odnosu onemogućava zasnivanje i ulazak u druge radne odnose, ali i izlazak iz postojećih. Ovaj savremeni oblik neslobodnog rada razlikuje se od tradicionalnih, poput ropstva. To je red koji često traje relativno kratko, radnici su neretko ucenjeni i u dužničkom odnosu veruju da imaju odgovornost i obavezu da se bespogovorno povinuju jer su ucenjeni, a uslovi rada su teški, ponižavajući i opasni. Kako bi se prevazišla binarna podela na prinudni ili neslobodni i slobodni rad, pojedini autori naglašavaju važnost složenosti, varijacija, procesa, odnosa, konteksta u razumevanju radnih iskustava pa se koristi i koncept kontinuuma radne eksploatacije (Lewis et al, 2015: 587-588).

destinacije (ili tranzitne zemlje u kojoj trenutno rade). Do neslobode može doći i kada radnik u početku slobodno stupi u radni odnos, ali se prevari zbog prirode i uslova rada i/ili je prisiljen da ostane u tom odnosu kroz prisilu (v. Fudge, Strauss, 2014, Marković, 2018).¹⁰¹

Poslove koje migrantska radna snaga obavlja neretko su oni koji se nazivaju ne samo prljavim i poslovima koje niko od domicilnog stanovništva ne želi da obavlja, već i nekvalifikovanim radom (*unskilled labor*), što bi u domaćoj terminologiji bila paralela sa nekvalifikovanim i/ili niskokvalifikovanim (NK) radnikom. Meriam-Webster rečnik ovu vrstu rada definiše kao „rad koji zahteva relativno malu ili nikakvu obuku ili iskustvo” a nekvalifikovane radnike (*unskilled worker*) kao one koji su angažovani na takvoj vrsti posla.¹⁰² Učenje kroz praksu i na samom radnom mestu je postala norma koja se podrazumeva, dok obrazovanje samo daje podlogu za dalje napredovanje i usavršavanje. Čak i oni poslovi koji se mogu naučiti kroz samo nekoliko sati kratke obuke podrazumevaju tzv. skriveno ili prećutno znanje (*tacit knowledge*), koje je otelovljeno lično znanje, internalizovano, nekodifikovano i koje uključuje fizičke pokrete za obavljanje nekog zadatka, nešto što se ne može preneti pukom verbalizacijom ili zapisivanjem (v. Polanyi, 1958). U skladu sa time, primećuje i vanredni profesor sociologije na Londonskoj školi ekonomije i političkih nauka MekGavern (Patrik MacGavern) da je izraz nekvalifikovani radnik „beznadežno netačan opis funkcionalnog ljudskog bića i postoji još od doba masovnog javnog obrazovanja od sredine XIX veka. Ako uzmemo konvencionalnu definiciju veštine kao obavljanja nekog zadatka, činjenica da osoba može čitati i pisati znači da nije nekvalifikovana, posebno kada ove veštine (čitanja i pisanja, prim. prev.) prepoznaje i zvaničan javni sistem. Ako takođe mogu da računaju, i ove tri veštine obavljaju još i na drugom jeziku, onda opisivanje takvih osoba kao nekvalifikovanih govori više o predrasudama osobe koja primenjuje taj termin, nego o ljudima koje navodno opisuju”¹⁰³.

Kao najrasprostranjeniji oblik rada javljaju se poslovi sa skraćenim radnim vremenom (*part-time jobs*), posebno zastupljeni među useljenicima. Istraživanje objavljeno 2015. godine od strane Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj i Evropske komisije pokazuje da su poslovi sa skraćenim radnim vremenom posebno zastupljeni među useljenicima u Holandiji, Nemačkoj i Švajcarskoj. Takođe, privremeni i povremeni poslovi široko su rasprostranjeni među imigrantima u Južnoj Evropi, ali i Švedskoj i Finskoj. Na povremenim poslovima najčešće rade useljenice, a njihov udeo u ovakvim poslovima jedino je niži u zemljama Južne Evrope, što je trend koji se objašnjava činjenicom da su mnoge žene uposlene kod poslodavaca kojima pružaju usluge lične nege (*personal care services*) na neodređeno vreme (OECD/European Union, 2015, Marković, 2018). Migranti često rade poslove za koje su zapravo prekvalifikovani, što stvara svojevrsnu statusnu frustraciju. Naime, visok nivo formalnog obrazovanja a rad na poslovima ispod stečenih kvalifikacija rađa nešto što se naziva statusna disonanca (*status discord*) odnosno statusna frustracija, a što Standing posebno vezuje za prekarijat (Standing, 2011: 10). Pomenuto istraživanje pokazuje da prosek za zemlje Evropske Unije iznosi 28% zaposlenih useljenika koji su prekvalifikovani za posao koji rade. U Grčkoj se ove cifre kreću i preko 60%, a u Italiji preko 40%. Takođe, ako posmatramo pojedinačno zemlje Evropske unije i to samo poslove koji zahtevaju niskokvalifikovanu radnu snagu, migranti su prezastupljeni: u Luksemburgu čak 75% zaposlenih na poslovima koji zahtevaju niskokvalifikovanu radnu snagu čine migranti, a u Austriji i Grčkoj ovaj udeo je preko 40% (OECD/European Union, 2015: 116-117). Opservatorija za migracije

¹⁰¹ Koncept neslobodnog rada u kontekstu pandemije virusa Covid-19 dobio je novi nivo značajnosti. Tako se sezonski radnici koji su na radu u inostranstvu suočavaju sa okolnostima koje bi se mogle opisati kao granični prinudni rad (*borderline forced labour*), bez ikakve mogućnosti da napuste mesto rada i / ili da se vrate u zemlju porekla (Rasnača, 2020).

¹⁰² <https://www.merriam-webster.com/dictionary/unskilled%20labor>, pristupljeno 12.04.2020.

¹⁰³ <https://blogs.lse.ac.uk/brexit/2020/03/06/long-read-who-are-you-calling-unskilled/>, pristupljeno 12.04.2020. Problem je u tome što ne postoji univerzalni metrički standard za merenje veština – šta je to što određuje koliko vredi određena veština? (v. Green, 2013) Tržište rada određuje cenu i daje vrednost proizvodima, ali tržišna vrednost ne mora se (i vrlo često se i ne poklapa) podudarati sa društvenom vrednošću. Tako možemo postaviti pitanje zašto je cena rada po satu jednog vodoinstalatera veća od cene rada jedne negovateljice starih osoba, posebno ako pretpostavimo da bi rad negovateljice trebalo da uključuje i emocionalnu komponentu koja nije uračunata u tržišnu cenu rada.

Univerziteta u Oksfordu iznela je podatak da je više od polovine visoko obrazovanih radnika rođenih u novim članicama EU (56%) u 2018. godini bilo zaposleno kao nisko (*low*) i polukvalifikovani (*medium-low*) radnici.¹⁰⁴

Useljenice su posebno pogođena kategorija. U Grčkoj i Španiji one čine između 40% i 50% zaposlene niskoobrazovane radne snage, a u Italiji je taj udeo preko 30% (OECD/European Union, 2015: 115). Kada je reč o useljenicama, u literaturi se javljaju pojmovi poput transnacionalnih porodica i transnacionalnog materinstva, kojima se želi ukazati na dodatno opterećenje ženskih migranata i to ne samo u situacijama kada ostavljaju svoje porodice i decu u zemljama porekla a one odlaze da rade u neku drugu državu. Žene koje postaju majke dok su u migratornom procesu suočavaju se najčešće sa nekoliko paralelnih opterećenja: nesigurnim poslom (ako ga uopšte imaju) i malim nadnicama, one se bore sa (najčešće) ilegalnim statusom ne samo za sebe već i za svoje dete, a ukoliko im je to prvo dete suočavaju se prvi put sa ulogom materinstva najčešće bez ičije pomoći (Platt, 2016).

Sve izrečeno govori samo o masi izgubljenih života u raljama neoliberalne globalizacije, o čemu je ponajviše pisao poljski filozof i sociolog Zigmund Bauman (Zygmund Bauman, 1925-2017). Za Baumana, „opasno neuravnotežena, glomazna i nepravedna globalizacija” (Bauman, 2009: 51) povukla je sa sobom urušavanje države socijalnog staranja i nemogućnosti državne kontrole sopstvene ekonomije, što je rezultiralo time da je upravo globalizacija glavna proizvodna traka „ljudskog otpada” (*human waste*). Savremena, globalna proizvodnja stvara otpad (v. Bauman, 2009), ali nije u pitanju samo materijalni i industrijski otpad, već i ljudski - sam čovek postaje otpad. Unutar zemalja centra svetskog kapitalizma ovaj „ljudski otpad” poprima oblik suvišnih - onih koji su lako dostupni u ekonomskom modelu koji više nije zasnovan na poslovima za ceo život. U ovom kontekstu Bauman se posebno dotiče migrantske radne snage.

„Izvan „razvijenog” sveta postoje milioni ljudi koji su u pokretu, bilo iz ekonomskih ili političkih razloga, u fluidnom svetu. Za Baumana, ove izbeglice, raseljeni, azilanti, migranti su otpad globalizacije. Nacionalne države, koje više nisu sposobne da legitimišu svoj autoritet pružanjem ekonomske i socijalne sigurnosti onima koji se nalaze u njima, svoj legitimitet traže u ubeđivanju sopstvenog stanovništva o pretnji od stranaca (poplavi ilegalnih imigranata, terorista, itd.) (...) Kao i kod smeća, i ovi ljudi su poslani u prostore van vidokruga i uma: (...) ne obraćamo pažnju na njihove četvrti, ulice, urbana geta, kampove za azilante. Bauman se fokusira na izbegličko iskustvo - nekoga čije je iskustvo oličenje gubitka (zemlje, kuće, porodice, posla), ali kome nije data korisna funkcija u zemlji dolaska ili asimilacije. Zapravo, sa njihovog sadašnjeg mesta, deponije, nema povratka i nema puta napred. Za one koji se šalju kao otpad i žive na odlagalištima, postoji samo iskustvo isključenja i verovatnoća proterivanja, ili mogućnost rada u sivoj ekonomiji (...). Kao čistačice, negovateljice, kuhinjski radnici, oni su ti koji odlažu fizički i materijalni otpad potrošačkog društva” (Wylie, 2014: 59).

Nadovezujući se na Baumanovu sintagmu „ljudskog otpada” (*human waste*) i „izgubljenih života” (*wasted lives*), a koji ekonomske migrante kategoriše kao „tradicionalni industrijski otpad”, istraživačica sa Fakulteta društvenih nauka iz Ljubljane Mojca Pajnik uvodi sintagmu „izgubljene, uzaludne prekarnosti” (*wasted precariousness*) migranata karakteristične za migracije i tržište rada širom Evrope. Sintagma ukazuje na upotrebu migranata kao „sredstva za jednokratnu upotrebu”, a produkt je delovanja sledećih faktora koji oblikuju migrantsku prekarnost: prvi je njihov imigracioni status, drugi migratorne politike zemalja, treći radni status uslovljen sektorskim zapošljavanjem (građevinarstvo, poljoprivreda, čišćenje i nega), a poslednji marginalni društveni identiteti (sagledani u okviru teorije o interseksionalnosti, što znači da se nesigurnost povećava ne samo intenzitetom i oblicima ne-standardnih radnih odnosa, već je ispresecana i marginalnim

¹⁰⁴<https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migrants-in-the-uk-labour-market-an-overview/>, pristupljeno 12.04.2020.

identitetima koji utiču jedni na druge - kada rad obavlja žena, crna, mlada, manje obrazovana osoba koja je migrant) (Pajnik, 2016: 160-161).

Ova autorka je sprovedla kvalitativno istraživanje sa migrantima (ne samo dokumentovanim, već i sa tražiocima azila, izbeglicama i nedokumentovanim migrantima) koji rade u šest zemalja članica EU: Mađarskoj, Italiji, Nemačkoj, Sloveniji, Finskoj i Kipru. Zemlje se razlikuju po migratornim obrascima: tipično za Mađarsku, Finsku i Sloveniju je to da se imigracija odvija iz susednih zemalja ili zemalja u regionu, dok Nemačka, Italija i Kipar beleže najveću imigraciju iz udaljenih zemalja. Svih šest zemalja imaju sličnu orijentacionu politiku prema migrantima koji dolaze van EU, a to je da su u obavezi da pribave boravišne, a u slučaju zaposlenja i radne dozvole kako bi njihov status bio legalan. U pogledu razlika, Nemačka, Italija i Slovenija imaju tzv. „princip prioriteta” prema kojem se sopstvenim državljanima daje prednost na tržištu rada, a migrantu se odobrava radna i boravišna dozvola samo ako za taj posao nisu dostupni domaći radnici, državljani EU ili migranti koji već imaju stalnu boravišnu dozvolu. Osim sistema radnih dozvola, koji se razlikuju među ovim zemljama u pogledu trajanja dobijenih dozvola, mogućnosti njihovog produženja i vezanosti za zahteve tržišta rada, drugi snažan mehanizam za kontrolu imigracije su boravišne dozvole. Ove politike, kao i sistem kvota, usmeravaju migrantsku snagu u one sektore koji beleže visok nivo prekarnosti, a vrlo često „guraju” migrante i u neformalnu ekonomiju, bežeći od potencijalnog pritvora ili deportacije (u slučaju nelegalnih migranata), a rezultat su prezastupljenost migranata u nesigurnim i kratkoročnim radnim odnosima, lošim radnim uslovima i bez prava na socijalno osiguranje. U najnepovoljnijem položaju nalaze se oni migranti kod kojih se ukrštaju nedokumentovani status i sa njim vezan rad u sivoj ekonomiji, a autorka ove migrante naziva Koenovim helotima¹⁰⁵. Pojedini učesnici istraživanja govore o tome da je u Mađarskoj ili Italiji gotovo nemoguće dobiti legalan posao, te da je zapošljavanje najčešće putem korišćenja „etničkih veza” poslodavca. Naime, reč je o onome što literatura poznaje kao kulturna podela rada – poslodavci neformalnim mrežama nalaze jeftine i fleksibilne radnike i tačno se zna u kom sektoru ili poslu su pripadnici koje etničke grupe najzastupljeniji. Drugim rečima, restriktivna migraciona politika i sektorske osobenosti samo produbljuju migrantsku prekarnost. Tako građevinski sektor apsorbuje najviše migranata, najčešće je taj rad ilegalan i kratkoročan, sa ozbiljnim opasnostima po bezbednost radnika.¹⁰⁶ U Nemačkoj građevinarstvo tradicionalno zapošljava migrante iz Turske i bivših jugoslovenskih država, drugi su zastupljeni u građevinskom sektoru i u Sloveniji, dok su u Finskoj to migranti iz Rusije. Ako je sektor građevinarstva „rezervisan” za muškarce migrante, onda je uslužni sektor čišćenja, održavanja domaćinstva i nege rezervisan za ženske. Ovi poslovi odražavaju sve Rodžersove dimenzije prekarnog rada (više o dimenzijama prekarnosti u poglavlju koje se bavi operacionalizacijom pojmova), a posebno nemogućnost kontrole radnih uslova (*Ibid*: 162-168).

Statusna frustracija nije fenomen koji se vezuje samo za migrantsku snagu. Naime, u prekarnom položaju na savremenom tržištu rada nalaze se i oni koji su visokoobrazovani, mladi profesionalci, koji su među prvima 1960-ih godina zahtevali pluralizaciju i fleksibilizaciju radnih odnosa. No, pola veka kasnije, u specifičnom položaju našli su se pripadnici radnika u kreativnoj industriji kao i pripadnici „akademskog prekarijata”. „Slobodni” (a zapravo radnici na privremeno-povremenim ugovorima), samozaposleni i rotirajući radnici u umetnosti, medijima i kulturnoj industriji postaju svojevrsni paradigmatički akteri kapitalizma XXI veka, u političko-ekonomskom poretku koji daje prednost riziku, fleksibilnom zapošljavanju, valorizaciji nematerijalnog rada, te načinu vladanja koji očekuje da pojedinci preuzmu odgovornosti koje inače snose poslodavac ili država. Prirodna podloga za dovođenje kreativnih radnika u prekarni položaj našla se u njihovoj kulturi prilagodljivosti, inovativnosti i jedinstvenosti, samopouzdanja, prihvatanja visokog nivoa rizika,

¹⁰⁵ Heloti su bili državni robovi u Sparti, koji nisu bili u vlasništvu pojedinca, pa njihov vlasnik i nije mogao da ih oslobodi (kao u drugim antičkim gradovima), a živeli su u izuzetno teškim uslovima. Još krajem 80-ih godina XX veka Robin Koen (Robin Cohen) je pisao o migrantima kao o modernim helotima na međunarodnom dualnom tržištu rada (Cohen, 1987).

¹⁰⁶ Ispitanici svedoče o tome kako i sa težim povredama na radu moraju da odlaze na posao.

stvaranju vrednosti od znanja, simbola ili drugih nematerijalnih resursa, spremnosti na žongliranje sa više kratkoročnih „projekata”, zamagljivanje granica radnog i slobodnog vremena, te spremnosti da se strast prema poslu stavi ispred visine zarade.¹⁰⁷ Drugim rečima, specifična potkultura ovih radnika je bila svojevrsni kamen temeljac za dalju (samo)eksploataciju. Istraživanja radnika u kreativnoj industriji (televizija, moda, novinarstvo, video igre, umetnost i sl.) pokazuju da je sa fleksibilizacijom došlo do prekarizacije ovih radnika, finansijske, ekonomske i socijalne nesigurnosti, ali i da je veća pažnja samih radnika posvećena pre manifestaciji prekarnosti u kojoj su se našli nego kolektivnim akcijama (De Peuter, 2014).

Za Miroslava Ružicu kreativni prekarijat je „potencijalna bomba koja pretila da eksplodira na trgovima velikih evropskih gradova. Ova grupa unosi pluralizam u koncept prekarijata. Unutar nje su i grupe na osnovu vlastitog izbora (‘digitalni boemi’, ‘kreativna klasa’, ‘sajberkarijat’ i svi oni koji neće da učestvuju u postojećem procesu ekonomske reprodukcije), kao i oni koje sistem eksterno stvara. (...) Ključni problem je rastuća nezaposlenost mladih stručnjaka, ali i, uz izrazite elemente prekarizacije, povremeni, privremeni poslovi, nepotpuno ili rotirajuće radno vreme, neredovni i nesigurni prihodi, neizvesna karijera i socijalni status. Ukratko, iz svega ovoga proizilaze ograničenja da se gradi profesionalni identitet i mesto u socijalnoj i ekonomskoj strukturi. A iz toga i smisaona orijentacija kojom se definiše i razvija narativ o smislu, odnosima sa drugima i izgledima budućnosti” (Ružica, 2015: 26).

Fleksibilan, neizvestan, nesiguran i fluidan je ne samo društveni položaj (visokoobrazovanih) radnika kreativne industrije, već i univerzitetskih i naučnih radnika. Akademsko polje nije levitirajući, izolovani društveni podsistem. Naprotiv, logika tržišta i kapitala, uspostavljanje hijerarhija i efikasnih proizvodnih odnosa, prelilo se i na akademsko polje. „Pa kako u kapitalizmu nema proizvodnje bez radničke klase, tako je kao integralni deo nove logike visokog obrazovanja nastanak izvesne vrste „akademske radničke klase”, a njena osnovna obeležja su nizak hijerarhijski položaj, izrazita prekarnost rada, takozvani projektni ciklusi koji definišu angažmane (semestarske, jednogodišnje ili slično), usmerenost na rezultate u vidu kvantitativnih *outputa*, konstantni pritisak i veliki radni napor. Tako su akademski radnici pretvoreni u akademski prekarijat” (Aleksić, 2015, para. 3). Zapravo, kao što je kapitalizam stvorio antagonizam između radnika u privatnom i radnika u javnom sektoru (a suštinski su svi deo potlačene i izrabljivane klase), tako je stvorio i antagonizam između novog mladog naučnog kadra i starije akademske elite, koja ima privilegovani hijerarhijski viši status, a sve sa ciljem lakše kontrole i disciplinovanja kadra. Naravno, nije ovde ključno to što postoje međugeneracijske (ali i rodne) razlike, već imaju različit položaj u procesu (naučne) proizvodnje. Na delu je proces komodifikacije obrazovanja, logika tržišta se ušunjala u sve obrazovne nivoe, a roba koju obrazovanje nudi je diploma – „potvrda o uspešno završenoj vežbi za uklapanje u kapitalističku hijerarhiju (..) Sekundarna posledica upodobljavanja znanja potrebama tržišta je disciplinacija (*sic!*) samog znanja. Iako je jedna od njenih osnovnih funkcija i stvaranje novih znanja, u mišljenju o alternativama dominantnim društvenim režimima univerzitetski radnici su imobilisani prekarnošću položaja i radnog mesta (svršeni studenti, s druge strane, imobilisani su kreditnim dugom koji se javlja na tragu komodifikacije), a kao i u slučaju novinarstva, autocenzura je posledica nesigurne pozicije i straha za sopstveno radno mesto” (*Ibid*, para. 8).

¹⁰⁷ Kvalitativno istraživanje londonskih džez muzičara na početku njihovih karijera iz 2012. godine prikazalo je vezu između stavova muzičara i njihovog životnog toka, te odnosa prema prekarnosti. Nalazi sugerišu da ovi muzičari prihvataju, čak i aktivno „traže” prekarnost, a granice između stabilnosti i nesigurnosti su porozne, jer inače nestabilne karijere uravnotežuju dopunskim radom i stalnim izvorom prihoda. Razlog ovome ispitanici pravdaju svojom strašću prema poslu, te uverenju da je nepredvidiv i nesiguran radni život posledica težnje ka strasti i „prirodi” njihovog posla. Međutim, lakoća ili poteškoće učesnika u postizanju ove ravnoteže nisu samo veze sa pojedinačnim svojstvima ispitanika, već su usko povezane sa ekonomskim strukturama. Značaj roditeljske podrške, ne samo kroz obrazovanje, već u i ranim fazama ulaska na tržište rada, presudan je za omogućavanje ove „potrage za strašću”. U nekim slučajevima, pokazuje istraživanje, stavovi ispitanika čak rađaju vrlo kritičku percepciju pojma stabilnosti i radnu stabilnost vide kao kočnicu u bavljenju „pozivom ispunjenim strašću prema poslu” (v. Umneu, Kretsos, 2015).

O akademskom prekarijatu najbolje svedoče samorefleksije akademaca, a posebno mladih naučnika u društveno-humanističkim naukama. Ovi retki naučni članci raspravljaju o nesigurnosti na univerzitetu, analizirajući sve veću segmentaciju akademskog tržišta rada, podvlače i psihološke probleme sa kojima se suočava projektno usmereno i honorarno akademsko osoblje. Bez obzira na neprocenljivost ovakvih priloga, većina njih obojena je isključivo nacionalnim kontekstom. Ova dominantna nacionalna vizija može se protumačiti kao posledica uporno niskog nivoa internacionalizacije u okviru društveno-humanističkih disciplina, ali i kao nedostatak mobilnosti akademske radne snage u poređenju sa visoko internacionalizovanim prirodnim naukama. Ugo Rosi (Ugo Rossi), italijanski antropogeograf, govoreći o svom iskustvu, veli da je shvatio da je on „italijanski” naučnik po tome što su njegove akademske i političke obaveze, iako snažno kombinovane sa međunarodnim uticajima i napetostima, čvrsto utemeljene u njegovom nacionalnom kontekstu. Prakse objavljivanja naučnika koji dolaze izvan anglofonog sveta su takoreći nepoznate međunarodnoj akademskoj zajednici. Međunarodno objavljivanje iz ugla mladog akademika koji je tek odbranio doktorsku disertaciju znači mnogo za ostvarivanje karijere, pa se primenjuju razne strategije u pogledu izdavaštva, a da bi imali pristup međunarodnim izdavačkim kućama u okviru svojih disciplina prinuđeni su da koriste materijalne, relacione i intelektualne resurse. U vrlo ranim fazama akademske karijere, uglavnom kada je istraživač tek predao doktorsku disertaciju i tako je na vrhuncu svojih akademskih ambicija, entuzijazma i mašte, mladi naučnici se trude da objavljuju u međunarodnim časopisima kako bi zadržali otvorena vrata za međunarodnu karijeru. U narednim godinama istraživačke karijere ovaj pozitivan stav prema međunarodnoj mobilnosti se menja i smatra se manje pozitivnim. Više se na to gleda kao na prinudni izbor nego na izbor motivisan ličnom ambicijom i traženjem slobode kretanja i autonomije. Iako je ovaj naučnik i sam imao priliku da radi i usavršava se u drugim zemljama (Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Holandija), upozorava da i pored dragocenih iskustava koje je poneo sa sobom, nacionalni kontekst je taj u kojem se on i njegove kolege najbolje snalaze. Štaviše, čak i ako imate priliku da konkurišete za poziciju u zemlji u kojoj je univerzitetski sistem dinamičniji i otvoren za strance, mnogi su skloniji „čekanju” na stalno radno mesto, a u međuvremenu se bore sa niskim platama i kratkoročnim ugovorima, dok istovremeno pokušavaju da zadrže kontakte i saradničke odnose na međunarodnom nivou, koji nude motivaciju i intelektualne resurse. Suočavanje sa različitim nacionalnim prostorima i vremenima podrazumeva potragu za dvostrukom motivacijom („ovde” i „tamo”), a ujedno izbegavajući opasnosti tzv. „dvostrukog odsustva”, odnosno situaciju u kojoj se proživljavaju i „odsutno prisustvo” u zemlji porekla i istovremeno „sadašnje odsustvo” na međunarodnom nivou. Nije lak izbor između ostajanja „ovde” (i prihvatanja da se nekoliko godina kao istraživač naučnik nalazite u neizvesnom statusu i položaju), a istovremeno biti i „tamo”. Ova situacija navodi mlade naučnike, koji su prisiljeni da budu na margini svog nacionalnog akademskog prostora, da se istovremeno oportunistički povežu sa spoljnim akademskim svetom, ali i da nastoje da se sačuvaju od toga da ih taj svet asimiluje (Rossi, 2008).

Studentska i akademska prekarnost nisu više obeležja pojedinih zemalja, već su uspešno prožela bezmalo sve zemlje, bez obzira na njihov položaj u svetskom kapitalističkom sistemu, tj. da li su u centru, na poluperiferiji ili periferiji. Za studente je normalizovana i neizbežna realnost neophodnosti premošćivanja jaza između praktičnog iskustva i stečenih znanja na fakultetima kroz obavljanje različitih volonterskih angažmana, stručnih praksi, pripravnčkih poslova i beskrajne trke za što „uspešnijim i obimnijim” CV-jem. U svom radu mladi ljudi ulažu u najmanju ruku isto (ako ne i više) vremena, truda kao i (stalno) zaposleni na istim pozicijama, a da zauzvrat njihova radna snaga nije vrednovana nikako. Uz to, najčešće obavljanje ovih delatnosti nije regulisano ni pravnim okvirom, pa izostaju bilo kakvi mehanizmi socijalno-pravne zaštite radnika. Organizuju se sajmovi za zapošljavanje i unajmljivanje pripravnika, a rezultat gotovo bez izuzetka biva da jako mali udeo onih koji su u različitim firmama ili korporacijama završili svoj pripravnčki staž budu zaista i kasnije zaposleni u tim istim firmama. U Nemačkoj i Austriji je čak skovan termin kojim se želi poručiti da je studentsko izrabljivanje kroz prakse prošireno na čitavu generaciju, pa nedavno svršene generacije studenata same sebe nazivaju „Generacijom prakse” ili „Generacijom stažista”

(*Generation Praktikum*). Još jedna etiketa kojom mladi sebe opisuju jeste „Niti-niti generacija” (*neither-nor-generation*), jer sebe ne vide niti kao mlade koji su „normalno” stalno zaposleni, niti su dugoročno nezaposleni, niti su odrasli (s obzirom da su prinuđeni da se oslanjaju na porodicu porekla), niti su deca (nominalno, reč je o odraslim pojedincima), s obzirom da moraju stalno biti mobilni niti su „ovde” niti „tamo”, a niti su kod kuće niti na poslu. Ovo nisu jedini termini skovani samo u Nemačkoj ili Austriji (Offe, 2012: 425).

Tako u Grčkoj beležimo „Generaciju 700” (*Generation 700 Euros*), termin skovan u januaru 2007. godine od strane mladih koji su želeli da poruče da o (tadašnjoj) prosečnoj plati u Grčkoj koja je iznosila 700 eura mladi mogu samo da sanjaju, a i ako je ostvare, neto zarada koja im preostaje je nedovoljna za samostalni život. Fenomen „generacije 700 evra” je mnogo više od samo niskih zarada. Odnosi se na niz problema sa kojima se suočavaju mladi, starosti od 25 do 35 godina: loši uslovi rada, malo izgleda za profesionalno napredovanje, nesigurnost posla i međugeneracijske neravnoteže u načinu na koji se javna dobra raspoređuju u društvu. Od 2000. godine niz sličnih „generacija” nikao je u mnogim evropskim zemljama. Generacija „iPod-a” (rođeni nakon 1970-ih odnosno tzv. generacija Y ili Milenijalci, koja je nesigurna, pod pritiskom, preopterećena porezima i otplatama dugova) u Velikoj Britaniji, *Millieuristas* u Španiji, *Millieuristi* ili „Generacija 1000 evra” (*Generazione 1000 Euros*) u Italiji, „Prekarna generacija” (*Génération Précaire*) u Francuskoj itd., a svi nazivi su korišćeni u javnom diskursu kao opisni izrazi koji pokazuju aspekte onoga što je panevropski fenomen: pojava „mladog prekarijata” (*young precariat*), široko rasprostranjenog fenomena definisanog kao mlada generacija koja doživljava konstantnu nesigurnost i generacijsku napetost (v. Gouglas, 2013).

Kao dobar primer akademske prekarnosti može se navesti onaj iz Velike Britanije 2015. godine kada je Vorvik univerzitet (University of Warwick) pokušao da pokrene agenciju Teach Higher kojom bi se za predavače ukinuli ugovori o radu (koji su inače najčešće oročeni na određeni vremenski period), koji bi radili „na satnicu” i prema „zadacima”, a univerzitetsko osoblje bi se našlo u značajno nepovoljnijim uslovima i gotovo potpunoj eliminaciji radnih prava koja proizlaze iz statusa zaposlenog. Pri tome, ovaj univerzitet odnosno grupa za zapošljavanje Vorvik (*Warwick Employment Group*, koja se sastoji od niza ćerki-filijala, a koja je u vlasništvu Univerziteta Vorvik) je prethodno pokrenuo i vodi agenciju za privremeno zapošljavanje *Unitemps* koja studente i demonstratore u nastavi zapošljava na privremenim zadacima. Sindikati, studentske grupe i postdiplomci usprotivili su se ideji uspostavljanja ovakve agencije, najavljujući proteste. Uvođenje ovakve sheme u polje akademskog rada kritičari su videli kao izraz savremene prekarnosti u sistemu visokog obrazovanja, te da bi realizacija ove sheme rezultirala sledećim porukama: privikavanje na unutrašnji *outsourcing* (uvođenjem novog odnosa poslodavca, tj. Univerziteta i zaposlenih, sa ciljem smanjenja troškova rada i uvođenjem prekarnih uslova rada), ugovor o radu postaje deo prošlosti (Univerzitet nikoga ne zapošljava direktno, već se sklapaju ugovori o delu za svaki pojedinačni zadatak), novi ugovori o delu postaju i disciplinsko sredstvo (jer se ugovor može raskinuti od strane poslodavca, u ovom slučaju agencije *Teach Higher*, zadaci se mogu otkazati, bez prethodnog obaveštenja ili mogućnosti žalbe), poslovni tržišni model se potpuno preslikava i u polje obrazovanja, a korišćenje „usluga” Univerziteta samo ugovorcima može doprineti i obogatiti njihovu radnu biografiju. Ipak, nakon pretnji protestima i glasnim istupanjem sindikata i studenata u javnom prostoru, ova shema nije uvedena (Murray, 2015).¹⁰⁸

Pritom, u zemljama koje pripadaju centru kapitalističkog sistema, zajmovi koje država ili privatni fondovi nude studentima, a bez kojih ne bi mogli da se školuju (jer su školarine visoke), dodatno opterećuju studente i mlade ljude koji su završili školovanje i tek izašli na tržište rada. Tako je među odraslom populacijom u SAD koja otplaćuje studentski zajam svaka treća osoba mlađa od trideset godina, a svaka peta ima između 30 i 44 godine. U proseku, 2016. godine studenti osnovnih

¹⁰⁸ <https://www.opendemocracy.net/en/opendemocracyuk/coming-to-university-near-you-casualisation-through-internal-outsourcing/>, pristupljeno 3.6.2019; <https://www.timeshighereducation.com/news/teachhigher-disbanded-ahead-campus-protest>, pristupljeno 3.6.2019.

studija dugovali su 25.000 američkih dolara, a studenti postdiplomskih studija u proseku su dugovali 45.000 američkih dolara.¹⁰⁹

Iz prethodno navedenih redaka jasno je da je akademski svet već prekarizovan, sa tendencijom dalje prekarizacije. No, u okviru akademskih i naučnih radnika posebno osetljiva kategorija su žene zaposlene u nauci. U tom kontekstu, od neprocenjivog značaja je i domaća studija Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica odnosno istraživanja iz 2017. godine, u kojem je iskustvenu osnovu analize činilo 20 polustrukturisanih dubinskih intervjua, kao i nalazi kvantitativnog dela istraživanja na uzorku od 378 respondenata (249 žene, 29 muškarci), a ispitanici su bili zaposleni na Univerzitetu u Beogradu. Iako ovo ne važi samo za zaposlene naučne radnice, već za zaposlene žene generalno, istraživanje je jasno pokazalo da ispitanice ukazuju na nedostatak slobodnog vremena, konstantan pokušaj uspostavljanja ravnoteže između poslovnog i privatnog života odnosno domaćinstva, čiji teret i dalje one većinski nose naspram svojih partnera (kao posledica duboko ukorenjenih patrijarhalnih obrazaca, bez obzira na obrazovanje partnera). Kontekstualni okvir u kojem akademske radnice deluju prožet je i onim što se generalno vezuje za probleme roda na tržištu rada – stakleni plafon, ali i feminizacija profesije. Fleksibilnost radnog vremena proizvodi iluziju viška slobodnog vremena i neretko se upravo ovaj argument koristi za legitimaciju sopstvenog položaja u strukturi domaćinstva. Kada je reč o zadacima i obavezama na poslu oni su određeni neformalnim praksama a ne samim ugovorom o radu, jer većina ispitanica nije znala da navede kakvim se ugovorom definišu njihove obaveze. Tako ove ispitanice zapravo obavljaju poslove koji se ne nalaze u njihovom ugovoru o radu (nastavne, naučne ali i administrativne poslove). Pored toga, radna nedelja nije ograničena na četrdeset sati rada, već zbog „specifičnosti” posla, uobičajen je prekovremeni rad koji obuhvata i rad noću i vikendima. Ukoliko im to obaveze dozvoljavaju, dodatni posao mlađi respondenti obavljaju van struke, dok je kod starijih ispitanica dodatni posao vezan više za njihovu struku. Među onima koji rade i dodatne poslove, muškarci više nego duplo mogu da izdvoje više od tri sata na dodatnom poslu nego žene. Za dodatno usavršavanje zarad profesionalnog napredovanja (najčešće su to konferencije i naučni skupovi), iako formalno postoji mogućnost finansiranja od strane nadležnog ministarstva, samo jedna ispitanica navodi da je dobila refundaciju od fakulteta na kojem je zaposlena. Dodatno, interakcija starosti, roda i profesionalnog statusa smešta ih na dno hijerarhije u ustanovi u kojoj su zaposlene. Ipak, kao i u slučaju radnika kreativne industrije (poput muzičara ili umetnika), i ovde se gaji svojevrsni elitizam i ponos zbog rada na prestižnim institucijama društva, pa se to preliva u njihovo (relativno) zadovoljstvo zbog uglednog položaja u društvu (Ćeriman, Fiket, Rácz, 2018).

¹⁰⁹ <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/08/13/facts-about-student-loans/>, pristupljeno 22.11.2021.

2.5. Standingovo tumačenje pojma prekarijata: apologija prekarne klase i nova klasna shema

Gaj Standing (1948-), britanski ekonomista i profesor na Školi za orijentalne i afričke studije Univerziteta u Londonu (School of Oriental and African Studies) i jedan od osnivača Svetske mreže univerzalnog dohotka (*Basic Income Earth Network*) popularizovao je pojam prekarijata svojim knjigama *Prekarijat – nova opasna klasa* (*The Precariat: The New Dangerous Class*, 2011) i *Povelja prekarijata: od nepripadajućih do građana* (*A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*, 2014). Bez obzira da li su ga kritikovali ili se oslanjali na njegove ideje, Standingova prva knjiga citirana je u preko 9.000 naučnih radova.¹¹⁰ Svoje izlaganje o prekarijatu Standing započinje analizom promena u savremenom sistemu kapitalističke proizvodnje, koji obeležavaju neoliberalizam i globalizacija. Iako smo već govorili o tome, nije na odmet još jednom ponoviti: za razliku od uobičajenog stanovišta da sa globalizacijom dolazi do deregulacije, Standing tvrdi da je na delu proces re-regulacije. Radi se o tome da je pod parolom „deregulacije” i dozvoljavanja slobodne ruke tržišta da upravlja i podstiče konkurenciju zapravo uvedeno više propisa nego ikada pre u istoriji. Kako Standing piše, „na svetskim tržištima rada većina novih propisa je bila direktiva koja je govorila ljudima šta mogu, a šta ne, i šta moraju da urade da bi bili korisnici državne politike” (Standing, 2011: 26). Globalizacija nije dovela do nestanka klasa, već je doprinela dodatnoj fragmentaciji nacija i klasa. Danas su nam, kaže Standing, možda potrebni novi termini da bismo opisali tu novu klasnu raznovrsnost. Iako pripadnici prekarijata nisu homogena grupa, povezuje ih to što je njihov rad instrument preživljavanja, oportunistički (da uzmu sve što mogu) i nesigurnost - i to u znatno većoj meri nego što je to bilo karakteristično za proleterijat.

Prema Standingu, prekarijat se sastoji od individua kojima nedostaje sedam oblika radne sigurnosti (*labour-related security*) za koje su se sindikati i radničke partije izborile nakon Drugog svetskog rata: sigurnost tržišta rada (*labour market security*, mogućnost izlaska na tržište rada i sticanja adekvatne zarade, te obaveza države da obezbedi punu zaposlenost), sigurnost zaposlenja (*employment security*, pre svega zaštita radnika od proizvoljnog otpuštanja)¹¹¹, sigurnost posla (*job security*, zadržavanje postojećeg radnog mesta u proizvodnom procesu i mogućnost napredovanja u pogledu statusa i prihoda), sigurnost na poslu (*work security*, bezbednost u radu odnosno na radnom mestu), unapređenje veština (*skill reproduction security*, mogućnost za obuku i sticanje novih veština), sigurnost prihoda (*income security*, minimalna plata, sveobuhvatno socijalno osiguranje, progresivno oporezivanje s ciljem ublažavanja imovinske nejednakosti i sl.), sigurnost predstavljanja (*representation security*, pravo na radničko udruživanje u nezavisne sindikate, pravo na štrajk i sl.) (Standing, 2011: 10-11).

Sedam oblika radne (a samim tim i životne) nesigurnosti nužno vode do iskustva onoga što Standing naziva „four A's” (*anger, anomie, anxiety and alienation*) odnosno do nagomilanog iskustva besa, anomije, anksioznosti i otuđenja. Bes je rezultat duboke frustracije, ne samo zbog fleksibilnih poslova koji onemogućavaju postojanje smislenog života bez osećaja depriviranosti, već i zbog onemogućavanja uzlazne društvene pokretljivosti. Anomija, nedostatak društvenih normi i pravila, te osećaj pasivnosti i bezvoljnosti koje prate prekarijat, dodatno je pojačano potragom za poslovima bez ikakvih izgleda za napredovanje. Bezvoljnost koju prekarijat oseća nastaje usled neostvarenih očekivanja na tržištu rada uz istovremenu osudu u javnom diskursu da je društveni

¹¹⁰ Prema bazi citiranosti Google Scholar, <https://scholar.google.com/citations?user=tJtheUYAAAAJ&hl=en&oi=sra>.

¹¹¹ Još sredinom osamdesetih godina prošlog veka engleski doktor Norman Bejl (Norman Beale) sproveo je longitudinalno istraživanje sa svojim pacijentima i pokazao da nezaposlenost direktno negativno utiče na zdravlje pojedinca. Ipak, ne samo da status nezaposlenosti utiče na zdravstveno stanje ljudi, već su se negativne posledice počele javljati dve ili tri godine pre nego što su ispitanici postali nezaposleni – kada se počeo javljati strah od otkaza. Rezultati istraživanja su pokazali da je pretnja postajanja tehnološkim viškom stres koji je jednak, ako ne i veći od stvarnog događaja (Beale, Nethercott, 1985).

položaj pojedinaca rezultat njihovih individualnih sklonosti, nedostataka, lenjosti. Osećaj da ste prevareni jer nemate više, a istovremeno ste u konstantnom strahu da možete izgubiti i ono malo što imate, kaže Standing, neminovno vodi frustraciji i osećaju anksioznosti. Najzad, otuđenje ili alijenacija koju je Marks vezivao za radničku klasu, važi i za prekarijat, uz dodatak da se prekarijat oseća i izigranim, jer im se govori da bi trebalo da budu „srećni”, „pozitivni” i „zahvalni” na onome što već imaju, a oni ne mogu uopšte da vide zbog čega treba da budu „srećni” (*Ibid*: 20-21).

U Standingovom određenju prekarijata, neophodno je da na umu imamo tri dimenzije koje ga karakterišu. Prvo, reč je o karakterističnom položaju na tržištu rada¹¹². Prekarijat čine pojedinci koji imaju nestabilan i nesiguran posao, sa fleksibilnim radnim vremenom i fleksibilnim radnim ugovorima, radeći tako kao povremeno i privremeno zaposleni, sa više poslodavaca ili na više radnih mesta, kao radnici na daljinu i samozaposleni (*freelancers*)¹¹³, kao delić gomile radnika (*crowd workers*)¹¹⁴, posao sa skraćenim radnim vremenom itd. Druga dimenzija se odnosi na karakteristične odnose (re)distribucije. Prekarijat se oslanja samo na nadnicu, nema zdravstveno, penziono ili socijalno osiguranje, nema plaćeni godišnji odmor ili odsustvovanja. Upravo gubljenje ovih nekadašnjih beneficija maskira i prikriva rastuću nejednakost, jer se kroz statistiku ovo ne vidi, pa se u njoj, po pravilu, vidi drastičan pad nezaposlenosti. Gubi se i jedno od osnovnih obeležja države socijalnog staranja, a to je naknada za nezaposlene, pa se sve više uvodi sistem u kojem nezaposleni moraju da budu „stalno aktivni i angažovani” u potrazi za poslom, što podrazumeva odlaske na brojne seminare o potrazi zaposlenja, sticanje prvih radnih iskustava na bazi volontiranja itd. Najzad, treća dimenzija koja definiše prekarijat i čini ga posebnom, distinktivnom grupacijom u društvu, tiče se odnosa prema/od strane države.

Prekarijat čine tri velike grupacije: jednu sačinjavaju nekadašnji pripadnici radničke klase, koji su „skliznuli” u prekarijat, drugu mladi nezaposleni i „prekvalifikovani”¹¹⁵, a treću tzv. nepripadajući građani (*denizens*)¹¹⁶. Pripadnici poslednje grupe imaju znatno ograničeniji opseg prava od građana, svi oni koji ne uživaju neka od osnovnih građanskih prava: jednakost pred zakonom, pravo na zadovoljenje kulturnih, socijalnih (socijalna zaštita, penzije, zdravstvena nega), ekonomskih (pravo da naplate svoj rad), političkih (pravo glasa i učešće u političkom životu zajednice) potreba. Nepripadajući građani su „preklinjući”, mole za usluge i bilo kakve pogodnosti, a posebnu grupu nepripadajućih čine migranti (Standing, 2011). U ovoj kategoriji bi se našli, pored migranata, Romi, etničke manjine, osobe sa invaliditetom. Standing i sam rad definiše široko: to je ne samo ljudska aktivnost koja uključuje društvenu reprodukciju i posao koji se obavlja za nadnice, već i „rad za rad” (*work-for-labour*), pri čemu misli na utrošeno vreme prekarijata u potrazi za zaposlenjem:

¹¹² Standing upotrebljava sintagmu „odnosi u proizvodnji”, no čini se da je primerenije govoriti o položaju na tržištu rada.

¹¹³ Često označeni kao prividno samozaposleni (*bogus selfemployment*), rade od kuće za firme sa kojima sklapaju kratkoročne ugovore i žive u uverenju da oni sami biraju posao a ne posao njih.

¹¹⁴ Firme angažuju zaposlenike i to isključivo za rad na *online* platformi, umesto da angažuju jednu osobu, upošljava se više ovakvih, najčešće IT stručnjaka, koji i ne stupaju nikada u fizički kontakt sa poslodavcem, najčešće rade za firme čije je središte fizički dislocirano u nekoj drugoj državi i rade od kuće.

¹¹⁵ Skliznuće stručnjačkih grupacija i pripadnika srednje klase u ravan, pa čak i ispod radničke klase u klasičnom smislu, autori su primećivali i pre same pojave termina prekarijat. Naime, francuski sociolog Serž Male (Serge Mallet) je 1970-ih upozoravao na pojavu „nové radničke klase”, Andre Gorc je govorio o „širenju radničke klase”, a Alen Turen (Alain Touraine) o „narodnoj klasi”. Tako „novu radničku klasu” sačinjavaju ne samo manuelni radnici, već i različito profilisani visokoobrazovani stručnjaci, gde postoji tendencija skliznuća i socijalno-klasno nekadašnjih pripadnika srednje klase približavanje radničkoj klasi (Miladinović, 2017: 490; Šijaković, 2017: 196). Rast prekarne zaposlenosti otežao je mladima da se učvrste na tržištu rada i započnu svoje radne karijere, jer poslovi koji su im dostupni uglavnom ne obezbeđuju redovne prihode, ali ni nadu da bi u budućnosti znatnije mogli da napreduju. Čak i „elitni” visokoobrazovani mladi ugovorci, koji rade za međunarodne organizacije (poput Ujedinjenih nacija) pristaju na kratkoročne ugovore, ne bi li poslodavcu pokazali svoju (visoko cenjenu) fleksibilnost. U SAD luksuzne maloprodajne radnje privlače mlade radnike koji rade za *cool* popularne svetske brendove i „nagrađuju” njihovu lojalnost brendu niskoplaćenim i nesigurnim poslovima. Pored toga, klasna pozicija određuje i zaposlenje mladih, pa će tako mladi iz srednje klase sa višim nivoom kulturnog kapitala pre biti zaposleni u popularnim brendiranim maloprodajnim radnjama, dok će mladi iz radničke klase pre biti prodavci brze hrane (Kalleberg, Vallas, 2017).

¹¹⁶ Neologizam od eng. *deny* (poreći, osporiti) i eng. *citizens* (građani).

putovanje na intervju, redove čekanja, popunjavanje obrazaca, odgovaranje na pitanja, dobijanje sertifikata, sve složeniji postupci za sticanje i zadržavanje prava na skromne beneficije itd., a što zahteva izdvajanje znatnog vremena, ispunjenog napetošću i frustriranošću (Standing, 2011: 120-121).

Heterogenost prekarijata nije samo izražena u primarnoj podeli na tri velike grupacije.¹¹⁷ Standing dodatno „komplikuje” stvari uvodeći i to da se prekarijat unutar sebe može podeliti na „one koji se osmehuju ili keze” (*giggers*) odnosno na „one koji stenju” (*groaners*). Prvi su svoj status prihvatili mirno i prekarni poslovi su im dobrodošli, dok su drugi prinuđeni da rade takve poslove u nedostatku alternativa. Među mladima, „oni koji se osmehuju ili keze” su studenti i mladi koji sa ruksakom na leđima putuju svetom, a kojima je bilo kakav povremeno-privremeni posao dobrodošao, dok mladi „koji stenju” ne mogu da uđu regularno na tržište rada, a često su prinuđeni da se takmiče za posao sa jeftinijim radnicima koji dolaze iz starijih kohorti. Među starijima, „oni koji se osmehuju ili keze” su oni koji već imaju odgovarajuću socijalnu zaštitu (poput penzijskog i zdravstvenog osiguranja), a rade na povremenim i privremenim poslovima iz zadovoljstva ili prihoda sa strane koji je uvek dobrodošao, dok su „oni koji stenju” bez, kako sam Standing kaže, razumne penzije i koji se suočavaju sa konkurencijom energičnije omladine. Među ženama i muškarcima, „oni koje se osmehuju ili keze” su oni koji za partnera imaju pripadnika salarijata (stabilno puno zaposlenje, osigurane penzije, plaćene godišnje odmore, rade u velikim korporacijama, vladinim agencijama i javnoj administraciji), a svoj posao doživljavaju kao sporednu stvar u životu, dok su „oni koje stenju” samci, samohrani roditelji, a među ženama posebno one žene koje snose trostruki teret - traženja stabilnog posla, brige o deci i starijima (*Ibid*: 59).

Premda je jasno da Standing uvođenjem ove dualnosti želi da kaže da i među samim prekarijatom ima onih koji su „dobrovoljno” u toj poziciji, reklo bi se da je ovo slikovito opisivanje deluje kao da je opis dat potpuno provizorno. U svakom slučaju, bez obzira na unutrašnju heterogenost, koja je katkad tolika da izgleda kao da je klasa koja „ratuje sama sa sobom” (Standing, 2014: 56), svaki deo prekarijata ima subjektivno iskustvo lišavanja i uskraćenosti osnovnih prava bilo iz prošlosti, sadašnjosti ili besperspektivne budućnosti. Bez obzira na to, Standing je optimističan i veruje da je reč o klasi koja ima potencijal da postane opasna – da se pobuni i to brže nego što bi se moglo pretpostaviti. Prekarijat je trenutno u fazi „primitivnog pobunjenika” (*primitive rebel*), ali je ujedno i opasna klasa (u nastajanju, zbog nedostatka jasne klasne svesti) jer su klasni interesi suprotstavljeni mejnstrim neoliberalizmu desnice i laburizmu socijaldemokratije. Pored navedenog, prekarijat je „opasan” ne samo zbog potencijalnog klasnog delanja, već i zato što nagomilano iskustvo besa, anomalije, anksioznosti i otuđenja („*four A's*”) mogu dovesti do brojnih društvenih patologija (samoubistva, kriminal, bolesti zavisnosti, nasilje u porodici) (Standing, 2014; Wright, 2015, 2016).

Migranti čine jednu od tri velike baze koje čine prekarijat. Blagodareći migrantima prekarijat raste sve više, dok su istovremeno u opasnosti da postanu prva žrtva prekarnog položaja, da budu demonizovani i „žrtveni jarec” za probleme koje nisu oni stvorili (Standing 2011: 90). „Migranti su izloženi zahtevima i aktivnostima u vezi s restrikcijama useljavanja, kao i kontroli i zaoštrenim zahtevima u vezi sa integracijama i socijalnim davanjima. Predrasude, stereotipi i naduvavanje problema koje prave migranti, posebno muslimani, vode ka njihovoj daljoj marginalizaciji, prostornoj segregaciji, ali i napetostima i konfliktima. Populizam i jačanje radikalne desnice donose i manju osetljivost ka ranjivim grupama, ali i pojačavaju netrpeljivost prema specifičnim grupama (osobama različitih seksualnih orijentacija, etničkim manjinama)” (Ružica 2015: 26).

¹¹⁷ Evo primera kako Standing slikovito opisuje heterogenost prekarijata: „Tinejdžer koji ulazi i izlazi iz internet kafea dok preživljava na kratkotrajnim poslovima nije isto što i nedokumentovani migrant koji razmišlja kako da preživi, pa se povezuje sa drugim migrantima i brine na koji način da izbegne policiju (slobodni prevod, A.M). Ni jedno ni drugo nije slično samohranoj majci koju muči odakle da nabavi novac za račune i za hranu sledeće nedelje, niti je slično muškarcu u šezdesetima koji radi povremene poslove kako bi platio medicinske račune” (Standing, 2011: 13).

Savremene migratorne tokove karakterišu odrednice koje se razlikuju od onih iz ranijih epoha i migratornih kretanja, te stvaraju novi migrantski prekarijat (*migrant precariat*, v. Schierup, Ålund, Likić-Brborić, 2014). Standing sumira osnovne karakteristike savremenih migracija u sedam osnovnih tačaka. Najpre, udeo neprijavljenih i ilegalnih migranata je na izuzetno visokom nivou.¹¹⁸ Ovakvi radnici obezbeđuju izuzetno jeftinu radnu snagu, a zbog straha od otkaza i deportacije prihvataju sve poslove koji im se nude. Vrlo često to su tzv. 3D poslovi (zahtevni, „prljavi” i opasni). Sledeće obeležje modernih migracija je to da raste broj migranata „u prolazu”, za razliku od ranijih vremena kada su doseljenici dolazili sa namerom da ostanu u zemlji koju su izabrali. Treće obeležje predstavlja feminizacija migracija - udeo žena koje same kreću u migracije je veći nego ikada. Mnoge od njih ostavljaju decu kod kuće na čuvanje rođacima, a neretko su žrtve trgovine belim robljem i prostitucije. Četvrta karakteristika savremenih migratornih tokova odnosi se na porast mobilnosti studenata, koja je na globalnom nivou porasla za 50% između 2001. i 2008. godine. Takođe, dolazi do porasta tzv. *post-work*, koji podrazumeva mobilnost radnika unutar multinacionalnih korporacija, iz jedne države u drugu, na određeno vreme, što za posledicu može imati fragmentisane radne karijere i konfuzna, pa čak i protivrečna radna iskustva. Migracije XXI veka obeležava i uvećan udeo izbeglica i tražilaca azila. Izbeglice se suočavaju sa neprijateljstvom stanovništva u tranzitnim državama i državama destinacija, kao i sa nastojanjem vlada razvijenih zemalja da ograniče priliv izbeglica. Najzad, ovo stoleće karakteriše i nova vrsta migranata tzv. *environmental refugees*¹¹⁹, koji su zbog klimatskih promena i uništavanja životne sredine prinuđeni da traže nova staništa (Standing, 2011: 92-93, Marković, 2018).

Drugi autori govore o migrantima kao o „novim nedostojnim siromašnima” (*the new underserving poor*) u evropskim državama (Bommes, Geddes, prema Jørgensen, 2015: 5), ili pak, o uvek „delimičnim državljanima” (*partial citizenship*) (Vosko, 2006), posebno naglašavajući ulogu države u proizvodnji i održavanju prekarnog statusa migranata. Naime, nacionalne države su te koje kreiraju zakonsku regulativu i politike prema useljenicima. Samim tim što oni bivaju svrstani u posebnu kategoriju stanovništva, stvara se razlika i jaz između imigranata i domicilnog stanovništva, kao i posebni uslovi za ponudu radne snage koja je isključena iz standardnog radnog odnosa. Upravo unutar imigracionih zakona stvaraju se prepreke za dobijanje državljanstva, a dodeljeni migrantski status¹²⁰ određuje i položaj migranata na tržištu rada, te dovodi do legalizacije prekarnog rada, što nacionalnoj državi i kapitalistima odgovara – ovo je radna snaga koja obavlja sve vrste poslova po najpovoljnijoj ceni (Fudge, 2011).

Nakon svega iznetog, vrlo je zanimljivo primetiti da usredsređivanje pažnje na migrante u razvijenim zemljama (bez pretenzija autorke da minimizira značaj analize migrantskog položaja u razvijenim zemljama) zapravo prikriva nadeksploataciju ljudi u nerazvijenim zemljama, u kojima postoje fabrike iz razvijenih zemalja. Kada je reč o izbeglicama, njihov položaj je još nepovoljniji. Države praktikuju svojevrsnu nekropolitiku.¹²¹ Nekropolitika „odražava realnost „živih mrtvaca”, svakodnevicu koja je toliko degradirajuća i prožeta smrću” (Ćirjaković, 2015) da izbeglice čak bivaju ostavljeni da umru upravo kroz odluke koje donosi država. Nekropolitika se na ovom mestu odnosi na svakodnevno iskustvo i život migranata. Konceptom se naglašava da nije reč (samo) o smrti, već pre svega o tome ko je ostavljen da umre, od strane države dok vodi „borbu za goli život”. Izbeglice su, sa jedne strane, za državu nevidljive, naročito kada im je potrebno priteći u pomoć, a sa druge, vrlo su vidljivi kada je potrebno označiti ih kao nosioce bolesti i kriminala.

¹¹⁸ U Sjedinjenim Američkim Državama je on najveći, procenjuje se da je samo 2008. godine oko 12 miliona nedokumentovanih i ilegalnih migranata boravilo u SAD (Standing 2011: 91). Novije procene kažu da je 2017. godine u ovoj državi živelo oko 10,5 miliona neprijavljenih migranata, što je oko 3,2% ukupne populacije (IOM, 2019: 111).

¹¹⁹ Britanski autori koji se bave migracijama poput Ričarda Bleka (Black, 2001) ili Stivena Kastlesa (Castles, 2002) nisu uvereni da je opravdano uvoditi ovu kategoriju migranata, jer ne misle da bi degradacija životne sredine i promene prirodnog okruženja same po sebi mogle da izazovu takva kretanja stanovništva (Marković, 2018).

¹²⁰ Da li je pojedinac izbeglica, tražilac azila, prijavljen ili ne, da li ima radnu i/ili boravišnu vizu, da li je za dobijanje pojedinog statusa neophodno poznavanje jezika nacionalne države itd.

¹²¹ Pojam koji je uveo kamerunski istoričar Akij Mbembe (Achille Mbembe) kako bi opisao potčinjavanje života snazi smrti.

Rezultat je da se migranti puštaju da umru, a država zatvara oči pred napadima desničarskih grupa na izbeglice (Schierup, Jørgensen 2016: 6-7; Marković, 2018).

Gaj Standing razlikuje sedam klasa u savremenom britanskom kapitalističkom društvu. Na vrhu lestvice nalazi se vladajuća klasa koja čini manje od 1% stanovništva, a njihova moć (podvukla A.M., naglasak je na moći, dominaciji, a ne na svojini, eksploataciji) oblikuje politički diskurs, ekonomske i nacionalne politike. Ispod njih nalazi se salarijat (*salariat*), koji karakteriše stabilno puno zaposlenje, osigurane penzije, plaćene godišnje odmire, nalazi se prvenstveno u velikim korporacijama, vladinim agencijama i javnoj administraciji uključujući civilni sektor, a pripadnici salarijata se nadaju da će se popeti na društvenoj lestvici i postati deo elite. U istom rangu sa salarijatom nalazi se grupa koju Standing naziva *proficians* (hibridna grupa koja spaja profesionalce i tehničare), a to su oni koji imaju veštine koje prodaju na tržištu i to za velike nadoknade i najčešće rade kao nezavisni konsultanti. Ispod njih nalaze se manuelni radnici stare radničke klase (proletarijat), koja ne poseduje nikakvu kontrolu i sredstva za proizvodnju, oslanjaju se na zaradu, naviknuti su na stabilno zaposlenje koje je u korespondenciji sa njihovim veštinama. Na dnu lestvice nalazi se rastući prekarijat, a uz njega nezaposleni i lumpenproletarijat (koji u kasnijim radovima naziva lumpen-prekarijat)¹²² (Standing, 2011: 7-8; Standing, 2014: 12-15).

Pokušavajući još jednom da odbrani tezu da prekarijat ima klasne karakteristike, Standing kaže da se prekarijat „sastoji od ljudi koji imaju minimalni odnos poverenja prema kapitalu ili državi, čime se razlikuje od salarijata. Nema nijednog od društveno-ugovornih odnosa proletarijata s kojima je radna sigurnost bila pružena u zamenu za podređenost i kontingentnu lojalnost, što je bio nepisani ugovor u podlozi socijalne države. Bez pogodbe poverenja ili sigurnosti u razmenu za podređenost, prekarijat je distinktivan u klasnim terminima. Takođe ima osobitu statusnu poziciju po tome što se ne može uredno preslikati ni u zanimanja s visokim, ni u ona sa srednjim statusom. Može se reći da prekarijat ima okrnjen status. (...) njegova struktura, društvenog dohotka se ne može uredno preslikati ni u stare predstave o klasi, niti zanimanja” (Standing, 2011: 8, prema Starčević, 2014: 49). Interesantno je primetiti da Standing, posebno govoreći o najvišoj klasi odnosno eliti praktično i ne pomišlja da pomene udeo u akcijama, kapitalu, prisvajanje dela ekstraprofita, već vidimo političku naddeterminaciju ovako određenih pojmova. Takođe, čini se da se kod prikazivanja nezaposlenosti ili promena u strukturi rada ne pokazuju promene u strukturi nacionalnog bogatstva. Dok pokušava da govori o klasnoj strukturi, Standing govori o poverenju, koje je povezano sa legitimacijom, što su zapravo pojmovi sociologije politike i odnose se na politički podsistem, a ne na društvenu stratifikaciju. Drugim rečima, postavlja se pitanje da li je klasa za ovog autora pre politička nego ekonomska kategorija?

Iako se Standing koristi marksističkom terminologijom kada kaže da je prekarijat klasa-u-nastajanju, koja nije još uvek postala klasa za sebe (Standing, 2011: 7), za definisanje prekarijata ključ je položaj na tržištu rada, naglašava političku isključenost i nedostatak društvenog ugleda, što je jasna poveznica sa veberijanstvom. Faktor svojine, koji je od osnovne važnosti za marksističku klasnu analizu, Veber nije zanemarivao, jer je ovaj nemački sociolog podsećao da je društveni položaj pojedinca zavisao, između ostalog, i od vlasništva nad imovinom koja je tržišno značajna, ali i od veština, tj. znanja pojedinca, koja su konkurentna na tržištu (Veber prema Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018). Iako je Standing svestan postojanja oba prethodno navedena indikatora društvenog položaja (Standing, 2011: 8), kroz svoju knjigu on ipak razmatra samo drugi indikator (veštine i znanje) dok zanemaruje vlasništvo nad imovinom.

¹²² Za Marksa lumpenproletarijat je „ta pasivna trulež najdonjih slojeva starog društva, biće delimično ubačen u pokret proleterskom revolucijom, ali će se po čitavom svom životnom položaju radije dati potkupiti za reakcionarna rovarjenja” (Marks, Engels, 1945: 42-43). Korisno je, posebno u kontekstu poglavlja koja slede, primetiti da za Marksa lumpenproletarijat nije klasa, već sloj, šta više, Marks i klasu bez klasne svesti naziva ponekad slojem, odnosno klasom po sebi (v. Ossowski, 1981: 79, 132). Standing za lumpen-prekarijat kaže da je to odvojena grupa ljudi koji je društveni talog „društveno bolesnih” i neuklopljenih, koji su „ispali” i iz prekarijata, te sada u društvenim patologijama (kao što je narkomanija, kriminal) i hroničnoj anomiji, bezvoljnosti i pasivnosti, čekaju da umru (Standing, 2011: 8, Standing, 2012b: 589).

U poređenju sa radničkom klasom, prekarijat je distinktivan u sve tri navedene dimenzije (položaj na tržištu rada, odnosi (re)distribucije i odnosi prema/od strane države). Naime, u pogledu položaja na tržištu rada, odnosno proizvodnih odnosa, proletarijat su sačinjavali radnici koji su imali dugoročne, stabilne radne aranžmane sa fiksnim radnim vremenom, utvrđenim putevima napredovanja i članskom kartom nekog od radničkih sindikata. Čak i ako bi neki pripadnici radničke klase bili nezaposleni, očekivanja su bila usmerena ka tome da će radnička klasa pružati stabilnu radnu snagu. Prekarijatu nedostaje svih sedam oblika sigurnosti za koje se radnička klasa borila. Standing je svestan da su uvek u kapitalizmu postojali radnici koji su obeleženi nesigurnošću, ali „samo to ne definiše današnji prekarijat. Prekarijat odlikuju distinktivni proizvodni odnosi, jer je nesiguran i nestabilan rad *nova norma* (podvukao G.S.), a ne izuzetak. Dok je proleterska norma bila navikavanje na stabilan rad, prekarijat se navikava na nestabilan rad (...) Dakle, proletarijat je definisan oslanjanjem na masovni rad, oslanjanjem na prihode od zarada, odsustvom kontrole ili vlasništva nad proizvodnim sredstvima i navikavanjem na stabilan rad koji je odgovarao njegovim veštinama” (Standing, 2014: 39, 37). Prekarijat nije ni „protoproletarijat”, a zbog krucijalne važnosti postojanja nestabilnog rada za dalje funkcionisanje kapitalizma, on nije ni potklasa ili marginalna klasa. Kao što je u marksističkoj tradiciji proletarijat želeo da se ukine, isto važi i za prekarijat. Dok je proletarijat „imao materijalni interes za ekonomski rast i fikciju pune zaposlenosti, prekarijat ima interes da povрати progresivnu viziju „slobode od rada”, uspostavljajući tako značajno pravo na rad” (*Ibid*: 41).

U pogledu odnosa (re)distribucije, ekonomsku nesigurnost prekarijata određuje kombinacija nestabilnog zaposlenja i prihoda. Kako sam Standing navodi, u „ranom industrijskom kapitalizmu” bilo je neuobičajeno da radnici primaju samo nadnicu u novcu. U XX veku, radnici ne samo da nisu primali isključivo novčane naknade, već je postojao i socijalni dohodak koji se ubrajao u ukupne prihode osobe ili domaćinstva. Kod prekarijata se događa strukturna promena, a to je da izvori prihoda koji nisu novčane zarade praktično nestaju. Ne samo da prekarijatu nedostaju plaćeni odmori, bolovanja, odsustva, već i državne beneficije zasnovane na građanskim pravima, kao i porodične ili lokalne mreže podrške. Pored navedenog, prekarijat nema mogućnost prisvajanja prihoda od rente ili dobiti odnosno kapitalne prihode, dok se to ne može reći za klase iznad njega. Najzad, u pogledu odnosa prema/od strane države, prekarijatu nedostaju mnoga prava, svrstavajući ih u nepripadajuće građane. „Prekarijat je, prema tome, definisan sa tri sveobuhvatna kriterijuma: prekarnost u odnosima proizvodnje, ranjivost u odnosima distribucije i marginalnost u odnosima sa državom. Iako neki segmenti radničke klase mogu deliti neke od ovih karakteristika, zajedno čine prekarijat kao zasebnu klasu” (Wright, 2016: 126-127).

Kada je reč o građanskim (civilnim) pravima (na odgovarajuće pravne postupke), plutokratska elita i salarijat imaju najsnažnije zagarantovana ova prava, *proficians* i jezgro radničke klase nešto manje snažna, prekarijat slaba, a lumpen-prekarijat¹²³ (nepripadajući građani) beleži odsustvo građanskih prava. Politička prava najsnažnije su izražena kod salarijata i elite, sledi jezgro nekadašnje radničke klase, potom *proficians*, u slučaju prekarijata ova prava su „sumnjiva, pod napadom”, odnosno ona ne postoje kod lumpen-prekarijata. Pravo na zadovoljenje kulturnih potreba najsnažnije je izraženo kod salarijata, sledi ga jezgro radničke klase, dok je ovo pravo slabo izraženo kod prekarijata, a odsustvo prava je u pogledu lumpen-prekarijata. Socijalna prava, poput socijalne zaštite, penzije, zdravstvene nege eliti nisu ni potrebna, lumpen-prekarijat ih uopšte nema, kod prekarijata su „sumnjiva, pod napadom”, *proficians* i nekadašnja radnička klasa beleže relativno jaka ova prava, a pripadnici salarijata najjača. Konačno, ekonomska prava najjače su izražena među elitom i *proficians*, prilično snažna kod salarijata, slaba kod nekadašnje radničke klase, a u slučaju prekarijata i lumpen-prekarijata ne postoje. Pored ove ključne tri karakteristike (položaj na tržištu rada, odnosi (re)distribucije i odnosi prema/od strane države), prekarijat je distinktivan i u pogledu nedostatka profesionalnog identiteta, nedostatka mogućnosti uticaja i kontrole na svoje vreme (jer uvek moraju da budu dostupni poslodavcu), karakteriše ih otuđenost i odvojenost od rada (jer su

¹²³ U knjizi *Prekarijat: nova opasna klasa* govori o lumpenproletarijatu, a u *Povelji prekarijata* o lumpen-prekarijatu.

samo privremeno ili instrumentalno uključeni na tržište, pa i ne stignu da se povežu sa svojim poslom na dubljem psihološkom nivou), niske vrednosti pokazatelja socijalne mobilnosti, česte prekvalifikovanosti, te svojevrsne kombinacije siromaštva, eksploatacije i prinude (Standing, 2014: 41-55). Ipak, kao što ispravno primećuje Erik O. Rajt, logički status ovih dodatnih atributa koje Standing dodaje prekarijatu nije do kraja jasan u analizi. Uostalom, sam Standing je svestan da neki od ovih dodatnih atributa važe i za radničku klasu (Wright, 2016: 127).

Da je Standingov pojam prekarijata imao odjeka, pokazuje i sprovedeno veliko istraživanje društvene stratifikacije u Velikoj Britaniji (*BBC's Great British Class Survey*) iz 2011. godine.¹²⁴ Profesor sociologije na Londonskoj školi ekonomije i političkih nauka (LSE) Majk Sevidž (Mike Savage, 1959-) pokušao je da proširi Goldtorpovu klasnu shemu (*Goldthorpe class schema*) Burdijeovim konceptima kapitala, ističući da klasna shema zasnovana na zanimanju ne beleži dobro sve društvene i kulturne procese u nastajanju klasa. Sevidž i saradnici su Goldtorpovu klasnu shemu kritikovali sa nekoliko pozicija: 1) pokazalo se da je shema ograničenih dometa u objašnjavanju „širih društvenih i kulturnih aktivnosti i identiteta”, te obrazaca kulturne potrošnje, uključujući tu i kritiku sa feminističkih pozicija, jer klasa deluje i simbolički i kulturno, kroz različite oblike stigmatizacije; 2) klasna shema zavisi od „hegemonije određenog modela nacionalno reprezentativnog uzorka” (Savage et al, 2013: 222), jer se u nacionalno reprezentativnim istraživanjima sa umerenom veličinom uzorka (*moderate sample size*) teško dolazi do elite; 3) pojedini ekonomisti upozoravaju da varijacija dohotka unutar zanimanja raste i da je, ako se ekonomske mere nejednakosti zadržavaju u domenu klasne analize, potrebno prevazići mere samo klasne sheme na osnovu zanimanja; 4) valjanost EGP sheme se može dovesti u pitanje u uporednim studijama socijalne mobilnosti, koje pokazuju da postoje stvarne međunacionalne razlike u pogledu nivoa kvalifikacija, autonomije posla, perspektiva karijere, organizacije proizvodnje, itd. Drugim rečima, dve samo formalno identične kategorije zanimanja mogu se odnositi na potpuno različite profesionalne stvarnosti u zemljama koje se upoređuju (*Ibid*: 222-223). Kao rešenje ovi istraživači su se opredelili za dopunu sheme Burdijeovim konceptima kapitala. U metodološkom pogledu, istraživanje je najpre bilo osmišljeno kao on-line istraživanje, gde je u periodu od januara do jula 2011. godine prikupljeno 161.400 anketa. Međutim, ubrzo je postalo jasno da je anketa pretrpela snažnu pristrasnost selekcije, pri čemu su ispitanici pretežno bili iz dobro obrazovanih socijalnih grupa i „tipična BBC-jeva publika”. Stoga je sprovedeno i terensko istraživanje tehnikom lice u lice (*face-to-face*) sa identičnim pitanjima, na uzorku od 1.026 ispitanika. Meren je ekonomski, socijalni i kulturni kapital ispitanika, a u analizi je korišćena latentna analiza klasa (*Latent Class Analysis*) (Marković, 2020).

Ovakvim pristupom, došli su do sedam klasnih kategorija: elita (online istraživanje 6%, terensko 22%), etablirana srednja klasa (25% naspram 43%), tehnička srednja klasa (6% naspram 10%), novi dobrostojeći radnici (15% naspram 6%), tradicionalna radnička klasa (14% naspram 2%), klasa uslužnih radnika u nastajanju (19% naspram 17%) i prekarijat (15% naspram manje od 1%).

- 1) Elita je najprivilegovanija grupa, koja beleži najviši nivo svih oblika kapitala. Ona poseduje moć relativno male, društveno i prostorno isključive grupe na vrhu britanskog društva, čije ekonomsko bogatstvo izdvaja ovu grupaciju od velike većine stanovništva. Njihov srednji prihod domaćinstva je 89.000 funti, što je skoro duplo više od vrednosti za sledeću najvišu klasu, a prosečna cena kuće je 325.000 funti, znatno veća od bilo koje druge klase. Njihove prosečne vrednosti ušteđevine su takođe izuzetno velike, znatno više od dvostruke od bilo koje druge klase. U osnovi, ovo je bogata klasa, izdvojena od ostalih šest klasa na osnovu svojih ekonomskih prednosti. Ona poseduje visok stepen socijalnog kapitala, veoma visok

¹²⁴ Istraživanje koje sledi autorka je prikazala u članku: Marković, Aleksandra. 2020. Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Vol. XXXIX, No. 2/3, str. 109-126.

prefinjeni kulturni kapital i beleži relativno visok skor „kulturnog kapitala u nastajanju”.¹²⁵ Ujedno, ona ima najmanji udeo etničkih manjina, najveći procenat visokoobrazovanih, a preko polovine pripadnika najviše klase dolazi iz porodica u kojima je glava porodice, odnosno onaj ko najviše zarađuje, bio u višem menadžmentu ili stručnjak. Ova klasa predstavlja ekskluzivno grupisanje, sa jasnim barijerama prema nižim klasama u pogledu potencijalne uzlazne socijalne mobilnosti. Prekomerna je zastupljenost (posebno) izvršnih direktora, IT direktora, direktora marketinga i prodaje, finansijskih menadžera i konsultanata za menadžment, zajedno sa elitnim profesijama stomatologa i advokatima. Pripadnici elite završavaju prestižne univerzitete, a šest od tih univerziteta smešteno je u Londonu. Geografski posmatrano, njihove rezidencije su sve zastupljene na jugoistoku Engleske, a posebno u oblastima blizu Londona u imućnim okruzima.

- 2) Etabilirana srednja klasa ima visoke prihode, relativno skupe kuće i solidne uštedevine i takmiči se sa tehničkom srednjom klasom. Ovo je veća društvena grupacija od elite, u svojim redovima imaju više menadžera od bilo koje druge klase (sem elite), najpoželjnija je klasa, posebno među drugim dobro pozicioniranim, jer imaju najviše socijalnih kontakata, kao i visok nivo kulturnog kapitala obe podvrste. Njeni članovi su visoko sigurni u sva tri oblika kapitala, mada im nedostaje izrazito bogatstvo elite. Otvoreniji su od elite posebno u pogledu veće zastupljenosti manjina (4% kod elita, 13% kod etablirane srednje klase). Profesionalno, u ovoj klasi se ne nalazi tako izrazito i prekomerno postojanje određenih zanimanja kao što je to kod elite, što govori o tome da se ova klasa regrutuje iz prilično širokog spektra zanimanja, iako je dominantan broj visokoobrazovanih. Geografski posmatrano, domaćinstva ove klase imaju tendenciju da se nalaze izvan jugoistoka Engleske i uglavnom su udaljene od velikih gradova ili urbanih sredina. Ovo je „provincijska” formacija i značajan je okvir „srednje Engleske”: udobno isključen i siguran.
- 3) Tehničku srednju klasu Sevidž prepoznaje kao jedinstvenu i originalnu u istraživačkim nalazima. Brojčano, reč je o klasi koja nije velika, sa samo 6% stanovništva (odnosno 10% u okviru terenskog face-to-face istraživanja), ali relativno je uspešna, sa dobrim prosečnim prihodima i uštedevinama domaćinstava, kao i značajnim vrednostima nekretnina odnosno kuća u kojima žive. Ona se „takmiči” sa etabliranom srednjom klasom kao druga najperspektivnija klasa u pogledu ekonomskog kapitala. Ovo je očigledno prosperitetna grupa sa sigurnim ekonomskim položajem u britanskom društvu. Društveno i kulturno je, međutim, mnogo više ograničena od etablirane srednje klase – ima najniži broj socijalnih kontakata, ali njihov krug ljudi je ograničen na one iz svoje profesije. Kulturni kapital obe podvrste beleži relativno nizak nivo. Rečju, ovu klasu odlikuje relativna društvena izolovanost kao i kulturološka apatija. Ona broji niži udeo diplomiranih i zaposlenih među stručnjacima i menadžmentu, mada su ujedno prekomerno zastupljeni recimo piloti i žene, a postoji i velika zastupljenost onih koji rade istraživačke, naučne i tehničke oblike rada. Stoga bismo ovu klasu mogli shvatiti kao grupu naučno i tehnički orijentisanih ljudi koji su koristili svoje veštine da bi stekli razumno siguran i dobro nagrađen rad, ali koji ipak nisu deo više etablirane srednje klase.
- 4) Novi dobrostojeći radnici imaju visok stepen „kulturnog kapitala u nastajanju”, ali nizak „prefinjeni” kulturni kapital. Prihodi domaćinstava su umereni, a vrednost domova relativno je visoka, sa niskim uštedevinama. Ova klasa ima umeren rezultat kod sva tri oblika kapitala, sa određenom sklonošću ka kulturnom kapitalu u nastajanju. Pripadnici ove klase

¹²⁵ Razlikovali su „prefinjeni” (*highbrow*) kulturni kapital (koji je instrumentalizovan kroz pitanja o konzumiranju klasične muzike, posete muzejima, umetničkim galerijama, pozorištima i francuskim restoranima) i „novi” kulturni kapital u nastajanju (*emerging cultural capital*, koji se zasniva na opsegu angažovanja i konzumacije moderne tehnologije, video igara, društvenih mreža, bavljenje sportom, gledanje sporta, druženje sa prijateljima, odlazak u teretanu, odlazak na popularne koncerte i preferencije za rep i rok muziku) (Savage et al, 2013: 227).

su društveno i kulturno aktivni. Poreklo pripadnika ove klase je iz porodica koje nisu bile srednja klasa, malo ih je koji su studirali na univerzitetima, dok je visok udeo mladih i muškaraca. Postoji prekomerna zastupljenost različitih poslova među belim i plavim okovratnicima, mada u velikoj meri u privatnom sektoru i zanimanjima okrenutim potrošačima (*customer-facing occupations*).¹²⁶ Obično su prezastupljeni u starim proizvodnim centrima u Velikoj Britaniji, koji se nalaze izvan jugoistoka Engleske. Ovo je klasa čiji članovi nisu imali koristi od konvencionalnih pravaca kroz obrazovanje do pozicija srednje klase, ali su ipak postigli relativno sigurne ekonomske pozicije i takođe su relativno društveno i kulturno angažovani. Izgleda da su postigli svoju relativnu sigurnost bez većih nasleđenih resursa ekonomskog ili kulturnog kapitala. Zapravo, reč je o jednoj vrsti prelazne klase, jer se ne mogu identifikovati ni kao klasična radnička ni kao srednja klasa. Izraz „novi dobrostojeći radnici” istraživači su koristili ne bi li „uhvatili” složenu i ambivalentnu ulogu ove društvene grupacije i ne bi li postali osetljivi za pretpostavku da je reč o fluidnom grupisanju.

- 5) Tradicionalna radnička klasa je umereno siromašna klasa. Međutim, njeni članovi uglavnom poseduju svoje domove i imaju skromne uštedevine. Raspon socijalnih kontakata je prilično ograničen. Rezultati „prefinjenog” kulturnog kapitala su umereni, a ocene o „kulturnom kapitalu u nastajanju” posebno niske. Stoga ova klasa ima nizak nivo skoro svake mere kapitala, mada nije u potpunosti uskraćena. Ova klasa ima mali broj visokoobrazovanih, a tradicionalna zanimanja u radničkoj klasi su prezastupljena (npr. vozači kamiona, čistači), kao i neka jednostavna zanimanja belih okovratnika (npr. pravni i medicinski sekretari). Pripadnici ove klase su većinom žene, više nego u bilo kojoj drugoj klasi. Geografski, najviše je skoncentrisana među starim industrijskim oblastima van jugoistoka Engleske, posebno u Škotskoj, Velsu i Severnoj Irskoj. Iz tih razloga autori ovu klasu vide kao ostatak ranijih istorijskih perioda i otelotvorenje karakteristika „tradicionalne radničke klase”.
- 6) Klasa uslužnih radnika u nastajanju ima skroman prihod domaćinstva, neretko i rentira prostor za stanovanje i (ako uopšte) ima vrlo ograničenu uštedevinu. Ova klasa ima značajan broj društvenih kontakata, ali koji i sami nisu visokopozicionirani na lestvici ugleda u društvu. „Kulturni kapital u nastajanju” je veći za ovu klasu nego za bilo koju drugu, što ukazuje na visok stepen kulturnog angažovanja u muzičkim, sportskim i aktivnostima mladih na internetu, ali „prefinjeni” kulturni kapital je nizak. Reč je, prema tome, o marginalnoj klasi u pogledu ekonomskog kapitala, ali socijalni i kulturni kapital je visok. Pripadnici ove klase su mladi, sa prosečnom starošću od 34 godine, a u njoj postoji neobično visok procenat etničkih manjina. Njeni članovi obično nemaju visoko obrazovanje i ne potiču iz porodica srednje klase, a ipak se razlikuju od tradicionalne radničke klase po tome što su kulturno angažovaniji, posebno u pogledu „kulturnog kapitala u nastajanju”. Rade u raznim zanimanjima, obično u uslužnom sektoru, kao što su rad u kaficima i restoranima, radnici *call* centara i sl. Interesantno je to da su diplomirani umetnici i oni koji imaju diplome iz humanističkih nauka uglavnom prezastupljeni u ovoj klasi. To je u velikoj meri urbana grupacija, čiji članovi imaju tendenciju da žive na jeftinijim lokacijama u velikim gradovima, posebno u centru Londona, ali i u univerzitetskim gradovima (poput Aberystwyth ili York).
- 7) Prekarijat je ekonomski najsiromašnija klasa, sa zanemarljivom ili bez uštedevine, te sa velikom verovatnoćom da iznajmljuje prostor za življenje. Njihov socijalni kapital je nizak sa prosečno sedam kontakata. Bodovi za obe podvrste kulturnog kapitala su najniži. Prema svim merilima korišćenim u ovom istraživanju, ovo je klasa koja je najviše uskraćena. Žive

¹²⁶ Zanimanja (najčešće uslužna) koja su okrenuta ka direktnoj komunikaciji sa „klijentom”, poput korisničkih servisa, blagajnika, hotelskih recepcionara, agenata za osiguranje, planeri raznih događaja i sl.

u starim industrijskim oblastima, ali su često udaljeni od velikih urbanih područja. Pripadnici prekarijata verovatno nisu i nikada neće pohađati univerzitet. Prema zanimanju najviše je nezaposlenih, čistača, stolara, negovatelja. Prekarijat upravo karakterišu velike količine nesigurnosti u pogledu svih vrsta kapitala na osnovu kojih se pojedinac nalazi na nekoj poziciji u društvenoj hijerarhiji (Savage et al, 2013: 233-243).

Sevidž i saradnici zaključuju da njihova višedimenzionalna analiza otkriva polarizaciju socijalne nejednakosti (u obliku elite i prekarijata), kao i fragmentaciju tradicionalnih socioloških podela srednje i radničke klase na više segmentirane oblike, te da su samo dve od sedam klasa u skladu sa starijim sociološkim modelima srednje i radničke klase, što može biti indikator „zamašnjosti” i fragmentacije konvencionalnih granica srednje i radničke klase. Tradicionalna radnička klasa sve više blede i iščezava u savremenom britanskom društvu i očito je manje istaknuta od etablirane srednje klase. Ukupno 39% populacije ovi autori vide kao deo starih stratifikacijskih modela, dok većina populacije spada u klase koje nisu registrovane konvencionalnim pristupima i zahtevaju fluidnije razumevanje prekrivanja društvenih granica. Zbog toga u pojedinim klasama postoji prekomerna zastupljenost i tradicionalno belih i plavih okovratnika. Generalno, smatraju Sevidž i saradnici, linija „okovratnika” je u savremenom britanskom društvu od male vrednosti u razotkrivanju novih obrazaca društvenog strukturiranja. Kao posebno zanimljive vide „klasu novih dobrostojećih radnika i klasu uslužnih radnika u nastajanju i smatraju da su ove dve klase u mnogočemu „deca” tradicionalne radničke klase, pa bi se, prema tome, moglo reći da predstavljaju primer velikog prekida u kulturi radničke klase koji je bio očigledan kao posledica deindustrijalizacije, masovne nezaposlenosti, imigracija i restrukturiranja urbanog prostora. Autori zaključuju da je došlo vreme za promene i da je pogrešno pokušavati da klase povežemo sa „blokovima zanimanja”, već da je sazrela jedna nova multi-dimenzionalna perspektiva, u kojoj se „pripadnost klasi na osnovu zanimanja” prostire sada (i to neravnomerno) među različitim klasama (*Ibid*: 243-246, Marković, 2020).

Sociološkinja sa Bristolskog univerziteta Harijet Bredli (Harriet Bradley, 1945-) kritikuje predstavljeno istraživanje u tri osnovne crte:

- 1) Pristup klasama je pre svega gradacionalan i hijerarhijski, ali nije i relacioni. „Sevidž i saradnici grupišu ljude u klastere (oblake u društvenom prostoru) na osnovu njihovog posedovanja (ili ne) različitih označitelja tri oblika kapitala. To je, dakle, kategorijski ili gradacijski, a ne relacioni pristup klasama: klase nisu definisane prirodom međusobnih ekonomskih veza, već su postavljene na skali u smislu posedovanja manje ili više različitih sredstava. (...) Tvrdim da istinska sociološka teorija klase to shvata kao društveni odnos, a ne kao atribut ili skup atributa” (Bradley, 2014: 431);
- 2) Oznake kulturnog kapitala su visoko selektivne i stoga neprikladne za empirijsko operacionalizovanje – Bredli priznaje da postoji beskonačan niz kulturnih oblika i predmeta u društvima, a da su Sevidž i saradnici odabrali one koje su smatrali najvažnijima. No, smatra ova autorka, odabir je „staromodan” i podseća na stare rasprave o „visokoj” nasuprot „popularne” kulture. Istraživači su srednju klasu identifikovali kao omnivore, ali u pogledu radničke klase postoji ambivalentnost: da li su oni samo jednostrani konzumenti (one-sided consumers) popularne kulture ili ih zapravo obeležava upravo nedostatak kulturne potrošnje? Autorka zamera dodatno što istraživači ne koriste „prepoznatljivu prirodu kulturnog života radničke klase”: kladionice, pabovi, pikado, izleti na more, veštine „uradi sam”, profesionalno igranje fudbala, čitanje sportskih novina (iako Sevidža i saradnike „optužuje” za staromodan odabir kulturnih dobara?);
- 3) Kritika latentne klasne analize - klasa postaje merilo preko kojeg se pojedinci pozicioniraju u pogledu posedovanja manje ili više elemenata tri vrste kapitala. Klase se sastoje od pojedinaca grupisanih u smislu društvenih kontakata i kulturnih aktivnosti, ali ljudi iz istih

zanimanja pojavljuju se u različitim klasama: negovatelji se tako pojavljuju u tri od njih. Gledajući zanimanja koja preovlađuju u svakoj identifikovanoj klasi, postavlja se pitanje da li postoji nešto što bi ih zaista spojilo u koherentno telo. „Odnos između klasa je tada gradacijski, a tačke preseka između klasa su relativno proizvoljne. Ovo zapravo priznaju i Sevidž i saradnici koji navode da oni ne „razvijaju deduktivnu shemu klasa” (Savage et al, 2013: 229), već koriste različite indikatore za razlikovanje „parsimonistički”¹²⁷ statističkih grupa ljudi i odatle lociraju granice glavne klase. Ovo je njihova metoda „latentne analize klasa”¹²⁸ (Bradley, 2014: 433).

Ovim opravdanim kritikama moglo bi se dodati i to da insistiranje na pripadnosti klasi na osnovu zanimanja dodatno odvrća pažnju od svojinskog odnosa, a pritup usmerava ka funkcionalističkoj orijentaciji. Štaviše, moglo bi se reći da je pristup više ideološki no sociološki, s obzirom na to da u raslojenom britanskom društvu najveći deo stanovništva zapravo svrstava u bogate, moćne i ugledne. Isto važi i za upotrebu političkog, a ne stratifikacijskog, pojma elita. Dok se izdvajaju dobrostojeći radnici, elita se mistifikuje, ne vidi se čiji materijalni položaj se zasniva na posedovanju zemlje (posebno u Velikoj Britaniji), na akcijama, ili pak drugim vrstama ekonomskog kapitala. Pritom, tzv. kreativni prekarijat, a to su visokoobrazovani, Sevidž i saradnici isključuju iz grupe prekarijata. Ono što bi za Stendinga bio prekarijat (šesta i sedma klasa u Sevidžovom istraživanju), u ovom istraživanju je to suženija kategorija, a nigde se ne pominju pojedinci koji se u ustaljenoj (marksističkoj) terminologiji javljaju kao potklasa ili lumpenproletarijat.

Bredli se ne zaustavlja samo na kritici Sevidža i saradnika, već nudi i alternativnu klasnu shemu, za koju sama kaže da je mešavina marksističkog i veberijanskog pristupa. Naime, ona predlaže razlikovanje tri osnovne klase, s tim što, eventualno, dopušta razmišljanje i o postojanju četvrte (prekarijatu). Tri osnovne klase su: elita, srednja klasa i radnička klasa, svaka sa svojim frakcijama, s tim što je radnička klasa ta koja je u doba neoliberalizma doživela najveću transformaciju te i broji najviše frakcija (između ostalog i prekarijat, koji, eventualno, može biti posmatran kao zasebna klasa). Položaj na tržištu rada jeste bitna osnova za klasifikaciju klasa, ali pre svega ova autorka ističe ekonomsku dimenziju kao osnov grupisanja.

Elitu određuje prevashodno posedovanjem ekonomskog kapitala odnosno bogatstva (u smislu zemlje, imovine, akcija i ulaganja (*investments*), vlasništva u kompanijama), bez obzira što ovi pojedinci mogu ostvarivati i visok dohodak u vidu plata (kao na primer političari). Jednu frakciju unutar elite čine oni sa ekstremno visokim primanjima i bogatstvom, dok drugi deo frakcije čine „superbogati” (*super-rich*), koji predstavljaju 0,01% svetskog stanovništva i to su pokretači globalnog neoliberalnog kapitala. Oni su globalna klasa, imaju bogatstvo, imovinu i investicije sa sedištem u velikom broju zemalja i međunarodno su mobilni. Za razliku od elite, srednju klasu, iako i oni mogu posedovati bogatstvo (u vidu nekretnina i akcija), pre svega određuje njihov dohodni prihod. Oni zarađuju na visokom nivou, na osnovu kvalifikacija, veština i odgovarajuće vrednovanog iskustva. Najbolje stojeća frakcija srednje klase su “tradicionalni profesionalci” (lekari, advokati, inženjeri) i menadžerska elita (odnosno Goldtorpova uslužna klasa). U nešto lošijem položaju u okviru srednje klase nalaze se pripadnici niže srednje klase, koju čine kvalifikovane, ali slabije plaćene profesije, poput medicinskih sestara, savetnika (*council workers*) i tehničara. Takođe, moguće je identifikovati i srednju-srednju klasu visokoobrazovanih, manje nagrađivanih zanimanja: nastavnici, socijalni radnici i IT stručnjaci. Konačno, Bredli definiše radničku klasu u marksističkom tonu, kao onu koja nema šta da proda osim svoje radne snage. Nju čine pojedinci koji su slabo plaćeni, bez visokoobrazovnih kvalifikacija. Nju čine različite frakcije: relativno imućna (*affluent*) i ambiciozna gornja radnička klasa (kvalifikovani fizički radnici i rastući redovi tzv. *white van men* (tehnološki višak iz industrije i fabrika i „mehaničari” koji su svoje veštine iskoristili za samozapošljavanje)); feminizirana srednja frakcija radničke klase, slabo

¹²⁷ Princip parsimonije kaže da od dve teorije o tome kako nešto funkcioniše po svoj prilici je tačnija ona koja je jednostavnija.

plaćenih radnika (pre svega radnica) u maloprodaji, nezi i uslugama „za slobodno vreme” (*leisure services*); te frakcija koja zavisi od socijalnih primanja i naknada (uključujući i nezaposlene). Na ovom mestu, Bredli dopušta eventualno konceptualizaciju i prekarijata kao zasebne klase, odnosno heterogene grupacije koju čine i visokoobrazovane kao i vrlo niskokvalifikovani (čime direktno osporava stav Sevidža i saradnika da se prekarijat odlikuje nedostatkom svih vrsta kapitala). Prekarijat bi u tom slučaju sačinjavao armiju radnika na privremenim-povremenim poslovima, spremačice, asistente u učionicama i predavače koji su plaćeni po satu, radnike u *call* centrima, berače voća, osoblje barova i restorana. „Prekarijat je definisan marginalnim i nesigurnim odnosom prema zaposlenju, u i izvan različitih vrsta privremenog i nepunog radnog vremena i loših ugovora; njegovi redovi sadrže mlade ljude, uključujući studente i „diplomce bez zaposlenja”, radnike migrante, radnike manjinskih etničkih grupa, žene i muškarce koji su nedavno postali tehnološki višak” (Bradley, 2014: 434-435). Sama po sebi ovo nije nova klasa, ali je njen nastanak i razvoj nov, uz dodatak kvalifikovanih i dobro obrazovanih radnika koji pate od politike štednje i globalnog neoliberalizma (*Ibid*: 433-435). Interesantno je da Bredli zapravo govori o prekarijatu kao o Stendingovom prekarijatu i „klasi u nastajanju”, a da se nijednom u svom članku ne poziva na Stendinga niti ga navodi u spisku korišćene literature (v. Marković, 2020).

Već opisano istraživanje *BBC's Great British Class Survey* pokrenulo je debatu u akademskim krugovima, a jedna od zamerki ovim istraživanju jeste da bi se prikazana klasna shema zapravo pre mogla veberovskim rečnikom nazvati statusnom a ne klasnom shemom savremene Velike Britanije (Payne, 2013; Bradley, 2014). Italijanski aktivista i esejista, koji ima svršene studije društvenih nauka Bokoni univerziteta u Milanu, Aleks Foti (Alex Foti) smatra da je istraživanje pojam prekarijata upotrebljavalo na iskrivljeni način. Reč je o tome da u navedenom istraživanju prekarijat pre svega uključuje zaposlene siromašne (*working poor*) i nezaposlene, dok se izostavljaju zaposleni u uslužnom sektoru, odnosno slabo plaćeni u industriji, državnim sektorima i trgovini. Drugim rečima, prekarijat ne čine samo oni socijalno isključeni i najsiromašniji pripadnici društva, već neretko pripadnici prekarijata poseduju i značajan kulturni i socijalni kapital („kreativni prekarijat”)¹²⁸, te se baš u ovom segmentu i razlikuje u odnosu na manuelnu prekarnu klasu. Prema Veberovim rečima, klasne razlike jesu u vezi sa staleškim, ali stil života, ugled i klasni položaj mogu biti u raskoraku, posebno između ekonomskih prihoda, stila života i imovinskog statusa. Otuda i tendencija nižih klasa da oponaša ili imitira životni stil srednje klase (Veber, 1976b: 36-39). Tehničku stranu prekarnih radnika obeležava visoko obrazovanje, rad u oblasti informacija, kulture, uslužnih delatnosti, dok socijalnu dimenziju čine sledeće sociodemografske karakteristike prekarijata: mlada radna snaga, dominantan udeo ženske radne snage, imigranata koji žive i rade u multikulturalnim, urbanim, i višerodnim (*multi-gendered*) sredinama (Foti, 2017: 19-21; Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018).

Iz navedenog vidimo da Foti, u poređenju sa Stendingom u prekarijat ne ubraja „pali proleterijat”, nekadašnje pripadnike radničke klase koji su skliznuli na društvenoj lestvici. Aleks Foti predlaže novu klasnu shemu koja bi važila za kapitalizam XXI veka, a koja se sastoji od elite, salarijata, prekarijata i potklase (*underclass*).¹²⁹ Kriterijum za pripadnost određenoj klasi definisana je preko količine moći koju poseduju njeni pripadnici, a ponovo, i za Fotija možemo reći da zaboravlja, namerno ili ne, da uključi i svojinski odnos kao odrednicu za pripadnost klasi. Nizak nivo ekonomske i političke moći, čak i ako poseduju značajan nivo kulturne moći, određuje pojedince u

¹²⁸ Franko Berardi (Franco Berardi) ovu društvenu grupu naziva kognitarijatom (*cognitariat* ili *cognitari*) (Berardi, 2005).

¹²⁹ Foti podvlači da, primera radi, stanovnici favela, nisu deo prekarijata, ono što bi se nekada nazivalo lumpenproletarijatom. Ni Stending ni Foti se ne bave detaljnije ovom grupom ljudi, koji prvi naziva lumpen-prekarijat, a drugi potklasom. Ono što povezuje ova dva koncepta, pa i Marksov lumpenproletarijat, jeste da je reč o pojedincima koji svakako nisu uključeni na tržište rada, socijalno su isključeni i društveno problematični, a uz to, koncept se pre koristi zbog svog političkog uticaja, a ne u analitičke svrhe društvene strukture. Tako je i za Marksa lumpenproletarijat opasna grupacija jer može biti instrumentalizovana kao neka vrsta pešadije koju aristokratija može iskoristiti za „reakcionarna rovarjenja” (v. Cowling, 2002), a i Foti u potklasi vidi prvenstveno potencijal za „društveni savez između masovne građanske neposlušnosti prekarijata i pobunjeničke potklase” (Foti, 2017: 22).

prekarijat ili potklasu (razlikuje ih nivo kulturne moći gde prvi imaju veliku kulturnu moć, a drugi nizak nivo kulturne moći), dok je za elitu i salarijat karakteristična velika politička moć. Razlika u pogledu ekonomske i kulturne moći određuje i razliku između salarijata i elite. Prvi poseduju nizak nivo kulturne, a srednji političke moći, dok elita poseduje visoke nivoe i kulturne i političke moći (Foti, 2017: 21; Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018). Politička agenda za koju se Foti zalaže jeste savez prekarijata i potklase u borbi protiv salarijata i elite.

Aleks Foti u prekarijat ubraja sledeće društvene kategorije, koje se razlikuju međusobno na osnovu visine primanja: prvu čini kreativna klasa (umetnici, programeri, inženjeri, dizajneri itd., oni na praksi, pripravnstvu, frilenseri i/ili oni na privremenom radu), drugu uslužna klasa (konobari, baristi, vozači autobusa, blagajnici, spremačice, radnici brze hrane ili zaposleni u obrazovanju, socijalnoj zaštiti, zdravstvenoj zaštiti, nezi deteta i sl. koji rade na određeno vreme i/ili privremeno), a treću klasa nezaposlenih (NEET, kratkotrajno i dugoročno nezaposleni, primaoci socijalne pomoći, ilegalni migranti i izbeglice). Nema potrebe naročito podvlačiti vidljivo: Foti vrlo proizvoljno, na osnovu samo jednog kriterija a to je visina primanja, pravi slojnu (iako on govori o „klasama” unutar prekarijata) strukturu prekarijata. Najzastupljeniji među ove tri podgrupe koje čine prekarijat su nezaposleni, slede ih uslužni radnici (tzv. ružičasti okovratnici (*pink-collar*))¹³⁰, a najmalobrojniji su u redovima kreativne podgrupe. Foti se doduše ograđuje da u svom definisanju prekarijata ostaje usmeren samo na jezgro svetskog kapitalističkog sistema, koje on naziva informacionim kapitalizmom („napredno kapitalističko jezgro na globalnom Severu” (Foti, 2017: 25)).

Prekarijat je za njega „generacija (mladih u dvadesetim i tridesetim godinama, M.A.) koja je u procesu nastajanja klase u marksističkom smislu” (*Ibid*), neophodna je kapitalizmu kao agregat (kao i radnička klasa XX veka), ali koja se razlikuje od tradicionalne radničke klase jer zapravo poseduje sredstva za proizvodnju (pametne telefone, umrežene lične računare i sl.). Sa druge strane, iako Foti tvrdi da nova klasa u nastajanju poseduje sredstva za proizvodnju, nedostaje joj pravna i politička moć, koja je i dalje u rukama elite. „Sve češće se savremeni kapitalizam čini kao da ga odlikuju parazitski društveni odnosi, sada kada je bogatstvo postalo koncentrisano više nego ikada pre u ljudskoj istoriji, sa pregršt digitalnih i medijskih korporacija koje kontrolišu celokupnu kulturnu proizvodnju i reprodukciju društva” (*Ibid*: 26). Konačno, Foti je među onim autorima koji izričito tvrde da je opravdano govoriti o prekarijatu kao novom fenomenu XXI veka. „Savremena marksistička misao nastoji da odbaci pojam kroz ideju da je ova nesigurna pluralnost analogna radničkoj klasi XX veka; možda postoji prekarnost, ali ne postoji prekarijat. Oni čine najviše deo radničke klase. Poričem ovo. Prekarijat je naslednik radničke klase, proizašao iz novog oblika informacionog neoliberalizma proširenog i radikalizovanog u iskušenju Velike recesije (ekonomska kriza iz 2008. godine, A.M.). Prekarijat je generacija koja postaje klasa. Postao je novi istorijski subjekt i jedini je subjekat sposoban za progresivno kolektivno delovanje (...) Prekarni radnici imaju svoj identitet zasnovan na isključenju iz socijalnog statusa, a ne na nacionalističkim ili kulturnim normama. Centralna pozicija uslužnog prekarijata za kapitalističku akumulaciju XXI veka ekvivalentna je ulozi koju je igrao industrijski proletarijat u određivanju bogatstva kapitalizma XX veka” (*Ibid*: 39-40).

¹³⁰ Zahvaljujući Rajtu Milsu (Wright Mills) poznato je i van naučnih krugova ko su beli (stručnjaci, menadžeri i sl.) a ko plavi okovratnici (manuelni i fizički radnici). Dok se fordistička era bazirala na podeli belih i plavih okovratnika, XXI vek bi bio vek ružičastih, zelenih i zlatnih okovratnika. Ružičasti okovratnici su radnici u oblasti usluga a boja je simbolično izabrana jer je reč o feminizovanim zanimanjima kao što su konobarice, negovateljice, medicinske sestre, zaposleni u hotelima, bejbisiterke i sl. (oni imaju više kvalifikacije od plavih a manje od belih okovratnika), zlatni okovratnici (*gold-collars*) referiše na mlade starosti između 18. i 25. godina koji imaju završeno srednjoškolsko obrazovanje a moguće i prvi stepen visokih studija (ova kategorija se u nekoj meri preklapa sa ružičastim okovratnicima), dok bi zeleni okovratnici (*green-collar*), čiji je tvorac američki komentator i ekološki aktivista Van Džons (Anthony Kapel "Van" Jones), činili onaj deo radne snage koja je uključena u proizvodnju na bazi energija iz životne sredine (sunce, vetar, reke...), kao i oni koji su na bilo koji način uključeni u neke od oblika upravljanja životnom sredinom (šumarstvo, baštovanstvo i sl.) (Foti, 2017: 72; Repišti, 2017: 66).

2.6. Naučna debata o prihvatanju pojma prekarijata kao klase: pojmovno razlikovanje prekarijata i proletarijata

Nakon Standingove knjige i nazivanja prekarijata „novom opasnom klasom”, brojni teoretičari, ali i levičarski aktivisti javili su se sa prvim kritikama (Bremar, 2013; Frase, 2013; Kieran, 2014; Seymour, 2012). Podaci pokazuju da se atipične forme rada vrlo brzo šire Evropom: od 1980-ih godina broj radnika koji rade na osnovu privremenih ugovora porastao je 15-20% na godišnjem nivou (Prosser, 2015), 2014. godine je u EU skraćeno radno vreme imalo 20,6% radnika, a na jugu i jugoistoku kontinenta ova brojka se kretala između 40% i 70% (Ružica, 2015: 28-30). Još važnije i upravo ono što prekarijat razdvaja od stare radničke klase jeste to da prekarijat nema profesionalni identitet, eksploatisani su na poslu, ali i van njega, a uz to se javlja prvi put u istoriji grupa ljudi gde radnici neretko imaju više obrazovanje nego što to njihovi poslovi zahtevaju. Sa druge strane, kritičari ukazuju na to da je prekarijat mozaik-koncept, odnosno višeslojan ali i previše uopšten, kao i da nije sigurno šta novo predstavlja i nudi (Seymour, 2012, prema Ružica, 2015: 33; Bremar, 2013).¹³¹ Samo neke od kritika koje su upućene Standingu odnose se na negativno definisanje, cirkularnu definiciju (nesigurna klasa je nesigurna jer joj nedostaju oblici radne sigurnosti), preširoku i nejasnu definiciju (Seymour, 2012). Kritičari dovode u pitanje i političke implikacije Standingove knjige: da li Standing poziva na zamenu ili reformu kapitalizma, da li je odgovor na neoliberalizam neki oblik socijalizma, da li je njegova „rajska politika” povezana sa programima i ciljevima antikapitalističkih pokreta (Spencer, 2012).

Ipak, ona najvažnija kritika odnosi se na to da je prekarni rad postojao oduvek, a da je Zlatno doba XX veka zapravo bilo odstupanje od pravila. Odgovor na ovu kritiku može se svesti na to da je tačno da je oduvek bilo nesigurnog rada, ali dok je u ranijim periodima prekarnost dolazila do izražaja u vremenima krize sistema i pogadala niže slojeve društva, sada prekarizacija koja vertikalno preseca društvenu strukturu postaje osobina sistema bez koje kapitalizam neće moći da se reprodukuje. Ovo ne znači da su svi ljudi na ovom svetu podjednako pogođeni procesom prekarizacije. Sa kolonizacijom i izdvajanjem zemalja Trećeg sveta kao nerazvijenih, zaostalih u odnosu na industrijski razvijene zemlje, čak i krajem Zlatnog doba (sedamdesete i osamdesete godine minulog veka) dok je u razvijenim zemljama radnička klasa uživala značajnu socijalnu zaštitu, stanovnici zemalja Trećeg sveta bili su prekarizovani, sa malim brojem onih koji su imali stalne, redovne prihode i stalno zaposlenje. Drugim rečima, blagodareći mestu rođenja (premija državljanstva ili renta od državljanstva), a ne ličnim (ne)postignućima, dohodak stanovnika bogatih država centra kapitalističkog sistema je veći od dohotka stanovnika perifernih zemalja, a „afrički i azijski prekarijat obezbeđuju blagostanje evropskom i američkom proletarijatu” (Miladinović, 2017: 492).

Standing tvrdi da postoje dva načina za definisanje prekarijata. Prvi je idealno-tipski veberijanski pristup po kojem bi prekarijat bio distinktivna socio-ekonomska grupa. Međutim, to bi podrazumevalo homogenizaciju te grupe, a samim tim bi isključivalo brojne oblike prekarnog rada. Drugi pristup je tvrdnja da je prekarijat klasa-u-nastanku, pri čemu se poziva na ideje o fragmentaciji globalne klasne strukture. Ključna teza ovog autora je da su interesi proletarijata različiti i suprotstavljeni prekarijatu. Prekarijat isto tako nije ni potklasa ili lumpenproletarijat, što ne znači da deo prekarijata ne bi mogao skliznuti u lumpenproletarijat (Standing, 2011a: 3). Proletarijat je postojao u društvu koje su karakterisali dugoročni, sigurni poslovi, fiksirano radno vreme, sindikalna organizovanost i kolektivni ugovori, utvrđeni uslovi napredovanja u poslu. Standing ovakvim iskazima implicitno proletarijat vezuje samo za države socijalnog staranja, one u kojima su vladale evropske socijaldemokrate. Prema Standingovom mišljenju, pripadnici

¹³¹ U avgustovskom broju časopisa *Work, Employment and Society* 2012. godine predstavljena je debata oko tada još uvek nove Standingove knjige, kao i njegov odgovor.

prekarijata nisu ni srednja klasa, jer nemaju status i povlastice koje pripadnike ove klase obeležavaju¹³² (Standing, 2011: 6). Naime, na osnovu već gorepomenute tri dimenzije koje karakterišu prekarijat, Standing zaključuje da se ekonomska i politička deprivacija vezuje za prekarijat. Ekonomska deprivacija bi se vezivala za karakteristične odnose u proizvodnji i (re)distribuciji, dok bi se politička deprivacija vezivala za karakterističan odnos države prema ovoj grupaciji. Ovaj autor tvrdi da upravo ovakve vrste deprivacije razlikuju prekarijat od proletarijata, odnosno da prekarnost, ranjivost i marginalizovanost, koje nastaju kao direktna posledica tri ključne dimenzije koje definišu prekarijat, zajedno tvore prekarijat kao razdvojenu društvenu grupaciju od proletarijata. Ukratko, dok se navedene posledice kod nekadašnje radničke klase mogu prepoznati parcijalno, kod prekarijata se po pravilu javljaju u sadejstvu. Iz ovoga bi sledilo da država mora da uvažava interesne zahteve proletarijata, a to se ne bi moglo tvrditi za savremene neoliberalne države.

Holandski sociolog Jan Breman (Johannes Cornelis Jan Breman, 1936-) zamera Stendingu i to što se u svojoj knjizi praktično bavi samo zemljama koje su ekonomski razvijene – Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Francuska, Nemačka, Japan, Južna Koreja, dok samo povremeni izlet pravi u Kinu, a potpuno zanemaruje zemlje na periferiji svetskog kapitalističkog sistema (v. Shukaitis, 2013). Pored toga, kvantitativnih pokazatelja je nedovoljno, a i korišćeni su uglavnom izvodi iz anglofonih medija (New York Times, Guardian, Economist), dok je manje podataka iz statističke baze Međunarodne organizacije rada (MOR), u kojoj je sam Standing radio kao ekonomista od 1975. do 2006. godine. Zapravo, prema podacima MOR-a iz 2013. godine o ranjivoj zaposlenosti (*vulnerable employment*), u razvijenim zemljama je samo 3% stanovništva u ovoj kategoriji (47 miliona), dok je u Subsaharskoj Africi ovakvih pojedinaca 247 miliona, Istočnoj Aziji 405 miliona, a u Južnoj Aziji čak 490 miliona (Breman, 2013: 136). Nedostatak validnih empirijskih podataka, preneglašavanje ličnog osećaja prekarijata i kolektivne psihe prekarijata u rečenicama poput „Prekarijat se ne oseća kao deo solidarne radničke zajednice” (Standing, 2011: 12) ili „Prekarijat iskustveno doživljava svu snagu fleksibilnosti zarada” (*Ibid*: 44), on zapravo svoju tezu zasniva ne na empirijskim podacima dobijenim istraživanjem, koje bi poštovalo metodološku strogost jednog istraživanja, već se oslanja dominantno na sredstva masovnog opštenja i „neka prilično sporedna sekundarna otkrića kako bi podržao svoje argumente” (Conley, 2012: 687).

Interesi kapitalizma za pojeftinjenjem radne snage, veli Breman, poznati su i pre Stendinga. To što Standing naširoko piše o konkurentskim pritiscima u novoundustrijalizovanim zemljama, deregulaciji, globalizaciji, političkoj pobedi neoliberalizma, širenju tercijarnog sektora, utrostručenju ponude globalne radne snage, on zapravo ovim širokim prikazom zanemaruje detaljniju analizu posebnih nacionalnih ekonomija, čime bi se došlo do dubljeg razumevanja procesa prekarizacije (v. Breman, 2013). Breman se čak u ironičnom tonu pita da li Stending sam sebe može „razumeti ozbiljno” kada tvrdi da prekarijat preti da postane nova globalna klasa, koja bi imala različite interese od tradicionalne radničke klase (a da bi bila zasebna klasa mora imati i zasebne interese). Holandski profesor emeritus na Univerzitetu u Amsterdamu tvrdi da Stending samo opisuje različite oblike radnih aranžmana ili načine za organizovanje ekonomije, ali da se suštinski ne bavi klasnim formacijama. „Kapitalističko društvo oduvek je karakterisao širok repertoar različitih modaliteta zapošljavanja. Usredsređujući se gotovo u potpunosti na period posle 1945. godine, Stendingu nedostaje istorijska dubina koja bi izvestila o istraživanju globalne radne nesigurnosti (...). Ono što se počelo nazivati „standardnim ugovorom o radu” rezultat je promenjene ravnoteže između kapitala i radne snage koja se pojavila na zapadnoj hemisferi tokom Hladnog rata” (*Ibid*: 135).

Konačno, Breman Stendinga optužuje i za učvršćivanje postojećih veštački stvorenih različitih interesa prekarijata i proletarijata. „Na zagušenom globalnom tržištu rada, sa deficitarnim plaćenim

¹³² Upravo je Veber naglašavao razlike u potrošnji i u „kulturi ukusa” kao najveće i najnepremostivije razlike između društvenih slojeva.

radom, postoji mnogo veća opasnost da, umesto udruživanja, rezervna armija rada popusti iskušenju da jedni druge vide kao rivale i bore se za bilo koju priliku za zapošljavanje. Nisu više mobilisani na osnovu profesionalnog identiteta, oni ne vide alternativu već se oslanjaju na svoju lojalnost etničkoj pripadnosti, kasti, rasi i veroispovesti. (...) Kapital nikada ne plaća cenu kada neformalna zaposlenost cepa tkivo društva, iako snosi glavnu odgovornost za to. (...) Stending umanjuje značaj krstaškog rata za „fleksibilnost” koji nije imao za cilj samo pojeftinjenje cene rada, već drastično slabljenje sposobnosti za kolektivno delanje. Učvršćivanje veštačkih razlika između različitih frakcija radničke klase nije način da se ovo prevaziđe” (*Ibid*: 137-138).

Profesor sociologije na Univerzitetu u Dublinu Kieran Alen (Kieran Allen, 1954-) tvrdi da Stending daje kritički nastrojenu ali kontinuiranu podršku socijalnom liberalizmu organizacije u kojoj je nekada radio (MOR), te da on podržava tržišno nadmetanje i nije suštinski levičar koji se bori za prevazilaženje kapitalizma.¹³³ U prilog ovom stavu govori i činjenica da je Gaj Stending prisustvovao kao gost na nekoliko sastanaka Bilderberške grupe, jedne od organizacija „podmazivača” svetskog kapitalističkog sistema, gde se predstavnici transnacionalne kapitalističke klase (ili kako ih Piter Filips naziva, superelite) okupljaju i u poverljivom okruženju planiraju politike moći, zahvaljujući kojoj omogućavaju uspešno reprodukovanje savremenih neoliberalnih oblika kapitalističke regulacije društvenih odnosa (Phillips, 2018: 127). Stendingov pristup društvenim klasama zasnovan je pre svega na veberijanskim temeljima, dok propušta da uključi marksističku poziciju, da je odnos u proizvodnji taj koji je ključan i da su društveni odnosi u kapitalizmu zasnovani na eksploataciji. Potreba za samoproširenjem, zasnovana na beskrajnoj potrazi za visokim stopama profita je u osnovi logike kapitala. To znači da ni radnička klasa nije statična kategorija, već je kapital neprestano menja. Stoga je, tvrdi Alen, apsurdno polaziti od slike manuelne radničke klase koja je postojala u prošlom veku. Ako se radnička klasa u Zlatnom dobu izborila za neke privilegije, to ne znači da one moraju opstati i danas.

Takođe, Alen smatra da Stending predstavlja radničku klasu kao konzervativnu, a salarijat kao privilegovan, veštački otvara prostor za nastanak nove društvene grupacije koja navodno ima drugačiji interes i od radničke klase i od salarijata. Zapravo, svi oni su podvrgnuti samo različitim oblicima intenzivne eksploatacije, a na svima se primenjuje isti „režim nesigurnosti” odnosno prekarizacije. Trendovi skraćivanja radnog vremena i rasta privremenih poslova, takođe su preuveličani, prema mišljenju ovog sociologa. On navodi kao podatke statistiku OECD zemalja gde je 2000. godine udeo privremenih poslova iznosio 11,3%, a jedanaest godina kasnije 11,9%. Staviše, koliko god da nam se čini da kapitalisti ljudski rad zamenjuju mašinama, on je i dalje neizostavan deo kapitalističke proizvodnje, a samim kapitalistima se ne isplati da najveći deo svojih zaposlenih čine povremeno zaposleni.¹³⁴ Time što rast prekarizacije naziva „čedom globalizacije”, Stending samo klasno neutralnim izrazima zamagljuje i zanemaruje da isprati glavnu dinamiku kapitalističke proizvodnje (kao i kontradiktornosti koje se tada ispoljavaju) koja teži da se proširi. Naime, u zavisnosti od očekivane stope profita, u različitim periodima postoje i različiti ritmovi ulaganja i to je jedna od centralnih karakteristika kapitalizma. Kada je očekivana stopa profita niska, dolazi do pada investicija, odnosno do porasta nezaposlenosti. Opadanje (očekivane) stope profita ili dobiti proizvodi, sa jedne strane, ogroman rezervoar radne snage odnosno nezaposlenih, a

¹³³ „On (Stending) veliča vrline volontiranja sa nevladinim organizacijama nasuprot birokratskim službama socijalne zaštite. Postoji čak i klimanje glavom u pravcu retoričkog predloga Dejvida Kamerona da radnicima iz javnog sektora dozvoli da vode svoje jedinice kao zadruge, koje se nadmeću za ugovore - verovatno po nešto nižim platama” (Allen, 2014: 45).

¹³⁴ „Kapitalizam je sistem koji karakterišu vertikalna i horizontalna borba. Svaki kapitalista nastoji da maksimizira eksploataciju sopstvene radne snage, ali se takođe uključuje u horizontalnu borbu sa ostalim kapitalistima za pristup kreditima, resursima i radnoj snazi. Kao što je rad zavisn od kapitala, tako je i kapitalu potreban ljudski rad. Čak i onim delovima kapitalizma koji su najudaljeniji od direktne proizvodnje, još uvek trebaju radnici koji nadgledaju svoje računarske ekrane ili povraćaj svojih ulaganja. Stoga se kapitalisti brinu o zadržavanju radne snage. Brinu ih visoke stope prometa. Brinu ih gubitak kvalifikovane radne snage zbog konkurencije. Ne vole da obučavaju i snose troškove oblikovanja novih radnika. Široko posmatrano, dakle, oni u naprednim zemljama nastoje da zadrže radnike kada postoji privreda u usponu ili čak kada su stope kapitalnih investicija relativno visoke” (Alen, 2014: 50).

sa druge, kapitalisti teže da postojeće radnike što više iskoriste i eksploatišu kako bi smanjili svoje troškove. Standing samo „beleži jedan aspekt promene ka većoj nesigurnosti, ali odbija da je locira u dinamici samog kapitalizma. Zbog toga se on zalaže za utopijsko rešenje, zasnovano na tržištu, koje sugeriše da komodifikacija odgovara stvaranju mitske nove klase. Takođe, zbog toga je njegova teorija duboko ideološka analiza procesa, jer legitimiše stvaranje veće podele unutar radničke klase, navodno pronalazeći razliku u interesu između onih koji su trenutno prekarni i onih koji to nisu” (*Ibid*: 51).

Američki sociolog, doktorant na Univerzitetu grada Nju Jorka (The City University of New York) i politički aktivista Piter Frejz (Peter Frase) nameravajući da odgovori na pitanje da li je prekarijat klasa ili stanje (*a class or a condition*) postavlja tri pitanja. Prvo se odnosi na to da li je u poslednjih nekoliko decenija rad na globalnom nivou postao nesigurniji nego u prethodnim periodima. Ukoliko bi odgovor bio potvrđan Frejz kaže da je sledeće pitanje koje treba postaviti jeste da li onda možemo da govorimo o prekarijatu kao društvenoj grupi koja u savremenom kapitalizmu ima jasan strukturni položaj i koja bi mogla da bude objedinjena i u političkom kontekstu. Treće pitanje bi se odnosilo na to kakve su posledice sve veće nesigurnosti u svetu rada na zahteve i strategije radnika i radničkih sindikata. Prema Frejzerovom mišljenju, na prvo pitanje odgovor je potvrđan, ali prekarijat kao klasna kategorija je problematičan, pre svega zbog svoje heterogenosti. I zagovornici i kritičari pojma prekarijata, prema rečima ovog sociologa, najčešće pogrešno vezuju prekarijat sa fenomenom česte promene poslodavaca, što radnike neumoljivo baca u kandže nesigurnosti.¹³⁵ Standing je u ovom pogledu precizniji, jer navodi sedam dimenzija radne nesigurnosti. Iako se slaže sa Sejmorovom kritikom da je Standingova definicija prekarijata negativna, za Frejza je možda i veći problem to što Standing definiše prekarijat relacionalno, ali u odnosu na uslove fizičkih radnika za vreme posleratnih država socijalnog staranja, koji su izuzetak u istoriji kapitalizma. Ipak, čak iako možemo reći da prekarijat nije klasa, barem ne u strogim sociološkim definicijama, Frejz je popustljiviji kada je u pitanju Standingovo insistiranje na osećajima pripadnika prekarijata. On kaže da „biti klasa takođe može značiti da ljudi subjektivno gledaju jedni na druge kao na pripadnike istog kolektiva, sa zajedničkim interesima” (Frase, 2013: 12).

No, čak i ako je nesiguran rad nedovoljna osnova za identifikovanje koherentne klasne grupacije, Frejz postavlja pitanje da li on barem može biti osnova za zajednički politički identitet. Ovaj autor vidi u novim fenomenima priliku za pomeranje radničkih politika. Prvo, nekadašnja država socijalnog staranja nije više odgovarajuća platforma za savremeni svet rada, a drugo, posmatranje radnog mesta kao centralne pozicije radničke borbe bi trebalo da bude prošireno. Pitanja pristupačnog stanovanja, obrazovanja, brige o deci jednako su „radna”, kao i ona koja se odnose na konkretno radno vreme koje pojedinac provodi na poslu. Čitava ideja da radne borbe započnu od trenutka proizvodnje mora biti dovedena u pitanje. Takve borbe ne mogu se jednostavno povezati sa tradicionalnim organizovanjem radnih mesta onako kako su to često bile u prošlosti. Stoga Frejz zaključuje: „Prekarijat možda nije „nova klasa” - to jest, možda nije sila koja će ujediniti radnike oko obnovljene progresivne politike u dvadeset prvom veku. Ali ni stari, radnički industrijski proletarijat neće biti ta klasa. Utvrđivanjem novih empirijskih trendova i novih osećaja u vezi sa radom i tržištem rada teoretičari prekarijata barem nam pomažu da osetimo put ka nekim novim odgovorima” (Frase, 2013: 14).

Prekarnost kao podlogu za stvaranje prekarijata kao nove klase u strukturnom smislu ne vidi ni danski sociolog sa Univerziteta u Olborgu Martin Bak Jergensen (Martin Bak Jørgensen), ali smatra da prekarnost postaje polazna tačka za stvaranje zajedničkog prostora za društvene borbe i za stvaranje novih političkih subjektivnosti. Iako Standing migrante vidi kao najveću grupaciju rastuće nove opasne klase, on sam ovoj podgrupi prekarijata ne daje previše mogućnosti za kolektivnu

¹³⁵ Iako se u akademskim krugovima vodila rasprava o realnom stepenu povećanja ovakve vrste nesigurnosti, pa se čak izdvojila knjiga Kevina Dugana (Kevin Doogan) *Novi kapitalizam (New capitalism)* koji je tvrdio da je nesigurnost usled česte promene poslodavaca precenjena, većina istraživača se slaže da je, u odnosu na period države socijalnog staranja i izgrađenog radničkog pokreta, dugoročna povezanost poslodavca i zaposlenog smanjena (Frase, 2013: 11).

akciju.¹³⁶ Jergensen razlikuje prekarnost (kao stanje), prekarijat (kao grupu koja ima izgrađen identitet) i prekarizaciju (kao proces). On je, za razliku od mnogih kritičara Stendinga, stao u njegovu odbranu. Naime, sledeći antropološkinju Maribel Kortés (Maribel Casas Cortés), koja smatra da se „koncept prekarijata mora prevesti u praksu i da se taj koncept bolje vidi kao analitičko sredstvo i kao strateško polazište za političke subjektivitete” (Jørgensen, 2015: 4), Jergensen veruje da bi Stendingov pojam prekarijata mogao biti polazišna osnova za rekonceptualizaciju novih društvenih heterogenosti, kako u socijalnoj tako i u političkoj sferi. Iako prekarnost nije savremeni problem, već linija kontinuiteta sa kratkim posleratnim prekidom, kao istorijski nov fenomen može biti uključivanje srednje klase, visokoobrazovanih i generalno ne-migranata u prekarijat. Prekarnost kao takva nije ništa novo, ali u dužoj istorijskoj perspektivi mogli bismo raspravljati o tome da li je neoliberalizam pokrenuo nove oblike prekarizacije.

Erik O. Rajt podseća da je od ključnog značaja utvrditi da li prekarijat i proleterijat dele zajedničke interese, te na osnovu toga govoriti o tome da li je prekarijat klasa ili nije. Pre nego što to učini, on ukratko iznosi Stendingovo viđenje prekarijata u kontekstu klasne strukture, te time i otupljuje oštricu kritike. Naime, Rajt kaže da iako Stending iznosi svoje viđenje britanske klasne strukture, njegov cilj nije da bio da iznese koherentnu teoriju klasne strukture savremenog kapitalizma, već da odbrani koncept prekarijata i ponudi precizan prikaz obeležja kojima se prekarijat razlikuje od radničke klase. Naravno, ukoliko bi se i sagledala Stendingova predložena sedmočlana klasna shema, ostaje nejasno u koju bi se klasu svrstali recimo beli okovratnici koji nisu na menadžerskim pozicijama, a imaju stabilna radna mesta u privatnom ili javnom sektoru. Ipak, ovu nepreciznost Rajt ne uzima za zlo u kontekstu toga da Stendingu nije ni bio cilj da ponudi opštu klasnu shemu (Wright, 2016: 124).

Jasno je da je za određenje društvene klase zasebno neophodno istražiti koji su to interesi koje njihni pripadnici dele i kome su suprotstavljeni. Pitanje interesa, pre svega materijalnih, izvor je neslaganja u društvenim naukama. Dok jedni tvrde da je interes legitiman samo kada ga kao takvog subjektivno doživljava pojedinac, u skladu sa svojim razumevanjem vlastitog interesa, drugi insistiraju na tome da pitanje interesa ne treba vezivati ni za kakve subjektivne preferencije već za objektivne interese. Rajt na ovom mestu podseća da pristup koji govori o objektivnim interesima lako može biti zloupotrebljen od strane dominantne klase, koja će potlačenima govoriti „šta je u njihovom najboljem interesu”. No bez obzira na ova neslaganja, u marksističkoj i veberijanskoj tradiciji klasne analize radi se o objektivnim interesima i to pre svega materijalnim, odnosno to znači da je „za bilo koju osobu moguće identifikovati akcije i društvene promene koje bi poboljšale ili naštetile njenim materijalnim uslovima života” (*Ibid*: 129). Pozivajući se na teoriju Roberta Alforda (Robert Alford) i Rodžera Fridlanda (Roger Friedland) o političkim borbama za moć u kapitalističkim društvima, Rajt pokušava da utvrdi da li na različitim stupnjevima političkih borbi za zauzimanjem pozicija moći postoji neki stupanj gde bi prekarijat i proleterijat imali različite interese. Ova dva autora razradila su tipologiju političkih borbi u savremenom kapitalizmu. Tipologija je zasnovana na postojanju tri različite vrste ili oblika moći: sistemskoj, institucionalnoj i situacionoj. Koristeći metaforu igre, prva od njih odgovara na pitanje „koja igra se trenutno igra”, druga na pitanje „koja su pravila igre”, a situaciona moć se vezuje za „nadigravanje” u okviru postojećih pravila. Alford i Fridland su u okviru svog modela posmatrali politiku kao igru, pa tako, recimo, revolucionarna i kontrarevolucionarna politika bore se oko prvog pitanja (koju igru treba igrati trenutno, a u jednom trenutku istorijskog razvoja to je bilo pitanje kapitalizma ili socijalizma), reformistička i reakcionarna politika bore se oko druge vrste moći (dakle, to je vrsta borbe u okviru istog sistema, recimo kapitalističkog, a traže se odgovori na pitanje koja su pravila igre dozvoljena, primera radi koje vrste regulacija su dozvoljene da utiču na tržište), dok se pitanje situacione moći vezuje za konkretne politike različitih interesnih grupa koje funkcionišu u datom sistemu i pod određenim pravilima (sukobi oko poreskih stopa, nekih specifičnih zakona) (*Ibid*: 129-130).

¹³⁶ Nasuprot Harda i Negrija ili Mezzadra Sandro (Mezzadra Sandro), koji u migrantima vide veliki potencijal u borbi protiv eksploatacije i represije, posebno jer smatraju da će migrantska pobuna doći instinktivno kao pobuna ljudskog protiv nehumanog što će onda sa sobom „povući” i ostale pripadnike prekarijata na kolektivno delanje.

Međutim, kada govorimo o klasnim lokacijama u kapitalističkoj društvenoj strukturi, koja nije dihotomna, složenost klasnih interesa se komplikuje jer postoje „kontradiktorne pozicije unutar klasnih odnosa” (pa tako neke klasne pozicije podrazumevaju da istovremeno i eksploatišu i bivaju eksploatisane). No, svakako ono što je u kontekstu Alfordovog i Fridlendovog modela važno, prvo pitanje odnosilo bi se na to kojim klasama je u interesu da društveno-ekonomska formacija bude kapitalistička odnosno socijalistička. Drugi nivo odnosio bi se na to da odredimo materijalne interese i klasnu poziciju u društvenoj strukturi s obzirom na varijacije u pravilima kapitalizma – bilo da pitanje „koja su pravila igre” postavljamo u okviru velikih kapitalističkih varijacija (pravila u okviru neoliberalnog kapitalizma ili pravila socijaldemokratskog kapitalizma države socijalnog staranja). Konačno, poslednji nivo podrazumevao bi traženje optimalnih strategija ljudi u obezbeđivanju svojih materijalnih interesa. Na ovom nivou pojedinci se ne pitaju šta je to, odnosno koja pravila bi učinila njihov život boljim, niti da li bi uopšte trebalo promeniti igru, već su njihova pitanja usmerena na poboljšanje svog položaja u zadatim pravilima. Tako se pojedinci pitaju da li treba da pokušaju da pređu u drugi položaj (da promene klasnu poziciju), da li da se udruže sa drugima kako bi poboljšali svoj položaj, da li treba da se usavršavaju kako bi svoje materijalne interese zadovoljili i slično (*Ibid*: 13-131).

Kada govorimo o prekarijatu i radničkoj klasi, trebalo bi utvrditi koliko se njihovi interesi razlikuju u pogledu same igre (kapitalizma), pravila igre i pokreta koji se povlače unutar same igre. Na nivou same igre, „ako neko veruje da je moguća demokratska socijalistička alternativa kapitalizmu, čak i ako nije dostižna u trenutnim istorijskim okolnostima, onda prekarijat i radnička klasa očigledno zauzimaju isto mesto u okviru klasne strukture. Materijalni uslovi života ljudi na obe pozicije unutar kapitalizma bili bi poboljšani u alternativnoj ekonomiji izgrađenoj oko različitih oblika društvenog vlasništva, demokratskog osnaživanja nad širokim investicionim prioritetima, ekspanzivnog sektora dekomodifikovanih javnih dobara, zadružnog oblika tržišnih odnosa i ostalih komponenti demokratskog socijalizma” (*Ibid*: 132). Sledeće, trebalo bi utvrditi da li su interesi prekarijata i proletarijata isti u kontekstu samih pravila kapitalizma. Drugim rečima, da li prekarijat i proletarijat dele iste želje o promeni postojećih pravila neoliberalnog kapitalizma. Iako su materijalni uslovi života prekarijata možda i lošiji od proletarijata, Rajt analizira Stendingove predloge iz Povelje prekarijata i politike koje zagovaraju promenu (v. Standing, 2014). Povelja broji ukupno 29 tačaka (od regulacije fleksibilnog rada, preko promovisanja udruživanja, dekomodifikacije obrazovanja do uvođenja osnovnog dohotka i oživljavanja deliberativne demokratije), a Rajt zaključuje da je reč o progresivnim predlozima koji bi svakako uticali pozitivno na živote ljudi koji pripadaju prekarijatu i svi su u interesu prekarijata (bilo da pozivaju na promene u pravilima igre ili čak na promenu pravila koja bi ukoliko se primene dosledno mogla i da odrede emancipatorsku alternativu kapitalizmu). Međutim, sve što važi za prekarijat, na ovom drugom nivou analize, važi i za proletarijat. Ne postoji nijedna tačka iz Povelje koja ne bi odgovarala interesima proletarijata, sve i da značajno više doprinosi prekarijatu. Sa druge strane, ovi predlozi nisu u interesu plutokratske elite iz Stendingove sheme (jer bi to uticalo na smanjenje njihove moći, bogatstva i autonomije), nisu u interesu ni za veći deo salarijata (posebno za dobro plaćene u korporativnim gigantima), a za *proficians* iako bi neke tačke *Povelje* bile bezazlene, druge bi značajno dovele do urušavanja njihovih pogodnosti.

Međutim, na drugom nivou ove analize, trebalo bi postaviti i suprotno pitanje, da li su interesi proletarijata na nivou pravila igre isti kao i interesi prekarijata, odnosno da li bi nešto što bi zagovarali pripadnici radničke klase moglo negativno uticati na položaj prekarijata. Ovde je analiza već malo komplikovanija. Recimo, da li bi promene u zakonima koje bi zaštitile radnike od otpuštanja negativno uticale na dualnost tržišta i šta bi to značilo za prekarijat. Sporedni efekat nekih zakonskih promena koje su u interesu radničke klase (odnosno stalno zaposlenih radnika) mogao bi nepovoljno delovati na prekarijat u smislu otežavanja onima koji su na privremenim/povremenim poslovima da pređu na stabilne radne ugovore.

Rajt je ovde jasan, prekarijat se u tom smislu može videti kao deo radničke klase: „Različiti segmenti klase dele iste opšte interese nad optimalnim pravilima igre u kapitalizmu, ali se razlikuju

u relativnom prioritetu potencijalnih promena u postojećim pravilima i mogu imati suprotstavljene interese nad određenim pravilima u određenim istorijskim kontekstima. Ovde su pitanja prilično složena, jer iako je istina da bi, izolovano, stvari poput povećanja zaštite radnih mesta zaposlenih radnika mogle naštetiti prekarijatu, politički uslovi koji bi zapravo omogućili ozbiljnu revitalizaciju zaštite radnih mesta i sindikalnih kapaciteta takođe dovode do politika korisnih za mnoge u prekarnom položaju u radničkoj klasi. Obim stvarnih sukoba interesa zbog promena u pravilima igre između prekarijata i ostatka radničke klase, prema tome, zavisi od karaktera političkih procesa koji organizuju takvu borbu. Drugi mogući način da se razumeju ove tenzije između prekarijata i ostalih segmenata radničke klase je njihovo tumačenje kao odraz određene vrste kontradiktornog položaja u klasnim odnosima u kapitalizmu dvadeset prvog veka. Ovde bi ideja bila da oni radnici koji još uvek imaju izvršna prava na svoj posao (a to je deo radničke klase iako je u opadanju), imaju i neku vrstu ograničenog imovinskog prava (...) Mogu da daju otkaz, ali ne mogu da dobiju otkaz. Potpuno proleterizovani radnici nemaju takva prava, slično kao što su fabričkim radnicima iz industrijske revolucije sredinom XIX veka nedostajala sva prava i zaštita posla. Oni radnici koji imaju takva kvazi-imovinska prava na svojim radnim mestima su, dakle, u prepoznatljivoj vrsti protivrečnih položaja u klasnim odnosima. Na ovaj način uobličavanja problema, veći deo prekarijata čvrsto stoji u radničkoj klasi zajedno sa ostalim radnicima kojima takvo stanje snažnih radnih prava nedostaje, dok najsigurnije zaštićeni radnici zauzimaju privilegovani protivrečni klasni položaj” (Wright, 2016: 133-134).

Konačno, na trećem nivou analize, u pogledu toga koliko se razlikuju klasni interesi i sa njima usaglašeni „potezi” u kapitalističkoj igri, stvar je dodatno kompleksna. Štaviše, ako su interesi pripadnika određene klase određeni homogenim potezima koje bi pojedinac povlačio, onda bi se i za radničku klasu moglo diskutovati da li je klasa, a o prekarijatu da ne govorimo. Naime, dok su interesi definisani samo na poteze u igri, interesi radnika koji se nalaze u različitim sektorima privrede ili zanimanjima mogu se razlikovati. Sam Standing priznaje da su interesi prekarijata u ovom pogledu podeljeni, jer se razlikuju strategije, recimo, migranata i zaposlene omladine koja radi na privremeno-povremenim poslovima. Dakle, prekarijat je ili deo radničke klase ako klasu i klasne interese analiziramo sa pozicija pravila igre savremenog kapitalizma ili, ako klasu odredimo homogenim interesima koje definišu konkretna pravila igre i potezi koje se povlače, onda je prekarijat skup nekoliko različitih klasnih pozicija. Da sumiramo, Rajt zaključuje da u kontekstu borbe za tri različite vrste moći, prekarijat i proleterijat imaju zajedničke interese kada su u pitanju sistemska (koja odgovara na pitanje „koja igra se trenutno igra”) i institucionalna moć (odgovara na pitanje „koja su pravila igre”), dok eventualno različite interese mogu imati kada je reč o situacionoj moći („nadigravanje” u okviru postojećih pravila). Rajt ostavlja mogućnost da se prekarijat naziva klasom za retoričke potrebe koje bi pomogle pripadnicima prekarijata da podignu svest zaposlenih o prekarnim uslovima na tržištu rada, te kako bi se legitimisala i konsolidovala potencijalna kolektivna akcija. Upravo ovako Rajt i tumači Standingovu Povelju prekarijata. Ipak, kako sam podvlači, „ako je klasna analiza takođe namenjena da nam pomogne da razvijemo koherentan, dosledan način teoretskog razumevanja socijalnog miljea i mogućnosti transformacije, onda postaje važno da koncepti koje koristimo imaju precizna značenja koja osvetljavaju prirodu zajedničkih i sukobljenih interesa i potencijalne kolektivne kapacitete. U ove svrhe, tretiranje prekarijata kao klase - čak i kao klase-u-nastajanju - više prikriva nego što otkriva” (Wright, 2016: 135).

2.7. Mogućnosti kolektivnog organizovanja i delanja prekarijata

„Još je Hegel zapazio da u građanskom društvu nije problem siromašni nego nezadovoljni. Nije siromašni nego je probuđeni pretnja kapitalizmu” (Kuljić, 2018: 87).

Jedna zaokružena teorija bi trebalo da sredi i objasni postojeće iskustvene podatke, ali i da bude heuristički plodna, pa i primenjiva. Heuristička plodnost teorije ogleda se upravo u konstantnom postavljanju i rešavanju novih pitanja. „U složenijim sistemima, s izrazito razvojnom tendencijom, teorijsko povezivanje pojedinačnih zakona može znatno povećati mogućnost strukturalnih i još više dinamičkih predviđanja. (...) Što je neki društveni proces značajniji, to treba očekivati da će on povlačiti obimnije promene u više drugih oblasti društvenog života” (Milić, 1965: 231). Pitanje koje se odavde nameće jeste kakva je budućnost prekarijata, da li je on sposoban za kolektivno delanje i organizaciju. Standing tvrdi da će se proces prekarizacije neumoljivo nastaviti a da će posledica biti gotovo potpuna privatizacija države, što otvara prostor za (samo)organizovanje i otpor, te da su prekarni radnici politički obezličena masa, koja ipak može potencijalno da postane deo socijalne pobune. Naime, nemogućnost profesionalne mobilnosti, dugotrajnost prekarnog stanja, strah za sopstvenu budućnost, kao i statusna frustracija, stvaraju od prekarijata potencijalnu buduću snagu (Standing, 2012: 691).

Kapitalizam se uvek transformisao u interakciji različitih aktera, a ta interakcija je složena i dinamična. Iako su neke promene globalne, njihove karakteristike mogu biti drugačije u zavisnosti od nacionalnog konteksta i to korelira i sa društvenim protestima. Mogli bismo primetiti da savremene mobilizacije društvenih aktivista i demonstancije odražavaju siromaštvo nižih klasa, ali i proleterizaciju srednje klase. Marksisti su govorili da priroda kapitalizma u svom krajnjem ishodu direktno utiče na mobilizaciju potlačenih klasa. Iako se marksistički san o ujedinjenju svih potlačenih koji će zbaciti buržoaziju i stvoriti novu društveno-ekonomsku formaciju nije nikada do kraja realizovao, mnoga istraživanja su govorila o ulozi radničke klase u borbi za politička, socijalna i građanska prava, a koja su ugrađena u koncepciju demokratije. No, „čini se da se socijalna osnova za protest zapravo menja. Empirijska istraživanja su posebno ukazala na prekarijat - uglavnom mlade nezaposlene ili podzaposlene - kao glavnu osnovu za nedavne mobilizacije demonstancije. Gledajući proteste protiv mera štednje, nekoliko istraživača primetilo je važnost pojave nove generacije, koju karakteriše specifično stanje u društvu. Od Arapskog proleća, preko Evrope, do Sjedinjenih Država, glavna socijalna komponenta protesta 2011. i nakon toga bili su mladi, često visokoobrazovani, nezaposleni ili nesigurni radnici” (Della Porta, 2015: 150-151). S obzirom da smo koristili shemu različitih analitičkih nivoa za određenje prekarijata u Srbiji, valja se pozvati i na definiciju Mladena Lazića za klasno delanje. Naime, „klasno delanje se može odrediti kao kolektivna aktivnost usmerena na održavanje, odnosno poboljšavanje konkretnih uslova grupne reprodukcije unutar uspostavljene strukture društvenih odnosa u određenoj zemlji” (Lazić, 2011: 40). Ipak, ovaj potencijal za promenu moguće je aktivirati tek ukoliko pripadnici prekarijata postanu svesni zajedničkog položaja i zajedničkih interesa, te prevaziđu ostale linije razdvajanja kao što su etnička vezanost, pol, migrantski status i sl.

Da bismo razumeli na koji način smo dospeli u situaciju da pripadnici prekarijata nemaju razvijenu klasnu svest i da je veoma upitna mogućnost kolektivnog delanja, neophodno je razumeti procese koji su delovali u XX veku a koji su oslabili klasnu svest najamnih radnika. Dok je druga polovina XX veka donela „smrt seljaštva”, radnička klasa sve do 80-ih nije osetila velike demografske zemljotrese. Štaviše, globalno posmatrano, do pada udela radničke klase dolazi tek od 80-ih i 90-ih godina XX veka (Hobsbaum, 2002: 231). Erik Hobsbaum tvrdi da se kriza radničke klase u starom

industrijskom svetu jasno mogla videti i pre nego što je primećeno njeno globalno opadanje. Reč je o tome da je došlo do krize klasne svesti. Naime, ovaj autor navodi tri elementa koja su do Zlatnog doba omogućila razvijenu klasnu svest radničke klase. Najpre, na kraju XIX veka, iako radnička klasa nije bila homogena po svojoj strukturi, političke partije i pokreti su joj se obraćali kao radnicima, ona je naučila sebe da vidi kao jedinstvenu radničku klasu „i da se prema toj činjenici odnosi kao prema najvažnijoj stvari u vezi sa njihovom situacijom ljudskih bića u okviru društva” (*Ibid*: 233).

Dalje, distinkcija između plavih i belih okovratnika je bila vrlo izražena. Životni stil i životne šanse plavih okovratnika jasno su bili odvojeni od belih okovratnika. Najzad, identitet radnika je bio kolektivistički, „mi” je bilo ispred „ja”, postojala je svest da pojedinci koji dele isti socijalni položaj kao i oni ne mogu poboljšati svoju sudbinu individualnom akcijom. Era države socijalnog staranja, Zlatno doba, donelo je sa sobom upravo krizu klasne svesti. Hobsbaum i u pogledu krize klasne svesti prepoznaje nekoliko značajnih uzroka koji su je proizveli. Masovna proizvodnja i globalizacija učinile su dostupnim ono što je nekada bilo rezervisano samo za manjinu, načini provođenja slobodnog vremena su se promenili, javni prostor zamenjen je privatnim, a time je oslabljeno i građenje odnosno održavanje kolektivnog identiteta radničke klase. Činilo se da je svima bolje - nije isto nemati nikakav automobil i imati Yugo, bez obzira što je neko drugi vozio Mercedesu.¹³⁷

Drugi faktor koji je doprineo slabljenju i krizi klasne svesti radničke klase Hobsbaum pronalazi u internim pukotinama koje su podelile radničku klasu – viši slojevi radničke klase koji su se prilagodili eri visokotehnoške proizvodnje mogli su da imaju koristi od tržišta, te su počeli sa visine da gledaju na niže slojeve radničke klase i poreze koji odlaze na socijalna izdvajanja za najniže slojeve. Rezultat ovakve podele jeste „oživljavanje diskursa viktorijanske podele na dolične i nedolične siromahe” (Hobsbaum, 2002: 235), kao i ideološko približavanje gornjeg sloja radničke klase desničarskim političkim partijama. Interna podela unutar radničke klase nije postojala samo u navedenom pogledu, kao nove demarkacione linije sve više su počele da se javljaju etničke i rasne podele, što je došlo sa masovnim migracijama, a potpomognuto slabljenjem tradicionalnih socijalističkih pokreta. Naposletku, na promenu radničke klase uticala je i feminizacija radne snage (*Ibid*). Sve navedeno rezultiralo je ne samo u padu stope sindikalnog organizovanja, štrajkačke aktivnosti, dekoordinaciji i decentralizaciji sistema kolektivnog pregovaranja, već i u umanjenju stepena zaštite proisteklih iz kolektivnih ugovora (Betarini, prema Stojiljković, 2016: 17).

U takvoj konstelaciji stvari, fragmentisanje i atomiziranje onih koji su u podređenom položaju, dodatno je olakšano. U okviru političkog podsistema država i njeni aparati održavaju i osiguravaju jedinstvo vladajuće klase (podsetimo, različiti slojevi unutar ove klase mogu imati konkurentne ali ne i antagonističke interese) putem različitih političkih stranaka, organizacija, udruženja, pokreta, dok je jedinstvo potčinjenih (prekarijata i najamnih radnika uopšte) onemogućeno zahvaljujući fragmentisanju organizacija, bilo da su to političke stranke, pokreti ili nešto treće. Upravo je fragmentacija radnika u okviru ekonomskog društvenog podsistema jedna od osnovnih strategija vladajuće klase kako bi uzurpirala jedinstvo i svest o zajedničkom interesu radništva. Pored fragmentacije „ekonomskog kolektivnog predstavljanja radnika” tj. sindikata, „najsnažniji mehanizam fragmentacije radnika jeste sam način organizacije proizvodnje, pa u tom smislu tzv. fleksibilizacija poslova predstavlja izuzetno moćno savremeno sredstvo te fragmentacije” (Lazić, 2011: 41). Konačno, fragmentacija najamnih radnika je posebno složena u kulturnom podsistemu,

¹³⁷ „Kombinacija buma stoleća, pune zaposlenosti i društva prave masovne potrošnje potpuno je preobrazila živote ljudi iz radničke klase, a nastavljala je da ih menja. Po standardima svojih roditelja, a i stvarno, ako su bili dovoljno stari, i prema njihovim uspomena, više nisu bili siromašni. (...) televizija je odlazanje na utakmice učinila izlišnim, isto onako kao što su televizija i video učinile nepotrebnim odlazanje u bioskop, ili kao što su telefoni ukinuli potrebu da se ogovara sa prijateljima na trgu ili na pijaci. Sindikalisti ili članovi partije koji su nekad dolazili na mitinge po preduzećima ili na javne političke skupove, koji su između ostalog bili i oblici razonode i zabave, sada su mogli da misle na privlačnije načine da utroše vreme, sem ukoliko nisu bili abnormalno borbeni. (...) Blagostanje i privatizacija su razbili ono što su siromaštvo i kolektivizam na javnom mestu pre toga sjedinjavali” (Hobsbaum, 2002: 234-235).

gde se uz pomoć društvenih vrednosti, koje nameću interesi vladajuće klase, obrazuju poželjne ciljeve, potrebe i akcije, dok se istovremeno fragmentiše radništvo i klasni interesi potčinjenih klasa. „Možda će za prekarijat važiti ono što je Veber govorio o proleterijatu (...) čak ni proleter i ne delaju kolektivno u svojstvu celokupne klase, već to čine samo delovi radništva koji su organizovani u sindikate ili partije. Ukratko, ukoliko klasu karakteriše atomizacija i partikularnost interesa, snažniji uticaj će imati neki drugi vrednosni imperativi poput političkih ili religijskih” (Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018: 541-542).

Prekarijat je za one autore koji smatraju da je to globalna klasa u nastanku, ujedno i društvena grupacija koja samo poseduje potencijal da postane klasa, a trenutno je samo amorfn, difuzna, heterogena masa. Već je pomenuto da za Stendinga prekarijat čine tri velike grupe građana: nekadašnji „pali” proletarijat, nepripadajući građani (migranti i manjine) i tzv. kreativni prekarijat. Prva grupa se sastoji od onih koji potiču iz starih radničkih porodica, nisko su obrazovani i skloni su da svoj osećaj uskraćenosti i frustracije povežu sa izgubljenom prošlošću, stvarnom ili zamišljenom. Oni tako slušaju glasove krajnje desnice i za svoje probleme krive drugu, pa čak i treću podgrupu prekarijata. Njih Stending naziva atavisti. Drugu veliku grupu prekarijata čine migranti i manjine, koji imaju snažan osećaj relativne uskraćenosti, pre svega jer nemaju osećanje pripadnosti i onoga što bi mogli nazvati svojim domom. Gledano iz perspektive političkih aktera, oni su relativno pasivni i isključeni, sa povremenim „iskakanjem” iz svoje pasivnosti, kada vidimo kratkoročne talase kolektivnog besa, čiji se plamen brzo ugasi.¹³⁸ Ova druga grupa prekarijata su nostalgici. Najzad, poslednju grupu čine prekvalifikovani, mladi obrazovani ljudi, koji u svom nestabilnom i neredovnom zaposlenju doživljavaju iskustvo statusne frustracije i uskraćenosti za bolje mogućnosti i svetliju budućnost. Stending ih naziva boemima, ali kako su oni potencijalno transformišući deo prekarijata, nova avangarda, alternativni naziv im je i naprednjaci (*progressives*).

Sve tri grupe, veli Gaj Stending, odbacuju političke agende nastale u XX veku, uključujući i socijaldemokrate i konzervativne hrišćanske demokrate. Kada je reč o socijaldemokratiji koja je iznedrila državu socijalnog staranja, Stending veruje da ona prekarijatu nudi povratak u prošlost, a

¹³⁸ Konvencionalan način traženja alternative lošim životnim uslovima, pre svega za ekonomske migrante, jesu dve osnovne strategije delovanja: pojedinci koji žive u lošim životnim uslovima mogu ili da napuste zemlju iz koje potiču i krenu u potragu za boljim životom ili da se pobune. U prvom slučaju reč je o strategiji izlaza, a u drugom o strategiji tzv. podizanja glasa. Reč je o dve opcije aktivnog delovanja o kojima je još početkom 1970-ih pisao ekonomista Albert Hiršman (Albert Hirschman), govoreći o opcijama koje stoje na raspolaganju nezadovoljima u okviru radne organizacije ili čak države. Postoji i treća opcija, ali ona se može smatrati pasivnim delovanjem, koje produžava *status quo*, a to je lojalnost i prećutno odobravanje trenutnog stanja (Hear, 2014). Pojedini autori, poput Harta i Negrija (Hardt and Negri) smatraju da promena i pobuna protiv savremenog neoliberalizma mogu da dođu iz redova prekarijata (premda koriste termin množstvo). Upravo kod migranata, koji su najugroženiji, javlja se nagon da pruže otpor, te se u migrantskom pokretu krije potencijal za borbu, a njihova borba može da inspiriše i ostale društvene grupacije. Ovi autori sanjare o tome da bi migranti mogli biti posebna kategorija u množstvu koja objedinjuje revolucionarni potencijal. Savremeni migratorni tokovi na određeni način testiraju granice kapitalističke kontrole, a prekarnost migranata preti da se proširi na celokupnu radnu snagu, te da borbeni pokret postane zaista globalan i revolucionaran. Kao potvrda ovakvih predviđanja navode se dva velika talasa protesta za prava useljenika, koji su privukli veliki broj građana i aktivista: prvi su protesti i demonstracije održane krajem 2013. godine u Hamburgu u znak solidarnosti sa tzv. *Lampeduza izbeglicama* (izbeglice koje su dobile naziv po italijanskom ostrvu na koje su stizali iz Afrike, a odakle su se dalje kretali ka drugim delovima Evrope, pre svega Nemačkoj), a drugi transnacionalni marš solidarnosti iz maja 2014. godine *Sloboda nije Fronteks* (*Freedom Not Frontex*), održan u Briselu i koordinisan od strane evropskih *sans-papiers* pokreta (pokreti migranata bez dokumenata, u doslovnom prevodu „bez papira”; inicijalni pokret nastao je u Parizu 1996. godine, kada je oko 300 afričkih imigranta zauzelo jednu crkvu kako bi sprečili najavljenju deportaciju i proklamovali parolu „Papiri za sve”, a njihovo okupljanje inspirisalo je i privuklo i sve ostale grupe u državi koje su imale status koji im je dozvoljavao da samo privremeno ostanu u Francuskoj; nakon ovog pokreta, nastajali su slični pokreti na tlu Evrope, za koje je vremenom ustaljen zajednički naziv - *sans-papiers* pokreti (v. Callaway, Martin, 1998)). Ovi primeri pokazuju na koji način prekarni položaj može voditi ka mobilizaciji i kako je, možda, u budućnosti moguće govoriti o zajedničkoj akciji prekarijata i definisanju jedne šire strategije za otpor neoliberalizmu i dehumanizovanom kapitalizmu (Schierup, Jørgensen, 2016; Jørgensen, 2015). No, za sada, kapitalizam opstaje insistirajući na rasnim, konfesionalnim, etničkim različitostima, a priroda prekarnih oblika rada onemogućava prekarijat da prevaziđe različitosti i uvidi zajednički položaj, pre svega, na tržištu rada (Marković, 2018).

ne shvata da je u svojoj srži prekarijat otuđen od prošlosti.¹³⁹ Premda prekarijat nema političku reprezentaciju, bilo u nekoj partiji ili pokretu, to ne znači da je on apolitičan. Kao jedan od najvećih zadataka koji je pred prekarijatom jeste da prevaziđe svoju, kako je Standing naziva, „primitivnu fazu pobune” koju je započeo talasom protesta u svetu 2011. godine. Ovaj autor veruje da prekarijat kao društvena grupacija zna protiv čega se bori, ali da još uvek nije postao klasa za sebe koja bi bila nosilac istinskih promena. U tom smislu Standing upozorava i na značaj jezika i diskursa koji se koriste u javnom prostoru. Naime, jedno od velikih dostignuća neoliberalne ideologije jeste i jezička hegemonija kojom je ovladao socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim diskursom. Kao jedan od najvećih izazova, pa i neophodnog uslova promene, jeste kreiranje nove poželjne vizije budućnosti i novog diskursa napretka kroz kolektivno delanje. On ne veruje da bi „revolucionarni” diskurs bio od prevelike pomoći, jer je opterećen balastom prošlosti i događajima koji su se vezivali za ovaj diskurs u protekla dva stoleća. Ujedno, ne treba da bude ni „reformistički”, jer bi se njime samo očuvao *status quo*. Zapravo, da bi bio delatan, prekarijat bi morao da bude transformativan i to prvenstveno u pogledu spoznaje da globalni tržišni neoliberalni sistem zahteva drugačiji sistem distribucije resursa (Standing, 2015). S obzirom na to da su revolucionarni pokreti oni koji su usmereni prema radikalnim promenama kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije u potpuno novi sistem, a reakcionarni pokreti su oni koji su usmereni ka promenama koje svoje ideale nalaze u prošlosti, Standingu se ne može pripisati ideja da prekarijatu daje revolucionarni (premda on to sam i priznaje) niti reakcionarni potencijal. Isto tako, iako tvrdi da se ne zalaže za „reformu” već „transformaciju”, zapravo je reč samo o reformaciji kapitalističke regulacije društvenih odnosa, koja bi zamaskirala protivrečnosti kapitalizma (a koje je neoliberalizam samo ogolio).¹⁴⁰

Iluzorno je, veli Standing, očekivati da prekarijat u budućnosti iskusi rast realnih zarada, a posebno dostojanstven život. Ako je jasno da tradicionalni akteri društvenih promena više nemaju snagu XX veka, pre svega političke partije i sindikati, onda bi možda glavne pokretače promena trebalo tražiti upravo u heterogenom prekarijatu. Dok je nekadašnji proletarijat izgradio radnički identitet, prekarijat je u potrazi za svojom osnovom koja bi činila njihovu društvenu solidarnost, jer ovaj osnov više ne može da počiva na programima državnih planova i političkih stranaka, već na različitim elementima prostornosti u kojima dela, a to je digitalni prostor i grad (Răb, Răb, 2015).

Aleks Foti i Gaj Standing u svojoj drugoj knjizi koja je „nastavak” najpopularnije knjige o prekarijatu upravo i aludira na mogućnosti kolektivnog delanja prekarijata (knjiga iz 2014. godine *Povelja prekarijata: od nepripadajućih do građana*), predlažući progresivne politike koje bi mogle oblikovati viziju društva u kojem sadašnja nejednakost i prekarnost smanjuju (Jørgensen, 2015: 1-7). Na prekarijatu je da se bori za novi sistem raspodele, odnosno da postane svestan da će se sve veći udeo ukupnog dohotka i dalje kretati ka finansijskom i globalnom kapitalu, pre svega ka elitama. Za socijaldemokrate, kao i za radničke sindikate, put ka napretku je viđen u zahtevima za

¹³⁹ Kao ilustrativni primer Standing navodi jedan od grafita pokreta *Indignados*, koji je glasio „Najgora stvar bi bila da se vratimo staroj normalnosti” (*The worst thing would be to return to the old normal!*).

¹⁴⁰ Sličnog, reformatorskog usmerenja je i Aleks Foti. „Ako je egalitarno rešenje kapitalističke krize pronađeno protiv nacionalsocijalizma u prošlom veku, ono se može naći i protiv nacionalnog populizma u ovom veku. Kapitalizam se može reformisati. Reformisan je pre, tokom *Belle Époque*, i ponovo posle Drugog svetskog rata. Međutim, danas nam je potrebna istovremena revizija i socijalne i ekološke regulacije kapitalizma. Eksperimentisanje sa socijalnom regulativom bilo je uspešno i ranije, ali ekološka regulacija nije. Ako Piketijeve zakone kapitalističkog kretanja smatramo validnim, a mislim da bi to trebalo da učini bilo koji levo orijentisani pojedinac, onda se rast mora ponovo pokrenuti, tako da može skočiti iznad stope profita i smanjiti disparitet kapitala i rada. Međutim, ovaj „crveni” (socijalistički) cilj nameće se da se sukobi sa „zelenim” (ekološkim) ciljem, jer bi dodatni rast doveo do još većih emisija ugljenika, gurajući planetu dalje ka ekološkom haosu” (Foti, 2017: 40). Centralnu ulogu političkog subjekta ovaj autor, inače jedan od osnivača EuroMayDay pokreta, pridaje upravo prekarijatu. Kako sam navodi, prekarijat možda nije 99% već 15% do 25% radno aktivnog stanovništva, ali ni industrijska radnička klasa nije nikada činila više od trećine stanovništva, no politička i socijalna agenda ovog društvenog aktera je ipak prožela celu društvenu strukturu industrijskih društava. Drugim rečima, emancipacija radničke klase uspeła je da otvori vrata veće jednakosti u društvima generalno. Stoga je na prekarijatu da u ovom veku postigne potpunu emancipaciju od političke i socijalne inferiornosti, te da postane od klase po sebi klasa za sebe (*Ibid*: 42).

većim platama i sigurnosti zaposlenja. Međutim, otvaranje novih radnih mesta neće rešiti problem distribucije resursa i dohotka. Trebalo bi se vratiti onome što je još Hana Arent (Hannah Arendt, 1906-1975) nazivala „pravom da se imaju prava”. Prekarijat mora da se bori za socijalno-ekonomsku sigurnost, vraćanje kontrole vremena, kvaliteta znanja i obrazovanja, finansijskog znanja i kapitala u sopstvene ruke. Svi ovi elementi su nejednako raspoređeni, čak i više nego sam dohodak.

Proletarijat XX veka je imao sigurnost rada, socijalno osiguranje je moglo da osigura rizik od nezaposlenosti, bolesti, starosti, povreda na radu. Iako je i to bio manipulativni oblik sigurnosti, koji je pružala država, iako su se radnici morali pridržavali discipline i diktata rada, putanja razvoja pojedinca bila je sigurnost zasnovana na radu, u kojoj su pokriveni nepredviđeni rizici povezani sa radom. To je bila norma i očekivalo se da će sa daljim ekonomskim rastom to postati norma za sve, ali ovakva očekivanja su odavno izneverena. Suprotno tome, prekarijat se suočava sa neizvesnošću i životom „nepoznatih nepoznanica” (*unknown unknowns*), nepostojanjem mreže podrške, u kojem je svaki aspekt života neizvestan. Stoga je preraspodela sigurnosti od suštinske važnosti za predstojeću borbu prekarijata. Posebno je važna borba za preraspodelu kvaliteta znanja i obrazovanja. Neophodno je dekonstruisati mit o širenju obrazovanja i suprotstaviti se retorici „ljudskog kapitala” (*human capital*). Iako je danas više ljudi formalno obrazovano nego bilo kada u ljudskoj istoriji, obrazovanje je vrlo nejednako raspoređeno. Dok imućni imaju pristup obrazovanju koje im omogućava da budu inovativni u zaštiti sopstvenih interesa, prekarijat gradi svoj „ljudski kapital” u procesu školovanja koji ih navikava na stanje prekarizovanog uma. Ukoliko prekarijat želi da bude kreativan, umetnički, subverzivan, politički i moralni akter, borba za dekomodifikaciju obrazovanja je nužna. Borba za finansijsko znanje odnosi se na omogućavanje prekarijatu da bude efikasan u rešavanju finansijskih pitanja. Pri tom, Standing ne zaboravlja ni na klasnu saradnju prekarijata sa drugim klasama, pre svega sa manuelnim radnicima stare radničke klase, ali i sa salarijatom i *proficians*, jer je sve veći udeo pripadnika ovih klasa prožet strahom od neuspeha i pada u prekarijat.

Konačno, nakon „primitivne faze pobune”, koja je neophodan uslov razvijanja klasne svesti prekarijata, dolazi borba za predstavništvo, postojanje kolektivnog i individualnog glasa u svim državnim institucijama, medijima i mrežama javnih diskursa. „Kako se bude postizalo priznanje i predstavljanje, borba za novi sistem distribucije i za preraspodelu pristupa ključnim dobrima počće da apsorbuje kolektivne energije prekarijata i onih koji su mu srodni. Kapitalni fondovi, osnovni dohodak za sve, profesionalne zajednice, novi oblici sindikata ili udruženja sve više mame. Prekarijat se oblikuje” (Standing, 2015: 15). Standingovo čekanje da prekarijat postane klasa za sebe, valja dopuniti povratkom na Vebera. Za „Vebera klase nisu samosvesne i delatne grupacije (zajednice), a staleži jesu. (...) Isti klasni položaj, naime, može dati sasvim različito delanje. U okviru klasa mogu nastati udruženja klasno zainteresovanih (...) Ali, to su samo manji delovi klasa, to nije cela klasa koja jednodušno misli i dela. Radnička klasna borba nije delovanje cele sociološke klase, već samo delova radništva” (Antonić, 2009: 483). To ne znači da je u okviru jedne klase mogućnost delanja manjih grupa koje su organizovane nemoguća, odnosno da se one ne bi mogle zalagati za zaštitu svojih interesa i poboljšanje svog društvenog položaja, ali to ujedno ne znači da cela klasa može delati sinhronizovano, autentično i jedinstveno (Hajns, 2011: 106, Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018).

Iako se u velikom broju zemalja može pronaći poneka iskra kolektivnog delanja pripadnika prekarijata, ona je najčešće ograničena na određenu grupu radnika ili određenu fabriku. Drugim rečima, nema masovnijeg udruživanja i povezivanja, a čak i kada kolektivne akcije pojedinih radnika rezultiraju u ispunjenju radničkih zahteva, čini se kao da to nije dovoljan motivator za masovnije proteste. Bilo bi nemoguće izložiti svaki od pojedinačnih primera „mini” kolektivnog organizovanja prekarijata u različitim zemljama.¹⁴¹ Ono što ovakve minijaturne borbe rađaju svodi

¹⁴¹ Videti poseban broj časopisa *Capital & Class* (2020, Vol. 44, Issue 4), koji je posvećen primerima „mini” kolektivnog organizovanja prekarijata u Velikoj Britaniji (radnici Ubera, McDonalds-a, radnici u industriji igre itd).

se na zadržavanje u sektorskim okvirima (čak ne ni nacionalnim), sindikalno organizovanje, čak iako postoji, najčešće je vezano za javni sektor, veliki sindikati su previše institucionalizovani i birokratizovani da bi obuhvatili čitav spektar nesigurnih radnika, a manji sindikati su previše slabi (v. Gall, 2020). S obzirom da na to da ishod ovakvih „mini” organizovanja ne pokreće talas borbe za stvarno poboljšanje društvenog položaja niti dovoljno budi klasnu svest prekarijata i osvetljava njihove zajedničke interese u borbi protiv transnacionalne kapitalističke klase, okrenućemo se većim i poznatijim društvenim pokretima koji teoretičarima prekarijata ulivaju nadu da će u budućnosti moći da dođe do buđenja klasne svesti i kolektivnog organizovanja prekarijata. Naravno da se neće svi pripadnici prekarijata „klasno probuditi”, kao što se ni u radničkim pokretima XX veka nisu uključivali apsolutno svi pripadnici radničke klase, ali uspostavljanje kritične mase moglo bi otvoriti prostor za klasnu borbu.

Kao dobre primere i dalje značajnih klasnih interesa u društvenim pokretima i borbama danski sociolog Martin Bak Jergensen navodi EuroMayDay i pokret „Ogorčeni” (Indignados). Međunarodni pokret EuroMayDay nastao je 2004. godine, a korene ima u prvomajskim protestima u Milanu 2001. godine. Tada su se u Milanu okupili prvenstveno mladi kako bi izrazili svoje nezadovoljstvo radničkim sindikatima koji se nisu bavili pitanjima položaja mladih na tržištu rada. Prvobitno su EuroMayDay kao transnacionalnu mrežu pokrenuli italijanski demonstranti koristeći svoje kontakte u drugim zemljama sa ciljem da pitanje socijalne nesigurnosti postane tema kroz koju bi se stvorila evropska levo orijentisana protestna mreža. Do 2003. godine to je postao najvažniji i najbrojniji protest u Milanu, da bi 2004. godine londonski aktivisti objavili Midlseks deklaraciju evropskog prekarijata (*The Middlesex Declaration of Europe's Precariat*)¹⁴², koja je bila svojevrsni manifest angažovanih aktivista, a koji je uputio poziv za panevropski Prvi maj. Političku važnost EuroMayDay, ova neinstitucionalna aktivistička mreža širom Evrope, dobija 2005. godine kada je na stotine hiljade građana učestvovalo u protestima i uličnim paradama u preko 20 gradova širom Evrope (Milano, Barselona, Kopenhagen, Berlin, Helsinki, Pariz, Atina, Ljubljana, Maribor, Lisabon, Sevilja...).¹⁴³

Od svog osnivanja, ovaj pokret su organizovali pripadnici prekarijata i namenjen je borbi za globalnu socijalnu pravdu. U ovim protestima učestvovali su uglavnom mladi u svojim dvadesetim i tridesetim godinama, zaposleni na nesigurnim poslovima, nezaposleni, ali i značajan broj (i)legalnih, nedokumentovanih (*undocumented*) migranata. U nekim zemljama, poput Nemačke, mobilizacije demonstranata su dobile i veliki medijski odjek, a demonstranti su izvršili novo uokviravanje (*re-frame*) pojma prekarnosti kako bi jasno naglasili da je prekarijat nova samoodgovorna društvena grupacija dugotrajno nezaposlene i migrantske omladine (Doerr, 2010; Foti, 2017). Pokret je prekarijat video kao naslednika industrijskog proletarijata, fabrika više nije bila mesto radničkih borbi, već su se sada one preselile na trgovce, šoping molove i društvene mreže. Italijanski demonstranti su, u svetlu radikalnih transformacija globalne ekonomije potaknute neoliberalnom deregulacijom i novom informatičkom revolucijom, imali za cilj da reinterpretiraju diskurs oko značenja i svrhe Međunarodnog dana radnika. Značajan „saveznik” ovog pokreta prekarnih radnika u Milanu bio je autonomni studentski pokret u Rimu, koji je počeo da se bavi teorijskim promišljanjem prekarnosti. Bitno je napomenuti da je pokret u Italiji bio vrlo organizovan i aktivan, pre nego što se proširio van italijanskih granica: osmišljavane su pesme, leci, poster, nalepnice, internet mimovi (*memes*), parodije na tadašnju Italijansku nedelju mode i sl. Mreža EuroMayDay više ne postoji, već je mahom rekonstruisana u tzv. mreže bez granica (*no-borders networks*), koje deluju širom Evrope, ali čiji realni domet nije veliki (Foti, 2017: 9-19).

¹⁴² Midlseks je okrug u jugoistočnoj Engleskoj, koji gotovo u potpunosti (u današnje vreme kako se London širio) pripada širem urbanizovanom području Londona.

¹⁴³ Svaka zemlja imala je barem jedan pokret koji su zajedno činili EuroDayMay. Pokret je pokrenuo italijanski *San Precario*, koji je delovao u više italijanskih gradova, najpre povezujući se *Las Agencias* i *Yo Mango* pokretima iz Barselone, a potom tokom 2004. i 2005. godine i sa francuskim *Les Intermittents*, berlinskim *Fels*, belgijskim *Bob le Précaire* i *Liège's heretic*, španskim *Precarias a la Deriva* (Foti, 2017: 17-18).

Kada je reč o španskom pokretu „Ogorčeni”, valja se samo na kratko zadržati na društvenom kontekstu rađanja pokreta. Naime, efekti svetske ekonomske i finansijske krize iz 2008. godine pogodili su čitav svet, koji je ušao u recesiju nezapamćenu još od prethodnog veka, a jedna od zemalja koja se susrela sa ozbiljnim efektima krize je i Španija. Španska ekonomija je beležila ekonomski rast od 1990-ih godina pa sve do 2006. godine, da bi sa izbijanjem svetske ekonomske krize prvo doživela pad rasta, a već od drugog kvartala 2008. godine ona je bila u recesiji. To je sa sobom donelo porast stope nezaposlenosti, koja je iznosila 20,1% 2010. godine, a stopa nezaposlenosti među mladima iznosila je čak 53,2%. Dok je u Evropi tokom krize broj mladih zaposlenih opao za 14,8%, u Španiji je u istim godinama ova cifra iznosila 51,5%. Zabeležen je rast javnog duga Španije, sa 39,5% bruto domaćeg proizvoda u 2008. godini na 100,4% bruto domaćeg proizvoda u 2014. godini. Ujedno, 28% stanovništva nalazilo se u riziku od socijalne isključenosti, a u 2016. godini četvrtina radnih ugovora trajala je manje od sedam radnih dana (Petrović, 2019: 8-9). Španska vlada usvojila je niz mera štednje, a reakcija građana se videla i na levom i na desnom političkom spektru. Na levoj strani političke ose nastaje u proleće 2011. godine pokret „Ogorčeni”, koji se rađa na madridskom centralnom Trgu sunca (Plaza del Sol), kada grupa mladih radnika i studenata odlučuje da kampuje na trgu (postavljaju šatore) sve dok španska vlada ne čuje njihove zahteve. U samom pokretu moguće je uvideti dve osnovne niti u kritičkoj raspravi o krizi: jedna je bila ekonomska, čiji su komentari bili usredsređeni na fiskalnu konsolidaciju, mere štednje, ulogu institucija EU u upravljanju krizom, a druga nit je oscilirala oko pitanja demokratije, odgovornosti, legitimiteta, socijalne pravde, solidarnosti. Između ove dve niti izrastao je i narativ o „Ogorčenima”, a pitanje štednje i demokratije igralo je veliku ulogu u mobilizacijskom potencijalu ovog pokreta. Vrlo brzo pokret je rastao, protesti su se širili na sve veće gradove u Španiji, da bi postao sinonim za borbu protiv ekonomskog i političkog establišmenta, te socijalni protest koji je ukupno obuhvatio između šest i osam miliona građana (Foti, 2017: 124).

Kada je u pitanju ekonomska nit protesta, centralna poruka koja se slala bila je ta da politike štednje, koje se uglavnom vide kao smanjenje javne potrošnje pre svega kroz javni sektor obrazovanja i zdravstva radi fiskalne konsolidacije, jednostavno ne mogu funkcionisati, jer proizvode svet bede, konfuzije i haosa, kao i patnje ljudi na periferiji evrozone. Priroda politika štednje se opisivala kao antidemokratska, jer podriiva društvenu dobrobit, a smatrala se i odgovornom za neuspehe demokratije u pogledu rasta rasizma, ksenofobije i desničarske radikalizacije u Evropi. Rečju, u osnovi nezadovoljstva građana nalazio se argument nedostatka legitimiteta i odgovornosti. Bitno je napomenuti da je pokret predstavljan kao apolitičan, a u akademskim raspravama, s obzirom na jedinstveni i novi oblik društvene mobilizacije, opisivao je kao primer „podzemne politike” (*subterranean politics*), koja predstavlja novi oblik društvene mobilizacije, pre svega jer mobilizacija ne dolazi od strane tradicionalnih društvenih pokreta, političkih partija ili civilnog društva. Ovi protesti bili su specifični prema nekoliko osnova: izražavali su opštu frustraciju zbog neuspeha političkih elita i političkih praksi koje su reprezentovale te elite, imali su pre emancipatorsku nego populističku prirodu, učesnici su na nov način predstavljali svoje subjektivno iskustvo građanske participacije u politici, na delu je bilo i eksperimentisanje sa različitim formama participacije u protestima (dnevni zborovi na kojima su se odluke donosile konsenzusom učesnika, što je rezultiralo horizontalnošću protesta, odnosno nije postojao jedan ili više vođa, već su svi građani učestvovali) (Visvizi, 2013: 95-100).¹⁴⁴

¹⁴⁴ Kasnije će, upravo na talasima Ogorčenih nastati i Podemos, levičarska politička partija. „Mada jedan deo Indignadosa nije hteo da postane deo ove partije, veliki deo njih je to učinio. (...) Prvobitni način delovanja Podemosa bio je u potpunosti u skladu sa aktivnostima Indignadosa – idealističko okupljanje nezadovoljnih građana koji mirno protestuju protiv vladine ekonomske politike i korupcije u društvu. Internet je korišćen kao sredstvo mobilizacije zainteresovanih, a prvobitna zamisao je bila da se kroz direktnu participaciju građana u političkom životu (*grassroots activists*) dođe do rešenja za neke od ključnih problema španskog društva. Već na izborima za Evropski parlament 2014. godine Podemos iznenađuje sve i osvaja 8% glasova, te stiće ne samo porast popularnosti u Španiji, već i u mnogim delovima EU. (...) Podemos je na više različitih vrsta izbora koji su usledili u narednim godinama postigao uspehe, te se ustalio na španskoj političkoj sceni kao relevantna politička partija. (...) Podemos se, bar u prvih godinu dana postojanja, zalagao za sledeće ekonomske mere (od kojih su mnoge zvučale vrlo radikalno): reviziju javnog duga

Pokret „Okupiraj Vol Strit” (Occupy Wall Street) pratio je primer „Ogorčenih” i 17. septembra 2011. godine u parku Zukoti (nekadašnji Trg slobode) u Nju Jorku osvanuo je protestni kamp svih onih koji su se pobunili jer je poslekrizni finansijski kapital spašavan na račun običnih građana. Kao i „Ogorčeni”, i ovaj protest je simbolično predstavljao borbu protiv ekonomskih i političkih elita koje su opstajale na račun 99% građana¹⁴⁵, a u prvim redovima protesta našli su se mladi studenti, pripravnici, nezadovoljni radnici i nezaposleni. Oba pokreta su nazivana anarhopopulističkim, kao nove vrste ideologije koja je sazdana od miksa sajberanarhizma, antiglobalizacijskih i populističkih tendencija, a koja je sa tradicionalnim anarhizmom delila ideju o mrežnoj demokratiji (pa otuda su se kao veliki mobilizacijski potencijal pokazale društvene mreže). Maska Anonimusa (Anonymous) postala je simbol novog tipa revolucionarnih (ili „revolucionarnih”) težnji protestanata.¹⁴⁶ Kao i „Ogorčenima”, i „Anonimusima” je nedostajala jasna politička platforma, jasno iskazivanje ciljeva za koje se zalažu, bio je to amalgam različitih pojedinaca i žalbi na postojeći sistem, bez jasno definisanog zajedničkog interesa (Foti, 2017; Visvizi, 2013). Bez „razumnog skupa zahteva” i uklapanja u konvencionalni politički diskurs, pokret je označen kao primer novog tipa „političke neposlušnosti”, gde učesnici odbijaju svaku od mogućnosti da se uopšte povežu sa postojećim političkim poretkom. Tako, dok su jedni kritikovali pokret zbog nedostatka jasno definisanih ciljeva i strategije kojom bi balansirali između realnosti i ambicija, drugi su upravo u nejasnom definisanju ciljeva videli nameru učesnika „da svesno odbijaju da budu deo igre u kojoj pobednik odnosi sve i u kojoj građani nemaju efikasnu mogućnost učešća i suprotstavljanja lobistima korporacija u procesu donošenja zakona, te da jedino zato ne pristaju da u njemu učestvuju. (...) „Okupiraj Volstrit” namerno je odbio da konkretizuje svoje zahteve upravo zato što ne želi da se zadovolji partikularnom promenom – reformom sistema, već traži njegovu supstancijalnu promenu. Izostanak konkretnih zahteva u stvari je karakteristika koja bitno odvaja „Okupiraj Volstrit” od novih pokreta i orijentiše ga dugoročno na sasvim drugačiji način. To nije pokret jednog problema, niti identiteta, već sistemske promene, koja će biti dugog trajanja” (Radonjić, 2014: 26-27).

Španije, zaustavljanje procesa privatizacije zdravstvenog sektora, nacionalizaciju privatnih kompanija u strateški važnim sektorima – poput energetike, farmacije, zdravstva, transporta, obrazovanja, spuštanje granice za odlazak u penziju na 60 godina, uvođenje poreza na velika bogatstva, povećanje minimalne plate kao i utvrđivanje dozvoljene gornje granice za visinu plata” (Petrović, 2019: 10-11).

¹⁴⁵ Osnovni slogan bio je „Mi smo ljudi, mi smo 99%!” (*We are the People, We are the 99%!*).

¹⁴⁶ Brojni autori ostali su podeljeni u tome da li je reč o pokretima koji su novi društveni pokreti i zahtevaju sistemsku promenu ili je pak reč o pokretima koji se suštinski i ne razlikuju od onih koje smo upoznali u XX veku (v. Radonjić, 2014).

2.8. Prekarijat i demokratija

Dvadeseti vek bio je vek formalne demokratizacije, najpre Evrope, a potom i sveta. Ova demokratizacija sveta počivala je na četiri talasa: prvi je bio nakon Prvog svetskog rata (Nemačka, Austrija i druge države Centralne Evrope), drugi nakon Drugog svetskog rata (Nemačka, Austrija, Italija, Japan i drugi), treći talas započeo je sedamdesetih godina prošlog veka u Južnoj Evropi (Portugal, Grčka, Španija), a širio se Latinskom Amerikom, Istočnom i Jugoistočnom Azijom i drugim delovima sveta od 1980-ih nadalje, dok se četvrti talas odnosi priključivanje bivših socijalističkih zemalja svetskom kapitalističkom sistemu (Puhle, 2005). Krilatica koja je postala veoma popularna odnosila se na tzv. „konsolidovanje” demokratije u različitim režimima i posmatranje različitih ishoda ovakvih konsolidacija. Procesi demokratizacije ili demokratske konsolidacije se mogu međusobno veoma razlikovati i mogu se pratiti njihove različite putanje koje karakterišu konstelacije ne samo uključenih aktera, već i širi društveno-ekonomski, institucionalni i kulturni kontekst. Stoga su društveni teoretičari počeli da govore o različitim zrelim (*mature democracy*), učvršćenim (*embedded democracy*) i defektnim demokratijama (*defective democracy*), tankoj demokratiji (*thin democracy*), ekskluzivnoj demokratiji (*exclusive democracy*), tutorskoj demokratiji (*tutelary democracy*), delegiranoj demokratiji (*delegative democracy*), neliberalnoj demokratiji (*illiberal democracy*), umanjenim podtipovima demokratije (*diminished subtypes of democracy*), fasadnoj demokratiji (*façades democracy*), postdemokratiji (*post-democracies*) itd. (Merkel, 2004, Merkel, 2014, Puhle, 2005, Stojiljković, 2016).¹⁴⁷

U savremenoj stručnoj literaturi se mogu razlikovati tri koncepta demokratije: minimalni koncept, koncept liberalne demokratije i maksimalistički koncept demokratije.¹⁴⁸ Pod liberalnom demokratijom se generalno podrazumeva sistem vlasti u kom građani pristaju na svoje predstavnike vlasti, a ovi su zauzvrat ograničeni ustavom i dužni da poštuju individualna građanska prava. Lideri se biraju na slobodnim i poštenim izborima i poštuju politički pluralizam. To je oblik predstavničke demokratije u kojoj izabrani zvaničnici mogu donositi odluke u ime masa, a njihove odluke se vode i upravljaju ustavom koji garantuje da građanske slobode i prava nisu pogažene. Drugim rečima, vladavina i ovlašćenja demokratski izabranih predstavnika vlasti ograničena su i podelom vlasti (Anton, 2017). Minimalni koncept demokratije podrazumeva da „dokle god se u režimu održavaju slobodni i poštenu izbori – a to su svi izbori gde svi mogu da učestvuju i gde postoji neizvesnost ishoda – dotle može da se kaže da je poredak demokratski” (Pavlović, Antonić, prema Jovanović 2014: 509). Maksimalistički pristup demokratiji veli da zakonska garancija građanskih i političkih prava nije dovoljna da demokratija funkcioniše. Vlada je dužna da garantuje resurse koji su neophodni za korišćenje ovih prava. Ovi resursi moraju biti dodeljeni jednako svima, a jednakost u ovom smislu podrazumeva dopunjavanje građanskih i političkih prava socijalnim pravima. Dok neki maksimalističko određenje poistovećuju sa utopijskim, a drugi ga donekle poistovećuju sa

¹⁴⁷ Savremeni trendovi dedemokratizacije i depolitizacije država neretko se opisuju inkluzivnim pojmovima koji imaju prefiks „post”. Tako se govori i o postpolitici i postdemokratiji. Postpolitika (odnosno za neke autore postdemokratija) bi predstavljala svojevrsnu „imploziju političkog”, gde neoliberalna ideologija pitanje društvenih antagonizama uspešno svodi na „praktičnu politiku” koju rešavaju stručnjaci i eksperti, obesmišljavajući ideološku podelu na levicu i desnicu, sprovodeći stalna istraživanja javnog mnjenja, te čak i ukidajući politiku i političko, gde više nije bitno ko bi trebalo da čini političku zajednicu i na koji način bi ona trebalo da bude uređena, ključna institucija postaje korporacija (od čijih lobija zavise i političke partije i državne strukture), a građani na birališta izlaze samo da glasaju, premda je i sama izlaznost upitna kategorija, jer usled osećaja političke nekompetentnosti raste i politička apstinencija (v. Pešić, Trifunović Petrović, Birešev, 2019). Drugim rečima, demokratija se sve više svodi na formalno održavanje izbora, demokratske institucije i dalje postoje, ali su „prazne ljuštore bez političke energije” (<https://pescanik.net/prolece-postdemokratije/>, pristupljeno 2.3.2021).

¹⁴⁸ S obzirom na to da se kroz istoriju demokratija nikada nije javila kao jasna i precizna forma, navedena klasifikacija je samo jedna od mnogih. Tako se u literaturi razlikuju i fundamentalne nasuprot instrumentalnoj definiciji demokratije, „tanka” i „debeli” demokratija, ustavna, suštinska, proceduralna i procesu orijentisana definicija demokratije, ili pak, liberalna, neliberalna i pololiberalna demokratija itd. (v. Krivokapić, 2016; Puhle, 2005).

socijaldemokratijama (v. Jovanović, 2014; Merkel, Gileber, 2009), dotle prema izveštaju Fridom Hausa (Freedom House) 2010. godine u svetu od oko 200 posmatranih zemalja 123 zadovoljavaju uslove minimalnog koncepta, a samo oko 60 bi se moglo nazvati liberalnim demokratijama zasnovanih na vladavini zakona (Merkel, 2014).¹⁴⁹ Međutim, bez obzira koju definiciju demokratije koristimo, čak i ako smo skloni da pojedinim (polu)demokratskim režimima pripisujemo nove nazive specifičnog tipa demokratije u nacionalnom kontekstu, za ovaj rad je važno razmotriti odnos demokratije i kapitalizma.

Zagovornici kapitalizma kao sinonima za slobodno tržište, kapitalizam vide kao (presudan) nužan (ali ne i dovoljan) uslov demokratije. Pobornici ovakvog stava širenje individualnih sloboda, kao i demokratskih oblika organizacija, dovode u vezu sa širenjem kapitalizma (v. Rajt, 2016: 28). „Velika je vrlina kapitalizma, tvrdi Fridman, to što on sprečava unitarnu koncentraciju moći institucionalnim razdvajanjem ekonomske moći od državne moći. Kapitalizam dakle podupire društveni poredak s konkurentnim elitama, te time omogućuje i slobodu pojedinca i demokratsku političku konkurenciju. Istina, kapitalizam ne jamči demokraciju; u kapitalističkim društvima ima mnogo primjera autoritarnih država. (...) Čak i ako odbacimo jaku verziju Fridmanova argumenta – da je bez kapitalizma demokracija nemoguća – nema sumnje da je kapitalizam u uvjetima visokih razina ekonomske razvijenosti čvrsto povezan s demokratskim oblicima države” (Wright, 2011: 76).

Međutim, ako demokratiju posmatramo kao „vladavinu naroda”, kapitalizam je zapravo u tri važne tačke ograničavajući za demokratiju. Najpre, privatno vlasništvo na kojem kapitalizam počiva i vlasnička prava direktno smanjuju demokratskost, jer isključivanje demokratskih tela iz kontrole nad alokacijom kapitala utiče na sve građane. Vlasnici kapitala u praksi donose privatne odluke koje imaju dalekosežne kolektivne posledice, i to ne samo na one koji su u najamnom odnosu kod konkretnog kapitaliste. Ova činjenica podriva osnovnu ideju demokratije, a to je da postoji kolektivno odlučivanje o pitanjima koja su važna za kolektivnu sudbinu ljudi. Drugo, „demokratska politika” je uvek uslovljena kapitalističkim ulaganjima. Kolektivni (javni) prioriteti, poput obrazovanja i zdravstva, određeni su kretanjem kapitala i građani nemaju moć u pogledu alokacije agregatnog društvenog viška. Najzad, koncentracija kapitala i moći direktno podriva načelo političke jednakosti, koje bi trebalo svima da pruži, bez obzira na pol, rasu, versku pripadnost ili neke druge osobine, mogućnost da efektivno učestvuje u politici i političkim odlukama. „Premda je načelo jedna osoba – jedan glas u izbornom nadmetanju kritičan oblik političke jednakosti, njegovu efikasnost u jamčenju opće političke jednakosti u kapitalističkim demokracijama ozbiljno oslabljuju duboke međusobne veze između političke i ekonomske vlasti u kapitalizmu” (*Ibid*: 78).

Erik Olin Rajt tvrdi da kapitalizam „ograničava ostvarenje istinske individualne slobode i smanjuje obim smislene demokratije” (Rajt, 2016: 29), navodeći pet argumenata i primera u prilog svojoj tezi. Naime, pitanje istinske slobode ne može uopšte biti razmatrano sve dok svi građani nemaju opciju i mogućnost izbora, pre svega da kažu „ne”. Tako siromašni nemaju izbor da ne rade za nadnicu, dok bogati to mogu, siromašni nemaju opciju da prihvate volontiranje u cilju napretka u karijeri, dok bogati imaju taj luksuz. Dalje, u kapitalizmu je onemogućena demokratska kontrola alokacije resursa, ovu privilegiju imaju samo kapitalisti, a njihove privatne odluke utiču na sve građane. Pored toga, Rajt poslodavce i kompanije poredi sa tiranijom i diktaturom, jer je poslodavac taj koji uvek određuje uslove rada, čak i da radnik napusti poslodavca, primoran je da traži drugog koji će nametati svoje uslove rada, pa se tako koncepcija samoodređenja i autonomije podređuje privatnim sklonostima elite. Štaviše, direktno podiranje demokratije proizlazi iz činjenice da jedna mala grupa građana ima prioritet u odnosu na većinu, a to je jasno vidi u usmerenjima vlada svih država koje teže da stvore „povoljnu poslovnu klimu”. Najzad, kontrola političkog sistema nalazi se u rukama elite, a sama politička moć najčešće je povezana sa ekonomskom moći odnosno

¹⁴⁹ Wolfgang Merkel (Wolfgang Merkel), profesor uporednih političkih nauka i istraživanja demokratije na Univerzitetu Humboldt u Berlinu, smatra da kvantitativni pokazatelji i merenja Fridom Hausa nisu dovoljni, pre svega jer kvantifikacija nije dovoljno teorijski utemeljena i sadrži značajne elemente arbitrarnosti (Merkel, 2004).

bogatstvom (*Ibid*: 29-33).¹⁵⁰ Stoga Rajt zaključuje da „možda ne deluje tako, ali istinska sloboda i demokratija nisu kompatibilne sa kapitalizmom” (*Ibid*: 33).

Kapitalizam i demokratija počivaju na različitim principima i logikama – dok su za kapitalizam važna nejednako distribuirana imovinska prava, za demokratiju su važna građanska i politička prava; dok kapitalistička logika teži profitu (pa i monopolu), dotle demokratija teži opštem dobru; dok je u kapitalizmu na snazi hijerarhijsko odlučivanje, dotle se za demokratiju vezuju kompromisi, debate i većinsko donošenje odluka. Ovakav stav bi tvrdi zagovornici goreiznete ideje da je kapitalizam doprineo širenju demokratije kritikovali iz ugla da ne treba zaboraviti da se ovde vrši poređenje dva sistema, političkog i ekonomskog. No, jedno je sigurno – kapitalizam i demokratija (pokušavaju da?) koegzistiraju u savremenim društveno-ekonomskim sistemima. Konkurencija i izborne odluke igraju ključnu ulogu u oba slučaja, ali između demokratije i kapitalizma postoji i presudna razlika - dok kapitalizam proizvodi i reprodukuje se zahvaljujući koncentraciji bogatstva i kapitala, demokratije ne mogu koegzistirati sa sličnom konstelacijom i koncentracijom moći. Vreme države socijalnog staranja bilo je vreme kratkoročnog „braka” između kapitalizma i demokratije. Surova kapitalistička privreda bila je obuzdana intervencionističkom državom socijalnog staranja. Između države i tržišta, kao i između demokratskih i ekonomskih institucija, razvio se specifičan sistem jake međuzavisnosti. Ekonomski akteri su bili višestruko regulisani i društveno obavezni, a državno odlučivanje se ostvarivalo pod oznakom tripartitnog socijalnog dijaloga (poslodavaca, sindikata i države). Podsetimo, sve navedeno bilo je posledica čestih kritika kapitalizma u ime demokratije i socijalne pravde nakon iskustva brzog ekonomskog rasta nakon Velikog rata, Velike depresije, te političke i međunarodne krize koju su sa sobom doneli Drugi svetski rat i, nakon njega, uspostavljanje Istočnog bloka. Period između pedesetih i sedamdesetih godina XX veka mogao bi se nazvati „zlatno doba demokratsko-kapitalističkog suživota” (Merkel, 2014).

Međutim, logika odnosa kapitalizma i demokratije je „tenzična”, tržišna logika i rast društvenih prava mogli su jedno vreme ići ruku pod ruku, ali „stvarni trijumf kapitalizma u dvadesetom veku nije bio njegov uravnoteženi suživot sa demokratijom, već njegova zavidljiva sposobnost da se uspešno odvoji od društvenih i regulatornih okvira” (*Ibid*: 118). Wolfgang Štrek (Wolfgang Streeck) izdvaja četiri perioda koja su obeležila krizu demokratije izazvanu pobedom neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije: doba inflacije, kriza javnog duga, privatna zaduženost (privatizovani kejnzijanzizam) i pretnja dezintegracijom (suverena zaduženost) (Streeck, prema Stojiljković, 2016). „Demokratija se u tako kreiranom okviru suočava sa brojnim preprekama: institucije demokratije postaju fasada; političke odluke potiču od nekontrolisanih centara, privatnih učesnika i anonimnih tržišta; novac i lobiji se kamuflirani ulažu u stranke i izborne kampanje; dolazi do medijalizacije i manipulacija politike i razmaha političkog pokroviteljstva i klijentelizma. Posledično, gotovo zakonomerno na delu imamo i: ravnodušnost prema izbornim procesima i ograničeno učešće građana u političkom životu, neodgovornost stranaka prema zahtevima birača, kršenje ljudskih prava, koncentrisanje moći u elitističkim grupama, centralizaciju vlasništva, kontrolisanje masovnih medija i korupciju (...) Demokratija više nije samo sputavana, ona je i izbegavana” (Stojiljković, 2016: 18).

Ukratko, deregulacija tržišta i neoliberalni kapitalizam proizveli su velike društvene nejednakosti, a socioekonomska isključenost i nejednakost u velikoj meri su se transformisali u političku isključenost i nejednakost, posebno kada je reč o nižim društvenim slojevima. Takođe, transnacionalizacija tržišta, potpomognuta globalizacijom, rezultirala je značajnim gubitkom parlamentarnih ovlašćenja u korist izvršne vlasti, centralnih banaka i MMF-a, uz istovremeno umanjenje efektivne moći nacionalnih vlada. Od kasnih 1970-ih, protestni pokreti su se više fokusirali na kulturna nego na ekonomska pitanja. Rečju Hobsbauma, „fatalni virus za demokratiju

¹⁵⁰ Reč je o fenomenu „obrtnih vrata”, gde „veće bogatstvo na vrhu kupuje veći politički uticaj – putem davanja priloga kampanjama, lobiranjem i premeštanjem zaposlenih na visokim položajima iz privatnog u javni sektor i obrnuto” (Stojiljković, 2016: 16).

– podela po etničko-nacionalnim ili religijskim osnovama” (Hobsbaum, 2002: 109) zarazio je demokratsko tkivo nekadašnje države socijalnog staranja, odnosno kako to Wolfgang Merkel (Wolfgang Merkel) primećuje „kulturni zaokret progresivne demokratske politike zaboravio je problem ekonomske preraspodele i sada stoji praznih ruku, bez leka za najočigledniju bolest demokratije: nejednakost” (Merkel, 2014: 126). U Evropi, ali i šire, savremene socio-ekonomske posledice krize negativno se odražavaju i na političku stabilnost. Pad poverenja građana u državne institucije i institucije EU je sve veći iz godine u godinu. „Smatra se da živimo u postdemokratskom periodu u kome je demokratija postala samo izborni paravan, dok se stvarne i bitne odluke donose nezavisno od volje građana. Taj demokratski deficit ogleda se i u rastućoj birokratizaciji koja vodi daljoj otuđenosti građana od politike. Postojeće političke vizije ne nude smernice za prevazilaženje tog stanja i stvaranje alternativnih institucionalnih aranžmana što samo dodatno podstiče beznađe građana i njihovu apatiju” (Vuletić, 2016: 85). Zapravo, kako to sociolog Vilijem Robinson kaže, u vremenima kada se suočavamo sa posledicama neoliberalne kapitalističke regulacije, svetski sistem je do te mere centralizovan i do te mere akumulira kapital da je dalje širenje kapitala moguće na tri načina: privatizacijom javnih ustanova, rizičnim finansijskim spekulacijama i (pripremanje za) rat. Rezultat korišćenja ovih mehanizama za širenje i ulaganje viška kapitala posledično dovodi do problema legitimisanja vlasti i podrivanja demokratskih struktura društva (Phillips, 2018: 15).

Kako pomiriti neoliberalni kapitalizam i demokratiju, shvaćenu kao sistem koji počiva na principima slobode i jednakosti? Kako pomiriti demokratiju i velike društvene nejednakosti? Za Stendinga, odgovor se krije u deliberativnoj demokratiji. Pre nego što izložimo Stendingove prednosti koje deliberativna demokratija ima za prekarijat, čitaoce ćemo kratko upoznati sa teorijom deliberativne demokratije. Teorija deliberativne demokratije se uokviruje osamdesetih godina XX veka. Prateći put misli o demokratskom odlučivanju od Rusoove (Jean-Jacques Rousseau, 1712-1778) opšte volje i neposredne demokratije, preko Kondorseove (Marquis of Condorcet, 1743-1794) teoreme porote i Šupmeterove (Joseph Schumpeter, 1883-1950) kritike postojanja nekakve „opšte volje” ili „volje naroda” (u prilog tezi realističnog shvatanja demokratije kao tržišnog modela u kojem se sve svodi na borbu rivalskih elita za glasove građana), Tokvilove (Alexis de Tocqueville, 1805-1859) i Milove (John Stuart Mill, 1806-1873) tiranije većine, Habermasove (Jürgen Habermas, 1929-) teorije komunikativnog delanja, pa do teorije društvenog izbora (pretpostavka da prostim sabiranjem individualnih preferencija glasača kao rezultat dobijamo ono što celokupna politička zajednica preferira), teorija deliberativne demokratije izrasta kao nastavak društvene misli o promišljanju demokratskog odlučivanja. Teorija društvenog izbora svoj praktični izraz našla je u agregatnoj, liberalnoj, proceduralnoj demokratiji, koja počiva na demokratskim principima slobode i jednakosti, odnosno demokratskim izborima koji imaju jasno utvrđena pravila i procedure, a ishod izbora predstavlja sumu individualnih preferencija čime se dobija ono što politička zajednica najviše preferira. Iako je, prema nekim mišljenjima, još Aristotel obezbedio skicu na kojoj će se razvijati teorija deliberativne demokratije, tek je Erouova (Keneth Arrow, 1921-2017) teorema (ne)mogućnosti,¹⁵¹ kao ozbiljna kritika teorije društvenog izbora, dala dodatnu težinu relevantnosti deliberativne demokratije (Janković, 2012; Šoć, 2016).

Deliberativna demokratija predstavlja jedan od novih načina razmišljanja o demokratiji, koji se ne fokusira usko na unapred formirane preferencije i interese. Deliberacija predstavlja direktnu suprotnost agregativnom tipu demokratije, jer dok agregacija sabira i spaja sukobljene individualne preferencije u ishod demokratskog glasanja, dotle deliberacija podrazumeva raspravu i diskusiju o sukobljenim individualnim preferencijama uz mogućnost transformacije preferencija. U tom slučaju, ishod je društveni konsenzus i društvene odluke promišljane tokom deliberativne rasprave.

¹⁵¹ Erou je „dokazao da ne postoji mehanizam za sabiranje preferencija koji zadovoljava set naizgled neškodljivih uslova. Time je dovedena u pitanje demokratska procedura donošenja odluka. (...) Erouova teorema pokazuje da, pod pretpostavkom individualne racionalnosti, za glasače kojima su ponuđene tri ili više različite alternative ne postoji sistem glasanja koji bi omogućio da individualni poredak preferencije pretvorimo u kolektivni poredak, koji bi takođe bio racionalan, a koji bi zadovoljio četiri sledeća kriterijuma: univerzalni domen, slaba Pareto optimalnost, nezavisnost od irelevantnih alternative, nepostojanje diktatora” (Janković, 2012: 31-32)

Da bi ishod deliberativnih rasprava bile društvene odluke koje su demokratski legitimne, učesnici u raspravi moraju biti informisani i deliberativno racionalni, što podrazumeva politiku koja je socijalno orijentisana i izražava socijalnu tačku gledišta. Drugim rečima, ona podrazumeva proces rasprave u okviru kojeg svi građani izlažu svoje preferencije, a u diskusiji dolazi do transformacija, oblikovanja i revidiranja početnih stavova (Savić, 2012; Šoć, 2016). Prema Gatmanovoj (Amy Guttmann) i Tomsonu (Dennis Thompson), postoje četiri prednosti deliberativne demokratije: promocija legitimnosti kolektivnih dogovora, podsticanje javne perspektive o javnim pitanjima, promovisanje međusobnog uvažavanja u procesu donošenja odluka, mogućnost ispravljanja grešaka napravljenih u prošlosti. U pogledu prve prednosti, s obzirom na različite vrednosti i preferencije ljudi, neslaganja su uvek moguća, ali deliberativni proces predstavlja svojevrsnu garanciju da su svi argumenti uzimani u obzir i razmatrani na fer način. Na taj način raste legitimnost postignutih dogovora, jer oni nisu rezultat samo pregovora interesnih grupa. Podsticanje javne perspektive o javnim pitanjima rezultat je deliberativne demokratije koja upozna građane i sa opštim dobrom, jer ima za cilj prevazilaženje individualnih interesa odnosno uvažavanje različitosti mišljenja i različitih društvenih grupa. Promovisanje međusobnog uvažavanja u procesu donošenja odluka omogućeno je onom osobinom deliberacije koja naglašava da se i u suprotnim stavovima mogu prepoznati različite vrednosti i možemo promeniti mišljenje, a ako ne, ono barem poštovati neistomišljeničke argumente. Najzad, mogućnost ispravljanja grešaka napravljenih u prošlosti omogućeno je deliberativnom demokratijom, jer nudi stalno preispitivanje donetih odluka i spremnost da se greške priznaju (Janković, 2012a: 189-190).

Deliberativna demokratija se fokusira na proces formiranja preferencija i promišljanja, a ne samo na ishod. Dok participativna demokratska teorija ističe inkluzivnost kao uslov efikasnosti i legitimiteta, deliberativna teorija ističe značaj javne rasprave. Deliberativna demokratija ima i emancipatorski potencijal. Naime, deliberativno pravilo o uzajamnom priznavanju i poštovanju i relevantnosti argumenata, kao i o jasnoći korištenog jezika (zahtev da se o datom pitanju raspravlja na način koji je razumljiv svima), omogućava kritiku *status quo*, jer potlačene grupe retko dobijaju priliku da se sa politikom koja im se prezentuje upoznaju na pristupačan način (a ne rečnikom koje razume samo elita ili visokoobrazovani). Dalje, s obzirom na to da prevladava samo snaga boljeg argumenta, ovo ima potencijal da otkrije nekonzistentne tvrdnje, osnažujući potlačene i građane na dnu društvene lestvice da jasno ukažu na nedoslednosti političkih lidera (Savić, 2012). Iako i agregativna demokratija poseduje određene prednosti, kao što je dovođenje do konačnih rezultata, što nije zanemarljivo kada postoji problem moralnog neslaganja i u tom slučaju koristi neproblematične procedure za ostvarivanje konačnih odluka, „agregativni model ne nudi procedure pomoću kojih mišljenje građana o raspodeli moći može biti promenjeno, ne pruža nijedno sredstvo pomoću koga bi građani mogli da provere metode koje se koriste i ne tretira sve vrste preferencija podjednako - prednost imaju one preferencije koje se bolje uklapaju u ekonomske kategorije, pre nego one koje izražavaju nesamerljive vrednosti” (Janković, 2012a: 191).

Međutim, deliberativna demokratija je daleko od idealnog rešenja za problem moralnog neslaganja. U praksi se često dešava da slaganje i dogovor ne mogu da se postignu, pa je i deliberativna demokratija koja teži konsenzusu često primorana da potegne za glasanjem, što nije procedura koja je inherentna procesu deliberacije. Pored toga, eksplicitni princip deliberativne demokratije jeste princip reciprociteta, koji podrazumeva nužnost da građani prihvate da postoje validna moralna neslaganja (prihvatanje tzv. razumnog pluralizma), da poštuju i uvažavaju druge i prihvate različitost. Iako ovo zvuči utopijski, zagovornici deliberativne demokratije tvrde da čak i kada je postizanje saglasnosti nemoguće, „deliberacija opet ima veće šanse od drugih metoda da dovede do postizanja dogovora u budućnosti i da unapredi međusobno poštovanje među sukobljenim stranama. (...) i u tim slučajevima, međusobno poštovanje ohrabruje građane da razmotre osnovanost pozicije svojih protivnika, pre nego da pokušavaju da ih objasne kao nepovoljne, obmanjujuće i manje vredne” (*Ibid*: 193).

Na ovom mestu ključni su određeni problemi koji se mogu javiti u samoj deliberaciji. Naime, polarizacija grupe može biti problematična, gde se može dogoditi da manji broj diskutantata govori

kvalitetno, dok veći broj samo potvrđuje ono što su čuli, a da pritom ili to ne misle ili čak nisu sigurni ni šta misle. Tu je i problem tzv. „Elbinovog paradoksa”, prema kojem pojedini članovi toliko mogu biti neskloni sučeljavanju mišljenja ili diskusiji da će najpre glasati za prvo ponuđeno rešenje, čak i ako je ono na dnu njihove liste preferencija (Šoć, 2016: 933). Još jedan od problema koji se deliberativnom procesu nameće jeste i onaj koji se tiče odnosa deliberativne demokratije i legitimiteta. Džon Parkinson (John Parkinson) u ovom pogledu izdvaja dva problema. Prvi se odnosi na problem motivacije diskutanata odnosno učesnika deliberacije. Naime, zašto bi neko uopšte želeo da učestvuje u deliberativnoj raspravi ako bi morao da svoje lične motivacije, verovanja i interese ostavi po strani. Štaviše, ukoliko bi se ovaj argument do kraja razvio, odnosno ako bismo pre deliberacije uslovili građane da svoje partikularne interese ostave po strani, otvara se pitanje da li su stavovi koje su učesnici zastupali njihova iskrena verovanja, a ukoliko nisu, kako bismo onda deliberativne odluke mogli nazvati legitimnim. Drugi problem je ono što Parkinson naziva tzv. *scale problem*, koji uključuje dve tvrdnje: „1) odluke koje su donesene u okviru deliberativnog procesa su nelegitimne za one koji su izvan deliberativnog foruma, 2) uključivanjem više ljudi u deliberativni forum dolazi do opadanja kvaliteta deliberacije” (Arsovski, 2019: 121). Rešenje za ovaj problem Parkinson pronalazi u predstavničkom modelu deliberacije, posredstvom mini foruma koji bi bili deo šireg deliberativnog sistema sa kojim bi komunicirali, razmenjivali informacije i postojao bi povratni uticaj. Drugim rečima, bazična deliberacija se krije u malim forumima, a širi deliberativni sistem je poligon aktivizma, retoričkih oruđa i ostalih oblika ispoljavanja mišljenja. Kao jedini legitimni odabir predstavnika Parkinson priznaje direktan izbor predstavnika (kroz deliberativni proces), premda je svestan da se u praksi može dogoditi i da organizatori deliberativnog procesa selektuju predstavnike na osnovu određenih kriterijuma. Sami učesnici deliberacije imaju ulogu delegata ili poverenika (za razliku od delegata, poverenici mogu da donose odluke i stvaraju argumente u raspravi po sopstvenom nahođenju).

Ukratko, Parkinson smatra da deliberativna demokratija „najbolje funkcioniše kroz poverenički model predstavništva, budući da je jedino kroz ovaj model može održati jedna od suštinskih pretpostavki deliberativne demokratije – promena preferencija učesnika. (...) naglašava da je rešenje problema legitimiteta deliberativne demokratije u tome što, budući da ne postoje čisti poverenici i delegati, predstavnici mogu imati oba svojstva, dakle biti istovremeno i poverenici i delegati. (...) Pretpostavka je da bi argumenti, koji su ubedili manju grupu predstavnika u okviru manjeg foruma, trebalo da ubede i širu grupu u okviru šireg foruma” (*Ibid*: 125). Iz svega navedenog, jasno se nazire najveći problem ideje deliberativne demokratije – ovaj ideal zvuči izvodljiv jedino u malim društvima u kojima je takva vrsta interakcije, koju zahteva deliberativna demokratija, moguća. Mini forumi nisu jedino rešenje koje teoretičari deliberativne demokratije predlažu, javljaju se tu i kao ideje češće deliberativne ankete (*deliberative polls*), uvođenje „deliberativnog dana” ili „deliberativnog vikenda” koji bi se redovno održavali (Janković, 2012). Ipak, najvažniji problem možda nije ni to na koji način sprovesti deliberaciju, već u tome što se u neoliberalnom obliku kapitalizma odluke donose kao proizvod sleđenja interesa bogatih i moćnih, pa pre možemo govoriti o oligarhiji nego o demokratiji uopšte. Drugačije, „formalna demokratija, zasnovana na narodnom suverenitetu i opštem pravu glasa, u najboljem slučaju, tek delimično može ograničiti stvarnu moć vlasnika kapitala i njihovih naslednika, a u najgorem, to ne može učiniti” (Bakić, 2019: 54).

Ako se sada vratimo sa ovog kratkog izleta, svakako nedovoljnog i za potrebe ovog rada ovlaš prikazane teorije deliberativne demokratije, dolazimo do pitanja na koji način Stending u deliberativnoj demokratiji vidi nadu za bolju budućnost prekarijata. Gaj Stending podseća da su procesi komodifikacije u neoliberalnom ključu zašli u sve društvene sfere i sisteme, uključujući i komodifikaciju politike, političara i onoga što naziva stanjivanjem demokratije (*thinning of democracy*).¹⁵² Ovo „stanjivanje” vodi ka nekoj vrsti rastresite demokratije, gde primećujemo

¹⁵² Većina savremenih politikologa se slaže u proceni da je demokratija XXI veka u krizi, no ono oko čega se razmimoilaze jeste procena da li je po sredi prolazna kriza ili je signal da je predstavnička demokratija deo prošlosti, jer su političke stranke sve više društveni akteri koji vladaju, namesto reprezentacije stanovništva (Bakić, 2019: 52-53).

opadanje učešća građana u političkim aktivnostima, političku apatičnost mladih, sužavanje sfera demokratskog upravljanja (prenošenje kontrole iz sfere političkog odlučivanja u sferu kontrole od strane stručnjaka ili interesa koji favorizuju ekonomski moćne grupe), komodifikaciju politike kao zanimanja (gde političar nije više predstavnik glasa naroda ili neke društvene grupe već mu je cilj da bude izabran ne bi li započeo karijeru koja će mu doneti novac). U takvoj konstelaciji stvari, prekarijat je nepripadajući ne samo u građanskim pravima ili u ekonomskoj sferi, na tržištu rada, već i u političkom podsistemu. Prekarijat ne oseća odanost starim socijaldemokratskim partijama, a sumnjičav je prema konzervativnim strankama koje zastupaju interese elite i salarijata. Kao što su ekonomski nomadi na tržištu rada, tako su mu uskraćena delotvorna politička prava jer ga niko ne reprezentuje u političkoj sferi. Parola „hleba i igara” dostigla je svoju savremenu manifestaciju izbezumljene i stalne potrage za zaposlenjem i zabavljanjem ispred malih ekrana. Ishod je oličen u sindromu deficitarne kolektivne pažnje, što sa sobom povlači rizik da prekarizovani umovi budu zavedeni atavističko-populističkim narativima neofašističkih demagoga.

Imajući to u vidu, Standing smatra da se rešenje krije u deliberativnoj demokratiji. Preciznije, ovaj autor navodi tri zahteva koja su u uskoj vezi sa deliberativnom demokratijom. Prvi zahtev je za uvođenjem demokratskih principa regulacije zasnovanih na vrednostima profesionalne mobilnosti, solidarnosti i ravnopravnosti, gde bi glas prekarijata bio uključen u svaki aspekt upravljanja radom. U prevodu to bi značilo kombinovanje slobode udruživanja i deliberativne demokratije. Drugi zahtev odnosi se na, kako sam Standing kaže dok ne bude prekasno, uvođenje glasova obespravljenog prekarijata u agende državnih socijalnih politika, koje trenutno predstavljaju samo oblik socijalnog inženjeringa. Treći zahtev ima za cilj jačanje i ekonomske sigurnosti i deliberativne demokratije. Hronična prekarnost dovodi do brojnih psiholoških posledica, uključujući i gubitak osećaja za druge i solidarnosti. Rešenje se krije u pružanju minimalne ekonomske sigurnosti građanima, kroz koncept univerzalnog bazičnog dohotka. Iako je univerzalni bazični dohodak građansko pravo i kao takvo je bezuslovno i univerzalno, Standing ipak uvodi jedan, prema njegovim rečima, moralni uslov. Naime, prilikom registracije za ostvarivanje prava na univerzalni bazični dohodak, svaki pojedinac bi morao da potpiše saglasnost gde izražava moralnu obavezu da glasa na nacionalnim i lokalnim izborima i da učestvuje na najmanje jednom lokalnom sastanku svake godine. Opravdanje za ove zahteve Standing pronalazi u nedostatku promišljene demokratije, te u implementaciji deliberativne demokratije iznalazi sredstva za prebacivanje vremena sa rada, potrošnje i zabave na političku, građansku i kulturnu participaciju (Standing, 2011a, 2012a).

Standing tvrdi da su prekarijatu potrebni oživljena javna sfera i sigurniji javni prostori u kojima bi se mogao okupljati i razvijati „javno građansko prijateljstvo”. Govoreći o javnoj sferi kao prostoru koji bi prekarijat trebao reaktualizovati, Standing se vraća Habermasu, koji je još u drugoj polovini prošlog veka razradio pojam javne sfere.¹⁵³ Iako je Habermasovo gledište, kaže Standing, prožeto nostalgijom i žalom zbog fragmentacije javne sfere, ovaj nemački teoretičar je u masovnim medijima, državi socijalnog staranja, te podrivanju parlamentarnih elemenata demokratije od strane političkih partija, video razlog za „smrt” javne sfere. Habermasu nedostaju londonski kafici, pariski saloni i nemački razgovori za stolom iz XVIII veka, a Standing upravo u modernim kaficima,

¹⁵³ „Habermas je definisao javnu sferu kao virtuelnu ili imaginarnu zajednicu koja ne postoji nužno u jasno omeđenom fizičkom prostoru. U svojoj idealnoj formi javna sfera je sačinjena od privatnih lica, okupljenih kao javnost, koja artikulišu potrebe društva. Kroz okupljanje i dijalog javna sfera generiše mišljenja i stavove koji afirmišu ili izazivaju, a stoga i utiču na oblikovanje političke moći, upravljanje državom i kreiranje praktičnih politika. Idealno, javna sfera je izvor javnog mišljenja kojim se daje legitimitet i usmerava delovanje demokratske vlade koja upravlja državom. Habermas je pratio njen razvoj od 17. i 18. veka kroz pojavu kafea, literarnih i drugih udruženja i dobrotvornih organizacija, a posebno je istakao značaj pojave novina i štampe. Kroz javnu sferu dat je glas onim delovima društva koji do tada nisu bili uključeni u pitanja upravljanja. Za Habermasa uspeh javne sfere zasnovan je na racionalno-kritičkom diskursu, u kome su svi učesnici jednaki, a komunikacija se vrednuje na osnovu valjanosti iznesenih argumenata” (Radović, Sitarski, 2007: 9-10). Iako Habermas koristi pojam javna sfera, ideja potiče od tada zapostavljane i zaboravljane Marksove konceptualizacije novina kao „trećeg elementa” koji posreduje između političkih autoriteta (kao „prvog elementa”) i civilnog društva (kao „drugog elementa”) i koji ima sposobnost da transformiše partikularne interese u zajedničke (v. Splichal, 2014).

pabovima, Internet kafeima i društvenim mrežama nalazi delberativni deficit. Dok Habermas u internetu vidi anarhični talas usitnjenih komunikacija koji fragmentišu javnu sferu,¹⁵⁴ Standing prekarijatu nudi trenutno fragmentiranu javnu sferu, ali u njoj iznalazi potencijalni poligon za borbu u kojoj delberativna demokratija može biti oživljena (Standing, 2011: 180).

Ovaj britanski ekonomista je svestan da delberativna demokratija zahteva aktivno učešće građana, debatu, kontakt, slušanje i razmišljanje, a rasejani čovek prekarijata u hroničnoj potrazi za poslovima jednostavno nema ni vremena ni kapaciteta za tako nešto. Online prostor može biti dobar za začetke delberativne demokratije, ali i Standing je pri stavu da živu reč i fizičko prisustvo u javnim delberacijama virtuelni prostor ipak ne može da zameni. S obzirom na to da su istraživanja pokazala da ekonomska sigurnost podstiče altruizam, solidarnost i tolerantnost, u tome pronalazi još jedan od argumenata koji bi išao u prilog tezi uvođenja univerzalnog bazičnog dohotka. Stoga vredi razmisliti o jednoj privremenoj varijanti grantova za univerzalni bazični dohodak, koja bi, prema Standingovom mišljenju, bila jedna od brana magnetne privlačnosti populizma za prekarijat. Svako ko bi dobio univerzalni bazični dohodak, moralno bi se obavezao da će glasati na nacionalnim i lokalnim izborima i da će učestvovati u najmanje jednom lokalnom sastanku godišnje, sazvanom za raspravu o aktuelnim političkim pitanjima. Takva obaveza ne bi trebalo da bude pravno obavezujuća, uz sankcije, već bi to samo bilo priznanje građanske odgovornosti. No, čak i bez moralne obaveze, univerzalni bazični dohodak bio bi instrument za podsticanje delberativne demokratije (Standing, 2011: 180-182).

Kriza liberalne demokratije jasno se očitava u tome što prekarijat ne vidi nijednu političku opciju koja ga reprezentuje. Delberativna demokratija zahteva javne prostore, u kojima se žalbe građana mogu artikulirati i međusobno deliti, što će voditi ka novim političkim predlozima i ponovnom rađanju kolektivne akcije, namesto pukog diskursa o otporu. U tom pogledu, prekarijatu su potrebna dodatna sredstva u vidu univerzalnog prihoda, ne samo kako bi uvećali svoj nizak prihod, već i kako bi se suprotstavili dominantnim medijskim diskursima koje kreira plutokratija (Standing, 2015). „Prekarijat mora najviše da dobije od delberativne demokratije. To je put nazad do klasne, a ne komodifikovane politike, i način za borbu protiv utilitarnog konsenzusa. Stanjivanje demokratije (*thinning democracy*) znači da prosečan birač postaje stariji i konzervativniji, a naprednjaci¹⁵⁵ i skeptici postaju razočarani i odvojeni. Iako postoje dobri razlozi za nezadovoljstvo, ono ide naruku neoliberalima. Stavovi manjina postaju većinski glasovi. Jačanje demokratije je progresivni imperativ. Ukratko, delberativna demokratija mora biti ponovo izmišljena za dvadeset i prvi vek. Glas prekarijata mora biti ojačan, ako želi da se oživi progresivna politika” (Standing, 2014: 518).

U prethodnim redovima predočeno je da Standing delberativnu demokratiju povezuje sa idejom univerzalnog prihoda. Naime, iz svega do sada prikazanog jasno je da XXI vek nosi sa sobom čitav niz novih ekonomskih, socijalnih i političkih izazova, a politike koje trenutno postoje nisu adekvatne za rešavanje tih izazova, što je nagnalo neke društvene teoretičare da traže nove ideje koje bi bile od pomoći (ili da se vraćaju starim idejama). Jedna od njih je i ideja o univerzalnom bazičnom dohotku (skraćeno UBD, Universal basic income – UBI), odnosno osnovnom ličnom dohotku ili samo osnovnom dohotku (*basic income*), koji se definiše kao „periodična gotovinska isplata koja se bezuslovno dostavlja svima na individualnoj osnovi, bez provera imovinskog stanja ili zahteva za radom”.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Za Habermasa, Internet nije sredstvo koje će doprineti kvalitetnijim diskusijama u javnoj sferi. Naime, on smatra da u nekim autoritarnim društvima *online* komunikacija može biti dobra kao kontrateža cenzurisanoj društvu, ali u slučaju liberalnih demokratija Internet samo fragmentiše „politički fokusirane masovne publike na veliki broj izolovanih tematskih publikacija” (Habermas, 2006: 423).

¹⁵⁵ Alternativni naziv koji Standing koristi za „kreativni” prekarijat.

¹⁵⁶ Definicija preuzeta sa sajta o osnovnom dohotku: <https://basicincome.org>, pristupljeno 11.2.2020. Tokom istorije razvoja ove ideje, pojmovi koji su se koristili su razni. To nije samo univerzalni bazični ili osnovni dohodak, ili samo osnovni dohodak, već i poklon osnovnog dohotka (*basic income grant*), bezuslovni osnovni dohodak (*unconditional basic income*), građanski dohodak (*citizen income*), prihod ili grant od učešća (*participation income/grant*), socijalna dividenda ili dividenda za sve (*social dividend, dividends-for-all*), državni bonus (*state bonus*), narodni grant ili

Osnovne karakteristike UBD su da je reč o dohotku koji je novčani, koji je bezuslovan, daje se u unapred određenom iznosu i u jasno utvrđenim vremenskim intervalima, univerzalan je u smislu da se ga država svim građanima bez obzira na njihov materijalni položaj. Iako se ideja u svom savremenom obliku vratila u društvenu misao krajem XX i početkom XXI veka, posebno je postala popularna u drugoj deceniji ovog stoleća. Ideja o minimalnom dohotku prvi put se pojavila početkom XVI veka, a ideja o bezuslovnoj jednokratnoj pomoći krajem XVII veka. Prve naznake ideje o minimalnom dohotku nalazimo u XVI veku još u Murovoj Utopiji (Thomas More, 1478-1535)¹⁵⁷, a u drugoj polovini XVIII veka Tomas Džeferson (Thomas Jefferson, 1743-1826) predložio je davanje pedeset hektara javne zemlje svakom belom čoveku koji ne poseduje imovinu a voljan je da je obrađuje. Markiz de Kondorse, filozof i matematičar, dok je nakon francuske revolucije u zatvoru čekao smrtnu presudu, napisao je spis u kojem u kratkim crtama izlaže kako bi moglo izgledati društveno osiguranje i kako bi se mogla smanjiti nejednakost, nesigurnost i siromaštvo. Njegova ideja će jedan vek kasnije nadahnuti rođenje i razvoj evropskih masovnih sistema socijalnog osiguranja, počev od penzijskih i zdravstvenih osiguranja za industrijsku radnu snagu ujedinjene Nemačke Ota fon Bizmarka (Otto Eduard Leopold von Bismarck, 1815-1898).

Tomas Pejn (Thomas Paine, 1737-1809) izlaže na izmaku XVIII veka u svojoj *Agrarnoj pravdi* ideju sličnoj Džefersonovoj - da se svim pojedincima iz siromašnih slojeva podeli komad zemlje koji bi oni obrađivali. Agrarna pravda je za Pejna zasnovana na pravu, a ne na milostinji. Želeo je da sredstva za stvaranje nacionalnog fonda svakog naroda dolaze iz „zemaljske rente” jer je zemlja zajedničko dobro a oni koji je poseduju trebalo bi da porezima na rentu pune fond iz kojeg bi se svakoj osobi koja navrší dvadeset i jednu godinu života davala određena suma novca da započnu život, a starijima od pedeset godina bi se takođe davao novac da dostojanstveno žive u starosti. Zemljišnu reformu i istinski osnovni dohodak, bez obzira na starost i društveni status pojedinaca, zagovarao je i njegov sunarodnik i savremenik Tomas Spens (Thomas Spence, 1750-1814). Ideja se dalje u različitim oblicima razvijala i kod utopijskih socijalista, poput Šarla Furijea (Charles Fourier, 1772-1837), liberala XIX veka kao što je Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill, 1806-1873). upravo je Mil upravo pod uticajem utopijskih socijalista prihvatio ideju univerzalnog bazičnog Ideju su prihvatili i Marksovi savremenici kao što je Žozef Šarlie (Joseph Charlier, 1816-1896). On je predložio da se svakom građaninu pruži bezuslovno pravo na kvartalno ili mesečno plaćanje iznosa koji godišnje utvrđuje reprezentativni nacionalni savet i koje bi svako od rođenja dobijao bez obaveze da radi ili prethodne provere sredstava (Van Parijs, Vanderborght, 2017: 51-77; v. Cunliffe, Erreygers, 2001).

U XX o univerzalnom osnovnom dohotku govorio je i britanski polihistor Bertrand Rasel (Bertrand Russell, 1872-1970), zalažući se za socijalni model koji kombinuje prednosti socijalizma i anarhizma, gde bi univerzalni bazični dohodak bio „dovoljan za potrebe”. Drugim rečima, zalagao se za to da se određeni minimalni dohodak, koji je dovoljan za potrebe pojedinca, osigura svima, bilo da rade ili ne, a da se veći dohodak pruži onima koji su spremni da se bave poslom koji zajednica prepoznaje kao koristan. U krajnjoj liniji, niko ne bi trebalo da bude primoran da radi, a onima koji to ne žele, neophodno je obezbediti sredstva za život i potpunu slobodu. U SAD šezdesetih godina prošlog veka, na vrhuncu pokreta za građanska prava, rodila se nova debata o univerzalnom bazičnom dohotku, koju su činile tri glavne struje. Prva je bila predvođena Robertom

demogrant (*demogrant*), grant za stabilizaciju (*stabilization grant*), grant za slobodu (*freedom grant*), grant ili dotacija za zainteresovane strane (*stakeholder grant*) (Standing, 2017).

¹⁵⁷ Kada portugalski putnik na centralnom trgu Antverpena razgovara sa nadbiskupom Kenterberija o problemu učestalih krađa i strogo kažnjavanju lopova, što je za nuspojavu imalo povećanje stope ubistava. Putnik savetuje nadbiskupa da se umesto smrtnih kazni uvede praksa pružanja svima osnovnih sredstava za život, jer bi to umanjilo potrebu za krađom. Murov savremenik, prijatelj i humanista Huan Luis Vives (Juan Luis Vives) smatra se ocem ideje o zagarantovanom minimalnom dohotku, jer je prvi razradio detaljnu šemu socijalnih davanja i razvio sveobuhvatan argument zasnovan na teološkom i pragmatičnom razmatranju problema. U svom spisu koji je posvetio gradonačelniku Briža on je predložio da opštinska vlast preuzme odgovornost i obezbedi minimum davanja za život svih svojih građana. Ipak, šema pomoći bila bi usko usmerena na siromašne, što je svakako znatno racionalnije no da se zajednička sredstva daju i bogatašima.

Tiobaldom (Robert Theobald, 1929-1999) i njegovim Ad Hoc komitetom za trostruku revoluciju (*Ad Hoc Committee on the Triple Revolution*, u pitanju su revolucija u pogledu automatizacije rada, revolucija u oružju i revolucija u ljudskim pravima), koji je tvrdio da je zagaranovani prihod od ključne važnosti jer sve veći broj ljudi ne može da se takmiči sa mašinama, a u nedostatku zagaranovanog dohotka povećaće se broj ljudi koji će živeti u bezizlaznom apsolutnom siromaštvu. Ovaj predlog zasnovan je, prema mišljenju Tiobalda, na osnovnom uverenju u pravo i sposobnosti pojedinca da odluči šta želi da radi i šta treba da radi.

Drugu struju predvodio je ekonomista Milton Fridman (Milton Friedman, 1912-2006) razvijajući ideju „negativnog poreza na dohodak” (*negative income tax*). Friedmanov predlog progresivnog oporezivanja u potpunosti bi integrisao porez na dohodak i postojeće sisteme transfera. Ponuđen je kao jednostavna i radikalna alternativa postojećim šemama socijalne zaštite, a bio je zapravo zamišljen kao prelazna faza na putu ka idealnom kapitalističkom društvu bez transfera. Ideja je zamišljena tako da svako čija primanja prevazilaze državom utvrđeni prosečni dohodak plaća porez, uz pravilo da što je dohodak viši, viši su i porezi. Sa druge strane, oni čiji je dohodak niži od prosečnog, ne plaćaju porez i dobijaju od strane države onoliko novca koliko im nedostaje do prosečnog dohotka. Konačno, treću struju predvodio je liberal Džejsms Tobin (James Tobin, 1918-2002) sa svojom idejom demogranta (*demogrant*). Za razliku od Fridmanovog predloga, Tobinova shema demogranta nije trebalo da zameni čitav sistem socijalne pomoći i osiguranja, već samo da rekonfiguriše donju komponentu sistema, kako bi bio efikasniji i pogodniji instrument za povećanje prihoda siromašnih. Prema Tobinovom predlogu, svakom domaćinstvu trebalo bi dodeliti bazični grant, koji varira u zavisnosti od sastava porodice, čime bi porodice dopunjavale svoje prihode, ali svi prihodi bi bili oporezivani po jedinstvenoj stopi (Van Parijs, Vanderborght, 2017: 82-89).

Nakon nekoliko decenija Zlatnog doba, kada su glasovi o UBD utihnuli, krajem 1970-ih debata o univerzalnom bazičnom dohotku polako je počela da se pomalja i na evropskom kontinentu. Tako su u Danskoj trojica akademika branili predlog univerzalnog bazičnog dohotka koji su nazivali „plata građana, dok je u Holandiji započeta nova evropska rasprava o osnovnom dohotku. Ne tako brojna stranka koja je izrasla iz levice holandske hrišćansko-demokratske stranke (*Politieke Partij Radicalen*) 1977. godine postala je prva evropska politička stranka sa predstavnicima u parlamentu koja je zvanično uključila univerzalni bazični dohodak u svoj izborni program. Holandska diskusija na ovu temu dostigla je vrhunac kada je prestižno Naučno veće za vladinu politiku (*Scientific Council for Government Policy*) objavilo izveštaj u kojem je nedvosmisleno preporučilo uvođenje takozvanog „delimičnog osnovnog dohotka” (*Ibid*: 90). Takav delimični osnovni dohodak je istinski bezuslovni osnovni dohodak, ali na nivou nedovoljnom da pokrije potrebe jedne osobe i stoga nije zamišljen da u potpunosti zameni postojeći sistem uslovnog minimalnog dohotka. No, bez obzira na podršku pojedinih političkih aktera, ideja o univerzalnom bazičnom dohotku nije uspela da uđe u glavne tokove politike. U Nemačkoj su se takođe pokretale debate, najčešće iz pera univerzitetskih profesora, ali bez velikih uspeha. U Francuskoj je debata uglavnom ostala u akademskom polju: Andre Gorc je zagovarao ideju univerzalnog ličnog dohotka, Mišel Fuko je kritikovao shemu negativnog poreza na dohodak nazivajući je samo još jednim alatom u rukama neoliberalnih politika. U Velikoj Britaniji je sredinom osamdesetih godina prošlog veka grupa aktivista i akademika osnovala Grupu za istraživanje osnovnog dohotka (*Basic Income Research Group*). Bila je to prva nacionalna mreža, da bi 1986. godine mala grupa akademika i sindikalista organizovala u Belgiji okupljanje svih zagovornika ove ideje. Tada se rodila Evropska mreža za osnovni dohodak (*Basic Income European Network*, BIEN), da bi na kongresu u Barseloni 2004. godine prerasla u svetsku mrežu (*Basic Income Earth Network*) (*Ibid*: 90-98).

Savremenije rasprave o UBD nastaju kako zbog bojazni od dalje automatizacije i robotizacije rada, razvoja veštačke inteligencije, te straha od nastanka viška radne snage a manjka radnih mesta,¹⁵⁸

¹⁵⁸ Kritičari ove teze, poput španskog sociologa Visentea Navara (Vicente Navarro), naglašavaju da se često ignoriše činjenica da u prošlosti nikada nije postojala veza između tehnologije, produktivnosti i dostupnih radnih mesta. Ogroman rast produktivnosti koji se dogodio u Zlatnom dobu nije smanjio broj radnih sati. Kejns je smatrao da će zbog

tako i zbog smanjene efikasnosti i krize u koju je dospela država socijalnog staranja. No u debati dolazi i do neslaganja u sledećim pitanjima: iznosu i vrsti dohotka (minimalni, parcijalni ili univerzalni), da li bi on bio zamena za socijalnu zaštitu ili samo jedan deo socijalne zaštite, da li bi to bio redovan prihod ili jednokratna pomoć, da li bi bio uslovljen nekim drugim prihodima ili potpuno bezuslovan, da li bi dohodak primalo domaćinstvo ili pojedinac, da li bi to bila vrsta poreskog kredita ili samo transfer sredstava (Bidanure, 2019). Veliki deo rasprava baziran je na normativne implikacije osnovnog dohotka (u okviru različitih koncepcija pravde) ili na pragmatične probleme održivosti osnovnog dohotka s obzirom na niz ekonomskih razmatranja (efekti na tržište rada, poreske stope itd.) (Wright, 2005a).

Većina zagovornika osnovnog dohotka, posebno oni koji UBD vide kao politiku protiv socijalnog isključenja, ne žele da restriktivno pravo na UBD dodatno produbi dualizaciju na tržištu rada. Stoga se građanstvo shvata u širem smislu, te uključuje sve legalne stalne stanovnike, što znači manjine i dokumentovane migrante. Inkluzivnost se odnosi i na starost građana, pa tako neki ograničavaju osnovni dohodak samo na punoletne članove populacije, uz zadržavanje dečjeg dodatka, dok drugi UBD shvataju kao „pravo od prvog do poslednjeg daha” i stoga ga vide kao potpunu zamenu za sistem dečijeg dodatka, odnosno dečji dodatak kao deo socijalnog davanja integrišu u shemu UBD. U skladu sa time, pojedini ograničavaju UBD na pripadnike populacije koji nisu dostigli starosnu granicu za odlazak u penziju, ali u svakom slučaju UBD za starije osobe može biti dopunjen prihodom iz javnih ili privatnih penzijskih fondova, kao i iz privatnih štednji. Čak i prema najobuhvatnijoj definiciji relevantnog pojma građanstva, uvek u računici ostaju i neki „zaboravljeni”. Tako primećujemo da nedokumentovani ili ilegalni migranti „ispadaju iz računice”, a rame uz rame sa njima nalaze se i zatvorenici, koji za većinu zagovornika UBD ne bi trebalo da ostvaruju ovo pravo, jer država već izdvaja dosta za penitencijarne ustanove i zajednica zapravo već direktno preuzima njihove troškove na sebe, ali po odsluženju kazne bi trebalo da ostvare svoje pravo na UBD. Isto bi se moglo primeniti i na druge totalne ustanove (Van Parijs, 2004).

Posebno je važno primetiti da ideju UBD zagovaraju kako levičari tako i liberali. Ipak, razlike postoje. Najpre, kada je reč o visini UBD, moguće je razlikovati minimalni, parcijalni i univerzalni bazični dohodak. Prvi od njih je najpribližniji Fridmanovoj ideji negativnog poreza i njega zagovaraju neoliberalni mislioci. Levo orijentisani kritičari ideju minimalnog dohotka vide zapravo kao bezuslovnu subvenciju države poslodavcima, jer su u tom slučaju radnici i dalje prinuđeni da prodaju svoju radnu snagu, minimalna cena rada bi stagnerala ili opala i došlo bi do dodatne fleksibilizacije radne snage. Parcijalni dohodak bi takođe bila krilatica ispod koje bi se nalazilo neoliberalno i konzervativno ruho. Naime, najamni rad bi i dalje bio nužan, a iako bi individualna moć radnika porasla, barem u mogućnosti da lakše može da da otkaz, motivisanost za udruživanje, sindikalizam i kolektivnu akciju bi opala. Pored toga, kako su državni izdaci na parcijalni dohodak veći, verovatno bi došlo i do podsticaja ukidanja postojećih sistema socijalne zaštite, pa bi penziono i zdravstveno osiguranje, te obrazovanje, mogli u potpunosti biti (re)komodifikovani. Najzad, potpuni univerzalni dohodak ne pretpostavlja potpuno ukidanje najamnog rada, već pre njegovo decentralizovanje iz individualnih života. Kada je pojedinac u mogućnosti da odluči da li će raditi ili ne, a obrazovanje i karijeru neće uslovljavati potrebe na tržištu rada, otvara se novo poglavlje koncepta doživotnog obrazovanja, pa će i radne karijere biti produkt ličnih preferencija. Otvorio bi se prostor za emancipaciju žena, slabljenje patrijarhata, usmeravanje privrede ka obnovljivim izvorima energije i održivom razvoju (Radlovački, 2020).

Međutim, ideja zvuči prilično utopistički ako se ima na umu da različiti interesi društvenih grupa odnosno elita ne bi dozvolili razvoj ovakvog scenarija. Stoga se kao alternativa razvila ideja o univerzalnim osnovnim uslugama (*universal basic services*, UBS). Tvrdi se da je koncept egalitarniji i održiviji od univerzalnog bazičnog dohotka, te da postepeniji i više reformistički nastrojen nego što je slučaj sa UBD. Naime, koncept univerzalnih osnovnih usluga se zalaže za širi

povećanja produktivnosti rada radna nedelja na početku 21. veka biti samo dva dana. Razlog što se to nije dogodilo i što postoji visoka stopa nezaposlenosti je u političkim a ne ekonomskim varijablama (Navarro, 2018).

spektar besplatnih javnih usluga koje omogućavaju svakom građaninu da zadovolji svoje osnovne potrebe i postigne određene nivoe sigurnosti, mogućnosti i učešća. U mnogim zemljama su javne zdravstvene službe i škole (barem do visokog obrazovanja) zasnovane na tim ciljevima, uprkos ekonomskim rezovima i politikama štednje, ali novi koncept pretpostavlja širenje ovih principa i na druge osnovne potrebe, poput stanovanja, nege, transporta, mogućnost komunikacije i besplatnog interneta i ishrane. Kritičari su odmah podvlačili da je ova ideja suviše skupa za nacionalne ekonomije, ali njeni zagovornici zapravo insistiraju na tome da je relativno jeftinija u odnosu na UBD i održivija (*Ibid*).

Filip fon Parais (Philippe Van Parijs, 1951-), belgijski društveni teoretičar, koji je najpoznatiji kao jedan od vatrenih zagovornika koncepta UBD, smatra da bi odnos prema UBD apriori trebalo da bude pozitivan kada su u pitanju dve društvene grupacije: žene¹⁵⁹ i pripadnici prekarijata. Ono što prekarijat sada mora da zahteva nije ništa manje nego novi sistem distribucije. Fon Parais kaže da bi bilo potpuno pogrešno zamišljati da prekarijat želi povratak na stare norme stabilnog najamnog rada sa punim radnim vremenom. Prekarijat želi da izgradi „Dobro društvo”¹⁶⁰, oživi osećaj budućnosti i stvori institucionalne mreže koje bi sve više omogućavale život koji se sastoji od rada ali i odmora. To znači izgradnju sopstvenog osećaja zanimanja, u kome bi čak ekološke vrednosti rada prevladavale nad vrednostima rada koje troše resurse. Resurs i imovina koje bi trebalo preraspodeliti nisu slični onoj raspodeli za koju se zalagao stari radnički pokret. Pozivajući se na Stendinga, fon Parais kaže da resursi koji se u savremenom kapitalizmu raspodeljuju predstavljaju osnovnu sigurnost, kontrolu vremena, kvalitetan radni i životni prostor, obrazovanje, finansijsko znanje i finansijski kapital. Ključni zahtev je onaj ka ostvarivanju osnovnog dohotka kao i prava na državljanstvo. Bez osnovne sigurnosti, ni od koga se ne može očekivati da bude racionalan i društveno odgovoran (Van Parijs, 2018).

Fon Parais veruje da bi prekarijat bila društvena grupa koja bi najviše dobila od uvođenja univerzalnog bazičnog dohotka. Međutim, on upozorava da se može dogoditi da pojedine organizacije koje zastupaju prekarijat UBD mogu da vide kao nešto suviše udaljeno, apstraktno i opšte. Tako je u Irskoj, kada se u javnosti pokrenula debata o UBD devedesetih godina prošlog veka, nacionalno udruženje nezaposlenih osudilo ovu ideju, jer su smatrali da debata odvlači pažnju od neposrednih problema nezaposlenih i konkretnih ciljanih šema socijalne politike koje su jeftinije i znatno realističnije. Svakako, iako fon Parais upozorava i na ovakve reakcije, veruje da bi to pre bio izuzetak nego pravilo. Kako tvrdi, danas brojna udruženja, koja su iznikla iz nekadašnjih tradicionalnih radničkih pokreta i zastupaju interese prekarijata, aktivno pokreću pitanje UBD. On veruje da je lakše pronaći jednoznačno pozitivan stav prema osnovnom dohotku među udruženjima nesigurnih radnika nego među konvencionalnim sindikatima. Ipak, potrebno je osvestiti da su ova udruženja sama po sebi vrlo nesigurna, naješće mala i kratkotrajna. Njima nedostaje finansijskih i ljudskih resursa koji čine snažne društvene pokrete, a ono što prekarijatu posebno nedostaje jeste i

¹⁵⁹ Benefiti koje bi žene imale od uvođenja UBD možda su i najveći. Zapravo, pod praktično bilo kojom zamislivom reformom osnovnog dohotka, žene bi imale mnogo veću korist od muškaraca, bilo u pogledu prihoda ili životnih šansi. Budući da žene trenutno učestvuju u manjoj meri na tržištu rada i pošto je njihova prosečna satnica niža u odnosu na muškarce, individualni osnovni dohodak bi im više značio. Sopstveni prihod daje ženama slobodu, u lakšoj promeni poslodavca ili partnera koji ih zlostavlja ili iskorišćava ili, pak, da ništa od toga ne radi, dobijaju slobodu da promene i partnera i poslodavca kojim su nezadovoljne iz bilo kog razloga, da ne rade duple smene i smanje ubrzan životni tempo (v. Van Parijs, Vanderborght, 2017: 185-189; Standing, 2018: 81-82).

¹⁶⁰ Fon Parais, kao i Stending koristi koncept „Dobrog društva”. Koncept je nastao kao odgovor na krizu socijaldemokratije i još uvek nije jedinstven: za jedne ovaj koncept predstavlja postavljanje principa države socijalnog staranja na jedan viši (globalni) nivo, za druge implementiranje principa jednakosti, slobode i bratstva na mikro nivou, a za treće je reč o novim postmaterijalističkim vrednostima. Iako postoji dosta drugačijih viđenja ovog koncepta u zavisnosti od svojih protagonista, te je teško i iznaći jasno izdvojenu zajedničku nit, može se reći da većina počiva na sledećim principima: pravda kao najviša društvena vrednost, demokratizacija društva i institucija, realizacija prava na rad, društvo kao zajednica, nepostojanje rasne ili etničke ekskluzivnosti. Posebno je interesantno to da, s obzirom da je jedan od ključnih neprijatelja „Dobrog društva” desna orijentacija na ideološko-političkom spektru, neki od zagovornika ovog koncepta kao neprijatelje ne prepoznaju samo elitu kao privilegovani društveni sloj već i delove prekarijata koji su skloni da se približe desnim političkim opcijama (v. Vuletić, 2016).

intenzivna i redovna interakcija koju je proletarijat imao zahvaljujući svojim radnim mestima i prostorima u toku rada koje su delili. Ono što je najvažnije, prekarijatu preti izazov prihvatanja i identifikacije stigmatizovanog statusa nezaposlenih ili nesigurno zaposlenih lica. Zbog svega navedenog, iako ovaj autor u prekarijatu vidi jedne od najvećih pristalica UBD, on ujedno i sumnja da će udruženja ili organizacije koje okupljaju prekarijat ikada dobiti snagu približno uporedivu sa jačinom tradicionalnih radničkih sindikata, a kamoli dovoljnu da se izbore za uvođenje UBD (Van Parijs, Vanderborght, 2017: 183-185).

Gaj Stending UBD posmatra kao sinonim za društvenu pravdu. Ono što Stending podvlači jeste da je važno naglasiti da uvođenje osnovnog dohotka ne podrazumeva automatsko ili obavezno ukidanje svih ili većine drugih postojećih državnih davanja, te da osnovni dohodak nije „blagostanje” (*welfare*) pod drugim imenom, to je prihod. On veruje da svaki građanin ima pravo na prisvajanje ekonomskog viška, jer svi doprinosimo stvaranju tog viška. Uz to, osnovni dohodak je i stvar državnog altruizma. Altruizam rada altruizam, država koja se ponaša pravedno nastojeće da natera svoje građane da se ponašaju na sličan način. Naravno, neće se svi ponašati pravedno i altruistički, ali moralna primamljivost je „mekna snaga” koja ima svoju jačinu.

Polazeći od republikanskog poimanja slobode, kao stanja gde se ne nalazimo pod dominacijom drugih i delovanja bez straha od odmazde i potrebe da se traži saglasnost za to delovanje (dok se ne nanosi šteta drugom), Stending UBD vidi kao neophodan ali ne i dovoljan uslov za dobijanje slobode. Dovoljan uslov stiže se i u dobijanju „Glasa”, kroz deliberativnu demokratiju, mogućnosti da iskažemo svoj glas i da bude reprezentovani. „Glas” i osnovna sigurnost prihoda su ono što Stending naziva dvema „metasigurnostima”: bez pristupa pojedinačnom i kolektivnom zastupanju, pojedinac koji ima osnovni prihod ostao bi ranjiv na neobjašnjivu dominaciju i gubitak slobode. Štaviše, Stending se čudi gorepomenutom argumentu da bi dobijanje osnovnog prihoda i samim tim ekonomske nezavisnosti, pojedinac dobio veću moć koja bi rezultirala opadanjem želje za udruživanjem. Suprotno tome, pozivajući se na pojedine psihološke studije, ovaj autor veruje da ukoliko ljudi imaju osnovnu sigurnost raste i verovatnoća da se pridruže telima koja zastupaju njihove interese. UBD je i način za smanjenje siromaštva i to bez stigmatizacije primalaca socijalnog davanja. S obzirom na to da je univerzalan i bezuslovan, UBD izbegava razlikovanje „zaslužnih” i „nezaslužnih” siromašnih, što inače vodi ka tome da mnoge ova stigma obeshrabruje da se prijave za pomoć. Kritičari ideje UBD pretpostavljaju da su siromašni „glupi”, iracionalni ili nesposobni za donošenje racionalnih odluka, pa se kao argument protiv uvođenja UBD često čuje i to da bi primaoci neracionalno trošili dohodak ili čak razvijali devijantna ponašanja (kockanje, alkoholizam i slično). Međutim, pojedine pilot studije UBD su pokazale da, suprotno popularnim predrasudama, primanje osnovnog dohotka dovodi do smanjene potrošnje na droge, alkohol i duvan, a pre se troši na „privatna dobra” (*private goods*), poput hrane za decu, zdravstvo i školovanje (Standing, 2018: 24-50).¹⁶¹

¹⁶¹ U prilog toj tezi Stending navodi nekoliko primera. U Liberiji, grupa alkoholičara, zavisnika i sitnih kriminalaca regrutovana je iz sirotinjskih četvrti, a svaka je dobila protivvrednost od 200 američkih dolara, bez ikakvih uslova na šta da potroše novac. Tri godine kasnije, intervjuisani su kako bi saznali za šta su koristili novac. Odgovor se uglavnom odnosio na hranu, odeću i lekove. U londonskoj četvrti, poznatoj po velikom broju beskućnika jedna dobrotvorna organizacija je izdvojila one koji su bili na ulici više od četiri godine, pitali šta im je potrebno da bi promenili život i to su im pružili: prosečni izdatak je bio 794 funti. Od njih trinaest, jedanaest se udaljilo sa ulice u roku od godinu dana, a niko nije rekao da želi novac za piće, drogu ili kockanje. U Juti, konzervativnoj državi SAD, pokrenuta je politika pružanja trajnog smeštaja beskućnicima, umesto do tada praktikovanog privremenog skloništa. Početni trošak izgledao je visok, ali dugoročno posmatrano, program je bio jeftiniji od privremenih skloništa. Obezbeđena stabilnost omogućila je ljudima da se reintegrišu u društvo, uštedeći vlastima širok spektar troškova za lečenje zavisnosti, depresije itd. UBD, pa čak i obećanje da će se kretati u njegovom pravcu, veruje Stending, pružio bi razumnu mogućnost smanjenja siromaštva, nesigurnosti i nejednakosti u društvu. Previše je očekivati da bi UBD iskorenio siromaštvo, ali ako se pravilno osmisli i primeni, mogao bi smanjiti i siromaštvo i nejednakost, posebno ako se kombinuje sa drugim socijalnim politikama. UBD takođe ne bi uklonio ni sve oblike ekonomske nesigurnosti. Međutim, mnogima bi se pružila osnovna sigurnost i osećaj pripadnosti svojim zajednicama, a to su poželjna svojstva svakog društva koja bi se mogla smatrati „dobrim”. Radi se o drugim vrednostima - socijalnoj pravdi, slobodi, jednakosti i sigurnosti. Svi bi bili

Zalaganje za univerzalnost u konceptu UBD neretko nailazi na kritiku da je nepotrebno svima davati osnovni dohodak. Zašto bi jednom Bilu Gejtsu (Bill Gates) bio potreban UBD? Stending na ovo odgovara sa tri kontraargumenta. Prvo, ako se UBD posmatra kao „socijalna dividenda”, on je deo nasleđenih dobara i bogatstva društva koji bi trebalo da pripadne svima i to kao pravo, a pravo je univerzalno ili uopšte nije pravo. Drugo, u administrativnom pogledu, jednostavnije je i jeftinije isplaćivati UBD svima, nego koristiti proizvoljna i složena pravila ciljanih shema socijalnih programa. Svaka shema koja se zasniva na količini imovine koju pojedinac poseduje pati od niskih stopa primanja pomoći zbog stigme, neznanja ili straha. Treće, ciljane sheme socijalnih politika ne dovode nužno do smanjenja siromaštva i nejednakosti. To zavisi od stopa primalaca, stepena progresivnosti i administrativne efikasnosti. Najzad, podseća Stending, politički ekonomista Albert Hiršman (Albert Hirschmann) govorio je upravo o tome kako je svaka nova ideja socijalne politike u početku napadana zbog sumnje da neće funkcionisati (uzaludnost ideje), sumnje da bi imala negativne posledice i rizika odnosno uverenja da bi se neki drugi društveni ciljevi ugrozili. Tako je istorija pokazala da je postojalo protivljenje naknadama za nezaposlene početkom XX veka, protiv porodičnih naknada početkom 1930-ih ili protiv penzionog sistema u SAD-u. Međutim, u roku od nekoliko godina od uvođenja ovih politika, sve tri kritike su se istopile i bile potisnute retorikom o njihovoj neizbežnosti i zdravom razumu. Stoga bi, kaže Stending, u najmanju ruku, trebalo bar da se zapitamo da li se iste kritike čuju i za UBD (*Ibid*: 57-58).

Posebna debata se vodila oko toga kako bi uvođenje UBD uticalo na rad i tržište rada.¹⁶² U tom kontekstu vodila se naizgled beskraja filozofska rasprava o tome da li bi „lenji” trebalo da dobiju osnovni prihod. Stendingova tvrdnja je da bi UBD povećao i količinu i produktivnost rada, a mogao bi takođe povećati kvalitet „razonode”, u starogrčkom smislu *schole*. Pojam *schole* je podrazumevao oslobađanje od potrebe za radom, a za Aristotela je to bio neophodan uslov za puno učešće u kulturnom i političkom životu. Dugi sati rada nisu nužno vezani za produktivnost, kvalitet rezultata ili usluge. Zapravo, dugi sati rada su kontraproduktivni i štetni po zdravlje.¹⁶³

poboljšani bez obzira na nivo osnovnog dohotka, mada što je viši nivo to bi efekat bio veći. U tom smislu, izgradnja sistema UBD takođe se odnosi na promenu načina razmišljanja.

¹⁶² U Finskoj je tokom 2017. i 2018. godine sproveden eksperiment o uvođenju UBD, u kojem je 2.000 nasumično odabranih nezaposlenih osoba između 25 i 58 godina dobijalo mesečnu uplatu od 560€. Finska vlada je odlučila da pokrene eksperiment kako bi utvrdila da li primanje osnovnog dohotka utiče na radni status učesnika, kao i to kakav je uticaj UBD na ukupni dohodak učesnika i opšte blagostanje pojedinca. U periodu od novembra 2017. do oktobra 2018. godine, dani koje su primaoci UBD proveli u radnom odnosu su se povećali – u proseku su šest dana više radili oni koji su bili u eksperimentalnoj nego u kontrolnoj grupi. Ipak, u drugoj godini eksperimenta finska vlada je uvela i tzv. „model aktivacije”, kao deo reforme sistema socijalnih davanja, prema kojem je važno da ako primaoci socijalnih naknada ne rade dovoljan broj sati ili ne prate odgovarajuću obuku u svakom trimestru, njihove beneficije će biti smanjene za oko 5%. Ova reforma, koju je vlada Finske kasnije poništila, bila je na snazi tokom druge godine eksperimenta i primenjivala se na oko dve trećine učesnika kontrolne grupe, a takođe obuhvatila i nešto manje od polovine učesnika eksperimentalne grupe, jer su ti učesnici primali druge socijalne naknade (dečje dodatke ili stambene beneficije). Zaposlenost je porasla u obe grupe od prve do druge eksperimentalne godine, a teško je proceniti koliki je tačno bio efekat „modela aktivacije”, no svakako je ovaj efekat bio značajniji u kontrolnoj grupi. Stoga istraživači zaključuju da je nalaz u drugoj godini eksperimenta verovatno zajednički efekat UBD i novih amandmana koji su ušli u zakonodavstvo o naknadama za nezaposlene. Sa druge strane, kada je u pitanju opšte blagostanje pojedinca, primaoci UBD su prijavili veći stepen blagostanja od kontrolne grupe i to u nekoliko osnova: primaoci UBD prijavili su manje stresa, simptoma depresije i bolje kognitivno funkcionisanje od kontrolne grupe; finansijsko blagostanje je takođe bilo bolje, pa su učesnici eksperimentalne češće plaćali svoje račune na vreme; poverenje u druge ljude i u institucije je bilo veće među primaocima UBD nego među onima koji nisu primali UBD; primaoci su imali veće poverenje i više nade u svoje buduće mogućnosti, a takođe su zabeležili i manje ograničenje koje su im brojne birokratske procedure nametale, za razliku od kontrolne grupe (v. Olli et al, 2020: 187-190). Interesantno je da se u Srbiji u toku 2017. i 2018. godine počelo sa pripremama o sprovođenju UBI eksperimenta u Nišu, u okviru projekta *Building a Path to UBI for Serbia* koji je podržavao UNDP. Nažalost, nakon početne faze dizajniranja projekta, dalji koraci nisu realizovani (v. <https://paulcurriion.medium.com/building-a-path-to-ubi-for-serbia-e204e3140338>, pristupljeno 1.6.2020).

¹⁶³ Rečeno je dokumentovao i jedan od najnovijih izveštaja MOR i SZO (Svetske zdravstvene organizacije). Tako je prekovremeni rad (55 ili više radnih sati nedeljno) u direktnoj korelaciji sa rizikom od moždanog udara ili oboljenjima srca. Osobe koje rade više od 55 sati nedeljno imaju za 35% veći rizik od moždanog udara i 17% od smrtnog ishoda zbog srčanog oboljenja, u poređenju sa osobama koje rade standardno radno vreme (od 35 do 40 sati nedeljno). Od

Mnogi kritičari koncepta UBD zasnivaju svoju tvrdnju na argumentu „destabilizacije rada” pozivajući se na niz lokalnih američkih eksperimenata, koji su u periodu između 1968. i 1980. godine u sprovedeni u šest saveznih američkih država. No reč je o tome da su to bili eksperimenti za negativan porez na dohodak. Podaci su pokazali da je došlo do pada stope zaposlenja, ali analiza je u obzir uzimala samo plaćeni rad ili traženje zaposlenja, a zanemarivala je druge oblike rada. Naime, neko ko je imao manje radnih sati na tržištu rada, dobio je „presudu” da je smanjio svoj „posao”, a možda je ta osoba vreme provela čuvajući dete ili starijeg rođaka. Pored toga, negativni porez na dohodak nagrađuje prijavljivanje što manjeg broja radnih sati i što niže zarade, jer što je niža prijavljena zarada veći je dodatak na dohodak. Nalazi su pokazali da su mnogi iskoristili priliku da poboljšaju svoj život, uključujući i obrazovanje, pa je tako zabeležen rast stope svršenih diplomaca u Nju Džersiju, Sijetlu i Denveru. Ključ je u tome što se pretpostavlja da samo plaćeni rad ima vrednost, a zapravo svi oblici rada imaju vrednost. Pored navedenog, istraživanja javnog mnjenja zapravo pokazuju da kada se ispitanicima postavi pitanje da li bi smanjili svoj rad ukoliko bi primali UBD većina kaže da ne bi. Paradoks je što kada se postavi pitanje da li smatraju da bi drugi ljudi smanjili svoj rad, većina kaže da veruje da bi drugi smanjili rad. Drugim rečima, dok za sebe smatramo jedno, za druge verujemo da su „lenji”.

Standing se ironično čak pita zašto milijarderi kao što su Gejts (Bill Gates) ili Mark Zuckerberg (Mark Zuckerberg) i dalje rade, očekivano bi bilo da ne rade. Kada je u Švajcarskoj 2016. godine sprovedeno anketno istraživanje uoči referendumu o uvođenju UBD¹⁶⁴, samo 2% respondenata je reklo da bi prestalo sa svojom ekonomskom aktivnošću nakon dobijanja 2.500 švajcarskih franaka, a čak svaki treći ispitanik je rekao da misli da bi neko drugi prekinuo svoje ekonomske aktivnosti. Preko polovine ispitanih je reklo da bi, ukoliko imaju osnovni prihod, iskoristiti priliku da se usavrše, a preko petine da bi pokušali da se osamostale. Dalje, 40% je reklo da bi se bavilo jednim ili s više poslova koji su volonterski, a 53% da bi više vremena provodili s porodicom. Naravoučenije koje Standing podvlači je da UBD nije davanje novca ljudima da ne rade ništa, već pružanje mogućnosti da rade šta žele i što mogu u skladu sa njihovim potrebama (*Ibid*: 76-80).

Prema Standingovom mišljenju, optimistična budućnost za prekarijat postoji samo ako države pređu na isplatu zagarantovanog osnovnog dohotka, mesečnog iznosa dovoljnog da svakom svom rezidentu pruži osnovnu sigurnost. Svaka epoha ima svojstven način raspodele dohotka. U industrijskom kapitalizmu, dva glavna načina su bile nadnice i profiti, a vlade su posredovale u borbi za udeo u ukupnom prihodu raznim propisima, porezima i subvencijama. Međutim, u globalizovanom neoliberalnom sistemu nadnice više nisu ono što su bile, dok su prihodi od zakupa i finansijski kapital preuzeli primat. Stoga, da bi radnici i prekarijat imali adekvatan prihod, nešto poput UBD je nužno. Socijaldemokrate nisu učinile ništa da uspore ili preokrenu rast nesigurnosti,

2000. godine se povećava udeo zaposlenih koji rade prekovremeno i sada je na globalnom nivou 9%, a prekovremeni rad rezultirao je u 745.000 smrtnih slučajeva od moždanog udara i oboljenja srca u 2016. godini, što je porast od 29% u poređenju sa 2000. godinom (Pega et al, 2021).

¹⁶⁴ Direktna demokratija u Švajcarskoj omogućava raspisivanje nacionalnog referendumu ukoliko podnosilac inicijative (najčešće je to grupa građana) u roku od godinu dana od dana podnošenja inicijative prikupi minimum 100.000 potpisa. Grupa entuzijasta (sam Standing ih tako naziva) uspela je da prikupi potrebne potpise, ali s obzirom na nedostatak sredstava i izostanak podrške političkih partija, te posledičnom deficitu u medijskom prostoru, pokretači inicijative su na dovrtljive načine pokušavali da dopru do što većeg broja građana. Tako su uprkos odbijanju švajcarskih banaka da sarađuju, u kampanji uspeali da sakupe 8 miliona kovanica od po 5 centi (simbolično, za svakog građanina po jedna kovanica), koji su bačeni ispred zgrade nacionalnog parlamenta, a bilo je šarenih uličnih marševa sa decom maskiranom u robote. Ključna greška, međutim, nije bila posledica kampanje. Tekst predloženog amandmana na švajcarski ustav nije dao podatak o visini osnovnog dohotka, o čemu je parlament morao da odluči. Na početku kampanje pojavila se knjiga u kojoj se zalaže za mesečni osnovni prihod od 2.500 švajcarskih franaka. Iako kampanja nije odobrila ovu cifru, protivnici referendumu su tvrdili da kampanja želi UBD koji je nerealno visok i nepristupačan. Uz to, pokrenuto je i pitanje da li bi UBD rezultirao povećanjem broja migranata u Švajcarskoj, što su protivnici UBD obilato koristili. Rezultat referendumu je da je oko četvrtine Švajcaraca prihvatilo ideju o uvođenju UBD, a izlaznost je bila oko 47%. U anketnom istraživanju koje je usledilo nedelju dana nakon referendumu, više od dve trećine ispitanih smatralo je da je rezultat referendumu samo početak dugotrajnijeg razgovora o uvođenju UDB, a ne kraj debate. Čak su i mnogi od onih koji su glasali protiv izjavili da bi ovo pitanje trebalo ponovo razmotriti u godinama koje slede (Standing, 2018: 113-114).

nudeći samo uslovljavanje ponašanja i bazirajući se na radne troškove. Ekonomsko opravdanje za UBD proizlazi iz same globalizacije u kojoj su fleksibilni radni odnosi nepovratno vodili urušavanju institucija i mehanizama društvene solidarnosti i zaštite. Na fleksibilnom globalnom tržištu rada sve većem broju radnika isplaćuju se zarade koje su neizvesne i neadekvatne da obezbede dostojanstven životni standard, ma koliko naporno radili (Standing, 2011, 2014).

Aleks Foti podseća da su političke elite i kapitalisti ti koji se protive UBD, a da je diskurs o velikom državnom trošku ukoliko bi uvele UBD samo smokvin list za ono čega se ovi društveni akteri najviše plaše. Naime, ono što je suštinski problem i zbog čega je UBD tako teško ostvariv jeste što ova ideja direktno podriva vladajuću neoliberalnu ideologiju nepostojanja „besplatnog ručka”. Najveća politička slabost koncepta UBD jeste to što bi u tom slučaju (neoliberalni) kapitalizam ostao bez dve osnovne stvari koje omogućavaju njegovu reprodukciju: discipline i straha. Iako je kapitalizam uvek tvrdio da ne postoji „besplatan ručak”, UBD bi „kupio” ovaj ručak i to bez rada, a to je direktna subverzija kapitalističke discipline. Plaćanje ne-rada protivno je kulturno ukorenjenoj radnoj etici i ne podstiče ljude da rade zamorne poslove za malu nadnicu. Pored toga, ukinula bi se nejednaka razmena na kojoj se kapitalizam uvek zasnivao, osnovna dihotomija na kojoj se zasniva: raditi ili gladovati. Upravo tu se krije najveća slabost koncepta UBD jer bi otvorila pitanje može li kapitalizam opstati bez straha i „bauka gladi” (Foti, 2017: 132-134).

2.9. Teorijsko određenje ideološko-političke orijentacije

Još od prve upotrebe pojma ideologije krajem XVIII veka¹⁶⁵, preko Marksa (1818-1883) i Dirckema (1858-1917), ali i Gramšija (Antonio Gramsci, 1891-1937), Manhajma (Karl Mannheim, 1893-1947) i Altisera (Louis Althusser, 1918-1990), u dostupnoj literaturi se mogu naći brojne definicije. Tako su ideologije „mentalni okviri”, „sistemi kulturnih simbola”, „široko deljena uverenja mišljenja i vrednosti”, „koherentni set ideja”, „osnova društvenih predstava koje dele pripadnici grupe i u skladu sa tim delaju”, „skup političkih iluzija”, „lažna svest”, „simbolička bojna polja”, „društveni imaginarijum” itd. (Dulić, 2012, Škorić, Kišjuhas, 2014). Baveći se jezikom i analizom diskursa u društvu, holandski društveni teoretičar Teun van Dijk (Teun A. van Dijk) kaže da je reč ideologija jedan od onih pojmova u društvenim naukama koji „prkose preciznoj definiciji i čini se da srećno žive svoj nejasan (*fuzzy*) život, svojstven takvim sveobuhvatnim (*catch-all*) terminima koji označavaju složeni niz pojava i koji su preferirane igračke filozofa i naučnika iz humanističkih i društvenih nauka” (Van Dijk, 1998: 1).¹⁶⁶

Karl Manhajm razlikuje partikularni pojam ideologije od totalnog pojma. Kod partikularnog pojma ideologije, mišljenje protivnika se označava ideološkim, lažnim i samo jedan deo tvrdnje protivnika se proglašava ideologijom, najčešće sa ciljem predstavljanja sopstvenog mišljenja kao ispravnog. Nasuprot ovakvog pojma ideologije, nalazi se totalni pojam koji se vezuje za neku epohu ili konkretnu društvenu grupu i trudi se da razume celokupan pogled na svet polazeći od kolektivnog subjekta. Dakle, ideologija je društveno uslovljeni sistem mišljenja, koji predstavlja posebne interese neke grupe kao opšte interese (Manhajm, 1968: 49-52). Tako su partikularne ideologije verovanja određenih pojedinaca (uključujući i društvene naučnike) ili grupa, dok bi totalne ideologije bile vezane za celovit „pogled na svet” jednog društva ili istorijske epohe. Sa druge strane, utopije su svojevrsne „ideologije pobunjenih grupa”, odnosno onaj skup ideja koje zastupaju „predstavnicima budućnosti” u svojoj potrebi za radikalnom društvenom promenom. Iako je utopija

¹⁶⁵ Tokom Francuske revolucije termin je skovao prosvetiteljski filozof Antoan Desti de Trasi (Antoine Destutt de Tracy), za koga je ideologija bila nova „nauka o idejama”, a u skladu sa prosvetiteljskim idealima, verovao je da će sudbina ove nove nauke biti rađanje „kraljice nauka” (Hejvud, 2005: 6-7, Ravlić, 2001: 148).

¹⁶⁶ Tokom 50-ih i 60-ih godina prošlog veka na akademsku scenu je stupila i teza o tzv. „kraju ideologije”. Ovu frazu je prvi upotrebio Alber Kami (Albert Camus, 1913-1960) 1946. godine, u sociologiju je uveo Rejmon Aron (Raymond Aron, 1905-1983), a popularizovao je američki sociolog Danijel Bel (Daniel Bell, 1919-2011), koji je zapravo govorio ne toliko o kraju ideologije koliko o stvaranju široko prihvaćenog ideološkog konsenzusa (prihvatanje države socijalnog staranja, sistema kombinovane ekonomije i decentralizovane moći, te zagovaranje političkog pluralizma) (Škorić, Kišjuhas, 2014: 72-73). Da je doba „velikih” ideologija završeno, svaki na svoj način, govorili su i Simor Lipset (Seymour Martin Lipset, 1922-2006) i Frensis Fukujama (Francis Fukuyama, 1952-) sa svojom tezom o „kraju istorije”, te da je sa pobedom fašizma nakon Drugog svetskog rata a posebno nakon sloma socijalizma, liberalizam odneo veliku pobjedu nad rivalskim ideologijama (Brick, 2013, Hejvud, 2005: 334-338). Kritičari ove teze, poput Rajta Milsa, podsećali su da je suštinski ovakav pristup o „endizmu” konzervativno stanovište koje ima za cilj održavanje *status quo* i političke apatije, te da je pre reč o „ideologiji o kraju ideologije, a ne kraj ideologije” (Škorić, Kišjuhas, 2014: 73). Majkl Friden (Michael Freeden, 1944-) se takođe oštro suprotstavlja ovoj tezi, smatrajući da su teoretičari „kraja ideologije” pod dejstvom četiri vrste zablude: logička greška (čak i ako su se konzervativci, liberali i socijalisti složili oko principa da država treba da vrši preraspodelu resursa to nije značilo kraj ideologije već samo slivanje različitih ideoloških stavova u jednu tačku), greška u predviđanju budućnosti (šezdesete godine donele su ne kraj ideologija već eksploziju novih ideoloških pokreta posebno u neindustrijalizovanim zemljama tzv. Trećeg sveta, kao što je afrički socijalizam, panarabizam i sl.), analitička greška (čak i pod pretpostavkom da se svi slažu oko prihvatanja uloge države u preraspodeli resursa, i dalje ostaju razlike u praktičnim pitanjima kao što su: na koji način prikupljati novac za budžet države socijalnog staranja, ili, s obzirom na budžetska ograničenja, koje su to društvene grupe koje su na vrhu liste prioriteta za socijalna davanja) (Freeden, 2003: 35-39). Slično osporavanje postoji i kada je reč o ideološkoj podeli na levicu i desnicu, kada nakon evropskog socijalističkog sloma, mnogi intelektualci kako u bivšim socijalističkim tako i u razvijenim kapitalističkim društvima, konvertiraju ka levim liberalima, te zastupaju stav da je podela irelevantna za sve više i više apolitičnih građana. Jovo Bakić se ne slaže sa ovim, već tvrdi da je pre reč o „prolaznim intelektualnim modama”, koje se javljaju kada se ideološko-politički spektar naginje udesno i kapitalizam predstavlja kao bezalternativan (Bakić, 2019: 20-21).

mesto koje ne postoji, pa čak i fantazija koja je u praksi neostvariva, ili u najboljem slučaju teško ostvariva, Manhajm se u upotrebi pojma ograđuje i kaže da govori samo o „relativnoj utopiji”, jer iako među „egzistencijalno transcendentnim idejama” ima onih koje su „neostvarive”, one su to samo iz trenutne perspektive njihovih nosilaca. Drugim rečima, relativna utopija se odnosi na „utopiju koja izgleda neostvarljiva samo na osnovu nekog određenog, već postojećeg stupnja” (Manhajm, 1968: 161). Zadatak „slobodnolebdeće inteligencije” je da objektivno izučava ove sisteme, bez ikakvih interesa i pristrasnosti.¹⁶⁷

Korisno je pomenuti jednog od najznačajnijih teoretičara za političke ideologije današnjice Majkla Fridena, poznatog po svojoj tzv. morfološkoj analizi ideologija.¹⁶⁸ Političke ideologije su za Fridena skup uverenja, ideja, mišljenja i vrednosti koje karakteriše ponavljajući i donekle trajni obrazac (ne pojavljuje se i ne nestaje tako brzo), održavaju ga vladajuće (odnosno značajne (*significant*)) grupe, koje se takmiče u promovisanju svojih javnih politika, a to čine sa ciljem opravdanja, osporavanja ili promene aktuelnog društvenog i političkog uređenja (Freeden, 2003: 32). Morfološka analiza ideologija počiva na sedam polaznih pretpostavki: 1) ideologija se posmatra kao „trajni oblik političkog mišljenja”, 2) ideologije se pojavljuju na svim nivoima društvene artikulacije, 3) postoji potreba za detaljnom konceptualnom i kontekstualnom analizom skupova političkih ideja koje postoje u jednom društvu, pa je među ciljevima morfološke analize pokazati da ideologija prolazi tri testa: idejne složenosti, metodološke sofisticiranosti i političke relevantnosti, 4) mikrostrukture različitih ideologija otkrivaju kako su obrasci konceptualnih kombinacija sposobni za višestruke i nijansirane varijacije, te osvetljava i dijahronijsku „mutaciju ideologije”, 5) morfološki pristup analizi ideologija podrazumeva i analizu diskurzivnih nadmetanja različitih aktera nad kontrolom javnog političkog jezika i istražuje aspekte ideološke argumentacije i prezentacije, 6) morfološka analiza teži dekonstrukciji i tumačenju kumuliranog znanja, a teoretizaciju političke misli povezuje sa njenim svakodnevnim manifestacijama, uz neprekidno interesovanje i za ono što je izuzetno ili što odstupa od uobičajeno vezanog za konkretnu ideologiju, 7) ideologije su „stvarni modusi političkog mišljenja”, pa morfološka analiza teži njihovoj izvan-spornosti ili dekontestaciji¹⁶⁹ (Freeden et al, 2013).

Suština ovakvog pristupa izučavanju ideologija odvela je Fridena ideji da svaku ideologiju sačinjavaju ideološko jezgro, prateći pojmovi i periferni pojmovi.¹⁷⁰ Međusobni odnos pojmova

¹⁶⁷ Uloga intelektualaca, bilo u kreiranju „ispravnih” ideologija ili u „objektivnom” dekonstruisanju postojećih ideoloških sistema, nije vezana samo za Manhajmovu misao. Naprotiv, o ulozi intelektualaca pisali su i Lenjin, Rajt Mills (Wright Mills, 1916-1962), Alvin Guldner (Alvin Gouldner, 1920-1980), Tomas Botomor (Thomas Bottomore, 1920-1992), Stiven Sanderson (Stephen K. Sanderson, 1945-), predstavnici Čikaške škole (kao što je Luis Virt (Louis Wirth, 1897-1952)) i drugi (v. Škorić, Kišjuhas, 2014).

¹⁶⁸ Ova disertacija ne dopušta davanje previše prostora za detaljnu analizu svih pravaca koji u savremenim društvenim teorijama postoje, te je u tom smislu Fridenova teorija izdvojena kao autorki bliska. Pored morfološke analize ideologija, današnji teoretičari nastupaju i sa savremenih pozicija kritičke teorije (kao što su Tomas MekKarti (Thomas McCarthy, 1940-) ili Nensi Frejzer (Nancy Fraser, 1947-)), poststrukturalizma (Klod Lefort (Claude Lefort, 1924-2010), Ernesto Laklau (Ernesto Laclau, 1935-2014), Šantal Muf (Chantal Mouffe, 1943-), Slavoj Žižek, 1949-), diskurzivne teorije kritičke analize diskursa (Teun Van Dajk, 1943-), postkolonijalizma (Edvard Said (Edward Said, 1935-2003), Homi Baba (Homi Bhabha, 1949-), Gajatri Spivak (Gayatri Chakravorty Spivak, 1942-)) i drugih (v. Freeden et al, 2013).

¹⁶⁹ „Dekontestacija bi, najjednostavnije rečeno, bila sposobnost pojedine ideologije da nametne vlastite tvrdnje, stavove, poglede na svijet kao jedine ispravne, nastojeći pri tome dokazati ispravnost vlastitih, a ujedno »pobiti« one koje zastupa neka druga ideologija. Na temelju navedenog stvaraju se unutar ideologija jedinstveni semantički lanci-karike, pomoću njih kontrolira se tzv. politički jezik pojedine ideologije. Snažno se argumentiraju vlastite parole, ujedno omalovažavajući ostale” (Bušljeta, 2010: 135). Bojan Vranić ovaj pojam prevodi kao „izvan-spornost”. Kao opravdanje za ovakav prevod Vranić kaže: „Budući da su „decontested concepts” suprotnost od suštinski spornih pojmova, bukvalni prevod bi glasio „suštinski nesporni pojmovi”. Takav prevod ne bi odgovarao duhu ideje suštinske spornosti, budući da ne bi uhvatio procesni sled: pojmovi su najpre bili sporni, pa su onda postali izvan-sporni. Nespornost implicira na odsustvo bilo kakvog spora. (...) Sam termin „izvan-spornost” je tehnički, i nema značenje van konteksta rasprave o suštinski spornim pojmovima” (Vranić, 2015, 72).

¹⁷⁰ Majkl Friden pravi podelu na makro i mikro ideologije. U prvoj grupi bi se našli liberalizam, socijalizam, konzervatizam i totalitarne ideologije (fašizam i komunizam), dok bi mikro ideologije predstavljale tzv. „tanke” (*thin*) ideologije. Ove „tanke” ideologije su centrirane oko jednog do dva pitanja i to bi bile nacionalizam, feminizam,

unutar ideologija, kao i kulturno okruženje u kojem nastaju i razvijaju se, dopušta to da, vremenom, pojmovi mogu da se menjaju, a neki su pak nepromenjivi. Tako, primera radi, jezgreni pojam liberalizma je sloboda, konzervatizma tradicija, krajnje i radikalne desnice nacionalizam, a socijalizma jednakost. Naravno, ne mora samo jedan pojam biti taj koji određuje jezgro ideologije. Tako među jezgrenim pojmovima liberalizma možemo naći i slobodu, ali i individualnost i (samo)razvoj (*selfdevelopment*), a oni mogu zauzimati različite količine prostora („zapremine“) unutar jezgra ideologije i biti manje ili više udaljeni jedni od drugih unutar jezgra, te predstavljati različite varijante liberalizma. Drugim rečima, dvostruko pozicioniranje pojmova je takođe od važnosti u analizi morfološke strukture ideologija.

Prateći pojmovi su drugorazredni po rasprostranjenosti i širini značenja koju daju ideologiji u kojoj se nalaze. Oni su presudni u vezivanju jezgra i (privremenom) ukorenjivanju u semantičko polje. Tako bi prateći pojmovi liberalnog jezgra (čiji je jezgreni pojam sloboda) bili podela vlasti i privatna svojina (Bakić, 2019: 44). Kombinacije pratećih pojmova usmeravaju ideologiju u različitim pravcima, pa tako u liberalizmu veza slobode i solidarnosti vodi u politiku socijalnog staranja, dok veza slobode i individualizma iz jezgra sa pratećim pojmom privatne svojine, preduzetništva i samodovoljnosti vode tržišno orijentisanim politikama (neoliberalizam). Konačno, periferni pojmovi bi bili marginalni i, uslovno rečeno, efemerni koncepti, koji su skloniji bržem menjanju, kako kulturološki tako i dijahrono. Periferne pojmove vrlo često određuju i aktuelna društveno-politička dešavanja, poput finansijskih kriza, terorizma, klimatskih promena, masovnih migracija i slično. Tako bi, primera radi, islamofobija i antiuseljeničko usmerenje bili prateći pojmovi savremenih desnih političkih orijentacija, a antisemitizam periferni pojam (v. Bakić, 2019: 44-45; Freedon et al, 2013; Škorić, Kišjuhas, 2014: 22-23; Pavićević-Vukašinović, 2007; Vranić, 2015).

Kako bi bolje objasnio svoju zamisao morfološke strukture ideologija, Friden kaže da svaku ideologiju sačinjavaju tzv. četiri P (4Ps): proksimalnost tj. blizina (*proximity*), prioritet (*priority*), propustljivost (*permeability*) i proporcionalnost (*proportionality*). Karakteristika blizine govori to da politički koncepti sami po sebi nemaju smisla, već se mogu razumeti samo kada se ispituju u određenoj idejnoj okolini. Ako je individualnost bliska atomističkoj koncepciji ljudske prirode, ona će u određenoj ideologiji igrati drugačiju ulogu nego što bi bila da je individualnost bliska ideji da je čovekova priroda u svojoj biti društvena. Karakteristika prioriteta ukazuje na to da značenje svakog političkog koncepta u ideologiji, kao i opštih argumenata te ideologije, zavisi od toga kojim pojmovima se pripisuje osnovni značaj, a koji se prateći i periferni, te u tom smislu postoji rangiranje odnosno prioritizacija pojmova. Jezgro okružuju prateći i periferni pojmovi, koji raščlanjuju jezgro ideologije, ograničavaju mogućnost višestrukog tumačenja i usmeravaju određenu ideologiju u nekom pravcu. Obeležje propustljivosti ili propusnosti ukazuje na to da ideologije imaju porozne granice, nisu hermetički zatvorene, te se često pojedini pojmovi mogu naći i u više ideologija (tako pojam demokratije u sebe uključuje i ideju jednakosti i ideju slobode, a ove dve koncepcije se vezuju za levicu odnosno desnicu, a ideja o nekom obliku državne intervencije u društvenoj preraspodeli se može pronaći i kod liberala i kod socijalista). Najzad, proporcionalnost podrazumeva da je u okviru svake ideologije određenom pojmu ili temi dodeljen relativan prostor, odnosno ovo je pitanje na koji način konkretna ideologija želi da iznese svoje argumente kako bi privukla što veći broj sledbenika. Tako, primera radi, libertarijanci temu individualne slobode proširuju do krajnjih granica, što je za liberale (a i jedni i drugi su deo iste porodice liberalizma) „prenaglašeno“ nauštrb drugih pojmova. Rečju, ono što Friden ističe kada je u pitanju morfološka analiza ideologija, to je da ideologije više ne možemo razlikovati na osnovu prisustva ili odsustva određenih pojmova ili ideja, već da se osnova poređenja odnosi na položaj i morfologiju pojmova (odnosno 4Ps) (Freedon, 2003: 60-66).

ekologizam i slično (Bakić, 2019, Freedon, 2003). Za razliku od Hejvuda, Friden je izgleda sklon prihvatanju teorija o totalitarizmu, čija je funkcija, posebno u periodu Hladnog rata, a i danas, pre svega u pravdanju kapitalizma (v. Kuljić, 1983). Hejvud, sa druge strane, među glavne ideologije ubraja: liberalizam, konzervatizam, socijalizam, nacionalizam, anarhizam, fašizam, feminizam, ekologizam, religijski fundamentalizam (Hejvud, 2005).

Empirijsko određenje ideološke orijentacije često se vrši isključivo na osnovu samopozicioniranja ispitanika na skali levica-desnica. Podela na desnicu i levicu u prostoru političkog (neminovno i ideološkog) polja, već više od dva veka je ustaljena (Bakić, 2015), a u okvirima savremene literature dobija i naziv „političkog Esperanta našeg vremena” (Laponce, 1981). Prostorno saznanja podela na levo i desno ima korene u antropološkoj pretpostavki binarnih opozicija: kao što razlikujemo gore i dole, ispred ili iza, tako pravimo i razliku desno i levo. Ideološka podela na desno i levo korene pronalazi u vremenu Francuske revolucije krajem XVIII veka, kada su se poslanici Ustavotvorne skupštine glasajući o davanju prava veta kralju na odluke skupštine i zakone, svrstali na desnu odnosno levu stranu u odnosu na predsedavajućeg. Prvi su bili za davanje prava veta kralju a drugi, odnosno oni koji su se svrstali levo, protiv ove opcije. Nastavivši da sede u daljim raspravama na način kako su se podelili, nastala je i prva podela na levicu i desnicu (Bakić, 2015, 2019).

U pristupima proučavanja ideološko-političkog spektra levice i desnice Jovo Bakić razlikuje formalističko ili instrumentalno određenje levice i desnice od sadržinskog (strukturnog) poimanja podele na levicu i desnicu. Prvi pristup u empirijskim istraživanjima široko koristi datu podelu, ali u teorijskom pogledu podela je formalna i instrumentalna, odnosno teorijski prazna. Formalističko određenje levice i desnice danas je „ideološki-teorijski hegemon”, ali teorijski, sami pojmovi levice i desnice takoreći ne postoje, već se na njih gleda kao na „proizvod konkretno-istorijske društvene konvencije uspostavljene između politikologa, stranačkih vođstava i birača, što u određenom društveno-istorijskom kontekstu treba uvek nanovo utvrđivati” (Bakić, 2019: 23). Drugim rečima, ovakav pristup levičarima i desničarima zanemaruje društvenu sadržinu datih pojmova, te onemogućava validna uporedna istraživanja. Za razliku od formalističkog pristupa, sadržinski pristup polazi od ideje da postoje jasno određena i definisana ideološka jezgra desnice i levice, koja se ne menjaju tako lako kroz prostor i vreme. Jednakost i sloboda su osnovne vrednosti prema kojima su levičari i desničari određeni, pa tako nema levičara kojem je bitnija druga vrednost do jednakosti, a nema ni desničara kojem je bitnija druga vrednost od „vere u opravdanost društvene hijerarhije” (Bakić, 2015: 55).

Pozivajući se na Žana Laponsa (Jean Laponce), Bakić podseća da „u političkoj, religijskoj, privrednoj i vremenskoj ravni levica i desnica se razgraničavaju na taj način što se u načelu levičari zalažu za jednakost, racionalizam i slobodnu misao u odnosu na religijske autoritete, veću jednakost za široke društvene slojeve i diskontinuitet odnosno spremnost na inovacije u odnosu na tradiciju i ono što nam je poznato iz prošlosti, dok se desničari zalažu za poštovanje društvene hijerarhije, iracionalnu poslušnost verskim autoritetima (...), poštovanje više vrednosti viših društvenih slojeva i tradicionalizam, te kontinuitet u vremenskom sledu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti” (*Ibid*: 58). Britanski politikolog Stiven Luks (Steven Lukes) veruje da, bez obzira što je tačno da nema levice bez zalaganja za jednakost, vera u jednakost sama po sebi nije više dovoljna već je potrebno uvesti i kriterijum društvene kritike: dok je levica predana načelu ispravljanja i kritike društvenih nejednakosti, desnica teži suprotstavljanju ovom načelu (Luks, prema Vuletić, 2013: 25). U pogledu ekonomske dimenzije koja je dugo bila jedini kriterij za pozicioniranje na ideološko-političkoj osi, levičar je antikapitalistički nastrojen, dok bi desničar branio kapitalizam kao najbolje ili barem najmanje loše društveno-ekonomsko uređenje. Krajem XX veka, sa post-materijalističkim vrednostima, u pozicioniranju na ideološko-političkom spektru dobila je na važnosti i kulturna osa. „Na kulturnoj, pak, dimenziji levičar naglašava slobodnu racionalnu misao nasuprot iracionalnom crkvenom autoritetu; diskontinuitet (kulturnu, pravnu, političku novinu) nasuprot kontinuitetu (tradicija, zakon, poredak); egalitarni internacionalizam (naglašavaju se prava pojedinaca nezavisno od njihovog društvenog položaja i ličnih sklonosti, i prava nacija nezavisno od njihove veličine u globalnom svetu) nasuprot nacionalizmu, koji najčešće sputava prava pojedinca, odnosno imperijalnom kosmopolitizmu, koji najčešće, pravdajući interese određenih imperija, ograničava prava malih, siromašnih i politički nemoćnih nacija. Naposletku, levičar brani pravo na razlikovanje, prava na sopstveni životni stil, prava manjina uopšte, nasuprot desničarskom

insistiranju na religijskim ili nacionalnim istovrsnostima, kao i tradicionalnim porodičnim i seksualnim obrascima i navikama” (Bakić, 2015: 58).¹⁷¹

U kontekstu koji je nama od velikog značaja u ovom radu, a to je ustoličenje neoliberalne ideologije, te fleksibilizacija tržišta rada i stvaranje „umreženog društva” (Castells, 2000), za francuske sociologe Lika Boltanskog (Luc Boltanski, 1940-) i Ev Kiapelo (Ève Chiapello, 1965-) reč je o ideološkim promenama koje su nastupile nakon 1968. godine i koje donose sa sobom novu kritiku kapitalizma i „novi duh kapitalizma”, oličeni u novoj i drugačijoj radnoj etici. Iako se njihova teorija bazira na primeru Francuske, oni veruju da su relativno slični procesi obeležili razvoj ideologija koje su pratile kapitalizam i u drugim industrijalizovanim zemljama. Oslanjajući se na sada već čuvenu Veberovu sintagmu duha kapitalizma, oni se „bave kulturnom dinamikom kapitalizma: Boltanski i Šijapelo najpre otkrivaju sociološke i filozofske paradigme koje su se najčešće putem metafore mreže uvlačile u poslovni svet, a zatim pokazuju da treći duh kapitalizma¹⁷², ali i sâm kapitalizam, dosta toga duguje društvenoj i umetničkoj postšezdesetasmaškoj kritici – kapitalizam se transformisao tako što je inkorporirao obe ove kritike, a fleksibilizacija preduzeća i fleksibilizacija u preduzeću bile su, smatraju francuski sociolozi, upravo posledice otvaranja kapitalizma prema društvenoj teoriji i argumentaciji kritike” (Birešev, 2009: 224).

„Duh kapitalizma” je ideologija koja opravdava posvećenost ljudi kapitalizmu i koja ovu posvećenost čak čini i privlačnom. Koncept duha kapitalizma omogućava da u jednoj istoj dinamici sagledavamo promene u kapitalizmu kao i kritike sa kojima se kapitalizam suočava. Ovi sociolozi smatraju da je neverovatna sposobnost kapitalizma da preživi zahvaljujući endogenizaciji kritika, čime je razoružavao snage antikapitalizma. Zapravo, postoje tri dimenzije kroz koje se duh kapitalizma izražava i manifestuje u javnom i naučnom diskursu: prva je dimenzija „uzbuđenja” (kako kapitalizam može „pomoći” ljudima da procvetaju, što je povezano sa različitim oblicima „oslobođenja” koje kapitalizam nudi), druga je naglašavanje različitih oblika sigurnosti koje jedino kapitalizam može da ponudi, a treća je povezana sa pojmom pravičnosti (kapitalizam je koherentan sa osećajem za pravdu i doprinosi opštem dobru) (Boltanski, Chiapello, 2005). Godina 1968. bila je izraz vrlo značajnog porasta obima kritike upućene zapadnim društvima. Oblici kapitalističkog organizovanja, a posebno funkcionisanje radnih organizacija, bili su meta šezdesetasmaša, a ova kritika (čak više kritika u umetnosti nego opšta društvena kritika) koja je tražila autonomiju i autentičnost, uticala je i na transformaciju proizvodnje. Transformacija je rezultirala strategijom izmeštanja (*displacement*) kapitalizma i rasklapanjem (*dismantling*) sveta rada. Jedan od glavnih ciljeva nove strategije preduzeća bio je značajan porast fleksibilnosti. Unutrašnja fleksibilnost zasniva se na dubokoj transformaciji organizacije rada i tehnika (multitasking, samokontrola, razvoj autonomije...), dok spoljna fleksibilnost pretpostavlja mrežnu organizaciju rada, seljenje proizvodnje u nerazvijenije zemlje, te upošljavanje prekarne radne snage (povremeni i privremeni poslovi, samozapošljavanje, honorarci...). Rečju, kritika kapitalizma transformisala je duh kapitalizma u novi oblik „menadžerske neoliberalne ideologije” koji podsticanjem fleksibilnosti, autonomije, radne kreativnosti, umreženosti, prikriva delovanje surovih tržišnih mehanizama. Trend

¹⁷¹ Stepeni desne odnosno leve usmerenosti zasnovani su, u prvom slučaju na kriteriju nastanka društvenih nejednakosti i stepenu iracionalnosti u pravdanju iste, odnosno, kada su u pitanju nijanse na levoj strani spektra na kriteriju ciljeva i sredstava za koje se zalaže u antikapitalističkoj borbi. Tako među desnicom razlikujemo reakcionarne pokrete i režime, konzervativce, konzervativne liberale, socijalne liberale, a na levoj strani spektra razlikujemo anarhiste i komuniste, radikalne levičare, umerene levičare reformiste odnosno socijalne demokrate (v. Bakić, 2015, 2019)

¹⁷² Prvi duh kapitalizma smešten je istorijski u period XIX veka pa sve do 30-ih godina XX veka, čiji je glavni privredni akter preduzetnička buržoazija, koja ima preduzetnički duh i buržoaski moral koji je izvor sigurnosti (paternalizam u odnosima sa zaposlenima i organizaciji proizvodnje), a opšte dobro počiva na veri u prosvetiteljske ideale progresa i tehnološkog razvoja. Drugi duh kapitalizma (1930-ih do 1960-ih) fokusira se na ideju velike centralizovane firme, a glavni privredni akter je plaćeni direktor preduzeća, odnosno na delu je razgraničenje vlasništva i kontrole nad preduzećem. Sigurnost se postiže mehanizmima poput razvoja karijere i vezom između privatnog kapitala i uspona države socijalnog staranja, pravednost poprima meritokratski oblik, a opšte dobro je socijalna pravda uklopljena sa idealima tejlorizma (standardizacija proizvodnje i racionalizacija doprinose efikasnosti) (Boltanski, Chiapello, 2005, Birešev, 2009).

fleksibilizacije ishodovao je rasklapanjem organizacionih jedinica i službi, te uporedo vodio desindikalizaciji i eroziji društvenih identiteta na kojima su sindikati počivali (socio-profesionalni status i klasna pripadnost) (Boltanski, Chiapello, 2017).

Ono što je za ovaj rad od velikog značaja jeste da vidimo koje su to ideologije koje se javljaju u krizama i različitim gibanjima kapitalizma. Naime, dinamika neravnomernog razvoja kapitalizma, koju prate ciklične krize, a što posledično utiče i na geopolitičke sukobe i takmičenja imperijalnih sila, društvena nesigurnost i dezorijentisanost, te privredna nestabilnost, ključni su za razvoj, uspeh i identitet krajnje desnice, koja ima sposobnost privlačenja vladajućih ali i potlačenih slojeva društva. Reč je o tome da istorija kapitalističke regulacije socijalnih odnosa pokazuje da vreme ekonomske recesije sa sobom nosi jačanje desnice, dok su vremena optimizma kada razmišljamo o budućnosti naklonjenija glasanju za levičarske partije (Gamble, prema Ružica, 2013:13). Pre nego što uđemo dublje u predstavljanje načina na koji savremeni neoliberalni kapitalizam čitav ideološko-politički spektar pomera udesno već decenijama nazad, valjalo bi razgraničiti osnovne pojmove desnice.

Još jednom pozivajući se na Bakića, razlikujemo desni ekstremizam i desni radikalizam, odnosno krajnu desnicu, ekstremnu desnicu i radikalnu desnicu. Kada je reč o pojmu krajnje desnice, njeni zagovornici duboko veruju da postoji jasno utvrđena hijerarhija između različitih nacija i rasa ljudi i da je ova biološka i kulturološka različitost nepremostiva, što znači da nikakva „demokratija” ne može ispraviti postojeći poredak među nacijama i rasama, a i kada bi se „ispravljanje” pokušalo, ono bi bilo „štetno”. Desni ekstremizam počiva na neofašizmu, tj. reakcionarnoj produženoj ruci fašizma, pa su osnovne vrednosti za koje se bori: korporativna država, vizija društva koje počiva na nacionalizmu i idealno društvu koje je postojalo u davnoj (i legendarnoj) prošlosti, antikomunizam, antidemokratizam, antiparlamentarizam, militarizam, spoljnopolitički ekspanzionizam, rasizam koji prate antisemitizam, anticiganizam. Za ekstremnu desnicu sam Bakić veli da se „više desno kročiti ne može” odnosno ona „na otvoreno reakcionaran način prihvata rasistički zasnovan nacionalizam i odbacuje ne samo postojeći liberalno-demokratski režim nego i temeljne ideje prosvetiteljstva (...) dok je u praktičnom delanju sklona upotrebi nasilja (...) gaje nedvosmisleno neonacističku ideologiju” (Bakić, 2019: 35-36). Za razliku od ekstremne, radikalni desničar će odbiti povezanost sa nacističkim i fašističkim pokretima, a uz to će se još dičiti i svojom demokratskošću. Pripadnici ovih pokreta i stranaka zagovornici su tzv. „šovinističke socijalne politike”¹⁷³ (*welfare chauvinism*), autoritarnosti, ksenofobije i „etnopluralističkog”¹⁷⁴ nacionalizma, dok ujedno ne odbacuju (barem ne otvoreno) demokratiju, zalažu se za radikalno-demokratska sredstva kao što su narodne inicijative, referendum, ne pribegavaju nasilju u borbi za vlast, a kao svog neprijatelja vide društvene elite. Radikalni desničari nalaze se između ekstremnih desničara i konzervativnih desničara. Desni radikalizam približava se neokonzervativizmu i donekle pravi otklon od fašizma (pre svega u odbacivanju ideje korporativne države, borbi protiv „nižih rasa”, politici ekspanzionizma, ne odbacuje demokratiju i parlamentarizam), ali zadržava nacionalizam, autoritarnost i ksenofobiju u ideji tzv. monokulturnog društva.¹⁷⁵ Ono što radikalne desničare razlikuje kako od liberala tako i od konzervativaca, jeste odbacivanje predstavničke demokratije. Islamofobija, antiuseljeničko usmerenje, homofobija, kao i seksizam, ali i antiglobalizam i evroskepticizam su prateći pojmovi koji su manje ili više udaljeni od jezgra desno orijentisanih političkih partija i pokreta (*Ibid*: 33-52).

Već je dosta bilo reči o tome šta sve savremeni globalizovani¹⁷⁶ neoliberalni kapitalizam sa sobom nosi (deindustrijalizaciju, tercijarizaciju, prekarizaciju i fragmentaciju radnika i radničkog pokreta,

¹⁷³ Politika države socijalnog staranja, ali koja važi samo za domicilno stanovništvo.

¹⁷⁴ Etnopluralizam ili kulturni rasizam ili diferencijalistički rasizam „navodno više zagovara nekompatibilnost i nemogućnost opštenja među različitim kulturama – a ne rasama (...) nego njihovu nejednakost (...) pa ga to neminovno približava klasičnom biološičkom rasizmu” (Bakić, 2019: 45-46).

¹⁷⁵ Ksenofobija i nacionalizam mogu se spojiti u tzv. nativizmu (Bakić, 2019:45).

¹⁷⁶ Globalizaciju pojedini vide kao ideologiju, ili se barem slažu oko toga da nije ideološki neutralna, te u tom smislu postoje dve alternativne verzije: prvu čini neoliberalni globalizam, gde je globalizacija u funkciji širenja vrednosti zasnovanih na slobodnom tržištu i u interesu je transnacionalističke klase, dok bi se druga verzija tzv. „globalizam

rast nejednakosti, stvaranje „regionalnih blokova moći” među državama, promenu na strani kapitala izraženu kroz rast prinosa na kapital i povećanje značaja nasleđenog kapitala, snižavanje poreza na dohodak i kapital i razdvajanje odnosno izuzeće dohotka od kapitala iz progresivnih poreza na dohodak). Analiza društveno-ekonomskog sistema neodvojiva je od političkog sistema i načina na koji politički sistem doprinosi reprodukciji društveno-ekonomskog sistema. Da bi se održao, neoliberalni oblik kapitalističke regulacije društvenih odnosa u političkom sistemu kreira oligarhijske strukture (uz vladavinu bogate manjine), dok istovremeno nacionalne države stvaraju i reprodukuju diskurs nacionalizma kao nit koja „nas” spaja i razdvaja od „njih” („oni” su svi drugi narodi koji su lošiji u odnosu na „nas” i „naše” kulturno i ekonomsko bogatstvo i jedinstvenost ili bilo koja druga nacionalna dostignuća). Štaviše, islamofobija je u protekle četiri decenije odigrala nezamenljivu ulogu u desničarskoj radikalizaciji. Za razliku od antisemitizma, islamofobija (kojoj je naruku išao islamistički terorizam¹⁷⁷) politički je korektna, a odgovara i uverenju zapadnih društava da je reč o religiji i kulturi koja se ne može prilagoditi načinu života zapadnih društava (Bakić, 2019: 602-603).

Višestranačka demokratija je već nekoliko decenija u krizi, konvencionalni politički aktivizam (kao što je članstvo u političkim strankama) opada, stvara plodno tle za savremenu desničarsku retoriku¹⁷⁸ i za upiranje prstom u migrante koji su viđeni kao pretnja „našem” identitetu, kulturi i ekonomiji, što za posledicu ima atomizaciju i onemogućavanje klasne borbe radnika i useljenika koji dele sličan društveni položaj. Štaviše, „depolitizacija privrednih i politizacija kulturnih pitanja, tj. diskurzivno prećutkivanje klasnih i naglašavanje identitetskih pitanja (...) prikrivaju dublju krizu kapitalizma, tj. njegovo prerastanje u patrimonijalni oblik, u kojem nasledstvo ima sve zapaženiju ulogu, a društvo postaje sve zatvorenije” (Bakić, 2019: 53-54). Drugim rečima, na delu je potpuno potiskivanje klasne pripadnosti „kao glavnog oblika društvene stratifikacije” u korist etničkog neprijateljstva i etničke vezanosti, uz populističku retoriku koja koristi demokratski rečnik, a svojim praktičnim usmerenjima zapravo podriva demokratiju (*Ibid*: 52-67).

Jačanju radikalne desnice na evropskom kontinentu posebno doprinosi veza političkih i privrednih oligarha, a radikalna desnica se služi demagoškom retorikom – etnopluralizmom, šovinističkom socijalnom politikom, a posebno „demagoški koristi radikalno-demokratsku frazu (populizam) u raskrinkavanju svojih političkih protivnika i sticanju poverenja birača” (*Ibid*: 609). Bakić populizam ne svrstava ni u jezgrene, niti u prateće ili periferne pojmove radikalno-desničarske ideologije. Populizam je za ovog sociologa tzv. „borbeni pojam”, „tek sredstvo političara” koji služi pravdanju interesa oligarhije i suštinskom udaljavanju od demokratskih ideala. Zapravo, populizam se može posmatrati na tri načina: kao „ideologija” (koja društvo vidi na jasno podeljene grupe, jedna je „čisti narod” a druga „korumpirana elita”), kao „politička strategija” (gde harizmatični lider koristi podršku neorganizovane mase koja se bori protiv neprijatelja, kriza i pretnji od strane „drugačijih”), odnosno kao „politički stil” (koji podrazumeva upotrebu „tabloidnog stila” komunikacije i predstavlja specifičan način političke komunikacije). Za Bakića, pojam populizma je prazan (svakako nema težinu ideološkog pojma), te on insistira pre na upotrebi pojma demagogija.

državne sigurnosti”, odnosno borbe protiv terorizma koja je „borba bez granica” (Hejvud, 2005: 340-341). Autorka je sklonija Fridenovom tumačenju globalizacije ne kao ideologije, već stavu da je globalizacija „politički i ekonomski proces koji može označavati slom političkih i državnih granica ili širenje određenih praksi proizvodnje i potrošnje širom sveta (...). Može biti stimulisana ideološkim stavovima liberalizma, ali je pogrešno globalizacijom suziti svestranost liberalne tradicije” (Freedon, 2003: 95).

¹⁷⁷ Napad na Kule bliznakinje Svetskog trgovinskog centra i Pentagon 11.09.2001. godine, uz niz drugih terorističkih napada u Evropi i širenje islamofobičnih stereotipa i predrasuda, bio je povod za evropski talas „islamofobične psihoze” (Bakić, 2019: 604).

¹⁷⁸ Već je izneto koji su to sržni, a koji prateći odnosno periferni pojmovi savremene desničarske retorike, no treba napomenuti da je savremena desnica tzv. treći talas krajnje desnice koji se na istorijskoj sceni pomalja od osamdesetih godina prošlog veka. Prvi, neofašistički talas (1949–1955) bio je direktan nastavljivač fašističkih i nacističkih pokreta između dva svetska rata, dok je drugi talas (u drugoj polovini 1950-ih) bio „populistički” u ruhu politika za snižavanje poreskih opterećenja. Savremeni, treći talas odlikuje samo „načelno” prihvatanje liberalne demokratije, etnocentrizam, etnopluralizam (usvajajući levičarske ideje o pravu na različitost, ističu se nekompatibilnost kultura i etničkih grupa, te otpor mešanju kultura) kao i antielitizam (Bakić, 2019: 41-42, Melzer, Serafin, 2013: 19-20).

Demagogiju opisuje kao „populizam u drugom i trećem smislu”, odnosno kao „političku taktiku i stil većine političara” (Bakić, 2019: 67-80). Iako je reč o sadržinski praznom pojmu, u stručnoj literaturi se često raspravlja i govori o desnom odnosno levom populizmu, a „čak bi se moglo govoriti o drugoj deceniji XXI veka kao o ofanzivi populizma” (Lošonc, 2017: 11). Drugim rečima, čak i ako populizam posmatramo samo kao „političku strategiju” ili „diskurzivno polje”, i desni i levi populizam prihvata retoriku ugroženosti „običnog naroda”, odbacuje klasu i prihvata „narod” kao demokratsku protivtežu oligarhiji (v. Ristić, 2017). Međutim, dok je za desne populiste glavni neprijatelj, pored korumpirane elite, nebeli imigrant ili manjine, koje „narodu” oduzimaju radna mesta i ugrožavaju nacionalnu kulturu, dotle se levi antielitizam vezuje za velike međunarodne sile ili predstavnike krupnog kapitala koji ugnjetavaju, izrabljuju i tlače „narod” (izjednačen sa širokim društvenim slojevima). „Levim i desnim populistima zajednički su antielitizam i pozivanje na narod, a „opasni drugi” su društvene grupe koje ne pripadaju političkim elitama, ali nisu ni deo naroda, oni su “opasni” jer ugrožavaju narod i(li) državu. Zajedničko i jednim i drugima je to što politički kapitalizuju strahove od „opasnih drugih”, na njima temelje politički program i formiraju vrednosne prioritete” (Lutovac, Marković, 2017: 89-90).

Iako populistički diskurs može koristiti i levica i desnica, u evropskoj stručnoj literaturi je dominantno shvatanje da se „populizam po pravilu vezuje za desničarske ideologije i poglede na svet, što donekle potvrđuju i empirijske analize savremenih populističkih pokreta. (...) Darendorf smatra da uzrok uske veze između populizma i desničarske ideologije u Zapadnoj Evropi leži u tome da teme koje su u tim društvima pogodne za polarizaciju po pravilu predstavljaju klasične teme desničarske ideologije (primat države, problematizacija imigranata i drugih manjina, njihova integracija u društvo i sl.)” (Ristić, 2017: 9). Kao najčešći tip populizma u Evropi javlja se upravo desni populizam, gde nakon Drugog svetskog rata političke stranke desne orijentacije koriste demagošku retoriku, posebno jačaju nakon 80-ih godina, sa jačanjem i neoliberalne kapitalističke regulacije, a učvršćuju se u poslednjoj deceniji XX i prvoj deceniji XXI veka (Mudde prema Derado, 2014). Po pravilu, demagogija (tj. populizam u drugom i trećem smislu) reakcija je na neku od društveno-ekonomskih kriza, koje su po svojoj prirodi kompleksne a koje postojeći društveni i politički akteri ne mogu tako lako rešiti, pa se pribegava redukcionističkom shvatanju sveta na „dobre nas” i „zle njih”.

Ekonomska kriza neoliberalizma, politička kriza i kriza predstavničke demokratije plodno su tle za socijalno-demagoški diskurs i posebno plodno tle za privlačenje prekarijata. „Desne populiste u značajnoj mjeri podržavaju nesigurni ljudi, bilo da se radi o nesigurnosti materijalne egzistencije i karijere ili nesigurnostima vezanima uz problem identiteta. Često objašnjenje je da ljudi traže izlaz u „jednostavnim porukama” populista i sigurnost u njihovim obećanjima u doba nesigurnosti i današnjem društvu rizika, pa svoje nezadovoljstvo i/ili strahove usmjeravaju prema „drugačijoj” društvenoj skupini (već spomenuta „mi”/„oni” podjela), a moramo se prisjetiti i mnogih poteškoća koje ideja multikulturalizma susreće na „Zapadu”” (Derado, 2014: 28). Izučavajući evropsku krajnju desnicu u četvordecenijskom periodu, Jovo Bakić ističe da danas, širom evropskog kontinenta, radnici glasaju za radikalnu desnicu, dok su u prethodnim decenijama izbor radnika bili komunisti ili socijalni demokrati. Reč je o strankama koje socijalnom demagogijom i etnopluralizmom podstiču osećanje etničke ugroženosti, posebno kod mladih niskoobrazovanih radnika koji rade na prekarnim poslovima. Međutim, ovo su i stranke koje privlače birače ne samo iz nižih slojeva, već iz svih društvenih slojeva (podsetimo se, proces prekarizacije vertikalno preseca društvene strukture!), ali su zanatlije, trgovci i mladi radnici zastupljeniji od drugih (Bakić, 2019: 604, 610).

Demagoška politička taktika i politički stil prijemčivi su za prekarijat ne samo zbog poruka koje se šalju, već i zato što se ono što se čuje čini *poznatim*. Paul Apostolidis je pokazao na koji način je prethodni predsednik SAD Donald Tramp (Donald Trump), multimilioner i preduzetnik koji je bio na čelu Amerike 2017-2020. godine, dobio podršku prekarizovanih Amerikanaca. Trampova desničarska politika je „pokazivala istu neharmoničnu kombinaciju opresivnog kontinuiteta i zbunjujućeg diskontinuiteta na koji se većina radnika već navikla kroz prekarne uslove radnog

života (...) Iz ove perspektive, strategija koju potpisuje desni populizam nije samo diskurzivna transpozicija rasnih označitelja, već i afektivna transpozicija svakodnevnih privremenih radnih prilika u ovozemaljsko iskustvo građana (...) I za prekarnog radnika i za građanina odgovorno postupanje je i nemoguće i obavezno. (...) Prekarni radnici nemaju autonomiju da donose odgovorne izbore, iako im se nameće da upravo to čine. Slično tome, građanima kojima je vladao nominalistički suveren naređeno je da ožive veličinu republike, ali im je uskraćen osnov za postizanje toga na demokratski odgovoran način. (...) prekarnost podstiče desni populizam ne samo kroz olakšavanje prihvatanja populističkog simboličkog predstavljanja, već i stvaranjem društveno strukturisanih osećanja, koja čine da opipljive kontradikcije građanstva u Trampovoj politici izgledaju prirodno, neizbežno” (Apostolidis, 2021: 17-18).

Belgijska politička teoretičarka Šantal Muf zalaže se za „iskorišćavanje” savremenog populističkog talasa. Ona govori o populizmu (pa ćemo u izlaganju njenih ideja zadržati taj pojam), ali koristi kao političku strategiju za ostvarivanje ideala agonističke demokratije. Naime, ova teoretičarka veruje da kriza savremene neoliberalne hegemonije pruža priliku za uspostavljanje novog (više) demokratskog poretka i da tu priliku treba da iskoriste levo orijentisani društveni akteri, te da upravo retorikom levog populizma vrata glasače koje je desni populizam sebi privukao.¹⁷⁹ Muf se još sredinom osamdesetih godina sa argentinskim teoretičarem Ernestom Laklauom zalagala za koncept radikalne demokratije. Preciznije, njena misao se kretala od zalaganja za radikalnu demokratiju, preko zalaganja za agonističku demokratiju, pa do zagovaranja prednosti levog populizma. Za nas je bitno primetiti da je Muf kroz koncepte radikalne, a posebno agonističke demokratije, zapravo kritikovala deliberativnu demokratiju, u kojoj pojedini teoretičari vide spas za prekarijat (videti poglavlje Prekarijat i demokratija). Kritika deliberativne demokratije, kao i tzv. Trećeg puta, počiva na tome da teoretičari deliberativne demokratije zaboravljaju da je antagonizam inherentno političko obeležje, te da ne možemo ignorisati suprotstavljenost i sukobe u političkom polju, težeći pritom nekom zamišljenom (utopijskom) konsenzusu i dogovoru, dok postoji pluralnost društvenih razlika koje se opiru konsenzusu. „Pozivanje tradicionalne politike na konsenzus, umnost, zajednicu, običajnost itd. služi prigušivanju imanentne konfliktnosti moderne demokratije, što ima za posledicu ideološku funkciju skrivanja odnosa dominacije i potiskivanja disonantnih glasova (...) Radikalna demokratija, međutim, ukazuje na trajnu paradoksalnu situaciju liberalne demokratije, u kojoj se nametnuti konsenzus oko prava nužno konfrontira sa pravom na disenzus u demokratskom sistemu” (Sládeček, 2010: 66, 72; v. Koljević, 2018).

Radikalna demokratija nije samo prihvatanje društvenih antagonizama i različitosti, već podrazumeva da bi društveni odnosi koji počivaju na ugnjetavanju trebalo da budu vidljivi, pregovarani i izmenjeni. Posledica zapostavljanja antagonizama u političkom polju jeste okretanje birača ka kreiranju kolektivnog identiteta koji se centriraju oko ksenofobije, nacionalizma i religije. Koncept agonističke demokratije podrazumevao bi ne brisanje razlike između „nas” i „njih”, već transformaciju ovog neprijateljskog odnosa u odnos legitimnih protivnika ili suparnika (*adversary*). „Umesto ranijeg obrasca svođenja svih borbi na jednu - klasnu dimenziju, uvažava se da će među različitim demokratskim pokretima postojati razlike kao i da neće svi na isti način biti u odnosu podređenosti i ugnjetavanja prema trenutno hegemonom poretku¹⁸⁰. Međutim, oni mogu da uspostave saradnju u vidu lanaca ekvivalencije koji će važiti u određenom strukturalnom kontekstu

¹⁷⁹ Muf je jedna od predstavnika antiesencijalističkog stava o političkim identitetima, koji pretpostavlja da glasači nisu „prirodno” levo ili desno orijentisani, odnosno da to nije stvar nekakve nužnosti, već da se radi o političkom činu artikulacije političkih identiteta. „Muf već desetak godina tvrdi kako je ekstremna desnica prva reartikulisala političke identitete onih osiromašenih, zapostavljenih pa i nepredstavljenih koji bi, da je postojala kredibilna leva opcija koja im se obraćala, trebalo pre da budu glasači levice. U tom smislu, može se pre govoriti o vraćanju levih birača umesto o osvajanju desnih birača. (...) Ona dodaje da zaista postoje ljudi koji se u potpunosti slažu i dele reakcionarne vrednosti ovih partija ili pokreta, ali da postoje oni koji su uz njih samo zato što im se niko drugi ne obraća” (Đorđević, 2018: 24).

¹⁸⁰ „Politika hegemonije je politika koja teži da konstituiše društveni poredak - bilo da uspostavi novi poredak oko novih principa (mada ništa nikada nije u potpunosti novo jer se ne počinje ispočetka) ili da se odbrani stari režim” (Đorđević, 2018: 19).

u kom su ovi pokreti deo zajedničke borbe, protiv zajedničkog neprijatelja, i za zajednički kontrahegemonijski projekat” (Đorđević, 2018: 15).

Prema rečima Šantal Muf, „populistički trenutak” radikalna desnica je već iskoristila, „vraćajući” politiku narodu, a sada je red i na levicu da iskoristi talas populizma kao deo svoje političke strategije kako bi „politički reartikulisala one glasače radikalne desnice koji su joj se okrenuli kada je radikalna desnica preuzela socio-ekonomske teme levice, teme koje su socijaldemokratske i socijalističke partije zapustile svojim saučesništvom u prihvatanju postpolitičkog konsenzusa i neoliberalne hegemonijske formacije. Ova strategija treba da omogući dolazak na vlast i borbu za demokratiju na nacionalnom nivou uz koaliciju levice na evropskom nivou. Da li će ovo reafirmisati demokratiju ili postdemokratiju skrenuti ka autoritarizmu, zavisice od toga ko će uspeti da hegemonizuje neispunjene zahteve naroda izazvane socio-ekonomskim tektonskim promenama i na koji način će se izgraditi narod od ovih neispunjenih zahteva” (*Ibid*: 22). Politikološkinja Biljana Đorđević upozorava na dve opasnosti koje sa sobom nosi levopopulistička praksa. Prva opasnost krije se u kombinaciji vertikalizma partije i horizontalizma pokreta, tj. u „odnosu delovanja vođstva i participacije članova”, posebno kada pokret postane brojčano veliki. Šantal Muf ipak ne vidi problem u ulozi vođstva, jer za nju je odnos u desnopopulističkim pokretima između vođa i članova autoritaran, ali to ne mora uvek biti slučaj. Drugim rečima, Muf se u pogledu položaja vođa levopopulističkih pokreta zalaže za njihovu poziciju „prvog među jednakima”. Drugi izazov na koji Đorđević upozorava tiče se osvajanja vlasti. Naime, prema njenim rečima, Muf se ne bavi „alternativnom kontrahegemonijskom formacijom u odnosu na neoliberalizam”, već samo postulira ideju o neophodnosti upotrebe levog populizma kao strategije za postizanje agonističke demokratije, dok je univerzalni izgovor to da je „posao demokratskih aktera na terenu, a ne posao teoretičara koji može biti optužen da nameće razrađeni plan koji zapravo treba da bude rezultat artikulacije između konkretnih neispunjenih zahteva” (*Ibid*: 26-28).

Da bi se konstruisao novi (kontra)hegemonijski poredak, leвица bi morala ponuditi alternativu desničarskom diskursu, a s obzirom da je ovaj omeđen na nacionalno, čini se da je alternativa moguća jedino ukoliko leвица (ili levice?) prevaziđu nacionalne okvire sopstvenih država. Ukoliko leвица ostaje samo u nacionalnim okvirima, neretko se može obresti u zamci da se zalaže za jednakost u jednom polju (recimo, socijalno-ekonomsku jednakost), a da istovremeno podriva različitost u drugom polju (recimo, u kulturno-identitetskom ili rodnom). Štaviše, onda bismo se mogli zapitati da li i dalje govorimo o leVICI. Stoga ono što preostaje jeste jedino globalna leвица. Dosadašnja istorija pokazuje da teret kriza uvek završi na plećima nerazvijenih zemalja u globalnom kapitalističkom sistemu, a rezultat je povećanje društvenih nejednakosti. Pored toga, kada je transnacionalna kapitalistička klasa dobro i globalno organizovana, nemoguće je boriti se protiv iste zarobljen u nacionalnim okvirima (v. Vuletić, 2013).

U tom ključu Aleks Foti zagovara ideju prema kojoj bi prekarijat postao jezgro novog transnacionalnog političkog pokreta, a koji bi se suprotstavio desnim političkim pokretima i partijama (i njihovim demagoško-populističkim diskursima). Međutim, Foti kaže da bi oslanjanje prekarijata na tradicionalni levičarski diskurs (koji naziva komunističkim i „crvenom leVICOM”) bilo jednako loše, s obzirom na to da stara leвица nema šta da ponudi osim uspomena na borbu radničke klase XX veka u današnjim industrijskim pustošima (*industrial wastelands*). Razlog u odbacivanju mogućnosti da dosadašnja leвица okupi prekarijat Foti pronalazi u viđenju levice kao nesposobne da se obrati, pre svega mladom, prekarijatu. Leвица se „instinktivno” zalaže za radnike koji rade puno radno vreme i penzionere i njihove interese stavljaju pre potreba dominantno mladog prekarijata, koji su zapravo budućnost društava. Stoga Foti iznosi stav da je čak „leвица okrenula leđa budućnosti”, te namesto progresivne snage postala konzervativna, sa vrlo ograničenom sposobnošću da razume savremeno umreženo društvo.

To ne znači da ovaj, pre svega aktivista, odbacuje značaj marksističke misli i posebno razumevanja kriza u kojima se kapitalizam nalazi: „sve dok postoji kapitalizam, Marks i marksistička misao ostaće relevantni u XXI veku (...) Marksisti gledaju sa visine na prekarijat i potajno se nadaju

nemogućem povratku u 1970-te. Želeli bi da vrata istoriju u vreme pre sopstvenog poraza od neoliberalizma i posledičnog rušenja sveta koji je iznedrila Ruska revolucija. Međutim, Če Gevara neće ustati iz mrtvih, a Sandinisti (nikaragvanski Sandistički front nacionalnog oslobođenja, koji je dobio naziv po socijalističkom revolucionaru Augustu Sandinu, prim. prev.) je sada samo naziv albuma Kleša (rok grupa The Clash koja je početkom 1980-ih objavila album Sandinista, prim. prev.). Crvena levica umire, a Velika recesija je nije uskrsnula. U stvari, što duže komunistički leš ostane nepokopan (da pozajmim Bifoovu metaforu), to će proces pobeđe nad nejednakostima i oligarhijom biti teži” (Foti, 2017: 119). Foti prekarijatu predviđa borbu za radikalnu demokratiju u XXI veku, kao što je nekada proletarijat vodio borbu za emancipaciju u XX veku. No da bismo došli do te stepenice, nužno je da usvojimo novu „perspektivu rada”, a prekarijat bi u svoj ideološki arsenal trebalo da uvrsti populizam, feminizam i envajormentalizam.

Rečju, Foti deklarativno ne odbacuje levo orijentisano ideološko usmerenje, već samo kao periferne pojmove koje socijalistička ideologija treba da usvoji podvlači feminizam i envajormentalizam, uz upotrebu populizma kao političku strategiju i politički stil. Ipak, Foti nema antikapitalističko usmerenje, te ukoliko primenjujemo kriterijum sadržinskog pristupa razlikovanja levice i desnice, u najmanju ruku njegovo levičarsko usmerenje je upitno. To se najočitije vidi iz sledećeg izvoda: „I preokret neoliberalne nejednakosti i poraz nacionalističkog populizma zahtevaju da se dogode ogromni sukobi koji uključuju masovnu, populističku mobilizaciju da bi bili postignuti. Imajte na umu da su oni neophodni samo za ukidanje neoliberalizma, a ne kapitalizma na veliko. (...) alternative koje su trenutno dostupne sastoje se od izbora između reforme i reakcije, a ne između reforme i revolucije. Ono što prekarijat može da postigne, kroz svoje borbe i revolucije, jeste konačni poraz neoliberalizma i petrokapitalizma, te povratak progresivnom kreiranju socijalne i ekonomske politike. *Ne može srušiti sam kapitalizam* (podvukla A.M.). Može da sahrani neoliberalizam, i hoće. Da bi se to postiglo, otpor vođen prekarijatom moraće da pobedi reakcionarne snage koje se trenutno šire Evropom i Amerikom, a koje imaju jednake šanse da prevladaju u haosu stvorenom krizom neoliberalizma. (...) Posle Drugog svetskog rata, država blagostanja i socijaldemokratija su se pojavile kao odgovor na razarajuća sećanja na Veliku depresiju i rat. Sada, u svetlu velike recesije i suočenih sa klimatskim promenama, informaciona demokratija i ekološki populizam bi trebalo da se koriste za redefinisane granice između pojedinca i tržišta” (*Ibid.*: 48)

2.10. Kontekstualni okvir: periferni položaj Srbije u globalnom kapitalističkom sistemu i prekarni rad u Srbiji

Postojeći društveni oblici u jednom društvu nužno su ishod istorijskog kretanja - oni su rezultat onoga što se događalo u prošlosti, a ono što sledi efekat je prošlog i sadašnjeg trenutka. Obim i sadržaj ovog rada nemaju potrebe za detaljnim prikazom istorijskog razvoja društvenih odnosa u Srbiji; o sinhronoj ali i dijahronoj perspektivi uspostavljanja i reprodukcije dominantnih društvenih odnosa u različitim istorijskim periodima naveliko je pisao Mladen Lazić. Ovaj sociolog podseća da ukidanje kapitala u jugoslovenskoj varijanti socijalizma (1945-1989) nije značilo i anuliranje klasnog karaktera društvenih odnosa.¹⁸¹ Kraj osamdesetih i početak devedesetih godina XX veka doneli su sa sobom ukidanje osnovnog (totalizujućeg) principa reprodukcije socijalističkih društvenih odnosa i Srbija je ušla u prvu fazu obnove kapitalizma (Lazićevim rečima, „blokirana socijalistička transformacija“), odnosno u istorijski period u kojem je, potpomognuta međunarodnom izolacijom Srbije i ratnim uslovima, „bivša nomenklatura (pod vođstvom Slobodana Miloševića), tokom procesa sistemske promene (ukidanja socijalističkog poretka) zadržala kontrolu (ali sada više ne monopolsku, nego dominacijsku) nad ekonomskim i političkim resursima u zemlji, tako da je te promene mogla izvršiti (pretežno) u vlastitu korist“ (Lazić, 2011a: 126).

Rađanje novih klasnih odnosa značilo je da vladajuća (nekadašnja kolektivno-vlasnička) klasa više nije predstavljala hijerarhijski ustrojenu nomenklaturu, već su slojevi vladajuće klase postajali relativno odvojeni i reprodukovali su se na različite načine (pribavljanjem/nasleđivanjem organizacijskog/ekonomskog kapitala ili uspesima u političkom takmičenju). Nova kapitalistička klasa sada je dominantno oblikovana „konverzijom ranijih komandnih položaja“ u novi oblik vlasništva (privatno vlasništvo). Ova konverzija je učinjena u „uslovima rata i međunarodne izolacije, u kojima su kršenja zakona, pa i osnovnih civilizacijskih vrednosti i normi, predstavljana kao neophodna sredstva nacionalnog opstanka. Ratni plen, kao i državni monopoli, ili prećutno prihvatanje ilegalnih aktivnosti u kršenju trgovinskih sankcija UN (nafta, cigarete itd.), postali su sredstva masovne akumulacije privatnih bogatstava od strane (drugog) dela nove kapitalističke klase, koji se mogu nazvati ratnim preduzetnicima“ (*Ibid*: 130).

Sa druge strane, nužno je promenjen i uslov konstituisanja srednje i radničke klase. Tržišna regulacija donela je promenu položaja stručnjačkog sloja, koji sada raspolažu kulturnim kapitalom,

¹⁸¹ Govoreći o društvenim odnosima u socijalizmu, s obzirom da se na ovom mestu nema potrebe opširnije zadržavati, dovoljno je reći da je osnovna karakteristika reprodukcije vladajućih društvenih odnosa predstavljala „totalizovanu kontrolu ekonomsko-političko-kulturnog sistema“ (Lazić, 2011a: 125) od strane vladajuće, strogo hijerarhijski ustrojene nomenklature. Vladajuća nomenklatura je i institucionalno i ideološki (pomoću „samoupravnog“ oblika socijalizma) doprinosila fragmentaciji radništva, što je vodilo atomizaciji ove društvene grupacije odnosno nemogućnosti formiranja organizacija koje bi zastupale njihove klasne interese. Ne zaboravljajući istorijski kontekst transformacije društveno-ekonomskog sistema, razgradnja solidarnosti na klasnim osnovama bila je praćena devedesetih godina kreiranjem solidarnosti na osnovama etničke i nacionalne pripadnosti. Prema Dejlu (Gareth Dale) i Hardi (Jane Hardy), načelno se mogu razlikovati četiri činioca koja su dovela do slabljenja položaja sveta rada u bivšim socijalističkim zemljama. Najpre, diskurs socijalne pravde i prava radničke klase neretko su korišćeni tokom nacionalističkih i šovinističkih govora od strane novih (ili budućih) vladajućih struktura u postsocijalističkim zemljama. Uz to, ujedno je i sve češće korišćen diskurs desnih populista i ideje širenja i prihvatanja individualizma, što je doprinelo gubitku oštice i moći tradicionalnih levičarskih slogana da potaknu na kolektivnu akciju i solidarnost. Drugo, vlast u „realnom socijalizmu“ je sprečavala institucionalno formiranje radničkih organizacija, koje bi predstavljale autonomni prostor za nagomilavanje iskustva radničkog pokreta i klasne borbe. Nadalje, iako su osnovne građanske slobode u Istočnoj Evropi bile uvedene, od strane elita je i dalje postojala kontrola medija, ograničavanje slobode javnog okupljanja, masovno su se koristile bezbednosne državne agencije i sponzorile desničarske organizacije. Najzad, sa prodorom tržišnih mehanizama u društvo, uništena je i homogenost radničke klase. Uspostavljanje kapitalizma donelo je sa sobom u bivšim socijalističkim zemljama nezaposlenost, razjedinjavanje nekadašnjih industrijskih giganata, sveopšte osiromašenje i društveno raslojavanje, uz cvat kriminala, migracija i sive ekonomije (Musić, 2016: 11-12).

a nastaje i novi sloj sitnih preduzetnika. Kada je reč o radnicima, „iako se oblici rada manuelnih radnika, njihov (potčinjen) položaj u procesu proizvodnje te njihov ukupni materijalni položaj (na dnu stratifikacijske lestvice, ako se izuzmu poljoprivrednici) sa sistemskom promenom nisu (na površini) promenili, njihov se ukupni društveni položaj u sistemu socijalnih odnosa suštinski promenio, jednostavno zato što se priroda sistema odnosa promenila” (*Ibid*: 128). Blagodareći korišćenju državnih aparata u represivne i manipulativne svrhe vlasti predsednika Slobodana Miloševića, a posebno ekonomskom slomu tokom poslednje decenije XX veka (uvođenje tržišne ekonomije i privatnog vlasništva, usporena privatizacija, konverzija političkih položaja u privatni kapital, međunarodne sankcije i ratovi, bombardovanje...) društvo se zatvorilo, odnosno međugeneracijska pokretljivost je opala, a došlo je i do masovne nezaposlenosti, osiromašenja stanovništva, a osnovna egzistencija posebno starih i penzionera je bila ugrožena.

Druga faza obnove kapitalizma u Srbiji dolazi sa 2000. godinom (Lazićevim rečnikom, faza „deblokiranje transformacije”). Do tada je „prvobitna akumulacija kapitala” dovršena, a jezgro nove kapitalističke klase je već formirano (činili su ga nekadašnji pripadnici nomenklature, ratni profiteri i iz srednjih slojeva nastala nova preduzetnička elita). Ukratko, konsolidacija kapitalističkih odnosa i „demokratskog poretka” (preciznije, minimalnog koncepta demokratije) usledila je u prvoj deceniji XXI veka, a Srbija se uz pomoć neoliberalnih reformi priključuje svetskom kapitalističkom sistemu, ali na poluperiferijskim pozicijama (v. Lazić, Pešić, 2012: 19-20). Međutim, s obzirom na to da zbog nepopularnih neoliberalnih reformi ni nova politička elita nije mogla da se osloni na čvrstu podršku glasača, niti na represivni državni aparat, ojačao je politički klijentelizam, čija je klijentelistička mreža potpomognuta rađanjem kompradorske buržoazije, koja je agent transnacionalne kapitalističke klase (Pešić, 2017:168).

Kompradorska buržoazija je termin koji su još marksisti razvili izučavajući zemlje u razvoju i kolonije, a suprotstavljajući ga nacionalnoj buržoaziji. Reč je o tome da kao strategija koji srednji i gornji slojevi primenjuju u borbi za poboljšanje svog društvenog položaja u procesu postsocijalističke transformacije ili u zemljama (polu)periferije jeste ili okretanje i podrška stranom kapitalu i prodaja domaćih resursa strancima, ili očuvanje lokalnog podsistema i odbrana nacionalnih interesa (premda ne treba zaboraviti da i jedna i druga teže uvećanju sistemske rente, s tim što je stopa sistemske rente u slučaju nacionalne buržoazije niža). „Kompradorska elita danas se doživljava kao glavni agent globalnog kapitala i njegovih političkih struktura (Imperije) u zemljama koje pripadaju poluperiferiji ili periferiji svetskog kapitalističkog sistema” (Antonić, 2012: 59). Tako Slobodan Antonić kada govori o klasnoj strukturi srpskog društva na početku druge decenije XXI veka u okviru više i više srednje klase razlikuje kompradorski i nacionalno-modernizatorski sloj ovih klasa. Kompradorski sloj više klase čine vlasnici velikih uvoznčkih preduzeća, lokalni direktori transnacionalnih kompanija i proevropski političari, dok kompradorski sloj više srednje klase čine stručnjaci koji su zaposleni u lokalnim ispostavama transnacionalnih kompanija i vlasnici sitnih uvoznčkih preduzeća. Nacionalno-modernizatorsku frakciju ovih klasa čine vlasnici i direktori većih izvoznih i proizvodnih preduzeća i evropskeptični političari (u slučaju više klase) odnosno stručnjaci zaposleni u domaćem sektoru i vlasnici sitnih izvoznih i proizvodnih preduzeća (u slučaju više srednje klase). Nižu srednju klasu čine službenici i tehničari, a nižu klasu radnici i sitni poljoprivrednici (*Ibid*: 67-68).

Pojedini autori, poput sociološkinje Vere Vratuše, smatraju čak da se u bivšim socijalističkim državama „autentična nacionalna buržoazija”, koja bi vodila računa o zaštiti nacionalnog tržišta, nije ni konstituisala, te da je na koncu opravdano postaviti i pitanje da li u globalnom, svetskom kapitalističkom sistemu „koji zakonito reprodukuje masovni genocid i ekocid” uopšte možemo govoriti o mogućnosti nacionalne buržoazije da „popravlja (podvukla A.M.) relativni položaj manje ili veće grupacije ljudi” (Bпарыша, 2010: 73-74). U svakom slučaju, bitno je primetiti da minimalni koncept demokratije u Srbiji pogoduje interesima kompradorske buržoazije. Koliko god se politička elita pozivala na postojanje „parlamentarne” demokratije u Srbiji (a posebno na načelo smenjivosti vlasti), u pitanju su akteri kojima je demokratski poredak smokvin list za ugradnju političkog sistema koji omogućava kompradorskoj buržoaziji i akumulaciju kapitala (blagodareći

uspostavljanju pravnog okvira koji legalizuje eksploataciju radne snage) i cirkulaciju kapitala u svetskom kapitalističkom sistemu. Kao glavni agent TNKK, kompradorska buržoazija sprovodi politiku nametnutu spolja, te ne odgovara svojim građanima već onima koji daju raznorazne „kredite” i „donacije” (bilo da su to strani investitori, međunarodne organizacije i sl.).

Dakle, nakon 2000. godine u Srbiji je na delu ubrzanje neoliberalnih reformi – privatizacija, restrukturiranje privrede, otvaranje domaćeg tržišta za strane proizvode, uvođenje tržišnih i institucija pravne države, finansijska i monetarna stabilizacija. Sve navedeno praćeno je zavisnošću od stranih investicija i podrške međunarodnih finansijskih institucija, što dobija refleksiju u stvaranju povoljnih klima za strane investicije, otvaranju tržišta, praćenju saveta međunarodnih finansijskih institucija (kao što je Međunarodni monetarni fond). Drugim rečima, integracija u svetski kapitalistički sistem odvija se u poziciji zavisnih privreda (polu)periferije. Sa političkom i monetarnom stabilizacijom, odnosno niskim cenama rada i državnim podsticajima stranom kapitalu, Srbija je postala plodno tle za strane investitore (Pešić, 2017: 170-171). Jasno je da je Srbija priključena u svetski kapitalistički sistem iz pozicije zavisnih zemalja, ali trebalo bi precizirati da li se radi o poluperiferijskom ili periferijskom položaju.

Na teorijskim osnovama Volerstinove teorije svetskog sistema, sociolog Stefan Mandić je u naučnom članku Položaj Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu iz 2015. godine za određivanje položaja Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu koristio sledeće indikatore: strukturu privrede, tehnološku i infrastrukturnu razvijenost, trgovinski položaj, cenu rada i kvalifikovanost radne snage. Prikupljene statističke podatke upoređivao je sa zemljama centra (Nemačka), poluperiferije (Rumunija) i periferije (Tanzanija).¹⁸² U ukupnom BDP-u Srbije iz 2013. godine uslužni sektor je najzastupljeniji (oko tri petine BDP-a), sledi industrijski (oko trećine), pa poljoprivredni sektor (manje od 10%). Po strukturi privrednih proizvoda reč je o mešovitoj strukturi, koja sadrži i periferne proizvode (poput odeće, hemikalija, šećera, gume i sl.) ali i proizvode koji su blisku centralnim (mašine, lekovi, automobili), dok se poljoprivredni proizvodi mogu klasifikovati kao periferni.

U pogledu tehnološke razvijenosti Srbija se nalazi na prosečnim skorovima kojima se meri tehnološka inovativnost i spremnost, odnosno nešto ispod prosečnih skorova na indeksima kojima se meri infrastrukturna razvijenost zemlje. Struktura uvoza i izvoza, te trgovinski balans, pokazuju trgovinski položaj jedne zemlje. Izvoz Srbije orijentisan je na proizvode koji su periferijski ili bliski periferijskim (poput gvožđa, čelika, odeće, voća i povrća, gume i sl.) ali i na one koji se mogu klasifikovati kao centralni ili njima bliski (oružje i municija, vozila, električni aparati). U pogledu uvoza, struktura proizvoda je takođe mešovita (gorivo, nafta, vozila, hemikalije, osnovni metali i sl.). Trgovinski bilans Srbije je negativan, ali bliži Rumuniji (koju je Mandić posmatrao kao zemlju poluperiferije) nego Tanzaniji (periferijskoj zemlji). Cena rada, odnosno visina prosečne najamnine, takođe je Srbiju približavala pre Rumuniji nego Tanzaniji, a ujedno su visine prosečne cene rada bile oko deset puta niže nego u Nemačkoj. Najzad, poslednji indikator položaja Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu, kvalifikovanost radne snage, pokazao je da Srbija (i Rumunija) beleže srednje nivoa obrazovanja stanovništva (i srednje nivoa zdravlja stanovništva). Sumarno, Mandić je u svojoj analizi pokazao da Srbija pripada grupi poluperiferijskih zemalja (Mandić, 2015: 91-100).

Klasna reprodukcija u Srbiji, odnosno opadanje međugeneracijske pokretljivosti, zabeležena je u periodu „blokiranе transformacije”, ali se nastavila i u prve dve decenije XXI veka. Tokom čitavog perioda odblokiranе transformacije i konsolidacije kapitalističkih društvenih odnosa, uz međugeneracijsko nasleđivanje i samoreprodukciju (pre svega) ekonomske elite, uzlazna društvena pokretljivost i ulazak u političku i ekonomsku elitu bio je ograničavan i otežavan za pripadnike srednjih i nižih slojeva. Iako je poslednje istraživanje Instituta za sociološka istraživanja iz 2018. godine pokazalo da postoje izvesne promene u pogledu obrazaca regrutacije vladajuće klase,

¹⁸² Odabir navedenih zemalja zasnovan je na „rezultatima brojnih svetski priznatih istraživanja”, kao što su Izveštaj o ljudskom razvoju za 2014. godinu, Izveštaj o globalnoj kompetitivnosti (za 2013/2014. godinu), izveštaji MMF-a, Svetske banke i UN (za 2011. godinu) (Mandić, 2015: 90).

prvenstveno kroz smanjenje stope samoreprodukcije vladajuće klase odnosno kroz neznatno povećanje šansi za potomke kvalifikovanih radnika, ovaj nalaz treba uzeti sa rezervom jer je u uzorku bilo nedovoljno pripadnika političke i ekonomske elite. Jedna od pretpostavki zbog kojih su primećeni donekle izmenjeni obrasci regrutovanja političke elite jeste i vladavina Srpske napredne stranke od 2012. godine, koja svoj oslonac pronalazi u nižim društvenim slojevima (Lazić, Cvejić, 2019: 10-11).

Ispitujući obrasce društvene pokretljivosti u Srbiji u istraživačkim ciklusima Instituta za sociološka istraživanja iz 2003, 2012. i 2018. godine, Slobodan Cvejić zaključuje (a mi namerno prenosimo duži izvod zaključka):

„Ekonomski deo vladajuće klase je konsolidovan i pokazuje visoku stopu međugeneracijske samoreprodukcije, ali konstantno povećanje stranih direktnih investicija sve značajnije uvodi u društvene tokove pripadnike globalne ekonomske elite, privučene, između ostalog, slabom socijalnom državom i liberalnim zakonom o radu. Jedna od formi radnog angažovanja u ovakvom okviru politike, koja se sve češće javlja, jeste zapošljavanje van radnog odnosa stručnjaka i kvalifikovanih radnika koji otvaraju preduzetničke radnje ili se registruju kao samozaposleni. Ove okolnosti imaju jak efekat na srednju klasu. Najpre, iz ovog razloga se povećava broj sitnih preduzetnika i samozaposlenih, dok se drugi deo srednje klase, stručnjaci zaposleni kod poslodavca, nalazi u tranziciji iz javnog u privatni sektor. Međutim, društvena struktura još uvek ima osnovne konture kakve je imala i pre 20 godina. Prelazni sloj i dalje igra važnu ulogu u postepenom (višegeneracijskom) kretanju iz donjeg u gornji deo lestvice, broj nekvalifikovanih radnika i poljoprivrednika se postepeno smanjuje, ali je još uvek značajan. (...) došlo (je) do značajne marginalne uzlazne pokretljivosti, jer je povećan broj radnih mesta za stručnjake, preduzetnike i kvalifikovane radnike. Međutim, sve ovo nije donelo smanjenje nejednakosti nego, naprotiv, povećanje u odnosu na prethodne godine. Ukupna međugeneracijska klasno-slojna samoreprodukcija je povećana, više od 1/3 članova društva ostaju na istim pozicijama kao njihovi roditelji, a tome posebno doprinose srednja klasa, kvalifikovani radnici (svojim brojem) i poljoprivrednici (intenzitetom samoreprodukcije). U društvenoj strukturi još uvek postoji prohodnost između donjeg i gornjeg dela lestvice kako postepena, kroz društvenu ulogu prelaznog i stručnjačkog sloja, tako i direktna, kroz povećanu ulaznost potomaka kvalifikovanih radnika u vladajuću klasu i sloj preduzetnika, ali i kroz pad jednog broja potomaka stručnjaka u radnička zanimanja. (...) trend promena u klasnoj reprodukciji, s jasnim porastom značaja privatnog sektora, dokaz je stabilizacije kapitalizma u Srbiji. O njegovom karakteru pak, osim konstatovanog porasta nejednakosti i nepravednosti, govore i podaci koji su van fokusa ovog teksta, a to je povećan „odliv mozgova”, dugoročno očekivani porast broja prekarnih poslova i opšte nesigurnosti za pripadnike većine društvenih slojeva” (Cvejić, 2019: 45-46).

Već je bilo reči o tome da se na osnovu nejednakog raspoređivanja različitih resursa u društvu raslojava društvena struktura. Na empirijskoj ravni, uz izučavanje društvene slojevitosti ruku pod ruku ide i merenje tih nejednakosti. „Nejednakosti u raspodeli životnih sredstava, odnosno u načinu života pripadnika društvenih grupa” (Lazić, 2011: 148) teorijski se sagledavaju kroz pojam materijalnog položaja. Na osnovu podataka tri istraživačka talasa (2003, 2012, 2018) Instituta za sociološka istraživanja Anđelka Mirkov i Željka Manić analizirale su materijalni položaj domaćinstava u Srbiji, operacionalizujući ga kroz indikatore materijalnog položaja: imovina, prihodi i potrošnja. Autorke su pokazale da je, u dugoročnoj perspektivi, materijalni položaj domaćinstava 2018. godine poboljšan u odnosu na 2012. godinu, ali ne i u poređenju sa 2003. godinom (tabela 2.2).

Niži srednji materijalni položaj¹⁸³ je kategorija u kojoj se nalazi većina domaćinstava Srbije u sva tri istraživačka ciklusa (2003: 44,1%, 2012: 40,5%, 2018: 41,6%). Međutim, dok je 2003. godine nakon nižeg srednjeg materijalnog položaja najzastupljeniji bio srednji materijalni položaj (25,5%),

¹⁸³ Petočlana intervalna skala: viši, viši srednji, srednji, niži srednji i niži materijalni položaj.

2012. i 2018. godine je to niži materijalni položaj domaćinstava (2012: 36%, 2018: 24,3%). Sumarno, nalazi pokazuju da je u poslednjem istraživačkom ciklusu zabeležen rast materijalnog položaja domaćinstava, ali s obzirom da je 2012. godina bila godina kada su se u Srbiji (pored sistemskih promena konsolidacije kapitalističkog poretka) ogledali efekti i svetske ekonomske krize iz 2008. godine (pad bruto domaćeg proizvoda, visoka stopa inflacije, produbljivanje siromaštva, rast nezaposlenosti itd.), poboljšanje materijalnog položaja ne čudi jer korespondira i sa izlaskom iz (svetske) privredne recesije. Iako su se nominalne vrednosti godišnjih prihoda članova domaćinstava konstantno povećavale, uračuna li se kumulativna inflacija u posmatranom periodu (2003. – 2018.), to se ne može reći i za realne vrednosti prihoda. Kao posledica privredne recesije, nejednakosti u prihodima su povećane u 2012. godini, a u 2018. godini su „vrlo izrazite” (Manić, Mirkov, 2019: 67).

„Materijalne nejednakosti u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka potkrepljuje podatak da svako treće domaćinstvo ne bi moglo da priušti neočekivani trošak u iznosu od 10.000 dinara. Povrh toga, kvalitetnu ishranu ne uspeva da obezbedi svako četvrto domaćinstvo. Ni mogućnosti lečenja nisu svima podjednako dostupne, tako da 10% domaćinstava ne može uvek da priušti nabavku lekova koji su potrebni nekom od članova. (...) kada se podaci iz 2018. uporede sa onim prikupljenim 2003. godine, udeo domaćinstava u kategoriji nižeg materijalnog položaja je skoro duplo veći, a u svim ostalim kategorijama je manji, što znači da se sistemski utemeljene ekonomske nejednakosti, naglo uvećane u vreme privredne recesije, teško smanjuju” (*Ibid*: 68).

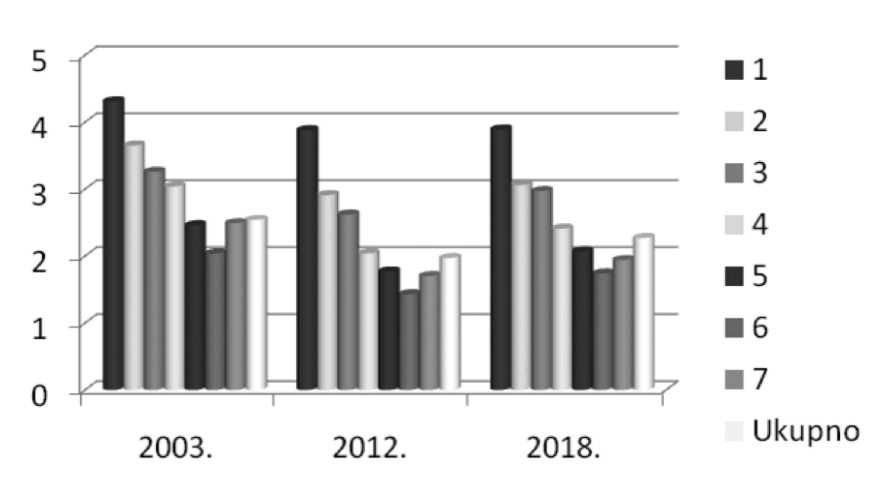
Uz navedeno, ukoliko pogledamo klasnu pripadnost ispitanika i spregu sa materijalnim položajem, slični rezultati vrede i u ovom pogledu (slika 2.2). Materijalni položaj svih klasa je do 2012. godine pogoršan, da bi se do 2018. godine postepeno poboljšavao, ali bez povratka na nivo iz 2003. godine. Vrh lestvice materijalnog položaja rezervisan je za pripadnike više klase (krupni i sitni preduzetnici, političari i direktori), a NKV i PKV radnici su najniže pozicionirani (*Ibid*: 65-67). Pritom, kako sami urednici zbornika i rukovodioci istraživanja upozoravaju, „treba naglasiti i činjenicu da je, zbog pomenute nedovoljne reprezentativnosti elitnih slojeva (naročito ekonomske elite) u proporcionalnom uzorku ovog istraživanja, stepen nejednakosti između vrha društvene hijerarhije i ostalih društvenih slojeva u nalazima verovatno potcenjen” (Lazić, Cvejić, 2019: 12).

Tabela 2.2. Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji, u %

Indeks materijalnog položaja	2003.	2012.	2018.
Viši	5,9	1,8	2,8
Viši srednji	12,2	5,6	11,9
Srednji	25,1	16,1	19,4
Niži srednji	44,1	40,5	41,6
Niži	12,7	36	24,3

Tabela preuzeta: Manić, Mirkov, 2019: 64.

Slika 2.2. Prosečan skor društvenih klasa/slojeva na indeksu materijalnog položaja

Slika preuzeta: Manić, Mirkov, 2019: 67. Napomena: 1=viši sloj (krupni i sitni preduzetnici, političari i direktori), 2=sitni preduzetnici, 3=niži rukovodioci, stručnjaci i samozaposleni sa visokim obrazovanjem, 4= službenici, tehničari i poslovođe, 5=VKV i KV radnici, 6=PKV i NKV radnici, 7=sitni poljoprivrednici.

Kao dve najčešće korišćene mere za iskazivanje ekonomskih nejednakosti u društvu koriste se Džini (Gini) koeficijent i kvintilni odnos (S80/S20). „Kvintilni odnos (S80/S20) poredi ukupan ekvivalentni prihod gornjeg prihodnog kvintila (20% stanovništva s najvišim ekvivalentnim prihodom) sa ukupnim ekvivalentnim prihodom donjeg prihodnog kvintila (20% stanovništva s najnižim ekvivalentnim prihodom). Gini koeficijent predstavlja meru nejednakosti raspodele prihoda. Vrednost ovog koeficijenta kreće se u intervalu od 0 do 100. Kada bi njegova vrednost bila 0, to bi značilo da je postignuta idealna raspodela prihoda i da svi stanovnici imaju isti prihod. Kako se vrednost Gini koeficijenta povećava, tako se povećava i prihodna nejednakost” (RZS, 2020: 5). Navedeno ne znači da su zemlje koje imaju visok Gini koeficijent siromašne. Nivo siromaštva je kompleksan indikator i sastoji se iz: linije siromaštva, prosečne potrošnje odnosno prihoda u jednoj zemlji, te raspodele prihoda i potrošnje među građanima. Prosečna potrošnja i prihodi predstavljaju GDP *per capita* odnosno funkciju nivoa razvoja zemlje.¹⁸⁴

Tabela 2.3. Džini koeficijent i kvintilni odnos (prema prihodima) u Srbiji, SILC 2013–2019.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Gini koeficijent Srbija	38,0	38,3	40,0	39,8	37,8	35,6	33,3
EU28	30,5	31,0	31,0	30,08	30,6	30,08	30,7
Kvintilni odnos S80/S20 Srbija	8,59	9,41	10,7	11,02	9,38	8,56	6,46
EU28	5,00	5,2	5,22	5,16	5,08	5,12	5,09

Izvor: Eurostat database Tables Gini coefficient of equivalised disposable income; S80/S20 income quintile share ratio by sex

Tabela 2.3. pokazuje dohodnu nejednakost u Srbiji u poređenju sa evropskim prosekom, kao i to da je nejednakost dohotka u Srbiji među najvećima u Evropi. Kada je u pitanju Džini koeficijent, Srbija je 2013. godine bila na pretposlednjem mestu u Evropi.¹⁸⁵ Najbolji skor zabeležile su Norveška (22,7), Island (24), Slovačka (24,2), Slovenija (24,4) i Češka (24,6). Vrednost na nivou proseka za EU je 30,5, a najgore rangirane su: Crna Gora (38,5), Srbija (38), Severna Makedonija (37) i Bugarska (35,4). U 2014. godini nejednakost raspodele prihoda najmanja je bila u slučaju Islanda (22,7), Norveške (23,5), Slovenije (25), Češke (25,1) i Finske (25,6), dok je najveća bila među sledećim zemljama: Srbija (38,3), Crna Gora (36,5), Estonija (35,6), Letonija (35,5). Naredne

¹⁸⁴ <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/socijalno-ukljucivanje-u-rs/statistika-siromastva/nejednakost/>, pristupljeno 20.10.2020.

¹⁸⁵ Autorka Tursku izuzima iz analize, u kojoj se od vanevropskih zemalja sprovodi EU-SILC.

godine (2015), najmanju dohodnu nejednakost imale su Slovačka, Norveška, Slovenija, Island i Češka, a najveću: Srbija (40), Litvanija (37,9), Rumunija (37,4), Bugarska (37) i Crna Gora (36,5). 2016. godine nejednakost raspodele prihoda najmanja je bila među sledećim zemljama: Island, Slovačka, Slovenija, Norveška, Češka, a najveća u slučaju Srbije (39,8), Bugarske (37,7), Litvanije (37), Crne Gore (36,5), Rumunije (34,7). Dohodnu nejednakost 2017. godine Slovačka, Slovenija, Češka, Island i Finska imale su kao najnižu u Evropi, dok su se sa druge strane našle: Bugarska (40,2), Srbija (37,8), Litvanija (37,6), Crna Gora (36,7), Letonija (34,5). U 2018. godini Slovačka, Slovenija, Češka, Norveška, Belgija su bile najbolje rangirane, dok su Bugarska (39,6), Litvanija (36,9), Srbija (35,6), Letonija (35,6) i Rumunija (35,1) bile na dnu liste. Najzad, u 2019. Godini, Slovenija, Češka, Belgija, Norveška, Finska imale su najmanju dohodnu nejednakost u Evropi, dok su najveću imale sledeće države: Bugarska (40,8), Litvanija (35,4), Letonija (35,2), Rumunija (34,8) i Srbija (33,3). Iz priloženog se da izvesti zaključak da je Srbija od 2013. do 2017. godine na „listi“ nejednakosti raspodele prihoda bila tri puta na poslednjem mestu (2014, 2015, 2016) i dva puta na pretposlednjem (2013, 2017), 2018. godine se našla među tri poslednje zemlje, a 2019. među 5 zemalja s najvećom društvenom nejednakošću.

U pogledu kvartilnog odnosa, 2013. godine najbolje rangirane zemlje bile su Norveška, Island, Češka, Holandija, Slovačka, dok su se sa druge strane našle: Srbija (8,59), Crna Gora (8,59), Severna Makedonija (8,37) i Rumunija (6,83). Island, Norveška, Češka, Finska i Slovenija su 2014. godine zabeležile najmanju razliku u prihodu 20% onih koji zarađuju najviše naspram 20% onih koji zarađuju najmanje, a najveća razlika je među sledećim zemljama: Srbija (9,41), Crna Gora (7,27), Rumunija (7,24), Severna Makedonija (7,22). Kvartilni odnos 2015. godine najniže vrednosti imao je među sledećim zemljama: Island, Norveška, Češka, Slovačka, Finska, a najviše vrednosti zabeležile su: Srbija (10,7), Rumunija (8,32), Crna Gora (7,48), Litvanija (7,46), Bugarska (7,11). Naredne, 2016. godine, Island, Češka, Slovenija, Finska i Slovačka su bile najbolje rangirane, a najveću vrednost kvartilnog odnosa zabeležile su: Srbija (11,02), Bugarska (7,69), Crna Gora (7,38) i Rumunija (7,20). Slično kao i prethodne godine, 2017. su Češka, Slovenija, Slovačka, Finska i Island bile zemlje sa najnižim vrednostima S80/S20, a sa najvišim: Srbija (9,38), Bugarska (8,68), Crna Gora (7,57) i Litvanija (7,28). Slovačka, Češka, Slovenija, Finska i Norveška su 2018. bile „na vrhu liste“ odnosa S80/S20, dok su na „dnu“: Srbija (8,58), Bugarska (7,66), Rumunija (7,21) i Litvanija (7,09). Konačno, 2019. godine, Češka, Slovenija, Belgija, Finska i Norveška su bile najbolje rangirane zemlje, sok su se sa druge strane našle: Bugarska (8,10), Rumunija (7,08), Srbija (6,46), Litvanija (6,44). Drugim rečima, od 2013. do 2018. godine Srbija je u kontinuitetu bila zemlja u Evropi sa najgorim odnosom S80/S20, a 2019. godine se popela na mesto treće najgore rangirane zemlje.¹⁸⁶

Kako Arandarenko, Krstić i Žarković-Rakić primećuju, „iako fragmentisana i limitirana, dosadašnja istraživanja ukazuju na moguće uzroke visoke dohodne nejednakosti u Srbiji – nizak redistributivni kapacitet poreza i socijalnih naknada, s jedne strane, i niske stope zaposlenosti i izražena dualnost tržišta rada, s druge strane“ (Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić, 2017: 3). Drugim rečima, uz nisku redistributivnu ulogu socijalnih transfera i poreza, kvalitet zaposlenja i intenzitet rada članova domaćinstva¹⁸⁷ takođe utiču na visoku nejednakost u Srbiji. Kada je u pitanju intenzitet rada članova domaćinstva, Srbija ima visoku stopu veoma niskog intenziteta rada članova domaćinstva, u periodu od 2013. do 2019. neretko i do duplo višu stopu od proseka EU (videti tabelu 2.4), pre svega zbog visoke neaktivnosti radnog kontingenta stanovništva, uz to da veliki udeo tih neaktivnih lica ne žive sa drugim odraslima koji rade. Nezaposleni, penzioneri i niže obrazovani nalaze se u posebno velikom riziku da žive u takvim domaćinstvima (Krstić, prema Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić, 2017: 14-15).

¹⁸⁶ Čak je i Turska bila bolje rangirana od Srbije 2015, 2016. i 2017. godine.

¹⁸⁷ „Domaćinstva sa veoma niskim intenzitetom rada su ona domaćinstva u kojima su odrasli članovi radili manje od 20% ukupnog broja meseci u kojima su mogli raditi u toku referentnog perioda“ (Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić, 2017: 14).

Tabela 2.4. Udeo onih koji žive u domaćinstvima veoma niskog intenziteta rada članova domaćinstva, starosti 0–59 godina

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Srbija	18,1	20,5	21,2	21,5	20,1	18	16,6
EU28	11	11,3	10,7	10,5	9,5	8,8	8,5

Izvor: Eurostat database Tables People living in households with very low work intensity

Dohodak je jedna od ključnih komponenti koje utiču na nivo nejednakosti. EU-SILC metodologija računa ukupan raspoloživi dohodak (URD) domaćinstva (suma svih bruto dohodaka na nivou pojedinca i domaćinstva umanjena za odgovarajuće poreze i doprinose) zasnovan na dohocima od rada, kapitala, penzija i socijalnih transfera. U ovu meru ne ulaze prihodi od sive ekonomije, prihodi u naturi, ušteđevine i pokloni (v. Bobić, Medić, 2020; MONSTAT, 2019). Arandarenko, Krstić i Žarković-Rakić pokazuju da plate odnosno zarade čine tri četvrtine URD i da postoji jasna korelacija između njih i nejednakosti, u korist bogatijih lica. „Jedan procenat promene plata/zarada, pod pretpostavkom ostalih nepromenjenih uslova, povećava nejednakost dohotka za 0,18%” (Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić, 2017: 16). Interesantno je da autori pokazuju da u Srbiji, za razliku od većine zemalja EU, dohodak od samozaposlenosti utiče na smanjenje nejednakosti URD. Radi se o tome da je ovaj dohodak nejednako raspodeljen i to u korist siromašnijih, a smanjenje nejednakosti URD sa statusom samozaposlenosti duguje se činjenici da u Srbiji pojedinci koji su samozaposleni najčešće pripadaju kategoriji tzv. ranjive zaposlenosti¹⁸⁸. Situacija u razvijenim zemljama EU je drugačija – veće učešće u samozaposlenima imaju poslodavci koji ne pripadaju ranjivoj zaposlenosti, a učešće samozaposlenosti generalno u ukupnoj zaposlenosti je niže nego u Srbiji. Pored navedenog, autori pokazuju da penzije (iako su po značaju drugi izvor dohotka i imaju doprinos od 23% u ukupnoj nejednakosti), kao i ostali socijalni transferi smanjuju nejednakost dohotka i raspodeljene su ka siromašnima. Privatni transferi i dohodak od kapitala su suviše mali da bi imali statističku značajnost na nejednakost (*Ibid*: 17).

Konačno, kada govorimo o uticaju poreske i socijalne politike na dohodnu nejednakost, autori su analizirali mere uvedene od 2014. godine, jer su one rezultat „programa fiskalne konsolidacije i strukturnih reformi”. Uz to, 2014. godine je usvojen i Zakon o izmenama i dopunama Zakona o radu. Posebna pažnja autora usmerena je na sledeće ekonomske i socijalne mere: smanjenje zarada u javnom sektoru, smanjenje penzija, uvođenje društveno korisnog rada za korisnike socijalne pomoći, umanjene prava na otpremninu za viškove zaposlenih, uvođenje aktuarskih penala za rano penzionisanje¹⁸⁹. Smanjenje zarada u javnom sektoru trebalo bi da utiče na smanjenje ukupne dohodne nejednakosti (jer su upravo zarade najveći deo dohotka u Srbiji). Međutim, podaci EU-SILC 2015. i 2016. godine nisu to pokazali, a do smanjenja Gini koeficijenta dolazi tek od 2017. godine.¹⁹⁰ Slično kao i u pogledu očekivanih efekata kod mere smanjenja zarada u javnom sektoru,

¹⁸⁸ „Ranjiva zaposlenost u suštini podrazumeva zaposlenost na nesigurnim poslovima, sa niskim zaradama i niskom produktivnošću, sa niskim nivoom zaštite na radu i lošim radnim uslovima, a veoma često su u pitanju i neformalni poslovi, bez plaćenog osnovnog i zdravstvenog osiguranja. Bitno je napomenuti da i ovaj indikator ima određena ograničenja. Pre svega, i zaposleni za platu mogu da se nađu u poziciji koju karakteriše velika nesigurnost, dok, s druge strane, neke kategorije samozaposlenih (npr. vlasnici malih preduzeća, visokokvalifikovani profesionalci, lekari sa privatnom praksom i sl.) mogu biti u zaista dobroj poziciji na tržištu rada, iako po ovoj definiciji ulaze u ranjivu zaposlenost. Ipak, učešće ove grupe u ranjivoj zaposlenosti je relativno nisko, osim u razvijenim zemljama” (Arandarenko, prema Jandrić, Molnar, 2017: 10)

¹⁸⁹ „Lica koja se penzionišu pre punog starosnog uslova za penzionisanje imaju trajno umanjene obračunate penzije od 0,34% za svaki mesec koji im nedostaje do ispunjenja tog uslova, pri čemu to umanjene ne može biti veće od 20,4%.” (Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić, 2017: 23)

¹⁹⁰ Autori objašnjenje vide u sledećem: „To ne znači da ova mera nije uticala u pravcu izjednačavanja, jer je to praktično nemoguće s obzirom na njene parametre i na početnu prednost zarada u javnom sektoru – ali može da ukaže na nekoliko stvari. Prvo, da bi u njenom odsustvu nejednakost dohotka, pod uticajem autonomnih faktora, porasla. Drugo, da je moguće da je ta mera sprovedena samo delimično i da su neka javna preduzeća i ustanove našli druge načine da očuvaju realne dohotke svojih zaposlenih. Treće, to podseća da je fond zarada zaposlenih u Srbiji manje dominantna sastavnica ukupnog dohotka stanovništva nego što je to slučaj u većini drugih evropskih zemalja, pa i

smanjenje penzija bi trebalo da je uticalo na smanjenje nejednakosti u penzijama i na smanjenje ukupne dohodne nejednakosti. Međutim, autori pokazuju da je i nakon uvođenja mere, kvartilni odnos najviših i najnižih penzija ostao visok (procena za oktobar 2016. godine je 6,3). Kada je u pitanju mera uvođenja društveno korisnog rada za korisnike socijalne pomoći, s obzirom da ne postoji zvanična statistika o tome koliko je u praksi mera društveno korisnog rada za korisnike socijalne pomoći sprovedena, teško je i proceniti njen efekat na dohodnu nejednakost. Narednu meru, umanjeње prava na otpremninu za viškove zaposlenih, autori ocenjuju kao „nedvosmisleno negativnu” u pogledu efekta na dohodnu nejednakost u Srbiji.

„Poznata je demografska i profesionalna struktura radnika koji su izgubili posao u procesu privatizacije i restrukturiranja, posebno na samom njegovom kraju, pa i onih koji su bili zaposleni u javnom sektoru. U osnovi, oni su ugrožena, ranjiva grupa – u proseku to su stariji radnici, sa često zastarelim kvalifikacijama i znanjima za kojima postoji mala tražnja na današnjem tržištu rada. Dodatno, oni su suočeni sa statističkom diskriminacijom čak i kada su im objektivne radne performanse natprosečne. Na drugoj strani, najranjiviji među ovim radnicima mogu se smatrati praktično nezapošljivim. Upravo će ti najranjiviji radnici među viškovima zaposlenih biti najviše pogođeni ovom merom. S druge strane, radnici koji su u stanju da nađu privremeni formalni posao (na primer, kroz ugovor na određeno vreme) kroz ovu meru stimulisani su da posle isteka perioda od jedne godine pređu na ugovor o delu ili na sličan fleksibilni ugovor, umesto da se trude da obezbede ugovor o zaposlenju boljeg kvaliteta” (*Ibid*: 25). Naposljetku, mera uvođenja aktuarskih penala za rano penzionisanje ima različite posledice za različite pojedince. Posledice u pogledu dohotka i blagostanja su neutralne za visokoobrazovane pojedince, koji zbog dužine školovanja kasnije izlaze na tržište rada, te duže čuvaju i radnu sposobnost, u proseku i žive duže i zarade više. Sa druge strane, efekat je negativan za one koji počinju da rade kao mlađi (nakon završetka osnovne ili srednje škole) (*Ibid*: 26).

Uz dohodak, u EU se kao indikator blagostanja odnosno siromaštva, uzima relativna linija siromaštva¹⁹¹, u SAD apsolutna linija siromaštva, dok Svetska banka preferira apsolutnu liniju siromaštva ali ne uz dohodak nego uz potrošnju (Mladenović, 2017). Srbija je od 2013. godine počela da sprovodi EU-SILC tj. Anketu o prihodima i uslovima života, a do tada je pitanje nejednakosti, siromaštva i blagostanja pojedinaca bilo moguće samo (in)direktno iščitati iz Ankete o potrošnji domaćinstava. Prelazak na SILC omogućio je kvalitetniju, ali i komparabilnu metodologiju sa zemljama EU.¹⁹² Ipak, svakako treba imati na umu da i EU-SILC metodologija ima svoje slabosti. Pre svega, u kontekstu Srbije, tzv. transferi u naturi (besplatno obrazovanje i zdravstvo) nisu sastavni deo dohotka koji se meri. Pored toga, u metodologiji je u upotrebi koncept relativnog siromaštva „ova mera ne meri nivo siromaštva, već rizik da obuhvaćeni pojedinac bude siromašan, odnosno da ima teškoća da obezbedi sredstva za standard uobičajen u svojoj zemlji. U tom smislu Eurostat navodi da ovaj indikator ne meri bogatstvo ili siromaštvo, već nizak dohodak u

promene u raspodeli zarada u pravcu veće jednakosti ne moraju nužno da rezultiraju manjom nejednakošću dohotka” (*Ibid*: 21-22).

¹⁹¹ „Prag rizika od siromaštva (relativna linija siromaštva) predstavlja 60% medijane nacionalnog ekvivalentnog prihoda i izražava se u dinarima. Stopa rizika od siromaštva predstavlja udeo lica čiji je ekvivalentni prihod manji od relativne linije siromaštva. Ova lica nisu nužno siromašna, već samo imaju veći rizik da to budu” (Anketa o prihodima i uslovima života, Metodologija, RZS. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G201320057.pdf>). „Budući da koncept relativnog siromaštva nije najpogodniji za praćenje kretanja stope rizika siromaštva tokom vremena (...) Da li je neko lice apsolutno siromašno ili nije, određuje se poređenjem njegove potrošnje, odnosno potrošnje po potrošačkoj jedinici sa apsolutnom linijom siromaštva. Apsolutna linija siromaštva se definiše kao fiksna potrošnja neophodna za zadovoljavanje minimalnih životnih potreba, a koja se tokom vremena prilagođava samo promenama cena. Potrošačke jedinice definisane su prema OECD skali (prvi odrasli član domaćinstva = 1, ostali odrasli = 0,7, deca ispod 14 godina = 0,5)” („Apsolutno siromaštvo”, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, dostupno na: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/socijalno-ukljucivanje-u-rs/statistika-siromastva/apsolutno-siromastvo/> pristupljeno 20.10.2020).

¹⁹² „EU SILC je statistika EU o prihodima i životnim uslovima, to je instrument namenjen prikupljanju ažurnih i uporedivih trenutnih i dugoročnih višedimenzionalnih mikro podataka o prihodima, siromaštvu, socijalnoj isključenosti i životnim uslovima. Ovaj instrument je ukorenjen u Evropskom statističkom sistemu (ESS)” (Vuković, 2010: 82).

poređenju sa drugim stanovnicima te zemlje, što nužno ne znači nizak standard života” (*Ibid*: 5). Zvanična statistika Republike Srbije podatke o siromaštvu izvodi iz Ankete o potrošnji domaćinstva, a u tabeli 2.5. moguće je videti stopu apsolutnog i relativnog siromaštva u Srbiji od 2013.¹⁹³ Vidimo da u središnjem delu druge decenije XXI veka oko 7% stanovnika Srbije nije u stanju da zadovolji osnovne egzistencijalne potrebe, a da na pragu rizika od siromaštva živi oko 14% stanovništva.

Tabela 2.5. Linija apsolutnog i relativnog siromaštva u RS, 2013–2018.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Linija apsolutnog siromaštva, RSD mesečno po potrošačkoj jedinici	11.020	11.340	11.556	11.694	12.045	12.286
Stopa apsolutnog siromaštva	7,4	7,6	7,4	7,3	7,2	7,1
Linija relativnog siromaštva, RSD mesečno po potrošačkoj jedinici	13.196	13.934	14.297	14.954	15690	15657
Stopa relativnog siromaštva	15,2	14,9	12,2	12,9	14,5	14,6

Izvor: Anкета o potrošnji domaćinstva (RZS, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva)¹⁹⁴

Tabela 2.6. Stopa rizika od siromaštva i stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti (Srbija i EU 28), prema potrošnji građana, 2013–2019.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Stopa rizika od siromaštva	24,5	25,4	25,4	25,9	25,7	24,3	23,2
Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti	42	42,6	41,7	38,5	36,7	34,3	31,7
Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti, EU28	24,6	24,4	23,8	23,5	22,4	21,8	21,4
Prosečna potrošačka korpa, u RSD	64.895,8	66.013,2	66.903,2	67.436,7	69.522,7	70.654,6	71.398,9
Minimalna potrošačka korpa, u RSD	35.109,6	34.302,0	34.825,0	35.093,9	36.090,2	36.629,7	37.085,1
Prosečna mesečna neto zarada po zaposlenom	43.944	44.525	44.437	46.087	47.888	49.643	54.908
Minimalna neto zarada, u RSD ¹⁹⁵	20.010	20.010	21.054	21.054	22.533	33.355	27.022

Izvor: RZS (2016a, 2019a), Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija (2020), Paragraf.rs (Arhiva – Minimalne zarade), EU-SILC, *People at risk of poverty or social exclusion*.

¹⁹³ Kao početnu godinu autorka je uzela 2013, jer se od tada sprovodi i EU-SILC, a i velika većina podataka koju koristi RZS je pretrpela izmene u metodologiji koje nisu uporedive (kao što se trendovi iz Anketa o radnoj snazi mogu pratiti od 2014. godina na ovamo, jer prethodni podaci nisu uporedivi).

¹⁹⁴ Podatke moguće preuzeti u Excel formatu na: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/ocena-apsolutnog-siromastva-u-srbiji-u-2018-godini/>, pristupljeno 21.10.2020.

¹⁹⁵ Minimalna neto zarada za godinu je autorkin račun prosečne minimalne neto zarade za posmatranu godinu, na osnovu minimalne cene rada za datu godinu i već postojećih podataka o visini ove zarade po mesecima (zbog broja radnih dana nije ista svakoga meseca). Arhiva minimalnih neto zarada preuzeta sa: https://www.paragraf.rs/statistika/arhiva-minimalna_zarada.html. S obzirom da su podaci u arhivi izlistani po mesecima, prikazani iznosi u tabeli su rezultat autorkinog proračuna prosečnih minimalnih zarada u prikazanim godinama.

U tabeli 2.6. je prikazana stopa rizika od siromaštva, kao i stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti¹⁹⁶, u periodu od 2013. do 2019. godine. Primećujemo da je u posmatranom periodu u riziku od siromaštva oko četvrtine populacije, a u proseku svaki treći građanin (2014. godine čak 42,6%) nalazi se u riziku od siromaštva ili socijalne isključenosti. Iako je kako na nivou Srbije, tako i na nivou EU, primetan pad stope rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti, Srbija za EU prosekom i dalje zaostaje – 2013. godine je razlika iznosila 17,4% a 2019. godine se smanjila na 10,3%.¹⁹⁷ Ovo je period oporavka globalnog tržišta nakon krize iz 2008. godine, pa je smanjenje stopa očekivano, no izvesno je da će se trend promeniti nakon krize izazvane pandemijom virusa COVID-19. U tabeli je moguće videti i prosečnu i minimalnu potrošačku korpu, kao i prosečnu neto zaradu za svaku od navedenih godina. Pri tom, treba imati na umu da prosečna zarada nije potpuno pouzdan pokazatelj. Najpre, prema metodologiji koja se koristi u Anketi o radnoj snazi „se ne uzima u obzir formalni status lica koje se anketira, nego se radni status tog lica određuje na osnovu stvarne aktivnosti koju je ono obavljalo u posmatranoj sedmici” (RZS, 2017), odnosno svi koji su u prethodnoj nedelji (od anketiranja) radili posao najmanje jedan sat i za to bili plaćeni u novcu ili naturi, što znači da se u zaposlene ubrajaju i pomažući članovi domaćinstva, odnosno i oni koji rade na privremeno-povremenim poslovima u tom trenutku, ili recimo, imaju ugovor o delu, a koji ne uživaju sva prava iz Zakona o radu.

U pogledu prosečne zarade, ova kategorija se odnosi samo na one koji su zaposleni odnosno imaju ugovor o radu (pitanje o zaradama se ne postavlja pomažućim članovima domaćinstva, a koji se u zvaničnoj definiciji ubrajaju u zaposlene), a oni sa najmanjim primanjima (koji su radili samo sat vremena u prethodnoj sedmici, na „crno” ili na povremeno-privremenim poslovima) nisu deo ovog podatka.¹⁹⁸ Nadalje, prosečna zarada je aritmetička sredina svih zarada, a modus i medijana kao

¹⁹⁶ „Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti pokazuje udeo pojedinaca koji su u riziku od siromaštva ili su izrazito materijalno deprivirani ili žive u domaćinstvima veoma niskog intenziteta rada. Od donošenja strategije Evropa 2020, ovaj indikator postaje najvažniji pokazatelj ugroženosti” (RZS, 2017a). Ovakva određenost stope rizika od siromaštva i socijalne isključenosti jasno ukazuje na usmerenost ka finansijskom siromaštvu i participaciji na tržištu rada uz nedovoljnu razvijenost indikatora obrazovanja i zdravstvenog stanja (v. Vuković, 2010). Siromaštvo i socijalna isključenost su pojmovi koji su usko povezani ali i reverzibilni, gde je odnos između siromaštva i socijalne isključenosti dvosmeran. Postoje dva pristupa odnosu navedenih pojmova. Prvi je uzročni ili sekvencijalni, i u okviru njega razlikujemo one pristupe koji siromaštvo vide kao materijalnu deprivaciju (novčano siromaštvo) što može voditi i ka socijalnoj isključenosti, od onih koji siromaštvo vide kao deo šire socijalne isključenosti, odnosno socijalna isključenost je oblik višedimenzionalne deprivacije i kao takva izaziva i uzrokuje siromaštvo i materijalnu deprivaciju. Drugi, deskriptivni pristup odnosu siromaštva i socijalne isključenosti, podrazumeva da je ili siromaštvo širi pojam u koji je smeštena i socijalna isključenost kao uži pojam ili obrnuto (obrazac „gnezda”), dok preklapajući model u okviru deskriptivnog pristupa otvara mogućnost da pojedinac bude istovremeno i materijalno siromašan i socijalno isključen, ali da je moguće i da pojedinac bude siromašan ali ne i socijalno isključen i obratno (Babović, 2010a: 31-33). Ipak, ukoliko se pojam i njegova funkcija sagledaju iz kritičke perspektive, reč je o jednom od društveno-integrativnih pojmova neoliberalizma (još neki od njih su i ranjive, rizične ili marginalizovane grupe) koji predstavlja neoliberalni surogat za pojam društvene nepravde. Jednostavno, bolje da govorimo o tome kako da „popravimo isključene” i „uključimo” ih u društvo umesto da govorimo o eksploataciji i ugnjetavanju (v. Kuljić, 2018: 299-305). Bez dublje rasprave o pojmovima, mi ga u osnovnom tekstu koristimo kao uporedni pokazatelj stanja u Srbiji i zemljama EU, premda bi uvek trebalo imati na umu i njegovu funkciju u neoliberalizmu.

¹⁹⁷ „Kada se granica siromaštva izrazi u uporedivim jedinicama kupovne moći, Srbija je ispred Rumunije i Makedonije, a njeni siromašni građani imaju 5,5 puta manju kupovnu moć od siromašnih Norvežana, četiri puta manju od siromašnih Nemaca i dva puta manju od siromašnih Poljaka” (Bradaš, 2018a: 7).

¹⁹⁸ O nedostacima metodologije kojima se obračunavaju prosečne zarade i sumnji u pouzdanost podataka više u: Bradaš, 2017: 9 i u tekstu Maje Krek objavljenom na portalu Peščanik januara 2018. godine (<https://pescanik.net/sta-znaci-prosecna-zarada-ako-je-vecina-nema/>, pristupljeno 22. 3. 2019). Takođe, istraživanje portala Radnik.rs potvrđuje navedeno: „Ekipa sajta Radnik.rs analizirala je upitnik Ankete o radnoj snazi (koji popunjavaju anketari), a u kome je pod brojem 62. navedeno pitanje: „Koliko je iznosila Vaša neto zarada u prošlom mesecu?”. Prema upitniku, na ovo pitanje odgovaraju svi zaposleni sem pomažućih članova u porodičnom poslu (koji se takođe ubrajaju u zaposlene). U metodološkom uputstvu Ankete o radnoj snazi iz 2017. i 2015. godine potvrđuje se da se anketom dobija informacija o zaradi zaposlenih radnika (zaposlenih kod poslodavca) na njihovom glavnom poslu. „Od ispitanika se najpre očekuje da anketaru kaže iznos svoje mesečne zarade. Ukoliko odbije, omogućeno mu je da izabere interval u kom se kreću njegova mesečna primanja. Ispitanik ima pravo da ne odgovori na ovo pitanje”, navodi se uputstvu iz 2017. godine. I u metodološkom uputstvu iz 2015. godine piše da zaposleni odgovaraju na pitanje o neto zaradi u prošlom mesecu”

statistički pokazatelji su pozicione srednje vrednosti i pouzdaniji pokazatelji realnog stanja. No, čak i uz sve ove nedostatke, vidimo u tabeli da je prosečna potrošačka korpa „skuplja” od prosečne mesečne zarade, a minimalne neto zarade su kontinuirano ispod minimalne potrošačke korpe. Posebno je interesantno i važno primetiti da 2018. godine RZS izdaje kratak dokument „Promena izvora podataka za izračunavanje prosečnih zarada”¹⁹⁹ gde je glavna promena metodologije u prikupljanju podataka. Naime, do 2018. godine vršeno je mesečno istraživanje o zaradama (RAD-1), ali od početka pomenute godine RZS prikuplja podatke iz evidencije Poreske uprave.²⁰⁰ Čak se eksplicitno navodi da će u budućnosti biti „omogućeno dobijanje distribucije zarada, medijane zarade, platnog jaza, kao i ostalih statističkih pokazatelja”.²⁰¹ Međutim, sem u tom dokumentu, RZS ne objavljuje podatke o modalnoj zaradi. A koliko su ovi statistički pokazatelji važni najbolje govori podatak (iz istog dokumenta) da je u okviru distribucije neto zarada za puno radno vreme u novembru 2017. godine modalna zarada iznosila 25.000 dinara, a medijalna 36.788 dinara (dok je prosečna neto zarada bila 47.247 dinara). Drugim rečima, najveći broj zaposlenih prima 25.000 dinara, odnosno 18,8% zaposlenih prima zaradu u rasponu 20.001 do 25.000 dinara, a čak dve trećine (66,7%) ima neto zaradu manju ili jednaku prosečnoj zaradi. S druge strane, prosečna potrošačka korpa u novembru 2017. godine je iznosila 69.847,72 RSD, odnosno minimalna potrošačka korpa je iznosila 36.249,06 RSD²⁰² (v. Marković, 2019). Generalno, u tabeli 2.7. vidimo da je u poslednje četiri godine u Srbiji prosečna neto zarada ispod prosečne potrošačke korpe, a da 50% zaposlenih u Srbiji ostvaruje zaradu koja je tek nešto iznad minimalne potrošačke korpe (jedino je u novembru 2017. medijalna zarada bila ista kao i minimalna potrošačka korpa).

Tabela 2.7. Prosečna neto zarada i prosečna medijalna zarada, novembar 2017–novembar 2020, u RSD

	Prosečna neto zarada	Prosečna medijalna zarada	Prosečna potrošačka korpa	Minimalna potrošačka korpa
2017.	47.247	36.788	69.847,72	36.249,06
2018.	50.556	39.654	70.429,43	36.406,79
2019.	56.331	43.511	71.434,24	37.049,21
2020.	60.926	46.861	73.930,22	37.872,31

Izvor: RZS (statistika zarada)²⁰³, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija (2020).

S obzirom na potrebe ovog rada, kao i značaj zaposlenosti u smislu mehanizma koji je jedna od osnovnih barijera od siromaštva, poželjno je obratiti posebnu pažnju na statistiku lica koja su zaposlena a nalaze se u riziku od siromaštva (*in-work at-risk-of-poverty*), odnosno na udeo zaposlenih koji imaju ekvivalentni raspoloživi dohodak ispod praga rizika od siromaštva, nakon socijalnih transfera. Iz tabele 2.8. vidimo da je Srbija od 2013. godine tek u 2019. godini uspela da „spusti” nivo zaposlenih koji su u riziku od siromaštva na nivo proseka EU (sa 14,9% naspram 9% u EU28, na 9,2% koliko je i u EU28). Međutim, ovaj pokazatelj prikriva tj. ne pokazuje one koji su u sivoj ekonomiji, te pomažuće članove domaćinstva (a koji su u zvaničnoj statistici zaposleni). No, čak i ako ostavimo po strani one koji se nalaze u najprekarnijem položaju, vidimo da je u posmatranom periodu (2013-2019) u proseku skoro 12% građana koji imaju zaposlenje u riziku od siromaštva. Posmatrano prema polu, zaposleni muškarci beleže više stope rizika od siromaštva nego zaposlene žene, ali generalno, na tržištu rada je i više zaposlenih muškaraca nego što je zaposlenih žena.

(Ekipa sajta Radnik, 2017, <http://www.radnik.rs/2017/05/skrivena-informacija-o-prosecnoj-plati-u-srbiji/> pristupljeno 7.7.2019).

¹⁹⁹ Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201822001.pdf>.

²⁰⁰ U saopštenju se čak i navodi da se zaradama ne smatraju naknade po osnovu ugovora o delu, što potvrđuje goreiznetu kritiku izračunavanja prosečnih zarada.

²⁰¹ <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20205658.pdf>, pristupljeno 22. 3. 2019.

²⁰² <http://mtt.gov.rs/download/KUPOVNA%20MO%20C4%86%20XI%20%202017.pdf>, pristupljeno 22. 3. 2019.

²⁰³ <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/trziste-rada/zarade/>, pristupljeno 22. 3. 2019.

Tabela 2.8. Stopa zaposlenih koji su u riziku od siromaštva, Srbija i EU28, prema polu

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Srbija	14,9	14,0	13,3	11,9	10,8	10,0	9,2
Žene	12,8	12	10,3	9,3	9,1	8,3	8,3
Muškarci	16,5	15,6	15,7	13,9	12,2	11,3	9,9
EU28	9	9,5	9,5	9,6	9,4	9,4	9,2

Izvor: EU-SILC, *In-work at-risk-of-poverty rate by sex*

Ukoliko pogledamo stopu zaposlenih koji su u riziku od siromaštva prema radnom vremenu koje provode na poslu, odnosno da li rade puno radno vreme ili imaju nepuno radno vreme (*part-time job*), Srbija zaostaje za prosekom EU28 (tabela 2.9). Tako je zaposlenih sa punim radnim vremenom koji su bili u riziku od siromaštva 2013. godine bilo 13%, 2014. 12,7%, 2015. 12%, 2016. 10,6%, 2017. 10%, 2018. 9,7%, 2019. 8,6% (dok je u EU28 ovaj udeo varirao između 7,8% i 7,2%). Očekivano, u lošijem položaju nalaze se oni koji rade nepuno radno vreme. Njihov udeo među zaposlenima koji su u riziku od siromaštva je od sedam posmatranih godina u pet iznosio duplo više nego što je to u zemljama EU (2015. godine čak tri puta, 47% naspram 15,3%), a do blagog „poboljšanja” dolazi tek 2018. i 2019. godine kada je oko duplo više zaposlenih koji rade nepuno radno vreme u riziku od siromaštva u Srbiji nego što je to slučaj u evropskim zemljama. Ovo je dobar pokazatelj toga koliko skraćeno radno vreme doprinosi prekarnom položaju zaposlenih – zaposleni koji rade skraćeno radno vreme su u zemljama EU u duplo većem riziku od siromaštva u poređenju sa zaposlenima koji rade puno radno vreme, a u Srbiji su i do tri puta u većem riziku.

Tabela 2.9. Stopa zaposlenih koji su u riziku od siromaštva, Srbija i EU28, prema radnom vremenu

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Puno radno vreme, Srbija	13	12,7	12	10,6	10	9,7	8,6
Puno radno vreme, EU28	7,2	7,7	7,7	7,8	7,7	7,6	7,5
Nepuno radno vreme, Srbija	35,6	37,3	47	32,6	35,5	27,2	30
Nepuno radno vreme, EU28	14,7	15,7	15,3	15,8	15,6	15,6	15,1

Izvor: EU-SILC, *In-work at-risk-of-poverty rate by working time*

Tematski izveštaj Evropske komisije za Srbiju, koji analizira rizik od siromaštva zaposlenih građana u periodu 2013. do 2017. godine dobra je polazna osnova za dublje razumevanje ovog problema. Ovaj izveštaj kao osnovne faktore koji doprinose povećanom riziku od siromaštva među zaposlenima vidi intenzitet rada i nivo obrazovanja, ali i visoku neformalnu zaposlenost (oko četvrtine stanovništva). U 2017. godini, najviše pogođene podgrupe radnika su: radnici sa skraćenim radnim vremenom (35,5%), samozaposleni (35,1%) i radnici sa najnižim stepenom obrazovanja (31%). Ukoliko posmatramo sastav domaćinstva, u najnepovoljnijem položaju su domaćinstva sa izdržavanom decom i niskim intenzitetom rada (41%) i domaćinstva sa izdržavanom decom i srednjim intenzitetom rada (25,5%). Posmatrani period obeležio je postepeni oporavak nakon ekonomske krize. Odlučujući faktori koji utiču na pozitivne promene u stopi zaposlenih koji su u riziku od siromaštva su povezani sa ekonomskim rastom i poboljšanim trendovima na tržištu rada. Smanjenje ove stope be se moglo pripisati uglavnom ovim pozitivnim trendovima, budući da nije bilo značajnog razvoja državnih politika u oblastima koje se odnose na dobiti „zaposlenih siromašnih” (*income poor*) (Pejin Stokić, Bajec, 2019: 4).

Razlike na osnovu radnog statusa posebno su bile velike 2013. godine, kada je 39,1% samozaposlenih bilo u riziku od siromaštva, u poređenju sa 6,4% zaposlenih, što je svakako rezultat efekata globalne ekonomske krize iz 2008. godine. Do 2017. razlika se donekle umanjila, jer je stopa rizika od siromaštva za samozaposlene pala za 4%, dok je stopa za zaposlene porasla za 0,4%. Međutim, i pored ovog pada stope rizika od siromaštva za samozaposlene, i u 2017. godini razlika u odnosu na evropski prosek je viša za 12,9%. Jedan od razloga zašto su samozaposleni u većem

riziku od siromaštva je taj što većina njih radi u slabo plaćenim sektorima: 2016. samo 17% zaposlenih radilo je na poslu koji zahteva visoku stručnost (*high-skills professions*).

Pored navedenog, postoji i faktor nemogućnosti evidentiranja stvarne zarade samozaposlenih, jer je, recimo, u 2016. godini oko 38% samozaposlenih bilo zaposleno u neformalnom sektoru, te stoga nije moguće sa sigurnošću proceniti njihov dohodak (*Ibid*: 6). Prema pomenutoj analizi, vrsta ugovora (ugovor na neodređeno i na određeno vreme) imala je niži uticaj na rizik od siromaštva zaposlenih od ostalih pojedinačnih faktora. U 2017. godini stopa rizika od siromaštva za zaposlene koji imaju ugovor na neodređeno vreme bila je 5,9%, a stopa za one koji imaju neku vrstu privremenog ugovora iznosila je 11,2%. Zaposlenje sa nepunim radnim vremenom generiše visok rizik od „radnog siromaštva”: u 2015. stopa rizika od siromaštva za zaposlene sa nepunim radnim vremenom iznosila je 47%, dok je do 2017. pala na 35,5%; sa druge strane stopa rizika od siromaštva za zaposlene sa punim radnim vremenom pala je na 10% u 2017. (što je pad od 3% u poređenju sa 2013. godinom). Skraćeno radno vreme nije uobičajeno za tržište rada u Srbiji: udeo radnika sa nepunim radnim vremenom u ukupnoj zaposlenosti bio je oko 10,5% u posmatranom periodu. Među ovim radnicima, gotovo polovina (48,5%) bila je zaposlena u neformalnom sektoru. Posmatrano prema starosti, 2017. godine najstariji radnici (od 55 do 64 godine) bili su izloženi većem riziku u pogledu zaposlenih koji su u riziku od siromaštva (13%) od druge dve starosne grupe (18-24 i 25-54), dok je situacija u EU-28 bila obratna. Veći rizik za ovu starosnu grupu mogao bi se objasniti time da je određeni broj starijih radnika postao tehnološki višak zbog procesa privatizacije u Srbiji, a mnogi su novi posao pronašli u neformalnoj ekonomiji, sa nižim primanjima. Gledano prema obrazovanju zaposlenih, u najugroženiju grupu spadaju oni sa najnižim obrazovanjem. Najzad, podeljenost tržišta rada između javnog i privatnog sektora u Srbiji je velika. U 2016. godini gotovo trećina (30,9%) svih zaposlenih bila je zaposlena u javnom sektoru. Zaposleni u javnom sektoru bili su u boljem položaju od ostalih zaposlenih, jer je većina njih bila zaposlena na neodređeno vreme i radila puno radno vreme. Prosečne zarade za 2017. godinu u javnom sektoru bile su 11% iznad republičke prosečne zarade, dok su zarade u privatnom sektoru bile 6% ispod proseka (*Ibid*: 7-11).

Pre nego što pristupimo detaljnijoj statistici tržišta rada u Srbiji iz ugla prekarnog zaposlenja, neophodno je dati i kratak pregled normativnog okvira koji reguliše oblast rada u Srbiji. Trend koji je na snazi već trideset godina u čitavom kapitalističkom svetskom sistemu, od čega ni Srbija kao poluperiferijska zemlja ne odstupa, jeste „lagano i kontinuirano umanjnje prava zaposlenih” (Reljanović, 2019: 13, v. Reljanović, Ružić, Petrović, 2016). Aktuelni Zakon o radu²⁰⁴ (ZOR) stupio je na snagu 2014. godine i on u pogledu tržišta rada predstavlja poslednju fazu u priključivanju države na (polu)periferijskim osnovama u svetski kapitalistički sistem. Naime, kada se države priključuju svetskom sistemu na zavisnim osnovama (poluperiferijskim ili periferijskim), one prolaze kroz tri faze. U prvoj fazi privatizacijom se rasprodaju državna preduzeća iz prethodnog sistema, što vodi ka otpuštanju radnika i porastu nezaposlenosti. Dolazi i do promene u radnom zakonodavstvu, ali ne značajno. Druga faza obeležena je novim talasom nestašice kapitala, proizvodnja je umanjena, a političari potenciraju na značaju razvoja preduzetništva, malih i srednjih preduzeća. U ovoj fazi često je na delu javna potrošnja koja je u cilju bogaćenja političke elite, a država se dodatno zadužuje. Najzad, treća faza obeležena je privlačenjem stranih investicija. „Država se trudi da bude konkurentna na krajnjoj periferiji kapitala, gde se našla i odakle se čini da nema izlaza. Poreklo kapitala koji pristiže se ne proverava, a ono što on nudi je daleko od koristi koje bi se mogle ostvariti u redovnim tržišnim uslovima. Država, drugim rečima, ulazi u takozvanu „trku do dna”, pridružuje se skupu onih zemalja koje nude ekstremno povoljne uslove za investiranje a koji se suštinski svode na to da vlasnik kapitala uloži minimum sredstava za koja će dobiti maksimalan profit. (...) investira se u najjednostavnije i najlošije plaćene manuelne poslove, na kojima je profitna stopa potencijalno najveća (...) Da bi ovakva politika privlačenja „investitora”

²⁰⁴ Zakon o radu, Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html.

uspela, potrebno je izvršiti značajne izmene u postojećem radnom zakonodavstvu.²⁰⁵ Čini se da je ona (Srbija, A.M.) prošla sve opisane faze i da je ušla u stadijum „trke do dna” sa intenziviranjem priče o politikama investiranja još od 2012. godine, a naročito posle izmena i dopuna Zakona o radu 2014. godine” (Reljanović, 2019: 10-13).

Jedan od sržnih problema radnog zakonodavstva u Srbiji je što krovni zakon, ZOR, uvodi pojam zaposlenog kao isključivog nosioca prava iz radnog odnosa, te na taj način omogućava radnu eksploataciju. Naime, modaliteti radnog angažovanja mogu biti brojni: na neodređeno vreme, na određeno vreme, sa nepunim radnim vremenom, rad na daljinu, probni rad, rad od kuće, povremeni i privremeni rad, dopunski rad itd. ZOR razlikuje radni odnos i angažovanje radnika van radnog odnosa. U prvu kategoriju se svrstavaju rad na određeno ili neodređeno vreme, radni odnos uz probni rad, radni odnos za obavljanje poslova sa povećanim rizikom, radni odnos sa nepunim radnim vremenom, radni odnos za rad van prostorija poslodavca (rad na daljinu i rad od kuće), radni odnos sa kućnim pomoćnim osobljem i radni odnos sa pripravnikom, dok je druga kategorija (angažovanje van radnog odnosa) rezervisana za privremene i povremene poslove, ugovor o delu, ugovor o dopunskom radu i ugovor o stručnom osposobljavanju i usavršavanju. Drugačije rečeno, u prvoj kategoriji se nalaze „zaposleni”, a u drugoj „radnici”. „Dok se praktično celo radno zakonodavstvo odnosi na radni odnos, iz ovog konteksta su izuzeta lica koja su radno angažovana prema ostalim imenovanim i neimenovanim ugovorima o radnom angažovanju. Na prve, one koji su u radnom odnosu i nose „titulu” zaposlenog, primenjuje se klasično radno pravo. Na druge se ono primenjuje veoma ograničeno i na nivou izuzetka, Zakon o radu ove režime minimalno reguliše, dok se na sve ono što nije regulisano primenjuju pravila obligacionog prava. Ovakvo normiranje otvara mogućnost za veliki broj potencijalnih zloupotreba, koje se u praksi i dešavaju” (Reljanović, 2019: 18-19).

Za potrebe ovog rada nije neophodno predstavljati detaljnu analizu zakonskog okvira i tumačenje pojedinih članova zakona. Eksperti i naučnici koji su se bavili normativnim okvirima i pravima radnika su u svojim analizama pokazali da trenutni zakonski okvir u Srbiji deluje u pravcu umanjenja prava radnika, a u korist poslodavca (v. Reljanović, Ružić, Petrović, 2016). Osnovni modeli prekarizacije koje je Mario Reljanović izdvojio mogu se sažeti u sledećem: „fleksibilizacija rada bez sigurnosti angažovanja, uz nove modalitete zapošljavanja; smanjenje troškova koje poslodavac ima prema radniku, uz povećanje profita; umanjenje individualnih prava zaposlenih; obesmišljavanje vršenja pojedinih prava; veće vezivanje radnika za proces rada, uz legalnu maksimizaciju radnog vremena; efektivna zabrana korišćenja kolektivnih prava, uz istovremenu kontrolu postojećih sindikata; slabljenje uloge države i državnog okvira regulisanja, uz istovremeno ubijanje kolektivnog pregovaranja; slabljenje uloge državnih organa i institucija u zaštiti radničkih prava, uz naročito otežavanje pristupa sudskoj zaštiti” (Reljanović, 2019: 38). Pojeftinjenje radnika nije postignuto samo nedovoljnom i lošom regulacijom prava angažovanih van radnog odnosa, već i sam ZOR uspešno uspeva da smanji ukupan iznos koji plaćaju poslodavci po radniku – erozijom prava zaposlenih. Tako su dani plaćenog odsustva zaposlenog u toku jedne kalendarske godine umanjeni, umanjena je i isplata otpremnine (kako u slučaju odlaska u penziju, tako i u slučaju otpuštanja viška zaposlenih, gde se ne posmatra ceo radni vek zaposlenog već samo vreme provedeno kod tog poslodavca), smenski rad je u novom zakonskom rešenju izuzet kao osnov za uvećanje zarade, omogućeno je lakše otpuštanje i zapošljavanje radnika, otkazni postupak je pojednostavljen itd. Zapravo, čak i zaposleni u radnom odnosu (na neodređeno vreme sa punim radnim vremenom) mogu biti ugroženi blagodareći stalnoj opasnosti od otpuštanja bez zakonskog osnova (v. Reljanović, 2019a: 27-28). Oni koji su zaposleni na određeno vreme prinuđeni su da se

²⁰⁵ U godini kada je Zakon usvojen predstavnici sindikata upozoravali su da postoji veliki pritisak stranih investitora i međunarodnih institucija (Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke) da se predlog Zakona usvoji bez obzira na nedostatke na koje su sindikalci upozoravali (<http://www.iio.org.rs/news/view/830/Sindikati%3A%20Vulinov%20Zakon%20o%20radu%20neprihvatljiv>, pristupljeno 20.11.2021).

„svesno i neformalno odriču različitih prava koje imaju, a sve u svrhu opstanka na poslu i produžetka ugovora o radu” (*Ibid*: 28).

Autorka rada je razgovarala sa Mariom Reljanovićem, naučnim saradnikom Instituta za uporedno pravo i autorom brojnih analiza normativnog okvira koji reguliše tržište rada i prava radnika u Srbiji. Ilustrativno je izdvojiti jedan od izvoda razgovora:

„M.R: Postoji otkazni rok samo za jedan otkazni razlog: ako zaposleni ne ostvaruje dovoljne rezultate rada, ili kako se to već kaže. Za sve ostale se sprovodi otkazni postupak: znači, za kršenje radne discipline, kršenje radne obaveze, sprovodi se otkazni postupak, i završetkom otkaznog postupka se izriče otkaz kojim se raskida ugovor o radu odmah. Kod viška zaposlenih ne postoji uopšte procedura. Znači, ja mogu da dođem, mislim kao zaposleni, da dođem danas i da me sačeka rešenje o otkazu na osnovu viška zaposlenih, i meni od tog dana prestaje radni odnos, bez ikakvog upozorenja, bez ikakvog roka...

A.M: Znači, to nema veze kakva je vrsta ugovora o radu?

M.R: Ja pričam o ovom sigurnom ugovoru na neodređeno vreme. Kod ugovora o radu na određeno vreme se retko susrećemo sa takvom vrstom otkaza (sad je bilo u vreme pandemije), zato što se ugovor o radu na određeno vreme najčešće zaključuje na jako kratke rokove. I onda se prosto ne produži tako. I ako neko ima ugovor na, ne znam, mesec, dva ili tri meseca, a najduže šest meseci (nisam godinama unazad čuo da neko ima ugovor o radu na, ne znam, 12 meseci ili na tih maksimalnih 24 meseca), onda se jednostavno ne produži. I to je veliki ucenjivački potencijal. Znači, ako, ne daj bože, osnuješ sindikat ili pristupiš sindikatu, ako tražiš da ti se plati prekovremeni rad, ako nećeš da radiš, ne znam, sedam dana u nedelji... Znači, za svako kršenje zakona od strane poslodavca sledi ta ucena: pa ako ti nećeš da radiš, ja tebi neću da produžim ugovor, ima ko hoće. I to je taj ucenjivački potencijal. Ali ono što sam hteo da kažem, jeste da se u mnogim aspektima, kada lišite zaposlenog efikasnog pravnog sredstva, mogućnosti da on odreađuje na nezakonito ponašanje, više skoro da nema razlike da li je to ugovor na određeno ili na neodređeno. Znači, imam ugovor o radu na neodređeno vreme i ja radim 60 sati nedeljno. Poslodavac neće da mi plati prekovremeni rad i šta me briga, ako ti nećeš, ja ću da te otpustim. I imam ugovor o privremenim i povremenim poslovima i radim 60 sati nedeljno, i tu ne postoji prekovremeni rad, poslodavac kaže to je sve zakonito. Ovde je zakonito, ovde nije zakonito, ali faktički, meni je to isto. Ja radim 60 sati nedeljno i ne plaća mi se taj prekovremeni rad.”

Premda je prema ZOR zaposlenima koji imaju ugovor na određeno vreme garantovan pristup ekonomskim, socijalnim i radnim pravima, trajanje ugovora umnogome određuje ostvarivanje ovih prava. S obzirom na to da tek nakon mesec dana neprekidnog rada zaposleni na određeno vreme stiže pravo na godišnji odmor u trajanju od dvadeset dana, jednokratni ugovori (na mesec dana ili manje) koji mogu biti produžavani do dve godine, omogućavaju zloupotrebu od strane poslodavca. Kao i kod zaposlenog na neodređeno vreme, naknada za vreme godišnjeg odmora, praznika, plaćenog odsustva, te odsustva zbog privremene sprečenosti za rad, obračunava se na osnovu visine prosečne zarade iz proteklih 12 meseci. Međutim, ako zaposleni ima sukcesivne kraće ugovore, naknada će biti znatno smanjena. Iako ugovor o radu na određeno vreme omogućava socijalna prava, zdravstveni osiguranik mora da ima radni staž u trajanju od najmanje tri meseca (ili šest meseci sa prekidima u proteklih 18 meseci), što ponovo otvara mogućnosti za zloupotrebe kratkoročnim ugovorima koji se mogu produžavati do dve godine. Pristup pravu za osiguranje od nezaposlenosti i pravu na trudničko ili porodijsko odsustvo je otežano, jer se naknade obračunavaju na osnovu ostvarene zarade u proteklih 12 meseci neprekidno, tj. 18 meseci sa prekidima do 30 dana (Savanović et al, 2021: 30-32).

S obzirom na to da je u Srbiji država i dalje najveći poslodavac (gotovo 600.000 zaposlenih je bilo 2019. godine u javnom sektoru, RZS, 2019b), javni sektor je obuhvaćen tzv. racionalizacijom i smanjenjem zarada, a zabrana zapošljavanja (2014–2020) omogućila je uvećanje ugovora na određeno vreme, kao i povećanje opterećenja zaposlenih. Pritom, „iz svih procesa su potpuno

izuzeta javna preduzeća, za koje je u prethodnom periodu bilo karakteristično masovno partijsko zapošljavanje i ponavljanje dogmatskog stava da su javna preduzeća van domašaja državne regulacije jer posluju prema tržišnim principima – dogme koja je opovrgnuta svaki put kada je država pokrivala dugove tih preduzeća nastale lošim neracionalnim poslovanjem” (Reljanović, 2019a: 36). Zakon o zaposlenima u javnim službama²⁰⁶ koji je usvojen 2017. godine, a dopunjava gotovo svake naredne godine, „sadrži niz nepovoljnih odredbi po zaposlene, od kojih su neke sasvim izvesno neustavne i protivne međunarodnim obavezama koje je Srbija prihvatila” (*Ibid*: 37), posebno kada je reč o dodatnom opterećenju na radu, odredbi o premeštanju zaposlenih (kojima takoreći javne službe postaju agencije za iznajmljivanje radnika) i prekovremenom radu (v. Reljanović, 2019a: 36-39).

Do donošenja Zakona o agencijskom zapošljavanju²⁰⁷ 2019. godine, koji je stupio na snagu marta 2020. godine, ovaj oblik rada bio je neregulisan, a tzv. ustupljeni radnici bili su angažovani najčešće preko ugovora o privremenim i povremenim poslovima. „Agencije su bile ograničene jedino šturim odredbama ZOR-a koje ovu vrstu rada kategorizuju kao rad van radnog odnosa zbog čega se većina zakonskih odredbi u pogledu individualnih i kolektivnih prava na njih nije odnosila” (Savanović et al, 2021: 41). Donošenjem Zakona svakako je načinjen korak napred, jer su unajmljeni radnici uglavnom izjednačeni sa zaposlenima iz radnog odnosa prema ZOR, tj. ukinut je institut ugovora o privremenim i povremenim poslovima, ali svakako ostaju određene manjkavosti. Tako je ostalo nejasno regulisano pravo na štrajk i pravo na sindikalno organizovanje. Sledi izvod iz razgovora sa Mariom Reljanovićem:

„Oni (ustupljeni radnici, A.M.) formalno po zakonu uživaju sva kolektivna prava kao i ostali. Međutim, da li mogu da budu članovi sindikata? Mogu. Kog sindikata? Oni nisu zaposleni kod poslodavca korisnika i ne mogu da budu članovi sindikata koji je kod njega obrazovan, nego mogu da budu članovi sindikata koji je obrazovan u agenciji. Ti ljudi se međusobno ne poznaju, pošto rade kod različitih poslodavaca. Možda se neki od njih poznaju. Ne moraju uopšte da se bave istim poslovima. Ne moraju da budu upućeni kod istih poslodavaca. Možda, ako jedan poslodavac traži 10 ljudi, pa tih 10 ljudi se u međuvremenu upoznaju. Znači, oni mogu samo u agenciji da osnuju sindikat. Ne mogu kolektivno da pregovaraju kod poslodavca-korisnika, jer nisu članovi sindikata. Mogu u agenciji, ali to im ništa živo ne znači. Ali se na njih odnosi kolektivni ugovor koji je zaključen bez njihovog učešća i znanja kod poslodavca-korisnika. To jeste dobro, pošto tako izjednačava sve zaposlene kod tog poslodavca, ali oni nemaju nikakav uticaj na taj kolektivni ugovor. Mogu da štrajkuju, ali se ne zna gde. Ne mogu da štrajkuju kod poslodavca, pošto nisu formalno zaposleni kod poslodavca, i Zakon o štrajku uopšte ne prepoznaje da neko ko nije zaposlen kod poslodavca može da štrajkuje kod tog poslodavca. A Zakon o agencijskom zapošljavanju kaže «samo u skladu sa zakonom». U skladu sa zakonom može da štrajkuje samo u agenciji. Kako će da štrajkuje u agenciji? Tako što će da ili da štrajkuje više od polovine zaposlenih u agenciji ili da osnuje sindikat, pa da sindikat štrajkuje. Već smo rekli, sindikat vrlo teško osnivaju (...). Nema nikakve logike. Tako da oni imaju sva kolektivna prava, a nemaju nijedno. Eto, to je poenta. Jer, zakon je namerno ostavio tu ogromnu rupu i ništa nije regulisao. Kaže – u skladu sa zakonom. U skladu sa zakonom ne znači ništa”.

Takođe, prema Zakonu poslodavac može da angažuje do 10% agencijskih radnika koji imaju ugovor na određeno vreme, odnosno i do 100% agencijskih radnika ukoliko oni imaju ugovor na neodređeno vreme sa agencijom. Ova odredba zakona bila je sporna tačka na koju su ukazivali sindikati, ali koja u konačnom obliku zakonskog rešenja nije izmenjena.²⁰⁸ Plastičan, ali razumljiv opis problema dao je i Mario Reljanović:

²⁰⁶ Zakon o zaposlenima u javnim službama, „Sl. glasnik RS”, br. 113/2017, 95/2018, 86/2019 i 157/2020. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-zaposlenima-u-javnim-sluzbama.html>.

²⁰⁷ Zakon o agencijskom zapošljavanju, „Sl. glasnik RS”, br. 86/2019. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-agencijskom-zaposljavanju.html>.

²⁰⁸ <https://nezavisnost.org/rad-preko-agencija-za-zaposljavanje-kad-pocni-siva-ekonomija/>, pristupljeno 18.5.2021.

„To sad zvuči dobro – vi stimulirate rad na neodređeno vreme, međutim rad u agenciji na neodređeno vreme ništa ne znači. Iz jednostavnog razloga. Znači, ja zaposlim vas na neodređeno vreme zato što mi ovaj poslodavac-korisnik traži da mu pošaljem ogroman broj, znači sve zaposlene preko agencije, jer je to super – nema sindikata, nema kolektivnog ugovora, nema štrajka, nema ničega – i on traži sve. I kaže: «Treba mi 100 ljudi, svi na neodređeno.» I ja vas zaposlim na neodređeno i uputim vas kod tog poslodavca, i svi srećni i zadovoljni. On vas drži godinu dana, da ne komplikujemo. I vi odradite posao, sve super, vratite se u agenciju. Vi ste kod njega ustupljeni na godinu dana, ali ste meni na neodređeno, i sad ja vas treba da se otarasim. Kada bi se primenjivao Zakon o radu, to bi do tog trenutka imalo nekog smisla. Međutim, ovde se primenjuju posebne odredbe, gde zaposleni koji nije u tom trenutku raspoređen kod poslodavca može da prima neku ugovorenu sumu u skladu sa ugovorenim radnim vremenom. Ta suma ne može da bude niža od minimalne zarade. Ja vama ugovorim 35.000 minimalac i stavim vas na 5% radnog vremena. Realno mi ne trebate, jer vi ne radite u agenciji. Trenutno vas ne ustupam nikome, 5% od 35.000 je 1750 dinara. Tri meseca tako i onda mogu da vas otpustim kao višak zaposlenih i da vam isplatim otpremninu koja zavisi od primanja vaših u prethodna tri meseca. Prvo, otpremnina se računa samo po punoj godini staža; ako ste radili kraće od godinu dana, dugujem vam nulu; ako ste radili, recimo, barem godinu dana, ja vam dugujem za jednu godinu; za jednu godinu je trećina od proseka prethodne tri zarade; koliko vam dugujem: 500 dinara. O čemu mi pričamo?

Dakle, toliko je relativizovan rad na neodređeno vreme u agenciji zbog primene tih pravila o višku radnika, višku zaposlenih. (...) Ako ste duže od godinu dana, a ja znam da za vas neću da pronađem drugog poslodavca (jer je takvo stanje na tržištu rada, takva je specifična delatnost kojom se bavite i tome slično), ja mogu da isfingiram ta tri meseca, ili šest meseci, ništa ne košta. Vi mene minimalno koštate preko agencije, ja vama isplaćujem minimalnu otpremninu, koja je smešna a koja čini da je vaše otpuštanje potpuno u skladu sa zakonom. Nema razlike. Treba vam dobar računovođa, da obrati pažnju na sve, i nema nikakve razlike da li je na određeno ili na neodređeno. (...) Agenciji je praktično svejedno, jer i dalje zarađuje od poslodavca više nego što će izgubiti na tom periodu i na otpremnini kada vam istekne ugovor sa poslodavcem-korisnikom, i dolazimo do toga da vi niste zaštićeni više, iako ste na neodređeno, od onoga ko je na određeno. A na neodređeno može da se masovno gura do 100%, a na određeno može 10%. I to vrlo politički lepo izgleda kada dođe ovaj iz agencije, pa kaže: „Mi imamo sve naše zaposlene na neodređeno!” - kako „moćna” agencija! Ništa ne znači u praksi, bukvalno ništa ne znači (...) Ali mi i dalje nemamo uređeno nešto drugo, a to je da isto lice može da ima otvorenih deset agencija, da isto lice može na istoj adresi, sa istim sredstvima za rad i besmisleno malim početnim kapitalom može da ima otvorenu studentsku omladinsku zadrugu, agenciju za posredovanje u zapošljavanju i agenciju za privremeno zapošljavanje na istom mestu, sa istim zaposlenima. Znači ništa od toga nije sporno, odnosno sve je sporno, ali zakonski ništa nije sporno. I ono što su sindikati pričali, a što se verovatno u nekom trenutku i desilo, jeste da sad taj neko ko je angažovao ljude na privremenim i povremenim poslovima za ustupanje, sad više ne može, sad mogu samo da budu u radnom odnosu, i neko će te ljude da prebaci na studentsku omladinsku zadrugu, jer tamo isključivo primaju na privremene i povremene poslove, po zakonu.

Znači, neverovatan zakon – isključivo samo privremeni i povremeni poslovi dolaze u obzir! I sad, ako neko hoće da uzme ove koji su u radnom odnosu, on ima agenciju, ako hoće ove na privremenim i povremenim poslovima, onda se ide na zadrugu. I suštinski se ništa ne menja. (...) Ali, tu se radi o neviđenim zloupotrebama, i to se toleriše na najnormalniji način, kao da se ništa ne dešava, iako je zloupotreba zadruga neverovatna. Znači, ja verujem kada bi sad ušla inspekcija i policija u te zadruge, da bi zatvorili bar 80% zadruga. Od toga da rade ljudi stariji od zakonskog maksimuma, koji jeste 30, ali u onim opštim uslovima za rad agencija i dalje stoji 35, iako je zakon donet pre 6-7 godina, i dalje nisu stigli da usaglase. Pritom su one oglašene neustavne. Znači, Ustavni sud ih je oglašio neustavnim, i dalje ih primenjuju. Čak mnoge zadruge imaju na sajtu te opšte uslove kao obavezujuće. Ali nema veze, rade i penzioneri preko studentsko-omladinskih zadruga...”

Kada je reč o radnicima van radnog odnosa (privremeni i povremeni poslovi, ugovor o delu, ugovor o dopunskom radu i ugovor o stručnom osposobljavanju i usavršavanju), njima su uskraćena prava u vezi sa radnim vremenom, odmorom, pravo na plaćeno bolovanje i odsustvo, a pravo na zaradu se takođe ne ostvaruje, jer ovi radnici primaju prihod koji se naziva „naknada” (iz čega sledi da nemaju pravo na minimalnu zaradu, uvećanu zaradu na osnovu minulog rada, za rad praznicima, prekovremeni rad, noćni rad, terenski rad, topli obrok, troškove za dolazak i odlazak sa posla). Poslodavac može da uruči otkaz radniku bez posebnog obrazloženja ili razloga, a ne ostvaruju ni pravo na sindikalno organizovanje. Nadalje, zdravstveno osiguranje je samo delimično, jer poslodavac uplaćuje doprinose za zdravstveno osiguranje, ali ne ostvaruje se pravo na bolovanje ili neplaćeno odsustvo tokom bolesti. Rečju, „ugovor o privremenim i povremenim poslovima ne pruža ni minimum prava koja bi garantovala dostojanstvene uslove rada a nameće obaveze poslenicima koje su praktično identične onima u radnom odnosu” (Reljanović, 2019: 52).

Sezonski rad je od 2018. godine regulisan Zakonom o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima²⁰⁹, koji zapravo predstavlja posebnu vrstu ugovora o privremenim i povremenim poslovima i prema Zakonu može da se zaključi usmenim dogovorom. Ovim Zakonom rad je definisan kao rad van radnog odnosa, što znači da sa sobom nosi ograničenja u pristupu socijalnim i radnim pravima.

„Sezonski radnici nemaju pravo na ograničeno nedeljno radno vreme propisano ZOR-om nego radna nedelja iznosi maksimalno 84 časa nedeljno, a pravo na pauzu u toku dnevnog dana imaju samo ukoliko rade osam ili više časova. Pored toga sezonski radnici, ne ostvaruju ni pravo na dnevni i nedeljni odmor (...) sezonski radnici ostvaruju pravo na naknadu za rad, a ne zaradu, zbog čega se na njih ne odnose odredbe ZOR-a koje se tiču prava na uvećanu zaradu u određenim zakonom propisanim okolnostima kao što je prekovremeni rad, rad praznicima, noćni i smenski rad, kao ni pravo na plaćeno odsustvo, plaćeni godišnji odmor, niti pravo na plaćeni prevoz do posla i topli obrok. (...) Sezonski radnici delimično su obuhvaćeni obaveznim zdravstvenim osiguranjem (nemaju zdravstveno osiguranje, ali imaju osiguranje od profesionalne bolesti i od povrede na radu, A.M.) (...) Iako Zakon obavezuje poslodavca da uplaćuje poreze i doprinose, odredbe Zakona koje omogućavaju zaključivanje usmenog dogovora mogle bi da idu na štetu zaposlenih jer u slučaju spora oko trajanja njihovog angažmana kod poslodavca zaposleni neće imati pisani trag o tome za koji period je poslodavac bio u obavezi da uplaćuje doprinose zbog čega će teško dokazati da je poslodavac izbegavao obavezu plaćanja ukoliko do toga dođe. (...) Radnici na sezonskim poslovima ne mogu da ostvare pravo na novčanu naknadu za slučaj nezaposlenosti. (...) Sezonske radnice, kao i ostale radnice angažovane van radnog odnosa, prema Zakonu o radu nemaju pravo na trudničko bolovanje, porodiljsko odsustvo ili odsustvo sa rada radi nege deteta, dok im je pravo na naknadu otežano zbog neusklađenosti zakona” (Savanović et al, 2021: 76-78, v. Reljanović, 2019: 75-78). Iako je najavljena izrada novog zakona koji bi regulisao sezonski rad, pre svega proširujući angažovanje sezonskih radnika van poljoprivrede, šumarstva i ribarstva (kako je to trenutno) na turizam, usluge, ugostiteljstvo, građevinu i pomoć u kući, ni novi predlog ne sadrži nijedan mehanizam suzbijanja rada na crno.²¹⁰

Govorimo li o kolektivnim pravima (pravo na štrajk, pravo na sindikalno organizovanje), ZOR sindikat prepoznaje isključivo kao organizaciju zaposlenih (Član 6), što znači da lica koja su angažovana van radnog odnosa (kao i lica koja po drugom osnovu rade za poslodavca, primera radi samozaposleni radnici, učenici i studenti na stručnoj praksi, volonteri itd.) nemaju kolektivna radna prava. Učešće zaposlenih u upravljanju i odlučivanju u preduzeću je usko ograničeno ili isključeno (pitanja koja imaju veze sa organizacijom rada, poslovanjem preduzeća, uvođenjem novih

²⁰⁹ Zakon o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima „Sl. glasnik RS”, br. 50/2018. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-pojednostavljenom-radnom-angažovanju-sezonskim-poslovima.html>

²¹⁰ <https://rs.n1info.com/biznis/reljanovic-novi-zakon-daje-radnicima-minimalna-prava-sve-u-korist-poslodavca/>, pristupljeno 23.09.2021.

tehnologija), a kako ne postoji jasno određen i propisan rok u kome Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja donosi ili odbija rešenje o upisu novog sindikata u registar sindikata, sindikalno organizovanje je direktno ugroženo a sindikalni rad je otežan ili onemogućen. ZOR direktno favorizuje granski nad teritorijalnim sindikatima, jer ne predviđa mogućnost da i sindikat na teritoriji koji ispunjava uslov u pogledu brojnosti članova može steći reprezentativnost kod poslodavca. Zakon o štrajku²¹¹ ne predviđa štrajk solidarnosti, ne priznaje štrajk na užoj teritorijalnoj jedinici (pokrajina, opština, grad) i ne omogućava štrajkove izvan prostorija poslodavca, što direktno utiče na smanjenje vidljivosti u javnosti odnosno destimuliše dobijanje šire podrške. S obzirom na to da odluku o stupanju u štrajk može doneti jedino organ sindikata, ostvarivanje prava na štrajk onemogućeno je zaposlenima koji nisu deo sindikata. Takođe, rokovi za najavu štrajka su predugački, a mogućnost organizovanja spontanog štrajka ne postoji (više u Urdarević et al, 2019: -122).

Psihološkinja Sarita Bradaš i Mario Reljanović su u publikaciji Indikatori dostojanstvenog rada u Srbiji sumarno predstavili detaljnu analizu normativnog okvira i praksi na tržištu rada, uz pružanje kvantitativne ocene dostojanstvenog rada u Srbiji. Kao indikatori dostojanstvenog rada korišćeni su oni koje predlaže MOR (mogućnosti zapošljavanja, odgovarajuće zarade i produktivan rad, stabilnost i sigurnost posla, pristojno radno vreme, usklađenost rada, porodičnog i ličnog života, jednake mogućnosti i postupanje prilikom zapošljavanja, rad koji treba ukinuti, bezbedna radna okolina i socijalni dijalog), uz korekciju dodatnim indikatorima „koji reflektuju specifičnosti ekonomskog i socijalnog konteksta dostojanstvenog rada u Srbiji” (Bradaš, Reljanović, 2019: 2). Analiza se zasnivala na kvalitativnim (pravni indikatori, analiza zakonske regulative) i kvantitativnim indikatorima (podaci zvaničnih statistika na tržištu rada od 2014. do 2017. godine, ARS i SILC). Autori su konstruisali petostepenu skalu, gde je ocena 1 = statistički i/ili pravni indikatori pokazuju da ne postoji standard u zakonodavstvu, ili postoji samo formalno, u praksi ili ne primenjuje ili je tumačenje normativnog okvira suprotno svrsi njegovog postojanja, do ocene 5 = statistički i/ili pravni indikatori pokazuju da standard u zakonodavstvu postoji i u potpunosti je implementiran u praksi).

U pogledu mogućnosti zapošljavanja prosečna dobijena ocena je 1,64 (od 11 indikatora kojima se mere mogućnosti zapošljavanja, Srbija u slučaju 7 indikatora dobija ocenu 2, a kod 4 indikatora ocenu 1)²¹², u pogledu adekvatnih zarada u odnosu na vrednost uloženog rada i troškove života prosečna ocena je 1,69 (od 13 indikatora, Srbija u slučaju 7 indikatora dobija ocenu 2, kod 6 indikatora ocenu 1, a jedan indikator ocenjen je ocenom 4)²¹³, sigurnost zaposlenja ocenjena je

²¹¹ Zakon o štrajku, „Sl. list SRJ”, br. 29/96 i "Sl. glasnik RS", br. 101/2005 - dr. zakon i 103/2012 - odluka US.

Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_strajku.html.

²¹² Ocena 1: Mere podsticaja zapošljavanja prilagođavaju se stanju i potrebama na tržištu rada, kao i politikama države u oblasti investiranja i privrede; Strategija zapošljavanja se periodično evaluira i usklađuje sa kretanjima na tržištu rada i državnim politikama u toj oblasti; Naknada za slučaj nezaposlenosti može da podmiri osnovne životne potrebe lica koja je primaju; Naknada za slučaj nezaposlenosti ima značajan obuhvat lica i dovoljnu dužinu trajanja. Ocena 2: Mere podsticaja zapošljavanja imaju širok obuhvat i uključenost nezaposlenih lica; Mere zaposlenosti, nezaposlenosti i podzaposlenosti ukazuju na ostvarenje pune zaposlenosti; Struktura zaposlenosti ukazuje na mogućnosti zapošljavanja na kvalitetnim poslovima; Sektorska struktura zaposlenosti upućuje na pristup formalnoj zaposlenosti; Zaposleni ostvaruju pravo na socijalnu zaštitu; Priliku da se zaposli u roku od godinu dana ima većina nezaposlenih, čime se prevenira dugoročna nezaposlenost; Nacionalni akcioni planovi zapošljavanja se donose radi evaluacije mera zapošljavanja iz prethodnih godina i analitičkog pristupa rešavanju aktuelnih problema na tržištu rada (v. Bradaš, Reljanović, 2019: 30-31).

²¹³ Ocena 1: Zarada je univerzalno pravo svih radnika; Minimalna zarada je univerzalno pravo svih radnika; Minimalna zarada je dovoljna za osnove izdatke domaćinstva; Zaposleni su efikasno zaštićeni od neisplaćivanja zarade; Zaposleni svojim prihodima mogu obezbediti pristojan život za sebe i svoje porodice; Zarade zaposlenih su odgovarajuće, na šta ukazuje malo učešće zaposlenih sa niskim zaradama. Ocena 2: Rast zaposlenosti dovodi do povećanja prihoda od rada u ukupnim prihodima domaćinstva; Zaposleni su efikasno zaštićeni od prevarnih radnji u vezi sa isplatom zarade; Postoje efikasni mehanizmi zaštite zarade; Minimalna zarada se utvrđuje prema transparentnim i proverivim parametrima realnih troškova života; Minimalna zarada je precizno definisana, kao i njena primena, i ne postoji zloupotreba u praksi upotrebe ovog pravnog instituta; Prihodi od rada zaposlene štite od siromaštva. Ocena 4: Naknada zarade obezbeđuje dovoljan nivo finansijske sigurnosti (v. Bradaš, Reljanović, 2019: 31).

prosečnom ocenom 1,75 (od 8 indikatora 3 indikatora dobijaju ocenu 1, 4 indikatora ocenu 2, a jedan indikator ocenjen je ocenom 3)²¹⁴, a kada je reč o jednakim šansama i jednakom tretmanu pri zapošljavanju prosečna ocena je nešto viša i iznosi 2,21 (od ukupno 14 indikatora samo jedan indikator dobija ocenu 1, devet indikatora ocenu 2, a četiri indikator ocenjeni su ocenom 3)²¹⁵.

Sumarno, položaj radnika u Srbiji u pogledu dostojanstvenog rada ocenjen je prosečnom ocenom od 1,85, što autore navodi na sledeći zaključak: „Ukupna klima koja je stvorena može se svesti na dve floskule. Spolja gledano, država radnike u Srbiji reklamira kao kvalifikovane i vredne, a slabo zaštićene propisima (i samim tim sklone eksploataciji). Unutrašnja parola je, čini se, još vidljivija, jer se slabo plaćeni poslovi pod eksploatatorskim uslovima, koji ubedljivo preovlađuju kada je reč o novim radnim mestima, predstavljaju kao nešto što je realnost koja nema alternativu. Ovakav razvoj politika, praćen ogromnim padom u kvalitetu normiranja položaja radnika, nužno je doveo do značajnog urušavanja standarda koje povezujemo sa dostojanstvenim radom. Kada se na to doda i realnost sprovođenja socijalne politike kroz isključivu prizmu politike štednje i poziciju države, koja na primaoce socijalnih davanja gleda kao na društvene parazite, istovremeno nemajući konkretna dugoročna rešenja za poboljšanje njihovog socijalnog statusa, nužno je da se rezultati takvih postupanja ogledaju u potpunom ili delimičnom odsustvu većeg broja garantija da će svakom građaninu biti obezbeđeni minimalni uslovi za život dostojan ljudskog bića” (*Ibid*: 33).

Jedno od prvih istraživanja prekarijata u Srbiji sprovela je grupa istraživača Centra za razvoj sindikalizma, kada je najpre 2015. godine realizovala istraživanje o prekarizaciji medijskih radnika (pre svega novinara) u Srbiji (na uzorku od 1.153 medijska radnika i kontrolnoj grupi od 576 zaposlenih i nezaposlenih fizičkih radnika), a potom i 2016/2017. godine kada su istraživali mogućnosti za povećanje i pokretanje organizacijskih i aktivističkih kapaciteta medijskih radnika. Novinari, kao samo jedan od zubaca prekarnog zupčanika kreativne industrije, takođe su se našli u nezavidnoj poziciji, čak i pored (najčešće ili vrlo često) visokog obrazovanja koje poseduju.

Istraživanje iz 2015. godine pokazalo je da četvrtinu ispitanih novinara karakteriše nesigurnost zaposlenja, malo iznad četvrtine medijskih radnika karakteriše i nesigurnost radnog mesta odnosno strah od gubitka posla, otprilike isti je udeo (četvrtina) novinara koji su pesimistični u pogledu novog zaposlenja i veruju da su šanse za njim male ili nikakve, polovina nezaposlenih novinara ne vidi mogućnost za novo zaposlenje u narednih godinu dana (dok samo 14% njih misli suprotno), osrednja ili velika nesigurnost u pogledu radnog vremena registrovana je kod 37% medijskih radnika, fleksibilnost i nesigurnost zarade karakteriše 17% novinara, njih 29% beleži osrednju ili veliku nesigurnost u pogledu zaštite zdravlja i bezbednosti, sigurne uslove rada navodi 37% medijskih radnika, a pravna nesigurnost obeležava 35% novinara koji su učestvovali u istraživanju. Ovde nije kraj indikatorima prekarnosti novinara: siguran društveni status samoprocenjuje 35%

²¹⁴ Ocena 1: Postoji univerzalna zaštita svih radnika od otkaza; Učešće nezaposlenih koji su imali radno iskustvo se smanjuje; Učešće zaposlenih u prekarnim oblicima zaposlenja se smanjuje. Ocena 2: Većina zaposlenih u nesigurnim oblicima zaposlenja ima mogućnost da pređe u sigurnije modalitete zaposlenosti; Ne postoje zloupotrebe vezane za pristanak zaposlenog da se okonča radni odnos; Postoji zaštita od iznudenog otkaza; Postoje efikasni vansudski i sudski mehanizmi zaštite od nezakonitog otkaza. Ocena 3: Zaposleni su dovoljno zaštićeni od iznenadnog gubitka posla bez sopstvene krivice (v. Bradaš, Reljanović, 2019: 32).

²¹⁵ Ocena 1: Politike zapošljavanja imaju rodnu perspektivu. Ocena 2: Žene i muškarci imaju jednak pristup tržištu rada; Usklađenost poslovnog i porodičnog života doprinosi smanjivanju rodni nejednakosti na tržištu rada; Žene i muškarci su jednako plaćeni za rad jednake vrednosti; Jednak pristup tržištu rada imaju svi, bez obzira na godine starosti; Konvencija 111 Međunarodne organizacije rada koja se odnosi na diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i zanimanja je ratifikovana i primenjuje se u skladu sa međunarodnim standardima; Postoji efikasna zaštita svih radnika od diskriminacije; Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena je ratifikovana i primenjuje se u skladu sa međunarodnim standardima; Zakon o zabrani diskriminacije omogućava efikasnu i potpunu zaštitu žrtava diskriminacije u oblasti rada; Posebna zaštita roditeljstva i porodice omogućava održanje postojećeg kvaliteta života i stabilnosti primanja prilikom rođenja deteta. Ocena 3: Posebna zaštita roditeljstva i porodice omogućava održanje postojećeg kvaliteta života i stabilnosti primanja u toku detetovog odrastanja; Posebna zaštita roditeljstva i porodice omogućava pomirenje poslovnih i porodičnih obaveza; Konvencija 100 Međunarodne organizacije rada o jednakosti nagrađivanja je ratifikovana i primenjuje se u skladu sa međunarodnim standardima; Žene i muškarci imaju jednak pristup zapošljavanju u svim sektorima delatnosti i svim zanimanjima (v. Bradaš, Reljanović, 2019: 32-33).

novinara, 44% njih veruje da ih u ovom pogledu karakteriše mala nesigurnost, 17% osrednja, a 4% velika prekarnost. Najzad, u pogledu egzistencijalne nesigurnosti, merene preko pet indikatora²¹⁶, čak tri petine novinara je u kategoriji manje ili veće egzistencijalne nesigurnosti (v. Mihailović, 2015). Kada je u pitanju protestna aktivnost novinara i mogućnost za organizacijski aktivizam (što je analizirano u drugom istraživačkom talasu), autori zaključuju da postoji izražena dislokacija, koja je „istovremeno i dislokacija razloga za protest (bunu, otpor), sve je to nalik na boje leopardovog krzna. Kad tome dodamo dugotrajnu nasilnu atomizaciju svega i svačega, preovlađujuću asocijalnu individualizaciju (bez snage za barem molekularno združivanje), onda dobijamo relativno nizak energetski status protesta, otpora, štrajkova, buna... Ali je nesumnjivo da potencijal postoji” (Mihailović, 2017: 25).

Slična (mada ne potpuno ista) grupa istraživača Centra za razvoj sindikalizma predvođena sociolozima, pravnicima i politikolozima je 2018. godine realizovala obimno istraživanje radnih prava, percepciju radničkih prava u Srbiji i prekarni/dostojanstven rad u Srbiji (Mihailović et al, 2019). Kvantitativni (anketni) deo istraživanja, tehnikom lice-u-lice, sproveden je na namernom uzorku kvotnog tipa od 2.500 radnika²¹⁷, a kvalitativni deo oslanjao se na podatke dobijene iz fokus grupnih diskusija, dubinskih intervjua, konsultativnih i evolutivnih sastanaka, te E-konsultacija. Pored radnika, istraživanje je obuhvatilo i učešće sindikalnih predstavnika, organizacija vlasnika kapitala, predstavnike državnih institucija, socijalnoekonomskog saveta, predstavnike akademske zajednice, medijske radnike i organizacije civilnog sektora. Uzorak radnika bio je stratifikovan u pet grupa: zaposleni na neodređeno, zaposleni na određeno vreme, radnici na ugovorima (PPP i ugovori o delu), nadničari (uključujući i radnike „na crno”) i nezaposleni koji aktivno traže posao. Skala prekarnost-dostojanstvo, bazirana na ličnom doživljaju rada ispitanika, konstruisana je na osnovu 26 indikatora kojima su merene sledeće dimenzije prekarnosti, tj. dostojanstvenog rada²¹⁸: eksploatacija, (ne)sigurnost radnog mesta, pravna (ne)sigurnost, mobing, socijalna i zdravstvena (ne)sigurnost, egzistencijalna (ne)sigurnost, socijalni dijalog, akciona (ne)moć, radni uslovi i radna atmosfera. Dostojanstven rad prijavilo je 38% ispitanika, nisku prekarnost 17%, polovičnu prekarnost 21%, prilično izraženu prekarnost 17%, a visoku prekarnost 7% ispitanika. „Grubo ocenjujući, tvrdimo da su samo radnici na neodređeno vreme koliko-toliko zaštićeni od prekarizacije, dok su na kraju silazne linije nadničari i dugotrajno nezaposleni – automatski prekarizovani” (Mihailović, 2019: 91).

Prema proceni ispitanika dominantni oblik rada u Srbiji je prisilni rad. Polazeći od pretpostavke da ako postoji egzistencijalni pritisak, „izbor” da se radi nema alternativu, te je prisilni rad operacionalizovan kroz „rad za bilo koje pare i pod bilo kojim uslovima”. Prema proceni radnika, između polovine i dve trećine radnika može biti označeno kao prisilni radnici. Preko polovine svih pet kategorija radnika, dakle i nezaposleni i radnici van radnog odnosa i zaposleni, slažu se sa tvrdnjom da „danas čovek mora da radi za bilo koje pare i pod bilo kojim uslovom” (*Ibid*: 77). Samo 2% respondenata veruje da država više zastupa interese radnika, dok oko dve trećine ispitanika veruje da sadašnja vlast više zastupa interese kapitalista. Povredu radnih prava doživelo je 52% nadničara, 39% zaposlenih na određeno vreme, 37% radnika koji imaju ugovor o privremenim i povremenim poslovima ili ugovor o delu, 36% zaposlenih na neodređeno vreme i 34% nezaposlenih radnika. Među onima koji su doživeli povredu radnog prava reagovala je samo jedna petina ispitanika, dok su ostali „ćutali i trpeli”. Međutim, s obzirom na to da veliki broj respondenata nije odgovorio na pitanja o kršenju radničkih prava, autori zaključuju „i kad uzmemo

²¹⁶ Nezadovoljstvo životom, percepcija nemogućnosti kontrole sopstvenog života, prinuđenost na kakav god rad iako se ne plaća ili se malo plaća, prinuđenost na poslušnost prema nadređenima bez obzira da li su u pravu, strah od planiranja budućnosti.

²¹⁷ S obzirom na to da se zapravo ne zna tačna veličina populacije u Srbiji (koliko radnika ima u Srbiji), te da bi ona zavisila od izvora podataka (različiti su podaci ARS, Registrovane zaposlenosti, Republičkog PIO fonda, Poreske uprave itd.), istraživači nisu mogli da primene slučajni reprezentativni uzorak.

²¹⁸ Autori polaze od toga da su prekarni i dostojanstven rad dve strane istog novčića, te da je reč o komplementarnim konceptima. To znači da na konstruisanoj skali oni koji se nalaze na donjoj polovini beleže dominaciju prekarnosti u odnosu na dostojanstven rad i obratno.

minimalnu varijantu, postotak čestog kršenja radničkih prava kreće se između 27% i 38% i kad uzmemo maksimalnu varijantu, postotak čestog kršenja radničkih prava kreće se između 41% i 60% - u oba slučaja reč je o nalazu koji je više nego indikativan i svakako veoma zabrinjavajući” (Mihailović et al, 2019: 10).

Autorica ovog rada je 2018. godine istraživala prekarnost radnih uslova u Srbiji na podacima dobijenim u okviru Istraživanja o svakodnevnom životu domaćinstava i pojedinaca u uslovima sadašnjih društvenih promena u Srbiji iz 2012. i 2018. godine koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.²¹⁹ Koristeći Rodžersov konceptualni okvir o četiri dimenzije prekarnosti (koji će biti detaljnije izložen u poglavlju koje se bavi operacionalizacijom pojmova), najpre je uz pomoć zvaničnih statističkih pokazatelja (podaci Republičkog zavoda za statistiku, prvenstveno Anketa o radnoj snazi, kao i aktuelni Zakon o radu) posmatrala kretanje prekarne zaposlenosti na tržištu rada, i to u periodu između 2014. i 2018. godine.²²⁰ Stope promene registrovane zaposlenosti u različitim industrijskim granama za 2018. godinu (u odnosu na 2017. godinu) pokazuju da se „privreda i tržište rada nalaze u procesu transformacije. Neki elementi transformacije su postepeniji i dužeg trajanja, na primer, opadanje broja sitnih poljoprivrednika i porast broja zaposlenih u uslužnim delatnostima, a neki su novijeg datuma i intenzivniji, kao značajan porast broja sitnih preduzetnika i samozaposlenih, porast zaposlenosti u prerađivačkoj industriji i IT sektoru. Isto tako, opao je broj zaposlenih u javnom sektoru, a porastao u privatnom, ali u oba sektora raste zaposlenost van radnog odnosa” (Cvejić, 2019: 33).

Analiza zvaničnih statističkih pokazatelja upućuje na nemogućnost donošenja jednoznačnog zaključka o trendovima u pogledu prekarne zaposlenosti na tržištu rada u Srbiji od donošenja aktuelnog Zakona o radu (videti Grafikon 2.1). Naime, rast nestandardnih oblika zaposlenja, trend porasta dužine radnog vremena i porast stope neformalne zaposlenosti značili bi i porast prekarne zaposlenosti. Međutim, pokazuje se da rast nestandardnih oblika zaposlenja važi samo u pogledu rasta udela zaposlenih koji rade na određeno radno vreme, dok ostali oblici nestandardnih oblika zaposlenja (ali i standardnih) beleže pad u ukupnoj zaposlenosti, a stopa neformalne zaposlenosti²²¹ pada u odnosu na 2014. godinu (2014: 21,2%; 2015: 20,4%; 2016: 22%; 2017: 20,7%; 2018: 19,5%). Bez obzira što zvanična statistika beleži pad stope neformalne zaposlenosti, i dalje govorimo o preko pola miliona radnika koji su u posmatrane četiri godine neformalno zaposleni, što znači da je preko pola miliona zaposlenih u Srbiji uskraćeno za „nalaženje adekvatnog zaposlenja, zaštitu od otkaza, zaštitu vezana za bezbednost i zdravlje na radu, šanse za napredovanje i razvoj znanja i veština, odgovarajući nivo zarade i učešće u socijalnom dijalogu. (...) odgovarajuću socijalnu zaštitu, a sa neformalnom zaposlenošću raste i rizik od siromaštva” (Jandrić, Molnar, 2017: 13).

Pri tome, da prekarna zaposlenost raste govori i sektorska neformalna zaposlenost - iako (očekivano) najveći broj zaposlenih u neformalnom sektoru dolazi iz poljoprivrede, beleži se gotovo, izuzev 2016. godine, konstantan pad udela neformalno zaposlenih u poljoprivredi odnosno rast udela neformalno zaposlenih u nepoljoprivrednim sektorima (2014. godine 30% neformalno zaposlenih dolazilo je iz nepoljoprivrednog sektora, a 70% je bilo u poljoprivredi, 2015. godine ovaj odnos je 36% naspram 64%, 2016. 34% naspram 66%, 2017. 37% naspram 63%, odnosno 2018. godine 38% naspram 62%).²²² Najveći broj neformalno zaposlenih radi, pored poljoprivrede, u sektoru usluga (RZS 2016, 2017, 2018), a Jandrić i Molnar su pokazali da je 2016. godine „učešće sektora građevinarstva u neformalnoj zaposlenosti veće nego što je učešće ovog sektora u ukupnoj

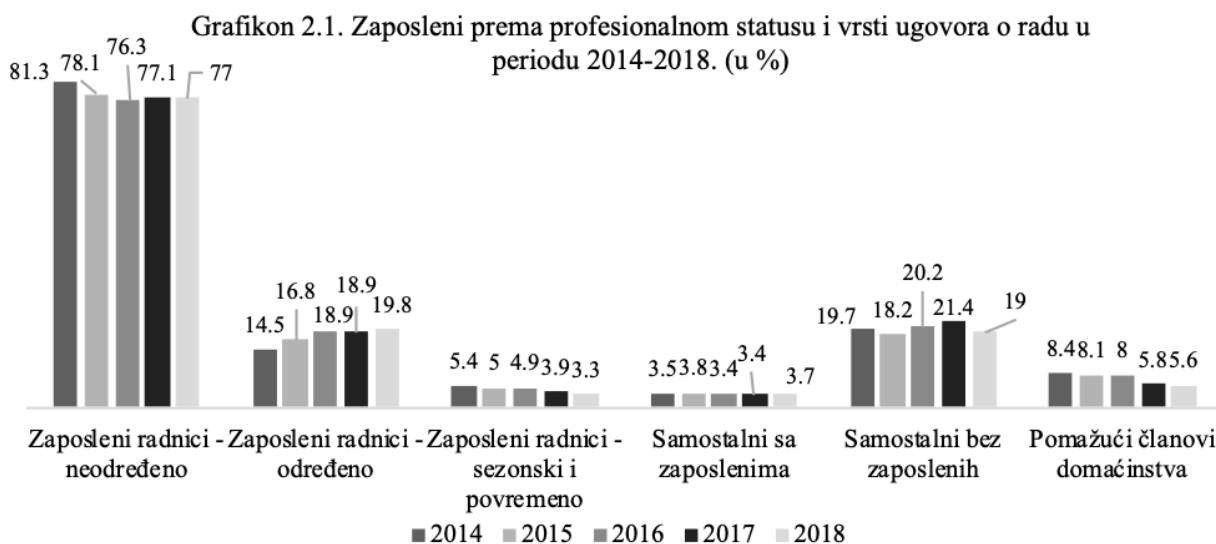
²¹⁹ Izvodi su preuzeti iz publikovanog rada *Prekarnost radnih uslova u Srbiji*. Više u: Marković, 2019.

²²⁰ Razlog zbog kojeg je reč o periodu od 2014. do 2018. godine jeste promenjena metodologija Ankete o radnoj snazi, jer podaci prikupljeni pre 2014. godine nisu uporedivi s novim podacima.

²²¹ „Stopa neformalne zaposlenosti predstavlja procenat lica koja rade bez formalnog ugovora o radu u ukupnom broju zaposlenih. Ova kategorija obuhvata zaposlene u neregistrovanoj firmi, zaposlene u registrovanoj firmi, ali bez formalnog ugovora o radu i bez socijalnog i penzionog osiguranja, kao i neplaćene pomažuće članove domaćinstva” (RZS, 2017).

²²² Izvor: RZS, <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/240002090207?languageCode=sr-Latn#>, pristupljeno 28.10.2019.

zaposlenosti, što pokazuje da u ovom sektoru, kao i u poljoprivredi, postoji natprosečna sklonost ka neformalnom zapošljavanju” (Jandrić, Molnar, 2017: 13).²²³ Zvanična statistika ne postoji kada je reč o kućnim i pomoćnim poslovima (kao što su čuvanje dece i starijih lica, čuvanje kućnih ljubimaca, poslovi čišćenja i održavanja) ili sakupljanje sekundarnih sirovina. Prema istraživanju Nacionalne alijanse za lokalni ekonomski razvoj (NALED) u proseku 2,3% domaćinstava u Srbiji (55.877) privremeno i povremeno angažuje radnike na kućnim i pomoćnim poslovima, a svako drugo lice angažovano je neformalno. Čak između 35.000 i 55.000 neformalnih sakupljača angažovano je na poslovima sakupljanja sekundarnih sirovina, što je, prema procenama, primarni izvor prihoda za između šest i deset hiljada porodica u Srbiji (Đorđević, 2020: 6-7).

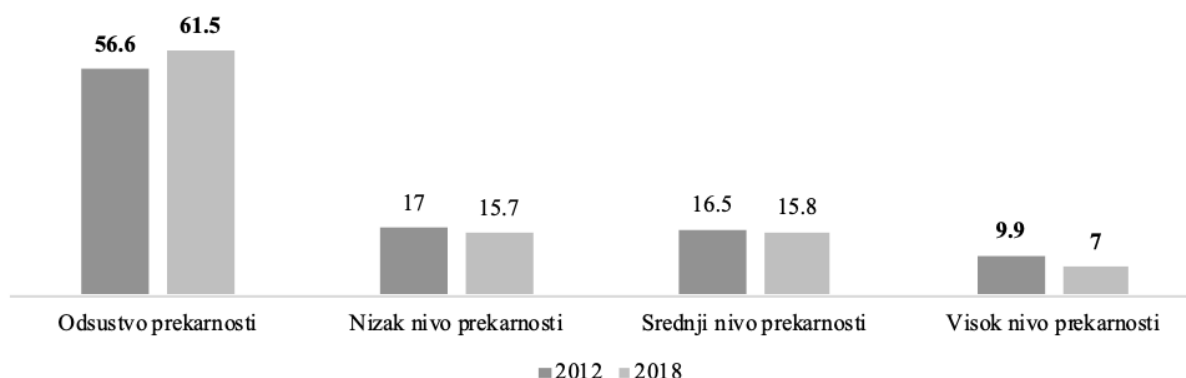
Dalje, iako je 2018. godine udeo radnika u ukupnoj zaposlenosti koji rade nepuno radno vreme manji nego 2014. godine, ukoliko kao referentnu godinu posmatramo 2014, promena udela zaposlenih s nepunim radnim vremenom manje ili više konstantno raste i ne vraća se na prvobitni nivo iz 2014. godine. Dok svaki četvrti zaposleni radi ili više od 49 sati sedmično ili ne može da iskaže radno vreme jer ono varira od sedmice do sedmice, primećujemo i da raste udeo zaposlenih koji rade atipično radno vreme (noću, uveče, vikendom). Takođe, broj zaposlenih bez prava na socijalno i zdravstveno osiguranje i na plaćeno bolovanje i godišnji odmor je u relativnom smislu manji nego 2014. godine, iako je u apsolutnim brojevima reč o nekoliko stotina hiljada radnika. Najzad, kada je u pitanju adekvatnost zarade koja treba da obezbedi dostojanstven život zaposlenom i njegovoj porodici, zaposleni u javnom sektoru prosečno zarađuju više od zaposlenih u privatnom sektoru, a podaci su uglavnom iskazani kroz prosečne plate, čime se zamagljuje stvarna raspodela dohodaka, a prosečna potrošačka korpa, kao i minimalna potrošačka korpa, manje su od prosečne, odnosno modalne neto zarade (u 2017. godini za koju postoji podatak). Drugim rečima, bez sumnje se može reći da prekarna zaposlenost na tržištu rada postoji – metodologija ARS pojedince koji su radili sat vremena u sedmici pre anketiranja (prihod u gotovini, robi ili uslugama), kao i pomažuće članove domaćinstva, ubraja u aktivno stanovništvo, a oni se po pravilu nalaze u prekarnoj poziciji jer nisu plaćeni za svoj rad i ne ostvaruju prava iz radnog odnosa. Zaključak u pogledu markiranja trendova je teško izvesti, jer su pojedinačni indikatori prekarnosti u nekim dimenzijama bolji a u nekim lošiji u odnosu na godinu kada je usvojen novi Zakon o radu. Uz to, na RZS su nedostupni i podaci o migratornim kretanjima, pre svega o spoljnim migracijama (dostupni

²²³ Posebno u sektoru građevinarstva, bezbednost nisko plaćenih i neprijavljenih radnika je visoko ugrožena. 2018. godine u Srbiji su na radnom mestu nastradale 53 osobe (najviše u sektoru građevinarstva), a prema nezvaničnim podacima 2019. godine nastradale su 54 osobe (u godini koju je Vlada Srbije proglasila godinom bezbednosti i zdravlja na radu!) (<https://www.masina.rs/kapitulacija-pred-kapitalom-ministarstvo-krije-poslodavce-kod-kojih-su-u-2019-poginuli-radnici/>, pristupljeno 20.11.2021).

podaci važe za poslednji Popis iz 2011. godine). Ono što zvanična statistika najčešće ne prikazuje jeste subjektivni doživljaj zaposlenih o prekarnosti njihovih radnih uslova (Marković, 2019).

Prekarnost radnih uslova merena je u dva istraživačka talasa Instituta za sociološka istraživanja (2012. i 2018. godine), prvenstveno kroz bateriju pitanja koja se odnosila na probleme na radnom mestu s kojima se suočavaju zaposleni (neredovna plata, neplaćen prekovremeni rad, uskraćivanje bolovanja, uskraćivanje plaćenog godišnjeg odmora, nedefinisani radni zadaci, omalovažavanje, seksualno uznemiravanje, neplaćivanje doprinosa, zabrana ili ometanje samostalnog sindikalnog organizovanja). Ukoliko pogledamo koje od navedenih promena su statistički značajne, izdvajaju se samo neredovna plata i neplaćivanje doprinosa. Drugim rečima, i pored poboljšanja opštih pokazatelja na tržištu rada (veća stopa zaposlenosti i aktivnosti 2018. godine naspram 2012), do značajnog poboljšanja radnih uslova došlo je samo u pogledu dva pokazatelja – neredovne plate i neplaćivanje doprinosa, dok ostali indikatori prekarnosti radnih uslova stagniraju.²²⁴ Takođe, načinili smo i indeks intenziteta prekarnosti radnih uslova od 9 korišćenih indikatora.²²⁵ Nalazi pokazuju da se značajno snižava procenat zaposlenih koji su izloženi visokom nivou prekarnosti, odnosno da raste procenat zaposlenih koji beleže odsustvo prekarnosti, dok kod ostale dve kategorije intenziteta prekarnosti (nizak i srednji nivo) nema statistički značajne razlike (Grafikon 2.2).

Grafikon 2.2. Intenzitet prekarnosti radnih uslova (2012. i 2018. godina, u %)

Na osnovu poređenja rezultata iz dva istraživačka ciklusa, moglo bi se zaključiti da u posmatranom periodu ipak ne dolazi do povećanja prekarnosti radnih uslova. Međutim, to ne znači da je reč o potpuno jednoznačnom trendu, te da dolazi do pada prekarnosti svih radnih uslova. Pre bi se moglo reći da do pada prekarnosti dolazi, pre svega, u pogledu jednog dela socijalno-ekonomske dimenzije (redovnosti prihoda i uplaćivanja doprinosa). To poboljšanje uslova rada moglo bi se objasniti time da je 2012. godina najviša tačka efekata krize iz 2008. godine, nakon čega dolazi do postepenog oporavka tržišta rada.²²⁶ U tom smislu, ne iznenađuje da kod pojedinih indikatora prekarnosti dolazi do povećanja zabeleženih vrednosti, ali su ostali indikatori iste dimenzije, kao i indikatori organizacione dimenzije, nepromenjeni u odnosu na 2012. godinu. Pri tome, ne treba zaboraviti da navedeni nalazi ipak predstavljaju subjektivnu procenu ispitanika. S obzirom na to da subjektivna

²²⁴ 2012. godine neredovnu platu prijavilo je 18,6% ispitanika, a 2018. godine 10,1%. Neplaćivanje doprinosa 2012. godine zabeleženo je kod 10,9% respondenata, a 2018. kod 6,4% respondenata. Ovo su jedina dva indikatora kod kojih je razlika u udelu ispitanika statistički značajna.

²²⁵ Odlučili smo da u okviru indeksa razlikujemo odsustvo prekarnosti (ukoliko bi ispitanik na sva pitanja odgovorio da se ne suočava s navedenim problemima), nizak nivo prekarnosti (ukoliko je ispitanik odgovorio s „da” barem na jedno pitanje), srednji nivo prekarnosti (dva ili tri potvrđna odgovora) i visok nivo prekarnosti (preko četiri potvrđna odgovora) (grafikon 2.2). Napravljena je takva, a ne ravnomerna podela, jer pojedinačni elementi nemaju jednaku težinu (npr. nedefinisani radni zadaci i neredovna plata).

²²⁶ U Srbiji su efekti krize počeli da se osećaju 2009. godine, a vrhunac je bio između 2012. i 2013. godine. Već 2013. godine primetan je veoma blag rast stope zaposlenosti, da bi od 2014. godine tržište rada ušlo u fazu oporavka (Stanojević, 2016).

procena ne mora nužno odgovarati objektivnim pokazateljima ili očekivanjima istraživača (v. Warr, Inceoglu, 2018), mnoga istraživanja upravo iz tog razloga izbegavaju da uključe subjektivni doživljaj ispitanika, te na taj način nastoje da umanje efekte subjektivne procene kao izvora pristrasnosti (v. Van Aerden et al, 2014). Ipak, autorka ovog teksta smatra da bi se subjektivna procena ispitanika morala uzimati u obzir, iako s rezervom i imajući na umu sva ograničenja. Nije opravdano u potpunosti isključiti iz istraživanja procenu ispitanika, jer iako ona ne mora objektivno odslikavati realnost, ipak je bar donekle utemeljena u njoj (Marković, 2019).

Regresioni model (videti tabelu 2.10) je pokazao da zaposleni u manjim firmama (ispod 50 zaposlenih), ispitanici koji pored osnovnog rade i dodatni posao, zaposleni u sekundarnom sektoru (u odnosu na one iz tercijarnog sektora), neformalno (samo)zaposleni i muškarci i žene, te ispitanici s nižim materijalnim standardom pre beleže socijalno-ekonomsku dimenziju prekarnosti radnih uslova.²²⁷ S druge strane, ispitanici zaposleni u Vojvodini nalaze se u boljem položaju na tržištu rada u pogledu ove dimenzije prekarnosti nego oni u Beogradu. U pogledu organizacione prekarnosti, kao statistički značajni prediktori izdvajaju se samo region i interakcija pola i kategorije zaposlenosti. Tako se zaposleni u Južnoj i Istočnoj Srbiji, kao i preduzetnici i preduzetnice, te formalno samozaposlene žene, nalaze u boljem položaju u pogledu organizacione dimenzije prekarnosti radnih uslova od zaposlenih u Beogradu, odnosno formalno zaposlenih muškaraca. Prilikom tumačenja dobijenih rezultata vrlo je važno imati u vidu da podaci predstavljaju procenu ispitanika, te je stoga dopušteno posmatrati kako na subjektivnu percepciju prekarnosti radnih uslova utiču objektivni pokazatelji poput rada u neformalnoj ekonomiji, dodatnog posla i socio-ekonomskog statusa. Analiza je pokazala da se izdvajaju određeni prediktori, posebno u slučaju socijalno-ekonomske dimenzije prekarnosti radnih uslova. Naime, obavljanje dodatnog posla i niži materijalni položaj su se, kao što je i očekivano, izdvojili kao nezavisne varijable koje određuju zavisnu (socijalno-ekonomska dimenzija), ali se pol, zaposlenje u privatnom sektoru i neformalna zaposlenost nisu na taj način jasno izdvojili kao prediktori: kao prediktor se javlja interakcija pola i kategorije zaposlenosti, a u privrednom sektoru se izdvaja rad u lakoj i teškoj industriji (sekundarni sektor). Najzad, u pogledu organizacione dimenzije prekarnosti radnih uslova, teorijski pretpostavljeni prediktori se ne izdvajaju kao značajni, sem u interakciji pola i kategorije zaposlenosti. Dobijeni rezultat da su formalno samozaposlene žene, kao i preduzetnici i preduzetnice, u manje prekarnoj poziciji u pogledu organizacione dimenzije prekarnosti ne iznenađuje, jer su to zaposleni koji sami određuju elemente rada koji čine organizacionu dimenziju prekarnosti. S posebnim oprezom treba uzeti dobijene nalaze kada je u pitanju organizaciona dimenzija prekarnosti, jer korišćeni regresioni model objašnjava vrlo mali deo varijanse. Najzad, starost se nije izdvojila kao značajan prediktor ni u jednom modelu (Marković, 2019).

Tabela 2.10. Prediktori socijalno-ekonomske i organizacione prekarnosti, 2018. godina

Prediktori	Socijalno-ekonomska prekarnost		Organizaciona prekarnost	
	Standardizovani Beta koeficijent	Značajnost	Standardizovani Beta koeficijent	Značajnost
(Konstanta)		.433		.188
Starost ispitanika	-.048	.114	.009	.772
Selo	.026	.471	-.045	.231
Materijalni položaj	-.088	.015	-.061	.108
Veličina firme (do 50)	.089	.008	-.045	.197
Vojvodina	-.103	.005	-.024	.528

²²⁷ Faktorska analiza izdvojila je dve dimenzije prekarnosti, čija je vrednost latentnih korena iznad jedan – prvi faktor je nazvan socijalno-ekonomska prekarnost, a drugi organizaciona prekarnost. Regresioni model objašnjava 13,5% varijanse kada je u pitanju socijalno-ekonomska dimenzija prekarnosti radnih uslova, odnosno tek 4,5% varijanse kada je reč o organizacionoj dimenziji prekarnosti radnih uslova (v. Marković, 2019: 135).

Šumadija i Zapadna Srbija	-.018	.626	-.076	.051
Južna i Istočna Srbija	.007	.846	-.088	.018
Dodatni posao	.085	.004	.047	.135
Upravlja radom drugih	.037	.258	.031	.368
Primarni sektor	.024	.540	-.020	.626
Sekundarni sektor	.106	.001	-.007	.831
Kvartarni sektor	-.012	.735	.003	.931
Osnovna škola	.054	.195	-.021	.631
Srednja škola	.053	.152	.008	.832
Žene formalno zaposlene	.016	.629	.067	.060
Muškarci neformalno zaposleni	.148	.000	.048	.128
Žene neformalno zaposlene	.163	.000	-.030	.328
Muškarci neformalno samozaposleni	.142	.000	-.036	.247
Žene neformalno samozaposlene	.059	.044	.040	.192
Muškarci formalno samozaposleni	.031	.313	-.037	.245
Žene formalno samozaposlene	-.017	.580	-.066	.040
Muškarci preduzetnici	-.025	.427	-.066	.046
Žene preduzetnice	.001	.981	-.065	.041
Žene poljoprivrednice	.018	.596	.006	.868
Muškarci poljoprivrednici	.032	.405	.022	.587
	R ² .135		R ² .045	

Grupa istraživačica i istraživača okupljenih oko Platforme za teoriju i praksu društvenih dobara Zajedničko²²⁸ analizirala je nestandardni rad u Srbiji u periodu između 2017. i 2019. godine. Udeo nestandardnog rada 2019. godine u ukupnoj zaposlenosti bio je 40,7%, a svaki treći zaposleni u Srbiji radio je u nekom od oblika nestandardnog rada (rad na određeno vreme, samozaposlenost i pomažući članovi domaćinstva). U drugoj polovini XXI veka u Srbiji se beleži konstantan rast udela zaposlenih na određeno vreme (2010: 8,7%; 2014: 14,4%, 2019: 19,4%) uz istovremeni pad udela zaposlenih na neodređeno vreme. Iako zvanična statistika beleži kontinuiran rast zaposlenosti, odnosno pad nezaposlenosti (što je svakako i posledica metodologije koju ARS primenjuje), ovaj obrazac se „gotovo u potpunosti može pripisati snažnom trendu prekarizacije tržišta rada, odnosno prelasku sa ugovora na neodređeno na one sa određenim trajanjem. Dok se 2010. godine 11,4% zaposlenih radnika nalazilo u prekarnim formama (na određeno, sezonski i privremeno), njihov udeo se do 2019. popeo na 22,5%” (Savanović et al, 2021: 28).

Kada je u pitanju agencijski rad (tzv. radnici „na lizing”), odnosno radnicima koji su tzv. ustupljeni zaposleni, Srbija ne odstupa od evropskog proseka (EU-28), sa oko 2% zaposlenih koji imaju ugovor sa agencijama za privremeno zapošljavanje (Jandrić, Molnar, 2017: 7; Jandrić, Krivokapić, 2017). U periodu od 2017. do 2019. godine broj ustupljenih radnika je na približno istom nivou – oko 2% zaposlenih odnosno oko 40.000 radnika (prema ARS). Među radnicima koji imaju ugovor sa agencijama za zapošljavanje najzastupljeniji je ugovor na određeno vreme (2017: 66,8%; 2019: 72,8%), potom ugovor na neodređeno vreme i povremeni angažmani (oko 3%). Ovo su radnici koji su najčešće zaposleni kratkoročno (na period od jednog do tri meseca) – 2017. godine približno trećina (32,2%) ustupljenih zaposlenih imala je kratkoročni ugovor, 2018. godine 28,2%, a 2019. godine 25,4%. Ne može se ne priznati da postoji „relativna dostupnost radnih i socijalnih prava”

²²⁸ <https://zajednicko.org>.

agencijski angažovanih radnika, s tim što je veća dostupnost socijalnih nego radnih prava. Tako je od 2017. do 2019. godine pravo na penzijsko osiguranje ostvarivalo između 85% i 90% zaposlenih, pravo na zdravstveno između 85% i 88%, ali pravo na plaćeno bolovanje i plaćeni godišnji odmor ostvarivalo je nešto preko dve trećine radnika (između 67,8% i 68,4% u pogledu prava na plaćeno bolovanje odnosno oko 66% u pogledu prava na plaćeni godišnji odmor). Reč je, prvenstveno, o mladim muškarcima (između 25 i 22 hiljade ustupljenih radnika su muškarci, od čega trećina ima između 25 i 34 godine), koji imaju srednju stručnu spremu (76,1%) i koji su angažovani u, pre svega, prerađivačkoj industriji i trgovini na veliko i malo, a slede i oblasti informisanja i komunikacija i uslužne delatnosti (Savanović et al, 2021: 43). Istraživači Platforme za teoriju i praksu društvenih dobara Zajedničko koristili su podatke RZS (ARS), a prema podacima ministarstava i NSZ pre stupanja na snagu Zakona o agencijskom zapošljavanju ovih radnika je bilo oko 80.000²²⁹, dok je prema okvirnim procenama sindikata 2017. godine je čak oko 100.000 radnika bilo angažovano preko agencija za privremeno zapošljavanje, kojih je u septembru 2020. godine bilo registrovano 66 (Aleksić, Arandarenko, Ognjanov, 2020: 106).

Takođe, prema istraživanju Ujedinjenih granskih sindikata Nezavisnost, pre stupanja na snagu Zakona o agencijskom zapošljavanju bilo je registrovano oko 120 agencija, a nakon Zakona neke od njih su prevedene u zadrugе, u kojima radnici imaju niže zarade i manja prava. Prema istraživanju Nezavisnosti „57,7% onih u zadrugama imaju ugovor o privremenim i povremenim poslovima, čak 26% negira da ima bilo kakav ugovor, a približno 16% nije ni odgovorilo na pitanje, jer očigledno ne znaju da li rade po ugovoru ili ne. Istovremeno, do tri godine radno angažovanje u omladinskim i studentskim zadrugama ima njih 22,2%, a do 120 dana, što je zakonski maksimum, samo 24,4% ispitanika. Dakle samo četvrtina angažovanih preko zadruga radi po propisima, a još jedna četvrtina je praktično na crnom tržištu”²³⁰

Dok je osamdesetih godina prošlog veka, u SFRJ, udeo angažovanih van radnog odnosa bio zanemarljiv i na nivou statističke greške, nepunih 1% u ukupnoj zaposlenosti (Reljanović, 2019: 21), u XXI veku sve je češće angažovanje radnika za obavljanje privremenih i povremenih poslova (PPP), poslova po ugovoru o delu, stručnom osposobljavanju i usavršavanju, te dopunskom radu. ARS, kao i Istraživanje o registrovanoj zaposlenosti, ne pružaju potpun uvid u PPP ugovore ili ugovore o delu. „Najpribližniji podaci o PP radu u užem smislu mogu se dobiti samo preko podataka o ispitanicima koji su u učestvovali u ARS i koji su na pitanje na koji način obaljavu posao odgovorili „povremeno”, a da su pored tog odgovora u ponudi imali sledeće odgovore: „na neodređeno vreme”, „na određeno vreme”, „sezonski”. Uprkos tome što su PP i sezonski rad u ZOR-u regulisani kao rad van radnog odnosa, radnici angažovani na ovaj način se u okviru ARS, zajedno sa zaposlenima na određeno i neodređeno, ubrajaju u „zaposlene radnike”. Prema tome, upotreba termina „radnik” i „zaposleni” u ARS-u ne odražava dihotomiju uspostavljenu između ove dve grupe Zakonom o radu” (Savanović et al, 2021: 56).

Na osnovu podataka ARS mogao bi se izvesti zaključak da je broj radnika koji rade na osnovu ugovora o PPP relativno stabilan i nizak (2019. godine 1,3% zaposlenih (36.700), 2018. 1,2%, 2017. godine 1,6% (*Ibid*), videti i grafikon 2.1 – sezonski i povremeno zaposleni radnici). 2017. godine je, prema podacima NZS, najveći broj novozaposlenih angažovan na privremeno-povremenim poslovima. Nadalje, duplo više radnika koji imaju ugovor o PPP imaju niske zarade u poređenju sa radnicima koji imaju standardno zaposlenje (40,9% naspram 20,2%), a 83% ima probleme u zadovoljavanju osnovnih egzistencijalnih potreba (*Ibid*: 57). Međutim, već u prvom tromesečju 2020. godine (dakle, na samom početku pandemije virusom COVID-19) u Srbiji je bilo registrovano oko 69.000 radnika koji su radili na PP poslovima.²³¹ Blagodareći zabrani zapošljavanja na neodređeno vreme u javnom sektoru (2014-2021), u periodu između 2013. i 2018.

²²⁹ <https://nezavisnost.org/rad-preko-agencija-za-zaposljavanje-kad-pocni-siva-ekonomija/>, pristupljeno 26.12.2020.

²³⁰ <https://nezavisnost.org/rad-preko-agencija-za-zaposljavanje-kad-pocni-siva-ekonomija/>, pristupljeno 26.12.2020.

²³¹ <https://www.danas.rs/ekonomija/bradas-u-srbiji-69-000-ljudi-na-privremenim-i-povremenim-poslovima-iskljuceno-iz-drzavnog-paketa/>, pristupljeno 8.05.2020.

godine broj zaposlenih u javnom sektoru smanjen je za 40.770, odnosno broj onih koji su na ugovorima o PPP je povećan za 19.161. Drugim rečima, za 11,5% je u javnom sektoru povećano učešće privremeno zaposlenih, a neposredno pre izbijanja pandemije virusom COVID-19 procene su se kretale i do 15%.²³²

Prema zvaničnim podacima ARS, u periodu između 2017. i 2019. godine je na sezonskim poslovima u proseku bilo angažovano oko 30.000 radnika (Savanović et al, 2021: 74). Međutim, prilikom pripreme Zakona o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima (na snazi od 2019. godine) procenjeno je da je u Srbiji ima između 65.000 i 80.000 sezonskih radnika, od čega je čak 95% neformalno angažovano (2017. godine je Poreskoj upravi bilo prijavljeno svega 3.585 sezonskih radnika) (Đorđević, 2020: 27). Zakon i portal na kojem poslodavci prijavljuju zaposlene registruje zvanično 37.597 sezonskih radnika (za godinu i po dana od usvajanja Zakona o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima), odnosno 47% sezonskih radnika u poljoprivredi je sada registrovano.²³³ Međutim, ne treba zaboraviti da navedeni Zakon ovaj rad definiše kao rad van radnog odnosa (čime radnik nema pravo na odmor u toku rada, plaćeni prekovremeni rad, ograničeno radno vreme itd.), kao sezonski poslovi određuju se oni u oblasti poljoprivrede, šumarstva i ribarstva (a isključuju se brojni drugi poslovi poput pomoći u kući, sezonskih poslova u turizmu itd.) i, što je najvažnije, legalizovan je institut usmenog dogovora sa poslodavcem, kojim je ozvaničena nedovoljna i neefikasna zaštita radnika.

Još jedan oblik radnog angažovanja koji aktuelni ZOR ne prepoznaje, a koji spada u nestandardne radne angažmane jeste rad na digitalnim platformama (internetu), a popularno se ovi radnici nazivaju frilenseri (*freelancer*). Termin označava radnika koji radi za sopstveni račun (*own-account workers*), što znači da nema zaposlene, a najčešće ima više od jednog poslodavca (naručioca posla). Iako se ova kategorija ekonomsko-zavisnih radnika neretko izjednačava sa radnicima na Internet platformama, digitalne platforme nisu jedini način dolaska do radnog angažmana, ali s obzirom na najveći deo frilensera u Srbiji radi na digitalnim platformama za stranog poslodavca, uslovno možemo staviti znak jednakosti između frilensera i radnika na digitalnim platformama ili radnika na internetu (Savanović et al, 2021: 86). Prema izveštaju Svetske banke iz 2015. godine Srbija je, rame uz rame sa Rumunijom, označena kao „vodeća zemlja u svetu i u Evropi po procentualnom učešću *onlajn* radne snage u odnosu na ukupan broj stanovnika, i u odnosu na ukupnu radnu snagu u zemlji” (Kuek et al, 2015 prema Anđelković, Šapić, Skočajić, 2019: 3).

Podaci drugih i novijih istraživanja ne odstupaju značajno od navedenog – posmatrano prema obimu radne snage u digitalnom radu, krajem 2018. godine Srbija je bila na četvrtom mestu u Evropi odnosno na desetom mestu u svetu. O rasprostranjenosti fenomena Internet radnika najbolje govori podatak je 2018. godine SAD, koja je „kolevka” *gig* ekonomije, imala 1,72 radnika na 1.000 stanovnika a Srbija čak 3,52 Internet radnika na 1.000 stanovnika (*Ibid*). Istraživačice Centra za istraživanje javnih politika su tokom 2018. godine sprovele pionirsko eksplorativno istraživanje o digitalnim radnicima u Srbiji. Prema ovom istraživanju, tipičan predstavnik digitalnog radnika je urbana mlada osoba (između 25 i 29 godina), koja radom na internetu ostvaruje dodatne izvore prihoda. Muškarci koji rade na digitalnim platformama u proseku rade oko tri godine i svoj ravni status su regulisali kao preduzetnici, imaju veštine koje se u digitalnom radu odnose na razvoj softvera i tehnologija i zarađuju dovoljno tako da najviše doprinose svom domaćinstvu. Sa druge strane, žene koje rade na digitalnim platformama najčešće rade u proseku oko tri godine, ali imaju i dodatni posao u *off-line* svetu, imaju veštine koje se u digitalnom radu odnose na prevodjenje i pisanje, a njihove zarade nisu najveće u domaćinstvu (*Ibid*: 6).

Ove nalaze svakako bi trebalo uzeti sa oprezom i rezervom. Najpre, ne postoji zvanična statistika ovog oblika rada, pa su Internet radnici u kategoriji nevidljivih radnika, te možemo govoriti samo o

²³² <https://nezavisnost.org/rad-na-odredjeno-vreme-drzava-udovoljava-investitorima-na-stetu-radnika/>, pristupljeno 6.08.2021.

²³³ <https://naled.rs/vest-u-legalne-tokove-uvvedeno-47-sezonskih-radnika-u-poljoprivredi-3979>, pristupljeno 8.05.2021.

proceni njihovog broja u Srbiji (procene su da je reč o više od 100.000 radnika)²³⁴. Takođe, istraživačice ne navode veličinu uzorka na kojem je sprovedeno istraživanje niti daju detaljniji uvid u metodologiju istraživanja,²³⁵ a rezultati online anketnog istraživanja koje je sproveo Udruženje radnika na internetu na uzorku od 798 ispitanika krajem juna i početkom jula 2021. godine unekoliko se razlikuju od istraživanja Centra za istraživanje javnih politika. Prema istraživanju Udruženja radnika na internetu frilensingom se u Srbiji podjednako bave i muškarci i žene (50,8% naspram 49,2%), najviše je onih koji imaju između 18 i 35 godina (60%), visokoobrazovani su, a jedna od najvažnijih razlika u nalazima odnosi se na to da ovo istraživanje pokazuje da je za 77,7% frilensera ovaj vid delatnosti najvažniji izvor prihoda, da ispitanici od ovog prihoda žive i izdržavaju porodice, odnosno da čak njih 53% izdržava jednog ili više članova porodice. Takođe, dve trećine ispitanika ne ostvaruje pravo na penzijsko i invalidsko osiguranje. Spektar zanimanja je heterogen, najzastupljeniji su predavači jezika (36,5%), slede oni koji rade u oblasti informacionih tehnologija (18%), umetnost (9,3%) i marketing (8,7%). Čak 85% ispitanika ima stranog poslodavca, 48% ima samo jednog poslodavca, oko polovini se zarada obračunava o satu, četvrtina radi više od 40 sati nedeljno. Većina radnika na internetu (77,3%) zarađuje do 1.000 evra mesečno, a prosečna zarada je 700 evra (odnosno 560 evra neto, kada se oduzmu troškovi poslovanja). Najzad, samo 15% ispitanika je svoj radni status regulisalo i rade kao samostalni preduzetnici, 83% svoju delatnost nije regulisalo, a 2% je zaposleno u domaćem preduzeću, a frilensing predstavlja dodatnu zaradu.²³⁶

Radnici na internetu su široj javnosti u Srbiji postali nešto vidljiviji krajem 2020. i početkom 2021. godine. Naime, iako su ovi radnici potpuno nevidljivi, poreski sistem ne prepoznaje alternativne oblike zapošljavanja i ne ostvaruju pravo na zaštitu osnovnih radnih prava, 2020. godine je od strane države upućen poziv Poreske uprave fizičkim licima na samoinicijativno podnošenje poreskih prijava i plaćanje poreza na prihode iz inostranstva. Iako frilenseri potpisuju ugovor sa (najčešće stranim) poslodavcem, zakoni koji određuju radni status i plaćanje poreza i doprinosa imaju teritorijalno važenje. Prema važećim propisima Republike Srbije i Zakonu o porezu na dohodak građana²³⁷, nakon zarade, odnosno ostvarivanja prihoda, lice je dužno da u roku od 30 dana Poreskoj upravi prijavi prihod, izračuna i plati porez. Mnogi od frilensera kada su počeli da se bave frilensingom odlazili su u Poresku upravu ne bi li se informisali o svojim pravima i obavezama, a odgovor koji su od zaposlenih u Poreskoj upravi dobijali jeste da ne postoji šifra za njihovu delatnost.²³⁸ Ono što je posebno pogodilo ove radnike jeste ideja države da će biti u obavezi da državi retroaktivno (od 2015. godine) plate porez, što je (prema procenama Udruženja radnika na internetu) oko 70–80% prihoda u poslednjih šest godina.²³⁹ Pritom, reč je o vrlo heterogenoj grupi radnika, koji su ostvarivali različite nivoe zarada i čiji je radni status različito definisan (neki su zvanično zaposleni, neki nezaposleni, neki neaktivni), a „formula” i „matematika” računanja poreza je komplikovana i obračunava se na osnovu nekoliko zakona (Zakon o porezu na dohodak građana, Zakon o penzionom i invalidskom osiguranju, Zakon o zdravstvenom osiguranju itd.). Pored toga, postojeća zakonska rešenja, kao što je registracija preduzetničkih radnji i paušalno oporezivanje, nisu odgovarajuća s obzirom na to da frilenseri nemaju redovan i stalan prihod svakog meseca.

²³⁴ <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/160183/U-Srbiji-vise-od-100000-frilensera-zaradjuje-preko-interneta.html>, pristupljeno 18.08.2021.

²³⁵ Metodologija se vrlo šturo obrazlaže u narednom pasusu: „U vezi sa tim, kvantitativne metode uključile su nove pristupe poput prikupljanje otvorenih podataka sa platformi, ali i „tradicionalne” poput *onlajn* ankete. Na strani kvalitativnih tehnika, primenjeni su analiza foruma digitalnih radnika, polustrukturirani intervjui sa samim radnicima, sa donosiocima odluka u oblasti rada i socijalne politike, kao i predstavnicima međunarodnih i lokalnih organizacija aktivnih u ovoj oblasti” (Anđelković, Šapić, Skočajić, 2019: 3).

²³⁶ <https://uri.rs/2021/07/30/rezultati-ankete-frilenseri-problemi-potrebe-i-ocekivanja/>, pristupljeno 18.08.2021.

²³⁷ Zakon o porezu na dohodak građana, dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-porezu-na-dohodak-gradjana.html>.

²³⁸ <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55667895>, pristupljeno 18.08.2021.

²³⁹ <https://uri.rs/2021/04/23/saopstenje-povodom-dogovora-sa-vladom-republike-srbije/>, pristupljeno 18.08.2021.

Nama je na ovom mestu posebno važno da primetimo da su se u ovoj situaciji frilenseri u Srbiji organizovali i počeli da vrše pritisak na vlast da pregovaraju o mogućem rešenju problema (pojavljivanje u medijima, protesti...). Iako je, na kraju, dogovor postignut i rezultirao je usvajanjem Vlade Srbije predloga za novi način oporezivanja frilensera (porez neće plaćati oni koji ostvaruju do 32.000 dinara prihoda mesečno, dug za prethodnih šest godina je otpisan onima koji su zarađivali manje od 57.000 dinara mesečno, što važi za oko 54% frilensera, oni koji imaju dug moći će da ga otplate u narednih 10 godina, a od 1. januara 2022. godine poreza na prihod su oslobođeni oni koji zarađuju manje od 32.000 dinara dok ostali plaćaju porez na poslovanje)²⁴⁰, važno je primetiti nekoliko stvari. Prvo, frilenseri su se udružili i kolektivnom akcijom pregovarali o svom (prošlom i budućem) položaju, što je rezultiralo kakvim-takvim dogovorom. Drugo, udruživanje frilensera, iako su imali iste interese, s obzirom na heterogenost grupacije, nije rezultiralo stvaranjem jedinstvenog fronta sa kojeg bi se borili za svoje interese. Naime, formirana su dva udruženja – Udruženje radnika na internetu²⁴¹ i Udruženje frilensera i preduzetnika Srbije²⁴² (koje je prvo pristalo na predlog Vlade). Treće, u Beogradu je održano nekoliko protesta frilensera, koji su okupili začuđujuće mali broj protestanata. Prema procenama Udruženja radnika na internetu „na prvom protestu 30. 12. 2020, kada je PU (Poreska uprava, A.M.) poslala 1000 poziva, na ulice je izašlo oko 1000 ljudi. 16. januara ih je bilo 5–6 hiljada. U kampu, kada je bilo najavljeno usvajanje predloga (april 2021, A.M.), bilo je 60 ljudi prvog dana, poslednji dan oko 20, a na poslednjem protestu 1500–2000”²⁴³. No, i pored postignutog dogovora, mnogi radnici na internetu ostali su nezadovoljni.²⁴⁴ Dakle, pitanje koje se nameće jeste da li bi, da predstavnici frilensera nisu nastupili (donekle) razjedinjeno, te da je pritisak bio veći i da su protesti bili masovniji, konačno rešenje do kojeg su došli bilo povoljnije za radnike na internetu? Autorka ovih redaka svakako veruje da bi.

²⁴⁰ <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-56640606>, pristupljeno 18.08.2021.

²⁴¹ <https://uri.rs>, pristupljeno 18.08.2021.

²⁴² <https://ufp.rs>, pristupljeno 18.08.2021.

²⁴³ <https://uri.rs/2021/04/23/saopstenje-povodom-dogovora-sa-vladom-republike-srbije/>, pristupljeno 18.08.2021.

²⁴⁴ *Ibid.*

2.11. Hipotetički okvir istraživanja: osnovna istraživačka pitanja

Iako smo u uvodnom delu rada jasno istakli predmet i cilj istraživanja, radi dobijanja celovitijeg uvida u istraživačka pitanja koja slede, još jednom ćemo se kratko osvrnuti na predmet i ciljeve rada. Predmet rada je prekarijat u Srbiji i njegova ideološko-politička orijentacija. Osnovni cilj istraživanja sastoji se u opisu i objašnjenju pojave, te predstavljanju i kritici postojećih shvatanja o prekarijatu u literaturi, kao i nuđenju sopstvenog shvatanja prekarijata u Srbiji i njegove ideološko-političke orijentacije, ukoliko ona postoji. Imajući to u vidu, kao posebni ciljevi određeni su: utvrđivanje da li je moguće prekarijat u posmatrati kao zasebnu klasu ili sloj, da li postoji specifična ideologija koja se vezuje za prekarijat u Srbiji i da li postoji potencijal za kolektivno delanje prekarijata, te koja je to praktično-politička usmerenost prekarijata, tj. za koga pripadnici prekarijata u Srbiji glasaju. Na osnovu do sada prikazanog pojmovnog okvira i progresivno konflikte perspektive u sociologiji (koja podvlači kapitalistički imperativ proizvodnje, tržišnog takmičenja i maksimizacije profita, što vodi ka alijenaciji i eksploataciji) autorka polazi od pretpostavke da na globalnom (svetskom) nivou prekarijat (kao klasa ne-kapitalista) tvori „klasnu po sebi” ali ne i „klasnu za sebe”, jer deli zajednički položaj na tržištu rada i zajedničke interese, ali nema jasno uobličen vrednosni sistem i klasnu samosvest. Sa druge strane, na analitičkom nivou konkretnog društva (Srbije), sekundarna analiza podataka i upotreba istraživačkog instrumenta koji nije nastao za potrebe ovog rada, nametnuli su neophodnost uvođenja veberijanske perspektive i metodološki individualizam. U narednom poglavlju čitaocima će biti predložen način na koji je pojam prekarijata operacionalizovan, a što je (još jednom!) uslovljeno istraživačkim instrumentom. Na ovom mestu dovoljno je samo reći da je primenjena stratifikacijska shema koja je zasnovana na veberijanskom određivanju klasa kao različitih društvenih grupacija na tržištu rada. Dobijena je osmoklasna stratifikacijska shema, zasnovana pre svega na zanimanju ispitanika (direktori, preduzetnici i menadžeri; stručnjaci; tehničari i saradnici; službenici; uslužni radnici i radnici u trgovini; VKV i KV radnici; NKV radnici; poljoprivrednici). U okviru pojedinačnih klasa dalje su razlikovani pojedinci koji se nalaze u prekarnom i neprekarnom položaju na tržištu rada.

Prinudnost da se rad „uklopi” u standarde pisanja rada koje je usvajanje Bolonjske deklaracije sa sobom donelo, a koje je neosetljivo na specifičnosti istraživanja u društveno-humanističkim naukama (jer preuzima prakse i okvire iz prirodnih nauka), najočitija je u ovom delu kada je potrebno formulisati hipotetički okvir istraživanja. Naime, kao što je već toliko puta ponovljeno, istraživanje prekarijata i prekarnosti kao novog društvenog fenomena još uvek pati od pojmovne i teorijske neutemeljenosti, kao i potrebe za dodatnim istraživanjima. Hipotetički okvir bi trebalo da nastane deduktivnim putem, da potekne iz jasno predstavljenog i zaokruženog teorijskog okvira. U suprotnom, pre bi se moglo govoriti o istraživačkim pitanjima, koja imaju funkciju da doprinesu daljem razvijanju teorijskih postavki i usmeravanju budućih istraživanja. Stoga iako ih formalno nazivamo hipotezama, pre govorimo o istraživačkim pitanjima, na koje autorka pokušava da odgovori i na taj način doprinese širenju fonda naučnog znanja o prekarijatu. U skladu sa time, istraživanje je pre eksplorativnog nego eksplanatornog karaktera, što svakako ne znači da nisu ponuđena i tumačenja dobijenih rezultata. Autorka je svesna da ponuđena tumačenja mogu biti kritikovana kao *ad hoc* objašnjenja, ali je spremna da prihvati taj rizik. Na osnovu do sada predstavljenog pojmovnog okvira i konteksta istraživanja, slede hipoteze (istraživačka pitanja):

Hipoteza 1. Pripadnici prekarijata u Srbiji dele desno orijentisano ideološko usmerenje.

Hipoteza 2. Nepostojanje jasno uobličenog vrednosnog sistema onemogućava prekarijat da stekne delatni potencijal koji bi mu omogućio promenu sopstvenog položaja.

Hipoteza 3. Pripadnici prekarijata (naročito mlađi muškarci) u Srbiji, ako uopšte izlaze na izbore, glasaju većinom za Srpsku radikalnu stranku, dok među pripadnicama prekarijata prevladava izborna apstinencija, a ako izlaze na izbore, onda ravnomerno glasaju za Srpsku radikalnu stranku i Srpsku naprednu stranku.

3. METODOLOŠKI OKVIR ANALIZE

3.1. Metodološki pristup

Istraživački ciljevi i hipoteze direktno utiču i na sam metodski pristup istraživanja. Prateći redosled istraživačkih faza, u radu je primenjen postupak deskripcije i klasifikacije, uz objašnjenje, kao i uzročna analiza neeksperimentalnih podataka, te uporedni metod. Primenom uzročne analize želi se proceniti deterministički značaj različitih činilaca na ideološko-političku orijentaciju prekarijata u Srbiji. Premda se ova analiza izvodi na statistički način, ona se svakako ne svodi na tehničke postupke, jer se „u osnovi svakog konkretnog analitičkog problema moraju nalaziti neke teorijske pretpostavke o prirodi pretpostavljenog uzročnog odnosa i šire determinističke situacije u kojoj se on pojavljuje” (Milić, 1996a: 713). Drugim rečima, pokušavamo utvrditi činioce koji određuju ideološko-političko usmerenje respondenata, kao i njihovu determinističku težinu. Uporedni metod primenjuje se kako u okviru istraživanja u istom društvu, tako i u društvima iste društveno-ekonomske formacije. Uporedni metod u okviru istog društva, u ovom slučaju srpskog, teži da objasni unutar društvene varijacije određene pojave – ideološko-političke orijentacije u okviru različitih delova društvene slojevitosti. Naime, „razni odnosi i procesi dobijaju specifične oblike u pojedinim delovima njihove strukture, tj. u raznim slojevima i klasama” (*Ibid*: 762). Stoga se pored orijentacije prekarijata sa neprekarnim ispitanicima, koji zauzimaju različite klasne položaje.

Iako svesna da su metodi sekundarne analize slabiji od samostalnog prikupljanja izvornih naučnih obaveštenja, a s obzirom na to da autorka nije bila u mogućnosti da ih samostalno prikuplja na nacionalno reprezentativnom uzorku (što iziskuje velike finansijske i vremenske resurse), u radu je primenjena sekundarna analiza na podacima koji su nastali nezavisno od ovog istraživanja. Izvori sekundarne građe, mogu se podeliti u sledeće kategorije: 1) u prvom delu rada najviše su korišćeni izveštaji i rezultati dosadašnjih istraživanja u svetu (pre svega Evropi), istraživanja i teorijska promišljanja drugih istraživača, internet stranice i prezentacije organizovanih pokreta prekarnih radnika u Evropi i svetu; 2) u drugom delu rada, radi potpunijeg uvida u kontekstualni okvir tumačenja rezultata prikazani su institucionalni i zakonski okvir (uvid u relevantne zakone, što nam omogućava zaključivanje o formalnim mogućnostima i svesti države o problemu prekarizacije, te nezaštićenosti prava radnika), kao i dosadašnja istraživanja prekarnih radnika u Srbiji; 3) empirijski deo rada zasnovan je na podacima nastalim u okviru devete runde Evropskog društvenog istraživanja (EDI, European Social Survey), u kojem je Srbija 2018. godine učestvovala prvi put. Cilj analize prve dve grupe sekundarnih izvora podataka jeste utvrđivanje zatečenog stanja (naučni fond znanja, javni i medijski diskurs, zakonski okvir, dosadašnji statistički pokazatelji) o datom istraživačkom problemu, te stavljanje svih poznatih naučnih obaveštenja u uporedni kontekst, kako bi se što potpunije s trenutno dostupnim obaveštenjima (bilo da su nastala u naučne svrhe bilo zbog potreba različitih država ili nevladinih organizacija), pristupilo sagledavanju pojave prekarijata u društvu Srbije. Cilj analize treće grupe podataka, nastalih u okviru istraživanja na nacionalno reprezentativnom uzorku, predstavlja okvir za dolaženje do zaključaka o ideološko-političkoj usmerenosti prekarijata u Srbiji.

Evropsko društveno istraživanje je međunarodno istraživanje, koje se od 2013. godine izvodi pod okriljem Evropskog istraživačkog konzorcijuma (*European Research Infrastructure Consortium*). U pitanju je pan-evropska istraživačka infrastruktura koja omogućava akademskim krugovima, kreatorima politika, civilnom društvu i široj javnosti slobodan pristup podacima. Reč je o komparativnom i cikličnom empirijskom istraživanju o različitim društvenim pitanjima i procesima u savremenim evropskim društvima, koje se realizuje na svake dve godine u većini evropskih zemalja na osnovu standardizovane metodologije. O značaju komparativnih istraživanja i sistematskog prikupljanja podataka valja se podsetiti Milića: „Prvi metodološki preduslov ostvarivanja bilo koje teorijske zamisli jeste mogućnost sistematskog prikupljanja naučno

upotrebljivih podataka koji odgovaraju određenoj zamisli. U širem smislu ovo je osnovni preduslov bržeg opšteg razvoja nauke. Nauka koja ne uspeva da organizuje stalno prikupljanje potrebnih izvornih obaveštenja, teško može da se razvija bržim tempom” (Milić, 1965: 172).

Prvi istraživački talas bio je 2002. godine i od tada je istraživanje sprovedeno u 37 evropskih zemalja, a 2018. godine se i Srbija prvi put pridružila u okviru IX runde (sa još 28 evropskih zemalja). Istraživački instrument (upitnik) u Evropskom društvenom istraživanju se sastoji od osnovnog modula (*core module*) tj. osnovnog niza pitanja, koji se ponavljaju iz ciklusa u ciklus, a svako pitanje ima jedinstveni identifikator koji omogućava da se podaci lako upoređuju tokom vremena, i dva rotirajuća modula koji su posvećeni dubljoj analizi određenih specifičnih tema značajnih za evropska društva. Osnovni modul pokriva sledeće teme: mediji i socijalno poverenje; politika; subjektivno blagostanje, društvena isključenost, religija, nacionalni i etnički identitet; rod i domaćinstvo; sociodemografija; vrednosti. Dva rotirajuća modela koja su se našla u IX rundi su životni ciklusi i pravda i pravičnost u društvu. Prikupljanje podataka vrši se na nacionalno reprezentativnim uzorcima populacije starije od 15 godina.

U prethodnih devet istraživačkih talasa podaci su prikupljeni putem anketnog ispitivanja „licem u lice”, na osnovu standardizovanog upitnika, koji se u proseku popunjava za oko jedan sat. Kada je u pitanju sama metodologija istraživanja, EDI predstavlja „zlatni standard” u prikupljanju podataka u društvenim istraživanjima. Istraživanje se realizuje kroz pet radnih paketa: prevod instrumenta, uzorak istraživanja, prikupljanje podataka, unos i obrada podataka, procesuiranje baze podataka. U cilju procene pouzdanosti i valjanosti istraživanja, EDI uključuje niz eksperimenata u svakom ciklusu (*Multi Trait Multi Method*), koji se koriste i za popunjavanje baze podataka Predikatora kvaliteta ankete (*Survey Quality Predictor*). S obzirom da se istraživanje izvodi u različitim nacionalnim kontekstima, EDI sprovodi rigorozne procedure u pogledu prevoda istraživačkog instrumenta. Kako bi se postigao princip ekvivalencije u pogledu prevoda, primenjuje se metoda TRAPD (prevod, pregled, usklađivanje, pretestiranje i dokumentovanje).

Kada je u pitanju dizajn uzorka, prikupljanje podataka vrši se na nacionalno reprezentativnim uzorcima populacije starije od 15 godina, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, državljanstvo ili jezik kojim govore. Respondenti su izabrani metodom slučajnog izbora, a sve zemlje moraju imati za cilj minimalnu efektivnu ostvarenu veličinu uzorka od 1.500 stanovnika (800 u zemljama sa populacijom manjom od 2 miliona nakon uračunatog efekta dizajna uzorka). Takođe, kvotni uzorak nije dozvoljen, kao ni zamena domaćinstava ili pojedinaca koji ne odgovore. Anketari prolaze detaljnu obuku i u stalnoj su komunikaciji sa koordinatorima terena, a vrši se i stroga kontrola terena i rada anketara (korišćen je Sistem nadgledanja terena - *Field Monitoring System*).²⁴⁵ Integrativna baza podataka EDI 9 u kojoj je rađena analiza (izdanje 3.1, datum proizvodnje: 17.02.2021.) uključuje zbirno 49.519 ispitanika (Srbija 2.043 ispitanika). Prilikom analize podaci su ponderisani post-stratifikovanim opterećenjem, ponderom koji je napravljen tako da uključuje starost, pol, obrazovanje i region ispitanika. Na taj način prilagođena je verovatnoća uzorkovanja pojedinačnih ispitanika, uzimajući u obzir razlike u verovatnoći odabira ispitanika (*inclusion probabilities*), greške u uzorkovanju (*sampling errors*) i mogućim izostancima odgovora (*possible non-response errors*).²⁴⁶

Evropsko društveno istraživanje u Srbiji 2018. godine sproveo je konzorcijum više institucija, predvođen Institutom za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, a zajedno sa Institutom društvenih nauka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, Filozofskim fakultetom Univerziteta u Nišu, Fakultetom političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Institutom za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Učešće Srbije u infrastrukturi EDI omogućilo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, a podržao je program

²⁴⁵ Više informacija o upitniku, metodologiji i samom Evropskom društvenom istraživanju, osnovnim i rotirajućim modulima i propratnoj dokumentaciji, dostupno je na veb stranici EDI: <https://www.europeansocialsurvey.org>.

²⁴⁶ Više o ponderisanju podataka u vodiču za ponderisanje Kaminska, O. 2020.

PERFORM koji je promovisala švajcarska vlada.²⁴⁷ Prikupljanje podataka, odnosno terenska faza istraživanja, trajala je puna tri meseca, a od svih prikupljenih intervju kontrolu je uspešno prošlo 2043 upitnika. Intervjui su sprovedeni u 148 opština u Srbiji, a bilo je angažovano preko 150 anketara. Tokom terenskog rada opšta stopa odziva na nivou cele Srbije je dostigla oko 70%, što znači da je više od dve trećine kontaktiranih domaćinstava iz uzorka pristalo na učešće u istraživanju.²⁴⁸

Osnovna metodološka ograničenja i izazovi sa kojima se autorka suočila svoje korene nalaze u nedostacima metode sekundarne analize, odnosno u manjkavostima samog istraživačkog instrumenta:

- EDI je naučno istraživanje koje je nastalo za druge svrhe, a ne u cilju ispitivanja prekarijata kao posebnog društvenog fenomena, što je za posledicu rezultiralo istraživačkim instrumentom (upitnikom) za koji ne možemo tvrditi da u pogledu našeg predmeta istraživanja u potpunosti zadovoljava preduslove teorijske adekvatnosti i pouzdanosti merila. Drugačije rečeno, na ovaj način je onemogućeno dobijanje svih teorijski potrebnih iskustvenih podataka, a upitno je i to da li merilo u potpunosti meri ono što želimo da izmerimo. Ovo je jedan od najvećih nedostataka i izazova sa kojim se autorka susrela. Stoga će i u samim nalazima uvek biti prisutna stalna refleksija i uzdržanost prilikom donošenja zaključaka, upravo zbog svesti o nedostacima postojećeg istraživačkog instrumenta ;
- Kao i kod većine savremenih istraživanja, koja nastoje da obuhvate što veći broj istraživačkih tema i da omoguće što većem broju istraživača sekundarnu analizu podataka, prikuplja se veoma raznolika izvorna građa, a stvaranje iskustvene evidencije na kojoj će raditi dalje analize istraživače ograničava na samo pojedine elemente izvorne građe. Uprošćeno, veliki deo prikupljene iskustvene evidencije postaje pojedinačnom istraživaču nepotreban - upitnik je obuhvatao veliki deo pitanja koji za ovu analizu nije bio potreban jer prevazilazi okvire predmeta analize, a nedostaju pitanja koja bi bila teorijski adekvatnija. Posledica ovakvog stanja stvari može biti čist empirizam, čije je osnovno načelo da „više vrede delimična i fragmentirana ali precizna i proverljiva saznanja od celovitih i opštijih ali neodređenih neproverljivih teorijskih zahvata” (Milić, 1965: 171);
- EDI ne odstupa od savremenih istraživačkih trendova ni kada je u pitanju praksa izostanka prikupljanja podataka o svojinskom odnosu vlasnik-zaposleni, potencijalni udeo u dobiti, vlasničkoj strukturi domaćinstva, podeli političke moći i kulturnih resursa. Čak i kada je reč o poljoprivrednicima, ne postoji podatak da li ispitanici poseduju zemlju u svom vlasništvu ili je reč o nadničarima. Zapravo, jedini podatak o prihodima ispitanika baziran je na ličnim prihodima, koji su ograničeni na prihod od plate ili zarade, samozaposlenja ili poljoprivrede. Ovo je ozbiljno ograničenje kojim se onemogućava određivanje materijalnog položaja ispitanika;
- Nadovezujući se na prethodni nedostatak, iako je istraživanje rađeno na nacionalno reprezentativnom uzorku, opravdano se može pretpostaviti da ne postoji dovoljna reprezentativnost ekonomske i političke elite. Rečju, osmoklasna stratifikacijska shema koju smo kreirali na osnovu istraživačkog instrumenta prikriva postojanje oligarhijskih struktura (kako političke tako i finansijske oligarhije), pripadnika TNKK, odnosno domaće kompradorske buržoazije;
- S obzirom da se upitnik prevodi na jezik nacionalnih manjina ukoliko je udeo nacionalne manjine veći od 5% u ukupnom stanovništvu, te da prema popisu iz 2011. godine nijedna nacionalna manjina u Srbiji nije brojala više od 5% ukupnog broja stanovnika (RZS, 2012), to znači da su pripadnici nacionalnih manjina koji ne govore (ili ne žele da govore) srpski jezik bili isključeni iz istraživanja;

²⁴⁷ Više informacija o EDI u Srbiji i članovima tima dostupno je na veb stranici Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu: <https://isi.f.bg.ac.rs/o-projektu/>.

²⁴⁸ <https://isi.f.bg.ac.rs/evropsko-drustveno-istrazivanje-u-srbiji-uspesno-okonceno/>, pristupljeno 20.05.2021.

- Na osnovu ovih metodoloških ograničenja, valja istaći da zaključci do kojih se dolazi moraju ostati na nivou verovatnoće, te da ne počivaju na čvrstim i ubedljivim dokazima. U tom pogledu, moglo bi se reći da je u ovom radu pre reč o eksplorativnom nego o eksplanatornom istraživanju. Eksplorativno istraživanje bavi se istraživačkim problemima koji do sada nisu dovoljno istraženi i sprovodi se radi boljeg razumevanja postojećeg problema, ali bez pretenzija ka konačnim i čvrstim zaključcima. Prednost ovog istraživanja sagledana je u mogućnosti za identifikaciju pitanja koja bi bila u fokusu budućih istraživanja;
- Kada su naučne teorije razvijene one imaju deduktivnu strukturu, što znači da se od aksioma ili postulata krećemo ka iskustvu. Međutim, iskustvenim uopštavanjima, te povezivanjem međusobno nepovezanih teorija srednjeg obima i zakona, možemo stvoriti teorijske postulate. Već je rečeno da razvijena teorija o prekarijatu tj. društvenoj strukturi u kojoj je prekarijat sastavni deo stratifikacijske lestvice ne postoji, te je u tom pogledu ne samo primereno, već i neophodno, primeniti logički postupak sekundarne ili inverzne dedukcije, „koja polazeći od nekih iskustvenih uopštavanja traži mogućnost njihovog deduktivnog povezivanja (...) i ima zadatak da ta uopštavanja nižeg reda povezuje u opštije deduktivne sisteme (...) Indukcija se mora uvek rukovoditi nekom hipotezom, ali sve hipoteze ne nastaju deduktivnim razvijanjem postojećih naučnih teorija. Čitav niz hipoteza se pojavljuje kao *naslućivanje problema* (podvukla A.M.) o kome još ne postoje relevantna teorijska saznanja” (Milić, 1965: 236).

Izneta ograničenja i teškoće su daleko od zanemarljivih, ali autorka se vodi principima naučnog poštenja u svom radu. Ukazivanje na sve probleme sa kojima se suočila i opasnost da pouzdanost i validnost zaključaka budu izloženi oštrim kritikama, premda to izaziva ličnu nelagodu, predstavljaju neprijatan ali nužan deo naučne etike. Namerno ostavljajući duže izvode, ponovo ćemo se pozvati na Vojina Milića, sa ciljem ukazivanja na neophodnost da se, u datim okolnostima, istraživačka praksa učini što racionalnijom.

„Mnoga sociološka objašnjenja, i pored svih nastojanja da se u njima upotrebe sva poznata relevantna teorijska saznanja, daleko su od toga da bi se zasnivala samo na svestrano proverenim teorijskim saznanjima. U njima ima nedovoljno proverenih hipotetičkih elemenata, pa čak i improvizacija stvorenih *ad hoc* za jedan konkretan slučaj. Međutim, okolnost da prosečna naučna praksa često zaostaje za idealnim logičko-metodološkim normama ne treba da zabrinjava. Ona ne protivreći normativnom karakteru metodologije, čiji zadatak nije da prosto opisuje ono što se u nauci radi, nego da polazeći od najboljih naučnih iskustava izgrađuje metodološke norme. Okolnost da se one u prosečnom istraživanju većinom samo delimično ostvaruju nije presudna za njihovo važenje, sve dok je opravdana pretpostavka da norme pomažu da se istraživačka praksa učini racionalnijom. Ipak, u krajnjoj liniji na istraživačkoj praksi je da donese sud da li su neke metodološke norme opravdane i da li se u nauci mogu ostvariti” (Milić, 1965: 183)

Manjkavosti istraživačkog instrumenta, koji nije nastao u svrhe ovog rada, najviše se ogledaju u odstupanju od idealne operacionalizacije pojma. Optimalno bi bilo da postoji razvijena teorija društvene strukture koja bi inkorporirala prekarijat u sebe, te da iz nje sledi i sama operacionalizacija pojmova, kao što bi bilo optimalno i da je autorka mogla sama da konstruiše istraživački instrument. Međutim, u datim okolnostima, autorka je radila sa onim što joj je bilo na raspolaganju, a što bi, koliko je to moguće, zadovoljilo zahteve za dolaženjem do naučnog saznanja. Upravo iz tog razloga, izbor dostupne istraživačke baze pao je na EDI – reč je o naučnom istraživanju, a ne istraživanju koje je nastalo za komercijalne svrhe ili od strane nedovoljno stručnih lica. Prikupljanje podataka je realizovano uz pomoć obučenih anketara, a kontrola dobijenih podataka je prošla nekoliko rigoroznih faza. Uostalom, autorka rada je i sama bila deo istraživačkog tima i bila je uključena u kontrolu terena, rada anketara, šifriranje upitnika (ISCO kodovi). Još jednom valja podvući da sekundarna analiza ovako nastalih podataka ograničava domet zaključaka i

objašnjenja istraživačkog problema. No, to ne znači da nije moguće raditi i u ovakvim okolnostima, samo bi trebalo ostati svestan dometa rada. Na kraju, govoreći o *postfactum* objašnjenjima pozvaćemo se na još jednog sociološkog klasika, Roberta Mertona: „Često je slučaj u empirijskom društvenom istraživanju da se podaci prvo sakupe pa tek onda podvrgnu interpretativnom komentaru. (...) Objašnjenja *postfactum* ostaju na nivou verovatnoće (mala vrednost u dokazima), i ne vode do „ubedljivog dokaza” (visok nivo potvrđenosti). Verovatnoća se, za razliku od ubedljivog dokaza, pojavljuje kada je interpretacija konzistentna sa jednom grupom podataka (što je u krajnjoj liniji dovelo do odluke da se koristi ova a ne druga interpretacija). Ona takođe implicira da alternativne interpretacije koje su podjednako konzistentne sa ovim podacima nisu bile sistematično istražene i da zaključci izvučeni iz interpretacija nisu provereni novim posmatranjima” (Merton, 1998: 199).

3.2. Analitički okvir: operacionalizacija pojmova

Naučno saznanje uopšte, a samim tim i naučne teorije, sazdane su od mreže pojmova, koji se razlikuju po svojim sadržajima, obimu i kompleksnosti. No koliko god jedan pojam bio apstraktan i kompleksan, na koncu, svaki mora biti u neposrednom iskustvu proveren. Da bi značenje jednog pojma bilo u potpunosti određeno, uz teorijsko definisanje pojma, neophodno je ponuditi i operacionalnu definiciju²⁴⁹ pojma. Za razliku od empirijskih definicija, kojima se pojam na apstraktan i uopšten način objašnjava drugim pojmom, operacionalna definicija objašnjava značenje pojma na način da se on zapazi, izazove ili izmeri (Fajgelj, 2005: 43). Zahvaljujući operacionalizaciji pojmova možemo govoriti o uspostavljanju veze između apstraktnog i konkretnog. Drugim rečima, „operacionalnom definicijom se, pomoću opazajnih elemenata ili operacija kojima se stvaraju iskustveni podaci, utvrđuje sadržaj tog pojma u ravni konkretnog” (Bogdanović, 2007: 379). Operacionalna definicija treba da zadovolji uslove teorijske adekvatnosti i pouzdanosti (Bogdanović, 2007: 379). Načelo teorijske adekvatnosti pretpostavlja da operacionalna definicija mora verno odslikavati iskustveni sadržaj određenog teorijskog pojma.²⁵⁰

Iskustveno proveravanje određene teorije, tj. proveravanje adekvatnosti jednog merila moguće je na više načina: na osnovu prognostičke vrednosti dobijene merilom, primenom na tzv. poznate grupe, na osnovu mišljenja stručnjaka (što je najdiskutabilnije), izradom uporednih merila, te kombinovanom primenom raznih postupaka. Sa druge strane, pouzdano je ono merilo koje daje (približno) iste rezultate kada ga primenjuju različita stručna lica, poštujući proceduralna pravila. Uslov pouzdanosti trebalo bi da bude zadovoljen kako na nivou prikupljanja izvornih podataka, tako i u pogledu samog mernog instrumenta. Ukratko, ispitivanje pouzdanosti merila moguće je: putem uzastopne primene (poželjno različitih istraživača) na isti iskustveni sadržaj i pomoću stvaranja ekvivalentnih oblika merila koji se istovremeno ili uzastopno upotrebljavaju (Milić, 1996a: 632-636).

Analiza pojmova sastoji se od dva aspekta: nakon teorijskog definisanja pojma, kojim se određuje osnovni sadržaj pojma, sledi aspekt operacionalizacije pojma. To znači da se u praksi radi bližeg određenja pojma, najpre pristupa razdvajanju njegovih bitnih sastavnih delova, odnosno utvrđivanju dimenzija koje čine jedan (najčešće složen) pojam. Spuštanje analize na poslednji i najmanje apstraktan nivo dešava se formulacijom indikatora, koji moraju da ispune dva zahteva: 1) moraju biti manje apstraktni od istraživanog pojma ili njegovih dimenzija, odnosno moraju biti u stanju da se lako prepoznaju u iskustvenoj ravni i 2) moraju biti u međusobnoj vezi sa ostalim indikatorima i latentnim činiocem, što sa sobom povlači poželjnost višestrukog broja indikatora (Manić, 2013: 12-13; Đurić, 1962: 91-93). Drugim rečima, „osnovno načelo jeste da se odaberu najstabilniji pokazatelji i njihov optimalan broj za merenje čitavog iskustvenog raspona u kome se pojavljuje predmet merenja” (Milić, 1996a: 627). Operacionalna definicija treba da zadovolji uslove teorijske adekvatnosti i pouzdanosti, no to ne znači da operacionalne definicije određenog pojma moraju biti istovetne u empirijskim istraživanjima, posebno onim koje se sprovode u različitim vremenskim i prostornim tačkama. Naime, „strogo i isključivo vezivanje teorijskog sadržaja pojmova za sasvim konkretne oblike operacionalizacije ograničava mogućnost primene u širim istorijskim i uporednim istraživanjima. (...) Priroda društvene stvarnosti, dakle, zahteva stvaranje različitih, međusobno

²⁴⁹ U okviru tipologije definicije pojmova možemo razlikovati realne i nominalne definicije, govoriti o pokaznim, empirijskim, normativnim, genetičkim, analitičkim, denotativnim, negativnim definicijama (v. Fajgelj, 2005: 41-43). Empiričarima je, premda ne isključivo njima, jer teorija i empirija nisu grubo i nepovezano razdvojivi entiteti nauke, od posebne važnosti razlikovanje operacionalnih od teorijskih definicija. Operacionalne definicije se nekada nazivaju i *metodima definisanja* (Ibid: 43), dok Mihailo Đurić govori o *specifikaciji značenja*, ali svoje pisanje o pojmovnoj analizi nastavlja zaključujući da „ovo ograničenje nije bezuslovno potrebno, jer kad je neko razlikovanje jednom uočeno, poseban način upotrebe tehničkih termina je sasvim nevažan” (Đurić, 1962: 91).

²⁵⁰ V. Milić upozorava da empirizam često namesto teorijske adekvatnosti koristi pojam valjanosti jednog merila, odnosno da je jedno merilo valjano ukoliko meri ono što se pretpostavlja da meri (Milić, 1996a: 633).

ekvivalentnih operacionalizacija za iste teorijske pojmove, jer se inače iskustvena preciznost saznanja plaća vrlo velikim ograničenjem njihove opštosti” (Milić, 1996a: 271).

Ponuditi operacionalnu definiciju određenog pojma nije jednostavan posao. Naime, operacionalna definicija uslovljena je istovremenim delovanjem višestrukih činilaca: za nas neuhvatljivim ličnim jednačinama istraživača (primarnim iskustvom istraživača i njegovom sociološkom imaginacijom), društvenim kontekstom, teorijskim shvatanjima istraživača, ali i složenošću same istraživane pojave (Manić, 2013: 11-12). Iako ova izrada „uputstva istraživaču” (Fajgelj, 2005: 43) nije jednostavan posao, čini se da je izlišno i govoriti o njenoj neophodnosti. Bez operacionalne definicije nema empirijskih istraživanja (a samim tim nema ni iskustvenih podataka), nema kvantifikacije, te bez jasne operacionalne definicije nema ni proverljivosti istraživanja putem ponovljivosti (*Ibid*: 44). Iz navedenog jasno je da je, posebno kada govorimo o kvantitativnim²⁵¹ istraživanjima, operacionalizacija pojma odnosno kreiranje mernog²⁵² instrumenta nužan preduslov istraživanja. Nesporno je da je jedna od značajnih funkcija merenja pojmovna, pre svega u pogledu stvaranja tehničkih mogućnosti za preciznije povezivanje apstraktnih naučnih pojmova sa stvarnošću.

Ipak, precenjivanje ove funkcije može dovesti do pogrešnog izjednačavanja nauke sa merenjem. Upravo ovakvo precenjivanje merenja moguće je pronaći u operacionalizmu, koji je pokidao niti između iskustvenih pojava i širih teorijskih sistema i ostalih pojmova u nauci (Milić, 1996a: 613). Bez čvrsto osmišljene teorijske definicije, put od teorijskog razumevanja do dobro razvijene operacionalne definicije ne stoji na čvrstim nogama.²⁵³ Stoga, iako je dozvoljena različita operacionalizacija u različitim društvenim kontekstima, ne bi trebalo zaboraviti da definisanje pojma ipak mora zadovoljiti uslov preciznosti, što čini se, nedostaje u navedenim primerima. U suprotnom, i ne može doći do jasnog utvrđivanja iskustvenog sadržaja na kojem bi se pojam proveravao (*Ibid*: 268). Da bi se izbegao *ad hoc* pristup, neophodno je raditi na pojmovnoj analizi, odnosno određenju šta se podrazumeva pod posmatranom pojavom. Samo na taj način moguće je izvesti precizne i jasne pokazatelje pojma. Pored nejasnog definisanja pojma, predstojeći prikazi istraživanja pokazaće da neretko u istraživanjima prekarnosti i prekarnog rada ne postoji jasno naznačena vremenska i/ili prostorna dimenzija iskustvenog okvira – u okviru vremenske dimenzije komparativni pristup se retko sreće, dok u pogledu prostorne dimenzije teritorijalna komponenta iskustvenog okvira i različit stepen razvoja različitih teritorija u okviru nacionalnih država (pa i nacionalnih država međusobno) izostaje. Uz to, jednom određene osnovne dimenzije i pravci analize ne rešavaju sve probleme proučavanja određene društvene pojave. Odsustvo longitudinalnih podataka, nepotpunost i nepouzdanost postojećih izvora podataka, odnosno nedostatak periodičnih ponavljanja istraživanja, javljaju se kao problem koji bi u budućnosti bilo poželjno prevazići (v. Bogdanović, 1993).

Ekonomista Geri Rodgers (Gerry Rodgers, 1946-) razlikuje četiri dimenzije prekarnosti: vremensku (koja se odnosi na nivo sigurnosti u stalnost zaposlenja i rizik od gubitka posla), organizacijsku (kolektivna i individualna kontrola radnika nad radnim procesom, radnim vremenom, tempom rada, ali i zdravstveni i sigurnosni aspekt rada), socijalnu (nivo zaštite kroz sindikalno predstavništvo ili pravnu zaštitu, pristup socijalnom osiguranju, pravno uređeni načini davanja otkaza koji ne sme biti zasnovan na diskriminaciji) i ekonomsku (visina nadnice i povećanje nadnice) (Rodgers, 1989; Frade et al, 2004). Čini se da ovde nedostaju dve dimenzije. Prva se tiče vlasništva, naime da li su u pitanju javni sektor ili privatne firme, a druga se tiče radne pozicije u hijerarhiji radne organizacije.

²⁵¹ M. Đurić podseća da podela na kvantitativna i kvalitativna obeležja može dovesti do zabune jer pojave koje su kategorizovane kao kvalitativne naknadno možemo posmatrati s obzirom na neko njihovo obeležje koje je promenljivo u načinu ispoljavanja (npr. nacionalnost je kvalitativno obeležje, ali nacionalno osećanje može biti manje ili više razvijeno), odnosno jer kvantitativne razlike između pojava imaju i kvalitativnu stranu (npr. kvantitativna razlika između višeg i nižeg društvenog sloja krije u sebi i kvalitativnu razliku) (Đurić, 1962: 103).

²⁵² Pored mernih, postoje i eksperimentalne operacionalne definicije. Dok prve objašnjavaju kako se neka varijabla meri ili kako će to biti učinjeno, druge opisuju operacije pomoću kojih istraživač manipuliše varijablom (Fajgelj, 2005: 43).

²⁵³ O značaju metodologije istraživanja i teorije više na primeru operacionalizacije društvenog razvoja u Bogdanović, 1993: 9-74.

Pitanje prekarnosti trebalo bi da bude usmereno i na pitanje kvaliteta rada (dostojanstvenog rada), ali istraživači se slažu da je to kategorija koju je veoma teško definisati i pronaći indikatore kojima bismo merili sam kvalitet rada. Stoga se najčešće prekarni rad operacionalizuje i meri kroz indikatore nesigurnosti (odnosno nestalnosti zaposlenja), loše radne uslove, niske nadnice i nedostatak zaštite (Frade et al, 2004: 8). Kao šira definicija prekarnog rada i zaposlenja koristi se ta da ono uključuje „različite oblike zaposlenja ustanovljenih ispod društveno prihvaćenih normativnih standarda (...) po jednom ili više kriterija/dimenzija (četiri dimenzije prekarnosti) što rezultira nejednakostima između radnika (...) i neujednačene distribucije nesigurnosti i rizika koje su povezane s ekonomskim životom uopšte i s tržištem rada posebno” (*Ibid*, 2004: 9; Starčević, 2014).

Upravo Rodžersovo dekomponovanje pojma prekarnog rada putem četiri osnovne dimenzije prekarnosti bilo je polazna tačka brojnih istraživanja (v. Cranford, Vosko, Zukewich, 2003). Nekoliko decenija kasnije, psihološkinja Skot-Maršal (Heather Scott-Marshal) i ekonomista Tompa (Emile Tompa) proširili su Rodžersov konceptualni okvir. Ovi autori tvrde da ekskluzivno usredsređivanje na prirodu ugovora o radu zamagljuje činjenicu da mnoga iskustva na tržištu rada (posebno) u novoj ekonomiji pokazuju obeležja koja se mogu okarakterisati kao prekarnost, te da su ta iskustva potencijalno štetna po zdravlje i dobrobit pojedinca. Iako ugovor o radu može predstavljati ključni pokazatelj nesigurnosti, podsećaju autori, to je ipak samo jedan od brojnih faktora vezanih za rad koji mogu dovesti do ovih iskustava (Scott-Marshall, Tompa, 2011: 371).²⁵⁴ Stoga oni proširuju Rodžersovu definiciju dodajući još četiri dimenzije koje definišu prekarni rad: (1) društveni status radne uloge, (2) socijalnu podršku na radu od strane kolega, (3) rizik od izlaganja fizičkim opasnostima i (4) mogućnosti za obuke i napredovanje u karijeri.

Društveni status radne uloge može se zasnivati na položaju pojedinca u hijerarhiji zanimanja, percepciji saradnika o položaju pojedinca u organizaciji, ali može biti zasnovan i na osnovu šireg društvenog položaja koji proističe iz rasne ili etničke pripadnosti, pola, starosti i sl. (a što se reflektuje i na radnu ulogu pojedinca). Takođe, radni status može biti povezan i sa vrstom ugovornog odnosa (npr. radnici na privremenim i povremenim poslovima mogu imati niži položaj u

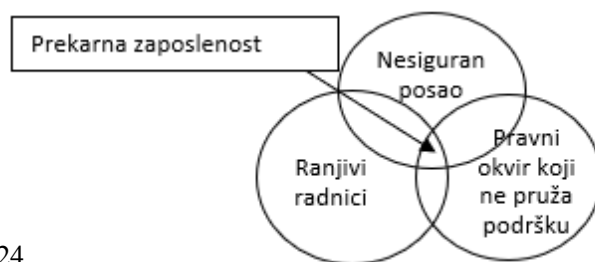
²⁵⁴ Grupa španskih istraživača kreirala je 2005. godine skalu prekarne zaposlenosti (*EPRES - Employment Precariousness Scale*), da bi je revidirali 2010. godine (Vives et al, 2015). Prekarnost na tržištu rada ova grupa istraživača direktno je povezivala sa stopom nezaposlenosti. Logička matrica od koje su pošli jeste da povećanje stope nezaposlenosti na tržištu rada smanjuje pregovaračku moć radnika i mogućnost odbijanja loših radnih uslova, čime se samo povećava prekarnost u celini. EPRES je šestodimenzionalna skala, koja se sastoji od sledećih dimenzija prekarnog rada: privremenost posla, oslabljenje zaposlenih (*disempowerment*), ranjivost zaposlenog, visina naknade, prava i nemogućnost ostvarivanja (radnih) prava (*Ibid*: 380). Indikatori svake od navedenih dimenzija bili su sledeći: privremenost posla merena je vrstom ugovora o radu; oslabljenje zaposlenih (*disempowerment*) mereno je pre svega onim što Rodžers naziva organizacionom dimenzijom prekarnosti, kroz postavljanje pitanja o uticaju na radno vreme i visinu plate; vulnerabilnost bi se jednim delom odnosila na ono što Rodžers naziva socijalnom dimenzijom, a meri se pitanjima o pregovaračkoj moći zaposlenih o radnim uslovima, potrebnim veštinama za to radno mesto (da li je radnik lako zamenjiv), da li postoji strah od otkaza ukoliko se neki od zadataka ne ispuni; visina naknade (ekonomska dimenzija prekarnosti kod Rodžersa) merena je pitanjima o mesečnoj plati, kao i subjektivnim procenama ispitanika da li je taj prihod dovoljan za osnovne potrebe i da li mogu da priušte neočekivane troškove. Dimenzija prava radnika, epifenomen profesionalnog statusa, koja se poklapa sa Rodžersovom socijalnom dimenzijom, merena je pitanjima o uplaćivanju doprinosa, pravu na porodiljsko odsustvo, pravu na otpremninu, odnosno postojanjem naknade za nezaposlene. Konačno, nemogućnost ostvarivanja prava određivana je kroz pitanja da li su praznici radni dani, da li radnici koriste pravo na odsustvo zbog bolovanja, da li odlaze na plaćeni godišnji odmor, odnosno da li mogu da uzmu slobodne dane zbog ličnih ili porodičnih razloga (*Ibid*: 381). Istraživači su na osnovu istraživanja radnog okruženja (*Psychosocial Work Environment Survey*) na nacionalno reprezentativnom uzorku od 4.750 ispitanika koji imaju ugovor o radu ispitivali psihometrijske karakteristike EPRES-a. Poredeći nalaze sa prethodnim istraživačkim ciklusom (iz 2005. godine) zaključuju da su psihometrijske karakteristike poslednje skale viših vrednosti. Ipak, bitno je primetiti dve stvari. Najpre, faktorska analiza pokazala je izdvajanje šest faktora ali jedino kod dimenzije oslabljenja (*disempowerment*) promenljive se jasno izdvajaju i okviru ovog faktora (dimenzije). Pri tome, vrednost Kronbahove alfe raste kada se iz dimenzije ranjivosti izbaci indikator koji govori o pregovaračkoj moći zaposlenih o radnim uslovima. Pored navedenog, prema mišljenju autorke ovih redaka, svih šest dimenzija zapravo se već mogu pronaći u Rodžersovom modelu, te kvalitativni doprinos konstruisanju skale prekarnosti, uzimajući u obzir i pitanja koja se nisu pokazala kao pouzdani indikatori, nije značajan.

radnoj organizaciji od stalno zaposlenih radnika). Socijalna podrška od strane kolega uslovljena je ne samo kulturom radne organizacije, već i društvenim statusom radne uloge. Niži društveni položaj radnika na privremenim/povremenim poslovima čini ove radnike podložnim socijalnoj isključenosti u odnosu na i od strane radnika sa punim radnim vremenom, što vodi povećanju anksioznosti, depresije i osećanja usamljenosti. Rizik od izlaganja fizičkim, biološkim, hemijskim, radioaktivnim ili drugim opasnostima koje mogu narušiti fiziološko zdravlje pojedinca predstavlja treću dimenziju prekarnog rada kojom su Tompa i saradnici proširili konceptualni okvir prekarnosti. Najzad, mogućnosti za obuke i napredovanje u karijeri povezani su sa prekarim radom. Tako se pokazuje da je manje verovatno da će radnici koji rade u okviru ne-standardnih radnih aranžmana biti na rukovodećim položajima ili da će imati pristup mogućnostima za profesionalni razvoj u okviru radnih organizacija (v. Tompa et al, 2009; Scott-Marshall, Tompa, 2011). Autorka ovih redaka nije sigurna da li je proširenje u ovom pravcu valjano, posebno kada je reč o dimenziji socijalne podrške od strane kolega. Naime, potpuno je nerealno očekivati da ljudi koji se bore međusobno za posao daju socijalnu podršku kolegi, te kako bi to u sadejstvu sa eksploatacijom uticalo uopšte na mogućnost da se neko usavršava i napreduje u karijeri?

Holandski sociolog Martin Olstorn (Martin Olsthoorn) objavio je 2014. godine²⁵⁵ rad o operacionalizaciji pojma prekarnosti, čiji je uticaj vidljiv u primeni indikatora koje je ovaj sociolog predložio u brojnim istraživanjima, uključujući i ona koja sprovode međunarodne organizacije (videti dole deo o međunarodnim organizacijama). Ovaj autor je pošao od zapažanja da brojni teoretičari sve češće govore o prekarnosti i prekarom radu, ali da sami pojmovi nisu jasno određeni, te da se pitanje merenja ovog fenomena javlja kao problematično. Kritikujući Kaleberga, za kojeg navodi da svoje teorijske teze dobro argumentuje ali da empirijski podaci izgledaju kao da ih je ad hoc prikupio, postavlja osnovno pitanje na koje u radu želi da pruži odgovor: „kako, u skladu sa teorijskim okvirom, meriti prekaru zaposlenost, a da dobijeni rezultati budu pouzdani i validni?“ (Olsthoorn, 2014: 422).

Posebna vrednost navedenog rada nalazi se u tome što autor ne samo da najpre pruža pregled postojeće literature o predmetu istraživanja i konceptualnom okviru, već nudi i objašnjenje pojma prekarne zaposlenosti (kojeg razlikuje od prekarnog rada, pre svega u njegovom obimu). Dok je Rodžers definisao prekaru zaposlenost kao situaciju koja, pored ostalih karakteristika, pre svega radnicima ne pruža sigurnost minimalnog standarda za pristojan život, a većina njegovih sledbenika (uključujući i Kaleberga) govorila je o prekarom zaposlenju kao stanju preteće nesigurnosti i rizika (state of threatening insecurity or risk), Olstorn prekaru zaposlenost vidi pre svega kao društveni odnos. Reč je o tome da nije dovoljno prekarost definisati samo u okvirima karakteristika radnog mesta, te govoriti o prekarom radu. Neophodna je šira koncepcija, koju ovaj autor vidi u preseku tri osnovne komponente radnog odnosa: nesiguran posao, pravni okvir koji ne pruža podršku i ranjivi radnici (videti sliku 3.1). Drugim rečima, njegova koncepcija uzima u obzir tri nivoa ove vrste društvenog odnosa: elemente koji se odnose na sâmo radno mesto, individualni nivo i institucionalni nivo. Čini se da i ovaj autor zaboravlja da uzme u obzir svojinski odnos vlasnik-zaposleni, kao i potencijalni udeo u dobiti.

Slika 3.1. Prekaru zaposlenost, prema Olstornu

Izvor: Olsthoorn, 2014: 424.

²⁵⁵ 2013. godine je bilo dostupno *online* izdanje.

Kada je reč o indikatorima prekarne zaposlenosti, Olstorn podseća da ugovor o radu jeste jedan od važnih indikatora prekarnosti, ali ne bi trebalo da bude jedini. Zapravo, ugovor o radu može biti na jednostavan način raskinut, ali institucionalni okvir je taj koji obezbeđuje da takav događaj ne vodi u stanje preteće nesigurnosti (*threatening insecurity*). On podseća da su brojni istraživači kao dodatne indikatore prekarnosti koristili i: visinu nadnice, karakteristike tržišta rada (poput stope dugoročne nezaposlenosti), analize normativnih okvira. Međutim, ono što promiče ovim indikatorima jesu karakteristike samog zaposlenog. Naime, vrlo je važno da li je zaposleni prihvatio ne-standardni ugovor o radu jer je prinuđen na to ili jer je u takvim životnim okolnostima da mu to trenutno pogoduje. Drugačije rečeno, neophodno je u analizu uneti i ono što se u literaturi naziva kongruencija radnog statusa (*employment status congruence*), odnosno u kojoj meri radni status pojedinca odgovara ličnoj situaciji tog pojedinca (*Ibid*: 424-425).

Olstorn predlaže dva indikatora kojima bi se merila prekarna zaposlenost, podvlačeći da su indikatori konstruisani tako da: 1) izvire iz teorije, te da 2) su utemeljeni u Raginovom metodološkom pristupu rasplnutih skupova (*fuzzy set-theory*)²⁵⁶. Oba indikatora počivaju na nesigurnosti, s tim što se prvi indikator vezuje za nesigurnost u pogledu dovoljnog dohotka (*insecurity regarding sufficient income*), dok se drugi vezuje za nesigurnost u pogledu posla (*insecurity regarding the job*). Kako bi se izmerila nesigurnost u pogledu (dovoljnog) dohotka, koriste se sledeći indikatori: zarada ispitanika, dodatni prihodi ispitanika i visina naknade za nezaposlene. Visina zarade ispitanika reflektuje dimenziju posla (*job level*), dopunski prihodi reflektuju ranjivost ispitanika odnosno individualni nivo (*individual level*), dok visina naknade predstavlja institucionalnu dimenziju.

Nije jasno zašto je Olstorn visinu zarade ugradio u dimenziju posla, a ne u individualnu dimenziju – jasno je da visina zarade proističe i neraskidivo je povezana sa radnim mestom ispitanika, ali isto tako visina zarade (a ne samo dodatni prihodi) bitno određuje i stepen vulnerabilnosti ispitanika, kao i veličinu rezervne armije rada. Iščuđavanje je izraženije ako se pogleda dato objašnjenje: „zarada zaposlenog ukazuje na sposobnost da se izbegne siromaštvo nakon gubitka posla, jer visoka zarada očekivano omogućuje i veću štednju, koja se može koristiti za izbegavanje siromaštva u slučaju nezaposlenosti” (Olsthoorn, 2014: 427). Dopunske prihode Olstorn povezuje sa konceptom relativnog siromaštva²⁵⁷, jer u slučaju nezaposlenosti dopunski prihod je taj koji određuje stepen dostojanstvenog (decent) života. Najzad, institucionalna dimenzija je ta koja takođe osigurava pad pojedinca u apsolutno ili relativno siromaštvo. Druga grupa indikatora odnosi se na nesigurnost u pogledu samog posla odnosno radnog mesta i koja se sastoji od vrste ugovora (job level dimenzija) i verovatnoće da će pojedinac biti nezaposlen duže vremena nakon gubitka posla (individualni nivo). Vrsta ugovora (in)direktno govori o nesigurnosti, odnosno iz ugovora je moguće iščitati koliko je poslodavcu olakšano davanje otkaza. Uopšteno posmatrajući, veća je verovatnoća da će neko ko ima ugovor na određeno vreme ostati bez posla, nego neko ko ima ugovor na neodređeno vreme. Očekivano trajanje statusa nezaposlenog lica izračunava se na osnovu kvalifikacija pojedinca, ekonomskih ciklusa i potražnje na tržištu rada za specifične veštine ili zanimanja. Autorki ovih redaka nije jasno zašto se očekivano trajanje nezaposlenosti tretira kao individualni nivo dimenzija prekarnosti, jer su ekonomski ciklusi i potražnja određenih zanimanja na tržištu rada rezultat strukturalnih činilaca, u koje spada i nivo stručnosti (da li je u pitanju NK ili VKV radnik ili stručnjak).

Konačno, indikatori se integrišu u indeks prekarnosti (Olstorn daje i formulu). Na primeru holandskog društva autor nudi i analizu tržišta rada. Pritom, bitno je primetiti da sam Olstorn

²⁵⁶ Osnovna ideja je da se premosti dihotomna podela da određeno obeležje ili pripada ili ne pripada nekom skupu. Na ovaj način moguće je da ispitanik slučaj u različitom stepenu pri skaliranju pripadne određenom skupu (Ragin, 2009: 87-121). Odnosno, u slučaju istraživanja prekarnosti, ispitanik može da ima određena obeležja karakteristična za prekarne zaposlenje, ali ne mora imati sva.

²⁵⁷ Predstavlja siromaštvo u odnosu na druge članove društva, a meri se kao 60% medijane ekvivalentnog dohotka.

navodi da je za njegovu analizu potrebno imati podatke iz longitudinalnih istraživanja. On koristi podatke koji su se prikupljali u Holandiji u okviru Organizacije za strateško istraživanje tržišta rada od 1985. do 2008. godine (do 2004. godine anketno istraživanje uključivalo je i anketare na terenu koji su obavljali intervju, a od 2004. godine ispitanici su sami popunjavali upitnike). Pitanja su predstavljala prikupljanje obaveštenja o trenutnom zaposlenju, strategijama pronalazjenja posla, pravima na beneficije i naknade, kao i obaveštenja o prekidima u zaposlenju u protekle dve godine. Testirane su sledeće hipoteze: 1) Sa protokom vremena raste i prekarna zaposlenost; 2) Verovatnoća da radni status ispitanika ima obeležja prekarnosti opada sa porastom obrazovanja ispitanika; 3) Ne-zapadni imigranti imaju veću verovatnoću da budu u prekarnom položaju nego ne-imigranti; 4) Prekarnost zaposlenih je češće obeležje zaposlenih u privatnom sektoru u poređenju sa državnim sektorom. Drugu hipotezu su potvrdila oba indikatora, prvu drugi indikator i kompozitni indeks, dok su treća i četvrta hipoteza potvrđene samo u okviru druge grupe indikatora.

Posebno je važno predstaviti istraživanje grupe autora iz Belgije, Holandije i Španije, koji su radili na podacima Istraživanja o radnim uslovima u Evropi iz 2005. godine (*European Working Condition Survey*). Analitički okvir je posebno važan jer ovi autori polaze od toga da je ispitivanje koncepta kvaliteta posla ključno za razlikovanje različitih vrsta zaposlenja, a među njima i prekarnog (Van Aerden et al, 2014). Autori su najpre napravili popis idealnih indikatora kojim bi koncept kvaliteta posla bio operacionalizovan, da bi potom iz samog istraživanja (koje je nezavisno od njih sproveda Evropska agencija za poboljšanje životnih i radnih uslova) odabrali ona pitanja odnosno indikatore koji su najbliži njihovom idealnom modelu.²⁵⁸ Pritom su isključili ona pitanja

²⁵⁸ Idealni model obuhvatao je sledeće dimenzije i indikatore: 1. (Ne)stabilnost trenutnog zaposlenja – određen je vrstom ugovora (razlikovali su ugovore na neodređeno, duže ugovore na određeno (preko 1 godine), kraće ugovore na određeno (kraće od 1 godine) i ugovori o privremenom/povremenom poslu); 2. (Niske) materijalne nagrade – prvi indikator je *prihodni nivo* (odnosno visina plate), dok je drugi indikator *postojanje ne-novčanih naknada (non-wage benefits)*, kao što je uplata zdravstvenog osiguranja od strane poslodavca; 3. (Erozija) prava radnika i socijalne zaštite – meri se *neplaćenim ne-standardnim i prekovremenim radnim vremenom* (rad vikendom i/ili prekovremeni rad, za koji se ne prima nikakva naknada, smatra se pokazateljem niskog kvaliteta posla, jer idealnotipski SER pruža nadoknadu za prekovremene radne sate); 4. (De)standardizovani aranžmani radnog vremena - ovaj aspekt kvaliteta posla je predstavljen sa tri indikatora: *dugo radno vreme* (preko 45 časova nedeljno), *smenska nepredvidivost i fleksibilnost rasporeda* (u okviru kojeg se pravi razlika između niske, srednje i visoke nepredvidivosti), kao i *nevoljno/nedobrovoljno skraćeno radno vreme (involuntary part-time)*, biti zaposlen sa nepunim radnim vremenom, dok istovremeno postoji želja i mogućnost za punim radnim vremenom, posmatra se kao nepoželjna situacija u pogledu radnog vremena i stoga kao indikator niskog kvaliteta posla); 5. (Ograničene) mogućnosti za zapošljavanje – određene su *prilikama za obuke* (smatra se pokazateljem mogućnosti za razvoj karijere i veština, što na koncu dovodi do veće zapošljivosti radnika. Posmatra se da li je ispitanik prošao ovakvu obuku u proteklih 12 meseci); 6. Kolektivna (ne)organizacija – ovaj aspekt se ne meri samo putem mogućnosti za kolektivno pregovaranje odnosno sindikalno organizovanje. Naime, postoje dva indikatora: prvi se odnosi na posedovanje *informacija o zaštiti zdravlja i sigurnosti radnika*, budući da nedovoljna informisanost o ovim pitanjima upućuje na probleme u komunikaciji između uprave i zaposlenih (mereno Likertovom skalom), dok se drugi indikator odnosi na *definisanje radnog vremena*, to jest radno vreme koje je odredilo poduzeće bez mogućnosti promene smatra se manifestacijom slabih kolektivnih pregovaračkih sposobnosti (napravljena je razlika između apsolutno nikakvog uticaja na određivanje radnog vremena i barem neke slobode u pogledu određivanja radnog vremena); 7. (Ne)uravnoteženi odnosi moći – kao indikator korišćena je *uključenost radnika*, i to u pogledu četiri pitanja (uključenost u rasprave o samom radu, konsultacije o organizaciji rada i uslovima rada, formalna procena radnog učinka i uključenost u donošenje odluka o problemima vezanim za posao). Ovaj pokazatelj razlikuje nisku, srednju i visoku uključenost radnika; 8. Ostalo: a) Individualne karakteristike i karakteristike poslodavca – četiri *sociodemografske karakteristike ispitanika* (pol, starost, obrazovanje, zanimanje), odnosno *privredni sektor i veličina firme*; b) Unutrašnji kvalitet posla (Intrinsic Quality of Work) – meren putem sedam indikatora: *kontrola posla (job control)* - konstruisan indikator kao sumarna skala koja kombinuje skalu za širinu primene veština (monotoni rad, složen rad, učenje novih stvari i primena vlastitih ideja u radu) sa skalom autonomije u radu (sposobnost odabira poslova ili redosleda obavljanja zadataka, metoda rada i brzine rada); *vremenski pritisak* - konstruirana kao sumarna skala, kombinujući iskaze da radnici „rade u vrlo velikoj brzini”, „rade u kratkim rokovima” i „da imaju dovoljno vremena za obavljanje posla”; *podrška saradnika* – merena kroz iskaz da je moguće dobiti podršku od strane kolega ako se zatraži; *podrška nadređenog* – merena kroz iskaz da je moguće dobiti podršku od strane nadređenog ako se zatraži; *neželjeni društveni kontakti* – indikator se sastoji od liste 12 različitih vrsta neželjenih društvenih kontakata (seksualno uznemiravanje, diskriminacija, nasilje i sl.); *izloženost faktorima okruženja* - mereno aritmetičkom sredinom 9 iskaza o izloženosti različitim faktorima koji ometaju rad a dolaze spolja (buka, dim,

koja predstavljaju subjektivni doživljaj ispitanika (kao što je percepcija nesigurnosti trenutnog radnog mesta), kako bi se minimizirali efekti subjektivne procene kao izvora pristrasnosti. Ovo bi zapravo bio empirizam na delu. Operacionalnom definicijom kvaliteta posla isključeno je pitanje svojinskog odnosa. Statistička obrada podataka²⁵⁹ pokazala je razlikovanje nekoliko klastera, odnosno grupa poslova.

Prvu grupu čine poslovi nalik SER (*SER-like jobs*) i njih karakterišu sledeća obeležja: velika verovatnoća radnog ugovora koji obezbeđuje stabilnost (ugovori na puno radno vreme i na neodređeno), postojanje ne-materijalnih beneficija, relativna slobodu u definisanju radnog vremena, odnosno mala verovatnoća niskog prihoda, prekovremenog rada (bez naknade), nepredvidivog (smenskog) radnog vremena. Druga grupa poslova koja se izdvojila jesu tzv. instrumentalni poslovi (*instrumental jobs*). Reč je o poslovima koji predstavljaju neku vrstu instrumentalne transakcije i prećutnog dogovora između zaposlenog i poslodavca, a koji su relativno stabilni, sa punim radnim vremenom, osiguravaju (relativno) visoke prihode, bez čestih prekovremenih radnih sati, ali sa malom verovatnoćom za ne-materijalne beneficije ili da imaju kontrolu nad poslom. Treća i četvrta grupa poslova vezuju se za prekarne radnike, odnosno za najnepovoljnije rezultate u analizi. Razlika između ove dve grupacije poslova je u tome što grupu tzv. prekarnih neodrživih poslova (*precarious unsustainable jobs*) karakterišu (ne-voljni) *part-time* poslovi, bez dodatnih radnih sati, a sa tačno utvrđenim radnim vremenom i bez nepredvidivosti, dok četvrtu grupu tzv. prekarno intenzivnih poslova (*precarious intensive jobs*) karakterišu poslovi sa nepunim radnim vremenom, neplaćenim prekovremenim satima rada, nepredvidivi smenski rad. Zajedničko obeležje prekarnim radnicima iz treće i četvrte grupe poslova jeste ono što autori nazivaju neodrživost zaposlenja, jer niski prihodi i radno vreme ograničavaju sposobnost stvaranja održivog životnog standarda (bez raspolaganja dodatnim, porodičnim prihodima). Konačno, poslednja grupacija poslova koja se izdvojila jesu tzv. portfolio poslovi (*portfolio jobs*). Reč je o poslovima koji donose visoke prihode, za koje je potrebna (najčešće) visoka stručna sprema, koji imaju ne-materijalne beneficije, visoku kontrolu posla, ali koji sa druge strane, predstavljaju poslove koji su fleksibilni, radno vreme je izrazito dugo (često i nedefinisano), bez plaćenih prekovremenih radnih sati²⁶⁰ (Van Aerden et al, 2014: 779-784).

Nakon kratkog metodološkog prikaza uticajnih naučnih istraživanja prekarnog rada, valjalo bi čitaoce upoznati i sa rešenjima koje pribegavaju međunarodne organizacije i institucije. Međunarodna organizacija rada (MOR) donedavno nije govorila o prekarnom radu već o kvalitetu rada i dostojanstvenom radu. Dostojanstven rad je onaj „posao koji pruža prilike za produktivan rad i omogućava pristojnu zaradu, bezbednost na radnom mestu i socijalnu zaštitu za porodice, bolje izgleda za lični razvoj i društvenu integraciju, slobodu ljudi da izraze svoju zabrinutost, da se organizuju i da učestvuju u odlukama koje utiču na njihove živote, kao i jednakost u tretmanu i mogućnostima za sve žene i muškarce” (Bradaš, 2017: 1-2).

Indikatori za merenje dostojanstvenog rada razvijeni su 2008. godine (ILO, 2008), a nekoliko godina kasnije ova međunarodna organizacija daje i definiciju prekarnog rada kao „sredstvo preko kojeg poslodavci prenose rizike poslovanja i odgovornosti na radnike. To je rad koji se obavlja u formalnoj i neformalnoj ekonomiji i karakterišu ga različiti nivoi objektivnih (pravni status) ili subjektivnih (osećaj) neizvesnosti i nesigurnosti. Iako prekarni rad ima mnogo lica, najčešće je određen nesigurnošću u pogledu dužine zaposlenja, višestrukim poslodavcima i prikrivenim ili dvostrukim radnim odnosima, nedostatkom pristupa sistemu socijalne zaštite i beneficijama koje se

ekstremne temperature, i sl.); *ergonomsko okruženje* - mereno aritmetičkom sredinom 6 iskaza o radnom okruženju (poziciji, naporima, pokretima u okviru radnih zadataka i sl.).

²⁵⁹ Eng. *Latent Class Cluster Analysis*, kod domaćih autora najčešće korišćeni statistički paket SPSS nema mogućnost izrade ove analize, no najpribližnija je faktorskoj analizi, s tim što se u analizu ne uključuju pojedinačne varijable već grupe podataka (klase).

²⁶⁰ Reklo bi se da je upravo ova vrsta portfolio poslova ona koju obavljaju Stendingovi *proficians* (hibridna grupa koja spaja profesionalce i tehničare).

povezuju sa zaposlenjem, niskim novčanim naknadama, kao i značajnim pravnim i praktičnim preprekama u pristupu radničkim sindikatima ili kolektivnom pregovaranju” (ILO, 2012: 27).

U ne-standardne oblike zaposlenja MOR ubraja: 1) privremeno i povremeno zaposlenje (kao što su sezonski rad, rad po projektu ili rad za dnevnicu, a ugovori su na određeno vreme), 2) agencijsko zaposlenje (podrazumeva višestrane radne odnose, gde se radni odnos zasniva posredstvom agencija za (privremeno) zapošljavanje i on postoji između agencije i zaposlenog iako se rad obavlja za firmu korisnicu usluga), 3) prikriveno ili zavisno samozaposlenje (gde ne postoji zasnivanje radnog odnosa ili je ovaj odnos dvosmislen (*ambiguous*), nastaju kada prava i obaveze zainteresovanih strana nisu jasni ili kada postoje zakonski propusti/nedostaci, radnici obavljaju usluge za firmu na osnovu komercijalnog ugovora, ali u pogledu primanja zavise od jednog ili malog broja klijenata i primaju direktna uputstva o tome kako bi posao trebalo da se obavlja), 4) rad po pozivu i zaposlenje sa nepunim radnim vremenom (obično rad kraći od 30-35 sati nedeljno, a ponekad poslodavac nije u obavezi da uopšte odredi broj radnih sati) (ILO, 2015, 2016).

Na konferenciji eksperata 2015. godine MOR je navedena četiri oblika zaposlenja video kao ne-standardne oblike, a ubrzo je dodao i rad od kuće (*working from home*), kao i rad na digitalnim platformama (*digital labour platforms*), te se sada na zvaničnom sajtu MOR nalazi šest oblika ne-standardnog zaposlenja.²⁶¹ Bitno je primetiti da i pored definisanja pojave MOR i dalje nije razvila indikatore za merenje prekarnosti i prekarnog rada.²⁶² Štaviše, MOR pravi razliku između prekarnog rada i ne-standardnog zaposlenja, insistirajući na tome da je dovoljno istraživati ne-standardno zaposlenje, pritom diskreditujući prekarni rad kao koncept.

„Ne-standardno zapošljavanje ponekad se naziva „prekarni rad”, iako postoje značajne razlike između dva opisa. Iako „prekarnost” ima svoje različite definicije, obično se shvata kao rad koji je nisko plaćen, posebno ako je povezan sa zaradom koja je na ili ispod nivoa siromaštva i promenljiva je; nesiguran, što znači da postoji neizvesnost u pogledu kontinuiteta zaposlenja i da je rizik od gubitka posla visok; sa minimalnom kontrolom radnika, tako da radnik, pojedinačno ili kolektivno, nema pravo glasa o njihovim uslovima rada, platama ili tempu rada; i nezaštićen, što znači da rad nije zaštićen zakonom ili kolektivnim ugovorima u pogledu bezbednosti i zdravlja na radu, socijalne zaštite, diskriminacije ili drugih prava koja se obično pružaju radnicima u radnom odnosu. Određujuća karakteristika prekarnosti je da radnik snosi rizike povezane sa poslom, a ne sa privrednikom koji zapošljava radnika. (...) Ne-standardno se odnosi na formu ugovora o radu, dok se prekarnost odnosi na atribut posla” (ILO, 2016: 18, 20).

Vezujući ne-standardno zaposlenje isključivo za vrstu ugovora o radu, a prekarnost za karakteristike radnog mesta, te odvajajući ova dva koncepta, MOR isključuje veliki broj ljudi koji radi u neformalnoj ekonomiji²⁶³, kao i neplaćene pomažuce članove domaćinstva iz kategorije samozaposlenih. Pored toga, statističko beleženje ne-standardnog zaposlenja često ne korespondira sa rezultatima istraživanja koja pokazuju da, čak i kada postoji stabilizacija ne-standardnih oblika zaposlenja, i dalje raste subjektivni doživljaj porasta nesigurnosti. Upravo ovde krije se razlog neminovnosti uvođenja novog pojma, jer je pojam ne-standardnog zaposlenja pokazao ograničenja u svojoj sposobnosti da obuhvati i iskustvo nesigurnosti tržišta rada (v. Cranford, Vosko, Zukewich, 2003).

²⁶¹ <https://www.ilo.org/global/topics/non-standard-employment/lang--en/index.htm>, pristupljeno 10.09.2020.

²⁶² Moguće je samo pronaći dokument (*meeting document*) koji je Džudi Fadž (Judy Fudge), kanadska autorka i profesorka na Univerzitetu u Kentu u Velikoj Britaniji, predstavila na jednom od međunarodnih ekspertskih sastanaka u organizaciji MOR-a 2009. godine u Sidneju. Tom prilikom je govorila o institucionalnim indikatorima za merenje prekarnog rada, a kao dimenzije koje sačinjavaju pojam prekarnog rada navela je: visinu nadnice (*level of wage*), pristup beneficijama (*access to benefits*), nivo kontrole procesa rada (*degree of job control*), regulatorna zaštita (*regulatory protection*) i sigurnost prihoda i zaposlenja (*income and employment security*). Dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@protrav/@travail/documents/meetingdocument/wcms_146096.pdf, pristupljeno 12.12.2018.

²⁶³ MRO ne klasifikuje sve neformalne radne aranžmane zapošljavanja kao ne-standardne.

No, pogledajmo kako MOR meri dostojanstveni rad, koji predstavlja opozit prekarnom radu. Razvijena metodologija je vrlo kompleksna i obuhvata 4 strateška cilja ove organizacije (standardi i osnovna načela i prava na radu; zapošljavanje; socijalna zaštita; socijalni dijalog), čijom se kombinacijom²⁶⁴ dobija 10 dimenzija dostojanstvenog rada: 1) mogućnosti zapošljavanja, 2) adekvatne zarade i produktivan rad, 3) prihvatljivo radno vreme, 4) ravnoteža porodičnog i ličnog života, 5) rad koji treba ukinuti, 6) stabilnost i sigurnost poslova, 7) jednake mogućnosti i tretman zaposlenih, 8) bezbedna radna okolina, 9) socijalna sigurnost i 10) socijalni dijalog. U analizu se pored navedenih dimenzija uključuju i dodatni podaci a koji su vezani za ekonomski i društveni kontekst dostojanstvenog rada u konkretnoj državi. Svaka od navedenih dimenzija meri se pomoću dve vrste indikatora: statističkim indikatorima i indikatorima koji uključuju zakonske okvire. Statistički indikatori omogućavaju praćenje trendova u okviru suštinskih elemenata i oni su podeljeni na glavne pokazatelje, dodatne pokazatelje, one statističke pokazatelje koji su kandidati za buduće uključivanje u merenje dostojanstvenog rada, one koji se odnose na ekonomski i društveni kontekst zemlje. Pri tome, uz pojedine statističke indikatore nalazi se i napomena da se prikazuju i ukupno i prema polu. Kada je reč o indikatorima zakonskih okvira, oni predstavljaju opis relevantnog nacionalnog zakonodavstva, politika i institucija u odnosu na svaku pojedinačnu dimenziju pojma.

Kao što je već navedeno, metodologija je kompleksna i za obim ovog rada nema potrebe svaku dimenziju posebno prikazivati. Dovoljno je navesti jednu dimenziju i indikatore kojima se ona meri, što uglavnom važi i za ostale dimenzije. Primera radi, bezbedna radna okolina se meri putem jednog glavnog i tri dodatna statistička indikatora: glavni je stopa učestalosti fatalnih povreda na radu, dok su dodatni indikatori stopa učestalosti nefatalnih povreda na radu, vreme izgubljeno zbog povreda na radu, broj inspektora rada (na 10.000 zaposlenih). U indikatore zakonskih okvira za konkretnu dimenziju ulazi (visina) naknade za povredu na radu i inspeksijski nadzor u oblasti rada, zdravlja i bezbednosti na radu. Ukoliko je potrebno, kod svakog pojedinačnog indikatora nalazi se napomena da li se posmatra uopšteno, ili prema polu. Najzad, navedenih 10 dimenzija se takoreći ponderišu indikatorima koji mere ekonomski i društveni kontekst. U tu svrhu koristi se osam osnovnih statističkih pokazatelja, kao što su udeo dece koja nisu obuhvaćena školovanjem, procena udela radno aktivnog stanovništva koje je HIV pozitivno, GDP *per capita*, stopa inflacije, odnosno četiri dodatna pokazatelja, kao što je učešće žena u ukupnoj stopi zaposlenosti, prema radnoj aktivnosti i sl. (v. ILO, 2008: 14-17).

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) takođe se bavila merenjem kvaliteta posla, razlikujući tri dimenzije pojma: kvalitet zarade (*earnings quality*), sigurnost na tržištu rada (*labour market security*) i kvalitet radne sredine (*quality of the working environment*). Svaka dimenzija podeljena je na indikatore kojima se meri kvalitet posla na individualnom nivou i na indikatore koji mere karakteristike tržišta rada i socijalnih politika koji utiču na kvalitet posla. Kvalitet zarade meri se preko visine nadnice, uz opterećenje zakonskim okvirima za određivanje minimalne cene rada; sigurnost na tržištu rada dalje se operacionalizuje putem dva indikatora – rizik od nezaposlenosti (procena rizika od nezaposlenosti i dužine nezaposlenosti) i osiguranje od nezaposlenosti (pravo na naknadu za nezaposlene i visina naknade); dok se kvalitet radne sredine meri pomoću dva indikatora – faktori stresa na poslu (vremenski pritisak, zastrašivanje i izloženost faktorima rizika za narušavanje fizičkog zdravlja) odnosno podrška za obavljanje posla (radna autonomija i mogućnosti za učenje, međuljudski odnosi na radnom mestu) (OECD, 2014: 87).

Evropska agencija za poboljšanje životnih i radnih uslova (Eurofound), od početka devedesetih godina minulog veka sprovodi istraživanje o radnim uslovima u Evropi (*European Working Condition Survey*). Od tada je realizovano šest istraživačkih ciklusa, a u poslednjem ciklusu i Srbija

²⁶⁴ Primera radi, mogućnosti zapošljavanja su kombinacija prva dva strateška cilja (standardi i osnovna načela i prava na radu i zapošljavanje), adekvatne zarade i produktivan rad kombinuju prvi i treći cilj (standardi i osnovna načela i prava na radu i socijalna zaštita), socijalni dijalog predstavlja kombinaciju prvog i četvrtog cilja (standardi i osnovna načela i prava na radu i socijalni dijalog) itd.

se našla na spisku zemalja koje su uzele učešće u istraživanju.²⁶⁵ Teme koje ovo istraživanje obuhvata uključuju radni status, dužinu radnog vremena, organizaciju rada, tražene veštine, učenje i obuku, fizičke, zdravstvene i psihosocijalne faktore rizika posla, zdravlje i sigurnost, ravnotežu između poslovnog i privatnog života, radničku participaciju u organizacijama, zarade i finansijsku sigurnost. Od 2014. godine Eurofound ovo istraživanje u kombinaciji sa istraživanjima o evropskim kompanijama (*European Company Survey*) koristi za osnivanje mreže EurWORK, koja objedinjuje ova dva istraživanja, a čiji su članovi iz zemalja članica EU i iz Norveške. U okviru mreže EurWORK prekarni rad je prepoznat kao zaseban savremeni fenomen koji bi trebalo istraživati²⁶⁶. EurWORK (odnosno Eurofound) polazi od Olstornovog trodimenzionalnog modela istraživanja prekarnosti (videti iznad, Olsthoorn, 2014).

Indikator za nesigurno zaposlenje bila bi vrsta ugovora, za odsustvo prava i osiguranja indikator je (ne)mogućnost primanja naknade za nezaposlene, dok bi za ranjivost jedan od indikatora bio postojanje drugih prihoda u domaćinstvu. Već iz do sada datih prikaza pojedinih istraživanja, jasno je da kada govorimo o prekarnom radu ujedno govorimo i o (ne)kvalitetu posla, odnosno o (ne)dostojanstvenom radu. Stoga ne bi trebalo da iznenađuje, a posebno kada je reč o međunarodnim institucijama, da će pre meriti kvalitet posla nego prekarnost, iako je reč o dve strane istoga novčića. Tako se u Evropskom istraživanju o radnim uslovima u Evropi (*European Working Condition Survey* - EWCS) meri pre svega kvalitet posla (job quality). Videli smo kako je grupa istraživača iz Belgije, Holandije i Španije koristila podatke iz ovog istraživanja iz ciklusa iz 2005. godine, a sada će biti predstavljeno dekomponovanje pojma prekarnog rada u šestom istraživačkom ciklusu.

Merenje složene pojave iziskuje najpre merenje pojedinih dimenzija pojave. Stoga se, kada je reč o složenim pojavama, neretko govori i o stvaranju sintetičkih indeksa, koji zapravo predstavljaju završnu fazu testiranja iskustvene evidencije. Na taj način možemo govoriti o sistematičnom opisu i analizi izučavane pojave (Manić, 2013: 13). EWCS je u poslednjem istraživačkom ciklusu kvalitet posla merio preko sedam konstruisanih indeksa: 1) fizičko okruženje, 2) zarade, 3) izgledi i perspektive, 4) intenzitet rada, 5) kvalitet radnog vremena (*working time quality*), 6) socijalno okruženje, 7) veštine i sloboda odlučivanja. Indeksi su konstruisani na osnovu sledećih dimenzija koje ih sačinjavaju i indikatora:

- Zarade: uključuje brojna pitanja o visini nadnice, a najvažnije je ono koje se odnosi na neto mesečnu zaradu²⁶⁷ od glavnog plaćenog posla;
- Fizičko okruženje: pitanja o radnom okruženju i ambijentu. Ovaj indeks broji 13 indikatora odnosno konkretnih pitanja koji se odnose na to da li: radnik oseća vibracije od upotrebe ručnih alata, postoji buka u radnoj prostoriji, kakva je temperatura u prostoriji, da li udišu dim, isparenja, prašinu, paru, da li rukuju ili imaju kontakt sa hemijskim proizvodima ili supstancama, da li udišu duvanski dim od drugih ljudi, da li rukuju ili imaju direktan kontakt sa materijalima koji mogu biti zarazni, da li se nalaze tokom rada u zamornim ili bolnim položajima, da li podižu ili pomeraju ljude ili neki težak teret, da li postoje repetitivni pokreti rukom;
- Veštine i sloboda odlučivanja: kognitivna dimenzija (5 pitanja: samostalno rešavanje nepredviđenih problema, izvođenje kompleksnih zadataka, učenje novih stvari, rad na kompjuterima, pametnim telefonima ili tabletima, mogućnost da se primenjuju sopstvene

²⁶⁵ Započet je i naredni ciklus istraživanja, no zbog pandemije virusa COVID-19 terenski rad je u 2020. godini prekinut, a nastavljen je tokom 2021. godine.

²⁶⁶ Iako ne postoji jedinstveno prihvaćena definicija prekarnog rada u Evropi (pa i šire), Evropski parlament je 2017. godine usvojio Rezoluciju o radnim uslovima i prekarnoj zaposlenosti (*Working conditions and precarious employment*)(više na: [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2221\(INI\)](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2221(INI)), pristupljeno 2.2.2019.)

²⁶⁷ Ukoliko ispitanik nije u mogućnosti da kaže tačan podatak, anketar postavlja pitanje gde bi ispitanik trebalo da odgovori o mesečnoj neto zaradi u određenim rasponima iznosa.

ideje na poslu), opseg mogućnosti donošenja odluka (4 pitanja: mogućnost da se odabere ili promeni redosled radnih zadataka, brzina ili tempo rada, metodi rada, mogućnost izbora saradnika), učešće u organizaciji posla (3 pitanja: konsultacija pre postavljanja radnih ciljeva, uključenost u poboljšavanje organizacije rada ili radnih procesa, uticaj na odluke koje su važne za posao), obuke (pitanja o obukama koje su zaposleni prošli u poslednjih 12 meseci);

- Izgledi i perspektive: radni status (kombinacija radnog ugovora i radnog statusa, da li je u pitanju samozaposleni ili zaposleni), izgledi za napredak u karijeri (pitanje koje se odnosi na to da li posao pruža dobre izgleda za napredovanje u karijeri), sigurnost zaposlenja (samoprocena ispitanika putem pitanja da li ocenjuje da bi mogao da izgubi posao u narednih šest meseci), smanjenje broja zaposlenih (*downsizing*; pitanje da li se broj radnika promenio u protekle tri godine);
- Kvalitet radnog vremena: pitanja o dužini radnog dana (tri pitanja o dužini radnog vremena na dnevnom i nedeljnom nivou i vremenu za odmor između radnih sati), atipičnim radnim vremenima (rad noću, rad vikendom, menjanje smena), radni aranžman (koji se odnosi na radno vreme, pitanja o tome ko određuje aranžman, da li postoji mogućnost pregovaranja i sl.), fleksibilnosti (uzimanje pauze od jednog ili dva sata tokom radnog vremena kako bi završili lične ili porodične obaveze);
- Intenzitet rada: kvantitativni zahtevi (ukupno 4 pitanja: rad veoma velikom brzinom, kratki rokovi, da li radnik ima dovoljno vremena da obavi zadati posao, česte promene u zahtevima), tempo rada i međuzavisnost u radu sa drugim zaposlenima (ukupno 6 pitanja o međuzavisnosti tokom rada i o tome od čega zavisi tempo rada – kolega, direktnih zahteva ljudi kao što su kupci, putnici, učenici, pacijenti i dr, brojčano iskazanih proizvodnih ciljeva ili ciljeva vezanih za učinak, automatske brzine mašine ili kretanja proizvoda, direktne kontrole šefa), emocionalni zahtevi (3 pitanja: komunikacija sa ljutim klijentima, skrivanje osećanja i postojanje situacija koje uznemiruju);
- Socijalno okruženje: neprimereno društveno ponašanje u radnom okruženju (ukupno 7 pitanja, podeljenih prema vremenskom okviru da li su se događala u poslednjem mesecu ili u poslednjih 12 meseci: pitanja o seksualnom uznemiravanju, maltretiranju, zlostavljanju), kvalitet upravljanja (6 pitanja o ponašanju nadređenog prema zaposlenom: poštovanju, nagradi za dobar posao, podsticanje međusobne saradnje zaposlenih, pomaganje da se posao završi, davanje povratnih informacije o radu, podsticanje zaposlenog za usavršavanjem), podrška u radnom okruženju (pružanje podrške od strane kolega i nadređenog) (Eurofound, 2016).

U ovom delu rada posebnu pažnju zaslužuje i istraživanje prekarne zaposlenosti u Evropi čiji je naručilac Evropski parlament (Odbor za radna i socijalna pitanja), a koje je realizovala grupa od trinaest istraživača, koji dolaze iz različitih naučno-istraživačkih institucija (instituti i univerziteti) (v. Broughton et al, 2016). Autori studije su, upoznavajući se sa postojećom literaturom o predmetu svog istraživanja, došli do zaključka da je moguće razlikovati tri pristupa u proučavanju prekarnog rada (*Ibid*: 21-22):

1. Pristup individualnih ugovora. Ovaj pristup prekarlost i prekarni rad definiše pre svega kroz sagledavanje formi radnog ugovora koji pojedinac poseduje. Zapravo, veliki broj istraživanja, posebno onih kod kojih dominira ekonomski pristup izučavanom fenomenu, primenjuje upravo tip radnog ugovora kao osnovni kriterijum za prekarni rad. Nedostatak ovog pristupa je u tome što je kriterijum razgraničenja radnog ugovora koji podrazumeva prekarlost odnosno samo atipičnog radnog ugovora, na koncu, vrlo arbitraran. Postoje razlike između država kada govorimo o tome da li je neki posao atipičan (*atypical*) ili ne-

standardan (*non-standard*), a ono što je još važnije, ovaj pristup uzima u obzir samo jednu (vremensku) od Rodžersove četiri dimenzije prekarnosti.²⁶⁸

2. Pristup individualnog izbora. Ovaj pristup pribegava subjektivnoj proceni pojedinaca, naglašavajući da se neretko radi o izboru pojedinaca i manje ili više dobrovoljnom pristanku radnika na poslove koji su okarakterisani kao prekarni. Nije neophodno previše naglašavati da je veoma upitno šta je i koliko stvar naših nezavisnih izbora, a koliko na njih deluju (nevidljivi) strukturalni činioci. Ipak, prilikom izučavanja prekarnog rada neophodno je uzeti u obzir i subjektivnu dimenziju, posebno kada je u pitanju zadovoljstvo radnim mestom. Uostalom, čak i pristupi koji nisu zasnovani na dominantno subjektivnoj proceni ispitanika, a najčešće je reč o kvantitativnim, anketnim istraživanjima, često zaboravljaju da su podaci do kojih su došli obično zasnovani na samoproceni ispitanika.
3. Pristup kvaliteta posla. Sa ciljem uvođenja hijerarhije u pogledu kvaliteta radnog mesta, Evropska komisija je 2001. godine ustanovila da bi razlikovanje grupa poslova trebalo vršiti na osnovu tri dimenzije: sigurnost zaposlenja, pristup obuci i razvoju karijere i visina nadnice. Ovim pristupom zapravo se prikriva besperspektivni položaj velike većine zaposlenih.

U cilju da prevaziđu nedostatke pojedinačnih pristupa, grupa nacionalno heterogenih istraživača je koristila multidimenzionalan pristup: jednu analitičku osu činio bi radni odnos, a drugu analitičku osu predstavljao bi individualni rizik za prekarnost.²⁶⁹ U okviru prve analitičke ose želeli su da primene neutralni pristup, odnosno nisu pretpostavili da određena vrsta ugovora sa sobom nosi i prekarni položaj, već su analizom obuhvatili sve vrste radnih ugovora (uključujući i standardni, ugovor na neodređeno vreme; *part-time* ugovore; samozaposlene; ugovore na određeno vreme (sa svim svojim varijacijama); volontiranja; rad na „crno” i u sivoj ekonomiji; tzv. *zero hours*²⁷⁰ ugovore). Kada je u pitanju drugi analitički nivo, autori su koristili sledećih šest indikatora: siromaštvo radnika (*in-work poverty*) i niska primanja; socijalno osiguranje; radna prava; stres i zdravlje; razvoj karijere i obuka; nizak nivo kolektivnih prava. Navedeni indikatori prekarnosti mogu biti prisutni u većoj ili manjoj meri u različitim vrstama ugovora i poslova. Ipak, neki imaju veću težinu u pogledu prekarnosti. Siromaštvo i socijalno osiguranje imaju najveću težinu, dok najmanju ima nedostatak mogućnosti za razvoj karijere i za obuke. „Ukrštanjem” dve navedene analitičke ose autori su u okviru svake od osam posmatranih zemalja uočili po tri tipa posla (*type of work*) koji su u većem riziku od prekarnosti od ostalih (v. Broughton et al, 2016: 58-134).

Prikazana istraživanja pokazuju da se u proučavanju prekarnog rada i u nauci i u istraživanjima međunarodnih institucija najređe primenjuje pristup individualnog izbora. Većina predstavljenih istraživanja iza kojih stoje naučno-istraživačke institucije kombinuju prvenstveno pristup individualnih ugovora sa kvalitetom posla. Ipak, reklo bi se da su međunarodne institucije sklonije primeni pristupa kvaliteta posla, uz češću upotrebu pojmova kvaliteta posla i dostojanstvenog posla od prekarnosti i prekarnog rada. Takođe, navedena istraživanja ne samo da pokazuju (u ograničenom okviru nedovoljne teorijsko-sadržinske određenosti pojma) dimenzije i indikatore kojima je moguće operacionalizovati jedan pojam, već vidimo i da prilikom operacionalizacije ovog

²⁶⁸ U literaturi često citirana studija (čiji je naručilac Evropska komisija) iz 2012. godine o prekarnom radu i socijalnim pravima (*Study on Precarious work and social rights*), koristi upravo ovaj pristup. Studija je obuhvatila istraživanje u okviru 12 zemalja (Bugarska, Francuska, Nemačka, Grčka, Irska, Italija, Letonija, Holandija, Poljska, Španija, Švedska i Velika Britanija), i premda su podaci ponderisani i percepcijom nesigurnosti i još nekim elementima prekarnosti (kao što je npr. ekonomska (ne)zavisnost ispitanika), vrsta radnog odnosa je, operacionalizovana kroz vrstu ugovora, predstavljala osnovni kriterijum za prekarni rad. Ova studija je važna jer pruža prikaz lepeze atipičnih/ne-standardnih radnih odnosa, kao što su: privremeni i povremeni poslovi, rad sa nepunim radnim vremenom, samozapošljavanje, agencijski rad, podugovoreni i autorsovani rad (*out-sourced work*), neprijavljeni, neregularni i neformalni rad, sezonski rad, upućivani rad (*posted work*) (McKay et al, 2012).

²⁶⁹ A i jedno i drugo određeno je strukturom privrede i društvenom strukturom.

²⁷⁰ Ugovor prema kojem poslodavac nije u obavezi da obezbedi minimalno radno vreme, odnosno minimalan broj radnih sati, a radnik nije u obavezi da prihvati bilo koji plaćen posao koji mu poslodavac ponudi.

pojma istraživači kombinuju individualne i kolektivne osobine jedne društvene pojave. Tako se mogu uočiti i analitičke kolektivne osobine (recimo, udeo ne-standardnih ugovora o radu), strukturalne (npr. socijalno okruženje), te globalne (primera radi, privredni sektor), ali i individualne: apsolutne (poput sociodemografskih karakteristika ispitanika), relacije (položaj zanimanja u hijerarhiji zanimanja u radnoj organizaciji), uporedne (primera radi, pripadanje pojedinca jednoj od pet grupa poslova čiju su klasifikaciju uspostavili istraživači iz Holandije, Belgije i Španije (Van Aerden et al, 2014)) i kontekstualne individualne (radnik na beskrajnoj traci) (v. Milić, 1996a: 629-632).

Nije zgoreg još jednom naglasiti da istraživanje prekarnog rada pati pre svega od nedovoljne teorijske utemeljenosti, odnosno od odsustva uspostavljanja veze između teorije i empirije. Štaviše, ovakva praksa ima za posledicu čist empirizam koji „ne postavlja pitanje o društvenom smislu pojava, jer taj smisao proizilazi iz celovite teorije o strukturi i razvoju, što njemu nedostaje (...) a bez odgovarajuće teorije, svaka definicija pokazatelja sasvim proizvoljno nameće upotrebu različitih mera” (Bogdanović, 1984: 205, 207). Uvek treba imati na umu (pored već primećene prakse da se pre govori o (ne)dostojanstvenom radu ili (ne)kvalitetu posla nego o prekarnom radu) da međunarodne institucije nastoje da standardizuju prikupljanje podataka da bi se omogućila međunarodna poređenja, ali postavlja se pitanje izbora značajnih pokazatelja za pojedine dimenzije. Još je početkom devedesetih godina prošlog veka Marija Bogdanović upozoravala da se „vodi računa da broj pokazatelja bude što manji (...) izbor se nekada vrši na osnovu teorijskih kriterija a nekada da osnovu mišljenja „stručnjaka”, zasnovanog na dugogodišnjem poznavanju proučavane pojave” (Bogdanović, 1993: 28). Konačno, može se otvoriti i pitanje vrednosnih usmerenja i pobuda istraživanja, stručna kompetentnost ali i ideološko-politički kriterijum za određivanje istraživačkog pitanja i realizaciju istraživanja. Ove kritike svakako treba imati u vidu i kada je reč o Evropskom društvenom istraživanju, na čijoj je bazi autorka zasnovala svoje istraživačke nalaze.

Na osnovu do sada prikazanog teorijskog okvira, očekivano bi bilo da i „spuštanje” na empirijski nivo prati isti teorijski okvir. Tako bi društvena stratifikacija srpskog društva bila izučavana pod lupom konfliktnog marksističkog (klasno relacionog) pristupa, te bi istraživački instrument u sebi sadržao pitanja kojima bi se dobila jasna slika o društvenom položaju ispitanika. Društveni položaj se najčešće operacionalizuje kroz dimenzije materijalnog standarda, obrazovanja i političke moći (v. Manić, 2013). Dimenziju političke moći nismo mogli da merimo jer indikatori za ovu dimenziju društvenog položaja ne postoje u istraživačkom instrumentu (kakvi su, primera radi, članstvo u političkim partijama i samoupravnim i delegatskim telima). Naizgled neverovatno, ali istraživački instrument ne sadrži ni pouzdane indikatore za dimenziju materijalnog položaja. Naime, daleko je od dovoljnog da upitnik sadrži samo pitanja o visini prihoda (pojedince i domaćinstva) i *osnovnom* izvoru prihoda domaćinstva i pojedinca. S obzirom na to da ispitanici čak nemaju ni opciju višestrukog odgovaranja i da se odgovor sužava na glavni izvor prihoda, onemogućeno je videti strukturu prihoda. Preciznije, ne može se videti koji su *sve izvori* prihoda domaćinstva, a da ne govorimo o tome da je nemoguće videti postojanje *povremenih prihoda* (pored redovnih). Međutim, sve i da posedujemo detaljnije podatke o prihodima pojedinaca i domaćinstava, i dalje nemamo podatke o *potrošnji i imovini domaćinstva*.

Međutim, spuštajući se na *nivo konkretnog društva* (srpskog), autorka je prinuđena da koristi drugačija teorijska oruđa. Radi se o tome da je analiza rađena na podacima koji su prikupljeni u druge svrhe a ne za potrebe ovog rada, te da je istraživački instrument određivao i to na koji način će biti operacionalizovana društvena struktura. Sam istraživački instrument primorava da se od sociološkog realizma okrenemo metodološkom individualizmu, od holističkog pristupa ka više individualističkom pristupu. Ipak, individualistička paradigma ne znači poricanje društva kao *sui generis*, niti bi metodološki individualizam trebalo mešati sa ontološkim individualizmom. Metodološki individualizam ne tvrdi eksplicitno da postoje isključivo pojedinci koji su atomizirani članovi društva, već podrazumeva poziciju da „same društvene pojave se u krajnjoj analizi uvek

moraju uzimati u obzir u smislu individualnih akcija” (Goldthorpe, 2015: 32). Veber je zastupao stanovište da bi sociologija kao nauka objašnjenje trebalo da zasniva na razumevanju i to na nivou pojedinca, te da se usredsredi na individualno delanje (v. Veber, 1976a). Drugačije, osnovni epistemološki fokus je na pojedincima i na tome bi trebalo graditi i naučno objašnjenje. Odnos između društvene realnosti i različitih teorijskih koncepata je međuzavisan, a ne proizvoljan. Različiti konceptualni pristupi društvenoj stratifikaciji vrlo često ostaju samo na nivou apstraktnog promišljanja, ali društvena stvarnost nije odvojena od pojedinaca koji sačinjavaju društvo.

Čak i ako je autorka pre sklona prihvatanju holističke perspektive i sociološkog realizma, oni koji su podatke stvorili i klasifikovali (Evropsko društveno istraživanje) uslovili su i primenu stratifikacijske sheme koja je zasnovana na veberijanskom određenju klasa kao različitih društvenih grupacija na tržištu rada, te najbliža Goldtorpovom pristupu društvene slojevitosti (dakle, ne koristi se relacioni pristup u formulisanju društvenih grupacija, već atribucijski). Podsetimo, Goldtorpova klasna shema određuje klase na osnovu tržišne i radne situacije - položaj na tržištu rada i to u okviru posebnih zanimanja, sličnost u pogledu izvora i nivoa prihoda, stepena ekonomske sigurnosti i šansi za ekonomsko napredovanje odnosno prema položaju u sistemu autoriteta i kontrole nad procesom proizvodnje i stepena autonomije u radnim zadacima. Prikazana modifikovana osnova razlikovanja klasa koju je Goldtorp usvojio poslednjih godina, iako pominje ugovore o radu, nije primenjiva u istraživanju čije smo podatke koristili – nemamo uvid u to da li postoje elementi iz vrste ugovora o radu da zaključimo da li postoji osnova za tzv. održavajući odnos između poslodavca i zaposlenih. Sem toga, oba tipa Goldtorpovih klasnih shema su gotovo istovetna. Jedna od osnovnih opravdanih zamerki koja se upućuje ovom sociologu je zanemarivanje krupnih vlasnika, ali s obzirom na to da ista kritika može biti upućena i Evropskom društvenom istraživanju, autorki preostaje jedino da „mirne duše” primeni stratifikacijsku shemu najbližu onoj koju definiše i Goldtorp.

Tako je operacionalizacija klase u ovom radu određena radnim mestom i obrazovanjem ispitanika²⁷¹, čime je dobijena osmoklasna shema: 1) direktori, preduzetnici i menadžeri, 2) stručnjaci, 3) tehničari i saradnici, 4) službenici, 5) uslužni radnici i radnici u trgovini, 6) visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici, 7) niskokvalifikovani radnici i 8) poljoprivredni radnici. Još jednom napominjemo, iako koristimo termin klasa, nije reč o marksističkom već veberijanskom određenju pojma klase. Dakle, *položaj na tržištu rada u okviru posebnih zanimanja odredio je klasne kategorije*. Iako ćemo dalje posebno u okviru svake klase razlikovati one pojedince koji zauzimaju prekarni položaj na tržištu rada (određen nesigurnošću radne pozicije preko vrste ugovora o radu), i dalje je reč o ovako definisanim klasama. Naime, primena ANOVA testa, u cilju dobijanja međugrupnih razlika, pokazuje da statistički značajna razlika među grupama u pogledu nivoa prihoda postoji pre među klasama, nego u tome da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju na tržištu rada.²⁷²

²⁷¹ U osnovi se nalazi Međunarodna standardna klasifikacija zanimanja (ISCO-08), koja se zasniva na konceptima veština i vrste rada koje ispitanik obavlja. U uputstvu za klasifikaciju se navodi da „formalno obrazovanje i zahtevi za obukom su samo jedna komponenta merenja nivoa veština i trebalo bi ih posmatrati samo indikativno. Najznačajnija determinanta nivoa klasifikacije je priroda zadataka koja se obavlja u okviru određenog zanimanja u poređenju sa karakterističnim zadacima za svaki nivo veština. Nije potrebno za osobu da poseduje kvalifikacije na određenom nivou kako bi se njen/njegov posao smestio na određeni ISCO nivo veština” (ILO, 2012a: 14). Poslovi se „klasifikuju prema zanimanju u odnosu na vrstu rada koji se obavlja, a osnovni kriterijumi koji se koriste da bi se definisao sistem glavnih grupa, podgrupa, manjih grupa i jedinica grupa su „nivo veština” i „specijalizacija veština” koji se zahtevaju za kompetentno obavljanje zadataka i dužnosti u okviru zanimanja” (<http://www.monstat.org/userfiles/file/klasifikacije/struktura%20MSKZ%2008.pdf>). Istraživači i istraživačice Instituta za sociološka istraživanja (uključujući i autorku ovog rada) kodirali su pitanja iz upitnika na osnovu kojih je ispitaniku dodeljivan ISCO kod. Osnovna pitanja na osnovu kojih je vršena klasifikacija su: „Kako glasi/je glasio naziv Vašeg osnovnog radnog mesta?”, „Kakvu vrstu rada obavljate/ste obavljali na Vašem osnovnom radnom mestu najveći deo vremena?”, „Koja vrsta obuke ili kvalifikacija je/bila neophodna za to radno mesto?”, s tim što su istraživači i istraživačice uzimali i privredni sektor i obrazovanje kao kontrolna pitanja, koja su služila kao dodatni orijentiri.

²⁷² Ono što je bitno jeste da u okviru svake klase oni koji se nalaze u prekarnom i neprekarnom položaju se ne razlikuju i pripadaju istim statističkim grupama (videti tabelu 4.12). Jedino donekle zbunjuju tehničari, zapravo u celoj analizi ova društvena grupacija ume da se pokaže kao zbunjujuća, ali kod njih treba imati u vidu da je reč o zanimanjima koja

Sama osnovna tema ovog rada nameće i treću perspektivu - podelu na prekarne i neprekarne grupacije u okviru društvenih klasa, gde bi se *slojna dimenzija*, eventualno, mogla posmatrati kao relativno autonomna jedinica društvenog strukturisanja. Primena različitih teorijskih perspektiva odgovara onome što Goldtorp naziva empirijski disciplinovanim konceptualnim pluralizmom, što znači „prihvatanje da, u formiranju koncepta, istraživači zaista igraju aktivnu kognitivnu ulogu, a ne samo da prepoznaju neku inherentnu strukturu stvarnosti koja ih zanima, i da različita istraživačka interesovanja ili teorijske orijentacije stoga mogu dovesti do usvajanja različitih konceptualnih pozicija” (Goldthorpe, 2015: 67). Opravdanje za uvođenje različitih teorijskih perspektiva krije se u nameri da se predmet istraživanja osvetli iz više uglova. Iako bi svaki istraživač trebalo da bude svestan toga da primena određenog teorijskog koncepta na empirijske podatke može rezultirati u jednoj vrsti nalaza, a primena drugog koncepta na istim empirijskim podacima može dovesti do drugačijeg prikaza proučavanog problema (v. zagrebačku i beogradsku varijantu društvene slojevitosti jugoslovenskog društva 80-ih godina prošlog veka u Bogdanović, 1987), to ne znači da je nekritičko pridržavanje za jedno teorijsko oruđe jedini ispravni put u proučavanju društvene stvarnosti. Na koncu, „različiti prikazi tako slede iz različitih konceptualnih i statističkih konstrukcija, a ovi prikazi se mogu uporediti da bi se videlo šta svaki otkriva ili skriva, koliko daleko se mogu prevesti jedan u drugi i, ako su naizgled kontradiktorni rezultati, kako nastaju, te šta bi bilo neophodno za rešenje. Sve se to može smatrati delom normalne naučne prakse i napretka” (Goldthorpe, 2015: 68-69).

Dakle, autorka u okviru društvenih klasa u Srbiji razlikuje pojedince u koji se nalaze u prekarnom i neprekarnom položaju na tržištu rada. Drugačije rečeno, prekarijat u Srbiji se posmatra kao *skup svih pojedinaca koji zauzimaju prekarne položaje u okviru različitih klasa*, a prekarost položaja određena je nesigurnim i neizvesnim položajem na tržištu rada. Prekarost je u ovom radu vezana za (ne)sigurnost posla, što je najvećim delom određeno istraživačkim instrumentom na osnovu kojeg je rađena sekundarna analiza podataka i osobinama empirijske građe koje opravdavaju ovakav postupak. *Prekarijat se ne posmatra kao homogena društvena grupacija, kao klasa ili sloj, već je reč o tome da u okviru svake klase postoje prekarne i neprekarne položaji, gde prekarne položaje klase odlikuje nesigurnost radne pozicije*. Ukoliko se pokaže da oni pojedinci koje zbirno nazivamo prekarijat imaju slične obrasce ponašanja, ideološko-politička usmerenja, te slične životne šanse, onda bismo mogli da kažemo da u Srbiji postoji i zaseban društveni sloj – prekarijat. Rečju, ako svaka klasa ima jedan broj pojedinaca koji su u prekarnom položaju, može se zamisliti osamostaljivanje prekarijata kao posebnog sloja.

Poduzorak na kojem je rađena analiza činili su oni respondenti koji su ili aktivni na tržištu rada ili su to bili u poslednjih godinu dana (kratkoročno nezaposleni i svi ostali trenutno neaktivni koji su u poslednjih godinu dana ostvarivali prihode na tržištu rada). Na ovaj način ostali ispitanici koji su učestvovali u istraživanju (neaktivno stanovništvo, poput domaćica, studenata, penzionera), a koji nisu ostvarivali prihode na tržištu rada u poslednjih godinu dana nisu činili deo analize, dok su u analizu uključeni oni čiji je osnovni status da su neaktivni ali su ostvarivali prihod (poput studenata ili penzionera koji su radili dodatne poslove). Iako se u Srbiji penzioneri mogu posmatrati kao posebna klasna grupacija, odnosno marginalizovana klasa koja doprinosi reprodukciji društvenih odnosa (v. Cvejić, 2013), te s obzirom da je prekarijat određen pre svega položajem na tržištu rada, penzionerima koji su bili aktivni na tržištu rada je dodeljena određena klasna pozicija s obzirom na njihovo obrazovanje i radno mesto. Kada je reč o nezaposlenima, istraživanja prekarijata pokazuju dvostruku praksu: nezaposleni najčešće dele nesigurne i nestabilne životne uslove i prekaran socioekonomski status, te tako postoje istraživači koji ovu grupaciju svrstavaju u prekarijat, ali i oni koji ih isključuju iz analize jer nisu aktivni na tržištu rada. Autorka ovog rada se odlučila za pristup koji u analizu uključuje samo kratkoročno nezaposlene - onima koji su u poslednjih godinu dana

se na tržištu rada veoma različito vrednuju (tako, recimo, u rod tehničara ISCO kodiranje svrstava i kontrolora leta i veterinarskog tehničara).

bili aktivni na tržištu rada dodeljena je klasna pozicija s obzirom na njihovo obrazovanje i radno mesto.

Još jednom, prekarijat je posmatran kao heterogena društvena grupacija koja se sastoji od pojedinaca koji se nalaze u prekarnom položaju u okviru svake klase. Osnovna distinktivna karakteristika na čijoj osnovi je počivalo razlikovanje prekarnog od neprekarnog položaja na tržištu rada jeste vrsta ugovora o radu, odnosno vremenska dimenzija prekarnosti. Naime, iako se prekarno zaposlenje u literaturi definiše kao višedimenzionalni fenomen, istraživanja prekarnosti kao ključni kriterijum najčešće koriste vrstu ugovora o radu ili njegovo odsustvo (v. Duell, 2004). Drugim rečima, ispitanici koji imaju ugovor o radu na neodređeno vreme posmatraju se kao grupacija u neprekarnom položaju u okviru svake klase, dok se oni koji imaju ugovor o radu na određeno vreme ili uopšte nemaju ugovor o radu posmatraju kao grupacija u prekarnom položaju u okviru svake klase. Ukoliko se pokaže da oni pojedinci koje zbirno nazivamo prekarijat, a koji (namerno se ponavljamo) zauzimaju u društvenoj strukturi (onako kako smo je odredili na osnovu raspoložive iskustvene građe) različite klasne pozicije, imaju slične obrasce ponašanja, ideološko-politička usmerenja, te slične životne šanse, onda bismo mogli da kažemo da u Srbiji postoji i zaseban društveni sloj – prekarijat. Odnosno, ako svaka klasa ima jedan broj pojedinaca koji su u prekarnom položaju, može se zamisliti osamostaljšivanje prekarijata kao posebnog sloja.

Najzad, poljoprivrednici su izdvojeni kao posebna klasa, a ispitanici kojima je dodeljena ova pozicija bili su: 1) oni koji su naveli da se bave poljoprivrednim aktivnostima za tržište ili za sebe, aktivni su na tržištu rada, a glavni izvor ličnih prihoda im je poljoprivreda, 2) neaktivni koji navode da im je glavni izvor ličnih prihoda poljoprivreda.²⁷³ Ovu klasu u celosti čine pojedinci koji zauzimaju prekarni položaj na tržištu rada, iz nekoliko razloga: 1) s obzirom da upitnik nije beležio vlasničku strukturu domaćinstava, te da nije bilo moguće rekonstruisati podatak da li je reč o vlasnicima poljoprivrednih zemljišta ili o (sezonskim) radnicima u poljoprivredi, podaci o ličnom prihodu poljoprivrednika pokazuju da je neto zarada ovih ispitanika bila u rasponu od nula do 49.000 dinara, što je visina zarade koja je niža od prosečne neto zarade (52.732 dinara) i prosečne potrošačke korpe u decembru 2018. godine (70.637 dinara); 98% ispitanika je prijavilo neto zaradu nižu i od minimalne potrošačke korpe u decembru 2018. godine (36.568 dinara)²⁷⁴ što pokazuje da nije reč o krupnim poljoprivrednicima; 2) u Srbiji je rizik od prekarnosti najveći u sektoru poljoprivrede gde je 88% samozaposlenih (Bradaš, 2018: 5); 3) prekarni položaj poljoprivrednika očitava se i u posledicama državne politike: država dovodi ili planira da dovodi strane investitore kojima se zemlja daje na višedecenijski zakup, dok se na taj način gase domaća sitna ratarska domaćinstva, ne vodeći računa o ekonomskim i ekološkim posledicama ustupanja zemljišta.²⁷⁵ Na ovom mestu mogla bi biti upućena kritika da ako su poljoprivrednici posebna klasa, svi u prekarnom položaju, onda klasa prekarijata već postoji. Međutim, već iz navedenog se vidi da je ovde reč o užem definisanju poljoprivrednika, tačnije poljoprivrednih radnika – iz upitnika ne možemo da zaključimo da li je reč o vlasnicima poljoprivrednih zemljišta ili o (sezonskim) radnicima u poljoprivredi, a na osnovu visine prihoda pretpostavljamo da su u pitanju poljoprivredni radnici, te bi bilo vrlo smelo čitavu grupaciju okarakterisati kao prekarijat (u smislu zasebnog sloja ili klase), jer znamo da u realnosti ne postoje samo poljoprivredni radnici već i vlasnici poljoprivrednih imanja.

Iako je autorka svesna nedostataka koje tzv. pristup individualnih ugovora nosi sa sobom, istraživački instrument je uslovio ovakvu operacionalizaciju pojma prekarnog rada, baziranoj isključivo na vremenskoj dimenziji prekarnosti. Iako je to nedovoljno, posebno imajući u vidu kontekstualni i pravni okvir Srbije, jer u Srbiji aktuelni Zakon o radu nedovoljno štiti prava radnika,

²⁷³ Posebno pitanje odnosilo se na glavni izvor prihoda domaćinstva. Takođe, s obzirom da za ukupno 7 studenata nismo mogli da rekonstruišemo njihovu radnu aktivnost, oni su izostavljeni iz analize.

²⁷⁴ *Kupovna moć stanovništva, potrošačka korpa decembar 2018. godine*, dostupno na: <https://mtt.gov.rs/download/kupovna.pdf>.

²⁷⁵ Videti Setnografske beleške Četvrtedne sednice Drugog redovnog zasjedanja Narodne skupštine Republike Srbije (01 Broj 06-2/301-18), dostupno na: <http://www.parlament.rs/narodna-skupstina-.872.html>.

čak i onih koji imaju ugovor o radu na neodređeno vreme, autorka drži da se analiza može raditi i samo sa vremenskom dimenzijom prekarnosti, kao ključnim diferencirajućim obeležjem prekarnosti. Naime, pristup individualnih ugovora ne samo da nije neuobičajen, već je i široko primenjivan u istraživanjima prekarnog rada, te u tom pogledu ovaj rad neće predstavljati izuzetak od pravila. Kao dodatni argument za upotrebu vrste ugovora o radu kao demarkacionoj liniji razdvajanja prekarnih i neprekarnih ispitanika, nalazimo i do sada predstavljene istraživačke nalaze, koji su pokazali da radnici koji imaju ugovor na određeno vreme beleže veće stope rizika od siromaštva zaposlenih (Pejin Stokić, Bajec, 2019), kao i da su „radnici na neodređeno vreme koliko-toliko zaštićeni od prekarizacije” (Mihailović, 2019: 91). Pored toga, iako aktuelni Zakon o radu omogućava radnu eksploataciju svih radnika u Srbiji, videli smo da su oni koji imaju nestandardni radni ugovor (na određeno vreme ili ga uopšte nemaju) u pogledu radnih prava u znatno nepovoljnijem položaju od radnika koji imaju ugovor o radu na neodređeno vreme.

Sada ćemo predstaviti način operacionalizacije i ostalih pojmova, s tim što, još jednom, autorka podvlači da je reč o sekundarnoj analizi, odnosno da je istraživački instrument već postojao i da je zbog toga operacionalizacija pojmova bila bitno ograničena. Autorka se, imajući na umu pojmovne okvire prikazane u prvom delu rada, kretala kroz istraživački instrument s ciljem da markira merne instrumente koji bi mogli biti korišćeni kao indikatori ideološko-političke usmerenosti ispitanika. Kao što će se uskoro videti, za neke izabrane indikatore bi se moglo reći da imaju veću, a za neke manju teorijsku adekvatnost.

Ipak, u odbranu, pozvaćemo se još jednom na Mertona, koji upozorava da pritisci za preciznošću i unutrašnjoj i logičkoj koherentnosti teorije „mogu dovesti do reproduktivne aktivnosti, naročito u društvenim naukama. Svaki postupak se može i upotrebiti i zloupotrebiti. Nezrelo insistiranje na preciznosti po svaku cenu može sterilizovati maštovite hipoteze. Ono može dovesti do reformulacije naučnog problema da bi se omogućilo merenje, sa posledicama koje povremeno dovode do toga da kasniji materijali nemaju veze sa početnim problemom. U potrazi za preciznošću mora se voditi računa da se na taj način važni problemi ne izgube iz vida. Slično tome, pritisak za logičkom konzistencijom je povremeno dovodio do cepidlačenja i sterilnog teoretisanja, ukoliko su pretpostavke sadržane u sistemu analize bile toliko udaljene od empirije ili uključivale tako visoke apstrakcije da nisu dozvoljavale empirijsko istraživanje. Ali sigurnost kriterijuma istraživanja nije ugrožena ovakvim zloupotrebama” (Merton, 1998: 206).

S obzirom da je jedan od ciljeva ovog rada procena delatnog potencijala prekarijata, bilo je neophodno istraživački instrument sagledati i iz ovog ugla, te izdvojiti potencijalne indikatore na osnovu kojih bismo mogli zaključivati o delatnom potencijalu. U skladu sa operacionalizacijom pojma prekarijata u veberijanskoj tradiciji, valja se još jednom vratiti na Vebera. Prenosimo izvod iz članka koji je autorka u koautorstvu sa kolegicom Jovanović-Ajzenhamer već objavila: „Veber upozorava da kolektivno (klasno) delanje ne mora uvek imati jednoznačnu konotaciju i istovetni cilj; šta će biti smisao određenog delanja zavisi od mnogo faktora, pre svega od etabliranog vrednosnog i etičkog sistema koji uopšte ne mora obuhvatati poboljšanje klasnog položaja. Ipak, možda će za prekarijat važiti ono što je Veber govorio o proleterijatu: zahvaljujući specifičnom klasom položaju koji podrazumeva brojčanu nadmoć u društvenoj stratifikaciji, prisutnost na jednom mestu (zajednički rad u fabrikama), neprijateljstvo prema kapitalistima itd., radnici neretko delaju kao klasa. Međutim, Veber opet pravi i semantičku i teorijsku ogradu i podseća na to da čak ni proleter ne delaju kolektivno u svojstvu celokupne klase, već to čine samo delovi radništva koji su organizovani u sindikate ili partije (Veber, 1976a: 244). Ukratko, ukoliko klasu karakteriše atomizacija i partikularnost interesa, snažniji uticaj će imati neki drugi vrednosni imperativi poput političkih ili religijskih, dok će klasni ostaci na marginama aksioloških trajektorija” (Marković, Jovanović-Ajzenhamer, 2018: 541-542). Imajući ovo na umu, konačni sud o delatnom potencijalu

biće dat na osnovu (ne)postojanja zajedničke vrednosne orijentacije prekarijata, kao i dimenzija delatnog potencijala prikazanih u tabeli 3.1.²⁷⁶

Tabela 3.1. Dimenzije i indikatori prekarnosti, ideološko-političke orijentacije i delatnog potencijala

Dimenzije pojave	Indikatori
Prekarnost	
Vremenska	Vrsta ugovora o radu Dužina radnog vremena (prema ugovoru o radu, plaćeni i neplaćeni prekovremeni rad)
Organizacijska	Kontrola radnog procesa (organizacija posla tokom radnog vremena, uticaj na politiku radne organizacije, nadgledanje rada drugih zaposlenih) Veličina radne organizacije
Ekonomska	Visina plate/zarade Procena materijalnog položaja domaćinstva Pravednost ličnih prihoda na osnovu zarade
Socijalna	Članstvo u sindikatu
Ideološko-politička orijentacija	
Ideološka i politička usmerenost (1. Ideološko-politička skala levice i desnice; 2. Glasačke preferencije; 3. Stranačka identifikacija)	1. Samopozicioniranje na skali levice i desnice 2. Stranka za koju se glasalo na parlamentarnim izborima 2016. godine 3. Bliska stranka
Radikalna desnica (1. Homofobija; 2. Antiuseljeničko usmerenje; 3. Kolektivni identitet – nacionalna i nadnacionalna emotivna vezanost; 4. Konzervativni nacionalizam)	1. Gej muškarci i lezbejke bi trebalo da budu slobodni da žive svoj život onako kako žele; Ako bi blizak član moje porodice bio gej muškarac ili lezbejka, bilo bi me sramota; Gej i lezbejski parovi bi trebalo da imaju ista prava da usvajaju decu kao i heteroseksualni parovi 2. U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive; U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su različite rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive; U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima iz siromašnijih zemalja izvan Evrope da se dosele ovde i žive; Da li biste rekli da je za ekonomiju Srbije generalno loše ili generalno dobro da se ovde dosele ljudi iz drugih zemalja; Da li biste rekli da ljudi iz drugih država koji dolaze ovde da žive generalno unazađuju ili obogaćuju kulturni život u Srbiji; Da li doseljavanje ljudi iz drugih zemalja čini Srbiju lošijim ili boljim mestom za život 3. U kojoj meri osećate da ste emotivno vezani za Srbiju; A koliko osećate da ste emotivno vezani za Evropu 4. U kojoj meri osećate da ste emotivno vezani za Srbiju; Da li biste rekli da je za ekonomiju Srbije generalno loše ili generalno dobro da se ovde dosele ljudi iz drugih zemalja; Da li biste rekli da ljudi iz drugih država koji dolaze ovde da žive generalno unazađuju ili obogaćuju kulturni život u Srbiji; Da li doseljavanje ljudi iz drugih zemalja čini Srbiju lošijim ili boljim mestom za život
Modernizam	Švarcova skala: motivacijske vrednosti hedonizma, podsticaja i

²⁷⁶ Đurić primećuje da Veber „nigde bliže ne pokazuje koji činioци podstiču, odnosno sputavaju razvijanje klasne svesti i zaoštavanje klasne borbe. On samo primećuje da se najgorčenija borba vodi između onih koji se na tržištu pojavljuju kao neposredni protivnici, mada oni koji stoje iza scene često izvlače mnogo više nezaslužene dobiti” (Đurić, 1964: 143).

	nezavisnosti
Tradicionalizam	Švarcova skala: motivacijske vrednosti tradicije, konformizma i sigurnosti
(Ekonomski) egalitarizam	Švarcova skala: motivacijske vrednosti univerzalnosti i dobronamernosti
(Neo)liberalizam	Švarcova skala: motivacijske vrednosti moći i postignuća
Potencijal za kolektivno delanje	
Politički aktivizam (1. Konvencionalni politički aktivizam; 2. Izborna izlaznost i izborna apatija; 3. Nekonvencionalni politički aktivizam)	1. Kontakt sa političarem, predstavnikom republičkih ili lokalnih vlasti; Angažovanje u političkoj partiji ili aktivističkoj grupi; Nošenje transparenta, zastave ili bedža ili isticanje postera ili nalepnice određene političke kampanje; 2. Izlazak na parlamentarne izbore 2016. godine 3. Potpisivanje peticije; Učestvovanje u legalnim demonstracijama; Bojkot određenih proizvoda; Objavljivanje bilo čega vezanog za politiku na internetu
Politička efikasnost (1. Zainteresovanost za politiku; 2. Politička informisanost; 3. Eksterna i interna politička efikasnost)	1. Koliko ste zainteresovani za politiku 2. U toku tipičnog dana, koliko vremena otprilike provedete gledajući, čitajući ili slušajući vesti o politici i aktuelnim zbivanjima 3. U kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaja na to što radi vlast; A koliko biste rekli da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaj na politiku; U kojoj meri smatrate da ste sposobni da uzmete aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima; A koliko ste uvereni u sopstvenu mogućnost da učestvujete u politici
Politička podrška i legitimitet (1. Poverenje u institucije; 2. Skala političke podrške; 3. Skala političkog legitimiteta)	1. Poverenje u Skupštinu Republike Srbije, pravosuđe, policiju, političare, političke stranke, Evropski parlament, Ujedinjene nacije 2/3. Zadovoljstvo stanjem ekonomije, obrazovanja, zdravstva, načinom rada vlade i funkcionisanja demokratije
Pravda i pravednost (1. Distributivna pravda: pravednost sopstvenog dohotka, pravednost redistribucije bogatstva, odnos prema politici državnog intervencionizma, osnovni principi distributivne pravde – jednakost, pravičnost, princip potreba i princip prava; 2. Pravednost životnih šansi: otvorenost obrazovnog sistema i otvorenost tržišta rada; 3. Proceduralna pravda: tržišni i socijalni mehanizmi društvenog zatvaranja, skala političke proceduralne pravde (pravičnost, nepristrasnost, transparentnost, davanje	1. Da li biste rekli da je Vaša bruto/neto plata nepravedno niska, pravedna ili nepravedno visoka; Da li smatrate da je plata ljudi koji se bave istom vrstom posla kao Vi u Srbiji nepravedno niska, pravedna ili nepravedno visoka; Razmislite o 10% zaposlenih s najvišim/najnižim primanjima u Srbiji i s punim radnim vremenom, koji zarađuju više od 100.000 dinara/manje od 25.000 dinara mesečno. Po Vašem mišljenju, da li su ovi prihodi nepravedno niski, pravedni ili nepravedno visoki; Da li su razlike u bogatstvu u Srbiji nepravedno male, pravedne ili nepravedno velike; Vlada bi trebalo da preduzme mere za smanjenje razlika u nivoima prihoda; Društvo je pravedno kada su prihod i bogatstvo podjednako raspoređeni među svim ljudima; Društvo je pravedno kada marljivi ljudi zarađuju više od ostalih; Društvo je pravedno kada se brine o onima koji su siromašni i ugroženi bez obzira na to koliko oni doprinose društvu; Društvo je pravedno kada ljudi iz porodica sa visokim društvenim statusom uživaju privilegije u društvu 2. U poređenju sa drugim ljudima u Srbiji/svako u Srbiji, imao sam/ima pravednu šansu da stekne/m nivo obrazovanja/dobije/m posao koji sam želeo 3. Koliko uticaja ima svaki od sledećih činilaca na odluku da neka osoba bude ili ne bude primljena na posao u Srbiji: znanja i veštine osobe, iskustvo u struci, da li osoba poznaje nekoga u organizaciji o kojoj se radi, da li je osoba imigrantskog porekla, pol osobe; U kojoj meri smatrate da politički sistem u Srbiji omogućava svakome da dobije pravednu šansu da učestvuje u

<p>glasa);</p> <p>4. Verovanje u pravednost sveta)</p>	<p>politici; U kojoj meri smatrate da vlada Srbije uzima u obzir interese svih građana; U kojoj meri smatrate da su političke odluke u Srbiji transparentne, što znači da svako ima uvid u to kako su donete; U kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaja na to što radi vlast; A koliko biste rekli da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaj na politiku</p> <p>4. Mislim da ljudi uglavnom dobiju ono što zaslužuju; Uveren sam da pravda uvek nadvlada nad nepravdom; Ubeden sam da na duže staze ljudima bude nadomešteno to što su pretrpeli nepravdu”.</p>
--	--

Na ovom mestu neophodno je zadržati se na dimenzijama modernizma/tradicionalizma i (ekonomskog) egalitarizma/(neo)liberalizma i njihovoj operacionalizaciji. Da je autorka mogla sama da konstruiše istraživački instrument, indikatori i iskazi kojima bi se merile ove dimenzije ideološke orijentacije ispitanika svakako bi bili drugačiji. Jedino na šta smo mogli da se oslonimo, te da više indirektno merimo ove dimenzije jeste Švarcova skala vrednosti. Naime, EDI se u svakom ciklusu istraživanja oslanja na Švarcovu teoriju osnovnih vrednosti (*Schwartz Theory of Basic Values*) i koristi skraćenu verziju Švarcovog modela vrednosti, koja se sastoji od 21 iskaza (originalni model ima 54 iskaza). Švarc razlikuje deset motivacijskih tipova vrednosti i precizira dinamičke odnose među njima (što znači da su neke vrednosti kompatibilne međusobno, a neke se sukobljavaju). Teoriju je testirao u 44 društva i došao do zaključka da teorija nudi gotovo univerzalni sistem vrednosti koji pruža osnovu za međunacionalna poređenja, u različitim političkim i istorijskim kontekstima (Schwartz, 1994).

Švarcova teorija osnovnih vrednosti je široko popularna i prihvaćena u empirijskim istraživanjima, da je na ovom mestu nema potrebe detaljno predstavljati (v. Schwartz, 2012). Dovoljno je reći da je predstavljaju deset motivacijskih tipova vrednosti, koji su prikazani u tabeli 3.2. i za koji se vezuju specifične vrednosti, a zajedno formiraju tipove vrednosti viših nivoa (samounapređenje, otvorenost za promene, sopstveno odricanje i zadržavanje tradicionalnih odnosa). Ove četiri vrednosti viših nivoa originalno su prikazane u kružnom modelu, koji su suprotni polovi različitih dimenzija. „Prva dimenzija obuhvata Otvorenost za promjene u koju se ubrajaju vrijednosni tipovi: Nezavisnost i Poticaj, nasuprot Zadržavanju tradicionalnih odnosa, u koje se ubrajaju Sigurnost, Konformizam i Tradicija. Ova dimenzija odražava konflikt koji se javlja između naglašavanja slobode vlastitih misli, djela i želje za promjenama, s jedne strane, te submisivnog samoograničavanja, zadržavanja tradicije i očuvanja stabilnosti, s druge strane. Druga dimenzija obuhvata vrijednosti Sopstvenog odricanja (Univerzalnost i Dobronamjernost) nasuprot vrijednostima Vlastitog unapređenja (Postignuće i Moć) i održava konflikt, koji se javlja između prihvatanja drugih kao jednakih i brige za njihovu dobrobit, s jedne strane te težnje za ostvarivanjem vlastitog uspjeha i dominacije nad drugima, s druge strane. Jedini tip vrijednosti koji sadrži elemente koji se mogu pronaći u obje dimenzije, a istovremeno je povezan s Otvorenošću za promjene i Samounapređenjem je motivacijski tip Hedonizam. Švarc je postulirao da jedino ovako podijeljeni tipovi vrijednosti, na konflikt i kompatibilnost, omogućuju proučavanje strukture sistema vrijednosti kao cjeline. Nadalje, na ovaj način moguće je preciznije objasniti odnos između vrijednosti i ponašanja pojedinca” (Selimović, 2014: 41).

Tabela 3.2. Tipovi vrednosti, motivacijski ciljevi, specifične vrednosti koje ih predstavljaju, tipovi vrednosti viših nivoa, operacionalizacija

Tip vrednosti i motivacijski cilj	Specifične vrednosti	Tipovi vrednosti viših nivoa	Operacionalizacija kroz iskaze ²⁷⁷
MOC: Društveni status i prestiž, kontrola i dominacija nad pojedincima i materijalnim dobrima	društvena moć, bogatstvo, društveni ugled, autoritet, očuvanje slike o sebi i društvu	Samounapređenje	1. Važno mu je da bude bogat. Želi da ima mnogo novca i poseduje skupe stvari 2. Važno mu je da uživa poštovanje drugih. Želi da ljudi rade ono što im kaže
POSTIGNUĆE: Ostvarivanje ličnog uspeha iskazivanjem kompetencije u skladu sa društvenim standardima	samopoštovanje, ambicioznost, uticajnost, sposobnost, inteligencija, uspešnost		1. Važno mu je da pokaže svoje sposobnosti. Želi da se ljudi dive onome što radi 2. Važno mu je da bude veoma uspešan. Nada se da će ljudi ceniti njegova postignuća
HEDONIZAM: Ugođaj ili zadovoljenje vlastitih telesnih želja	zadovoljstvo, uživanje u životu	(sadrži elemente koji se pronalaze i u Samounapređenju i u Otvorenosti za promene)	1. Važno mu je da se dobro provodi. Voli da ugađa sebi 2. Koristi svaku priliku da se zabavi. Važno mu je da radi stvari koje mu pričinjavaju zadovoljstvo
PODSTICAJ: Uzbudenje, novost, izazov u životu	uzbudljiv život, raznovrstan život, odvažnost	Otvorenost za promene	1. Voli uzbuđenja i uvek traga za nekim novim stvarima koje bi radio. Misli da je važno raditi mnogo različitih stvari u životu 2. Traga za avanturama i voli da rizikuje. Želi da ima uzbudljiv život
NEZAVISNOST: Sloboda misli i dela, kreativnost, istraživanje novog	sloboda, kreativnost, privatni život, samostalnost, odabir vlastitih ciljeva, znatiželja		1. Važno mu je da smišlja nove ideje i da bude kreativan. Voli da stvari radi na svoj, originalan način 2. Važno mu je da samostalno donosi odluke o onome što radi. Voli da bude slobodan i nezavisan od drugih
UNIVERZALNOST: Razumevanje, poštovanje, prihvatanje i zaštita dobrobiti svih ljudi i prirode	jednakost, unutrašnji sklad, mir u svetu, jedinstvo sa prirodom, mudrost, svet lepog, društvena pravda, tolerancija, očuvanje prirode	Sopstveno odricanje	1. Misli da je važno da svaka osoba na svetu bude jednako tretirana. Veruje da svako treba da ima jednake mogućnosti u životu 2. Važno mu je da sasluša ljude koji su različiti od njega. Čak i kada se ne slaže sa njima, ipak želi da ih razume 3. Čvrsto veruje da ljudi treba da brinu o prirodi. Briga o životnoj sredini mu je važna
DOBRONAMERNOST:	duhovni život,		1. Veoma mu je važno da pomaže

²⁷⁷ Iskazi su čitani ispitanicima u skladu sa polom ispitanika. Skala je šestostepena, gde je vrednost 1 da je osoba veoma nalik ispitaniku, a 6 da uopšte nije nalik ispitaniku. Za potrebe rada, obrnut je redosled skale, pa je 1 predstavljalo neslaganje sa iskazom, a 6 potpuno slaganje.

Očuvanje i unapređivanje dobrobiti ljudi sa kojima je pojedinac u čestom ličnom kontaktu	smisao u životu, zrela ljubav, iskreno prijateljstvo, odanost, iskrenost, uslužnost, odgovornost, spremnost na opraštanje		ljudima oko sebe. Želi da brine o njihovoj dobrobiti 2. Važno mu je da bude odan svojim prijateljima. Želi da se posveti ljudima koji su mu bliski
TRADICIJA: Poštovanje, prihvatanje i održavanje običaja i ideja tradicionalne kulture ili religije kojoj pojedinac pripada	poštovanje tradicije, umerenost, poniznost, prihvatanje vlastitog života, pobožnost	Zadržavanje tradicionalnih odnosa	1. Važno mu je da bude nenametljiv i skroman. Trudi se da ne skreće pažnju na sebe 2. Tradicija mu je važna. Trudi se da sledi verske običaje ili običaje svoje porodice
KONFORMIZAM: Suzdržavanje od akcija, namera i sklonosti koje bi mogle uznemiriti ili povrediti druge osobe i narušiti društvena očekivanja i norme	pristojnost, samodisciplina, poštovanje roditelja i starijih, poslušnost		1. Veruje da ljudi treba da rade ono što im se kaže. Misli da ljudi treba stalno da poštuju pravila, čak i kada ih niko ne gleda 2. Važno mu je da se uvek ponaša ispravno. Želi da izbegne da uradi bilo šta što bi drugi ljudi smatrali pogrešnim
SIGURNOST: Sklad, stabilnost i sigurnost unutar društva, međuljudskih odnosa ili samog pojedinca	osećaj pripadnosti, društveni poredak, nacionalna sigurnost, uzvratanje usluga, porodična sigurnost, zdravlje, čistoća		1. Važno mu je da živi u bezbednom okruženju. Izbegava sve što bi moglo da ugrozi njegovu bezbednost 2. Važno mu je da vlast garantuje njegovu bezbednost od svih pretnji. Želi da država bude snažna kako bi mogla da brani svoje građane

Tabela preuzeta: Selimović, 2014: 38-39 i dopunjena od strane autorke

Ono što je nama bitno, jeste da su istraživači model vrednosti koristili i za ispitivanje bazičnih vrednosti pojedinaca u odnosu na njihovu ideološko-političku orijentaciju (Piarco, Schwartz, Eldad, 2011; Aspelund, Lindeman, Verkasalo, 2013). Zapravo, istraživači su pokazali da u evropskim liberalnim državama vrednosti pre određuju političku orijentaciju ispitanika, nego što je to socioekonomski položaj ispitanika. Sa individualizacijom politike i post-materijalističkim usmerenjima, vrednosti su zamenile klasne i druge grupne interese kao osnovne prediktore političkih orijentacija. Primera radi, na italijanskim nacionalnim izborima 2001. godine vrednosti su objašnjavale veći udeo varijanse u glasanju nego što su to mogle sociodemografske promenljive, a istraživači su polazili od toga da pojedinci imaju tendenciju da glasaju za stranke ili koalicije stranaka za koje smatraju da mogu da promovišu ili zaštite njihove lične vrednosti. Različite političke vrednosti utemeljene su u motivacionoj strukturi, a upravo struktura kompatibilnih i suprotstavljenih ličnih motivacijskih vrednosti strukturise i odnose između vrednosti u polju politike (Schwartz, Caprara, Vecchione, 2010). Štaviše, Švarc je pokazao da je njegova cirkularna struktura osnovnih vrednosti u potpunosti kompatibilna sa različitim ideološko-političkim dimenzijama: Inglehartovim dimenzijama materijalizma i post-materijalizma kojima odgovaraju vrednosti moći i sigurnosti odnosno vrednosti univerzalnosti i nezavisnosti, Rokičevim (Milton Rokeach) dimenzijama jednakosti i slobode odgovaraju univerzalizam i nezavisnost, klasičnom liberalizmu koji promoviše negovanje individualnih sloboda i građanskih prava odgovara dimenzija višeg tipa vrednosti koja se naziva otvorenost za promene (na suprotnom polu nalazi se konzervativizam), a ekonomskom egalitarizmu koji promoviše ulogu države u uspostavljanju

jednakosti preraspodelom resursa odgovara dimenzija višeg tipa vrednosti sopstvenog odricanja (*self-transcendence*) (na suprotnom polu je samounapređenje (*self-enhancement*) (Schwartz, 1994: 37-40).

Pretpostavka da će iskazi kojima se meri moć i postignuće, odnosno iskazi kojima se meri univerzalnost i dobronamernost biti zajedno grupisani, u faktorskoj analizi pokazala se ispravnom (tabela 3.4). Naime, faktorskom analizom su se izdvojile dve komponente čija je vrednost faktorskog opterećenja veća od jedan. S obzirom da iskaze kojima se mere dimenzije samounapređenja i sopstvenog odricanja u okviru Švarcove teorije univerzalnih sadržaja i strukture vrednosti možemo posmatrati i kroz perspektivu ekonomije i uloge države u raspodeli resursa, odlučili smo se da motivacijsku vrednost hedonizma (koja kao što je rečeno, može da sadrži elemente koji se pronalaze i u dimenziji samounapređenja i u otvorenosti za promene u Švarcovom modelu) posmatramo pre kroz ideološke dimenzije modernizam i tradicionalizam, nego kroz dimenzije kojima smo želeli da (indirektno) utvrdimo odnos prema ekonomiji.²⁷⁸ Takođe, u analizu nismo uključili iskaz kojim je merena motivacijska vrednost univerzalnosti, a koji se odnosi na očuvanje životne sredine, jer smo želeli da dimenzije koje se izdvoje prilikom faktorske analize kao glavnu komponentu u iskazima imaju (in)direktan odnos prema ekonomiji. Ukupna objašnjenost varijanse primenom faktorske analize iznosi 52% (prva komponenta objašnjava 30,2%, a druga 21,8% varijanse) a Katelov kriterijum ili kriterijum dijagrama prevoja (grafikon 3.1) pokazuje lom dijagrama na spoju druge i treće komponente, jer objašnjavaju najveći deo varijanse, ali i blagi lom na spoju treće i četvrte komponente. Stoga smo uradili i paralelnu analizu, koja je potvrdila samo dve komponente čije karakteristične vrednosti premašuju odgovarajuće vrednosti praga dobijene pomoću dovoljno velike matrice slučajnih brojeva (8 promenljivih x 917 ispitanika) – tabela 3.3.

Grafikon 3.1. Kriterijum dijagrama prevoja

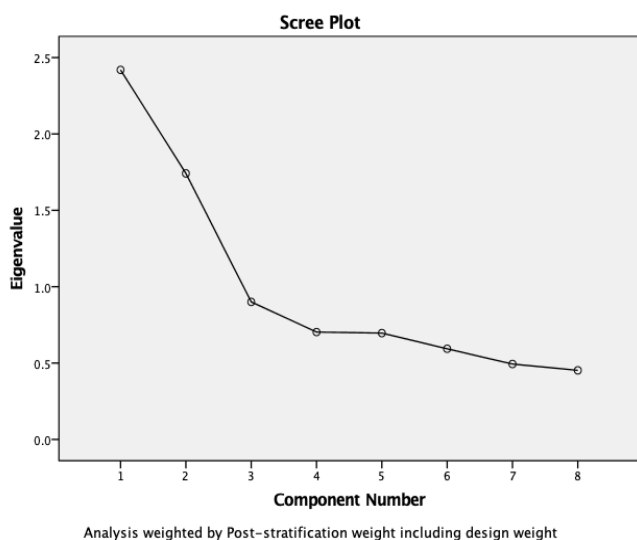

Tabela 3.3. Poređenje karakterističnih vrednosti dobijenih u PCA i vrednosti praga dobijenih paralelnom analizom

Redni broj komponente	Stvarna karakteristična vrednost iz PCA	Vrednost dobijena paralelnom analizom	Odluka
1	2,419	1,1436	Prihvatiti
2	1,741	1,0885	Prihvatiti
3	0,900	1,0475	Odbaciti
4	0,703	1,0135	Odbaciti

²⁷⁸ Iskazi kojim je meren hedonizam su glasili „Važno mu je da se dobro provodi. Voli da ugađa sebi” i „Koristi svaku priliku da se zabavi. Važno mu je da radi stvari koje mu prčinjavaju zadovoljstvo”, dok je kao jedan od iskaza motivacijske vrednosti univerzalnosti glasio „Čvrsto veruje da ljudi treba da brinu o prirodi. Briga o životnoj sredini mu je važna”.

S obzirom na to da su iskazi koji su dali velike težine prvoj komponenti merili motivacijske vrednosti univerzalnosti i dobronamernosti, ovu komponentu smo nazvali (ekonomski) egalitarizam, a drugu (iskazi su merili motivacijske vrednosti moći i postignuća) (neo)liberalizam.

Tabela 3.4. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti – (ekonomski) egalitarizam i (neo)liberalizam

Rotirana komponentna matrica		
Iskazi ...	Komponente	
	(Ekonomski) egalitarizam	(Neo)liberalizam
Važno mu je da bude bogat. Želi da ima mnogo novca i da poseduje skupe stvari		.643
Važno mu je da uživa poštovanje drugih. Želi da ljudi rade ono što im kaže		.679
Važno mu je da pokaže svoje sposobnosti. Želi da se ljudi dive onome što radi		.758
Važno mu je da bude veoma uspešan. Nada se da će ljudi ceniti njegova postignuća		.773
Misli da je važno da svaka osoba na svetu bude jednako tretirana. Veruje da svako treba da ima jednake mogućnosti u životu	.595	
Važno mu je da sasluša ljude koji su različiti od njega. Čak i kada se ne slaže sa njima, ipak želi da ih razume	.720	
Veoma mu je važno da pomaže ljudima oko sebe. Želi da brine o njihovoj dobrobiti	.764	
Važno mu je da bude odan svojim prijateljima. Želi da se posveti ljudima koji su mu bliski	.693	
KMO .721; Značajnost .000; Ukupno % 52,010		
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Karakteristične vrednosti faktora 2,419 i 1,741		

Kada su u pitanju dimenzije modernizma i tradicionalizma, za koje smo pretpostavili da će se u faktorskoj analizi izdvojiti, faktorska analiza izdvojila je dve komponente čija je vrednost faktorskih opterećenja veća od jedan (tabela 3.5). Zajedno ova dva faktora objašnjavaju 42,9% varijanse (prvi faktor 24,3%, drugi 18,6%). S obzirom na to da su iskazi koji su dali velike težine prvoj komponenti merili motivacijske vrednosti hedonizma, podsticaja i nezavisnosti, ovu komponentu smo nazvali modernizam, a drugu (iskazi su merili motivacijske vrednosti tradicije, konformizma i sigurnosti) tradicionalizam. Valja primetiti i da, zapravo, iskazi kojima smo merili modernizam mogu biti označeni i kao vrednosti individualizma, no s obzirom na to da individualističke vrednosti ruku pod ruku idu sa modernizmom, zadržaćemo naziv modernizam.

Tabela 3.5. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti – modernizam i tradicionalizam

Rotirana komponentna matrica		
Iskazi ...	Komponente	
	Modernizam	Tradicionalizam
Važno mu je da se dobro provodi. Voli da ugađa sebi	.784	
Koristi svaku priliku da se zabavi. Važno mu je da radi stvari koje mu pričinjavaju zadovoljstvo	.764	
Voli iznenađenja i uvek traga za novim stvarima koje bi radio. Misli da je važno raditi mnogo različitih stvari u životu	.587	
Traga za avanturama i voli da rizikuje. Želi da ima uzbudljiv život	.742	
Važno mu je da smišlja nove ideje i bude kreativan. Voli da stvari radi na svoj, originalan način	.492	
Važno mu je da samostalno donosi odluke o onome što radi. Voli da bude slobodan i nezavisan od drugih	.593	
Važno mu je da bude nenametljiv i skroman. Trudi se da ne skreće pažnju na sebe		.665
Tradicija mu je važna. Trudi se da sledi verske običaje ili običaje svoje porodice		.544
Veruje da ljudi treba da rade ono što im se kaže. Misli da ljudi treba stalno da poštuju pravila, čak i kada ih niko ne gleda		.480
Važno mu je da se uvek ponaša ispravno. Želi da izbegne da uradi bilo šta što bi drugi ljudi smatrali pogrešnim		.624
Važno mu je da živi u bezbednom okruženju. Izbegava sve što bi moglo da ugrozi njegovu bezbednost		.722
Važno mu je da vlast garantuje njegovu bezbednost od svih pretnji. Želi da država bude snažna kako bi mogla da brani svoje građane		.571
KMO .773; Značajnost .000; Ukupno % 42,962		
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Karakteristične vrednosti faktora 2,918 i 2,237		

4. REZULTATI ANALIZE

4.1. Opis uzorka, dimenzije i prediktori prekarnosti

Pre nego što pređemo na analizu ideološko-političke usmerenosti prekarijata u Srbiji, neophodno je prikazati osnovne karakteristike poduzorka na kojem je rađena analiza. Kao što je već rečeno, operacionalizacija klase određena je radnim mestom i obrazovanjem ispitanika, čime je dobijena osmoklasna shema: 1) direktori, preduzetnici i menadžeri, 2) stručnjaci, 3) tehničari i saradnici, 4) službenici, 5) uslužni radnici i radnici u trgovini, 6) visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici, 7) niskokvalifikovani radnici i 8) poljoprivrednici. Poduzorak radno aktivnog stanovništva brojao je ukupno 965 respondenata. U tabeli 4.1. moguće je videti klasnu strukturu radno aktivnog stanovništva. Na samom početku analize bitno je uvesti još jednu napomenu. Već je rečeno da Zakon o radu razlikuje radni odnos i angažovanje radnika van radnog odnosa, te da su *zaposleni* oni koji su u radnom odnosu, a oni koji su angažovani van radnog odnosa (privremeni i povremeni poslovi, ugovor o delu, ugovor o dopunskom radu i ugovor o stručnom osposobljavanju i usavršavanju) sumarno se nazivaju *radnicima*. S obzirom na to da iz pitanja koje je ispitanicima postavljeno ne možemo da zaključimo da li je reč o radnom odnosu ili angažovanju radnika van radnog odnosa (neko ko ima ugovor o PPP rekao je da ima ugovor o radu na određeno vreme), korišćemo termine zaposleni i radnici kao sinonime.

Tabela 4.1. Klasna struktura radno aktivnog stanovništva u Srbiji 2018. godina

Klasa	Broj ispitanika	Udeo (%)
Direktori, preduzetnici i menadžeri	49	5,0
Stručnjaci	111	11,5
Tehničari i saradnici	102	10,6
Službenici	84	8,7
Uslužni radnici i radnici u trgovini	165	17,1
VKV i KV radnici	238	24,7
NKV radnici	130	13,5
Poljoprivrednici	86	8,9
Ukupno	965	100

Ponovićemo: prekarijat se posmatra kao heterogena društvena grupacija koju čine ispitanici koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada, a koji inače pripadaju različitim klasama. Osnovno distinktivno obeležje na čijoj osnovi je počivalo razlikovanje prekarnog od neprekarnog položaja na tržištu rada jeste vrsta ugovora o radu, odnosno vremenska dimenzija prekarnosti. Najpre treba primetiti da se čak 44,5% ispitanika nalazi u prekarnom položaju, odnosno da preko dve petine radno aktivnih poseduje ugovor o radu koji ispitanike stavlja u prekarni položaj na tržištu rada. Posmatrano prema klasama, među višim klasama je veći udeo pojedinaca u neprekarnom položaju, dok među pripadnicima najnižih klasnih pozicija (NKV radnici i poljoprivrednici) dominiraju oni u prekarnom položaju na tržištu rada. Naravno, treba podsetiti da smo iz već objašnjenih razloga sve poljoprivrednike posmatrali kao prekarne, a s obzirom na to da su dosadašnja istraživanja već pokazala da se nižekvalifikovani radnici nalaze u većem riziku od prekarnosti, ne iznenađuje ni podatak da je više prekarnih nego neprekarnih pripadnika NKV radnika.

Tabela 4.2. Prekarni i neprekarni ispitanici, udeo u ukupnoj društvenoj strukturi zaposlenih

Klasa	Neprekarni položaj		Prekarni položaj	
	Broj	Udeo (%)	Broj	Udeo (%)
Direktori, preduzetnici i menadžeri	40	4,1	9	0,9
Stručnjaci	65	6,7	46	4,8
Tehničari i saradnici	80	8,2	22	2,3
Službenici	57	5,9	27	2,8
Uslužni radnici i radnici u trgovini	92	9,5	73	7,7
VKV i KV radnici	147	15,2	91	9,4
NKV radnici	56	5,8	74	7,7
Poljoprivrednici	/	/	86	8,9
Ukupno	537	55,5	428	44,5

Posmatrano prema polu, među pripadnicima prekarijata je 54,7% muškaraca i 45,3% žena, a neprekarijat u poduzorku čini 56,2% muškaraca i 43,8% žena. Dalje, među prekarijatom 13,8% respondenata reklo je da pripada nacionalnoj manjini, dok je među ne-prekarijatom 7,9% pripadnika nacionalne manjine. Među prekarnim respondentima je 34,1% mladih ispitanika koji imaju do 30 godina, dok je ove starosne kohorte među neprekarnim 11,4%. Gotovo svaki treći ispitanik ima između 30 i 44 godine (prekarni: 32,7%, neprekarni: 33,8%), a onih koji imaju između 45 i 60 godina je 44,1% (neprekarni) odnosno 24,6% (prekarni). Najstarijih ispitanika, koji imaju preko 60 godina je više među neprekarnim nego među prekarnim ispitanicima (7,3% naspram 5,8%). Bez obzira na to da li imaju prekarni ili neprekarni položaj, većina ispitanika je religiozna (prekarni: 82,7%, neprekarni 84,2%). S obzirom na to da smo sve poljoprivrednike posmatrali kao prekarne, ne čudi što je među prekarijatom najviše onih koji žive u seoskim naseljima (42,4%), njih 26,3% živi u velikom gradu, 16,1% u predgrađu, a 15,2% u malom gradskom naselju. Najzad, među ispitanicima koji zauzimaju prekarnu poziciju na tržištu, svaki peti ispitanik je sa završenom višom ili visokom školom (20,5%, nasuprot 28,5% među neprekarnim pojedincima), 61,2% ima završenu srednju školu (64,9% među neprekarnim), a 18,4% je samo sa osnovnom školom ili bez osnovne škole (dok je 6,5% ovih ispitanika među neprekarnim).

Bilo bi idealno kada bismo mogli da konstruišemo skalu prekarnosti, koja bi bila sačinjena na osnovu četiri dimenzije prekarnosti (Rodžersov koncept vremenske, ekonomske, socijalne i organizacijske dimenzije prekarnosti), no istraživački instrument nam ovo onemogućava. Ipak, u upitniku su postojala pitanja koja bismo svakako mogli posmatrati kao indikatore pojedinih dimenzija prekarnosti (ali nedovoljnog broja i različitog tipa da bismo za sve kreirali skalu). Organizacijska dimenzija prekarnosti se odnosi na kolektivnu i individualnu kontrolu radnika nad radnim procesom, radnim vremenom, tempom rada, kao i na zdravstveni i sigurnosni aspekt rada. Istraživački instrument koji smo imali na raspolaganju nudio je indikatore samo za kontrolu radnika nad radnim procesom. Naime, organizacijska dimenzija prekarnosti posmatrana je kroz pitanja koja se odnose na mogućnost radnika da odlučuju o tome kako je njihov posao tokom radnog vremena organizovan, odnosno kroz mogućnost da radnici utiču na odluke u pogledu politike vezane za aktivnosti organizacije. Ispitanici su odgovarali na desetostepenu kontinuiranu skalu, gde je niža vrednost na skali označavala manje mogućnosti, a sa porastom vrednosti na skali rasla je i mogućnost uticaja na organizaciju posla odnosno politike za aktivnosti radne organizacije.

Analiza je pokazala da prosečni odgovori na organizacijsku dimenziju prekarnosti imaju statističku značajnost u odnosu na to da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju na tržištu rada (tabela 4.3). T test nezavisnih uzoraka pokazuje da postoji značajna razlika između prekarnih i neprekarnih ispitanika i njihovog prosečnog odgovora na pitanjima koja mere organizacijsku dimenziju prekarnosti. Naime, ispitanici u prekarnom položaju beleže veći nivo organizacijske prekarnosti kako u pogledu mogućnosti odlučivanja o organizaciji posla na dnevnom nivou (prekarni: $M=4,10$, $SD=3,922$, neprekarni: $M=5,11$, $SD=3,895$; $t(919)=-3,875$, $p=0,000$), tako i u

pogledu mogućnosti uticaja na političke odluke o aktivnostima u radnoj organizaciji (prekarni: $M=2,35$, $SD= 3,283$, neprekarni: $M=3,37$, $SD=3,718$; $t(913)= -4,426$, $p=0,000$). Ovaj nalaz je značajan i očekivan, ali mora se primetiti da veličina uticaja nezavisne promenljive na zavisnu nije velika - razlika u tome da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju objašnjava 1,6% varijanse (kod prvog pitanja) tj. 2% varijanse odgovora na drugo pitanje (eta kvadrat=0,016 odnosno eta kvadrat=0,02). Takođe, bez obzira što smo pokazali da su prekarni pojedinci u nepovoljnijem položaju i u pogledu organizacijske dimenzije prekarnosti, mora se primetiti da ni neprekarni generalno ne beleže visoke vrednosti na dve skale. Nešto bolji položaj respondenti generalno imaju kada je reč o mogućnosti da odlučuju o organizaciji sopstvenog posla u toku radnog vremena (prosečan odgovor na desetostepenoj skali iznosi 4,69) nego da utiču na politiku radne organizacije (prosečan odgovor je vrlo nizak i iznosi samo 2,94).

Tabela 4.3. Prosečni odgovori za dimenziju organizacijske prekarnosti prema prekarnosti ispitanika na tržištu rada

		Prosečan odgovor na desetostepenoj skali	Značajnost
Koliko Vam rukovodioci na poslu omogućuju da odlučujete o tome kako je Vaš posao tokom radnog dana organizovan?	Prekarni	4,10	0,000
	Neprekarni	5,11	
Koliko Vam rukovodioci na poslu omogućuju da utičete na odluke u pogledu politike vezane za aktivnosti organizacije?	Prekarni	2,35	0,000
	Neprekarni	3,37	

Jednofaktorska analiza pokazuje da postoje statistički značajne razlike između klasa kada je reč o organizaciji posla tokom radnog vremena (Welch=11,297, $p=0,000$, Brown-Forsythe=8,286, $p=0,000$). Tukey post hoc test je klase prekarnih i neprekarnih respondenata podelio u četiri grupe gde vidimo da prekarni uslužni radnici ($M=2,85$), kao i niskokvalifikovani radnici (kako prekarni $M=3,18$ tako i neprekarni $M=3,20$) najmanje utiču na organizaciju posla tokom svog radnog dana, dok direktori i menadžeri (prekarni $M=6,99$, neprekarni $M=8,21$) najviše imaju uticaj na organizaciju radnog dana (tabela 4.4). Ovakav nalaz je očekivan, posebno kada pogledamo i ostale klase - pored direktora i menadžera, najviše prosečne vrednosti daju stručnjaci i tehničari (neprekarni), dok se ostali kreću oko srednjih vrednosti. Poljoprivrednici se takođe kreću oko niskih ili srednjih vrednosti, što je i razumljivo s obzirom na prirodu svog posla koja je neretko uslovljena vremenskim uslovima, godišnjim dobom i sl.

Tabela 4. Rezultati višestrukog poređenja organizacijske dimenzije prekarnosti – organizacija posla tokom radnog dana

Tukey HSDa,b					
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarnosti	N	Subset for alpha = 0.05			
		1	2	3	4
Uslužni radnici (i trgovina)_prekarni	73	2,85			
NKV_prekarni	74	3,18			
NKV_neprekarni	55	3,20			
Tehničari_prekarni	19	4,02	4,02		
KV_prekarni	90	4,19	4,19	4,19	
Službenici_prekarni	27	4,27	4,27	4,27	
Uslužni radnici (i trgovina)_neprekarni	91	4,38	4,38	4,38	
KV_neprekarni	146	4,43	4,43	4,43	

Službenici_neprekarni	56	4,58	4,58	4,58	
Poljoprivrednici	49	5,32	5,32	5,32	
Stručnjaci_prekarni	45	5,48	5,48	5,48	5,48
Tehničari_neprekarni	78		6,34	6,34	6,34
Stručnjaci_neprekarni	64		6,39	6,39	6,39
Direktori i menadžeri_prekarni	9			6,99	6,99
Direktori i menadžeri_neprekarni	39				8,21
Sig.		,121	,248	,066	,083

Kada je u pitanju sledeći indikator organizacijske dimenzije prekarnosti - mogućnost uticaja na politiku radne organizacije (tabela 4.5) - postoji međugrupna razlika među klasama (Welch=16,888, p=0,000, Brown-Forsythe=13,581, p=0,000) i očekivano, nekvalifikovani radnici imaju najmanje uticaja na internu politiku svojih radnih organizacija (M=0,94 za prekarne odnosno M=1,72 za prekarne nekvalifikovane radnike), dok se na drugoj strani nalaze direktori i menadžeri (M=7,75 za prekarne odnosno M=6,31 za neprekarne unutar najviše klase). Pored nekvalifikovanih radnika, nizak uticaj na politiku radne organizacije imaju i prekarni uslužni radnici i kvalifikovani radnici, dok neprekarni stručnjaci imaju veći uticaj na politiku radne organizacije.

Tabela 4.5. Rezultati višestrukog poređenja organizacijske dimenzije prekarnosti – uticaj na politiku radne organizacije

Tukey HSDa,b							
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarnosti	N	Subset for alpha = 0.05					
		1	2	3	4	5	6
NKV_prekarni	71	0,94					
NKV_neprekarni	54	1,72	1,72				
Uslužni radnici (i trgovina)_prekarni	71	1,88	1,88				
KV_prekarni	90	1,90	1,90				
Tehničari_prekarni	19	2,15	2,15	2,15			
Službenici_prekarni	27	2,40	2,40	2,40	2,40		
KV_neprekarni	146	2,44	2,44	2,44	2,44		
Stručnjaci_prekarni	43	2,57	2,57	2,57	2,57		
Službenici_neprekarni	56	2,81	2,81	2,81	2,81		
Uslužni radnici (i trgovina)_neprekarni	89	3,14	3,14	3,14	3,14		
Tehničari_neprekarni	79		3,77	3,77	3,77		
Stručnjaci_neprekarni	64			4,57	4,57	4,57	
Poljoprivrednici	51				4,90	4,90	
Direktori i menadžeri_prekarni	9					6,31	
Direktori i menadžeri_neprekarni	39					7,75	
Sig.		,167	,275	,076	,055	,562	,833

Kao dodatni indikator organizacijske dimenzije prekarnosti jeste i to da li ispitanik ima odgovornost da nadgleda rad drugih zaposlenih. Rezultati potvrđuju teorijsku pretpostavku da prekarni pojedinci nemaju odgovornost za nadgledanje rada ostalih zaposlenih – Hi-kvadrat test je pokazao postojanje veze između prekarnog položaja i odgovornosti za nadgledanje rada ostalih zaposlenih ($\chi^2(1, n=932)=50,37, p=0,000, \Phi=0,235$) (tabela 4.6). Tako odgovornost nadgledanja rada drugih ima 36% neprekarnih ispitanika naspram 14,9% onih koji su u prekarnom položaju. Među respondentima koji su u prekarnom položaju, a imaju odgovornost nadgledanja tuđeg rada, najviše je KV radnika (28,3% i to su sledeća zanimanja: grubi radovi u građevinarstvu, alatničari, stolari, monter, vozači automobila, taksija i kombija, brodska posada), stručnjaka (23%: stručnjaci u poljoprivredi, ribarstvu i šumarstvu, inženjeri u industriji i proizvodnji, doktori opšte prakse, administrativni stručnjaci, pravni stručnjaci), uslužnih radnika (12,2%: barmeni, prodavci u radnjama, čuvari bezbednosti), poljoprivrednici (11,8%, sitni poljoprivrednici) i službenika (10,2%: konsultanti i službenici u turističkim agencijama, službenici za davanje informacija klijentima, službenici u statistici, finansijama, osiguranju).

Ovde svakako treba imati na umu da je reč o ukupno 59 ispitanika, odnosno da je KV radnika 17, stručnjaka 14, a svih ostalih ispod 10, što bitno ograničava bilo kakvu generalizaciju, te se pre može govoriti o kvazi-statističkom zaključivanju. Takođe, najveći broj onih koji kontrolišu rad ostalih zaposlenih, nadgleda zapravo mali broj zaposlenih: 13% nadgleda rad samo jednog zaposlenog, 20,2% rad dva zaposlena, 24,4% rad tri zaposlena, 12,1% rad pet zaposlenih, 11,3% nadgleda rad od šest do deset zaposlenih, 12,8% je zaduženo za rad između jedanaest i dvadeset radnika, a 6% je odgovorno za rad preko dvadeset uposlenika. Samozaposleni i radnici u porodičnim firmama zaduženi su za rad isključivo do pet zaposlenih, što znači da je reč o malim preduzetničkim firmama. Međutim, iako ispitanici koji su u neprekarnom položaju u proseku nadgledaju gotovo duplo više zaposlenih nego što to čine prekarni (15,6, a prekarni u proseku nadgledaju rad 7,75 zaposlenih), ne postoji statistički značajna razlika u ovom pogledu ($t(235)=1,513, p=0,132$).

Tabela 4.6. Odgovornost prema nadgledanju rada drugih zaposlenih prema prekarnom položaju na tržištu rada, u %

	Ima odgovornost	Nema odgovornost
Neprekarni	36	64
Prekarni	14,9	85,1

Kada je u pitanju veličina firme u kojoj ispitanici rade, postoji statistički značajna razlika između prekarnih i neprekarnih ispitanika, sa jedne strane, i veličine firme, sa druge strane (Kramerov $V=0,287, p=0,000$). Većina ispitanika u prekarnom položaju radi u malim preduzećima koja broje do 10 zaposlenih (48,3% što je skoro polovina ovih radnika), a sa povećanjem veličine firme (iskazanim kroz broj zaposlenih) opada i broj prekarnih ispitanika. Sa druge strane, iako i neprekarnih respondenata najviše ima u malim firmama, oni su ravnomernije „raspoređeni” s obzirom na veličinu firme u kojoj rade (tabela 4.7).

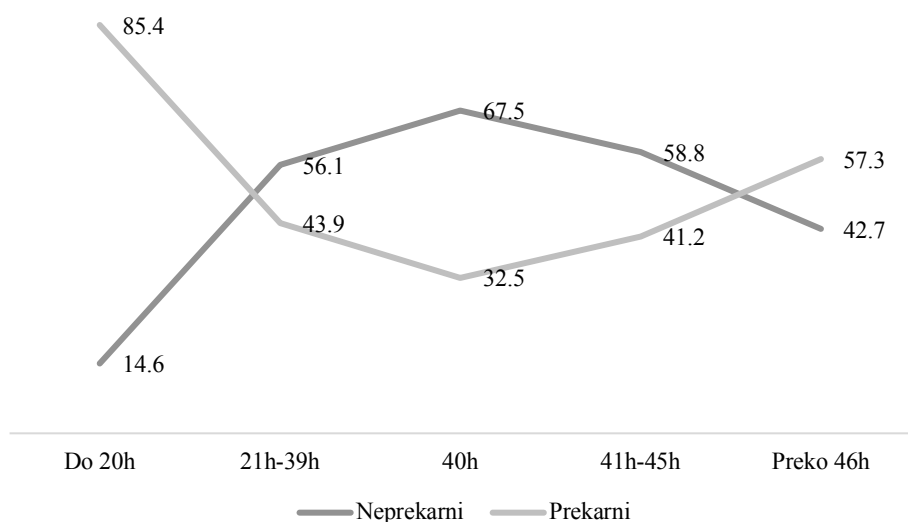
Tabela 4.7. Veličina radne organizacije prema prekarnom položaju na tržištu rada, u %

	Manje od 10 zaposlenih	10 do 24	25 do 99	100 do 499	500 i više
Neprekarni	25,9	16,9	20,5	20,3	16,3
Prekarni	48,3	22,1	13,5	9,4	6,8

Iako na raspolaganju nismo imali indikator kojim bismo, kao deo organizacijske dimenzije prekarnosti, ispitali kontrolu nad radnim vremenom i tempom rada, ipak smo imali podatke o dužini ugovorenog i prosečnog radnog vremena ispitanika. U prvom delu rada bilo je dosta reči o tome na koji način skraćeno ili produženo radno vreme determiniše i prekarni položaj na tržištu rada.

Skraćeno radno vreme ima ukupno 8,6% respondenata, od čega 4,3% ispitanika radi marginalno skraćeno radno vreme (*marginal part-time working*, do 20h nedeljno). Većina, odnosno 53,5% ima osmočasovno radno vreme, još 3,6% radi između 41 i 45h nedeljno, a čak 34,4% ima dugo radno vreme (preko 45h nedeljno).²⁷⁹ Drugim rečima, u našem poduzorku većina ispitanika ima standardno radno vreme, a među nestandardnim radnim vremenom dominira produženo radno vreme. Postoji slaba statistički značajna veza između prekarnosti i dužine radnog vremena koje je definisano ugovorom o radu (pisanim ili usmenim) (Kramerov $V=0,289$, $p=0,000$). Na grafikonu 4.1. možemo uočiti razliku između prekarnih i neprekarnih respondenata i dužine radnog vremena koje zvanično imaju. Oblici krivulja jasno upućuju na zaključak da prekarijat, u odnosu na pojedince koji nisu u prekarnom položaju, pre radi skraćeno ili dugo radno vreme (bez obzira što se i kod jednih i kod drugih standardno radno vreme javlja kao najfrekventniji odgovor). Među onima koji rade marginalno skraćeno vreme najviše su zastupljeni prekarni ispitanici, kao i kod dugog radnog vremena koji broji preko 45h nedeljno. Međutim, T test pokazuje da ipak ne postoji statistički značajna razlika u prosečnom radnom vremenu prekarnih i neprekarnih (prekarni $M=40,46$, neprekarni $M=41,82$; $t=1,175$, $p=0,087$).

Grafikon 4.1. Dužina radnog vremena prema ugovoru o radu (pisanom ili usmenom) i prekarni/neprekarni ispitanici, u %

Kada je reč o dužini radnog vremena prema vrsti ugovora o radu, jednofaktorska analiza pokazuje da postoje statistički značajne razlike između klasa (Welch=3,180, $p=0,000$, Brown-Forsythe=3,209, $p=0,000$). Tukey post hoc test je klase prekarnih i neprekarnih podelio u četiri grupacije gde se prekarni tehničari izdvajaju od ostalih klasa (u proseku zvanično rade $M=34,5$ časova nedeljno), dok prekarni direktor i menadžer zvanično radi u proseku $M=50,15$ časova nedeljno. Poljoprivrednici, koji u proseku rade 44,91h nedeljno, ne razlikuju se od prekarnih menadžera i direktora, ali ni od KV radnika koji rade puno radno vreme (oko 42h nedeljno). Ipak, bitno je primetiti da, iako se prekarni tehničari i direktori/menadžeri izdvajaju, njih i ima najmanje u poduzorku (20 odnosno 6).

²⁷⁹ Iz analize su izuzeti oni ispitanici koji su rekli da rade 168h nedeljno (24h dnevno). Isto pravilo primenjeno je i kod pitanja o realnom broju radnih sati (ne samo po ugovoru ili dogovoru, nego računajući i plaćen/neplaćen prekovremeni rad). Intervali su određeni prema sledećim kriterijima: s obzirom na to da je rad do 20h nedeljno tzv. marginalno skraćeno radno vreme, a da je standardna norma osmočasovno radno vreme (40h nedeljno), između se nalazi „obično” skraćeno radno vreme, a standardno radno vreme je ostavljeno posebno kako bi se video udeo ispitanika koji imaju standardni radni ugovor. Takođe, u istraživanjima se kao dugo radno vreme računa rad od preko 45h nedeljno, tako da je ostavljena zasebna kategorija između 41 i 45h nedeljno, koja može biti fleksibilna i još uvek tumačena u okvirima standardnog radnog vremena.

Na grafikonu 4.2. primećujemo da ugovoreno radno vreme i ono koje respondenti zaista rade (prekovremeni rad) odstupaju jedno od drugog. Grubo posmatrano, smanjuje se udeo onih koji zaista rade samo standardno radno vreme (sa 53,5% na 31,9%) dok raste udeo onih koji rade duže od 40h nedeljno (od 41 do 45h sa 3,6% na 8,5% a preko 46h sa 34,4% na 48,7%). Najveći broj ispitanika zaista radi onoliko koliko je i zvanično dogovoreno sa poslodavcem (Tabela 4.8), a najveće odstupanje je među onima koji imaju zvaničan radni ugovor na 40h (Gamma=0,800, p=0,000). Među njima, 8,8% radi malo više od ugovorom definisanog radnog vremena (41-45h), a čak 30,3% radi dugo radno vreme (grafikon 4.2). Ispitanici koje se nalaze u prekarnom položaju rade više tzv. dugo radno vreme (preko 45h) od neprekarnih (51,8% naspram 46,1%), kao i skraćeno radno vreme (do 20h radi 9,8% onih u prekarnom položaju naspram 3,5% onih u neprekarnom odnosno od 21h do 39h radi 6% naspram 3,3%, respektivno) (Kramerov V=0,187, p=0,000). Nema statistički značajne razlike između prekarnih i neprekarnih u pogledu njihovog prosečnog nedeljnog radnog vremena koje uključuje i plaćeni i neplaćeni prekovremeni rad (neprekarni M=44,41, prekarni M=43,78, t=612,6, p=0,527).

Grafikon 4.2. Nedeljni radni broj sati određen ugovorom (usmenim ili pismenim) i radni broj sati uključujući i plaćeni i neplaćeni prekovremeni rad, u %

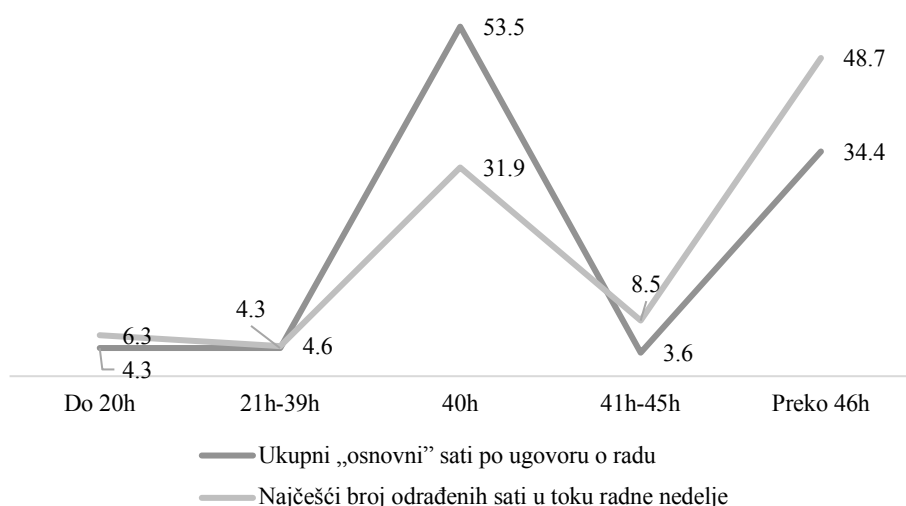

Tabela 4.8. Radni sati u ugovoru o radu, prema realnom broju radnih sati u toku radne nedelje, u %

Broj radnih sati po „osnovnom“ ugovoru	Najčešći broj radnih sati u toku radne nedelje (bez obzira na „osnovni“ ugovor)					
	Do 20h	21-39h	40h	41-45h	Preko 46h	Ukupno
Do 20h	80,0	2,5	2,5	0,0	15,0	100
21-39h	0,0	82,1	17,9	0,0	0,0	100
40h	2,9	,4	57,7	8,8	30,3	100
41-45h	0,0	0,0	0,0	85,3	14,7	100
Preko 46h	3,8	2,2	1,6	1,6	90,9	100
Ukupno	6,3	4,6	32,1	8,4	48,7	100

Slično kao i u slučaju „osnovnih“ ugovorenih radnih sati, jednofaktorska analiza je podelila ispitanike prema klasnom položaju (Welch=3,624, p=0,000, Brown-Forsythe=3,795, p=0,000) gde se prekarni tehničari izdvajaju od ostalih klasa (u proseku rade M=36,39 časova nedeljno), dok direktori i menadžeri koji nemaju ugovor o radu ili imaju ugovor na određeno vreme rade u proseku čak M=55,12 časova nedeljno. Poljoprivrednici u proseku rade 50,13h nedeljno, a ne razlikuju se od

prekarnih menadžera i direktora, ali ni od NKV prekarnih radnika koji rade skoro puno radno vreme (M=39,52) (videti tabelu 4.9). Ipak, bitno je primetiti i da se prekarni tehničari i direktori/menadžeri izdvajaju ali ih i ima najmanje (20 odnosno 6).

Tabela 4.9. Rezultati višestrukog poređenja dužine radnog vremena prema ugovoru o radu (pisanom li usmenom)

Tukey HSDa,b				
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarnosti	N	Subset for alpha = 0.05		
		1	2	3
Tehničari_prekarni	20	36,39		
NKV_prekarni	69	39,52	39,52	
Stručnjaci_neprekarni	46	40,49	40,49	
Uslužni radnici (i trgovina)_prekarni	64	41,23	41,23	
Stručnjaci_prekarni	43	41,78	41,78	
Službenici_neprekarni	47	42,14	42,14	
Uslužni radnici (i trgovina)_neprekarni	85	43,45	43,45	
NKV_NP	49	43,58	43,58	
Direktori i menažeri_neprekarni	34	44,70	44,70	44,70
Tehničari_neprekarni	76	46,15	46,15	46,15
KV_neprekarni	131	46,46	46,46	46,46
Službenici_prekarni	25	47,24	47,24	47,24
KV_prekarni	71		47,55	47,55
Poljoprivrednici	41		50,13	50,13
Direktori i menadžeri_prekarni	6			55,12
Sig.		,054	,067	,081

Socijalna dimenzija prekarnosti podrazumeva nivo zaštite kroz sindikalno predstavništvo ili pravnu zaštitu, te pristup socijalnim, ekonomskim i radnim pravima. Indirektno možemo zaključiti, imajući na umu prethodno iznetu analizu normativnog okvira koji reguliše radne odnose, da ispitanici koji poseduju ugovor na određeno vreme ili ne poseduju ugovor o radu uopšte, nemaju zadovoljavajući pristup navedenim pravima, što u našem poduzorku vredi za 44,5% radno aktivnih respondenata. Ukoliko pogledamo sindikalno članstvo ispitanika, među prekarnim ispitanicima čak 90,8% nije član sindikata, što ne iznenađuje, s obzirom na vrstu radnog ugovora. Međutim, visokog udela članstva u sindikatima nema ni među neprekarnim respondentima – 59,8% kaže da nije član sindikata, još 14,8% je bilo ranije član nekog sindikata, a aktivno članstvo beleži svaki četvrti radnik (25,4%).

Najzad, u pogledu ekonomske dimenzije prekarnosti možemo zaključivati na osnovu visine nadnice. Bruto i neto lični prihod mogu se meriti direktno, tako što se ispitanici najpre pitaju o izvoru prihoda i njegovoj veličini. Ukoliko ispitanici nisu voljni da kažu ili ne mogu da navedu tačan iznos svog prihoda, ponudeno je da daju odgovor koristeći dohodne rangove. Osnovni izvor ličnih prihoda ispitanika su zarade ili plate (73,9%), za svakog desetog ispitanika osnovni lični izvor prihoda predstavlja prihod od poljoprivrede (10,3%), penzija je osnovni prihod za 4,2% ispitanika, osnovni lični prihod od samozaposlenja ostvaruje 1,5% respondenata, a 7,2% trenutno ne ostvaruje lični prihod (to su zapravo kratkoročno nezaposleni koji su u poslednjih godinu dana imali neko zaposlenje).

Odgovori na pitanje o osnovnom prihodu domaćinstva ne razlikuju se značajno od izvora ličnih prihoda – zarada od plate je na prvom mestu domaćinstva (75,6%), za 9,6% domaćinstava je to prihod od poljoprivrede, za 8,8% prihod od penzije. Nažalost, pitanje koje se odnosilo na prihode domaćinstva suženo je na odabir *osnovnog* prihoda domaćinstva. Na taj način, onemogućeno je precizno dobijanje slike o materijalnom položaju domaćinstva, kao i to da uporedimo osnovni izvor ličnih prihoda sa svim drugim izvorima prihoda u domaćinstvu, te da analiziramo da li je lični izvor prihoda koji je ispitanik naveo ujedno i jedan od glavnih izvora prihoda domaćinstva. Drugim rečima, ako je neko rekao da mu je lični izvor prihoda zarada ili plata, kao i da je to osnovni izvor prihoda domaćinstva, ne znamo čiji izvor prihoda je glavni u domaćinstvu, kao što ne znamo ni to koji još izvori prihoda u domaćinstvu postoje.

U pogledu percepcije prihoda domaćinstva, skoro svaki peti ispitanik (19,3%) kaže da domaćinstvo živi dobro od sadašnjih prihoda, 57,2% kaže da se snalazi sa sadašnjim prihodima domaćinstva, 7,8% teško izdržava sa sadašnjim prihodima, a za 5,7% važi odgovor da veoma teško izdržavaju sa sadašnjim prihodima domaćinstva. Postoji slaba statistički značajna veza između prekarnosti ispitanika i procene prihoda domaćinstva (Kramerov $V=0,167$, $p=0,000$). Naime, neprekarni respondenti su više zastupljeni u odgovorima onih koji kažu da domaćinstvo dobro živi od prihoda, među onima koji kažu da se snalaze sa sadašnjim prihodima, pa i među onima koji teško izdržavaju sa prihodima (tabela 4.10). Međutim, među onim respondentima koji veoma teško izdržavaju sa prihodima domaćinstva značajno je više prekarnih nego neprekarnih (76,4% naspram 23,6%).

Tabela 4.10. Procena materijalnog položaja domaćinstva prema prekarnom položaju na tržištu rada, u %

	Neprekarni	Prekarni
Dobro živimo od sadašnjih prihoda	59,2	40,8
Snalazimo se sa sadašnjim prihodima	58,5	41,5
Teško izdržavamo sa sadašnjim prihodima	51,8	48,2
Veoma teško izdržavamo sa sadašnjim prihodima	23,6	76,4

Pre nego što prikazemo podatke o ličnim zaradama, bitno je primetiti da je samo 46,1% ispitanika uopšte odgovorilo na pitanje o bruto iznosu svoje zarade, odnosno da je 59,2% uopšte odgovorilo na pitanje o neto iznosu svoje zarade. Kada tome dodamo da je još 99 ispitanika govorilo o visini svoje bruto zarade u ponuđenim rangovima (oni koji nisu mogli ili želeli da navedu precizan iznos postavljeno je isto pitanje sa mogućnošću da izaberu jednu od ponuđenih rangovnih kategorija), odnosno da je 72 odgovorilo koliko im iznosi neto zarada u ponuđenim rangovima, dobijamo zbirno da je ukupno samo 56,3% respondenata odgovorilo na pitanje o bruto zaradama, odnosno da je 66,6% navelo svoju neto zaradu. T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati prosečne bruto i neto zarade onih u prekarnom i neprekarnom položaju. Levenov test je potvrdio homogenost varijanse i postoji značajna statistička razlika između prekarnih i neprekarnih (tabela 4.11). Naime, prosečna bruto zarada neprekarnih iznosi 57.049 dinara, a ispitanika u prekarnom položaju 40.761 dinar (neprekarni $M=57,049$, $SD=24279,96$; prekarni $M=40,761$, $SD=23501,438$), $t(443)= 7,004$, $p=0,000$. Prosečna neto zarada neprekarnih iznosi 41.085 dinara, a prekarnih 31.529 dinar (neprekarni $M=41,085$, $SD=1755,237$; prekarni $M=31,529$, $SD=17485,435$), $t(569)= 6,281$, $p=0,000$.²⁸⁰ Veličina razlike između srednjih vrednosti obeležja po grupama (prosečna razlika za bruto platu 16287,7 dinara, 95% CI: 11717,4 do 2087,9; prosečna razlika za neto platu 9555,79 dinara, 95% CI: 6567,5 do 12544,3) je eta kvadrat=0,09 za bruto odnosno eta kvadrat=0,06 za neto platu, što je veličina umerenog uticaja. Drugim rečima, razlika u prekarnom ili neprekarnom

²⁸⁰ Prema zvaničnim podacima RZS, prosečna bruto zarada u Srbiji u decembru 2018. godine iznosila je 72.167 dinara, prosečna neto zarada bila je 52.372 dinara, a medijalna neto zarada je iznosila 39.623 dinara (odnosno 50% zaposlenih je ostvarilo zaradu do ovog iznosa) (RZS, 2019). Podaci za modalnu zaradu nisu dostupni.

položaju objašnjava 9% varijanse prosečne bruto zarade odnosno 6% varijanse prosečne neto zarade.

Tabela 4.11. Prosečna bruto i neto zarada (RSD) prema prekarnosti ispitanika na tržištu rada

		Prosečan odgovor na desetostepenoj skali	Značajnost
Bruto zarada	Prekarni	40,761	0,000
	Neprekarni	57,049	
Neto zarada	Prekarni	31.529	0,000
	Neprekarni	41,085	

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je i uticaj klasnog položaja ispitanika na neto primanja ispitanika (tabela 4.12). Tukey post hoc test je klase prekarnih i neprekarnih ispitanika podelio u pet grupa (Welch=14,633, p=0,000, Brown-Forsythe=17,654, p=0,000). Može se приметiti da se jasno izdvajaju poljoprivrednici koji se razlikuju od svih ostalih klasa i čija je prosečna vrednost neto zarade najniža (M=13521,22). U drugoj grupi posebno su se izdvojili prekarni niskokvalifikovani radnici (M=28257,87) i uslužni radnici (M=29669,11). Najviše prosečne neto zarade imaju ispitanici koji beleže neprekarni položaj a pripadaju klasi stručnjaka (M=55784,48) i direktora (M=59415,04). Oni se u prosečnim neto primanjima statistički ne razlikuju od direktora i menadžera koji su u prekarnom položaju, odnosno ne razlikuju se ni od neprekarnih tehničara (a svi oni se statistički značajno razlikuju od ostalih klasa). U svakom slučaju, čak i ako se vrlo jasno izdvajaju samo poljoprivrednici i neprekarni stručnjaci, direktori i menadžeri, može se videti redosled prema kojem pripadnicima različitih klasa u skladu sa neprekarnošću raste neto vrednost plate. U ovom redosledu odskaču prekarni službenici koji su prijavili svoju neto zaradu i koji imaju nisku prosečnu vrednost neto zarade, ali njih je malo (14 ispitanika).

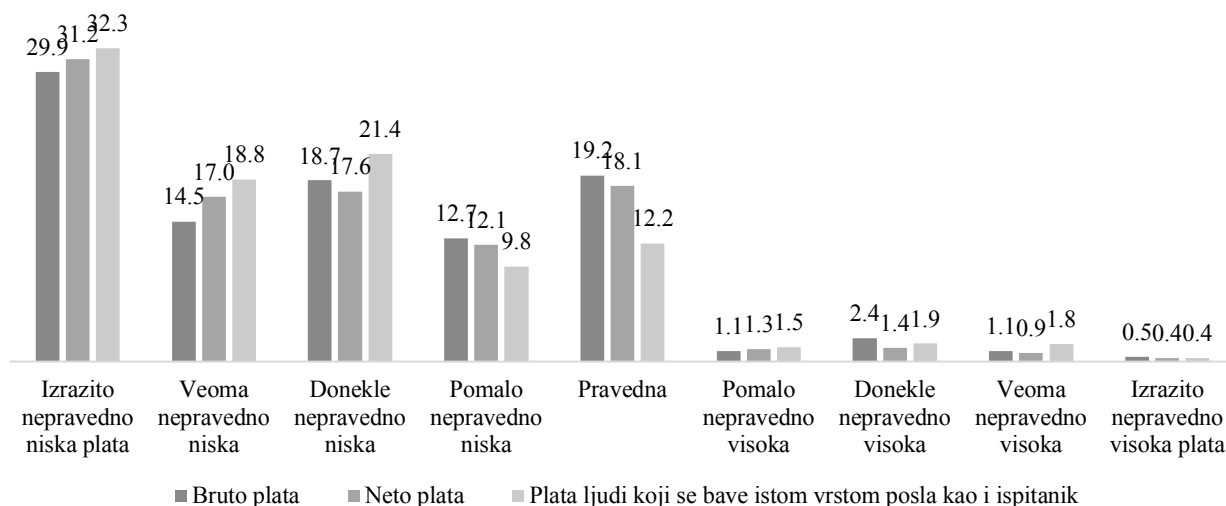
Tabela 4.12. Rezultati višestrukog poređenja prosečnih neto zarada

Tukey HSDa,b						
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarnosti	N	Subset for alpha = 0.05				
		1	2	3	4	5
Poljoprivrednici	36	13521,22				
NKV_prekarni	28		28275,87			
Uslužni radnici (i trgovina) prekarni	39		29669,11			
Službenici_prekarni	14		32103,92	32103,92		
NKV_neprekarni	43		33371,64	33371,64		
Uslužni radnici_neprekarni	65		33699,90	33699,90		
KV_neprekarni	105		37748,69	37748,69		
Tehničari_prekarni	13		38541,31	38541,31	38541,31	
KV_prekarni	44		39275,58	39275,58	39275,58	
Službenici_neprekarni	37		39284,26	39284,26	39284,26	
Stručnjaci_prekarni	23		39738,37	39738,37	39738,37	
Tehničari_neprekarni	44			45077,16	45077,16	45077,16
Direktori i menadžeri_prekarni	8				52314,83	52314,83
Stručnjaci_neprekarni	37					55784,48
Direktori i menadžeri_neprekarni	27					59415,04
Sig.		1,000	,297	,129	,076	,051

Budući da je to istraživački instrument omogućavao, posebno je bilo zanimljivo pogledati kako ispitanici ocenjuju pravednost ličnih prihoda. Pravednost ličnih prihoda merena je sledećim pokazateljima – ispitanici su ocenjivali pravednost svoje bruto i neto plate na skali gde je najniža vrednost predstavljala izrazito niska primanja, središnja vrednost pravedna, a najviša vrednost izrazito visoka primanja.

Ocenjujući pravednost najviših i najnižih zarada u Srbiji, radno aktivno stanovništvo smatra da je plata koju primaju nepravedno niska, gde je prosečna vrednost odgovora na devetostepenoj skali iznosila $M=2,98$ (zbirno 75,7% smatra da prima nepravedno nisku bruto odnosno 77,9% da prima nepravedno nisku neto platu) (grafikon 4.3). Sa druge strane, da im je neto i bruto plata nepravedno visoka kaže 4% odnosno 5,1%, a da primaju pravednu neto i bruto platu smatra 18,1% odnosno 19,2% ispitanika. Ne postoji razlika između prekarnih i neprekarnih u pogledu ocene pravednosti sopstvenih prihoda (bruto zarada $t=,199$, $p=0,843$; neto zarada $t=284$, $p=0,776$), a Tukey post hoc test ($F=3,140$, $p=0,000$) pokazuje izdvajanje tri grupe kada je u pitanju pravednost neto zarade, gde se najjasnije izdvajaju poljoprivrednici ($M=2,6$) koji najniže ocenjuju pravednost svojih primanja, dok prekarni tehničari ($M=4,16$) najmanje smatraju da su njihova primanja nepravedna (premda je njih svakako samo 20 u poduzorku).

Grafikon 4.3. Pravednost ličnih prihoda na osnovu zarade, u %

Veza između ocene pravednosti svojih neto i bruto prihoda i prijavljenog iznosa bruto i neto zarade ispitanika istražena je pomoću Sprimanovog koeficijenta ρ (*rho*). Izračunata je slaba pozitivna korelacija između ovih promenljivih (tabela 4.11), pri čemu niže ocene pravednosti sopstvenih prihoda prate i niži iznosi ličnih prihoda ispitanika. Međutim, bitno je primetiti i to da među ispitanicima koji smatraju da je njihova bruto plata izrazito nepravedno niska, čak 93,3% su oni koji nisu mogli/hteli da odgovore na pitanje o visini svoje bruto zarade; među onima koji smatraju da je njihova plata pravedna je 87,4% onih koji nisu odgovorili na pitanje o visini bruto zarade (Kramerov $V=0,159$, $p=0,000$). Među ispitanicima koji smatraju da je njihova neto plata nepravedno niska čak 93,6% su oni koji nisu mogli/hteli da odgovore na pitanje o visini svoje neto zarade; među onima koji smatraju da je njihova neto plata pravedna je 85,7% onih koji nisu odgovorili na pitanje o visini neto zarade (Kramerov $V=0,197$, $p=0,000$).

Tabela 4.11. Korelacije između procene pravednosti sopstvenih bruto/neto prihoda i visina bruto/neto prihoda

	Bruto prihod	Neto prihod
Procena pravednosti bruto prihoda	0,088*	0,021
Procena pravednosti neto prihoda	0,098*	0,141**
*p<.05, **p<.001		

Ocena ličnog prihoda kao pravednog merena je i kroz pitanje „Da li smatrate da je plata ljudi koji se bave istom vrstom posla kao Vi u Srbiji nepravedno niska, pravedna ili nepravedno visoka?” (videti ponovo grafikon 4.1). Kao i u slučaju ocene pravednosti svoje bruto i neto zarade, ispitanici uglavnom smatraju da je plata ljudi koji se u Srbiji bave istom vrstom posla kao oni nepravedno niska (zbirno 82,3%). Ovako veliki udeo ispitanika koji ocenjuje položaj sopstvene profesionalne grupe kao nepravedan govori o postojanju relativne deprivacije društvenih profesionalnih grupa. I prekarni i neprekarni podjednako smatraju da su njihove profesionalne grupe relativno deprivirane ($t=0,909$, $p=,364$), dok merenje međugrupne razlike ($F=4,559$, $p=0,000$) pokazuje da se u odnosu na druge uslužni radnici osećaju najviše relativno depriviranim ($M=1,97$). Direktori i menadžeri koji imaju prekarni položaj na tržištu rada osećaju se najmanje relativno depriviranim ($M=4,81$), ali njih je samo 6 u ovom poduzorku.

Binarna logistička regresija bila je sprovedena kako bi se ocenio uticaj više faktora na verovatnoću da ispitanik bude u prekarnom položaju (tabela 4.12). Model sadrži devet nezavisnih promenljivih: starost, interakcija pola i obrazovanja, članstvo u sindikatu, naselje stanovanja, tip vlasništva radne organizacije, veličina radne organizacije, odgovornost nadgledanja rada drugih zaposlenih, pripadnost nacionalnoj manjini i klasni položaj ispitanika.²⁸¹ Ceo model, sa svim prediktorima, bio je statistički značajan, $\chi^2(22, N=735) = 296,6$, $p<0,001$, što pokazuje da model razlikuje ispitanike koji jesu i one koji nisu u prekarnom položaju. Model u celini objašnjava između 28,3% (r na kvadrat Koxsa i Snela) i 38,1% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse u prekarnom položaju i tačno klasifikuje 75,5% slučajeva.

²⁸¹ Referentne kategorije su: interakcija pola i obrazovanja – *muškarci sa osnovnom školom*, članstvo u sindikatu – *trenutno član sindikata*, naselje stanovanja – *selo*, tip vlasništva radne organizacije – *privatni sektor*, veličina radne organizacije – *velika firma, preko 500 zaposlenih*, odgovornost nadgledanja rada drugih zaposlenih – *nadgleda rad drugih zaposlenih*, pripadnost nacionalnoj manjini – *nije pripadnik nacionalne manjine*, klasni položaj – *NKV radnici*. Starost je kontinuirano obeležje. Treba dodatno napomenuti da poljoprivrednici nisu uključeni jer su prilikom konstruisanja varijable prekarnih i neprekarnih ispitanika, svi posmatrani kao prekarni, tako da nema smisla uključivati ih u ovaj model.

Tabela 4.12. Prediktori prekarnog položaja

	Standardi zovani Beta koeficijen t	Stand grešk a	Wald	Stepen i slobod e	Značajno st	Količnik verovatno će	Interval 95- postotnog poverenja za količnik verovatnoće	
							Donja granica	Gornja granica
Starost	-,058	,008	55,70 7	1	,000	,944	,930	,958
Pripadnik nacionalne manjine	,311	,269	1,340	1	,247	1,364	,806	2,309
Član sindikata ranije	2,254	,437	26,64 9	1	,000	9,529	4,049	22,426
Nije član sindikata	2,310	,372	38,64 9	1	,000	10,079	4,865	20,882
Državni sektor	,562	,222	6,414	1	,011	1,754	1,135	2,709
Manje od 10 zaposlenih	1,212	,312	15,08 7	1	,000	3,361	1,823	6,196
10-24 zaposlenih	,961	,330	8,493	1	,004	2,616	1,370	4,993
25-99 zaposlenih	,250	,336	,553	1	,457	1,284	,665	2,480
100-499 zaposlenih	-,174	,355	,242	1	,623	,840	,419	1,683
Direktori i menadžeri	-1,695	,520	10,63 9	1	,001	,184	,066	,508
Stručnjaci	-,379	,408	,862	1	,353	,685	,308	1,523
Tehničari	-1,508	,400	14,24 5	1	,000	,221	,101	,484
Službenici	-,801	,375	4,562	1	,033	,449	,215	,936
Uslužni radnici	-,599	,305	3,853	1	,050	,549	,302	,999
KV radnici	-,512	,280	3,335	1	,068	,599	,346	1,038
Muškarci sa srednjom školom	-,872	,378	5,317	1	,021	,418	,199	,877
Muškarci sa visokim obrazovanjem	-,745	,485	2,357	1	,125	,475	,183	1,229
Žene sa osnovnom školom	-,008	,559	,000	1	,988	,992	,331	2,968
Žene sa srednjom školom	-,738	,397	3,446	1	,063	,478	,219	1,042
Žene sa visokim obrazovanjem	-,742	,468	2,514	1	,113	,476	,190	1,191
Nije nadležan za rad drugih zaposlenih	,689	,209	10,89 5	1	,001	1,991	1,323	2,996
Grad	-,201	,180	1,236	1	,266	,818	,575	1,165
Konstanta	,005	,657	,000	1	,993	1,005		

Kao statistički značajni prediktori prekarnosti izdvojili su se starost, članstvo u sindikatu, vlasništvo radne organizacije u kojoj je ispitanik zaposlen, veličina radne organizacije, odgovornost za nadgledanje rada drugih zaposlenih, te klasni položaj i interakcija pola i obrazovanja. Najjači prediktor prekarnosti je članstvo u sindikatu, gde su oni ispitanici koji su ranije bili članovi sindikata devet puta više u riziku da budu u prekarnom položaju, a oni koji nisu članovi sindikata su čak 10 puta više u riziku u odnosu na one koji jesu članovi sindikata da budu u prekarnom položaju. Kada je reč o starosti, s obzirom na negativni predznak standardizovanog Beta koeficijenta, zaključujemo da su mlađi ispitanici u većem riziku od prekarnosti. Zaposleni u državnom sektoru imaju 1,7 puta veći rizik da budu u prekarnom položaju u odnosu na one iz privatnog sektora. Ovakav nalaz može se objasniti time da je u trenutku sprovođenja istraživanja (2018. godina) na snazi i dalje bila mera zabrane zapošljavanja u javnom sektoru, što je dovelo do rasta ugovora na određeno vreme u ovom sektoru. U pogledu veličine radne organizacije, u najvećem riziku su oni koji rade u manjim organizacijama (do 10 odnosno 24 zaposlena). Ukoliko ispitanik na svojoj radnoj poziciji ne nadgleda rad ostalih zaposlenih, on je u duplo većem riziku od prekarnosti u odnosu na one koji imaju takvo zaduženje. Konačno, kada je reč o interakciji pola i obrazovanja, kao i klasnom položaju ispitanika, značajnost beležimo samo kod muškaraca sa srednjom školom (koji su u odnosu na muškarce sa osnovnom školom u manjem riziku od prekarnosti) odnosno kod direktora/menadžera, tehničara i službenika (koji su u manjem riziku od NKV radnika da budu u prekarnom položaju).

Pripadnici prekarijata su svojim društvenim položajem izloženi brojnim nesigurnostima i rizicima, a upravo su sigurnost i izvesnost jedne od bazičnih ljudskih i psiholoških i socijalnih potreba. Pored manifestne deprivacije koju prekarijat doživljava u pogledu niskih prihoda, političke isključenosti i stalnog hoda po liniji koja razdvaja zaposlene i nezaposlene, latentna deprivacija se ogleda u vremenski nestrukturisanom i nepredvidivom radnom danu i aktivnostima u toku radnog dana, statusnoj deprivaciji, ograničenim socijalnim kontaktima, otežanoj ili onemogućenoj integraciji u profesionalno radno okruženje i kontakt sa kolegama itd. Sve navedeno destruktivno utiče na ekonomsko, socijalno i psihološko blagostanje radnika (Ballafkih, Zinsmeister, Meerman, 2017: 3-4).

Zato smo želeli da proverimo šta je sve to što određuje subjektivno blagostanje pojedinca, te da li pripadnici prekarijata lošije ocenjuju svoje subjektivno blagostanje (tabela 4.13). Primenom linearne regresije, dolazimo do podatka da socio-ekonomske varijable objašnjavaju 16,8% varijanse subjektivnog blagostanja pojedinca (pitanje o uopštenom stanju sreće „Kada se sve uzme u obzir, koliko biste rekli da ste srećni” na jedanaestostepenoj skali). Kao statistički značajni prediktori subjektivnog blagostanja ispitanika izdvojili su se: veličina domaćinstva, pol, religioznost, zdravstveno stanje ispitanika, ali i to da li je ispitanik u prekarnom položaju na tržištu rada.²⁸²

Subjektivna procena zdravstvenog stanja ispitanika najviše doprinosi objašnjenosti varijanse subjektivnog blagostanja ($\beta = -0,364$, $p = 0,000$), gde ispitanici koji bolje ocenjuju svoje zdravstveno stanje, bolje ocenjuju i svoje subjektivno blagostanje generalno (negativni predznak ne treba da zbuni, jer na skali koja je merila procenu zdravstvenog stanja ispitanika niže vrednosti su označavale bolje zdravstveno stanje). Pripadnici prekarijata u odnosu na ispitanike koji nisu u prekarnom položaju iskazuju manji stepen subjektivnog blagostanja ($\beta = -0,093$, $p = 0,004$). Ovaj nalaz je od posebnog značaja jer pokazuje da postoji jasna veza između položaja na tržištu rada i blagostanja pojedinca. Najzad, muškarci (u odnosu na žene) procenjuju da su manje srećni, a sa porastom broja članova domaćinstva i religioznosti raste i iskazano subjektivno blagostanje (što može biti rezultat većeg sistema podrške - socijalne, ekonomske, psihološke – u okviru višečlanih domaćinstava). Iako su brojna istraživanja pokazala da postoji korelacija između religije i osećaja sreće i subjektivnog zadovoljstva, i dalje nije utvrđena jasna kauzalnost i koji su to posebni aspekti

²⁸² Referentne kategorije: naselje – grad, pol – žene, prekarni položaj – nije pripadnik prekarijata. Starost, obrazovanje (broj godina formalnog obrazovanja), religioznost, subjektivna procena zdravstvenog stanja i broj članova domaćinstva su kontinuirana obeležja. Model je statistički značajan $\chi^2 = 4535,491$, $p = 0,000$.

religioznosti koji su važni za ovaj osećaj, uticaj je katkad dvosmeran, a zavisi i od same religije (primera radi, religioznost je značajniji prediktor sreće kod protestanata i katolika nego kod Jevreja) (Agrawal et al, 2011).

Tabela 4.13. Linearna regresija – asocijacije socio-ekonomskih varijabli i subjektivnog blagostanja

Nezavisne varijable				95-postotni interval poverenja	
	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica
Selo	-,269	-,058	,070	-,560	,022
Starost	,009	,054	,114	-,002	,021
Broj članova domaćinstva	,152	,113	,000	,069	,235
Muškarci	-,399	-,090	,003	-,662	-,135
Obrazovanje	,036	,047	,149	-,013	,085
Prekarijat	-,413	-,093	,004	-,694	-,132
Religioznost	,110	,140	,000	,062	,157
Zdravstveno stanje	-,905	-,364	,000	-1,065	-,746
Konstanta	7,602		,000	6,531	8,673
Korigovani R ²	0,168				

Sumirajmo dosadašnje nalaze. Ispitanici koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada beleže veći nivo organizacijske prekarnosti, a sa porastom veličine radne organizacije opada i broj prekarnih respondenata. U odnosu na neprekarne, prekarijat pre radi skraćeno ili dugo radno vreme (bez obzira što se i kod jednih i kod drugih standardno radno vreme javlja kao najfrekventniji odgovor). Radno aktivno stanovništvo iz poduzorka kao osnovni izvor prihoda navodi platu ili zaradu, prosečna bruto i neto plata pojedinaca u prekarnom položaju je niža od onih koji nisu u prekarnom položaju, a među onim respondentima koji kažu da veoma teško izdržavaju sa prihodima domaćinstva značajno je više prekarnih nego neprekarnih respondenata. Najmanje zarađuju poljoprivrednici, a najviše direktori i menadžeri i stručnjaci. Bez obzira na to da li su u prekarnom položaju na tržištu rada ili ne, respondenti smatraju da im je zarada nepravedno niska. Podjednako smatraju da su njihove profesionalne grupe relativno deprivirane, a uslužni radnici se osećaju najviše relativno depriviranim. Kao značajni prediktori prekarnosti pokazali su se starost, članstvo u sindikatu, vlasništvo radne organizacije u kojoj je ispitanik zaposlen, veličina radne organizacije, odgovornost za nadgledanje rada drugih zaposlenih, te klasni položaj i interakcija pola i obrazovanja. Drugim rečima, rizik od prekarnog položaja na tržištu rada je veći za mlade, muškarce sa osnovnom školom, čije radno mesto ne zahteva nadgledanje rada drugih zaposlenih, onih koji rade u manjim radnim organizacijama, državnom sektoru i nisu članovi radnog sindikata. Ispitanici prijavljuju da su srećniji ako su: religiozni, žene, žive u višečlanim domaćinstvima, dobrog su zdravstvenog stanja, te ukoliko zauzimaju neprekarni položaj na tržištu rada.

4.2. Ideološko-politička orijentacija prekarijata

4.2.1. Ideološka i politička usmerenost prekarijata

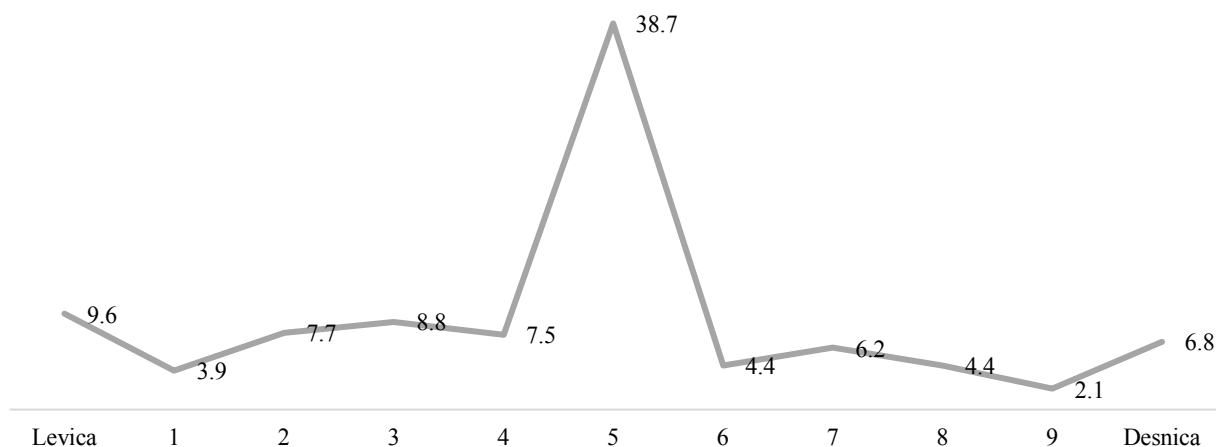
U anketnim istraživanjima više od četrdeset godina je uobičajeno da se ideološka usmerenost građana meri samopozicioniranjem ispitanika na ideološko-političkoj skali levo-centar-desno. Apologete upotrebe ideološko-političke skale na kojoj se ispitanici samopozicioniraju veruju da je reč o posebno dragocnim izvorima za analizu stranačke identifikacije, međustranačke konkurencije, načina formiranja koalicija i predstavljanja politike. Kao je jedan od glavnih argumenata za široko prihvaćenu upotrebu ove skale navodi se to da, postupajući u skladu sa sopstvenim pozicioniranjem, građani neretko kreiraju stavove o politici i glasaju za stranke i kandidate koje smatraju bliskim svom položaju, te da je u brojnim istraživanjima potvrđena korelacija između pozicioniranja na skali i stavovima o državnom intervencionizmu/tržišnom modelu, konzervatizmu/liberalizmu, autoritarnosti/autonomiji i slobodi. Dodatno, a ujedno i potpuno neutemeljeno, pridaje joj se vrednost u komparativnim istraživanjima, jer veći deo ispitanika u celom svetu može, bez obzira na stepen demokratskičnosti i razvijenosti, povezati sebe i stranke sa ideološko-političkom skalom (v. Karlsson, 2019).

Međutim, upotreba skale ima određenih nedostataka. Najpre, „prediktivna validnost takve skale varira u zavisnosti od političkog konteksta i često je vrlo slaba, posebno u istočnoj Evropi. Drugo, uprkos opštosti, identifikacija sa levicom/desnicom je nedovoljna da pokrije kompleksnost višedimenzionalne strukture individualnog odnosa prema socijalnim i političkim objektima” (Todosijević, 2013: 282-283). Nadalje, pored nepotpunosti podataka, većina ispitanika (kao i stranaka) ima tendenciju da sebe pozicionira oko ideološkog centra (Stojiljković, prema Jovanović, Marković, Radović, 2016), a tu je i problem funkcionalne ekvivalentnosti datog merila, jer možda ne daju svi ista značenja levo i desno, a za neke je ova podela suviše apstraktna pa bi se moglo dovesti u pitanje koliko ispitanici uopšte znaju šta znači levo a šta desno orijentacija (v. Jovanović, Marković, Radović, 2016: 103). Stoga je, uvek kada je to moguće, neophodno u analizu uključiti i stranačke preferencije, kao i političku kulturu zajednice, vrednosne obrasce poput liberalizam-konzervatizam, nacionalizam-internacionalizam, evolucionizam-revolucionarnost, autoritarnost-demokratskičnost. S obzirom na to da je istraživački instrument sadržao ideološko-političku skalu levice i desnice, te da je ona deo svih istraživačkih ciklusa EDI, autorka je odlučila da u analizu uvrsti i ovu skalu, iako očekuje da će njena saznavna moć pokazati velika ograničenja.

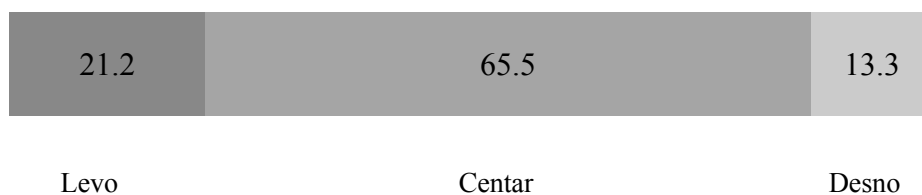
Dakle, ideološko-političko opredeljenje ispitanika mereno je na jedanaestostepenoj skali levice i desnice, pri čemu su ispitanici sami sebe svrstavali bliže jednom odnosno drugom polu.²⁸³ Većina ispitanika sklona je da sebe pozicionira ideološki u strogi centar (38,7%, Grafikon 4.4), što je i očekivano i može biti posledica neznanja te pozicioniranja sebe u sredinu, kao i političke nezainteresovanosti (među onima koji su dali neutralnu ocenu na skali ideološke orijentacije čak je 80,9% ispitanika koji su potpuno ili ne naročito zainteresovani za politiku, v. Geser, 2008: 14). Zarad veće preglednosti (Grafikon 4.5), ukoliko ovu desetostepenu skalu svedemo na trostepenu koju čine levo-centar-desno (ispitanici koji su birali pozicije 0-3 su levo, oni koji su birali 4-6 čine centar, a 7-10 desno), 21,2% respondenata je reklo za sebe da je levičar, 13,3% desničar, a 65,5% da bi zauzeli poziciju ideološko-političkog centra.

²⁸³ Istraživanja mernih instrumenata ideološko-političkog pozicioniranja ispitanika pokazala su da je, u poređenju sa skalom od 101 i one od 10 kategorija odgovora, jedanaestostepena skala koja ispitanicima pruža i opciju središnje odnosno neutralne kategorije pokazala najveću validnost podataka (v. Kroh, 2007).

Grafikon 4.4. Samopozicioniranje ispitanika na jedanaestostepenoj političko-ideološkoj skali levice i desnice, u %

Grafikon 4.5. Samopozicioniranje ispitanika na trostepenoj političko-ideološkoj skali levice i desnice, u %

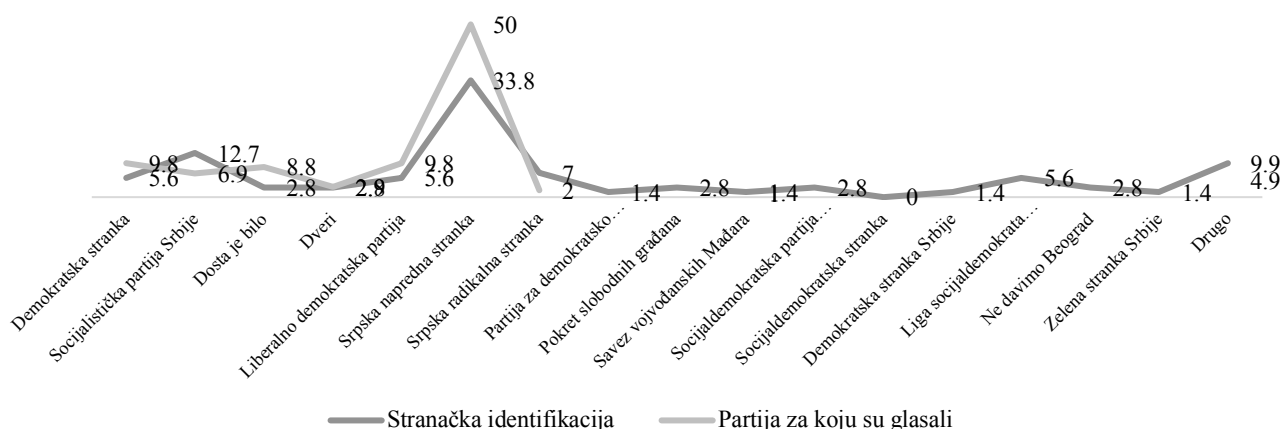

Koliko je ovakvo samopozicioniranje ispitanika u neskladu sa objektivnim pokazateljima i koliko je skala samopozicioniranja saznanjno ograničenih dometa, najbolje govori analiza stranačkih preferencija ispitanika koji su sebe pozicionirali na levi odnosno na desni politički spektar. Oni koji su sebe pozicionirali levo na skali ideološke usmerenosti pokazuju u glasačkim preferencijama na parlamentarnim izborima 2016. godine, kao i u svojim stranačkim preferencijama (bliskost sa strankom), amalgam privrženosti najrazličitijim desnim političkim strankama (grafikon 4.7). Bliskost samopozicioniranih levo orijentisanih ispitanika izražena je najviše prema Srpskoj naprednoj stranci (55,8%), potom prema Socijalističkoj partiji Srbije (12,7%), Srpskoj radikalnoj stranci (7%), po 5,6% je kao stranku blisku svojim uverenjima navelo Liberalno demokratsku partiju, Demokratsku stranku i Ligu socijaldemokrata Vojvodine, a među stranačkim preferencijama u manjem obimu našli su se i: Dosta je bilo, Dveri, Partija za demokratsko delovanje, Pokret slobodnih građana, Socijaldemokratska partija Srbije, Demokratska stranka Srbije, Ne davimo Beograd i Zelena stranka (grafikon 4.6).

Grafikon 4.6. Glasačke preferencije i stranačka identifikacija desno samopozicioniranih ispitanika, u %

Grafikon 4.7. Glasačke preferencije i stranačka identifikacija levo samopozicioniranih ispitanika, u %

O Srpskoj radikalnoj stranci nema potrebe govoriti u kontekstu dokazivanja desničarskog usmerenja ove političke partije, dovoljno je već na prvoj stranici Internet prezentacije stranke videti da je u pitanju ekstremno desna stranka, koja se zalaže za tzv. Veliku Srbiju, a čije pristalice dolaze iz redova autokrata i nacionalista (v. Stojiljković, 2013: 114). Kada je reč o Srpskoj naprednoj stranci, koju najviše građana i levo i desno orijentisanih bira i na glasanju i kao sebi najbližu stranku, ona ni u kom slučaju ne može biti okarakterisana kao levo orijentisana politička partija. Naime, Srpska napredna stranka ponikla je iz ekstremno desne i nacionalističke Srpske radikalne stranke, od koje se 2008. godine odvojila i postala stranka proevropskih neoliberalnih konzervativaca (Bakić, 2015: 65). Prema sadržinskom pristupu razlikovanja levice i desnice, levica bi morala da se zalaže za društvenu jednakost i da kritikuje kapitalizam i tržišnu ekonomiju. Iako se u načelu navodno zalaže za socijalnu jednakost i preraspodelu bogatstva i dohotka, iz Programa Srpske napredne stranke jasno se da iščitati prokapitalističko, prot tržišno neoliberalno usmerenje. Dovoljno je samo navesti prva dva cilja razvojne politike koju ova stranka definiše u svom Programu: „1. Dva najznačajnija cilja razvojne politike moraju biti: 1) značajan porast zaposlenosti; 2) smanjenje siromaštva i postepeni rast blagostanja stanovništva. Ujedno, ovi ciljevi su u skladu i sa razvojnim ciljevima koje su objavile i ka kojima teže Ujedinjene nacije, Evropska unija i ekonomski uspešne zemlje

sveta. 2. Izgradnja sistema tržišne privrede zasnovane na konkurenciji, efikasnim regulatornim merama države i razvijenoj ekonomskoj i industrijskoj demokratiji”.²⁸⁴

Navedena programska načela oslikavaju protržišno, neoliberalno usmerenje, a praktična politika vladajuće stranke zasnovana je na stranim direktnim investicijama, čime se učvršćuje zavisan položaj Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. Već smo napomenuli da je aktuelni Zakon o radu, koji je donet pod pritiskom stranih investitora, MMF i Svetske banke, ozakonio utrkanje sa drugim zemljama periferije i poluperiferije ko će ponuditi povoljnije uslove za investiranje uz mogućnost maksimalnog profita i radne eksploatacije (tzv. „trka do dna”) (v. Reljanović, 2019: 10-13). Tako se predsednik Aleksandar Vučić (zahvaljujući kome SNS može dobiti i etiketu patrimonijalne stranke, kojom upravlja vođa koji poseduje nedeljivu moć) hvali da je od januara do oktobra 2021. godine Srbija „primila, dobila i privukla više od tri milijarde 140 miliona evra stranih direktnih investicija, ubedljivo najviše u regionu”²⁸⁵. Godinu ranije (2020) država je potpisala 22 ugovora o podsticanju ulaganja (u vrednosti od 1,6 milijardu evra, kojima je predviđeno otvaranje 5.906 radnih mesta, što znači da Ministarstvo privrede svako novo radno mesto subvencionise sa preko 36.000 evra), a 2019. godine čak 40 ovakvih ugovora (vrednost ulaganja 784 miliona evra i otvaranje 12.411 radnih mesta).²⁸⁶Rok za realizaciju investicionih projekata najčešće je tri godine, s tim što može biti produžen najviše do deset godina, ali ono što je problem jeste to što nakon toga kompanije nisu u obavezi da se pridržavaju ugovorne obaveze, pa radna mesta ne samo da mogu biti smanjena nego i proizvodnja može biti potpuno ugašena (što je bio slučaj sa italijanskom kompanijom Geox koja je u Vranju imala fabriku obuće).²⁸⁷Zaštita radnika ne postoji, a primeri kršenja radnih prava su brojni – od neredovnih ugovora, mobinga, otkaza zbog javnog suprotstavljanja poslovođa, povreda na radu i nedostatka zaštitne opreme u Geoxu²⁸⁸, preko represije nad sindikalnim aktivistima i psihofizičkog zlostavljanja radnika u fabrici južnokorejske kompanije Jura²⁸⁹ i širokog kršenja radnih prava u nemačkoj kompaniji Dreksajmer u kojoj je čak reagovala i Inspekcija rada i pokrenula prekršajne postupke protiv ove kompanije²⁹⁰, pa sve do neplaćenih prekovremenih sati i loših radnih uslova u kineskoj rudarskoj kompaniji Zidin i stavljanja radnika koji se bune „na crnu listu” koja im otežava pronalazak novog posla²⁹¹. Primera je mnogo, ali ono što je važno jeste da vladajuće političke elite u Srbiji (ne računajući tu samo aktuelnu vladajuću koaliciju, već i prethodne režime) omogućavaju jeftino i eksploatatorsko iznajmljivanje radne snage od strane na kapitalističkoj poluperiferiji.

Ideološko profilisanje Socijalističke partije Srbije (SPS), koalicionog partnera vladajuće stranke, unelo je priličnu haotičnost i različita tumačenja među društvenim teoretičarima, posebno tokom 1990-ih a donekle i u periodu između 2000. i 2012. godine koji Bakić naziva „višestranačkim oligarhijskim režimom na periferiji svetskog kapitalističkog sistema” (Bakić, 2015: 60).²⁹² SPS se rodila početkom poslednje decenije prošlog veka kao prirodna naslednica nekadašnjeg Saveza komunista Srbije, a u uslovima blokirane postsocijalističke transformacije (Lazić, Cvejić, 2004), egalitarno-nacionalistički sindrom zahtevao je mešavinu socijalne i nacionalne demagogije od

²⁸⁴ Programska platforma Srpske napredne stranke iz 2011. godine, koja i dalje važi - Bela knjiga „Programom do promena”, dostupno na: <https://www.sns.org.rs/sites/default/files/bela-knjiga.pdf>, pristupljeno 29.05.2021.

²⁸⁵ <https://www.sns.org.rs/novosti/vesti/vucic-srbija-je-sampion-u-privlacenju-stranih-investicija#.YYZ0C-NRwEo.twitter>, pristupljeno 30.11.2021.

²⁸⁶ <https://ras.gov.rs/o-nama/nase-usluge>, pristupljeno 30.11.2021; <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/prosečna-subvencija-po-radniku-lane-dostigla-36500-evra>, pristupljeno 30.11.2021.

²⁸⁷ <https://www.masina.rs/sumrak-stranih-investicija-u-srbiji/>, pristupljeno 30.11.2021.

²⁸⁸ <https://www.masina.rs/kolika-je-prava-cena-geoxovih-cipela/>, pristupljeno 30.11.2021.

²⁸⁹ <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/ne-daju-im-da-idu-u-toalet-teraju-ih-da-nose-pelene/>, pristupljeno 30.11.2021; <https://www.masina.rs/godine-represije-nad-sindikalnim-aktivistima-u-kompaniji-jura/>, pristupljeno 30.11.2021.

²⁹⁰ <https://www.masina.rs/kršenja-zakona-u-dreksajmeru-od-otkaza-porodilji-do-suspenzije-radnika/>, pristupljeno 30.11.2021.

²⁹¹ <https://www.masina.rs/raste-nezadovoljstvo-radnika-kompanije-zidin/>, pristupljeno 30.11.2021.

²⁹² Period nakon 2012. godine Bakić je do skora nazivao „autoritarno-oligarhijskim višestranačkim režimom”, a poslednjih nekoliko godina u svojim javnim nastupima vladajuću političku elitu naziva autoritarno-mafijaškim režimom.

strane svih političkih aktera. SPS je postao stranka konzervativnog socijalizma, a među društvenim istraživačima otvorila se debata da li je moguće o ovoj političkoj partiji govoriti kao o levo orijentisanoj. Dok su jedni, poput Srbobrana Brankovića, zagovarali ideju da se SPS čak ne može ideološki odrediti, dotle su drugi, poput Vladimira Ilića, SPS opisivali kao „degenerisanu levicu” (Bakić, 2015: 59-63). Miroslav Ružica je bliži Brankovićevom viđenju SPS krajem prošlog veka, te ovu partiju naziva socijalno populističkom partijom, koju je odlikuje „harizmatički lider, slaba organizacija, nekoherentni programi, često mešanje ideja levice i desnice, kao i nestalnost” (Ružica, 2013: 16). Za Zorana Stojiljkovića SPS je u tom periodu „nacionalsocijalistička pseudolevica”, koju karakteriše populizam i ksenofobija (Stojiljković, 2013: 110). S početkom odblokirane postsocijalističke transformacije (Lazić, 2011) SPS sve više relativizuje i suzbija levu orijentaciju, da bi od 2012. godine „došlo do skoro potpunog gubljenja ideologije, osim ako to nije „populizam” kao „tanka” ideologija osvajanja i održanja vlasti u sistemima koji traže demokratsko pravdanje” (Bakić, 2015: 63).

Liberalno-demokratska partija takođe ne bi mogla biti svrstana u levicu. Radi se o jednoj patrimonijalnoj stranci Čedomira Jovanovića, tržišno orijentisanoj (neoliberalnoj) i proevropskoj političkoj opciji, ali koja primenjujući sadržinski pristup razlikovanju desnice i levice, nikako ne bi mogla biti posmatrana kao levičarska partija. Za levičare vrhovna vrednost je jednakost, a za (konzervativne) liberalne je to pre svega sloboda. Analizirajući predizbornu kampanju uoči parlamentarnih izbora 2012. godine, Bakić za ovu političku opciju podseća kako „konzervativni liberal ne želi u EU da vidi „socijalnu instituciju”, tj. „dobre puteve i pune novčanike”, kao što to većinom čine njegovi sunarodnici, već „red”. Umesto države socijalnog staranja (welfare state), traži se konzervativno liberalni sistem vrednosti sadašnje EU” (Bakić, 2013: 232). Demokratska stranka, iako sebe označava kao socijaldemokratsku partiju, u svojoj biti je liberalnog usmerenja. Kako Srećko Mihailović primećuje, dok je DS bio na vlasti do 2012. godine, „ta vlast koja je sebe videla kao socijaldemokratsku, brzo je prihvatila ona opšta mesta o radnicima karakteristična za neoliberalne, poput onoga niko ne može da ih plati onoliko malo koliko oni malo rade, lenji su, sanjaju o socijalizmu, hteli bi sve od države, a oni državi ništa (pod. S.M)...” (Mihailović, 2013: 158). Kada je reč o Ligi socijaldemokrata Vojvodine (LSV), ova politička opcija sebe opredeljuje kao socijalne demokrate, što bi ih svrstavalo na levu stranu ideološko-političkog spektra, u tzv. levi centar (v. Bakić, 2015: 56). Zaista, izgleda da je ovo jedina politička stranka koja ima ozbiljniju istoriju u političkom životu Srbije (ne računajući skoro formirane građanske pokrete kao što je Ne davimo Beograd), a koja se u svom programu zalaže za antifašizam, feminizam i internacionalizam.²⁹³

Međutim, valja biti oprezan sa etiketiranjem (patrimonijalne stranke Nenada Čanka) LSV kao socijalno demokratske partije. Naime, ukoliko primenimo kriterijume odnosa prema jednakosti i odbacivanja kapitalističkog uređenja, LSV bi se pre mogla nazvati strankom socijalnih liberala. „Socijalni demokrati pre pada Berlinskog zida, iako prihvatajući parlamentarni način političke borbe kao jedini dozvoljeni, smatrali su da je kapitalizam neophodno reformisati, sledeći kejnzijanske mere, u „državu socijalnog staranja” i pune zaposlenosti koja ublažava društveno-ekonomske nejednakosti proizvedene na tržištu i priprema teren za prelazak u socijalizam, kada društvo postane za to zrelo. Socijalne demokrate je ovakvo shvatanje smeštalo na levi centar, ukoliko kapitalizam smatraju bar načelno neracionalnim i nepravednim društvom, čije reformisanje treba da dovede do revolucionarnih ishoda u budućnosti, pa makar i dalekoj; dok se socijalni liberali nalaze na desnom centru, ukoliko smatraju da je kapitalizam, iako bezalternativan, potrebno usavršavati u cilju neutralisanja prevelikih društvenih nejednakosti koje ga mogu ugroziti, jer vode potencijalnom klasnom sukobljavanju” (Bakić, 2015: 58). U programskim načelima LSV ne da se ne pominje prevazilaženje kapitalizma, makar i u dalekoj budućnosti, već naprotiv, navodi se

²⁹³ U Programu Lige navodi se da je ova stranka deo Socijalističke internacionale mladih, u potpoglavlju Društvo tolerancije otvoreno se zagovara antifašizam, te sadrži čitavo poglavlje „Izjava o strateškim ciljevima Lige socijaldemokrata Vojvodine po pitanju rodne ravnopravnosti” u kojem se zagovaraju prava žena. Program dostupan na: http://lsv.rs/UserFiles/pdf/Program_LSV.pdf, pristupljeno 28.05.2021.

da se „moderna socijaldemokratija razlikuje od socijalizma u tradicionalnom smislu, koji nastoji da okonča prevlast kapitalističkog sistema. Umesto ovoga, socijaldemokrate nastoje da kapitalizam reformišu demokratskim putem kroz državne propise i stvaranje programa i organizacija sa potporom države koje rade na umekšavanju ili uklanjanju nepravdi za koje smatraju da ih nanosi kapitalistički tržišni sistem (...) Osnovne ideje i vrednosti Lige socijaldemokrata Vojvodine prihvatljive su za veliki broj građana koji shvataju suštinu temeljnih vrednosti demokratske levice: · Vladavina prava, · Parlamentarna demokratija, · Tržišna privreda, · Podrška sindikalizmu, · Briga o razvoju, · Solidarnost, · Rodna ravnopravnost, · Država u funkciji građana, · Ekološka održivost, · Miroljubiva spoljna politika”.²⁹⁴ Ukoliko posmatramo kriterijum jednakosti kao „ključnu političku vrednost čije poimanje najjasnije razlikuje moderne političke ideologije i pokrete, pre svega socijaldemokrate od liberala i konzervativaca, na jednoj, kao i komunista, na drugoj strani političkog spektra” (Stojiljković, 2016a: 47), u proklamovanim ciljevima ove stranke jasno se navodi da „ne tražimo jednakost nego ravnopravnost”.²⁹⁵

Da sumiramo – ispitanici koji sebe pozicioniraju na levoj strani političkog centra identifikuju se uglavnom sa strankama koje su ili desničarske stranke ili stranke desnog centra. To može biti rezultat kako neznanja, tako i formalnog poimanja razlikovanja levice i desnice, što je čest slučaj u akademskim analizama ideološkog profilisanja stranaka u Srbiji, ali i posledica demagoške retorike političkih partija koja se obraća „običnom” narodu. „Ono što ostaje konstanta u ideološko-političkom životu Srbije nakon 2000. godine jeste oligarhijski sistem političkog kapitalizma, uobičajen za periferiju svetskog kapitalističkog sistema, ali i činjenica da iole snažna leвица u Srbiji ne postoji. Naprotiv, ona se svodi na pojedine intelektualce, te ideološki i lično posvađane grupice studenata na beogradskom Filozofskom fakultetu” (Bakić, 2015: 65). I ne samo to, već postaje pravilo da „sve stranke i koalicije na Balkanu u vreme izbora uđu u strasnu ljubavnu vezu sa (siromašnim) biračkim telom, kada dođu na vlast u brak sa međunarodnim finansijskim organizacijama” (Krastev, prema Stojiljković, 2013: 110-111).

Kao posledica socijalno-demagoškog diskursa političkih aktera, u političkom polju ne postoji politička stranka ili akter koji bi se obraćali prekarnim radnicima i njihovim interesima. Levo orijentisane stranke (ili barem one koje „naginju” levo, jer po strogim kriterijumima razlikovanja levice i desnice mogli bismo izneti i tvrdnju da leвица na *mainstream* političkoj sceni u Srbiji ne postoji), te one kod kojih je moguće prepoznati elemente socijaldemokratije (makar i samo retorički), odavno su prestale da predstavljaju interese cele radničke klase. Interesi prekarnih i neprekarnih radnika su u pogledu svojih radnih prava i položaja na tržištu rada donekle različiti, jer dok bi radnici koji imaju standardna zaposlenja više trebalo da brinu o svojim radničkim pravima u okviru radnog odnosa na svojim radnim mestima sa ugovorima na neodređeno vreme (kao što su visina prihoda, regulacija prava na godišnji odmor u slučaju promene zaposlenja, plaćena i neplaćena odsustva, plaćeni prekovremeni rad i sl.), dotle su interesi prekarijata pre svega koncentrisani na (pravno nedovoljno regulisani) gubitak zaposlenja, pravo na naknadu za nezaposlene, eksploataciju na radnom mestu koju omogućava vrsta nesigurna vrsta ugovora o radu i sl., pa bi ostvarivanje radničkih prava u radnom odnosu „finije” prirode bile niže na listi prioriteta. Drugačije rečeno, pripadnici prekarijata ne mogu ni da stignu do razmišljanja o tome koliko se njihova radnička prava krše (ako su uopšte i labavo regulisana, što za one bez radnog ugovora i ne važi), jer je u fokusu strah od gubitka posla koji omogućava maksimalnu eksploataciju od strane poslodavca.

Posebno je važno analizirati i samu spremnost ispitanika da odgovore na pitanje o ideološko-političkom pozicioniranju. Najpre je bitno primetiti da gotovo trećina (31,6%) ispitanika ne želi ili ne zna da odgovori na ovo pitanje (7,8% izričito odbija da odgovori, a 23,8% ne zna da odgovori na pitanje). Iako je naša pretpostavka da je ovo posledica kognitivnih faktora (neznanje o značenju levice i desnice ili lična nesigurnost i/ili neodlučnost u pogledu sopstvenog ideološko-političkog

²⁹⁴ Program Lige socijaldemokrata Vojvodine, str. 18-19, dostupno na: http://lsv.rs/UserFiles/pdf/Program_LSV.pdf.

²⁹⁵ <http://lsv.rs/o-nama/ciljevi/>, pristupljeno 28.05.2021.

položaja), ovakav nalaz i nije toliko loš – dok se 1990. godine njih 86% moglo odrediti na ideološko-političkoj skali, 1993. godine se ovaj udeo gotovo prepolovio (48%), 2003. godine²⁹⁶ je 85% ispitanika sebe odredilo na skali, a 2014. godine je tek trećina ispitanika sebe pozicionirala, što je Bakić objasnio patronažnim karakterom političkih stranaka u Srbiji i nepostojanjem leve opcije u političkom polju (Bakić, 2015: 63). Bakićevo objašnjenje moglo bi biti samo delimično prihvatljivo. Naime, ne postoji jasan dokaz da bi sa „postojanjem leve političke stranke” došlo do značajnijeg određenja građana na ideološko-političkom kontinuumu, jer to što je 1990. i 2003. godine preko četiri petine građana bilo u stanju da se odredi može biti posledica konjunkturnih faktora (1990. godine predratno stanje u državi, pad Berlinskog zida, slom nekadašnjeg Istočnog bloka, a 2003. godina je nedaleko od petooktobarskih promena, te je godina ubistva premijera). Ovaj argument može biti validan jedino ako je implicitna pretpostavka da bi „postojanje leve političke stranke” donelo sa sobom i vraćanje pojma levice i desnice u politički diskurs, ako bi ta nova stranka u svom političkom rečniku i javnim nastupima jasno podvlačila da pripada levice. Drugim rečima, dominantan politički diskurs u Srbiji trenutno više koristi pojmove kao što su „demokratija”, „nacionalista”, „evropska” i sl. nego što je to kapitalizam, leвица i desnica (v. Todosijević, 2016: 171).

Kako bismo proverili koji prediktori određuju da li će se ispitanici uopšte pozicionirati na ideološko-političkoj skali ili, pak, neće dati odgovor, sproveli smo binarnu logističku regresiju. Model sadrži jedanaest nezavisnih promenljivih: starost, pol, obrazovanje, veličina naselja stanovanja, pripadnost manjinskoj nacionalnoj zajednici, nacionalna vezanost, stranačka identifikacija, politička informisanost, zainteresovanost za politiku, neto prihod, te interakcija klasnog i prekarnog položaja.²⁹⁷ Ceo model, sa svim prediktorima, bio je statistički značajan, χ^2 (27, N=804) = 105,03, $p < 0,001$, što pokazuje da model razlikuje ispitanike koji jesu i one koji se nisu pozicionirali na skali levo-desno. Model u celini objašnjava između 17,5% (r na kvadrat Koksia i Snela) i 25,3% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse i tačno klasifikuje 76,2% slučajeva. Kao što možemo videti u tabeli 4.14, pol, obrazovanje, veličina mesta stanovanja, pripadnost nacionalnoj manjini, nacionalna vezanost, zainteresovanost za politiku i interakcija klasnog i prekarnog položaja izdvojili su se kao prediktori ideološko-političkog pozicioniranja. U odnosu na prekarne poljoprivrednike, prekarne stručnjaci će skoro 12 puta pre da se pozicioniraju na ideološko-političkoj skali i ovo je jedan od najjačih prediktora. Međutim, ostali klasni položaji nisu se statistički značajno razlikovali u odnosu na poljoprivrednike. Što je politička socijalizacija pojedinaca duža, očekuje se da su pojedinci više u stanju da sebe pozicioniraju na ideološko-političkoj osi.

²⁹⁶ Istraživanje društvene strukture Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta iz 2003. godine.

²⁹⁷ Referentne kategorije su: pol – žene, veličina mesta stanovanja – veliki grad, pripadnost nacionalnoj manjini – nije pripadnik nacionalne manjine, obrazovanje – osnovna škola, stranačka identifikacija – nema blisku stranku, zainteresovanost za politiku – nezainteresovani, interakcija klase i prekarnosti – poljoprivrednici. Starost, politička informisanost, nacionalna vezanost su kontinuirana obeležja.

Tabela 4.14. Prediktori samopozicioniranja na skali levo-desno

	Standardi zovani Beta koeficijent	Stand. greška	Wald	Stepeni slobode	Značajnost	Količnik verovatnoće	Interval 95-postotnog poverenja za količnik verovatnoće	
							Donja granica	Gornja granica
Starost	,015	,009	2,64	1	,104	1,015	,997	1,034
Muškarci	,717	,245	8,59	1	,003	2,048	1,268	3,308
Srednja škola	1,201	,357	11,3	1	,001	3,324	1,651	6,694
Visoko obrazovanje	,509	,494	1,06	1	,303	1,664	,631	4,386
Predgrađe ili šira teritorija velikog grada	,799	,390	4,18	1	,041	2,223	1,034	4,777
Varoš ili mali grad	-,668	,302	4,89	1	,027	,513	,284	,927
Selo	,098	,315	,097	1	,755	1,103	,595	2,045
Pripadnik nacionalne manjine	,958	,423	5,11	1	,024	2,605	1,137	5,971
Politička informisanost	-,003	,001	6,20	1	,013	,997	,995	,999
Stranačka identifikacija	-,096	,260	,136	1	,712	,908	,545	1,513
Nacionalna vezanost	,123	,038	10,2	1	,001	1,131	1,049	1,220
Zainteresovanost za politiku	,898	,330	7,40	1	,007	2,455	1,285	4,688
Direktori i menadžeri neprekarni	,936	,761	1,51	1	,219	2,549	,574	11,323
Direktori i menadžeri prekarni	1,207	1,051	1,31	1	,251	3,343	,426	26,221
Stručnjaci neprekarni	,353	,719	,241	1	,623	1,423	,348	5,822
Stručnjaci prekarni	2,482	,936	7,03	1	,008	11,971	1,912	74,963
Tehničari neprekarni	,764	,635	1,44	1	,229	2,147	,618	7,460
Tehničari prekarni	2,687	1,636	2,69	1	,100	14,689	,595	362,702
Službenici neprekarni	,537	,635	,715	1	,398	1,711	,493	5,945
Službenici prekarni	1,261	,998	1,59	1	,206	3,530	,499	24,953
Uslužni radnici neprekarni	,135	,553	,059	1	,808	1,144	,387	3,385
Uslužni radnici prekarni	,690	,617	1,25	1	,263	1,994	,595	6,677
KV radnici neprekarni	,692	,512	1,82	1	,177	1,998	,732	5,453
KV radnici prekarni	-,938	,603	2,42	1	,120	,391	,120	1,276
NKV radnici neprekarni	1,128	,581	3,76	1	,052	3,089	,989	9,650
NKV radnici prekarni	-,280	,585	,229	1	,632	,756	,240	2,378
Neto plata	,044	,074	,347	1	,556	1,044	,904	1,207
Konstanta	-2,431	,770	9,967	1	,002	,088		

Dakle, što je pojedinac stariji, obrazovaniji, zainteresovaniji za politiku, to će pre sebe pozicionirati na skali levice i desnice. Sa druge strane, politička socijalizacija negativno korelira sa polom ispitanika, jer su žene politički socijalizovane na taj način da je politika „muško zanimanje”, stvar javne sfere, dok je za njih rezervisana privatna sfera društvenog života, te stoga žene u poređenju sa muškarcima sebe ređe mogu da pozicioniraju na ideološko-političkoj skali (Freire, 2006: 29). Iako

je u istraživanjima starost jedan od prediktora pozicioniranja na levo-desno skali, u našem slučaju starost se nije pokazala kao značajan prediktor pozicioniranja ispitanika. Sa druge strane, muškarci će dva puta pre biti u mogućnosti u odnosu na žene da se pozicioniraju na ideološko-političkoj osi (količnik verovatnoće 2,048). Kada je u pitanju obrazovanje ispitanika, interesantno je da se pokazalo da je u odnosu na one sa osnovnom školom statistički značajan prediktor samo srednje obrazovanje ispitanika (koji će se tri puta pre pozicionirati na skali u odnosu na one sa najnižim obrazovanjem), ali nema statistički značajne razlike između najniže i najviše obrazovanih ispitanika. U pogledu veličine mesta stanovanja ispitanika, za koje smo pretpostavili da bi trebalo da ima uticaj na sposobnost pozicioniranja, te da sa porastom veličine naselja raste i sposobnost ispitanika da se pozicioniraju, rezultati su dvojaki. Naime, u odnosu na respondente koji žive u velikim gradovima nema statistički značajne razlike sa ispitanicima koji žive u selima, dok značajna razlika postoji kada je reč o ispitanicima koji žive u predgrađima/široj teritoriji velikog grada (ovi ispitanici će se dva puta pre pozicionirati na skali u odnosu na one iz velikih gradova) i onima koji žive u varoši ili malim gradovima (ovi ispitanici 1,9 puta u odnosu na one iz velikih gradova nisu u stanju da sebe pozicioniraju na skali)²⁹⁸. Najzad, kao značajni prediktori izdvojili su se i pripadnost nacionalnoj manjini, zainteresovanost za politiku, politička informisanost i nacionalna vezanost. Pripadnici nacionalnih manjina se dva puta pre određuju na skali levo-desno (u odnosu na većinsko stanovništvo), a što su ispitanici više emotivno vezani za Srbiju pre će se i odrediti na ovoj skali. Takođe, što ispitanici manje vremena provode prateći vesti iz oblasti politike manje su u sposobnosti da se pozicioniraju, a oni koji su zainteresovani za politiku će skoro 2,5 puta pre moći da se pozicioniraju u odnosu na nezainteresovane.

Vratimo se sada na one koji su se ipak pozicionirali na ideološko-političkoj skali. T test nezavisnih uzoraka pokazuje da postoji značajna razlika između prekarnih i neprekarnih respondenata i njihovoj političko-ideološkoj orijentaciji. Prekarni ispitanici za nijansu više od neprekarnih sebe pozicioniraju udesno (prekarni: $M=4,89$, $SD= 2,648$, neprekarni: $M=4,40$, $SD=2,532$; $t(663)= -2,452$, $p=0,015$), ali ova razlika između srednjih vrednosti iako statistički značajna je vrlo mala (prosečna razlika= $-0,496$, 95% CI: $-0,89$ do $-0,09$, eta kvadrat= $0,008$), odnosno objašnjava samo 0,8% varijanse pozicioniranja na levo-desno skali.

U cilju dobijanja jasnije slike međugrupnih razlika, primenjen je ANOVA test, koji govori da postoje statistički značajne razlike između klasa u pogledu pozicioniranosti na skali levo-desno ($F(14, 649)=2,628$, $p=0,001$). Uprkos statističkoj značajnosti, stvarna razlika između srednjih vrednosti grupa (klasa) vrlo je mala. Veličina te razlike, izražena pomoću pokazatelja eta kvadrat, iznosi 0,05. Naknadna poređenja pomoću Tukey HSD testa podelila su uzorak na dve grupe i pokazuje da se srednja vrednost prve grupe značajno razlikuje od srednje vrednosti druge grupe (tabela 4.15). Jasno se izdvajaju jedino neprekarni službenici i neprekarni tehničari, koji su skloniji samopozicioniranju više levo na skali levo-desno ($M=3,45$ odnosno $M=3,67$), dok su sa druge strane, prekarni službenici skloniji desnoj orijentaciji ($M=5,9$).

²⁹⁸ Negativan predznak označava da se ispitanici iz varoši ili malog grada ponašaju suprotno od ispitanika iz velikog grada koji su sebe pozicionirali na skali.

Tabela 4.15. Rezultati višestrukog poređenja na ideološko-političkoj skali levice i desnice

Tukey HSDa,b			
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarnosti	N	Subset for alpha = 0.05	
		1	2
Službenici_neprekarni	35	3,45	
Tehničari_neprekarni	58	3,67	
NKV_neprekarni	44	4,14	4,14
Uslužni radnici (i trgovina)_prekarni	50	4,34	4,34
KV_prekarni	57	4,47	4,47
KV_neprekarni	110	4,49	4,49
Stručnjaci_prekarni	35	4,62	4,62
Uslužni radnici (i trgovina)_neprekarni	61	4,68	4,68
Tehničari_prekarni	19	4,92	4,92
Poljoprivrednici	43	4,95	4,95
Direktori i menadžeri_prekarni	7	5,07	5,07
Stručnjaci_neprekarni	40	5,08	5,08
Direktori i menadžeri_neprekarni	30	5,45	5,45
NKV_prekarni	50	5,61	5,61
Službenici_prekarni	20		5,90
Sig.		,070	,308

Videli smo da, barem kada su u pitanju glasačke preferencije i stranačke identifikacije, ne postoji doslednost između teorijskih kriterija kojima bismo razvrstavali političke stranke u Srbiji i samopozicioniranja ispitanika na ideološko-političkom kontinuumu. Podsećanja radi valja ponoviti: ispitanici koji su sebe pozicionirali levo na skali, ni u kom slučaju u pogledu stranačkih identifikacija i glasačkih preferencija ne bi mogli biti označeni kao levičari. Takođe, nema statistički značajne razlike u pozicioniranju onih koji su glasali na parlamentarnim izborima 2016. godine i onih koji nisu – prosečni skorovi na skali levice i desnice su $M=4,66$ (glasali) odnosno $M=4,38$ (nisu glasali), $t=1,058$ $p=0,290$. Razlika ne postoji ni u odnosu na to da li ispitanici smatraju da im je određena politička stranka bliža od drugih stranaka - prosečni skorovi na skali levice i desnice su $M=4,79$ (imaju blisku stranku) odnosno $M=4,55$ (nemaju blisku stranku), $t=1,077$ $p=0,282$. No to nije jedini kriterijum na osnovu kojeg bismo mogli potvrditi validnost skale levice-desnice u ovom istraživanju. Onoliko koliko je to istraživački instrument dozvoljavao, možemo se osloniti i na druge varijable u upitniku i pogledati da li postoji veza i kakva između njih i pozicioniranja ispitanika na ideološko-političkom kontinuumu. Upitnik je sadržao pitanje koje bi predstavljalo indikatore državnog intervencionizma, homofobije (odnos prema homoseksualcima) i konzervatizma („prirodne” nejednakosti među ljudima počivaju na naslednom pravu). Shodno teorijskom okviru, bolja validnost nalaza bila bi potvrđena ukoliko se pokaže da su samopozicionirani levičari skloniji politici državnog intervencionizma, odbacivanju konzervatizma i homofobije.

Jednofaktorska analiza pokazuje da postoji statistički značajna razlika u stavovima koji se odnose na državni intervencionizam i odnos prema homoseksualnosti u odnosu na pozicioniranje ispitanika na ideološko-političkom kontinuumu levice i desnice. Post hoc test izdvaja dve grupacije ispitanika, gde se oni koji u potpunosti odbacuju državni intervencionizam i uplitanje države u ekonomiju kako bi se smanjile nejednakosti među građanima, na skali levo-desno pozicioniraju „više desno” od njihovih neistomišljenika (tabela 4.16). Tako se ispitanici koji ne misle da bi vlada trebalo da

preduzme mere za smanjenje razlika u nivoima prihoda u proseku pozicioniraju na skali levice i desnice $M=6,8$ i oni se statistički razlikuju od one grupacije koja ovo manje ili više prihvata (isto važi i za iskaz da je društvo pravedno kada su prihod i bogatstvo podjednako raspoređeni među ljudima, $M=5,75$). Takođe, „više desno” pozicioniranje ($M=6,05$) imaju konzervativniji ispitanici koji se u potpunosti slažu za naslednim pravom (kada ljudi iz porodica sa visokim društvenim statusom uživaju privilegije u životu). Kada je reč o stavovima o homoseksualnosti, homofobiju u pogledu ponašanja gej ljudi (da budu slobodni da žive onako kako žele) pokazuju „više desno” orijentisani ($M=6,05$). Ovi nalazi korespondiraju sa teorijskim pretpostavkama, s obzirom na to da se za desnu orijentaciju vezuju i odbacivanje državnog intervencionizma i homofobični stavovi, no poslednji stav u okviru kojeg postoji statistički značajna razlika među grupacijama ispitanika donekle je zbunjujući. Naime, statistički značajno se izdvaja grupa ispitanika koja se slaže sa time da homoseksualni parovi uživaju prava kao i heteroseksualni (usvajanje dece) i oni se nalaze malo „više desno” na skali levice i desnice ($M=5,51$). U svakom slučaju, ova razlika jedva da je i zadovoljila uslov statističke značajnosti, a s obzirom da je broj ispitanika koji sebe pozicionirali na skali levice i desnice a koji su rekli da se izrazito slažu sa ovim pravom za homoseksualne parove samo $n=25$, ovaj nalaz ne bi trebalo uzimati kao u potpunosti validan.

Tabela 4.16. Rezultati višestrukog poređenja na ideološko-političkoj skali levice i desnice

	Vlada bi trebalo da preduzme mere za smanjenje razlika u nivoima prihoda		Društvo je pravedno kada su prihod i bogatstvo podjednako raspoređeni među svim ljudima		Gej muškarci i lezbejke bi trebalo da budu slobodni da žive svoj život onako kako žele		Društvo je pravedno kada ljudi iz porodica sa visokim društvenim statusom uživaju privilegije u životu		Gej i lezbejski parovi bi trebalo da imaju ista prava da usvajaju decu kao i homoseksualni parovi	
	Subset for alpha = 0.05									
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Slaže se	4,22		4,22		4,26		5,03	5,03	4,50	4,50
Ne slaže se	4,68		4,88	4,88	4,38		4,28		4,09	
U potpunosti se slaže	4,82		4,95	4,95	4,38			6,05		5,51
Niti se slaže niti se ne slaže	5,09	5,09	4,47		4,6	4,6	4,83		4,67	4,67
U potpunosti se ne slaže		6,8		5,75		5,31	4,33		4,78	4,78
Sig.	0,714	0,098	0,417	0,254	0,853	0,213	0,346	0,1	0,542	0,164
	F=4,325, p=0,002		Welch=3,457 p=0,010; Brown-Forsythe=3,402 p=0,010		Welch=3,468 p=0,009; Brown-Forsythe=3,394 p=0,009		F=4,630, p=0,001		Welch=2,962 p=0,022; Brown-Forsythe=2,555 p=0,041	

Dakle, na osnovu dosadašnjih nalaza, možemo da zaključimo sledeće: većina ispitanika za sebe veruje da zauzima poziciju ideološkog centra, potom slede oni koji misle da su levo orijentisani, a na kraju i oni koji kažu da su desnog ideološko-političkog usmerenja. Ispitanici koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada za nijansu više od neprekarnih sebe pozicioniraju desno, premda je ova razlika statistički značajna ali i vrlo mala. Jako je bitno primetiti na osnovu svega predočenog, da je skala levice i desnice na kojoj se ispitanici samopozicioniraju vrlo ograničenih saznanjnih kapaciteta. Razlog se krije u uvreženom formalnom poimanju levice i desnice, neznanju

građana, populističkom diskursu političkih elita koje instrumentalno i netačno koriste pojmove obraćajući se „običnom narodu“.

O ograničenosti saznavnih kapaciteta najvernije govore sledeći nalazi: gotovo svaki treći ispitanik nije u stanju da se samopozicionira (što i ne bi bilo strašno kada bi postojala kakva-takva doslednost i pravilnost onih koji su se odredili na skali); ispitanici koji sebe pozicioniraju na levoj strani političkog centra identifikuju se uglavnom sa strankama koje su ili desničarske stranke ili stranke desnog centra; klasna pozicija ispitanika i prosečno pozicioniranje na skali su vrlo konfuzni (službenici i tehničari koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada su više levo orijentisani, a prekarni službenici više desno); nema statistički značajne razlike u pozicioniranju onih koji su glasali na parlamentarnim izborima 2016. godine i onih koji nisu, a razlika ne postoji ni u odnosu na to da li ispitanici smatraju da im je određena politička stranka bliža od drugih stranaka. Najzad, pol, obrazovanje, veličina mesta stanovanja, pripadnost nacionalnoj manjini, nacionalna vezanost, zainteresovanost za politiku i interakcija klasnog i prekarnog položaja izdvojili su se kao prediktori ideološko-političkog pozicioniranja - prekarni stručnjaci će pre da se pozicioniraju od poljoprivrednika, muškarci, oni koji imaju srednje obrazovanje, pripadnici nacionalnih manjina, a što su ispitanici više emotivno vezani za Srbiju pre će se i odrediti na ovoj skali. Takođe, što ispitanici manje vremena provode prateći vesti iz oblasti politike manje su u sposobnosti da se pozicioniraju, a oni koji su zainteresovani za politiku će skoro 2,5 puta pre moći da se pozicioniraju u odnosu na nezainteresovane. Veličina naselja stanovanja kao prediktor samopozicioniranja na ideološko-političkoj skali je konfuzna - ispitanici koji žive u predgrađima/široj teritoriji velikog grada će se dva puta pre pozicionirati na skali u odnosu na one iz velikih gradova, a oni koji žive u varoši ili malim gradovima će skoro dva puta manje biti spremni da se odrede u odnosu na stanovnike velikog grada. Ipak, da stvar nije potpuno „izgubljena“, nadu uliva nalaz da su samopozicionirani levičari skloniji politici državnog intervencionizma, odbacivanju homofobije i naslednog prava kao osnove za društveni status, što je u skladu sa teorijskim pretpostavkama.

4.2.2. Radikalna desnica: homofobija, antiuseljničko usmerenje, kolektivni identitet i konzervativni nacionalizam

Odnos prema homoseksualnosti empirijski nije značajan samo za praktične politike vlada, već predstavlja i deo širih vrednosnih orijentacija. Netolerantnost izražena kroz homofobične stavove deo je šireg obrasca autoritarnosti (v. Petrović, Radoman, 2019). Štaviše, ukoliko ksenofobiju odredimo ne samo kao strah od stranaca, već i od nepoznatog, drugačijeg od sebe, onda bi i homofobija i rasizam bili oblici ksenofobije. Pored toga što je oblik ksenofobije, homofobija delom proizlazi i iz nacionalizma, jer bi rast homoseksualnih praksi mogao da dovede u pitanje reprodukciju nacije (Bakić, 2019: 49). Negativan odnos u hrišćanskom društvu prema homoseksualnom usmerenju je društvena norma, a do početka XX veka proces društvene regulacije seksualnosti, institucije braka i reprodukcije zasnovan na crkvenim uverenjima obeležavao je čitav evropski kontinent. Velika društvena transformacija podstaknuta procesima modernizacije (kao što su industrijalizacija, urbanizacija, razvoj modernog obrazovnog sistema) kreirala je društvenu regulaciju koja počiva na sekularnom racionalizmu. „Ova nova društvena regulacija, kao i inherentna logika rastućeg kapitalizma, pokazala se pogodnom za širenje kulture individualizma. U drugoj polovini XX veka, moderna transformacija društvene regulacije seksualnosti završena je revolucijom seksualne popustljivosti. Modernost se završila približno u isto vreme. Usledila je kasna modernost ili postmodernizacija, koju karakteriše dalje širenje, čak i globalizacija, kulture permisivnosti” (Štulhofer, Rimac, 2009: 27). Stavovi prema homoseksualnosti imaju važnu ulogu u objašnjavanju diskriminacije i agresivnosti na pojavnim nivou, a najuže su povezani i sa konzervativnim, autoritarnim, nacionalističkim, te uopšte radikalno desnim usmerenjem pojedinca.

Odnos prema homoseksualnosti meren je sledećim iskazima: „gej muškarci i lezbejke bi trebalo da budu slobodni da žive svoj život onako kako žele”, „ako bi blizak član moje porodice bio gej muškarac ili lezbejka, bilo bi me sramota” i „gej i lezbejski parovi bi trebalo da imaju ista prava da usvajaju decu kao i heteroseksualni parovi”. Prvi iskaz meri stavove prema homoseksualnom ponašanju (homoseksualnost kao stil života i moralnost), drugi stavove prema homoseksualnim osobama (da li bi homoseksualnu osobu prihvatili u svom okruženju), a treći meri stavove ispitanika prema pravnoj jednakosti odnosno zakonskoj mogućnosti da homoseksualni parovi usvoje decu. Svi iskazi su dati u vidu petostepene Likertove skale, viši skorovi na skali su označavali viši stepen homofobije.²⁹⁹

Deskriptivna statistika (Grafikon 4.8) pokazuje da se zbirno 39,8% ispitanika slaže sa stavom da bi gej muškarci i lezbejke trebalo da budu slobodni da žive svoj život onako kako žele (od čega se 10,7% izrazito slaže a 29,1% slaže), a suprotan stav deli njih 37,5% (od čega 5,8% se ne slaže, a 21,7% izrazito se ne slaže). Ukoliko bi neki blizak član porodice respondenata bio gej muškarac ili lezbejka, njih 45,5% se manje ili više slaže da bi ih bilo sramota (21,6% se izrazito slaže sa tvrdnjom, a 23,9% se slaže), dok za 36,5% ispitanika ovo ne bi bio razlog za sramotu (25,9% se ne slaže sa tvrdnjom, a 10,6% se izrazito ne slaže). Najzad, da bi gej i lezbejski parovi trebalo da imaju ista prava da usvajaju decu kao i heteroseksualni parovi veruje 12% respondenata (3,4% se izrazito slaže, a 8,6% se slaže sa tvrdnjom), dok je za 74,7% ispitanika ovo manje ili više neprihvatljivo (32,1% se ne slaže odnosno 42,6% se izrazito ne slaže).

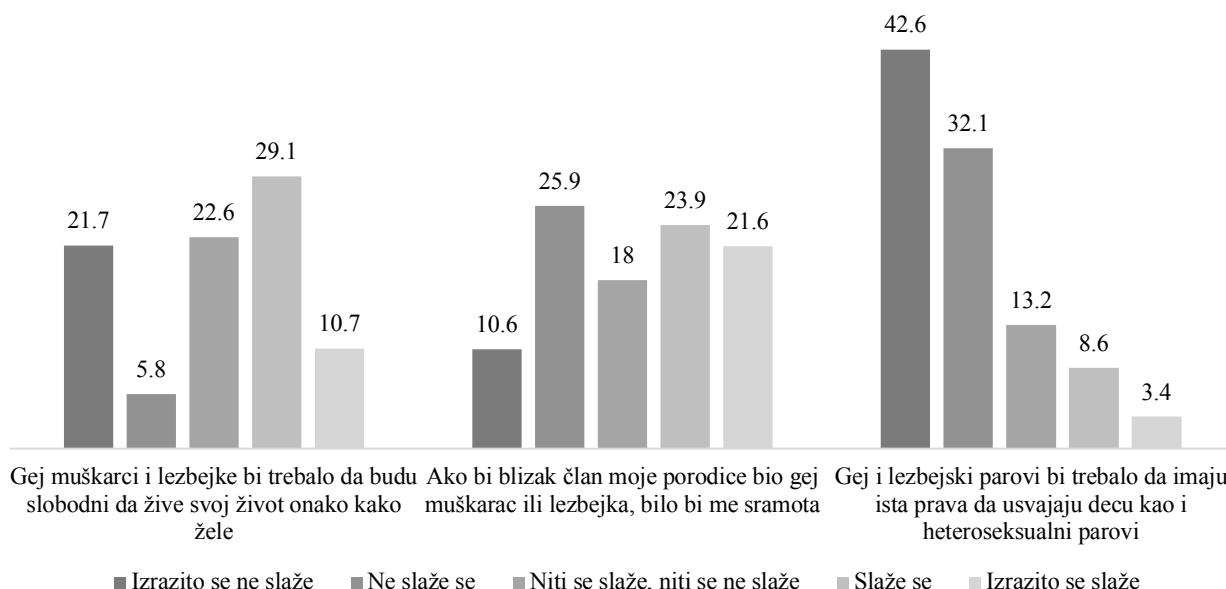
Dakle, već na nivou deskriptivne analize vidimo da je homofobija izražena u društvu Srbije, te da se radno aktivno stanovništvo Srbije samo deklarativno slaže sa time da bi osobe homoseksualne orijentacije trebalo da imaju ista prava kao i ostali („da žive svoj život kako hoće”), ali čim se odnos prema ovim osobama spusti na lični nivo, na videlo izlaze i homofobični stavovi (tolerancija već polako opada kod pitanja koje se odnosi na osećaj ukoliko bi neko od njihovih članova porodice bio gej osoba, da bi kod pitanja o pravu na usvajanje dece gotovo iščezla). Zabeležena homofobičnost

²⁹⁹ Da bi smer odnosa prema homoseksualnosti bio isti u sva tri pitanja, drugi iskaz je rekodovan i usklađen mu je smer kao sa prvim i trećim iskazom.

nije iznenađujuća. Izuzev Rusije, od 1989. godine u Evropi je zabeležen pad homofobičnosti, no istraživanja pokazuju da se homofobični stavovi sporije menjaju u bivšim socijalističkim državama, te da i dalje postoje značajne razlike između istočnog i zapadnog dela Evrope u pravnoj institucionalizaciji istopolnih partnerstava, kao i u ispoljavanju homofobičnih stavova. „Četvrt veka nakon promene političkog sistema u većini postsocijalističkih zemalja, privatni život ljudi i dalje reguliše institucionalno diskriminatorna država koja podstiče homofobične stavove, održavajući neravnopravan položaj homoseksualnih partnerstava” (Takács, Szalma, 2014: 5). Pored uticaja istorijske društveno-ekonomske formacije i državne regulacije, glavni izvori društvene regulacije seksualnosti su verska tradicija, procesi modernizacije i savremena dinamika postmodernizacije (Štulhofer, Rimac, 2009).

Takođe, Irena Petrović i Marija Radoman su pokazale da osnovni obrazac društvene svesti u Srbiji počiva na održavanju tradicionalističkih vrednosti. Ove sociološkinje su objasnile na koji način pripadnici nekadašnje socijalističke nomenklature, uz pomoć duboko ukorenjenih tradicionalnih vrednosti (autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam), uvode kapitalističke odnose u Srbiji od početka ovog veka. Iako beleže opadanje specifične autoritarnosti („odnos prema zakonskom regulisanju privatne sfere”) uz održavanje opšte autoritarnosti tokom ispitivanog perioda (2003-2018. godine), u kojoj se našao i iskaz o homoseksualcima („Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca”), same autorke priznaju da bi se odnos prema homoseksualnosti mogao naći i u dimenziji opšte autoritarnosti kao izraz netolerancije (v. Petrović, Radoman, 2019). Uz to, uticaj religioznosti usko je povezan sa homofobičnim stavovima. Pri tome, ne treba u obzir uzimati samo individualnu religioznost, koja je u našem istraživanju veoma izražena (83,6% respondenata je izjavilo da je pripadnik određene religije, od čega je 91,9% navelo da pripada hrišćanskoj pravoslavnoj crkvi, 53,9% ispitanika je na jedanaestostepenoj skali religioznosti sebe pozicioniralo kao veoma religiozne osobe (ocene od 6 do 11), a 42,3% se praktikuje molitve (ne računajući religijske obrede) minimum jednom mesečno), već „religijska tradicija utiče i na religiozne i na nereligiozne pojedince u datom društvu kroz svoj otisak na lokalne institucije i kulturna značenja koja oni proizvode” (Štulhofer, Rimac, 2009: 28).

Grafikon 4.8. Step (ne)slaganja sa homofobičnim tvrdnjama, u %

Najpre smo pokušali da formiramo skalu homofobije, koja bi bila napravljena od samo tri iskaza, međutim koeficijent unutrašnje konzistentnosti nije potvrdio homogenost skale (Kronbahov alfa

iznosio 0,678)³⁰⁰. Potom smo proverili da li bismo i koliku objašnjenost varijanse dobili ukoliko primenimo faktorsku analizu. Polazna pretpostavka da će se izdvojiti samo jedan faktor sa latentnim korenom većim od jedan (1,815) se pokazala ispravnom i ovaj faktor objašnjava 60,5% varijanse (tabela 4.17).

Tabela 4.17. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti – homofobija

Komponentna matrica	
Iskazi – Koliko se slažete sa sledećim tvrdnjama...	Komponenta
	Homofobija
Gej muškarci i lezbejke bi trebalo da budu slobodni da žive svoj život onako kako žele	.827
Ako bi blizak član moje porodice bio gej muškarac ili lezbejka, bilo bi me sramota	.740
Gej i lezbejski parovi bi trebalo da imaju ista prava da usvajaju decu kao i heteroseksualni parovi	.764
KMO .643; Značajnost .000; Ukupno % 60,483	
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Karakteristične vrednosti faktora 1,815	

Tabela 4.18. Rezultati višestrukog poređenja homofobije prema klasnoj strukturi

Tukey HSDa,b				
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarosti	N	Subset for alpha = 0.05		
		1	2	3
Uslužni radnici (i trgovina)_prekarni	73	-,4504595		
Stručnjaci_prekarni	46	-,4450111		
Direktori i menadžeri_neprekarni	39	-,4418929		
Stručnjaci_neprekarni	64	-,3800152	-,3800152	
Službenici_prekarni	27	-,2996658	-,2996658	-,2996658
Službenici_neprekarni	56	-,1174183	-,1174183	-,1174183
Tehničari_neprekarni	80	-,0927576	-,0927576	-,0927576
KV_prekarni	90	-,0024187	-,0024187	-,0024187
Tehničari_prekarni	22	,0117004	,0117004	,0117004
NKV_neprekarni	55	,1478012	,1478012	,1478012
Uslužni radnici (i trgovina)_neprekarni	92	,1529787	,1529787	,1529787
Poljoprivrednici	86		,2843615	,2843615
KV_neprekarni	146		,2883073	,2883073
Direktori i menadžeri_prekarni	9			,3395151
NKV_prekarni	74			,3437006
Sig.		,214	,097	,134

Razlika u stepenu homofobije ne postoji u odnosu na to da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju ($t=0,554$, $p=0,580$). Sa druge strane, postoji statistički značajna međugrupna razlika između različitih društvenih klasa prema prekarosti i homofobiji ($F(14, 950)=6,150$,

³⁰⁰ Iako je ovo bilo skoro na granici, s obzirom da vrednost Kronbahove alfe treba da bude minimum 0,7 da bi skala bila pouzdana, odlučili smo da odbacimo skalu.

$p=0,000$), a uticaj klasnog položaja na homofobično usmerenje je umeren ($\eta^2=0,08$) – tabela 4.18. Prekarni uslužni radnici i stručnjaci, kao i neprekarni direktori i menadžeri pokazuju nehomofobične stavove (negativan predznak označava nehomofobične, a pozitivan homofobične stavove). Sa druge strane, niskokvalifikovani radnici i direktori i menadžeri koji su u prekarnom položaju najviše pokazuju homofobične stavove. Međutim, ovaj nalaz koji se odnosi na prekarne direktore i menadžere bi trebalo uzeti sa velikom rezervom, jer je samo 9 ispitanika u poduzorku. Ono što se može videti kao tendencija jeste da više društvene grupacije iskazuju niži stepen homofobije.

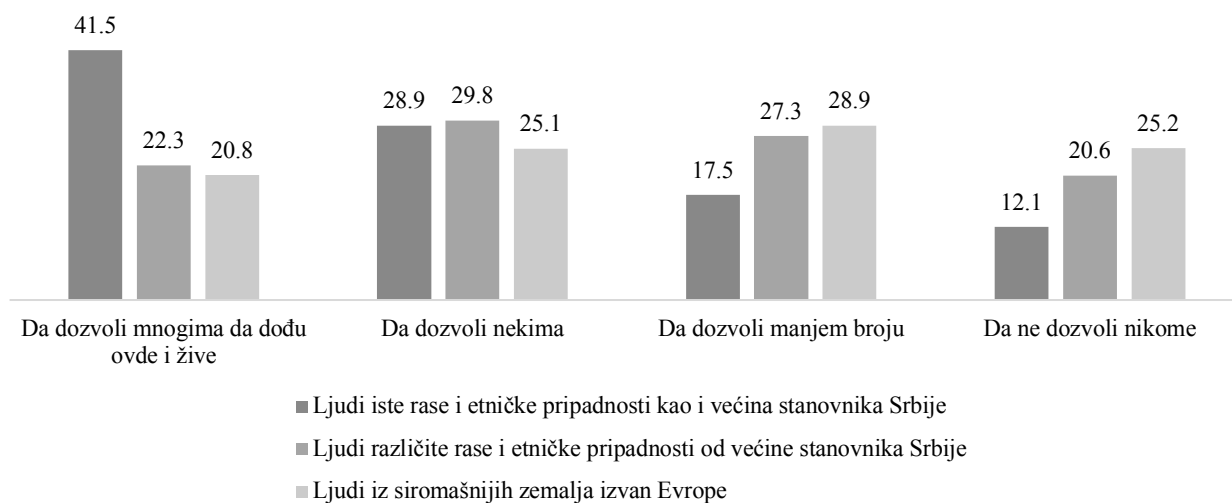
Antiuseljeničko usmerenje ispitanika, tj. odnos prema imigraciji, „smatra se najboljim pokazateljem ksenofobije (...) po definiciji, ksenofobi su skloni krajnjoj desnici” (Bakić, 2019: 47). Indikatori za antiuseljeničko usmerenje ispitanika bili su sledećih šest iskaza: „U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive?”, „U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su različite rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive?”, „U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima iz siromašnijih zemalja izvan Evrope da se dosele ovde i žive?”, „Da li biste rekli da je za ekonomiju Srbije generalno loše ili generalno dobro da se ovde dosele ljudi iz drugih zemalja?”, „Da li biste rekli da ljudi iz drugih država koji dolaze ovde da žive generalno unazađuju ili obogaćuju kulturni život u Srbiji?”, „Da li doseljavanje ljudi iz drugih zemalja čini Srbiju lošijim ili boljim mestom za život?”. Prva tri pitanja su merena četvorostepenom Likertovom skalom, gde je 1 označavalo da bi trebalo dozvoliti mnogima da dođu i žive u Srbiji, a 4 da ne bi trebalo dozvoliti nikome da dođe i živi u Srbiji (grafikon 4.9). Prva tri pitanja mere ono što nazivamo antiimigrantski rasizam i šovinizam, a preostala tri pitanja mere opažene materijalne i simboličke pretnje. Zapravo, reč je o indikatorima antiuseljeničkog usmerenja, ali još uže, reč je o indikatorima islamofobije. Naime, islamofobija spada u ksenofobiju, a antiuseljenički stav je konkretizacija islamofobije, s obzirom da je ogromna većina useljenika islamske veroispovesti (bilo da je reč o tranzitnim zemljama ili zemljama destinacijama migranata, migrantski talas u Evropi u drugoj deceniji XXI veka obeležen je migracijama ljudi koji su islamske veroispovesti).

Najčešća vrednost u skupu podataka koji se odnosi na antiimigrantski rasizam i šovinizam (imigranti koji bi bili *iste rase i etničke pripadnosti* kao i većina ljudi u Srbiji) ukazuje na to da većina ispitanika veruje da bi trebalo dozvoliti mnogima da dođu i žive u Srbiji (41,5%). Međutim, kada je u pitanju antiimigrantski rasizam i šovinizam prema ljudima *druge rase/etničke pripadnosti*, 22,3% ispitanika nema antiuseljeničko usmerenje i veruje da bi trebalo mnogima dozvoliti da dođu i žive u Srbiji, ali već sledeći odgovor (da bi trebalo samo nekima dozvoliti) bira 29,8% ispitanika, 27,3% bi tu mogućnost dalo samo malom broju ljudi, a svaki peti ispitanik (20,6%) pokazuje izrazito antiuseljeničko usmerenje zasnovano na antiimigrantskom rasizmu i šovinizmu. S obzirom na to da smo već rekli da su, po definiciji, „ksenofobi skloni krajnjoj desnici”, ovakav nalaz pokazuje snagu krajnje desničarskog potencijala u Srbiji.

Najzad, kada su u pitanju ljudi iz siromašnijih zemalja izvan Evrope (nakon migrantske krize iz 2014. godine jasno je da se ovde misli na ljude koji dolaze iz zemalja Bliskog istoka ili iz Severne Afrike, koji su najčešće obojeni i pripadnici islamske veroispovesti – dakle, reč je o indikatoru islamofobije) antiuseljeničko usmerenje je najizrazitije – svaki četvrti ispitanik (25,2%) ne bi nikome dozvolilo da se useli u Srbiju, 28,9% bi dozvolilo ali samo manjem broju, 25,1% samo nekima, a 20,8% bi dozvolilo mnogima da dođu i žive u Srbiji.

Do sada rečeno se vidi i u prosečnim odgovorima ispitanika – prvi iskaz ima prosečnu vrednost $M=2,0$ (blagonaklon stav prema useljenicima iste rasne/etničke pripadnosti), drugi $M=2,46$ (manje blagonaklon stav prema useljenicima različite rasne/etničke pripadnosti u odnosu na većinu stanovnika Srbije), a treći $M=2,59$ (najmanje blagonaklon stav prema useljenicima koji dolaze iz siromašnijih zemalja izvan Evrope).

Grafikon 4.9. Antiuseljeničko usmerenje – antiimigrantski rasizam i šovinizam / islamofobija, u %

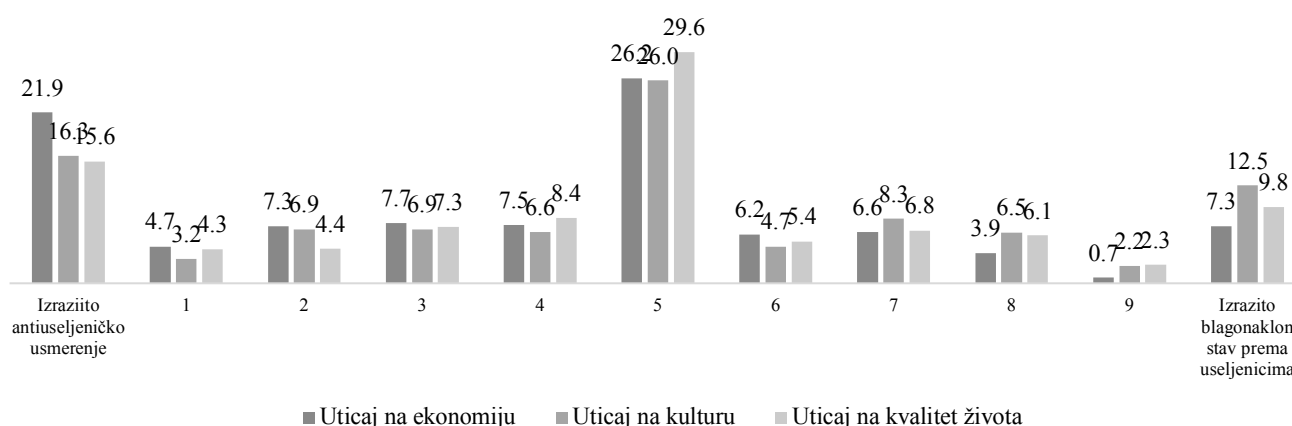
Druga tri pitanja („Da li biste rekli da je za ekonomiju Srbije generalno loše ili generalno dobro da se ovde dosele ljudi iz drugih zemalja?”, „Da li biste rekli da ljudi iz drugih država koji dolaze ovde da žive generalno unazađuju ili obogaćuju kulturni život u Srbiji?”, „Da li doseljavanje ljudi iz drugih zemalja čini Srbiju lošijim ili boljim mestom za život?”) merena su desetostepenom skalom gde je 0 izrazito antiuseljeničko usmerenje, a 10 izrazita blagonaklonost ka useljavanju stranih državljana u Srbiju. Ovom baterijom pitanja merena je opažena pretnja – materijalna (ekonomska, blagostanje) i simbolička (kulturna). Naime, konkurencija oko oskudnih resursa (bilo da su to ekonomski resursi, imovina, politička moć, subjektivno blagostanje pojedinca) i percepcija takve konkurencije označavaju materijalnu pretnju po pripadnike većinske zajednice. Sa druge strane, simboličke pretnje predstavljaju percepciju da imigranti imaju različite sisteme verovanja, pogleda na svet i moralne vrednosti, što se može negativno odraziti na vrednosti i kulturu većinske populacije u zemlji. Reč je o tome da se useljenici, pre svega oni islamske veroispovesti (nebeli muslimani), doživljavaju kao višestruka pretnja po domicilno stanovništvo – bezbednosna (uverenje o povezanosti sa terorističkim organizacijama), kulturno-identitetska (ugrožavanje konfesionalnog i nacionalnog identiteta), socijalna (nezasluženo „uzimanje” usluga socijalnih davanja od državljana i retkih dobara, kao što su poslovi, stanovi, obrazovanje) i fizička (pretnja telu, životu i imovini građana) (v. Bakić, 2019: 281-282).

Radno aktivno stanovništvo u Srbiji i u ovom pogledu generalno ima antiuseljeničko usmerenje: prosečna vrednost za osećaj da imigracija vodi ekonomskoj pretnji i ugroženosti na jedanaestostepenoj skali je $M=3,97$, da predstavlja kulturnu pretnju $M=4,77$ (što je indikator „etnopluralističkog” nacionalizma), odnosno da utiče na kvalitet života $M=4,64$ (niže vrednosti označavaju veću pretnju). Očekivano, najveći broj odgovora grupisan je u sredini skale: na jedanaestostepenoj skali broj 5 je izabralo 26,2% ispitanika kada je u pitanju uticaj useljenika na ekonomiju Srbije, 26% kada je u pitanju uticaj na kulturni život Srbije, odnosno 29,6% u pogledu toga da li useljenici Srbiju čine boljim ili lošijim mestom za život.

Upravo je najveće antiuseljeničko usmerenje zabeleženo u pogledu percepcije imigranata kao materijalne pretnje po većinsko stanovništvo, gde je preko petine ispitanika (21,9%) izjavilo da misli da bi to bilo loše za ekonomiju Srbije (Grafikon 4.10), te se skoro polovina (49,1%) nalazi se na levoj strani skale, odnosno ima manje ili više izražen negativan stav u pogledu uticaja useljenika na ekonomiju Srbije. Nešto blagonakloniji stav primetan je u preostala dva iskaza, ali i dalje na levoj strani skale nalazi se 39,9% odnosno 40% respondenata. Moglo bi se zaključiti da je radno aktivno stanovništvo Srbije najnegativnije nastrojeno prema useljenicima najpre zbog straha od

„uzimanja” oskudnih ekonomskih resursa, potom od straha za ugrožavanje kulturnih resursa, a na kraju i zbog straha od narušavanja kvaliteta života. Ovakav nalaz bi mogao potvrditi postavke teorije etničkog takmičenja. U situaciji kada u društvu postoji borba i takmičenje oko oskudnih resursa, priliv migranata (etnički Drugog i Drugaćijeg) može uticati na osećaj etničke ugroženosti. Ova ugroženost, kao što smo napomenuli, može biti višestruko percipirana: kao fizička, kulturna, socijalna i bezbednosna.³⁰¹ Kao rezultat osećaja ugroženosti, pojedinci mogu podržavati krajnje desničarske politike, koje se (iz težnje za održanjem dominacije domicilnog stanovništva) šovinističkom socijalnom politikom „bore” protiv imigranata (najčešće su to nebeli useljenici islamske veroispovesti) kako bi se za domicilno stanovništvo „obezbedili” poslovi, stanovanje i socijalna davanja. Takođe, ova teorija naglašava da u takvoj situaciji osećanja etničke ugroženosti, može doći i do etničkog sukobljavanja „ako i samo ako se ono doživljava kao nepošteno; sem toga, nepoštena utakmica vodi sukobu ukoliko ne postoji međuzavisnost etničkih grupa koja bi donosila korist obema stranama. Na kraju, (...) takmičenje se mora odvijati između grupa, a ne među pojedincima, dok dobra oko kojih se grupe takmiče moraju da budu kolektivna (npr. politička prava i regionalne etničke moći, regionalne ili etničke zastupljenosti u privredi, grupni status koji se odnosi na kulturu i jezik, itd.), a nikako ne individualna” (Bakić, 2006: 238-239).

Grafikon 4.10. Antiuseljeničko usmerenje – opažene materijalne i simboličke pretnje, u %

Pretpostavka o izdvajanju jednog faktora u faktorskoj analizi oba skupa iskaza pokazala se ispravnom – u oba slučaja izdvojio se samo jedan faktor sa latentnim korenom većim od jedan (2,263 kada je u pitanju antiuseljeničko usmerenje zasnovano na antiimigrantskom rasizmu i šovinizmu, 2,441 kada je u pitanju antiuseljeničko usmerenje zasnovano na strahu od negativnog uticaja useljenika na socio-ekonomski život) i ovaj faktor objašnjava 75,4% odnosno 81,4% varijanse (tabela 4.19).

³⁰¹ Višestruko osećanje ugroženosti migrante (koji navodno ne mogu da se uklope u evropski kulturni model) etiketira kao „nosiocje kriminala” (Bakić, 2019: 360). Tako istraživanje Saveta za regionalnu saradnju pokazuje da „gotovo dve trećine stanovnika regiona smatra da je Zapadni Balkan sigurno mesto za život, ali 70 odsto misli da migranti povećavaju bezbednosne rizike, a skoro isto toliko da bi trebalo da budu zatvoreni u centrima za pritvor” (<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/kocev-migranti-jasno-vidljivi-na-ulici-za-razliku-od-organizovanog-kriminala/>, pristupljeno 3.12.2021).

Tabela 4.19. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti – antiuseljeničko usmerenje

Komponentna matrica	
Iskazi ...	Komponente
	Antiuseljeničko usmerenje
U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive?	.823
U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su različite rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive?	.912
U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima iz siromašnijih zemalja izvan Evrope da se dosele ovde i žive?	.869
KMO .687; Značajnost .000; Ukupno % 75,434	
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Karakteristične vrednosti faktora 2,263	

Komponentna matrica	
Iskazi ...	Komponente
	Antiuseljeničko usmerenje
Da li biste rekli da je za ekonomiju Srbije generalno loše ili generalno dobro da se ovde dosele ljudi iz drugih zemalja?	.868
Da li biste rekli da ljudi iz drugih država koji dolaze ovde da žive generalno unazađuju ili obogaćuju kulturni život u Srbiji?	.904
Da li doseljavanje ljudi iz drugih zemalja čini Srbiju lošijim ili boljim mestom za život?	.933
KMO .716; Značajnost .000; Ukupno % 81,354	
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Karakteristične vrednosti faktora 2,441	

Razlika u jačini antiuseljeničkog usmerenja radno aktivnog stanovništva u Srbiji ne postoji u odnosu na to da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju (za prvi skup iskaza $t=0,958$, $p=0,338$, a za drugi $t=-1,877$, $p=0,061$). Teorije koje naglašavaju ekonomske faktore kao odlučujuće determinante formiranja negativnih stavova prema imigrantima podvlače da se imigranti percipiraju kao pretnja po materijalnu sigurnost domicilnog stanovništva i da oni koji se nalaze u ekonomski nesigurnijem položaju pre razvijaju negativne stavove prema migrantima (Petrović, Pešić, 2017: 28). Pretpostavke proistekle iz teorije etničkog takmičenja upravo ukazuju na to da su pripadnici nižih srednjih slojeva i radništvo skloni pristajanju uz radikalno-desničarsku retoriku koja insistira na osećaju etničke ugroženosti (Bakić, 2019: 360-361). Stoga smo uporedili prosečne odgovore na skalama antiuseljeničkog usmerenja prema proceni ispitanika svog materijalnog položaja (tabela 4.20).³⁰² T test pokazuje da postoji statistički značajna razlika u antiuseljeničkom usmerenju prema tome da li ispitanik ima sigurniji ili nesigurniji ekonomski položaj. Naime, ispitanici koji svoj ekonomski položaj ocenjuju kao nesigurniji u proseku zauzimaju niže skorove na skali antiuseljeničkog usmerenja zasnovanoj na strahu od ugrožavanja kulturnih i ekonomskih resursa, odnosno imaju više izraženo antiuseljeničko usmerenje od ispitanika koji imaju ekonomski sigurniji položaj. Takođe, kada je u pitanju antiimigrantski rasizam i šovinizam, ispitanici koji

³⁰² Pitanje kojim je operacionalizovana samoprocena materijalnog položaja ispitanika glasilo je „Koja od kategorija je najbliža Vašem sopstvenom viđenju sadašnjih prihoda vašeg domaćinstva?“, a ponuđeni odgovori kretali su se od opcije da dobro žive od sadašnjih prihoda, da se snalaze, da teško izdržavaju pa do toga da veoma teško izdržavaju sa sadašnjim приходima. Za potrebe sprovođenja T testa nezavisnih uzoraka, varijablu smo rekodovali na dihotomnu, gde su prva dva ponuđena odgovora predstavljali ekonomski sigurniji položaj, a preostala dva odgovora ekonomski nesigurniji položaj.

zauzimaju ekonomski nesigurniji položaj pokazuju viši stepen antiuseljeničkog usmerenja od ispitanika koji imaju ekonomski sigurniji položaj.

Tabela 4.20. Prosečni odgovori na skalama antiuseljeničkog usmerenja, prema ekonomskom položaju ispitanika

		N	Mean	Std. Deviation	t	Značajnost
Antiuseljeničko usmerenje (ekonomska i kulturološka pretnja)*	Ekonomski sigurniji položaj	730	,043	,94185255	3,203	,001
	Ekonomski nesigurniji položaj	224	-,202	1,02610211		
Antiuseljeničko usmerenje (antiimigrantski rasizam i šovinizam)**	Ekonomski sigurniji položaj	730	-,037	,97229384	-2,564	,011
	Ekonomski nesigurniji položaj	224	,155	1,02646099		

*negativan predznak označava veći stepen antiuseljeničkog usmerenja

**negativan predznak označava manji stepen antiuseljeničkog usmerenja

Iako postoji statistički značajna međugrupna razlika između različitih klasa prema prekarosti i antiuseljeničkom usmerenju, vrednosti su veoma niske ($F(14, 950)=2,033$, $p=0,013$) odnosno uticaj klasne pozicije na antiuseljeničko usmerenje zasnovano na antiimigrantskom rasizmu je veoma mali ($\eta^2=0,02$). Jasno su se izdvojili jedino prekarni tehničari koji beleže najmanje prosečne vrednosti na faktorskom skoru (-0,507) i koji imaju najmanje izraženo antiuseljeničko usmerenje. Sa druge strane, poljoprivrednici i NK radnici u neprekarnom položaju beleže više prosečne vrednosti na faktorskom skoru (za nekvalifikovane radnike 0,249, za poljoprivrednike 0,308) odnosno imaju najizraženije antiuseljeničko usmerenje, dok se ostale klase nisu jasno izdvojile.

Kolektivni identitet predstavljao bi osećaj pripadanja nekoj društvenoj grupi i može biti zasnovan na različitim sociološkim kategorijama, kao što su klasa, profesija, generacija, prostorna obeležja, nacija, religija itd. Kolektivni identitet nije lako operacionalizovati i brojni istraživači su definisali različite dimenzije ovog pojma: od jedne dimenzije (praveći skalu grupne identifikacije), preko dve (afektivna i kognitivna), pa do tri (centralnost, unutargrupni uticaj, unutargrupna povezanost), četiri (percepcija unutargrupnog konteksta, unutargrupna privlačnost, verovanje u unutargrupnu povezanost i depersonalizacija) ili čak sedam dimenzija (samokategorizacija, evaluacija, važnost, vezanost i osećaj međuzavisnosti, socijalna ugrađenost, bihejvioralna uključenost, sadržaj i značenje) (v. Feitosa et al, 2012). Bez obzira čiju bismo klasifikaciju preuzeli, emotivna odnosno afektivna komponenta javlja se u svakoj od njih (bilo izdvojeno bilo integrirano u neku od drugih dimenzija). EDI je, podsećajući da se kognitivna dimenzija često istražuje, želeo posebnu pažnju da posveti afektivnoj dimenziji. Zahvaljujući kolektivnom identitetu i emotivnoj vezanosti za svoju grupu, moguće je posmatrati uticaj afektivne vezanosti za svoju naciju ili nadnacionalnu tvorevinu (EU) na varijable kao što su evropska integracija, antiuseljeničko usmerenje, stranačke preferencije. Emocionalna vezanost za svoju grupu može se koristiti i kao zavisna i kao nezavisna varijabla. Neretko teorija racionalnog izbora ostaje nemoćna pri analizi nekog socijalnog i političkog ponašanja (recimo, stranačke preferencije, rezultati glasanja, solidarnost, podrška evropskim integracijama, redistributivne preferencije).

Upravo kolektivni identitet može biti pokretač ponašanja, stavova i preferencija, koje nam na prvi pogled izgledaju iracionalno. Sa druge strane, kao zavisna varijabla emotivna vezanost za sopstvenu naciju ili nadpolitičku tvorevinu kao što je EU može biti rezultat obaveštenosti ispitanika o političkim dešavanjima (informisanost kroz medije), osećaja diskriminacije, transnacionalnog i

migratornog porekla, te obrazovanja. Stoga su za merenje nacionalne i nadnacionalne vezanosti korišćeni sledeći indikatori, predstavljeni na jedanaestostepenim skalama: „U kojoj meri osećate da ste emotivno vezani za Srbiju?”³⁰³ i „A koliko osećate da ste emotivno vezani za Evropu?”³⁰⁴.

Grafikon 4.12. Nacionalna i nadnacionalna emotivna vezanost

Ukupno 16,3% ispitanika nije emotivno vezano za Srbiju, 9,1% je neutralno, a 74,6% je emotivno vezano za svoju zemlju. Sa druge strane, preko polovine ispitanika (51,4%) nije emotivno vezano za EU, 17,8% je neutralno, a emotivnu vezanost izražava 30,9% ispitanika (grafikon 4.12). Među respondentima koji nisu rođeni u Srbiji, njih 72,4% je emotivno vezano za Srbiju, 14,5% je neutralno, a 13,1% nije emotivno vezano za Srbiju (Kramerov $V=0,145$, $p=0,029$). Potpuno očekivano, oni koji nisu vezani za EU, smatraju da je ujedinjenje EU već otišlo predaleko (među ispitanicima koji smatraju da je ujedinjenje već otišlo predaleko 69,8% nije vezano za ovu nadnacionalnu tvorevinu), odnosno među onima koji smatraju da bi ujedinjenje trebalo da se nastavi najviše je ispitanika koji imaju izražen nadnacionalni identitet (41,7%), $\Gamma=0,421$, $p=0,000$.

Ispitanici u prekarnom položaju na tržištu rada ($M=6,92$, $SD=3,192$) manje su emotivno vezani za Srbiju nego oni u neprekarnom položaju ($M=7,48$, $SD=2,695$), iako to ne znači da oni ne pokazuju izraženu nacionalnu vezanost ($t=-2,899$, $p=0,004$). Takođe, iako postoji statistički značajna razlika u prosečnom odgovoru prekarnih i neprekarnih respondenata, uticaj prekarnosti na etničku vezanost je veoma mali ($\eta^2=0,008$). Razlika u prosečnom odgovoru prekarnih i neprekarnih u pogledu vezanosti za EU ne postoji (prekarni $M=4,04$, neprekarni $M=4,08$, $t=-0,216$, $p=0,829$). Jednofaktorska analiza i Tukey post hoc test nisu pokazali izdvajanje grupacija na osnovu klasnog položaja ispitanika i prekarnosti u pogledu vezanosti za EU, dok se u pogledu nacionalne vezanosti izdvajaju dve grupacije (Welch=2,779 $p=0,001$, Brown-Forsythe=2,809 $p=0,001$). Prekarni službenici i direktori i menadžeri pokazuju najniži stepen nacionalne vezanosti ($M=5,76$ odnosno $M=5,79$). Ove dve grupe se statistički razlikuju od neprekarnih tehničara ($M=8,02$) i

³⁰³ Bilo bi zanimljivo kada bi pored ovako formulisanog pitanja, bilo uključeno i pitanje o emotivnoj vezanosti za srpstvo, te pitanje o klasnoj pripadnosti (da li ispitanici znaju kojoj društvenoj klasi pripadaju i da li se osećaju emotivno vezani za nju). Na taj način bismo, pretpostavka je autorke, mogli da pokažemo koliko je pomeranje ideološko-političkog spektra u desno normalizovano, jer bismo, verovatno, videli da postoji velika diskrepancija i potiskivanje klasne pripadnosti u korist etničke vezanosti.

³⁰⁴ EDI u ovom pitanju izjednačava političku tvorevinu (EU) sa kontinentom (Evropom) što je, u najmanju ruku, naučno nedopustivo, a moglo bi se reći i skandalozno.

poljoprivrednika (M=8,14), koji pokazuju najveću nacionalnu vezanost (ostali ispitanici, bilo da se nalaze u prekarnom ili neprekarnom položaju, bez obzira na klasu, ne razlikuju se međusobno niti od ove dve grupacije) – tabela 4.22.

Tabela 4.22. Rezultati višestrukog poređenja nacionalne vezanosti prema klasnoj strukturi

Klasna struktura zaposleni	N	Subset for alpha = 0.05	
		1	2
Službenici_prekarni	27	5,76	
Direktori i menadžeri_prekarni	9	5,79	
NKV_prekarni	74	6,38	6,38
Uslužni radnici (i trgovina)_prekarni	73	6,42	6,42
Tehničari_prekarni	22	6,53	6,53
KV_prekarni	90	6,95	6,95
Uslužni radnici (i trgovina)_neprekarni	91	7,09	7,09
Službenici_neprekarni	56	7,13	7,13
Stručnjaci_neprekarni	64	7,15	7,15
Stručnjaci_prekarni	46	7,37	7,37
NKV_neprekarni	55	7,40	7,40
Direktori i menadžeri_neprekarni	39	7,68	7,68
KV_neprekarni	145	7,70	7,70
Tehničari_neprekarni	80		8,02
Poljoprivrednici	86		8,14
Sig.		,144	,288

Od indikatora kolektivnog nacionalnog identiteta (emotivna vezanost za Srbiju) i indikatora antiuseljeničkog usmerenja (imigracija će negativno uticati na ekonomiju i kulturu države, te učiniti Srbiju lošijim mestom za život), kreirana je skala konzervativnog nacionalizma. „Konzervativci se, iako u vreme Francuske revolucije suprotstavljeni nacionalističkim idealima, tokom XIX veka sve više opredeljuju za nacionalizam, jer uviđaju da je jaka osećanja koja nacionalizam budi moguće iskoristiti za održavanje društvene kohezije i poretka, kao i za odbranu tradicionalnih institucija pred naletima sve brojnijeg i jačeg radničkog pokreta. Oni su uvideli da se nacionalne tradicije i sećanja mogu ideološki koristiti u svrhe pridobijanja širih društvenih slojeva za interese konzervativaca. Danas se evropski konzervativci protive jačoj integraciji višenacionalnih političkih zajednica, kakva je npr. Evropska Unija, jer se boje da će njihov nacionalni identitet biti time ugrožen. Oni su, štaviše, ubeđeni da useljavanje radnika iz drugih zemalja, a posebno onih sa drugih kontinenata i pripadnika nehrišćanskih i nebelaćkih kultura, mogu uneti nestabilnost, kao i rasne i etničke sukobe, pošto je za uspešno funkcionisanje društava neophodno postojanje zajedničke kulture što najefikasnije omogućavaju nacija i hrišćanska religija” (Bakić, 2006: 254-255).

Skala je konstruisana na osnovu četiri iskaza, a pouzdanost skale je zadovoljavajuća (Kronbahov alfa iznosi 0,710). U prvoj polovini skale, čije vrednosti se kreću od 0 do 40, a gde niže vrednosti predstavljaju jaču konzervativno-nacionalističku orijentaciju, nalazi se 65,7% ispitanika. Drugim rečima, za skoro dve trećine ispitanika u Srbiji možemo reći da su konzervativno nacionalistički orijentisani. Iako T test pokazuje da postoji statistički značajna razlika u pozicioniranju ispitanika u pogledu prekarnosti na tržištu rada na skali konzervativnog nacionalizma, gde oni koji su u neprekarnom položaju pokazuju izraženiji konzervativni nacionalizam (M=15,4 za naprekarne, M=17,1 za prekarne, $t=2,87$, $p=0,004$), veličina uticaja je toliko mala ($\eta^2=0,009$) da bi ovaj nalaz trebalo uzeti sa oprezom. Sa druge strane, jednofaktorska analiza i Tukey post hoc ne pokazuju međuklasne razlike u pogledu konzervativnog nacionalizma.

Dakle, da sumiramo: dimenzija radikalne desnice merena je pomoću indikatora homofobije, nacionalizma (antiuseljeničkog usmerenja i konzervativnog nacionalizma), te kolektivnog identiteta izraženog kroz nacionalnu vezanost. Homofobija je izražena u društvu Srbije – ispitanici se samo deklarativno slažu sa time da bi osobe homoseksualne orijentacije trebalo da imaju ista prava kao i ostali, ali čim se odnos prema ovim osobama spusti na lični nivo, na videlo izlaze i homofobični stavovi. Pritom, razlika u stepenu homofobije ne postoji u odnosu na to da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju. Najmanji stepen homofobije pokazuju prekarni uslužni radnici, prekarni tehničari i neprekarni direktori i menadžeri. U pogledu nacionalističkih stavova iskazanih kroz antiuseljeničko usmerenje, radno aktivno stanovništvo u Srbiji beleži visok stepen antiuseljeničkog usmerenja (kako u pogledu antiimigrantskog rasizma i šovinizma, tako i u pogledu opažene simboličke i materijalne pretnje), a razlika u jačini antiuseljeničkog usmerenja ne postoji u odnosu na to da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju. Ipak, ispitanici koji svoj ekonomski položaj sami ocenjuju kao nesigurniji imaju više izraženo antiuseljeničko usmerenje od ispitanika koji smatraju da imaju ekonomski sigurniji položaj. Najizraženije antiuseljeničko usmerenje imaju poljoprivrednici i neprekarni NK radnici. Dalje, za skoro dve trećine ispitanika u Srbiji možemo reći da su konzervativno nacionalistički orijentisani, a pojedinci koji se nalaze u neprekarnom položaju pokazuju izraženiji konzervativni nacionalizam. Najzad, iako su generalno svi ispitanici pokazali visok stepen emotivne vezanosti za Srbiju, oni koji su u prekarnom položaju su manje emotivno vezani za Srbiju nego oni koji nisu u takvom položaju. Prekarni službenici, te direktori i menadžeri koji su u prekarnom položaju najmanje su vezani za Srbiju, dok su neprekarni tehničari i poljoprivrednici najviše vezani za Srbiju.

4.2.3. Modernizam – tradicionalizam vs. (ekonomski) egalitarizam – (neo)liberalizam

Društvene vrednosti bile su sfera interesovanja još „očeva osnivača” sociologije. Za Dirkema vrednosti su bile neodvojive od proučavanja društvenih činjenica i anomije, Veberu su koristile u postavljanju temelja za usmeravanje naučno-istraživačke pažnje u odgovarajućem smeru i pojam društva koji je nominalistički, za problematizovanje vrednosne neutralnosti naučnika, te za tipologiju društvenog delanja. Vrednosti su igrale važnu ulogu ne samo u sociologiji, već i u psihologiji i srodnim disciplinama. Ipak, u izvesnoj meri pojam vrednosti je sporan, kako zbog poteškoća u merenju, tako i zbog nedostatka usaglašenosti društvenih teoretičara o tome kolika je mogućnost vrednosti da usmeravaju društveno delanje i kako se menjaju. Zapravo i nije utvrđena jaka direktna veza između percepcije određene vrednosti kao važne i delanja pojedinca jer u zavisnosti od konteksta u kojem se pojedinci nalaze, vrednosti mogu biti i u sukobu. Drugim rečima, pojedinci poseduju (društveno usvojene, a ne date rođenjem) određene vrednosti kojima daju značenje i koje se mogu ali i ne moraju aktivirati u određenom društvenom kontekstu. Bitno je podvući da vrednosti nisu samo karakteristika pojedinca već i čitavih društvenih grupa. One „predstavljaju relativno stabilne, opšte, hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (elementi koji se odnose na dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti) koje su formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, a koje, zbog pripisane poželjnosti, usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima” (Pantić, prema Pešić, 2017: 21).³⁰⁵ Među psiholozima postoji saglasnost da se vrednosti sastoje od bihevioralne, afektivne i kognitivne dimenzije (Selimović, 2014), dok sociolozi više ističu bihevioralni i dinamički aspekt vrednosti, prateći promene vrednosnih obrazaca društvenih grupa i promene na strukturalno-sistemske ravnima, odnosno na koji način istorijsko-kulturni, sistemsko-strukturalni i individualno-psihološki faktori utiču na kreiranje i održavanje određenih vrednosnih orijentacija (Pešić, 2017: 22).

U poglavlju koje se bavi operacionalizacijom pojmova već je ponuđeno objašnjenje zašto i na koji način smo koristili Švarcove skale vrednosti. T test nezavisnih uzoraka pokazuje da ne postoji razlika u prosečnom odgovoru prekarne i neprekarne respondenata kada je u pitanju ideološka dimenzija (ekonomski) egalitarizam – (neo)liberalizam, dok na dimenziji čiji su suprotni polovi tradicionalizam i modernizam, razlika između prosečnih odgovora prekarne i neprekarne postoji samo u pogledu modernizma (tabela 4.23). Naime, ispitanici koji su u prekarne položaju su skloniji ideološkoj dimenziji modernizma ($t(892)=3,567$), ali je razlika između srednjih vrednosti obeležja po grupama mala ($\eta^2=0,014$).

Tabela 4.23. Prosečne ocene na dimenzijama modernizam - tradicionalizam i (ekonomski) egalitarizam – (neo)liberalizam, prema prekarne položaju ispitanika

Ideološka dimenzija		Prosečan odgovor	Značajnost
(Ekonomski) egalitarizam	Prekarni	-0,0007	0,984
	Neprekarni	0,0006	
(Neo)liberalizam	Prekarni	0,0390	0,291
	Neprekarni	-0,0311	
Modernizam	Prekarni	0,1328	0,000
	Neprekarni	-0,0157	
Tradicionalizam	Prekarni	-0,0716	0,056
	Neprekarni	0,0570	

³⁰⁵ Objektivistički pristup vrednosti, sa svim svojim varijantama, podrazumeva da su vrednosti svojstvene objektima, dok subjektivistički pristupi, sa svim svojim varijantama, vrednosti vezuju za pojedince (v. Pešić, 2017: 20).

Da bismo ustanovili šta je to što određuje pozicioniranje ispitanika na ideološko-političkoj skali, odnosno šta određuje pozicioniranje ispitanika koji su u prekarnom položaju na levisi ili desnici, primenili smo hijerarhijsku regresionu analizu (namesto parcijalnog modela koji sve nezavisne varijable tretira podjednako). Za ovakav model odlučili smo se ne samo da bismo utvrdili koji su to prediktori pozicioniranja na skali levice i desnice, već i da bismo videli da li sociodemografske varijable imaju veću prediktivnu moć od vrednosnih prediktora. Naime, istraživanje koje je Švarc sa saradnicima objavio 2011. godine a koje je rađeno na EDI podacima, pokazalo je da u liberalnim evropskim državama vrednosti predstavljaju jači prediktor političke orijentacije ispitanika nego sociodemografske varijable, u tradicionalnim evropskim državama i sociodemografski i vrednosni prediktori su značajni za političku orijentaciju (sa nešto izraženijom snagom za sociodemografske prediktore), dok je u bivšim evropskim socijalističkim državama jači prediktor sociodemografija nego vrednosti ispitanika (Piurko, Schwartz, Eldad, 2011: 553-554).³⁰⁶ Eksplanatorne varijable za koje smo pretpostavili da određuju poziciju prekarijata u Srbiji na ideološko-političkoj osi levice i desnice su grupisane u dve kategorije. Prvu čine sociodemografske i socio-ekonomske karakteristike ispitanika, odnosno pol, starost, obrazovanje, naselje stanovanja, pripadnost nacionalnoj manjini, klasni položaj ispitanika. Drugi skup prediktorskih varijabli obuhvata vrednosti ispitanika: (ekonomski) egalitarizam, (neo)liberalizam, modernizam, tradicionalizam, homofobija, antiuseljeničko usmerenje.³⁰⁷

Rezultati koji se mogu videti u tabeli 4.24. pokazuju da uticaj sociodemografskih i socioekonomskih varijabli nije dovoljan za objašnjenje ideološke orijentacije ispitanika koji su u prekarnom položaju na tržištu rada. Prvi model objašnjava tek 4,6% varijanse ideološkog pozicioniranja prekarijata. U ovom modelu kao statistički značajne nezavisne varijable javljaju se pol i klasni položaj ispitanika, gde se muškarci (u odnosu na žene) pozicioniraju više desno na ideološko-političkoj skali levice i desnice, a službenici i NKV radnici se u odnosu na KV radnike pozicioniraju više desno na skali levice i desnice.

Dodavanje vrednosnih varijabli u modelu 2 gotovo da utrostručuje objašnjenost varijanse (korigovani $R^2=0,154$). Drugim rečima, nakon unošenja vrednosti kao nezavisnih varijabli, modelom kao celinom objašnjeno je 15,4% ukupne varijanse. Vrednosti su objasnile dodatnih 12,2% varijanse ideološko-političke orijentacije, nakon što je kontrolisan uticaj sociodemografskih nezavisnih. U konačnom modelu (model 2), statistički više nisu bile značajne sociodemografske varijable, ostao je uticaj klasnog položaja kao važan, gde se NKV radnici i službenici pozicioniraju desno na skali (u odnosu na KV radnike), dok se od šest vrednosnih orijentacija njih pet pokazalo kao značajne (homofobija, modernizam, tradicionalizam, (ekonomski) egalitarizam, antiuseljeničko usmerenje).

³⁰⁶ U liberalne države svrstane su Austrija, Belgija, Danska, Finska, Francuska, Nemačka, Holandija, Norveška, Švedska, Švajcarska i Velika Britanija, u tradicionalno religiozne Grčka, Irska, Izrael (Jevreji), Poljska, Portugal i Španija a u bivše socijalističke države Češka, Mađarska, Poljska i Slovenija. Objašnjenost varijanse u prvoj grupi država u slučaju sociodemografskih varijabli je 6%, u slučaju vrednosti 11%, a kada vrednosti i sociodemografske varijable zajedno deluju objašnjenost je 14%. Za drugu grupu država (tradicionalne), objašnjenost je 10% (sociodemografija), 8% (vrednosti) i 14% (vrednosti i sociodemografija). U bivšim socijalističkim državama objašnjenost varijanse je 7% (sociodemografija), 4% (vrednosti) i 10% (vrednosti i sociodemografija zajedno) (Piurko, Schwartz, Eldad, 2011: 553).

³⁰⁷ S obzirom da smo imali na raspolaganju dve skale antiuseljeničkog usmerenja (za rasizam i šovinizam, odnosno za percepciju kulturne i ekonomske pretnje), da bismo izbegli multikolinearnost na koju je regresioni model osetljiv, izabrali smo da u model uključimo antiuseljeničko usmerenje rasizma i šovinizma. Vrednosti su kontinuirana obeležja, kao i starost i obrazovanje. Referentna kategorija za pol – žene, naselje stanovanja – grad, nacionalna pripadnost – manjina, klasni položaj – KV radnici.

Tabela 4.24. Hijerarhijska regresija – dva modela asocijacije sociodemografskih osobina/vrednosti ispitanika i ideološko-političke orijentacije na skali levo-desno

Nezavisne varijable	Model 1 – asocijacije sociodemografskih osobina i ideološko-političke orijentacije					Model 2 – asocijacije sociodemografskih osobina/vrednosti i ideološko-političke orijentacije				
				95-postotni interval poverenja					95-postotni interval poverenja	
	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica
Starost	,013	,064	,327	-,013	,039	,015	,076	,257	-,011	,042
Muškarci	,824	,154	,015	,159	1,489	,447	,084	,213	-,258	1,152
Obrazovanje	,042	,050	,520	-,086	,169	,101	,120	,106	-,022	,224
Selo	,444	,081	,271	-,349	1,236	,034	,006	,933	-,757	,824
Nac. većina (Srbi)	,957	,131	,056	-,024	1,938	,943	,129	,050	,001	1,885
Direktori i menadžeri	1,317	,075	,244	-,902	3,535	,533	,030	,624	-1,607	2,673
Stručnjaci	,334	,042	,593	-,896	1,564	,077	,010	,898	-1,100	1,254
Tehničari	,705	,066	,332	-,723	2,133	,304	,028	,661	-1,057	1,665
Službenici	1,622	,162	,019	,273	2,972	1,319	,131	,045	,032	2,606
Uslužni radnici	,186	,027	,733	-,883	1,254	,351	,051	,510	-,698	1,400
NKV radnici	1,609	,227	,004	,524	2,694	1,615	,227	,003	,569	2,661
Poljoprivrednici	,489	,065	,445	-,769	1,748	,949	,126	,126	-,268	2,167
Homofobija						,427	,166	,016	,079	,775
(Ekonomski) egalitarizam						-,483	-,166	,019	-,887	-,078
(Neo)liberalizam						-,133	-,049	,460	-,486	,221
Modernizam						,603	,213	,002	,224	,982
Tradicionalizam						,723	,272	,000	,340	1,106
Antiuseljeničko usmerenje						-,562	-,197	,003	-,928	-,197
Konstanta model 1	1,875		,092	-,311	4,062					
Konstanta model 2						1,335		,227	-,838	3,508
Model	R	R ²	Korigovani R ²	Statistika promene						
				R ² promena	F promena	df1	df2	Značajnost F promene		
Model 1	,298	,089	,046	,089	2,070	12	254	,019		
Model 2	,459	,211	,154	,122	6,387	6	248	,000		

Najuticajnije vrednosne varijable jeste tradicionalizam ($\beta=0,272$, $p=0,000$) i, očekivano, ispitanici koji su tradicionalno orijentisani na Švarcovej skali vrednosti su više desno orijentisani na ideološko-političkoj skali. Nisu iznenađujući rezultati ni kada su u pitanju ekonomski egalitarizam, te homofobija i antiuseljeničko usmerenje – što su ispitanici više homofobični i antiuseljenički nastrojeni, to su više desno orijentisani (homofobija: $\beta=0,166$, $p=0,016$; antiuseljeničko usmerenje: $\beta=-0,197$, $p=0,003$)³⁰⁸, odnosno što su više naklonjeni (ekonomskom) egalitarizmu, to su više levo orijentisani ($\beta=-0,166$, $p=0,019$). Iznenadjuć nalaz jeste da modernističke vrednosti na Švarcovej skali koreliraju sa skalom ideološko-političke orijentacije, a to znači da ispitanici koji zastupaju modernističke vrednosti ujedno se pozicioniraju desno na skali levice-desnice, odnosno, što je neko više modernistički nastrojen, to će se više desno pozicionirati ($\beta=0,213$, $p=0,002$). Ovakav nalaz posledica je metodoloških teškoća sa kojima smo se suočavali. Naime, iako bi bilo očekivano da modernizam na kontinuumu levo-desno bude rezervisan za levu orijentaciju, a tradicionalizam za desnu, kada smo Švarcovu skalu vrednosti faktorskom analizom redukovali na dimenzije modernizma i tradicionalizma, ostavili smo kao napomenu da se iskazi koji mere modernizam mogu vezati i za individualizam. U tom slučaju, ako nasuprot kolektivismu stoji individualizam, gde bi kolektivismu zauzimao levi deo spektra a individualizam desni, onda ovi nalazi i nisu „nelogični”. Takođe, ovakav nalaz može ukazivati na još jednu stvar – konsolidacija kapitalističkih odnosa u Srbiji je očigledno, u najmanju ruku, u svojoj završnoj fazi, jer je kapitalizam u borbi protiv bilo kog sistema kolektivističkog tipa veličao (i dalje veliča) individualizam kao pravo, slobodu i emancipaciju pojedinca.

U svetlu ovakvih nalaza, da bismo proverili da li zaista oni koji dele vrednosti (ekonomskog) egalitarizma stoje nasuprot (neo)liberalnoj orijentaciji, istražili smo vezu između ove dve skale. Iako bi bilo očekivano da je korelacija ne samo značajna nego i negativna (sa porastom (ekonomskog) egalitarizma trebalo bi da opada (neo)liberalizam), pokazuje se da veza između ove dve varijable iako je negativna, ona nije statistički značajna ($r=-0,002$, $p=0,975$). Imajući u vidu da koristimo merne instrumente čija je interna validnost upitna za naše proučavanje ekonomske ose ideološko-političkog spektruma (jer se baziraju na Švarcovom modelu vrednosti, za koji smo videli da može biti korišćen i u svrhe pozicioniranja ispitanika na ideološko-političkoj osi, ali ove mere svakako nisu idealne), pokušali smo da još jednom proverimo odnos između državnog intervencionizma (kao pojma koji je uži od (ekonomskog) egalitarizma) i tržišnih vrednosti (*market values*). Dok za državni intervencionizam imamo egzaktnu varijablu („Vlada bi trebalo da preduzme mere za smanjenje razlika u nivoima prihoda”), pri odabiru varijabli koje bi mogli da koristimo kao indikatore tržišne orijentacije prekarijata prinuđeni smo da se oslanjamo na Švarca. Ugledajući se na rešenja kojima su pribegavali drugi istraživači (Bielinski, 2017) tržišne vrednosti formirali smo uzimanjem u obzir tri vrednosna usmerenja: individualizam, fetišizam novca, postignuće. Vrednost individualizma ocenjena je na osnovu sledećeg stava: „Važno mu je da samostalno donosi odluke o onome što radi. Voli da bude slobodan i nezavisan od drugih”. Fetišizam novca ustanovljen je posredstvom ovog stava: „Važno mu je da bude bogat. Želi da ima mnogo novca i da poseduje skupe stvari”. Naposljetku, orijentacija ka postignuću procenjena je na osnovu stava: „Važno mu je da bude veoma uspešan. Nada se da će ljudi ceniti njegova postignuća”. Sve tri varijable čine zasebnu komponentu tržišnih vrednosti koja objašnjava 53,2% varijanse (tabela 4.25). Još jedna potvrda da su oni koji podržavaju (ekonomski) egalitarizam orijentisani ujedno više levo, jesu i rezultati korelacione analize, gde se vidi da što su pripadnici prekarijata više tržišno orijentisani to manje prihvataju državni intervencionizam ($r=0,135$, $p=0,007$).³⁰⁹ Iako je jačina ove korelacije mala, ona je svakako značajna.

³⁰⁸ Negativan predznak kod antiuseljeničkog usmerenja podrazumeva da su skala ideološko-političke orijentacije i antiuseljeničkog usmerenja u negativnoj korelaciji, ali razlog se krije u tome da na skali antiuseljeničkog usmerenja (rasizam i šovinizam) niže vrednosti označavaju veći stepen antiuseljeničkog usmerenja, a više vrednosti niži stepen antiuseljeničkog usmerenja.

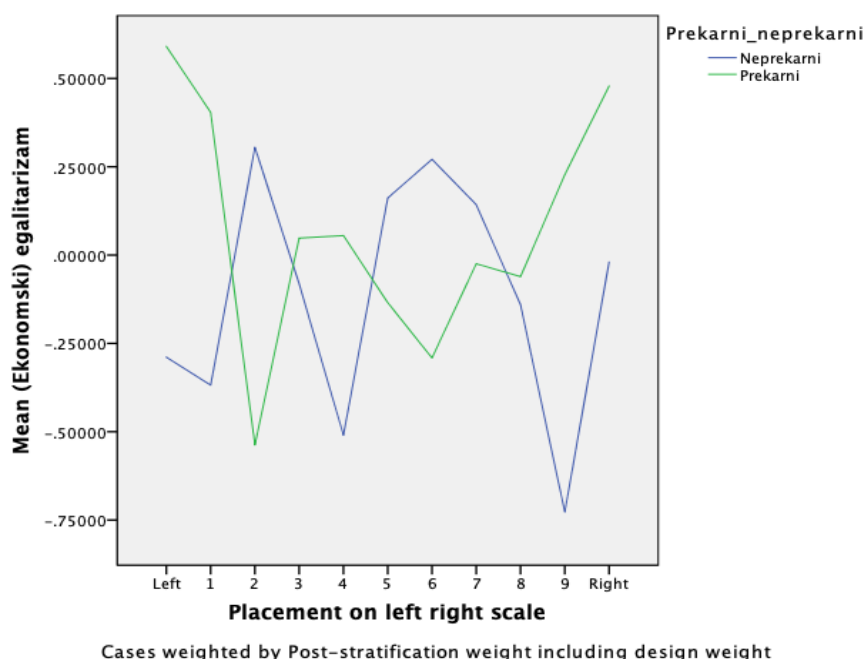
³⁰⁹ Iako je korelacija pozitivna tumačenje je obrnuto, jer su niže vrednosti na skali državnog intervencionizma označavale veće slaganje sa idejom državnog intervencionizma, a više vrednosti manje slaganje.

Tabela 4.25. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti – tržišne vrednosti

Komponentna matrica	
Iskazi ...	Tržišne vrednosti
Važno mu je da bude bogat. Želi da ima mnogo novca i da poseduje skupe stvari	.687
Važno mu je da bude veoma uspešan. Nada se da će ljudi ceniti njegova postignuća	.791
Važno mu je da samostalno donosi odluke o onome što radi. Voli da bude slobodan i nezavisan od drugih	.705
KMO .602; Značajnost .000; Ukupno % 53,174	
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Karakteristične vrednosti faktora 1,595	

Kolika je vrednosna neusaglašenost i dezorijentisanost najbolje pokazuje distribucija odgovora ispitivanih vrednosti na skali levice i desnice (grafikon 4.13, 4.14, 4.15, 4.16). Ukoliko pratimo skalu (ekonomskog) egalitarizma i ideološko-političku orijentaciju, vidimo da kod prekarnih ispitanika vrednost (ekonomskog) egalitarizma na desnici raste (vrednosti od 6 do 10, gde je 10 krajnja desnica). Iako kod neprekarnih ispitanika ova vrednost opada (što bi bilo i očekivano), na krajnje desnom spektru ona ponovo raste (mada ne toliko kao kod prekarnih). Dok bi bilo očekivano da sa manjim ili većim odstupanjima, prava (ekonomskog) egalitarizma opada od levog ka desnom polu ideološkog spektra, vidimo da najveće „pikove” prosečnih odgovora linija dostiže kod onih koji su se pozicionirali i levo (2 na jedanaestostepenoj skali) i desno (6 na jedanaestostepenoj skali) – grafikon 4.13. Kada je u pitanju (neo)liberalizam (grafikon 4.14), teorijski bi trebalo da linija (neo)liberalizma raste krećući se od levog ka desnom polu, ali ona, paradoksalno, i kod prekarnih i kod neprekarnih respondenata najnižu tačku dostiže kod onih ispitanika koji su se pozicionirali na desnici (7 na jedanaestostepenoj skali). Jedino što ima smisla jeste što, u poređenju prekarnih i neprekarnih, na krajnjim polovima ideološko-političke skale neprekarni ispitanici zauzimaju niže prosečne skorove na skali (neo)liberalizma.

Grafikon 4.13. (Ekonomski) egalitarizam i pozicija na ideološko-političkoj osi

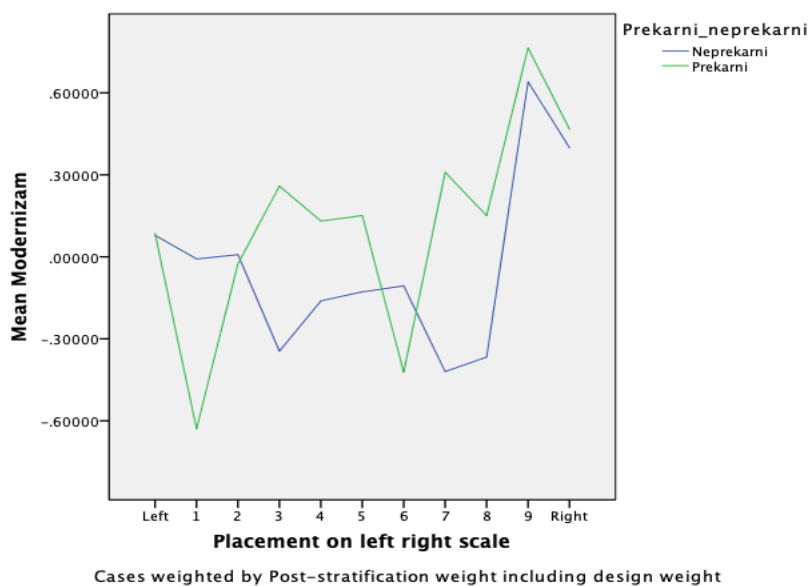
Grafikon 4.14. (Neo)liberalizam i pozicija na ideološko-političkoj osi

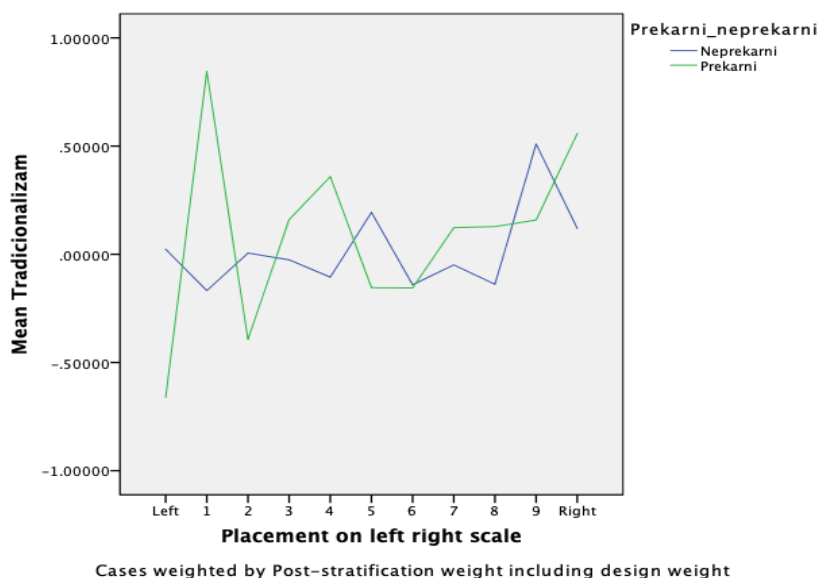
Situacija nije značajno drugačija ni kada su u pitanju modernizam i tradicionalizam (grafikon 4.15 i 4.16). U krajnje levoj tački ideološko-političke ose, prosečni odgovori prekarnih i neprekarnih respondenata se ne razlikuju, a najveći prosečni odgovori na skali modernizma zabeleženi su upravo kod krajnje desno orijentisanih ispitanika (i prekarnih i neprekarnih). Drugim rečima, desno orijentisani ispitanici zauzimaju više prosečne skorove na skali modernizma. Najzad, raspodela prosečnih odgovora na skali tradicionalizma i pozicioniranje na ideološko-političkoj osi takođe pokazuje jednu neočekivanu raspodelu odgovora, posebno među prekarnim ispitanicima, gde najvišu prosečnu vrednost na skali tradicionalizma vidimo upravo kod prekarnih i to levo orijentisanih (vrednost 1 na jedanaestostepenoj skali ideološko-političke orijentacije). U literaturi nije retka pretpostavka da pojedinci koji se nalaze na krajnje levim ili desnim pozicijama na ideološko-političkom kontinuumu dele slične vrednosti i stavove (za razliku od više centristički orijentisanih, umerenijih, čije su vrednosti i stavovi heterogeniji).³¹⁰ Ovakav pravac razmišljanja najupečatljiviji je u pogledu na ideološko-politički spektar poznatom kao „oblik potkovice”, gde se krajnja levica i desnica „približavaju” i pronalaze im se zajedničke vrednosti u „represivnoj, autoritarnoj formi političke vladavine” (Hejvud, 2005: 18-19). Međutim, novija istraživanja na evropskom kontinentu ne samo da ne potkrepljuju ovu tezu, već dolaze do potpuno suprotnih nalaza – pristalice krajnje levih i desnih pozicija na ideološko-političkom spektru imaju heterogenije vrednosti i stavove u poređenju sa onima sa više centrističkim pozicioniranjem (Hanel, Zarzeczna, Haddock, 2019).

³¹⁰ Autorka se lično ne slaže sa idejama da krajnje levo i krajnje desno orijentisani pojedinci dele iste vrednosti i stavove. Ovakvo približavanje levice i desnice ima ideološku funkciju diskreditacije levice, a korene vuče iz teorija o totalitarizmu, čija je funkcija pravdanje kapitalizma.

Grafikon 4.15. Modernizam i pozicija na ideološko-političkoj osi

Grafikon 4.16. Tradicionalizam i pozicija na ideološko-političkoj osi

Do sada smo se bavili determinantama koje određuju pozicioniranje ispitanika na ideološko-političkoj skali levice i desnice, a sada bi trebalo videti šta je to što određuje vrednosti modernizma i tradicionalizma odnosno (ekonomskog) egalitarizma i (neo)liberalizma. U cilju dobijanja jasnije slike šta je to što determiniše vrednosti koje smo izveli iz Švarcovih skala ((ekonomski) egalitarizam, (neo)liberalizam, modernizam i tradicionalizam), linearnom regresijom smo ispitivali i uticaj nezavisnih varijabli na prethodno izdvojene i grupisane ideološke vrednosti iz Švarcovog modela motivacijskih vrednosti. Podsetićemo da analizu uvek radimo najpre sa ispitanicima koji su u prekarnom položaju na tržištu rada, tako da je ovaj uslov bio uključen. Zavisne koje pratimo su (ekonomski) egalitarizam i (neo)liberalizam, a nezavisne varijable u modelu su sledeće: pol, starost, veličina mesta stanovanja, obrazovanje, religioznost, pripadnost nacionalnoj manjini, sindikalno iskustvo, stranačka identifikacija, klasni položaj, principi distributivne pravde, pozicioniranje na ideološko-političkoj osi, zadovoljstvo trenutnim stanjem ekonomije i nacionalna vezanost.³¹¹ Pre

³¹¹ Referentne kategorije: pol – žene, veličina naselja stanovanja – grad, pripadnost nacionalnoj manjini – pripadnik nacionalne manjine, sindikalno iskustvo – bez sindikalnog iskustva, stranačka identifikacija – nema blisku stranku,

nego što se upustimo u analizu, trebalo bi naglasiti da je u modelu gde je zavisna promenljiva bila (ekonomski) egalitarizam kao jedna od nezavisnih bila principi distributivne pravde leve orijentacije, a u slučaju gde je zavisna bila (neo)liberalizam principi distributivne pravde desne orijentacije. Kada je generalno reč o normativnim principima distributivne pravde, oni su u upitniku mereni uz pomoć četiri indikatora, od kojih su dva levičarske orijentacije („Društvo je pravedno kada su prihod i bogatstvo podjednako raspoređeni među svim ljudima” i „Društvo je pravedno kada se brine o onima koji su siromašni i ugroženi bez obzira na to koliko oni doprinose društvu”) a dva desničarske orijentacije („Društvo je pravedno kada ljudi iz porodica sa visokim društvenim statusom uživaju privilegije u životu” i „Društvo je pravedno kada marljivi ljudi zarađuju više od ostalih”).

Oba modela bila su statistički značajna ($\chi^2=232,5$, $p=0,000$ za (ekonomski) egalitarizam odnosno ($\chi^2=253,6$, $p=0,001$ za (neo)liberalizam), s tim što je prvi model objašnjavao 21% varijanse (ekonomskog) egalitarizma, a drugi samo 9,6% varijanse (neo)liberalizma (tabela 4.26). Kada je u pitanju (ekonomski) egalitarizam, jedinstven statistički značajan doprinos objašnjenosti varijanse daju pol, religioznost, klasni položaj, nacionalna vezanost i levo orijentisani principi distributivne pravde. Najuticajnija nezavisna varijabla jeste leva orijentacija principa distributivne pravde ($\beta=-0,336$, $p=0,000$) i ova varijabla jedinstveno objašnjava 10% varijanse (ekonomskog) egalitarizma (poludelimični koeficijent korelacije= $-0,317$). Ne treba da zbuni negativni predznak, jer su niže vrednosti na iskazima koji mere principe distributivne pravde označavali veći stepen slaganja sa iskazom. Drugim rečima, što su prekarni ispitanici više levo orijentisani u pogledu osnovnih principa na koji način bi trebalo da postoji distributivna pravda u društvu, to su više orijentisani i u pravcu (ekonomskog) egalitarizma. Ovakav nalaz nije iznenađujuć, jer je očekivano da ukoliko ispitanici kao pravedno društvo vide ono u kojem se vodi računa o svim njegovim članovima i ako su prihod i bogatstvo podjednako raspoređeni, onda oni podržavaju i levo orijentisanu ideologiju (ekonomskog) egalitarizma.

Muškarci su (u odnosu na žene) manje skloni ideologiji (ekonomskog) egalitarizma ($\beta=-0,255$, $p=0,000$), a sa porastom religioznosti raste i (ekonomski) egalitarizam ($\beta=0,129$, $p=0,045$), odnosno sa porastom osećanja nacionalne vezanosti raste i (ekonomski) egalitarizam ($\beta=0,156$, $p=0,014$). Na koji način objasniti vezu do koje smo došli, a to je da sa porastom nacionalne vezanosti raste i orijentacija ka (ekonomskom) egalitarizmu? Autorka pretpostavlja da bi, kada bi postojalo pitanje kojim bismo merili zastupanje tzv. „šovinističke socijalne politike“, ispitanici u Srbiji bili skloni prihvatanju ove ideje, koja zagovara politike socijalnog staranja ali samo za domicilno stanovništvo. U pogledu religioznosti, iako levičarske ideologije odbacuju svaku vrstu autoriteta (uključujući i verski), te u tom smislu je pravilnost da su manje religiozni pojedinci više levo orijentisani, dobijeni nalaz može se posmatrati i kao (u Srbiji dominantno zastupljene) hrišćanske ideje da su svi ljudi jednaki, a može da bude povezano i sa tradicionalizmom i socijalnim konzervativizmom, što bi te bopet vodilo krajnjoj desnici. Interesantan je nalaz da (u odnosu na KV radnike) direktori i menadžeri su više (ekonomski) egalitarno orijentisani ($\beta=0,153$, $p=0,017$), dok su uslužni radnici ($\beta=-0,205$, $p=0,009$) i NKV radnici ($\beta=-0,182$, $p=0,019$) manje nastrojeni ovoj orijenaciji. Ipak, ovo bi trebalo, posebno kada su u pitanju prekarni direktori i menadžeri uzeti sa velikom rezervom jer je njih u poduzorku veoma malo.

Tabela 4.26. Hijerarhijska regresija – asocijacije nezavisnih promjenljivih i (ekonomskog) egalitarizma/(neo)liberalizma, prekarijat

Nezavisne varijable	Model 1 – asocijacije nezavisnih i (ekonomskog) egalitarizma					Model 2 – asocijacije nezavisnih i (neo)liberalizma				
				95-postotni interval poverenja					95-postotni interval poverenja	
	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica
Muškarci	-,492	-,255	,000	-,732	-,252	,362	,180	,007	-,099	,625
Selo	,080	,041	,567	-,194	,354	,221	,108	,153	-,083	,525
Starost	-,002	-,027	,685	-,011	,008	-,011	-,145	,043	-,022	,000
Obrazovanje	-,026	-,088	,262	-,072	,020	,018	,058	,491	-,034	,070
Religioznost	,043	,129	,045	,001	,085	-,014	-,041	,551	-,061	,033
Nac. većina (Srbi)	,134	,051	,431	-,201	,469	-,128	-,047	,501	-,504	,247
Sindikarno iskustvo	,202	,065	,314	-,192	,595	,297	,092	,186	-,144	,739
Stranačka identifikacija	-,129	-,057	,358	-,405	,147	,097	,041	,533	-,210	,405
Direktori menadžeri	,937	,153	,017	,171	1,702	,740	,116	,089	-,114	1,593
Stručnjaci	,058	,021	,793	-,379	,496	,354	,121	,155	-,135	,843
Tehničari	,039	,010	,878	-,459	,537	-,498	-,129	,080	-1,055	,059
Službenici	-,135	-,038	,570	-,602	,332	-,314	-,086	,235	-,835	,206
Uslužni radnici	-,507	-,205	,009	-,886	-,129	,152	,059	,478	-,269	,573
NKV radnici	-,467	-,182	,019	-,858	-,077	,230	,086	,300	-,206	,665
Poljoprivrednici	-,372	-,138	,096	-,811	,066	-,037	-,013	,883	-,529	,456
Principi distributivne pravde (leva/desna orijentacija)	-,400	-,336	,000	-,540	-,260	-,190	-,154	,016	-,344	-,035
Pozicioniranje na levo-desno skali	,009	,025	,677	-,034	,052	,008	,021	,747	-,040	,056
Zadovoljstvo trenutnim stanjem ekonomije	-,040	-,103	,099	-,088	,008	,053	,130	,054	-,001	,106
Nacionalna vezanost	,051	,156	,014	,011	,091	-,002	-,006	,924	-,047	,043
Konstanta	0,956		,048	,006	1,905	0,171		,747	-,871	1,212
Korigovani R ²	0,210					0,096				

U pogledu (neo)liberalizma, kao značajni prediktori izdvajaju se samo pol, starost i desna orijentacija percepcije distributivne pravde. Prekarni muškarci (u poređenju sa ženama, $\beta=0,180$, $p=0,007$) i mlađi ispitanici ($\beta=-0,145$, $p=0,043$) su više orijentisani ka (neo)liberalizmu, a sa porastom percepcije distributivne pravde koja se zasniva na stečenim pravima (*entitlement*) i meritokratiji, raste i (neo)liberalna orijentacija ($\beta=-0,154$, $p=0,016$)³¹². Kada je reč o neprekarnim ispitanicima, isti model objašnjava tek 1,3% varijanse (neo)liberalnog usmerenja (korigovani $R^2=0,013$), a čak nije ni statistički značajan ($\chi^2=327,6$, $p=0,222$). Sa druge strane, model koji se odnosi na (ekonomski) egalitarizam neprekarnih respondenata je statistički značajan ($\chi^2=299,3$, $p=0,000$), ali objašnjava više nego duplo manje varijanse (ekonomskog) egalitarizma nego model sa prekarnim ispitanicima (9,3%, korigovani $R^2=0,093$, dok je 21% varijanse objašnjavao model sa prekarnim ispitanicima). Neprekarni muškarci su (u odnosu na žene) manje orijentisani ka (ekonomskom) egalitarizmu ($\beta=-0,144$, $p=0,010$), a sa porastom percepcije distributivne pravde kao levo orijentisane i porastom nacionalne vezanosti raste i orijentacija ka (ekonomskom) egalitarizmu (leva orijentacija principa distributivne pravde: $\beta=-0,179$, $p=0,001$; nacionalna vezanost: $\beta=0,160$, $p=0,008$).

Pogledajmo sada koji su to prediktori vrednosti modernizma i tradicionalizma (tabela 4.27). Modeli hijerarhijske regresije su slični prethodnim, uz nekoliko izmena u okviru nezavisnih varijabli. Još jednom, analizu uvek radimo najpre sa prekarnim ispitanicima, tako da je ovaj uslov bio uključen. Pre nego što pređemo na modele kojim objašnjavamo modernizam i tradicionalizam među prekarijatom, treba napomenuti da je postojao još jedan skup varijabli čiji bi uticaj na vrednosti tradicionalizma i modernizma mogao biti posmatran. Reč je o porodičnim normama koje su uvežene u društvu, a gde postoje dvostruki standardi za muškarce i žene. Teorija statusnih razlika naglašava da su porodične norme, posebno u patrijarhalnim društvima, drugačije za žene i muškarce, u korist muškaraca (Foddy, Smithson, 1999; Rijken, Merz, 2014). Poslednji ciklus EDI istraživanja u sebi je kao rotirajući model imao i „Životne putanje”, a koji je, između ostalog, uključivao i porodične norme, odnosno odnos prema odstupanjima od uobičajenih životnih puteva. Pitanja na koja su ispitanici odgovarali merila su njihov odnos prema tome da žena ili muškarac: svesno odbace svoju reproduktivnu ulogu, žive u kohabitaciji, imaju vanbračnu decu, kombinuju porodični i radni život, razvedu se ukoliko su deca mala.³¹³ Od pet iskaza kojima su merene porodične norme koje važe za žene i muškarce, formirali smo skalu patrijarhalnih porodičnih normi (s obzirom na to da svi navedeni oblici ponašanja u iskazima predstavljaju odstupanje od patrijarhalnih obrazaca). Niže vrednosti na skali pokazivale su izrazito prihvatanje patrijarhalnih porodičnih normi, a više vrednosti odbacivanje istih, Kronbahov alfa=0,717 čime je potvrđena pouzdanost skale.

Zavisne koje u modelima pratimo su tradicionalizam i modernizam, a nezavisne varijable u modelu su sledeće: pol, starost, veličina mesta stanovanja, obrazovanje, religioznost, pripadnost nacionalnoj manjini, klasni položaj, principi distributivne pravde, pozicioniranje na ideološko-političkoj osi, nacionalna vezanost, homofobija, antiuseljeničko usmerenje i patrijarhalne porodične norme.³¹⁴

³¹² Ponovo, ne treba da zbuni negativni predznak, jer su niže vrednosti na iskazima koji mere principe desno orijentisane distributivne pravde označavali veći stepen slaganja sa iskazima.

³¹³ S obzirom na to da su prethodna istraživanja pokazala da dvostruki standardi postoje za žene i muškarce kada su u pitanju životne putanje pojedinaca, ispitanici su nasumično bili podeljeni u dve grupacije, gde je jedna grupacija odgovarala na pitanja koja se odnose na žene, a druga na ista pitanja ali za muškarce. Ukupno je bilo pet pitanja kojima je meren odnos prema porodičnim normama za žene i muškarce, koja su glasila: U kojoj meri odobravate ili ne odobravate da žena (ili muškarac, u zavisnosti od nasumičnog odabira CAPI) „...odabere da nikada nema decu?”, „...živi sa osobom sa kojom je u vezi, ali nije u braku?”, „...ima dete sa osobom sa kojom živi, ali sa kojom nije u braku?”, „...radi posao sa punim radnim vremenom dok ima decu mlađu od 3 godine?”, „...se razvede dok ima decu mlađu od 12 godina?”. Ispitanici su odgovarali na petostepenoj Likertovoj skali, gde je 1 bilo izrazito ne odobravam, a 5 izrazito odobravam.

³¹⁴ Referentne kategorije: pol – žene, veličina naselja stanovanja – grad, pripadnost nacionalnoj manjini – pripadnik nacionalne manjine, klasna pozicija – KV radnik. Starost, obrazovanje, religioznost, principi distributivne pravde, pozicioniranost na skali levo-desno, nacionalna vezanost, homofobija i antiuseljeničko usmerenje su kontinuirana

Slično i prethodnim modelima, levu orijentisanost principa distributivne pravde smo uključili u model u kojem je zavisna promenljiva modernizam, a desnu orijentisanost principa distributivne pravde smo uključili u model u kojem je zavisna promenljiva tradicionalizam – tabela 4.27. Oba modela su statistički značajna – tradicionalizam $\chi^2=269,2$, $p=0,000$, modernizam $\chi^2=236,3$, $p=0,000$, s tim što je prvi model objašnjavao 34% varijanse tradicionalizma, a drugi 17,8% varijanse modernizma. Ispitanici koji žive u selima su u odnosu na one iz grada više tradicionalno orijentisani ($\beta=0,159$, $p=0,016$). Najznačajniji doprinos objašnjenosti varijanse tradicionalizma imaju patrijarhalne porodične norme ($\beta=-0,251$, $p=0,000$) i starost ($\beta=0,220$, $p=0,000$). Sa porastom patrijarhalnih porodičnih normi raste i tradicionalizam (negativan predznak ne treba da zbunjuje jer su niže vrednosti na skali predstavljale veće podržavanje tradicionalnih porodičnih praksi). Takođe, sa porastom broja godina, kao i sa porastom religioznosti ($\beta=0,199$, $p=0,001$), raste i tradicionalizam. Što je ispitanik više sebe pozicionirao desno na ideološko-političkoj osi, to je više tradicionalan na skali tradicionalizma ($\beta=0,206$, $p=0,000$). Kada je u pitanju klasni položaj, interesantno je da su poljoprivrednici manje tradicionalni u odnosu na prekarne KV radnike ($\beta=-0,184$, $p=0,012$). Očekivano, sa desnom orijentacijom u pogledu distributivne pravde ($\beta=-0,176$, $p=0,001$), raste i tradicionalizam. Ponovimo, iako je korelacija negativna, niže vrednosti na iskazima koji mere principe distributivne pravde označavali veći stepen slaganja sa iskazima, odnosno, što su ispitanici više desno orijentisani u pogledu osnovnih principa na koji način bi trebalo da postoji distributivna pravda u društvu, to su više i tradicionalni. Ipak, pored podatka da su poljoprivrednici manje tradicionalni u odnosu na KV radnike, neočekivan je i nalaz koji se odnosi na antiuseljeničko usmerenje. Skala antiuseljeničkog usmerenja koja meri strah stanovništva od ekonomske, fizičke i kulturne pretnje koju potencijalno imigranti donose sa sobom uzima vrednosti na takav način da niže vrednosti označavaju veći stepen antiuseljeničkog usmerenja, a više vrednosti manji stepen ovakvog usmerenja.³¹⁵ Model pokazuje da što je ispitanik manje antiuseljenički usmeren, to je više tradicionalan ($\beta=0,122$, $p=0,033$). Ovakav nalaz implicira da verovatno postoji posredujuća varijabla između antiuseljeničkog usmerenja i tradicionalizma koju u modelu nismo predvideli.

Kada pogledamo koja su to obeležja koja jedinstveno doprinose objašnjenosti modernističkih vrednosti, izdvajaju se starost, antiuseljeničko usmerenje i klasni položaj. Najznačajniji doprinos ima starost ispitanika ($\beta=-0,335$, $p=0,000$) – mlađi pripadnici prekarijata su skloniji modernističkim vrednostima. Nalaz koji se odnosi na vezu antiuseljeničkog usmerenja i klasnog položaja nije iznenađujuć kao u slučaju tradicionalizma – sa opadanjem antiuseljeničkog usmerenja raste modernizam ($\beta=0,181$, $p=0,005$), odnosno direktori i menadžeri, kao i stručnjaci koji su u prekarnom položaju su u odnosu na prekarne KV radnike više modernistički orijentisani (direktori i menadžeri $\beta=0,145$, $p=0,023$, stručnjaci $\beta=0,164$, $p=0,031$).

Dok kod prekarijata predstavljeni modeli objašnjavaju značajan udeo varijanse (34% u slučaju tradicionalizma i 17,8% u slučaju modernizma), modeli za ispitanike koji su u neprekarnom položaju pokazuju drugačiju sliku. Tako model za modernizam uopšte nije statistički značajan ($\chi^2=310,6$, $p=0,177$), a model za tradicionalizam ($\chi^2=312,7$, $p=0,000$) objašnjava 25,1% varijanse zavisne promenljive (korigovani $R^2=0,251$). Među respondentima koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada, značajne nezavisne koje doprinose objašnjenju varijanse tradicionalizma su starost ($\beta=0,124$, $p=0,014$), obrazovanje ($\beta=-0,203$, $p=0,002$), religioznost ($\beta=0,109$, $p=0,041$), nacionalna vezanost ($\beta=0,200$, $p=0,001$), patrijarhalne porodične norme ($\beta=-0,149$, $p=0,009$) i klasni položaj ali samo u pogledu uslužnih radnika ($\beta=0,121$, $p=0,032$). Drugim rečima, sa porastom broja godina, nacionalne vezanosti, religioznosti, patrijarhalnih porodičnih normi, te sa opadanjem broja godina koje je neko proveo u formalnom obrazovanju, raste i tradicionalističko usmerenje. Neprekarni uslužni radnici su više tradicionalni u odnosu na neprekarne KV radnike.

obeležja. Da bismo izbegli multikolinearnost od moguće dve skale antiuseljeničkog usmerenja, koristili smo onu koja se odnosi na percepciju ekonomske i kulturne pretnje od strane imigranata.

³¹⁵ Jedanaestostepena skala, gde je 0 označavala da se ispitanik slaže sa iskazom (da migranti loše utiču na ekonomiju zemlje, da onazaduju kulturni život i da državu čine lošijim mestom za život), a 10 da se ne slaže.

Tabela 4.27. Hijerarhijska regresija – asocijacije nezavisnih promenljivih i tradicionalizma/modernizma, prekarijat

Nezavisne varijable	Model 1 – asocijacije nezavisnih i tradicionalizma					Model 2 – asocijacije nezavisnih i modernizma				
				95-postotni interval poverenja					95-postotni interval poverenja	
	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica
Muškarci	,178	,088	,132	-,054	,409	,176	,092	,163	-,072	,423
Selo	,331	,159	,016	,063	,598	-,061	-,031	,672	-,344	,222
Starost	,017	,220	,000	,008	,025	-,024	-,335	,000	-,032	-,015
Obrazovanje	-,013	-,039	,567	-,056	,031	,014	,046	,547	-,031	,059
Religioznost	,071	,199	,001	,030	,112	,037	,110	,090	-,006	,079
Nac. većina (Srbi)	,209	,075	,206	-,116	,535	-,079	-,030	,647	-,417	,260
Pozicioniranje na levo-desno skali	,077	,206	,000	,036	,118	,041	,116	,064	-,002	,084
Nacionalna vezanost	,017	,052	,365	-,020	,055	-,004	-,013	,834	-,044	,035
Direktori i menadžeri	,632	,103	,067	-,045	1,308	,831	,145	,023	,115	1,548
Stručnjaci	-,007	-,002	,973	-,415	,400	,469	,164	,031	,044	,895
Tehničari	,142	,035	,538	-,312	,596	-,140	-,037	,561	-,615	,334
Službenici	,162	,043	,463	-,273	,597	,116	,033	,615	-,338	,571
Uslužni radnici	-,052	-,020	,768	-,400	,295	,242	,098	,190	-,120	,604
NKV radnici	-,296	-,109	,114	-,665	,072	,069	,027	,726	-,317	,455
Poljoprivrednici	-,522	-,184	,012	-,929	-,115	,169	,063	,433	-,255	,592
Homofobija	,049	,050	,456	-,080	,177	-,003	-,003	,969	-,139	,133
Antiuseljeničko usmerenje	,127	,122	,033	,010	,244	,177	,181	,005	,055	,299
Patrijarhalne porodične norme	-,066	-,251	,000	-,101	-,031	,011	,044	,560	-,026	,047
Principi distributivne pravde (leva/desna orijentacija)	-,223	-,176	,001	-,355	-,091	-,104	-,087	,161	-,249	,042
Konstanta	-,0300		,582	-1,373	,772	0,331		,573	-,825	1,488
Korigovani R ²	0,340					0,178				

Sumirajmo do sada rečeno o vrednostima modernizam-tradicionalizam i (ekonomski) egalitarizam-(neo)liberalizam. Dakle, u pogledu ovih vrednosti, razlika u prosečnim odgovorima prekarnih i neprekarnih ispitanika postoji jedino kada je u pitanju modernizam, gde pripadnici prekarijata iskazuju više prosečne vrednosti na dimenziji modernizma. Vrednosnu neusaglašenost i dezorijentisanost najbolje pokazuje podatak da predloženi statistički model u koji smo uključili i sociodemografska i vrednosna obeležja ispitanika o prediktorima koji određuju levo odnosno desno usmerenje na skali levice i desnice objašnjava samo 4,6% varijanse ideološkog pozicioniranja prekarijata. To je dodatno potvrđeno i sagledavanjem distribucije odgovora pojedinačnih vrednosti (modernizam-tradicionalizam i (ekonomski) egalitarizam-(neo)liberalizam) na skali ideološke orijentacije (levo-desno).

Ipak, kada smo posmatrali koji to prediktori određuju ove vrednosti (primenjujući iste modele posebno na prekarne posebno na neprekarne pripadnike društvenih klasa), istakli su se neki značajni nalazi. Najpre, primenjeni modeli značajno bolje objašnjavaju vrednosti (ekonomskog) egalitarizma i tradicionalizma (21% odnosno čak 34% objašnjenosti varijanse), nego (neo)liberalizma i modernizma (9,6% i 17,8%). To nam govori da u slučaju modernizma i (posebno!) (neo)liberalizma postoje neki drugi značajniji prediktori koji određuju ove vrednosti među pojedincima koji se nalaze u prekarnom položaju. Takođe, ono što je za nas pozitivan nalaz, predloženi modeli značajno bolje objašnjavaju vrednosti prekarnih nego neprekarnih respondenata (podsetimo, potpuno isti modeli su primenjivani i na jedan i na drugi skup). Tako pretpostavljeni prediktori objašnjavaju 21% varijanse (ekonomskog) egalitarizma među prekarijatom, a 9,3% varijanse među neprekarnim ispitanicima; pretpostavljeni prediktori objašnjavaju tek 9,6% varijanse (neo)liberalizma među prekarijatom, a kod neprekarnih model čak nije statistički značajan; pretpostavljeni prediktori objašnjavaju 17,8% varijanse modernizma među prekarijatom, a model nije statistički značajan kod neprekarnih. Izuzetno je važno primetiti da je objašnjenost tradicionalizma velika i u slučaju prekarijata (34%) i u slučaju neprekarnih ispitanika (25,1%). Ovo nam govori da nalazi koje smo dobili u pogledu prediktora koji određuju tradicionalizam svakako imaju veću validnost i težinu, kao i to da su merni instrumenti kojima smo ispitivali vrednost tradicionalizma bili adekvatniji i pouzdaniji.

Ukoliko se sada osvrnemo na značajne prediktore koji određuju četiri ispitivane vrednosti, zaključujemo da su prekarni (mlađi) muškarci više naklonjeni (neo)liberalizmu, a žene u prekarnom položaju su sklonije (ekonomskom) egalitarizmu. Usmerenost ka (ekonomskom) egalitarizmu imaju i oni pripadnici prekarijata koji su religiozniji i iskazuju veću nacionalnu vezanost. Modernističke vrednosti među prekarijatom određene su starošću, antiuseljeničkim usmerenjem i klasnim položajem, pa su tako mlađi pripadnici prekarijata, oni koji nisu skloni antiuseljeničkom usmerenju, kao i prekarni direktori i menadžeri (u odnosu na prekarne KV radnike) više modernistički orijentisani. Konačno, zajednički prediktori tradicionalizma i kod prekarnih i kod neprekarnih pojedinaca su patrijarhalne porodične norme, religioznost i starost (sa porastom broja godina raste i tradicionalizam), no ono gde se ove dve grupacije razlikuju je to što je tradicionalizam prekarijata još određen desnom orijentacijom na ideološko-političkoj skali levice i desnice, desnom orijentacijom distributivne pravde (zasnovane na zaslugama i nasleđenim pravima) i opadanjem antiuseljeničkog usmerenja (za šta pretpostavljamo da postoji posredujuća varijabla čiji uticaj nismo merili), dok je tradicionalizam neprekarnih pojedinaca dodatno određen brojem godina formalnog obrazovanja (što je manje godina formalnog obrazovanja, to je ispitanik tradicionalniji) i nacionalnom vezanošću (što je više vezan za Srbiju, to je više tradicionalan).

4.3. Ideološko-politička dezorijentisanost, reakcionarni ili revolucionarni potencijal prekarijata?

U situaciji kada je socijaldemokratija zapala u krizu, a neoliberalna ideologija je uspešno maskirala zajedničke interese radničke klase i stvorila sukob u percepciji „različitih” interesa prekarijata i radnika u standardnim oblicima zaposlenja, socijaldemokratske partije stavljane su u situaciju da biraju biračko telo kojem se obraćaju. Imajući u vidu da su pripadnici prekarijata manje politički aktivni (što smo i videli u pozitivnoj korelaciji između prekarijata i izborne apstinencije, a što je rezultat inverzibilnog uticaja izborne apstinencije prekarijata jer im se niko ne obraća i jer su u preplavljujućim egzistencijalnim problemima sa kojima se svakodnevno suočavaju pa i ne stižu da politički promišljaju o svom društvenom položaju), pa i iz ugla političkih aktera manje relevantna grupacija kojoj bi se obraćali i u koje moraju da ulažu dodatne resurse i napore, logičan izbor koji socijaldemokratija pravi jeste da percipiraju kao svoju biračku osnovu radnike u neprekarnom položaju. Štaviše, čak i ako zanemarimo prekarnost na tržištu rada, socijalna demokratija je izdala radništvo i pre se obraća pripadnicima srednjih slojeva, a ako se i obraća radnicima, onda su to pre prekarni radnici.

Neprekarni radnici imaju više direktne koristi od zalaganja političkih aktera za zakone o zaštiti radničkih prava u standardnim radnim odnosima, dok sa druge strane, pošto niža zaštita neprekarnih radnika samo doprinosi poboljšanju položaja neprekarnih radnika i štiti njihove poslove, za prekarijat to znači dodatno otežavanje ulaska i opstajanja na tržištu rada te su ove politike, na paradoksalan način, u suprotnosti sa njihovim prioriternim interesima. Shodno tome, glavni cilj politike socijaldemokratskih partija biće nastavak borbe za zaštitu standardnog radnog odnosa i povećanje sigurnosti zaposlenja ali među grupom neprekarnih radnika. Rečju, kako obrasci rizika prekarijata i neprekarijata proizvode fundamentalno različite političke preferencije (u pogledu redistributivne politike i zaštite zapošljavanja), socijaldemokratske stranke moraju da izaberu koga će predstavljati (Rueda, 2005).³¹⁶

U takvoj konstelaciji stvari, iako bismo mogli pretpostaviti s obzirom na nepovoljan društveni položaj prekarijata i njihove interese, da bi logično bilo da prekarijat naginje levo orijentisanim političkim opcijama koje bi štatile njihove interese, te s obzirom da borba političkih aktera u političkom polju primorava da i leвица i desnica primenjuju „*catch all*” strategiju ne bi li uspeli da izvojuju ulazak u parlamente (pa ko se „upeca”), ne čudi da i desni politički diskurs „igra” za prekarijat. Dalje, s obzirom da (kao lažni opijum) svoj interes prekarijat može da vidi i u uklanjanju prepreka koje štite standardne oblike zapošljavanja, prekarijat bi mogao podržati i stranke koje potenciraju delegativne politike (liberalne ili konzervativne stranke). Upravo ova kontradiktornost i zbunjenost oko jasnije slike koju bi prekarijat morao da ima kada je reč o njegovom interesu, dovodi do toga da i krajnje desne i krajnje leve političke opcije „igraju ulogu” za ovu društvenu grupaciju. Pripadnici prekarijata bi se mogli okrenuti antisistemskim strankama, posebno desno populističkim, ali bi mogli biti i razočarani politikom i potpuno se povući iz političke participacije. Stoga bi mogli da imaju niske nivoe političke integracije izražene u obliku apstinencije na izborima ili da pokažu niže nivoe stranačke identifikacije, što će se u daljoj analizi i pokazati kao ispravna pretpostavka. Potencijal za kolektivno delanje prekarijata sagledavamo kroz dimenzije političkog aktivizma (konvencionalnih i nekonvencionalnih oblika), percepciju političke efikasnosti sistema, stepen političke podrške i ocene legitimiteta političkog sistema u Srbiji, uz dopunu o tome šta ispitanici percipiraju kao pravdu i pravednost (u pogledu distribucije društvenih resursa, pravednosti životnih šansi, proceduralne pravde i verovanja u pravedan svet).

³¹⁶ Oksfordski profesor Dejvid Rueda (David Rueda) umesto prekarijata i ne-prekarijata govori o insajderima i autsajderima na tržištu rada, gde bi autsajderi bili prekarijat.

4.3.1. Politički aktivizam

Kao indikatore političkog aktivizma analizirali smo sledeće varijable: glasanje na prethodnim izborima (parlamentarni izbori 2016. godine), da li su ispitanici u poslednjih godinu dana kontaktirali nekog od političara, predstavnika republičkih i lokalnih vlasti, da li su se angažovali u nekoj političkoj partiji ili aktivističkoj grupi, da li su se angažovali u nekoj drugoj organizaciji i udruženju, da li su nosili transparent, zastavu ili bedž ili isticali poster ili nalepnicu određene političke kampanje, da li su potpisali neku peticiju, da li su učestvovali u legalnim demonstracijama, da li su bojkotovali određene proizvode, odnosno da li su objavili ili podelili bilo šta vezano za politiku na internetu. Deskriptivna analiza pokazala je da je na poduzorku radno aktivnog stanovništva 77,7% ispitanika glasalo na prethodnim parlamentarnim izborima, 12,6% je kontaktiralo nekog od političara, predstavnika republičkih i lokalnih vlasti, 10,1% se angažovalo u nekoj političkoj partiji ili aktivističkoj grupi, 14,9% se angažovalo u nekoj drugoj organizaciji i udruženju, 6% je nosilo transparent, zastavu ili bedž ili isticalo poster ili nalepnicu određene političke kampanje, 24,2% je potpisalo peticiju, 8,2% je učestvovalo u legalnim demonstracijama, 12,5% je bojkotovalo određene proizvode, a 18,2% je objavilo ili podelilo bilo šta vezano za politiku na internetu.

Primenom faktorske analize na sve iskaze, vrednost KMO pokazatelja bila je 0,818, što premašuje preporučenu vrednost od 0,6 (Bartlto test sferičnosti $p=0,000$). Eksplorativna faktorska analiza pokazala je izdvajanje dva faktora čija je vrednost latentnog korena iznad 1 (Tabela 4.28). Međutim, za pitanje koje se odnosilo na angažovanje u nekoj drugoj organizaciji ili udruženju (ne političkoj partiji) dobijene su niske i približne vrednosti faktorskog opterećenja na oba faktora, pri tom, nije ni jasno na koje udruženje se misli. Takođe, u pogledu glasanja na prethodnim izborima dobijena je niža vrednost faktorskog opterećenja, što se objašnjava nižim stepenom povezanosti ove varijable sa ostalim oblicima aktivizma ($r<0,1$), odnosno znatno je veće učešće građana na izborima nego u ostalim oblicima političke participacije (čak 77,7% ispitanika je glasalo na prethodnim parlamentarnim izborima). Pritom, u ovom dvofaktorskom rešenju, glasanje na prethodnim parlamentarnim izborima 2016. godine i angažovanje u nekoj drugoj organizaciji/udruženju, u odnosu na ostale promenljive, imaju najmanji zajedničkim faktorima objašnjen deo varijanse, tj. zajednički varijabilitet (communality) od 0,200 (za glasanje) i 0,344 (za angažovanje u nekom drugom udruženju), kao i najmanju faktorsku težinu za komponentu 2 (0,429 za glasanje) odnosno komponentu 1 (0,462 za angažovanost u nekom ne-političkom udruženju/organizaciji).

Iz navedenih razloga, odlučili smo se da faktorsku analizu uradimo bez navedene dve varijable, kako bi se jasnije izdvojili određeni faktori, odnosno dimenzije političkog aktivizma (Tabela 4.29). Vrednost KMO pokazatelja bila je 0,782, što premašuje preporučenu vrednost od 0,6 (Bartlto test sferičnosti $p=0,000$), a ukupna objašnjenost varijanse je 53,6%. Izdvojila su se dva faktora čija je vrednost latentnog korena iznad 1 (2,648 i 1,104). Prvi faktor predstavlja zapravo ono što se u literaturi naziva konvencionalni politički aktivizam, a koji inače podrazumeva članstvo u političkim partijama, učešće na izborima i u političkim kampanjama, kao i kontaktiranje sa predstavnicima vlasti. Iako bi iskaz koji se odnosi na nošenje transparenta, zastave ili bedža mogao biti definisan kao nekonvencionalni, s obzirom da se ove aktivnosti vezuju za političku kampanju, a ne za neki drugi pokret ili angažovanje, on svakako predstavlja i deo konvencionalne političke participacije.

Tabela 4.28. Eksplorativna analiza glavnih komponenti – politički aktivizam

Rotirana komponentna matrica		
Iskazi - Da li ste tokom poslednjih 12 meseci učinili nešto od sledećeg...	Komponente	
	1	2
Glasali na parlamentarnim izborima (2016)?		.429
Kontaktirali nekog političara, predstavnike republičkih ili lokalnih vlasti?		.712
Angažovali se u nekoj političkoj partiji ili aktivističkoj grupi?		.721
Angažovali se u nekoj drugoj organizaciji ili udruženju?	.462	.361
Nosili transparent, zastavu ili bedž ili isticali poster ili nalepnicu određene političke kampanje?	.308	.660
Potpisali neku peticiju?	.680	
Učestvovali u legalnim demonstracijama?	.669	
Bojkotovali određene proizvode?	.669	
Objavili ili podelili bilo šta vezano za politiku na internetu, na primer, na blogovima, putem elektronske pošte ili na društvenim mrežama, poput Fejsbuka ili Tvitera?	.611	.308
KMO .818; Značajnost .000; Ukupno % 45.114		
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Metod rotacije: Varimaks sa Kajzerovom normalizacijom; Karakteristične vrednosti faktora 2,930 i 1,130		

Tabela 4.29. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti – politički aktivizam

Rotirana komponentna matrica		
Iskazi - Da li ste tokom poslednjih 12 meseci učinili nešto od sledećeg...	Komponente	
	Konvencionalni	Nekonvencionalni
Kontaktirali nekog političara, predstavnike republičkih ili lokalnih vlasti?	.766	
Angažovali se u nekoj političkoj partiji ili aktivističkoj grupi?	.784	
Nosili transparent, zastavu ili bedž ili isticali poster ili nalepnicu određene političke kampanje?	.717	
Potpisali neku peticiju?		.671
Učestvovali u legalnim demonstracijama?		.678
Bojkotovali određene proizvode?		.698
Objavili ili podelili bilo šta vezano za politiku na internetu, na primer, na blogovima, putem elektronske pošte ili na društvenim mrežama, poput Fejsbuka ili Tvitera?	.368	.596
KMO .782; Značajnost .000; Ukupno % 53.604		
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Metod rotacije: Varimaks sa Kajzerovom normalizacijom; Karakteristične vrednosti faktora 2,648 i 1,104		

Nekonvencionalni politički aktivizam (koji se u literaturi javlja u sedmoj deceniji XX veka) podrazumeva protestne aktivnosti i on se javlja sa novim društvenim pokretima; osamdesete godine su donele sa sobom slabljenje države socijalnog staranja i razvoj uslužnog sektora, što je u sferi građanskog angažmana dovelo do pojave građanske participacije (kao što su volonterski i civilni angažman). Devedesetih godina došlo je do fleksibilizacije i personalizacije političkog delovanja, a u političkom angažmanu to je podrazumevalo stvaranje novih oblika individualizovanog kolektivnog delanja, koji se izražavaju kroz političku ili etičku potrošnju i različite politike životnog stila, a početak XXI veka sa razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija, doneo je sa sobom i tzv. *online* ili digitalni aktivizam (v. Petrović, Stanojević, 2019). Dakle, prvi izdvojeni

faktor smo nazvali konvencionalni politički aktivizam, a drugi nekonvencionalni. Iako drugi faktor u sebe uključuje i digitalni aktivizam i politiku životnog stila (kroz političku/etičku potrošnju) i građansku participaciju (potpisivanje peticija, učestvovanje u demonstracijama), verujemo da je nekonvencionalni politički aktivizam dovoljno širok pojam po obimu da u sebe uključi i novije oblike političkog aktivizma, te u ovom smislu on zapravo stoji nasuprot one vrste političkog angažovanja koja se vezuje isključivo za političke stranke.

T test nije pokazao statistički značajnu razliku između prekarne i neprekarnih ispitanika u odnosu na politički aktivizam (konvencionalni politički aktivizam – $t=-0,135$, $p=0,893$; nekonvencionalni politički aktivizam – $t= -0,777$, $p=0,437$). Levenov test nije potvrdio homogenost varijanse, a Welch i Brown-Forsythe test je pokazao da statistički značajna razlika među klasama prekarne i neprekarnih postoji samo u pogledu nekonvencionalnog političkog aktivizma (Welch=7,687, $p=0,000$, Brown-Forsythe=4,815, $p=0,000$). Izdvojile su se tri grupe (Tabela 4.30, negativni predznak pokazuje neaktivizam, a pozitivni predznak aktivizam). Vidimo da se poljoprivrednici izdvajaju kao najmanje aktivni kada je u pitanju nekonvencionalni politički aktivizam (premda se u istoj grupi nalaze i svi iz tabele od prekarne NKV radnika do prekarne stručnjake), a prekarne tehničari se izdvajaju u trećoj grupi kao najaktivniji (zajedno sa prekarne NKV, KV radnicima, tehničarima, stručnjacima i uslužnim radnicima, odnosno neprekarnim direktorima i menadžerima i stručnjacima).

Tabela 4.30. Rezultati višestrukog poređenja društvenih klasa prema nekonvencionalnom političkom aktivizmu

Tukey HSD ^{a,b}				
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarne	N	Subset for alpha = 0,05		
		1	2	3
Poljoprivrednici	86	-,4656524		
NKV_neprekarni	55	-,2452867	-,2452867	
Direktori i menadžeri_prekarne	9	-,2083861	-,2083861	
Uslužni radnici (i trgovina)_neprekarni	92	-,1746418	-,1746418	
Službenici_prekarne	27	-,1691371	-,1691371	
Službenici_neprekarni	56	-,1490586	-,1490586	
KV_neprekarni	146	-,0718500	-,0718500	
KV_prekarne	90	,0026244	,0026244	,0026244
NKV_prekarne	74	,0335181	,0335181	,0335181
Tehničari_neprekarni	80	,0986704	,0986704	,0986704
Direktori i menadžeri_neprekarni	39	,1417632	,1417632	,1417632
Stručnjaci_prekarne	46	,2038918	,2038918	,2038918
Stručnjaci_neprekarni	64		,3599809	,3599809
Uslužni radnici (i trgovina)_prekarne	73		,4155445	,4155445
Tehničari_prekarne	22			,7328229
Sig.		,118	,131	,052

Pre nego što se usredsredimo na identifikovanje prediktora koji određuju konvencionalni i nekonvencionalni oblik političkog aktivizma, zadržaćemo se prvo na analizi izborne izlaznosti. Videli smo da je većina ispitanika 2016. godine izašla na izbore (77,7%), a ukupna izlaznost prema podacima RZS je iznosila 56,07%.³¹⁷ Pojedina istraživanja koja pokazuju da postoji neslaganje u udelu broja izašlih građana na izbore prijavljenih u anketnim istraživanjima i stvarnom izlasku na

³¹⁷ <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166001.pdf>, pristupljeno 2.06.2021.

izbore, govore da ovo može biti rezultat neiskrenosti građana jer preferiraju da u istraživanjima daju društveno poželjne odgovore. Naime, ljudi imaju tendenciju da u anketnim istraživanjima iznadprosečno prijavljuju svoja „dobra” ponašanja, poput glasanja, učešća u humanitarnim i dobrotvornim akcijama, praktikovanje religije kroz odlazak na verske službe, dok istovremeno ne prijavljuju društveno nepoželjno ponašanje, kao što je konzumacija alkohola (ukoliko takvo pitanje postoji u upitniku).³¹⁸ Ipak, ne treba zaboraviti da su ispitanici pitani za izlaznost na parlamentarnim izborima 2016. godine nakon dve godine od kada su izbori održani, a važno je pomenuti da su 2016. godine održavani i lokalni izbori, 2017. godine održani su predsednički izbori, a 2018. godine i lokalni beogradski izbori. Stoga, pored elementa protoka vremena, valja uzeti u obzir da neki ispitanici zaista nisu mogli da se sete da li su izašli na izbore, kao što je moguće i da su mislili da su izašli a da zapravo nisu.

Hi-kvadrat test nezavisnosti (uz korekciju neprekidnosti prema Jejtisu) pokazao je značajnu vezu između prekarnosti i izlaska na glasanje, $\chi^2=8,85$, $p=0,003$, $\phi=-0,101$. Ispitanici u prekarnom položaju na tržištu rada su pre apstinirali na parlamentarnim izborima 2016. godine: među onima koji nisu izašli na glasanje 52,7% su pripadnici prekarijata, a 47,3% to nisu, i obrnuto – među onima koji su izašli na glasanje 59,3% su neprekarni ispitanici, dok je 40,7% prekarnih respondenata glasalo.

Ukoliko pogledamo za koju političku opciju su pojedinci koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada glasali, prednjači Srpska napredna stranka za koju je glasalo 66% ispitanika, 6,3% za Demokratsku stranku, 5,7% za Srpsku radikalnu stranku, 4,4% za Socijalističku partiju Srbije, po 3,1% za pokret Dveri i Dosta je bilo. Međutim, ovakva distribucija odgovora nam ne kazuje ništa s obzirom na to da je i u ukupnom poduzorku radno aktivnog stanovništva najveći udeo ispitanika glasao za Srpsku naprednu stranku. Stoga smo primenili Hi-kvadrat test nezavisnosti koji nije pokazao značajnu vezu između izbornih preferencija i prekarnosti, $\chi^2=11,88$, $p=0,455$, Kramerov $V=0,176$. Ako sada pogledamo za koga su mladi³¹⁹ pripadnici prekarijata glasali, Hi-kvadrat test nezavisnosti (uz korekciju neprekidnosti prema Jejtisu) pokazao je značajnu vezu između prekarnosti i partije za koju su mladi glasali, $\chi^2=20,35$, $p=0,016$, Kramerov $V=0,444$. Veličina uticaja prekarnosti mladih glasača na izbor političke opcije je srednja, a mladi ispitanici u prekarnom položaju na tržištu rada u odnosu na one koji nisu u takvom položaju pre glasaju za Srpsku naprednu stranku (49,1% neprekarni, 50,9% prekarni) i Srpsku radikalnu stranku (svi mladi koji su glasali ovu političku opciju su u prekarnom položaju). Bez obzira što postoji statistički značajna veza između prekarnosti i političke partije za koju su mladi glasali, ovaj nalaz treba uzeti sa velikom rezervom jer ne treba zaboraviti da je 39,9% ispitanika generalno navelo za koju je stranku glasalo na izborima, a među kategorijom mladih (i prekarnih i neprekarnih) je njih 29,7% navelo za koju je stranku glasalo (103 ispitanika, 44 neprekarna i 59 prekarnih), tako da govorimo o malom broju slučajeva na osnovu kojih je rađena analiza (primera radi, za Srpsku radikalnu stranku je glasalo samo 7 ispitanika, svi prekarni).

Dodatno, važan je nalaz da je među prekarijatom samo 37,5% ispitanika reklo za koju je stranku glasalo, a samo 25% je reklo da im je neka stranka bliska, od čega je tek 22% je navelo koja je to stranka (12,9% SNS, 1,4% DS, 1,4% Dveri, 1,1% SRS i sve ostale stranke manje od 1%). Danski profesor političke ekonomije Paul Marks (Paul Marx) ovakvu konfuziju i nemogućnost jasnog definisanja političkih preferencija prekarijata pokazao je i u svom istraživanju iz 2014. godine radeći takođe na podacima Evropskog društvenog istraživanja gde je zaključio da „privremeni i

³¹⁸ <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/03/10/many-americans-say-they-voted-but-did-they/>, pristupljeno 2.6.2021.

³¹⁹ Kao mlade smo posmatrali ispitanike starosti do 35 godina. Iako Republički zavod za statistiku koristi kriterijum Ujedinjenih nacija i u mlado stanovništvo ubraja lica između 15 i 29 godina života (Bubalo-Živković, Lukić, 2015: 10), istraživanja pokazuju da je u Srbiji zastupljena tzv. produžena tranzicija u odraslost, koja u mlado stanovništvo ubraja lica između 15 i 35 godina života. Naime, „Srbija pripada zemljama južnog (mediteranskog) obrasca tranzicije u odraslost koji obeležava kasno napuštanje roditeljskog doma, produžena finansijska zavisnost mladih od njihovih roditelja sa kojima imaju jake emocionalne veze” (Tomanović, 2012: 82).

stalni radnici pokazuju značajne razlike u svojim političkim preferencijama. Međutim, ove razlike se ne mogu u potpunosti objasniti postojećim teorijama (...) Suprotno tvrdnji da bi leve stranke trebale privući nesigurne radnike, to bi se moglo reći samo za novu levicu (tj. Zelene). (...) Čini se da privremeni radnici niti masovno odstupaju od socijalne demokratije, niti podržavaju stranke koje se zalažu za deregulatorne politike pa čak ni da pokazuju bilo kakve znake političke razočaranosti” (Marx, 2014: 150). Zbunjenost oko jasnije slike koju bi prekarijat morao da ima kada je reč o njegovom interesu, dovodi do toga bi pripadnici prekarijata mogli da se okrenu antisistemskim strankama, posebno radikalno desnim koje koriste socijalnu demagogiju, ali bi mogli biti i razočarani politikom i potpuno da se povuku iz političke participacije. Drugim rečima, nije nemoguće niti neočekivano da prekarijat beleži niske nivoe političke integracije izražene u obliku apstinencije na izborima ili da pokažu niže nivoe stranačke identifikacije – što se u našem slučaju pokazalo kao ispravna pretpostavka.

Participativna i predstavnička demokratija počivaju na građanskim izborima, a učešće građana na izborima indikator je „zdravlja demokratije” i davanja legitimiteta aktuelnom političkom sistemu. Štaviše, konvencionalna politička participacija koja se najviše ogleda u učešću na izborima, za mnoge građane predstavlja jedini politički čin koji praktikuju tokom svog života. Ipak, bez obzira na stepen razvijenosti zemlje, kao i na istorijsku prošlost ili razvijenost demokratije, izborna apstinencija nije neuobičajen fenomen, toliko da postoje države koje zakonom propisuju obaveznost učešća na izborima (Australija, Belgija, Bolivija, Brazil, Grčka, Turska i dr.). Rečju, značaj koji izborna izlaznost ima u jednoj državi ogleda se i na normativnom i na praktičnom nivou, a u mnogim zemljama izlaznost se najčešće kreće između 40% i 80% (Todosijević, Pavlović, 2020: 33-34). U tom pogledu, ni Srbija nakon sloma socijalističkog ekonomsko-društvenog sistema ne odstupa (tabela 4.31).

Tabela 4.31. Izborna izlaznost građana na izborima za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, u %

	1990.	1992.	1993.	1997.	2000.	2003.	2007.	2008.	2012.	2014.	2016.	2020.
Izlaznost	71,5	69,7	61,3	57,4	57,6	58,7	60,6	61,3	57,8	53,1	56,1	48,9

Izvor: RZS, publikacije Izveštaji RIK po godinama, <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/izbori>

Kada je reč o individualnim razlikama u izbornoj izlaznosti, u literaturi se mogu prepoznati različiti teorijski pristupi, od teorije racionalnog izbora, modela resursa, preko socioloških modela, psiholoških modela, pa do onih pristupa koji naglašavaju značaj institucionalnog i političkog konteksta (v. Todosijević, Pavlović, 2020: 41-65). Zapravo, „nema konsenzusa o tome šta bi bio „osnovni model” izborne izlaznosti. Što se tiče uticaja uključenih varijabli na izlaznost, pokazalo se da su neke varijable konzistentni prediktori izlaznosti, a neke da konzistentno ne koreliraju sa izlaznošću. Varijable koje pokazuju konzistentan, statistički značajan uticaj na izlaznost u više od 10% studija su: starost, obrazovanje, rezidencijalna mobilnost, region, izloženost medijima, mobilizacija tokom kampanje, glasanje na prethodnim izborima, partijska identifikacija, zainteresovanost za politiku i politička informisanost. U grupi varijabli koje su pokazale konzistentan nedostatak značajne povezanosti u više od 10% studija su: pol, rasa, zaposlenje, zanimanje, članstvo u sindikatima, poverenje u institucije, te neizvesnost rezultata izbora. Ostale varijable generalno pokazuju nekonzistentne i/ili nulte asocijacije sa izlaznošću” (Smets, Van Ham, prema Todosijević, Pavlović, 2020: 42-43).

U cilju da ispitamo izbornu apatiju iz ugla ispitanika koji se nalaze u našem poduzorku, primenili smo binarnu logističku regresiju, gde je zavisna varijabla predstavljala izlaznost na parlamentarne izbore 2016. godine, a kao nezavisne varijable su korišćene one varijable koje su istraživači najčešće u svojim istraživanjima izborne izlaznosti primenjivali, a koje su nam bile dostupne u upitniku. Takođe, želeli smo da vidimo da li na izbornu izlaznost u Srbiji pre utiču sociodemografske varijable ili (relativno) kratkoročni, konjunkturni politički faktori. Stoga smo primenili postepenu logističku regresiju, gde smo u prvom bloku nezavisnih varijabli ispitali prediktorsku moć sociodemografskih varijabli (pol, starost, naselje stanovanja, obrazovanje,

pripadnost nacionalnoj manjini, te interakciju klasnog položaja ispitanika i prekarnosti)³²⁰, a u drugom bloku smo na postojeće nezavisne varijable dodali one koje pre izražavaju odnos ispitanika prema političkom sistemu (politička efikasnost, politička podrška, zainteresovanost za politiku, stranačka identifikacija, politička informisanost, politički aktivizam)³²¹. Prva grupa varijabli se posmatra kao teže promenjiva, a druga kao lakše promenjiva kategorija.

Model je bio statistički značajan $\chi^2=65,7$, $p<0,001$, što znači da model razlikuje one koji jesu i koji nisu izašli na glasanje na parlamentarne izbore 2016. godine. Prvi blok modela odnosno sociodemografski prediktori objašnjavaju između 8,6% (r na kvadrat Kokska i Snela) i 13,2% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse u izbornoj izlaznosti, a klasifikuje 79,5% slučajeva. Kao što je prikazano u tabeli 4.32, samo su tri nezavisne promenljive dale jedinstven statistički značajan doprinos modelu – pol, starost i interakcija klasnog i prekarnog položaja. Najjači prediktor među sociodemografskim prediktorima izlaska na izbore jeste interakcija klasnog položaja i prekarnosti, ali samo u pogledu neprekarnih stručnjaka i prekarnih službenika. Naime, stručnjaci koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada imaju četiri puta veću šansu da izađe na izbore, a prekarni službenici čak osam puta veću šansu u poređenju sa poljoprivrednicima. Zapravo, kada posmatramo sve klase, ne postoji statistički značajna veza između izlaska na izbore i klasnog položaja, $\chi^2=13,3$, $p=0,064$. Ovakav nalaz ne potkrepljuje tezu iz druge polovine dvadesetog veka da „niži društveni slojevi češće apstiniraju kada su izbori u pitanju” (Todosijević, Pavlović, 2020: 35).

Starost i pol su se pokazali kao značajni prediktori izborne izlaznosti – muškarci u odnosu na žene će skoro dva puta pre izaći na izbore, a sa porastom broja godina ispitanika raste i izborna izlaznost. Veći udeo muškaraca u odnosu na žene u izbornoj izlaznosti rezultat je maskuline političke kulture koja političko polje rezerviše za muškarce, te ovakav nalaz nije iznenađujuć. Kada je reč o starosti, efekti životnog ciklusa utiču na izbornu izlaznost. Naime, mladi zbog niže socijalne integracije i kraćeg perioda političke socijalizacije kojoj su tokom svog života bili izloženi, najčešće izlaze na glasanje u manjem obimu u odnosu na starije. Kako mladi stare, oni pokazuju tendenciju da beleže sličan nivo izlaznosti na izbore kao i stariji (Freire, 2006: 29). Međutim, s obzirom na to da model objašnjava samo između 8,6% i 13,2% varijanse, možemo zaključiti da sociodemografski pokazatelji nisu suviše značajan prediktor izlaska na izbore. Ovakav nalaz u skladu je i sa nalazom sociološkinje Milice Vesković Anđelković, koja je analizirajući izbornu (ne)opredeljenost građana u izbornoj 2012. godini pokazala da „sociodemografski faktori, uzeti nezavisno, slabo objašnjavaju izbornu neopredeljenost građana Srbije. Ispitujući ih pojedinačno, videli smo da odstupaju od očekivanog: žene kod nas glasaju više od muškaraca, najmlađi birači, na sreću, ne pokazuju najmanju zainteresovanost za politički život zajednice, a prostorne i klasne razlike nemaju odlučujuću ulogu prilikom izbora” (Vesković, 2013: 250).³²²

³²⁰ Referentne kategorije su: interakcija klasnog položaja i prekarnosti – *poljoprivrednici*, naselje stanovanja - *selo*, obrazovanje – *osnovna škola*, pol – *žensko*, pripadnost nacionalnoj manjini – *nije pripadnik nacionalne manjine*. Starost je kontinuirano obeležje.

³²¹ Referentne kategorije su: zainteresovanost za politiku – *nezainteresovani*, stranačka identifikacija – *nemaju blisku stranku*. *Politička informisanost* (praćenje vesti o politici i aktuelnim zbivanjima), skala *političke efikasnosti* i skala *političke podrške*, konvencionalni i nekonvencionalni *politički aktivizam* su kontinuirana obeležja. Detaljnije o skalama političke podrške i efikasnosti dalje u tekstu.

³²² Za razliku od istraživanja Milice Vesković Anđelković, pol se u našem modelu pokazao kao značajan prediktor izlaska na izbore. Ovaj nalaz, prema kojem je pol značajan prediktor izborne izlaznosti, uobičajen je nalaz u istraživanjima izborne izlaznosti, što i sama autorka priznaje, te se ograđuje „Međutim, kada se pol posmatrao kao nezavisna varijabla, u svim slučajevima koje su autori naveli, ali i u izveštaju Internacionalnog instituta za demokratiju i izbornu podršku, njen uticaj se pokazao vrlo značajnim, što u našem slučaju ne stoji” (Vesković, 2013: 250).

Tabela 4.32. Sociodemografski prediktori izborne izlaznosti

	Stand. Beta koeficijent	Stand. greška	Wald	Stepeni slobode	Značajnost	Količnik verovatnoće	Interval 95-postotnog poverenja za količnik verovatnoće	
							Donja granica	Gornja granica
Muškarci	,566	,201	7,89	1	,005	1,762	1,187	2,615
Starost	,039	,009	18,6	1	,000	1,040	1,021	1,058
Grad	,052	,220	,056	1	,813	1,053	,685	1,620
Srednja škola	-,378	,361	1,09	1	,294	,685	,338	1,390
Više/visoko obrazovanje	-,643	,446	2,07	1	,149	,526	,219	1,260
Pripadnik nacionalne manjine	,285	,320	,792	1	,373	1,330	,710	2,490
Direktori i menadžeri neprekarni	,287	,592	,236	1	,627	1,333	,418	4,249
Direktori i menadžeri prekarni	-1,291	1,036	1,554	1	,213	,275	,036	2,094
Stručnjaci neprekarni	1,402	,703	3,97	1	,046	4,062	1,024	16,120
Stručnjaci prekarni	,376	,580	,421	1	,517	1,457	,467	4,542
Tehničari neprekarni	,506	,526	,925	1	,336	1,659	,591	4,654
Tehničari prekarni	,368	,663	,309	1	,578	1,445	,394	5,297
Službenici neprekarni	,179	,545	,108	1	,742	1,196	,411	3,478
Službenici prekarni	2,165	1,014	4,55	1	,033	8,711	1,194	63,574
Uslužni radnici neprekarni	-,056	,480	,014	1	,907	,945	,369	2,424
Uslužni radnici prekarni	,002	,499	,000	1	,996	1,002	,377	2,667
KV radnici neprekarni	,134	,445	,091	1	,762	1,144	,478	2,736
KV radnici prekarni	,290	,516	,315	1	,575	1,336	,485	3,676
NKV radnici neprekarni	,415	,544	,581	1	,446	1,515	,521	4,403
NKV radnici prekarni	-,924	,487	3,59	1	,058	,397	,153	1,032
Konstanta	-,391	,624	,394	1	,530	,676		

Kada smo u drugom koraku uključili kao nezavisne varijable one koje se odnose na više kontekstualne uslove, percepciju političkog sistema i ličnu zainteresovanost i aktivizam ispitanika, novi model je takođe bio statistički značajan $\chi^2=124,28$, $p<0,001$. Zajedno sociodemografski i kontekstualni i konjunkturni prediktori objašnjavaju između 15,6% (r na kvadrat Koxa i Snela) i 24% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse u izornoj izlaznosti, a klasifikuju 78,9% slučajeva. Iako su se kao značajni prediktori u novom modelu, pored već iznetih sociodemografskih obeležja ispitanika, pokazali samo stranačka identifikacija i zainteresovanost za politiku, vidimo da udruženi sa sociodemografskim uslovima, konjunkturni i kontekstualni uslovi imaju bolju prediktorsku moć.

U skladu sa dosadašnjim istraživanjima izborne izlaznosti, stranačka identifikacija tj. osećanje bliskosti sa nekom od stranaka javlja se kao značajan prediktor izborne izlaznosti – oni koji navode da imaju blisku stranku će preko četiri puta imati veću šansu da izađu na izbore (količnik verovatnoće je 4,356, videti tabelu 4.33). Naime, „partijska identifikacija označava implicitno prihvatanje političkog sistema, psihološku investiranost u partije. Istovremeno, partijska identifikacija označava i negativni stav prema određenim partijama (negativna partijska identifikacija), što takođe ukazuje na psihološku, emocionalnu, investiranost u izbornu politiku. Partijska identifikacija pomaže u procesu mobilizacije tokom izborne kampanje, posebno

mobilizacije za izlazak na izbore” (Todosijević, Pavlović, 2020: 36). Takođe, zainteresovanost za politiku, kao „bihejvioralni aspekt prihvatanja demokratskog sistema” (*Ibid*: 101) značajan je prediktor izlaska glasača na izbore – skoro dva puta je veća šansa da oni koji su zainteresovani za politiku izađu na izbore. Sa druge strane, iako bi interna i eksterna politička efikasnost, odnosno responzivnost političkog sistema i politička kompetentnost građana trebalo da imaju uticaja na izbornu izlaznost, ova nezavisna varijabla nije se pokazala kao značajan prediktor ove vrste političke participacije. Isto važi i za političku podršku (u koju su inkorporirani poverenje u institucije, te zadovoljstvo ekonomijom, demokratijom, stanjem u obrazovanju i zdravlju), kao i za politički aktivizam, te političku informisanost (praćenje vesti iz političkog života).

Tabela 4.33. Sociodemografski i konjunktorni prediktori izborne izlaznosti

	Stand. Beta koeficijent	Stan. d. greška	Wald	Stepeni slobode	Značajnost	Količnik verovatnoće	Interval 95-postotnog poverenja za količnik verovatnoće	
							Donja granica	Gornja granica
Muškarci	,461	,211	4,75	1	,029	1,586	1,048	2,400
Starost	,033	,010	12,1	1	,000	1,034	1,015	1,054
Grad	-,120	,236	,260	1	,610	,887	,559	1,408
Srednja škola	-,469	,371	1,60	1	,206	,626	,303	1,294
Više/visoko obrazovanje	-,794	,468	2,88	1	,090	,452	,181	1,131
Pripadnik nacionalne manjine	,095	,332	,082	1	,774	1,100	,574	2,108
Direktori i menadžeri neprekarni	,264	,631	,176	1	,675	1,303	,379	4,484
Direktori i menadžeri prekarni	-1,496	1,12	1,77	1	,183	,224	,025	2,024
Stručnjaci neprekarni	1,617	,730	4,90	1	,027	5,040	1,205	21,085
Stručnjaci prekarni	,331	,620	,285	1	,593	1,393	,413	4,698
Tehničari neprekarni	,490	,552	,787	1	,375	1,632	,553	4,818
Tehničari prekarni	-,437	,721	,367	1	,545	,646	,157	2,656
Službenici neprekarni	,127	,576	,049	1	,826	1,136	,367	3,515
Službenici prekarni	2,464	1,04	5,60	1	,018	11,750	1,529	90,327
Uslužni radnici neprekarni	,072	,503	,020	1	,886	1,075	,401	2,883
Uslužni radnici prekarni	-,094	,533	,031	1	,859	,910	,320	2,584
KV radnici neprekarni	,166	,465	,127	1	,722	1,180	,474	2,937
KV radnici prekarni	,372	,544	,467	1	,494	1,450	,499	4,212
NKV radnici neprekarni	,336	,574	,344	1	,558	1,400	,455	4,308
NKV radnici prekarni	-,747	,514	2,11	1	,146	,474	,173	1,298
Politička informisanost	-,002	,001	2,17	1	,140	,998	,995	1,001
Konvencionalni politički aktivizam	,304	,188	2,61	1	,106	1,355	,938	1,959
Nekonvencionalni politički aktivizam	,137	,123	1,25	1	,263	1,147	,902	1,459
Politička podrška	,004	,006	,536	1	,464	1,004	,993	1,016
Politička efikasnost	-,038	,038	1,00	1	,317	,963	,894	1,037
Stranačka identifikacija	1,472	,323	20,7	1	,000	4,356	2,314	8,200
Zainteresovanost za politiku	,671	,324	4,28	1	,038	1,957	1,037	3,693
Konstanta	,006	,720	,000	1	,993	1,006		

Nakon što smo utvrdili prediktore izborne izlaznosti, zanimalo nas je i šta određuje različite oblike političkog aktivizma (onako kako smo ih faktorskom analizom izdvojili – konvencionalni i nekonvencionalni). S obzirom na to da smo videli da ne postoji statistički značajna razlika između pojedinaca u prekarnom i neprekarnom položaju u obe varijante političkog aktivizma (i

konvencionalnog i nekonvencionalnog), a ako tome dodamo i to da ne postoji statistički značajna veza između procene materijalnog položaja ispitanika i političkog aktivizma (konvencionalni politički aktivizam $r=-0,014$, $p=0,675$; nekonvencionalni politički aktivizam: $r=0,021$, $p=0,509$), nazire se zaključak da ekonomske determinante nisu odlučujuće kada je reč o političkom aktivizmu.

Stoga smo razdvojili ispitanike u prekarnom i neprekarnom položaju na tržištu rada i odvojeno primenili hijerarhijsku regresionu analizu (namesto parcijalnog modela koji sve nezavisne varijable tretira podjednako). Za ovakav model odlučili smo se ne samo da bismo utvrdili koje su to nezavisne varijable koje daju jedinstven doprinos u objašnjenju (ne)konvencionalnog političkog aktivizma, već i da bismo videli da li sociodemografske varijable imaju veću prediktivnu moć od nezadovoljstva prekarijata, posedovanja resursa za kolektivnu akciju i političkih mogućnosti. Naime, u literaturi se kao značajni činioci konvencionalnih i nekonvencionalnih oblika političkog aktivizma izdvajaju, pored sociodemografskih varijabli (od kojih je starost jedan od najjačih prediktora političkog aktivizma) i nezadovoljstvo građana, teorija mobilizacije resursa, te pristup političkih mogućnosti. Istraživanja pokazuju da nezadovoljstvo građana može biti od značaja kao pokretač kolektivne akcije, teorija mobilizacijskih resursa podvlači značaj koji strukturalni uslovi imaju za uključivanje u kolektivnu akciju (oni sa manje resursa, čak i pored sopstvenog nezadovoljstva, manje su skloni političkom aktivizmu), dok političko-procesni pristup stavlja naglasak na institucionalne i konkretno-istorijske uslove političkog terena koji mogu delovati manje ili više podsticajno na politički aktivizam građana (Petrović, Stanojević, 2019: 171-172).

Eksplanatorne varijable za koje smo pretpostavili da određuju politički aktivizam prekarijata u Srbiji grupisane su u dve kategorije. Prvu čine sociodemografske karakteristike ispitanika, odnosno pol, starost, obrazovanje, naselje stanovanja, pripadnost nacionalnoj manjini. Drugi skup prediktorskih varijabli obuhvata: nezadovoljstvo građana, političku informisanost, odnos prema političkoj proceduralnoj pravdi i količinu socijalnih kontakata.³²³ Politička informisanost (merena kroz broj sati koji ispitanici dnevno provedu obaveštavajući se o aktuelnim političkim i društvenim zbivanjima) i količina socijalnih kontakata posmatraju se kao deo resursa pojedinaca koji im stoje na raspolaganju i mogu biti osnažujući faktor za politički aktivizam. Pretpostavka je da ukoliko se pojedinac više informiše o političkim temama na dnevnom nivou i ukoliko ima češće društvene kontakte, raspolaže i sa više resursa koji mu potencijalno omogućavaju uključivanje u (ne)konvencionalne oblike političkog aktivizma. Pored toga, obrazovanje ispitanika takođe može biti jedan od resursa, jer oni koji poseduju veći nivo obrazovanja kumuliraju i veći nivo veština za bolje snalaženje i razumevanje političkog polja. Odnos prema političkoj proceduralnoj pravdi (skala je sačinjena od stavova o otvorenosti političkog sistema za uvažavanje mišljenja građana, transparentnosti sistema i responzivnosti sistema – detaljnije o skali u delu gde govorimo o pravdi i pravednosti) predstavlja unutrašnje resurse sistema koji su dostupni pojedincima, te su percipirani kao olakšavajući ili otežavajući faktor razvoja kolektivnog delanja. Očekivano bi bilo da što je sistem percipiran kao politički-proceduralno pravedan, to su veće mogućnosti za razvoj kolektivnog delanja.

³²³ Referentne kategorije: pol – žene, naselje stanovanja – grad, pripadnost nacionalnim manjinama – pripadnik nacionalne manjine, učestalost socijalnih kontakata – česti socijalni kontakti (minimum jednom nedeljno). Starost, obrazovanje, nezadovoljstvo, politička informisanost i politička proceduralna pravda su kontinuirana obeležja. Skala nezadovoljstva konstruisana je od šest ajtema (zadovoljstvo životom u celini, zadovoljstvo trenutnim stanjem ekonomije, zadovoljstvo načinom na koji vlast funkcioniše u Srbiji, zadovoljstvo načinom na koji demokratija funkcioniše, zadovoljstvo stanjem u obrazovanju i zadovoljstvo stanjem u zdravstvu), Kronbahov alfa=0,825.

Tabela 4.34. Hijerarhijska regresija – asocijacije sociodemografskih osobina, nezadovoljstva, resursa i percepcija institucionalnih uslova sistema sa konvencionalnim političkim aktivizmom (prekarijat)

	Model 1 – asocijacije sociodemografskih osobina i konvencionalnog političkog aktivizma					Model 2 – asocijacije sociodemografskih osobina, nezadovoljstva, resursa i percepcija institucionalnih uslova sistema sa konvencionalnim političkim aktivizmom				
Nezavisne varijable				95-postotni interval poverenja					95-postotni interval poverenja	
	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica
Muškarci	,060	,028	,612	-,172	,292	,039	,018	,730	-,184	,263
Selo	-,021	-,009	,878	-,284	,243	,022	,010	,866	-,232	,276
Starost	,001	,017	,770	-,008	,010	-,005	-,066	,281	-,015	,004
Obrazovanje	,034	,095	,121	-,009	,076	,029	,083	,173	-,013	,072
Nac. većina (Srbi)	-,434	-,143	,016	-,788	-,081	-,377	-,124	,030	-,716	-,038
Nezadovoljstvo						-,008	-,091	,191	-,021	,004
Politička informisanost						,003	,203	,000	,001	,005
Politička proceduralna pravda						,077	,256	,000	,036	,117
Retki socijalni kontakti						-,096	-,035	,528	-,394	,203
Konstanta model 1	-,052		,889	-,783	,679					
Konstanta model 2						-,570		,150	-1,348	,207
Model	R	R ²	Korigovani R ²	Statistika promene						
				R ² promena	F promena	df1	df2	Značajnost F promene		
Model 1	.146	,021	,006	,021	1,423	5	326	,215		
Model 2	.333	,111	,086	,090	8,151	4	322	,000		

Rezultati koji se mogu videti u tabeli 4.34. pokazuju da uticaj sociodemografskih varijabli nije dovoljan za objašnjenje konvencionalnog političkog aktivizma prekarijata. Prvi model objašnjava manje od 1% varijanse konvencionalnog političkog aktivizma prekarijata. U ovom modelu kao statistički značajna nezavisna varijabla javlja se manjinska nacionalna pripadnost, gde su oni koji su pripadnici nacionalnih manjina (negativan predznak pokazuje obrnutu korelaciju u odnosu na referentnu grupaciju) skloniji konvencionalnom političkom aktivizmu (beta=-0,143, p=0,016). Dodavanje ostalih nezavisnih varijabli u modelu 2 pospešuje objašnjenost varijanse, na 8,6%. U konačnom modelu (model 2), najuticajnija varijabla jeste percepcija političke proceduralne pravde (beta=0,256, p=0,000). Drugim rečima, sa porastom percepcije političke proceduralne pravde, raste i konvencionalni politički aktivizam. Ovo nije iznenađujuće, jer ukoliko ispitanici percipiraju da je politički sistem rezponzivan i otvoren, pre se očekuje da ispoljava konvencionalni oblik političkog aktivizma. Pored percepcije političke proceduralne pravde, jedinstven doprinos konvencionalnom političkom aktivizmu, daju i pripadnost nacionalnoj manjini (pripadnici nacionalnih manjina skloniji konvencionalnom političkom aktivizmu, beta=-0,124, p=0,030), kao i politička

informisanost ($\beta=0,203$, $p=0,000$), odnosno što ispitanici više raspolažu resursom informacija o političko-društvenom životu, to su i skloniji konvencionalnom političkom aktivizmu.

Kada je reč o nekonvencionalnom političkom aktivizmu, koristili smo identičan model kao i za konvencionalni politički aktivizam (tabela 4.35).

Tabela 4.35. Hijerarhijska regresija – asocijacije sociodemografskih osobina, nezadovoljstva, resursa i percepcija institucionalnih uslova sistema sa nekonvencionalnim političkim aktivizmom (prekarijat)

Nezavisne varijable	Model 1 – asocijacije sociodemografskih osobina i konvencionalnog političkog aktivizma					Model 2 – asocijacije sociodemografskih osobina, nezadovoljstva, resursa i percepcija institucionalnih uslova sistema sa nekonvencionalnim političkim aktivizmom				
				95-postotni interval poverenja					95-postotni interval poverenja	
	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica
Muškarci	,208	,092	,080	-,025	,442	,191	,084	,099	-,037	,419
Selo	-,370	-,160	,006	-,636	-,105	-,393	-,169	,003	-,652	-,134
Starost	-,016	-,191	,001	-,025	-,007	-,012	-,143	,015	-,022	-,002
Obrazovanje	,041	,109	,062	-,002	,084	,020	,053	,363	-,023	,063
Nac. većina (Srbi)	-,218	-,068	,229	-,574	,138	-,227	-,071	,197	-,573	,119
Nezadovoljstvo						-,022	-,228	,001	-,034	-,009
Politička informisanost						,000	,030	,573	-,001	,002
Politička proceduralna pravda						,012	-,039	,556	-,053	,029
Retki socijalni kontakti						-,312	-,109	,045	-,616	-,007
Konstanta model 1	,456		,225	-,281	1,192					
Konstanta model 2						1,255		,002	,463	2,047
Model	R	R ²	Korigovani R ²	Statistika promene						
				R ² promena	F promena	df1	df2	Značajnost F promene		
Model 1	,332	,110	,096	,110	8,072	5	326	,000		
Model 2	,417	,174	,151	,064	6,249	4	322	,000		

Prvi model objašnjava 9,6% varijanse nekonvencionalnog političkog delovanja prekarijata. U ovom modelu kao statistički značajne nezavisne varijable javljaju se naselje stanovanja i starost ispitanika, gde su ispitanici koji žive u selima (u odnosu na one iz gradova) manje skloni nekonvencionalnom političkom aktivizmu ($\beta=-0,169$, $p=0,006$), a starost negativno korelira sa nekonvencionalnim političkim aktivizmom što znači da su mlađi ispitanici skloniji ovom obliku aktivizma ($\beta=-0,191$, $p=0,001$). Dodavanje ostalih nezavisnih u modelu 2 povećava objašnjenost varijanse (korigovani $R^2=0,151$). Drugim rečima, modelom kao celinom objašnjeno je 15,1% ukupne varijanse. Nove nezavisne varijable objasnile su dodatnih 6,4% varijanse nekonvencionalne političke participacije,

nakon što je uticaj sociodemografskih nezavisnih pod kontrolom. Dakle, vidimo da različiti prediktori određuju različite oblike političkog aktivizma – dok su za konvencionalni politički aktivizam bili značajni nacionalna pripadnost, politička informisanost i percepcija političke proceduralne pravde, za nekonvencionalni politički aktivizam su to naselje stanovanja, starost, nezadovoljstvo i obim socijalnih kontakata. Što su ispitanici nezadovoljniji, raste i nekonvencionalni politički aktivizam ($\beta=-0,228$, $p=0,001$)³²⁴, odnosno manja učestalost socijalnih kontakata vodi i do manjeg nekonvencionalnog političkog aktivizma ($\beta=-0,109$, $p=0,045$).

Međutim, kada su u pitanju pojedinci koji se nalaze u neprekarnom položaju na tržištu rada, uz iste korišćene modele, dobijamo nešto drugačije nalaze. U pogledu konvencionalnog političkog aktivizma, celokupni model objašnjava 7,5% varijanse ovog oblika građanskog delovanja (model 1 korigovani $R^2=0,019$; model 2 korigovani $R^2=0,075$). Muškarci su aktivniji od žena u konvencionalnom političkom aktivizmu ($\beta=0,096$, $p=0,044$), a sa porastom obrazovanja ispitanika raste i konvencionalni politički aktivizam ($\beta=0,143$, $p=0,004$). Kada se uticaj sociodemografskih obeležja drži pod kontrolom, jedinstven statistički značajan doprinos od sociodemografskih obeležja daje samo obrazovanje ($\beta=0,121$, $p=0,012$), a izdvaja se još i percepcija proceduralne političke pravde, koja korelira sa konvencionalnim oblikom političkog aktivizma ($\beta=0,268$, $p=0,000$). Drugim rečima, što više ispitanici politički sistem vide kao otvoren i respozivan, to raste i konvencionalni politički aktivizam. Dakle, dok su za prekarijat za konvencionalni politički aktivizam od značaja pripadnost nacionalnoj manjini i politička informisanost, dotle je za neprekarni deo ispitanika od značaja obrazovanje, a percepcija političke proceduralne pravde našla se kao značajna i za jedne i za druge.

Ukoliko posmatramo nekonvencionalni politički aktivizam neprekarnih pojedinaca, celokupni model objašnjava značajno manje varijanse nego kod prekarijata - 8,7% varijanse ovog oblika građanskog delovanja (model 1 korigovani $R^2=0,069$; model 2 korigovani $R^2=0,087$; a za prekarne je objašnjeno varijanse iznosila 15,1%). U modelu 1, koji je u obzir uzimao samo sociodemografska obeležja, statistički značajan jedinstven doprinos objašnjenosti varijanse daju veličina naselja stanovanja, obrazovanje i pripadnost nacionalnoj većini stanovništva u Srbiji. Ispitanici koji žive u gradovima će u odnosu na one sa sela biti nekonvencionalno politički aktivniji ($\beta=-0,125$, $p=0,008$), Srbi kao većinsko stanovništvo će u odnosu na nacionalne manjine biti aktivniji ($\beta=0,158$, $p=0,001$), a sa porastom obrazovanja raste i nekonvencionalni politički aktivizam ($\beta=0,162$, $p=0,001$). Nalaz o gradu i obrazovanju kao prediktorima nekonvencionalne političke participacije objašnjavamo time da u gradu pojedinci imaju više resursa na raspolaganju i mogućnosti za učešće, a sa većim obrazovanjem rastu i resursi koji omogućavaju razvijanje veština za bolje razumevanje političkog polja. Kada se u model uključe i ostale nezavisne varijable (model 2), pored navedenih sociodemografskih obeležja koja ostaju statistički značajna (selo $\beta=-0,127$, $p=0,008$; nacionalna većina $\beta=0,139$, $p=0,003$; obrazovanje $\beta=0,140$, $p=0,000$), izdvajaju se i percepcija političke proceduralne pravde i nezadovoljstvo građana - što više ispitanici politički sistem vide kao otvoren i respozivan, to raste i nekonvencionalni politički aktivizam ($\beta=0,142$, $p=0,024$) odnosno što su nezadovoljniji to raste nekonvencionalni politički aktivizam ($\beta=-0,203$, $p=0,001$). Dakle, dok su za prekarijat život u gradu, mladost, česti socijalni kontakti i osećanje nezadovoljstva značajni za nekonvencionalni politički aktivizam, dotle su za ostatak radno aktivnog stanovništva važni život u gradu, obrazovanje, pripadnost većinskoj nacionalnoj populaciji, percepcija postojanja političke proceduralne pravde i osećanje nezadovoljstva.

Vreme je da sumiramo do sada rečeno o političkom aktivizmu. Još jednom da napomenemo, iako je glasanje na izborima jedan od oblika konvencionalnog političkog aktivizma, mi smo izbornu izlaznost posmatrali zasebno (jer postoji velika disproporcija između izborne participacije i drugih oblika konvencionalnog aktivizma), a kada govorimo o konvencionalnom aktivizmu mislimo na

³²⁴ Negativan predznak označava veći stepen nezadovoljstva, jer su niže vrednosti na skali označavale veće nezadovoljstvo a više vrednosti manje nezadovoljstvo odnosno zadovoljstvo ispitanika.

kontaktiranje nekog političara, angažovanje u političkoj partiji i nošenje bedža/transparenta/postera/nalepnice određene političke partije. Sa druge strane, kao nekonvencionalni politički aktivizam uzimamo potpisivanje peticije, učestvovanje u demonstracijama, bojkotovanje određenih proizvoda, Internet aktivizam. Najpre je bitno istaći da nema razlike između prekarnih i neprekarnih respondenata u pogledu konvencionalnih i nekonvencionalnih oblika političkog aktivizma – i jedni i drugi beleže nizak nivo (konvencionalnog i nekonvencionalnog) političkog aktivizma. Kada smo pokušali da identifikujemo prediktore ova dva oblika političkog aktivizma, pokazalo se da predloženi modeli bolje objašnjavaju nekonvencionalni oblik političkog aktivizma (objašnjenost varijanse za konvencionalni oblik 8,6%, za nekonvencionalni 15,1%). Takođe, prediktori bolje objašnjavaju ove oblike aktivizma među prekarijatom nego među neprekarnim radnicima (objašnjenost varijanse kod konvencionalnog aktivizma – prekarijat 8,6%, neprekarijat 7,5%; objašnjenost varijanse kod nekonvencionalnog aktivizma – prekarijat 15,1 %, neprekarijat 8,7%). U pogledu konkretnih prediktora, dok je za prekarijat za konvencionalni politički aktivizam od značaja pripadnost nacionalnoj manjini i politička informisanost, dotle je za neprekarni deo radne snage od značaja obrazovanje, a percepcija političke proceduralne pravde našla se kao značajna i za jedne i za druge (što je i razumljivo, jer ukoliko se sistem percipira kao otvoren i responzivan, onda je očekivano da ćemo uz pomoć političkih partija, koje su deo sistema, pokušati da iskažemo svoje stavove). Kao značajni prediktori nekonvencionalnog političkog aktivizma kod svih ispitanika pokazali su se život u gradskim naseljima, mladost i osećanje nezadovoljstva. Drugim rečima, i prekarni i neprekarni pojedinci koji su nezadovoljni, mladi i žive u gradu, imaju veću šansu za nekonvencionalni oblik političkog aktivizma. Razlika u pogledu prekarnosti postoji u tome što se česti socijalni kontakti za prekarijat pokazuju kao značajni prediktori nekonvencionalnog oblika političkog aktivizma, dok se za neprekarijat pokazuju značajnim obrazovanje, pripadnost nacionalnoj većini i percepcija postojanja političke proceduralne pravde.

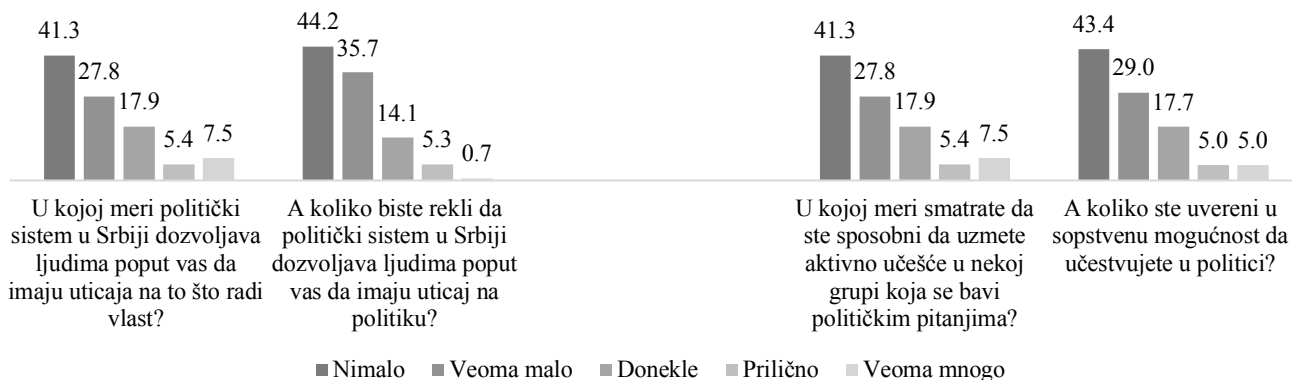
Najzad, kada je reč o izbornoj izlaznosti, koju smo posmatrali zasebno, prekarijat beleži niske nivoe političke integracije izražene u obliku apstinencije na izborima i niske nivoe stranačke identifikacije. Ispitanici koji su u prekarnom položaju na tržištu rada su pre apstinirali na parlamentarnim izborima iz 2016. godine, a nije utvrđena statistički značajna veza između prekarnosti i izbornih preferencija (iako je ubedljiva većina ispitanika glasala za SNS). Mladi pripadnici prekarijata, u odnosu na neprekarne mlade ispitanike, pre glasaju za Srpsku naprednu stranku i Srpsku radikalnu stranku, no nalaz svakako treba uzeti sa velikom rezervom, jer je među mladima tek nepunih 30% ispitanika navelo za koga su uopšte glasali, tako da govorimo o malom broju slučajeva na osnovu kojih je rađena analiza. Ukoliko govorimo o prediktorima izborne izlaznosti, ne postoji statistički značajna veza između izlaska na izbore i klasnog položaja, ali je značajna interakcija klasnog položaja i prekarnosti i to samo u pogledu neprekarnih stručnjaka i prekarnih službenika. Naime, neprekarni stručnjaci imaju četiri puta veću šansu da izađu na izbore, a prekarni službenici čak osam puta veću šansu u poređenju sa poljoprivrednicima. Takođe, muškarci će, u odnosu na žene, skoro dva puta pre izaći na izbore, a sa porastom broja godina ispitanika raste i izborna izlaznost. Stranačka identifikacija tj. osećanje bliskosti sa nekom od stranaka javlja se takođe kao značajan prediktor izborne izlaznosti – oni koji navode da imaju blisku stranku će preko četiri puta imati veću šansu da izađu na izbore, a dva puta je veća šansa da oni koji su zainteresovani za politiku izađu na izbore.

4.3.2. Politička efikasnost

Potencijal za promene usko je povezan sa konceptom političke efikasnosti, koji predstavlja osećaj da su političke i generalno društvene promene moguće, te da pojedinci mogu igrati veliku ulogu u promenama (Campbell, Gurin, Miller, 1954). Drugim rečima, „politička efikasnost je pouzdanje u naše sposobnosti da razumijemo političku stvarnost, te uvjerenje da su političke promjene moguće i da imamo kapacitet da tome doprinesemo kroz različite akcije” (Beaumont, prema Dušanić, Lakić, Turjačanin: 2017: 66). Politička efikasnost sastoji se od: 1) eksterne dimenzije, koja podrazumeva percepciju responzivnosti političkog sistema, odnosno to koliko je politički sistem uopšte otvoren, da li omogućava responzivnost (odgovor na potrebe i želje građana, uvažavanje mišljenja građana), 2) interne dimenzije, koja uključuje zainteresovanost građana za politiku, informisanost, osećaj subjektivne političke kompetencije (doživljaj da se razumeju političke teme i sposobnost da se u političkom polju preduzmu aktivnosti). Politička efikasnost, odnosno percepcija responzivnosti sistema (eksterna dimenzija) i subjektivni doživljaj političke kompetentnosti (interna dimenzija), usko su povezani sa političkom participacijom (kako konvencionalnom u smislu izlaska na glasanje, tako i nekonvencionalnom, u smislu ostalih oblika političkog delovanja), ali i sa stranačkom identifikacijom (Todosijević, Pavlović, 2020: 48-49).

Eksterna efikasnost operacionalizovana je kroz sledeća pitanja: „U kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaja na to što radi vlast?”, „A koliko biste rekli da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaj na politiku?”. Interna efikasnost operacionalizovana je kroz sledeća pitanja: „U kojoj meri smatrate da ste sposobni da uzmete aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima?”, „A koliko ste uvereni u sopstvenu mogućnost da učestvujete u politici?” (grafikon 4.17).

Grafikon 4.17. Eksterna i interna politička efikasnost, u %

Politička efikasnost ocenjena je veoma nisko: preko dve petine ispitanika ne veruje uopšte ni u eksternu efikasnost sistema, ni u internu efikasnost, a preko trećine ispitanika uopšte nije ni zainteresovano za politiku. U pogledu eksterne efikasnosti, uverenje da pojedinci prilično ili veoma mnogo imaju mogućnost da utiču na to što radi vlast deli 12,9% ispitanika odnosno 6% u slučaju uticaja na politiku. Sa druge strane, suprotan stav, da je ovaj pojedinačni uticaj veoma mali ili nepostojeći kaže 69,1% respondenata (kada je u pitanju uticaj na vlast) odnosno 79,9% (kada je u pitanju uticaj na politiku). U pogledu interne efikasnosti, u sopstvenu mogućnost da učestvuje u politici nimalo ne veruje 43,4%, njih 29% je pomalo uvereno, prilično uvereno 17,7%, veoma uvereno 5%, a potpuno uvereno tek 5%. Svoju sposobnost da uzmu aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima visoko ocenjuje svaki deseti građanin (5% veruje da je potpuno sposobno, a isto toliko da je veoma sposobno), osrednje uverenje ima 17,7%, sposobnost samo do određene mere 29%, a čak 43,4% respondenata procenjuje da uopšte nije sposobno da uzmu aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima.

Interna politička efikasnost je u korelaciji sa interesovanjem ispitanika za politiku (sposobnost za aktivno učešće u grupi koja se bavi političkim pitanjima $r=0,389$, $n(939)$ $p=0,000$, sopstvena mogućnost da učestvuju u politici $r=0,423$, $n(949)$ $p=0,000$), odnosno višu političku zainteresovanost prati i veća politička kompetencija ispitanika. Takođe, responzivnost političkog sistema, odnosno eksterna politička efikasnost korelira sa političkom podrškom sistemu (politički sistem dozvoljava ljudima da imaju uticaj na to što radi vlast korelira sa političkom podrškom³²⁵ $r=0,436$, $n(822)$ $p=0,000$; politički sistem dozvoljava ljudima da imaju uticaj na politiku korelira sa političkom podrškom $r=0,423$, $n(830)$ $p=0,000$). Drugim rečima, sa porastom političke podrške raste i percepcija responzivnosti političkog sistema. Prikazane korelacije imaju srednju jačinu, tj. koeficijent determinacije pokazuje da je u slučaju interne političke efikasnosti postoji između 15% i 17% objašnjenosti zajedničke varijanse promenljivih, a u slučaju eksterne političke efikasnosti između 17% i 19% zajedničke varijanse objašnjeno.

Međutim, interesantno je da ne postoji korelacija između interne i eksterne političke efikasnosti i glasačke participacije. Iako bi se očekivalo da oni koji se osećaju manje politički kompetentnim ne glasaju na izborima i obrnuto (ili oni koji bolje ocenjuju responzivnost sistema glasaju na izborima i obrnuto), T test ne pokazuje da postoji statistički značajna razlika između onih koji su glasali na izborima i onih koji nisu u pogledu prosečne ocene na skali političke efikasnosti ($M=7,75$ za one koji su glasali, $M=7,49$ za one koji nisu glasali, $t=1,037$, $p=0,300$).³²⁶ Drugim rečima, građani u Srbiji izlaze na glasanje bez obzira da li se smatraju politički kompetentnim ili ne i bez obzira da li politički sistem u Srbiji ocenjuju kao responzivan, a oni koji su zainteresovani za politiku će pre izaći na izbore od onih koji to nisu. Ovakav nalaz da se objasniti bujanjem političkog klijentelizma i političke patronaže u Srbiji. Politički klijentelizam i patronaža u Srbiji svakako su obeležavale i ranije istorijske periode Srbije, no čini se da u poslednjoj deceniji posebno dobijaju na zamahu. Radi se o tome da su politički moćnici (tzv. patroni) ti koji obezbeđuju korist za stranu koja potražuje tu korist, u zamenu za lojalnost i podršku. Dok se sa jedne strane nalaze „patroni”, sa druge se nalaze „klijenti”, koji mogu biti političari nižeg ranga, preduzetnici, ali i građani. Ukoliko imamo na umu da je u Srbiji politički klijentelizam rasprostranjena pojava (v. Babović, Cvejić, 2015), kao jedan od veoma raširenih mehanizama na kojima počiva partijska patronaža jeste i partijsko zapošljavanje. U situaciji kada je raširen strah od gubitka radnog mesta, kao i nada da će, ukoliko pokažu lojalnost vladajućoj koaliciji izlaskom na izbore, građani obezbediti sebi ili članovima svoje porodice radno mesto, razumljiv je i nalaz da će, bez obzira na to šta misle o političkom sistemu i da li se smatraju politički kompetentnim, građani izaći na izbore. Uostalom, šta mogu da izgube zaokruživanjem onih koji već imaju političku moć – ništa, a da dobiju (ili zadrže) posao, to već (možda) mogu.

Levenov test je u svim iskazima potvrdio homogenost varijanse, a T test je pokazao da razlika u prosečnom odgovoru između prekarne i neprekarnih respondenata postoji samo u pogledu sposobnosti da ispitanici uzmu aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima (prekarni $M=2,2$, $SD=1,209$, neprekarni $M=2,02$, $SD=1,213$; $t(937)=2,312$, $p=0,021$) – tabela 4.36. Drugačije rečeno, bez obzira da li je reč o ispitanicima u prekarom ili neprekarom položaju na tržištu rada, u proseku ispitanici ne veruju da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima kao što su oni da imaju uticaja na to šta radi vlast ili da imaju uticaj na politiku, niti veruju u sopstvenu mogućnost da učestvuju u politici. Jedina značajna razlika javlja se u pogledu toga da prekarne u proseku za nijansu više veruju da su donekle sposobni da aktivno uzmu učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima, ali veličina uticaja prekarne na ovaj odgovor je veoma mala (prosečna razlika 0,184, 95% CI: 0,28 do 0,34, eta kvadrat=0,005), odnosno razlika u tome da li je neko u

³²⁵ Dalje u tekstu detaljnije će se obraditi i skala političke podrške sistemu. Na ovom mestu dovoljno je reći da je sačinjavaju poverenje u institucije, zadovoljstva stanjem ekonomije, obrazovanja i zdravstva, načinom rada vlade i funkcionisanjem demokratije u Srbiji.

³²⁶ Skala političke efikasnosti je formirana od četiri iskaza koja su merila internu i eksternu političku efikasnost, a pouzdanost skale je zadovoljavajuća (Kronbahov alfa 0,736). Maksimalan skor na skali iznosio je 20 (izražena politička efikasnost), a minimalni 4 (nepostojanje političke efikasnosti).

prekarnom ili neprekarnom položaju objašnjava samo 0,5% varijanse sposobnosti da se uzme aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima.

Tabela 4.36. Prosečni odgovori na pitanja o političkoj efikasnosti

		Prosečan odgovor na petostepenoj Likertovoj skali	Značajnost
U kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaja na to što radi vlast?	Prekarni	1,80	0,923
	Neprekarni	1,81	
U kojoj meri smatrate da ste sposobni da uzmete aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima?	Prekarni	2,20	0,021
	Neprekarni	2,02	
A koliko biste rekli da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaj na politiku?	Prekarni	1,82	0,911
	Neprekarni	1,83	
A koliko ste uvereni u sopstvenu mogućnost da učestvujete u politici?	Prekarni	2,04	0,185
	Neprekarni	1,95	

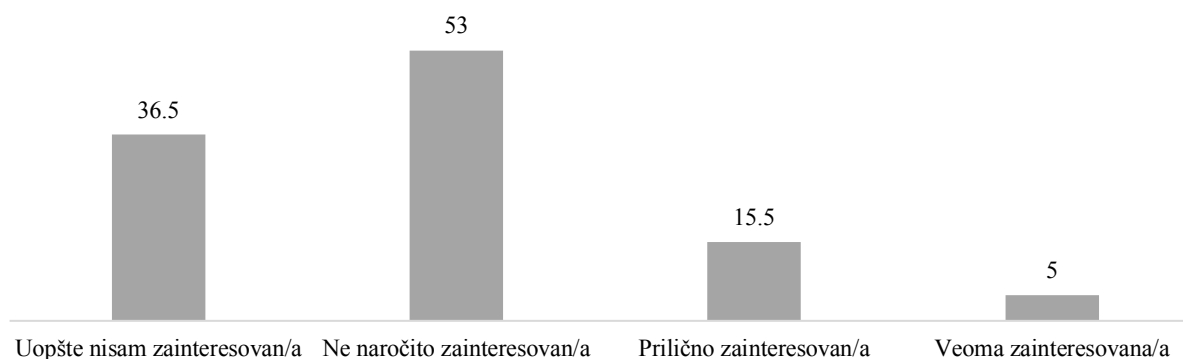
Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je i uticaj klasnog položaja ispitanika na iskaze prikazane u tabeli 4.36. Iako postoje statistički značajne razlike³²⁷, Tukey post hoc test je klase prekarnih i neprekarnih podelio u dve grupe (sem u slučaju kada je zavisna varijabla uverenost u sopstvenu mogućnost da utiču na politiku, gde postoji samo jedna grupa, odnosno u tri grupe kada je zavisna varijabla percepcija koliko politički sistem dozvoljava ljudima da imaju uticaja na to što vlast radi) i može se primetiti da se jasno izdvajaju poljoprivrednici u svim odgovorima sa najmanjom prosečnom vrednošću smatrajući da politički sistem u Srbiji ne dozvoljava ljudima poput njih da imaju uticaja na to šta vlast radi (M=1,55), ne osećaju se sposobnim da uzmu aktivno učešće u grupi koja se bavi političkim pitanjima (M=1,75), odnosno smatraju da politički sistem u Srbiji ne dozvoljava ljudima poput njih da imaju uticaja na politiku (M=1,55). Sa druge strane, najviše prosečne vrednosti (a da se jasno odvajaju od drugih klasa) daju prekarni tehničari (ne osećaju se sposobnim da uzmu aktivno učešće u grupi koja se bavi političkim pitanjima (M=2,69), odnosno smatraju da politički sistem u Srbiji ne dozvoljava ljudima poput njih da imaju uticaja na politiku (M=2,44)) i direktori i menadžeri koji imaju prekarni status na tržištu rada, posebno kada je reč o uverenju da politički sistem u Srbiji ne dozvoljava ljudima poput njih da imaju uticaja na to šta vlast radi (M=2,67).

Govoreći o internoj i eksternoj političkoj efikasnosti, već smo pomenuli zainteresovanost ispitanika za politiku (govorili smo o pozitivnoj korelaciji interne političke efikasnosti i zainteresovanosti za politiku). Koncept zainteresovanosti za politiku je važan kako u političkoj teoriji, tako i u političkoj praksi. Osnovna distribucija odgovora u posmatranom poduzorku ukazuje na izraženu nezainteresovanost ispitanika za politiku (grafikon 4.18). Zbirno čak 79,5% ispitanika navodi da je manje ili više nezainteresovano za politiku (od toga je njih 53% ne naročito zainteresovano, a 36,5% uopšte nezainteresovano), a tek svaki peti (20,5%) da je manje ili više zainteresovan za

³²⁷ U pogledu percepcije da politički sistem dozvoljava ljudima da imaju uticaja na to što vlast radi Welch=2,310, p=0,006, Brown-Forsythe=2,455, p=0,002; u pogledu spremnosti da aktivno uzmu učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima Welch=3,154, p=0,000, Brown-Forsythe=3,383, p=0,000, u pogledu sopstvene mogućnosti da učestvuju u politici Welch=2,306, p=0,006, Brown-Forsythe=2,515, p=0,002, odnosno u pogledu percepcije koliko politički sistem ljudima dozvoljava da imaju uticaj na politiku F(14, 917)=2,168, p=0,001.

politiku (veoma zainteresovanih je 5%, a prilično zainteresovanih 15,5%). Očekivano, politička (ne)zainteresovanost stoji u pozitivnoj korelaciji sa izlaskom na izbore ($r=0,13$, $p<0,01$), a T test nezavisnih uzoraka pokazuje da građani koji su više zainteresovani za politiku pre izlaze na izbore ($M=1,97$ $SD=0,85$ za one koji su izašli na izbore, $M=1,62$ $SD=0,75$ za one koji nisu izašli, $t=5,217$ $p=0,000$).³²⁸ No, bez obzira na statistički značajnu razliku, veličina uticaja (ne)zainteresovanosti za politiku na izlaznost na izbore je mala ($\eta^2=0,02$).

Grafikon 4.18. Zainteresovanost za politiku, u %

T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja zainteresovanosti za politiku između prekarnih i neprekarnih ispitanika. Levenov test je potvrdio homogenost varijanse, ali nije bilo značajne razlike rezultata kod prekarnih ($M=3,09$, $SD=0,876$) odnosno neprekarnih ($M=3,13$, $SD=0,814$), $t(960)=-0,77$, $p=0,441$. Razlika između srednjih vrednosti obeležja po grupama (prosečna razlika $-0,42$, 95% CI: $-0,149$ do $0,065$) bila je vrlo mala ($\eta^2=0,0006$). U cilju dobijanja jasnije slike međugrupnih razlika, primenjen je i ANOVA test, na osnovu kojeg vidimo da postoje statistički značajne razlike između klasa u pogledu zainteresovanosti za politiku ($F(14, 947)=2,747$, $p=0,001$).

Uprkos statističkoj značajnosti, stvarna razlika između srednjih vrednosti grupa (klasa) vrlo je mala. Veličina te razlike, izražena pomoću pokazatelja η^2 , iznosi $0,04$. S obzirom na to da je uzorak veliki ($N=961$), sasvim male razlike mogu postati statistički značajne, iako η^2 kvadrat test pokazuje da je veličina uticaja veoma mala. Tukey post hoc test je klase prekarnih i neprekarnih ispitanika podelio u tri grupe gde se kao jasno izdvojeni ističu prekarni tehničari, čija se srednja vrednost značajno razlikuje od ostalih grupa (ali ne i od prekarnih službenika i neprekarnih direktora i menadžera) u pogledu svoje zainteresovanosti za politiku, dok direktori i menadžeri u prekarnom položaju, kao i uslužni radnici koji nisu u prekarnom položaju iskazuju najmanju zainteresovanost za politiku (tabela 4.37). Ipak, skladno i pokazatelju veličine uticaja klasnog položaja na odgovor na pitanje, ne iznenađuje što se pojedine klase jasnije ne odvajaju, a posebno treba imati u vidu da je zastupljenost prekarnih ispitanika među direktorima i menadžerima veoma retka da bismo mogli govoriti o bilo kakvom značajnijem generalizovanju (tek devet ispitanika, $n=9$). Svakako je bitno primetiti da su najzainteresovaniji za politiku prekarni službenici i tehničari uz neprekarne direktore i menadžere. Prvi verovatno iz straha od gubitka posla a drugi radi stvaranja neformalnih mreža na plećima partijske patronaže.

³²⁸ Niži skorovi označavaju manju zainteresovanost za politiku.

Tabela 4.37. Rezultati višestrukog poređenja zainteresovanosti za politiku

Tukey HSDa,b				
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarnosti	N	Subset for alpha = 0,05		
		1	2	3
Tehničari_prekarni	22	2,37		
Službenici_prekarni	27	2,59	2,59	
Direktori i menadžeri_neprekarni	39	2,94	2,94	2,94
Tehničari_neprekarni	80		3,06	3,06
Stručnjaci_prekarni	46		3,08	3,08
Stručnjaci_neprekarni	64		3,09	3,09
KV_neprekarni	146		3,10	3,10
NKV_prekarni	74		3,14	3,14
Uslužni radnici (i trgovina)_prekarni	73		3,16	3,16
Službenici_neprekarni	56		3,16	3,16
NKV_neprekarni	55		3,18	3,18
KV_prekarni	89		3,19	3,19
Poljoprivrednici	86		3,20	3,20
Uslužni radnici (i trgovina)_neprekarni	90			3,30
Direktori i menadžeri_prekarni	9			3,33
Sig.		,123	,066	,723

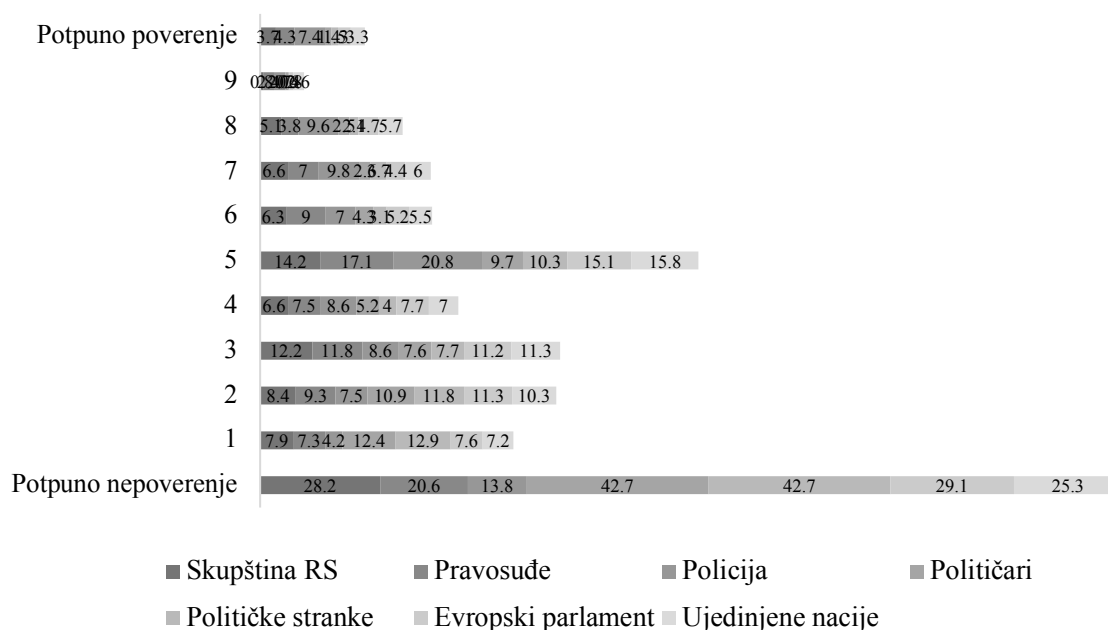
4.3.3. Politička podrška i legitimitet

Socijalno poverenje je višedimenzionalna pojava koje možemo posmatrati kao emotivnu, psihološku i etičku kategoriju. Bilo da je reč o interpersonalnom ili bezličnom poverenju, kakvo je poverenje u institucije, ono se zasniva na našim očekivanjima o tome kako bi drugi (pojedinci ili institucije) trebalo da se ponašaju. „U širem smislu, poverenje u institucije predstavlja osnov sveukupnog društvenog sistema koji obezbeđuje društveni poredak. Zahvaljujući institucijama, u društvu se razvija jedna vrsta generalizovanog poverenja, koje omogućava efikasno funkcionisanje čitavog društva. Efikasnost institucija zapravo obezbeđuje sveukupno jačanje altruizma i solidarnosti u društvu, a ovo se dalje prenosi na interpersonalne odnose i u funkciji je legitimacije čitavog društva. Na taj način, društvo se ustrojava kao svojevrsna moralna zajednica, garant osećanja sigurnosti pojedinaca u vrednosnom smislu” (Bešić, 2011: 121-122). Pad poverenja u institucije postoji na globalnom nivou, bez obzira da li je reč o zemljama centra ili (polu)periferije svetskog kapitalističkog sistema.³²⁹ Tumačenja ovakvog trenda kreću se od psiholoških objašnjenja, političke informisanosti, socijalnog kapitala građana, do loših ekonomskih učinaka aktuelnih vlada koje su na čelu država. Pokazalo se da je subjektivni doživljaj građana (odnosno njihova percepcija) ekonomskih posledica vladinih politika značajnija za (ne)poverenje u institucije od objektivnih ekonomskih pokazatelja (Dalton, 2004: 115-119). Kao što Endru Rou (Andrew Wroe) primećuje „istraživačka baza, iako prilično ograničena po obimu, pokazuje da ekonomska nesigurnost, a posebno nesigurnost posla, igra važnu, a možda i sve važniju ulogu u strukturiranju političkih stavova i ponašanja (...) Konačni zaključak je da se efekat nesigurnosti pogoršava ako građani imaju i negativnu percepciju učinka šire ekonomije. (...) Nesigurnost krši psihološko-demokratski ugovor u kojem radnici veruju političkim akterima i institucijama i podržavaju demokratski proces, a zauzvrat očekuju sigurnost pri zapošljavanju” (Wroe, 2014: 92).

Radno aktivni građani Srbije gotovo da uopšte nemaju poverenja u državne institucije, kako one na nacionalnom nivou (Skupštinu Republike Srbije, pravosuđe, policiju, političare, političke stranke), tako i one na nadnacionalnom nivou (Evropski parlament i Ujedinjene nacije) (Grafikon 4.19). Preko petine ispitanika kaže da za svaku od navedenih institucija uopšte nema poverenje (sem policije), a ovaj potpuni izostanak poverenja najviše je izražen u pogledu poverenja u političke institucije (po 42,7% ispitanika uopšte nema poverenja u političare i političke stranke). Ni institucije poretka nisu institucije kojima građani Srbije veruju: pravosuđu uopšte ne veruje 20,6%, parlamentu 28,2%, a policiji 13,8%. Ukratko, gotovo za sve institucije kod kojih smo merili poverenje građana u njih, natpolovična većina ispitanika daje ocenu koja se nalazi u donjim vrednostima skale (od 0 do 4): Skupštini RS zbirno ne veruje 63,3% građana, pravosuđu 56,5%, političarima 78,8%, političkim strankama 79,1%, Evropskom parlamentu 66,9%, Ujedinjenim nacijama 61,1%. Jedino je nepoverenje u policiju nešto niže (42,7%), ali s obzirom da je još 20,8% respondenata odgovorilo središnjom neutralnom ocenom (5), ne možemo reći ni da građani Srbije iskazuju poverenje u policiju (zbirno 36,5% u manjoj ili većoj meri veruje policiji). Prosečna vrednost odgovora takođe pokazuje vrlo nisko poverenje u institucije: Skupštinu Republike Srbije 3,28, pravosuđe 3,74, policiju 4,7, političare 2,1, političke stranke 2,06, Evropski parlament 3,06 i Ujedinjene nacije 3,46.

³²⁹ <https://ourworldindata.org/trust>, <https://www.edelman.com/trust/archive>, pristupljeno 12.3.2020.

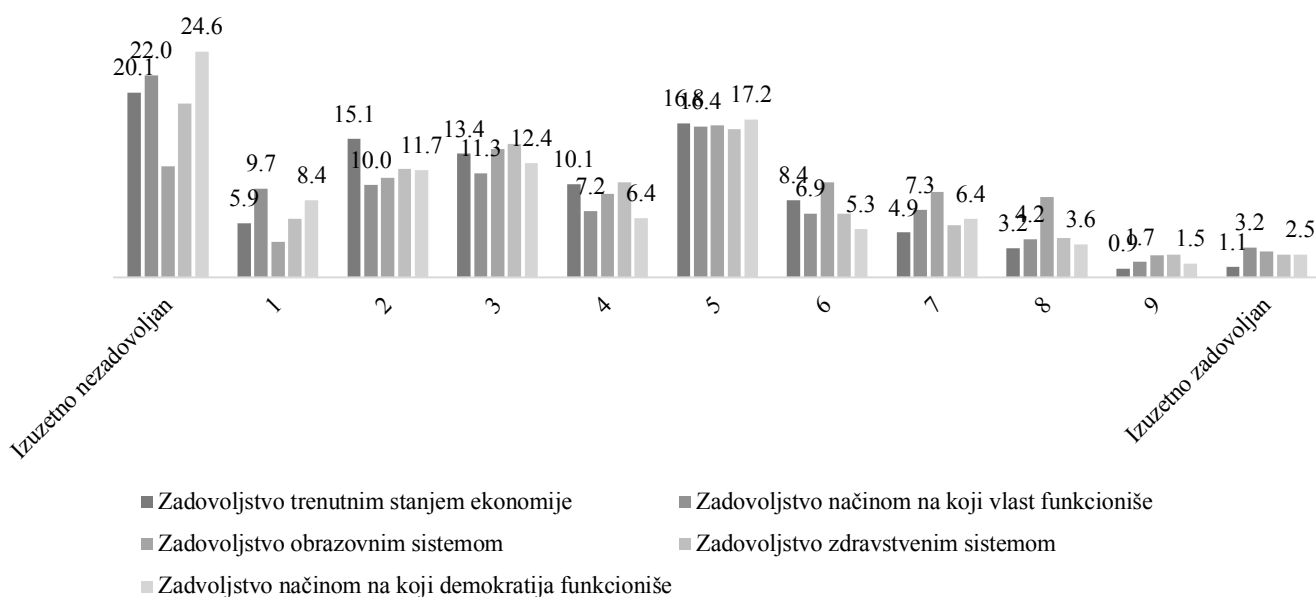
Grafikon 4.19. Poverenje u institucije, u %

Skala poverenja u institucije napravljena je od iskaza ispitanika koji su na desetostepenoj skali ocenjivali koliko poverenja imaju institucije. Pouzdanost skale je utvrđena koeficijentom unutrašnje konzistentnosti cele skale, gde je Kronbahov alfa iznosio 0,883, a interna konzistentnost ne bi bila poboljšana isključivanjem nekog od pitanja. Natpolovična većina ispitanika na skali poverenja u institucije ima nisko poverenje (54,3%), osrednje poverenje u institucije ima 39,9% građana, a samo 5,8% je izjavilo da ima poverenje u institucije. Maksimalna vrednost na skali je 70, a minimalna 0 (od 0 do 22 nisko poverenje, od 23 do 47 srednji nivo poverenja, a od 48 do 70 visok nivo poverenja) i ne postoji statistički značajna razlika u prosečnoj vrednosti (ne)poverenja u institucije ($t(835) = -0,046$, $p=0,963$). Iako je britanski politikolog Andru Rou (Andrew Wroe) analizirajući EDI podatke iz Runde 4 i 5 pokazao da „nesigurnost posla dovodi do nižeg nivoa poverenja u političare, političke partije i političke institucije i nižeg nivoa zadovoljstva demokratskim učinkom” (Wroe, 2014: 90), naši podaci su drugačiji - i pojedinci koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada, kao i oni koji nisu u takvom položaju, podjednako ne veruju nacionalnim državnim i nadnacionalnim institucijama (Evropski parlament, UN) (prekarni $M=22,23$, neprekarni $M=22,18$). Jednofaktorska analiza nije pokazala ni homogenost varijanse Levenovog testa ($p=0,02$), niti statističku značajnost Welch-ovog ($p=0,283$) i Brown-Forsythe-ovog testa ($p=0,288$). Ipak, dok smo mi kao indikator nesigurnosti koristili objektivni pokazatelj kao što je vrsta ugovora o radu, Rou je koristio subjektivnu percepciju ispitanika, jer je u tadašnjim istraživačkim ciklusima EDI postojalo pitanje gde su ispitanici sami procenjivali sigurnost svog zaposlenja. Ukoliko i mi ispitamo vezu između poverenja u institucije i subjektivne procene materijalnog položaja, zaključujemo da veza postoji ($r=-0,121$, $p=0,000$). Naime, sa porastom ocene materijalnog položaja (procene kako žive na osnovu sadašnjih prihoda) raste i poverenje u institucije.

Zadovoljstvo postignutim rezultatima (*satisfaction with outputs*) operacionalizovano je kroz pitanje o zadovoljstvu trenutnim stanjem ekonomije, obrazovanja i zdravstva u zemlji, odnosno kroz pitanje o stepenu zadovoljstva u pogledu načina na koji vlast u Srbiji obavlja svoj posao. Zadovoljstvo demokratijom mereno je direktnim pitanjem o stepenu zadovoljstva u pogledu načina na koji demokratija funkcioniše u Srbiji.

Grafikon 4.20. Zadovoljstvo demokratijom i rezultatima i radom vlasti, u %

Preko tri petine građana nije zadovoljno niti rezultatima vlasti niti demokratijom u Srbiji – ukupno 64,7% ispitanika je manje ili više nezadovoljno trenutnim stanjem ekonomije u Srbiji, 63,5% stanjem zdravstva u zemlji, 60,2% nije zadovoljno načinom na koji vlast funkcioniše, a za 53,5% ispitanika ni funkcionisanjem demokratije u Srbiji manje ili više nije zadovoljno (grafikon 4.20). Jedino je stanjem obrazovanja u Srbiji zadovoljno nešto više ispitanika, mada i dalje je gotovo svaki drugi respondent manje ili više nezadovoljan (ukupno 49,8%). Štaviše, svaki peti ispitanik je izuzetno nezadovoljan stanjem ekonomije (20,1%), 22% je izuzetno nezadovoljno načinom na koji vlast funkcioniše, 18,9% stanjem zdravstva, a svaki četvrti je izuzetno nezadovoljan demokratijom u Srbiji.

Iako je zanimljivo da pripadnici prekarijata u proseku daju više ocene za zadovoljstvo demokratijom i načinom rada vlasti (tabela 4.38), ipak u pogledu zadovoljstva demokratijom, stanjem obrazovanja i zdravstva, kao i načinom na koji vlast funkcioniše nema statistički značajne razlike između prekarnih i neprekarnih respondenata. Kada je reč o oceni stanja ekonomije, pojedinci koji su u prekarnom položaju su manje zadovoljni trenutnim stanjem ekonomije u Srbiji ($t(943)=1,995$, prekarni: $M= 3,13$, $SD=2,458$, neprekarni $M=3,45$, $SD=2,474$). Međutim, veličina uticaja prekarnog položaja na zadovoljstvo stanjem ekonomije u državi je toliko mala ($\eta^2=0,0008$) da bi se moglo reći da je ova statistički značajna razlika daleko od dovoljne da zaključimo da su ovi pojedinci manje zadovoljni stanjem ekonomije od onih koji nisu u prekarnom položaju.

Tabela 4.38. Prosečni odgovori na skali zadovoljstva rezultatima vlasti i demokratije, prema prekarosti

Generalno gledano, koliko ste zadovoljni...		Prosečan odgovor na jedanaestostepenoj skali	Značajnost
Trenutnim stanjem obrazovanja u Srbiji?	Prekarni	4,34	0,996
	Neprekarni	4,34	
Trenutnim stanjem zdravstva u Srbiji?	Prekarni	3,44	0,123
	Neprekarni	3,71	
Trenutnim stanjem ekonomije u Srbiji?	Prekarni	3,13	0,046
	Neprekarni	3,45	
Načinom na koji vlast obavlja svoj posao?	Prekarni	3,61	0,239
	Neprekarni	3,39	
Načinom na koji demokratija funkcioniše u Srbiji?	Prekarni	3,42	0,082
	Neprekarni	3,10	

Sociološka istraživanja su utvrdila da ekonomska nejednakost igra važnu ulogu u formiranju čitavog niza stavova i ponašanja (kao što su, na primer, društvena tolerancija ili poverenje u institucije) koja su važna za podršku demokratiji. U skladu sa teorijom modernizacije, podrška demokratskom sistemu je najviša u ekonomski najbogatijim zemljama. Američki sociolog Robert Andersen (Robert Andersen) pokazao je da je, zapravo, nejednakost u dohotku važniji prediktor podršci demokratije nego sama ekonomska razvijenost države. Pojedinci koji dolaze iz zemalja gde je dohodna nejednakost relativno mala imaju najveću tendenciju da podržavaju demokratiju, a najjači efekat predstavlja kombinacija visokog prihoda domaćinstva i visok ekonomski razvoj zemlje (v. Andersen, 2012). Zaista, iako ne postoji razlika između prekarnih i neprekarnih ispitanika u oceni demokratije u Srbiji, T test nezavisnih uzoraka potvrđuje postojanje statistički značajne razlike između ispitanika koji imaju ekonomski sigurniji i onih koji imaju ekonomski nesigurniji položaj ($t(901)=3,495$, $p=0,000$). Respondenti koji imaju sigurniji ekonomski položaj (prema subjektivnoj proceni materijalnog položaja) u proseku daju niže vrednosti na skali ocene stanje demokratije u Srbiji ($M=2,69$, $SD=2,884$) u odnosu na one sa sigurnijim ekonomskim položajem ($M=3,44$, $SD=2,666$). No, veličina uticaja je mala ($\eta^2=0,013$), odnosno ekonomski siguran položaj objašnjava tek 1,3% varijanse ocene stanja demokratije. Iako prekarost ne utiče na ocenu stanja demokratije, a ekonomska sigurnost domaćinstva ima mali uticaj, niska ocena stanja demokratije u Srbiji može biti rezultat kako konjunkturnih elemenata (nepoverenja u institucije, neresponzivnost političkog sistema, percepcije koruptivnih praksi i slično), tako i socio-ekonomskog i ideološkog uređenja u prošlosti. Naime, Andersen je pokazao da je podrška demokratiji u bivšim socijalističkim republikama niža nego u zemljama bez ove prošlosti, i to bez obzira na ekonomsku razvijenost zemlje (Andersen, 2012).

Skala političke podrške komponovana je od ukupno osam pitanja, tj. od pet pitanja koja su se odnosila na poverenje u nacionalne institucije (izuzeto je poverenje u Evropski parlament i Ujedinjene nacije), četiri pitanja koja su merila zadovoljstvo rezultatima vlasti (stanje ekonomije, obrazovanja, zdravstva i način rada vlasti), te jednog pitanja o zadovoljstvu demokratijom u Srbiji. Komponovana skala političke podrške ima dobru unutrašnju saglasnost i Kronbahov alfa od 0,910, a na sva pitanja odgovorilo je 844 ispitanika – tabela 4.39. Vrednosti na skali kretale su se od 0 do 100, a podela je napravljena tako da su vrednosti od 0 do 31 predstavljale nizak nivo političke podrške, od 32 do 67 srednji, a od 68 do 100 visok nivo političke podrške.

Tabela 4.39. Pouzdanost skale političke podrške

Iskazi	Aritm. sredina (M)	Stand. devijacija	N
Poverenje u Skupštinu RS	3,26	2,900	844,74
Poverenje u pravosuđe	3,71	2,838	844,74
Poverenje u policiju	4,60	2,929	844,74
Poverenje u političare	2,09	2,546	844,74
Poverenje u političke stranke	2,07	2,510	844,74
Zadovoljstvo stanjem ekonomije	3,26	2,501	844,74
Zadovoljstvo načinom rada vlade	3,40	2,825	844,74
Zadovoljstvo stanjem obrazovanja	4,28	2,676	844,74
Zadovoljstvo stanjem zdravstva	4,54	2,696	844,74
Zadovoljstvo načinom funkcionisanja demokratije	3,22	2,758	844,74
Kronbahov alfa: 0,910			

Politička podrška je pretežno na niskom nivou – 50,8% ispitanika iskazalo je nizak nivo političke podrške, srednji nivo podrške ima 42,4% ispitanika, a samo 6,8% njih ima visok nivo političke podrške – grafikon 4.21. Na ovoj skali koja uzima vrednosti od 0 do 100, prosečna vrednost odgovora ispitanika koji pripadaju grupi prekarnih je $M=33,4$ (neprekarni $M=33,6$), odnosno ne postoji statistički značajna razlika između ove dve grupe ispitanika ($t=-0,095$, $p=0,924$). Takođe, ne postoji statistički značajna razlika u stepenu političke podrške ni prema klasom položaju ispitanika (Post hoc test izdvojio je samo jednu grupaciju, Levenov test nije pokazao homogenost varijanse $p=0,036$, a ni Welch-ov ($p=0,419$) ni Brown-Forsythe-ov ($p=0,522$) ne pokazuju statistički značajnu razliku).

Grafikon 4.21. Skala političke podrške, u %

Pitanje legitimnosti političkog poretka vekovima unazad zaokupljalo je pažnju društvenih teoretičara. Još je Veber pisao o legitimnosti vlasti, reflektujući svoje idealne tipove društvenog delanja, te tako razlikujemo idealne tipove harizmatičke, tradicionalne i racionalne vlasti. Bez potrebe za daljim ulaženjem u Veberovu teoriju legitimne vlasti, dovoljno je podsetiti čitaoca da ponašanje pojedinca proizlazi bilo iz vere u važenje određenog društvenog poretka, uobičajenog poštovanja pravila ili težnje za ličnim interesima, ali upravo je uverenje u legitimitet sistema to koje dovodi do stabilnosti društvenih odnosa. Dok tradicionalna vlast opstaje na uverenju da bi trebalo živeti u skladu sa postojećim društvenim normama za koje se ne zna tačno vreme nastanka jer postoje od davnina i to im daje sakralni karakter, a harizmatička vlast na uverenju u vanredna lična obeležja političkog lidera, dotle racionalna (ili zakonska, moderna) vlast počiva vladavini (bezličnog) zakona i pravilima koja su ista za sve, a vrše je nadležni organi po unapred utvrđenom postupku (Đurić, 2004: 149-155). Zajedničke vrednosti i norme jedan su od kamena temeljaca legitimnog poretka, politička moć nosilaca vlasti se na osnovu zajedničkih vrednosti i normi

prihvata od strane građana (Beetham, 1991), a postojanje normativne dezorijentacije vodi i smanjenoj legitimnosti političkog poretka (Bieliński, 2017).

U literaturi možemo razlikovati dve glavne ose objašnjenja legitimiteta političkog poretka. Jedna je perspektiva koja u političkoj kulturi vidi osnov legitimiteta (politička i demokratska socijalizacija, zajedničke vrednosti, ideološka orijentacija), dok se druga bazira na ekonomskim politikama (odnosno sposobnosti političkih sistema da zadovoljavaju potrebe i interese pojedinaca i društvenih grupa i da ih reprezentuju). Politička i demokratska socijalizacija pojedinaca dugoročno omogućavaju legitimitet sistema, bezlično poverenje, a modernizacijske teorije ukazivale su na porast tolerancije, poverenja, političke participacije, političku efikasnost. Inglehartova teza o post-materijalističkim vrednostima ukazivala je na dvostruke efekte – iako politička legitimnost sistema može da opstane, može istovremeno doći i do pada poverenja u institucije i loših ocena demokratije. Za pojedine politička ideologija je usko povezana sa političkim legitimitetom, pre svega u tome da se konzervativni politički stavovi mogu dovesti u vezu sa održavanjem *status quo* političkog sistema kao legitimnim i opravdanim. Sa druge strane, nivo subjektivnog zadovoljstva, sreće pojedinaca, percepcija povećanja zajedničke dobrobiti za sve članove društva, smanjenje nejednakosti i efikasnost ekonomije mogu rezultirati iz ugla ekonomske politike legitimacijom političkog sistema. Kriza legitimiteta proizlazi iz promene u socijalnoj strukturi, sve dok socijalni sistem nema sposobnost da zadovolji potrebe i interese pojedinaca i grupa, te dok postoji manjak sposobnosti da se pomiri ekonomski razvoj neoliberalizma i sve veće zahtevi za državnim intervencionizmom, kako bi se umanjile socijalne nejednakosti (Bieliński, 2017: 271-272).

Politički legitimitet operacionalizovan je kroz pitanja koja se odnose na zadovoljstvo trenutnim stanjem ekonomije, radom vlasti i načinom na koji demokratija u Srbiji funkcioniše (tabela 4.40).

Tabela 4.40. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti – politički legitimitet

Komponentna matrica	
Iskazi ...	Politički legitimitet
Generalno gledano, koliko ste zadovoljni trenutnim stanjem ekonomije u Srbiji?	.880
A sada, kada razmišljate o vlasti u Srbiji, koliko ste zadovoljni načinom na koji ona obavlja svoj posao?	.937
A, generalno gledano, koliko ste zadovoljni načinom na koji demokratija funkcioniše u Srbiji?	.902
KMO .719; Značajnost .000; Ukupno % 82,256	
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Karakteristične vrednosti faktora 2,468	

Da bismo videli koji to elementi utiču na politički legitimitet kod (pre svega) prekarne i neprekarnih ispitanika, napravili smo model u kojem smo hijerarhijskom regresionom analizom ispitali uticaj političke kulture i ekonomske politike. Model je sadržao 9 nezavisnih varijabli, dok je zavisna bila politički legitimitet među prekarizacijom. Najpre smo u analizu uveli one indikatore za koje smo pretpostavili da mogu oslikavati političku kulturu: dužina formalnog obrazovanja (kroz koju se prelama i dužina političke socijalizacije), vrednosti koje se vezuju za tradicionalnu orijentaciju (važnost poštovanja društvenih pravila i normi³³⁰), post-materijalističke vrednosti i samopozicioniranje na političko-ideološkoj osi (skala levice i desnice). Za formiranje skale post-materijalističkih vrednosti (tabela 4.41) koristili smo četiri iskaza iz Švarcovih motivacijskih vrednosti (važnost slobode, važnost kreativnosti, važnost zabave i važnost isprobavanja novih stvari), odnosno oni iskazi koji su povezani sa slobodom, samoaktualizacijom i samoizražavanjem,

³³⁰ Iskaz „Veruje da ljudi treba da rade ono što im se kaže. Misli da ljudi treba stalno da poštuju pravila, čak i kada ih niko ne gleda”, skala od 1 do 6, gde su originalno niže vrednosti označavale veći stepen slaganja sa iskazom, a više veći stepen neslaganja, ali radi lakšeg tumačenja rezultata obrnuli smo smer skale.

kao ključnim odrednicama post-materijalističkog usmerenja (Inglehart, Abramson, 1999: 665; Inglehart, 1971). Nakon političke kulture, model smo dopunili varijablama koje predstavljaju odnos prema ekonomskoj politici: percepcija razlike u bogatstvu među građanima, materijalni položaj ispitanika, subjektivna procena zadovoljstva životom, poverenje u institucije i nekonvencionalni politički aktivizam.³³¹

Tabela 4.41. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti – post-materijalističke vrednosti

Komponentna matrica	
Iskazi ...	Post-materijalističke vrednosti
Voli iznenađenja i uvek traga za nekim novim stvarima koje bi radio. Misli da je važno raditi mnogo različitih stvari u životu	.704
Koristi svaku priliku da se zabavi. Važno mu je da radi stvari koje mu prčinjavaju zadovoljstvo	.692
Važno mu je da smišlja nove ideje i bude kreativan. Voli da stvari radi na svoj, originalan način	.656
Važno mu je da samostalno donosi odluke o onome što radi. Voli da bude slobodan i nezavisan od drugih	.647
KMO .697; Značajnost .000; Ukupno % 45,566	
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Karakteristične vrednosti faktora 1,823	

Ceo model je statistički značajan ($\chi^2=223,81$, $p=0,000$), a rezultati koji se mogu videti u tabeli 4.42 pokazuju da uticaj političke kulture objašnjava 11,8% varijanse političkog legitimiteta. U ovom modelu kao statistički značajne nezavisne varijable javljaju se ideološko-politička orijentacija ispitanika i obrazovanje, gde sa više desnom ideološko-političkom pozicijom raste i politički legitimitet, dok on opada kada je u pitanju veći broj godina provedenih u formalnom obrazovanju (sa opadanjem obrazovanja raste politički legitimitet). Uključivanje dodatnih varijabli u modelu 2 čak učetvorostručuje objašnjenost varijanse (korigovani $R^2=0,544$). Drugim rečima, nakon unošenja percepcije ekonomske politike kao nezavisnih varijabli, modelom kao celinom objašnjeno je 54,4% ukupne varijanse. Odnos prekarne ispitanika prema ekonomskoj politici objasnio je dodatnih 42,8% varijanse političkog legitimiteta, nakon što je kontrolisan uticaj prve grupe eksplanatornih varijabli. U konačnom modelu (model 2), statistički više nisu bile značajne varijable političke kulture, a sve nezavisne promenljive iz druge grupacije eksplanatornih varijabli su pokazale statističku značajnost. Poverenje u institucije, kao i zadovoljstvo životom, su nezavisne koje objašnjavaju najveći deo varijanse političkog legitimiteta (poverenje u institucije $\beta=0,454$, $p=0,000$, zadovoljstvo životom $\beta=0,334$, $p=0,000$), odnosno poverenje u institucije jedinstveno objašnjava 16,8% varijanse političkog legitimiteta (poludelimični koeficijent korelacije je iznosio 0,410), a zadovoljstvo životom jedinstveno objašnjava 9,1% varijanse političkog legitimiteta (poludelimični koeficijent korelacije je iznosio 0,302). Sa porastom poverenja u institucije raste i politički legitimitet odnosno sa porastom zadovoljstva građana svojim životom raste politički legitimitet. Sa opadanjem nekonvencionalnog političkog aktivizma raste politički legitimitet, a oni koji veruju da su razlike u bogatstvu u Srbiji male pre će davati legitimitet političkom sistemu. Najzad, oni koji su u ekonomski nesigurnijem materijalnom položaju daju manju podršku legitimaciji političkog poretka u odnosu na one koji su u sigurnijem položaju.

³³¹ Da bismo izbegli multikolinearnost, u modelu je zadržan samo nekonvencionalni politički aktivizam (ne i konvencionalni, jer između poverenja u institucije i konvencionalnog političkog aktivizma postoji statistički značajna veza, $r=0,128$, $p=0,000$). Zadovoljstvo životom mereno je jedanaestostepenom skalom, gde su niže vrednosti pokazivale veće nezadovoljstvo a više vrednosti zadovoljstvo životom („Uzimajući sve u obzir, koliko ste trenutno zadovoljni svojim životom u celini?“). U obe grupe eksplanatornih varijabli obeležja su kontinuirana, sem materijalnog položaja gde je referentna kategorija ekonomski sigurniji položaj.

Tabela 4.42. Hijerarhijska regresija – dva modela asocijacije političke kulture/ekonomske politike i političkog legitimiteta (prekarijat)

Nezavisne varijable	Model 1 – asocijacija političke kulture i političkog legitimiteta					Model 2 – asocijacija ekonomske politike i političkog legitimiteta				
				95-postotni interval poverenja					95-postotni interval poverenja	
	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica
Ideološko-politička orijentacija	,075	,209	,001	,033	,118	,025	,068	,129	-,007	,057
Post-materijalističke vrednosti	,033	,033	,585	-,087	,154	-,041	-,040	,376	-,131	,050
Važnost poštovanja društvenih pravila i normi	,026	,041	,504	-,050	,101	,029	,046	,302	-,026	,084
Obrazovanje	-,087	-,283	,000	-,123	-,050	-,028	-,091	,057	-,056	,001
Ekonomski nesigurniji materijalni položaj						-,236	-,112	,018	-,432	-,040
Pravednost razlika u bogatstvu						-,046	-,120	,008	-,081	-,012
Poverenje u institucije						,030	,454	,000	,023	,036
Nekonvencionalni politički aktivizam						-,132	-,151	,001	-,210	-,053
Zadovoljstvo životom						,123	,334	,000	,088	,157
Konstanta model 1	,725		,020	,115	1,335					
Konstanta model 2						-,833		,007	-1,438	-,227
Model	R	R ²	Korigovani R ²	Statistika promene						
				R ² promena	F promena	df1	df2	Znač. F promene		
Model 1	.364	,133	,118	,133	9,143	4	239	,000		
Model 2	.749	,561	,544	,428	45,716	5	234	,000		

Kada su u pitanju pojedinci koji se nalaze u neprekarnom položaju na tržištu rada, primenili smo isti model ($\chi^2=329,22$, $p=0,000$), a rezultati (tabela 4.43) pokazuju da uticaj političke kulture objašnjava 5,6% varijanse političkog legitimiteta. U ovom modelu kao statistički značajna nezavisna varijabla izdvaja se jedino ideološko-politička orijentacija ispitanika - gde sa više desnom ideološko-političkom pozicijom raste i politički legitimitet, dok on opada kada je u pitanju veći broj godina provedenih u formalnom obrazovanju (sa opadanjem obrazovanja raste politički legitimitet). Nakon unošenja percepcije ekonomske politike kao nezavisnih varijabli, modelom kao celinom objašnjeno je 55,6% ukupne varijanse. Odnos neprekarnih ispitanika prema ekonomskoj politici objasnio je dodatnih 50% varijanse političkog legitimiteta, nakon što je kontrolisan uticaj prve grupe eksplanatornih varijabli. U konačnom modelu (model 2), kao i kod prekarnih respondenata, poverenje u institucije i zadovoljstvo životom su nezavisne koje objašnjavaju najveći deo varijanse političkog legitimiteta (poverenje u institucije $\beta=0,565$, $p=0,000$, zadovoljstvo životom $\beta=0,207$, $p=0,000$), a poverenje u institucije jedinstveno objašnjava čak 26,6% varijanse političkog legitimiteta (poludelimični koeficijent korelacije je iznosio 0,516). Sa porastom poverenja u institucije raste i politički legitimitet odnosno sa porastom zadovoljstva građana svojim životom raste politički legitimitet. Sa opadanjem nekonvencionalnog političkog aktivizma raste politički legitimitet, a oni koji veruju da su razlike u bogatstvu u Srbiji male pre će davati legitimitet političkom sistemu. Međutim, dok kod prekarijata oni koji su u ekonomski nesigurnijem materijalnom položaju daju manju podršku legitimaciji političkog poretka u odnosu na one koji su u sigurnijem položaju, kod ispitanika koji nisu u prekarnom položaju na tržištu rada materijalni položaj uopšte nije statistički značajan. Kao značajne nezavisne izdvajaju se ideološko-politička orijentacija (što je ispitanik više desno, više će davati legitimitet političkom sistemu) i važnost poštovanja društvenih pravila i normi (što više veruje u nužnost poštovanja društvenih zakona i normi to daje i veći politički legitimitet).

Tabela 4.43. Hijerarhijska regresija – dva modela asocijacije političke kulture/ekonomske politike i političkog legitimiteta (neprekarijat)

Nezavisne varijable	Model 1 – asocijacija političke kulture i političkog legitimiteta					Model 2 – asocijacija ekonomske politike i političkog legitimiteta				
				95-postotni interval poverenja					95-postotni interval poverenja	
	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica	B	Beta	Značajnost	Donja granica	Gornja granica
Ideološko-politička orijentacija	,090	,219	,000	,045	,134	,043	,105	,007	,012	,074
Post-materijalističke vrednosti	-,038	-,035	,530	-,158	,081	-,055	-,050	,193	-,139	,028
Važnost poštovanja društvenih pravila i normi	,072	,101	,071	-,006	,151	,074	,103	,008	,020	,129
Obrazovanje	-,041	-,100	,073	-,085	,004	-,053	-,131	,001	-,086	-,021
Ekonomski nesigurniji materijalni položaj						-,200	-,076	,059	-,408	,008
Pravednost razlika u bogatstvu						-,047	-,126	,001	-,076	-,018
Poverenje u institucije						,038	,565	,000	,033	,043
Nekonvencionalni politički aktivizam						-,122	-,121	,002	-,199	-,045
Zadovoljstvo životom						,088	,207	,000	,053	,123
Konstanta model 1	-,134		,708	-,837	,569					
Konstanta model 2						-,839		,002	-1,371	-,307
Model	R	R ²	Korigovani R ²	Statistika promene						
				R ² promena	F promena	df1	df2	Značaj. F promene		
Model 1	.262	,069	,056	,069	5,688	4	309	,000		
Model 2	.754	,569	,556	,500	70,666	5	304	,000		

4.3.4. Pravda i pravednost

Nejednakost može da poprima različite oblike u različitim kontekstima, pa tako možemo govoriti o nejednakosti dohotka, nejednakosti bogatstva i nejednakosti mogućnosti, što za krajnji rezultat ima, između ostalog, otežanu međugeneracijsku pokretljivost. Iako tzv. liberalna demokratija nikada nije eksplicitno obećavala društvenu i ekonomsku jednakost, već samo političku jednakost (opšte pravo glasa i jednako pravo glasa), postojeća istraživanja govore u prilog tome da posledice društvenih nejednakosti koreliraju sa podrivanjem osnovnih ljudskih prava zagarantovanih demokratijom. Drugačije rečeno, ukoliko pojedinci nisu društveno jednaki, oni ne mogu biti ni politički jednaki, jer razlike u moći i kapitalu koji se vezuju za pojedince negativno utiču i na političku jednakost. Politička i ekonomska elita imaju moć da oblikuju i političke institucije, te da reprodukuju nejednakosti (Soci, 2019).

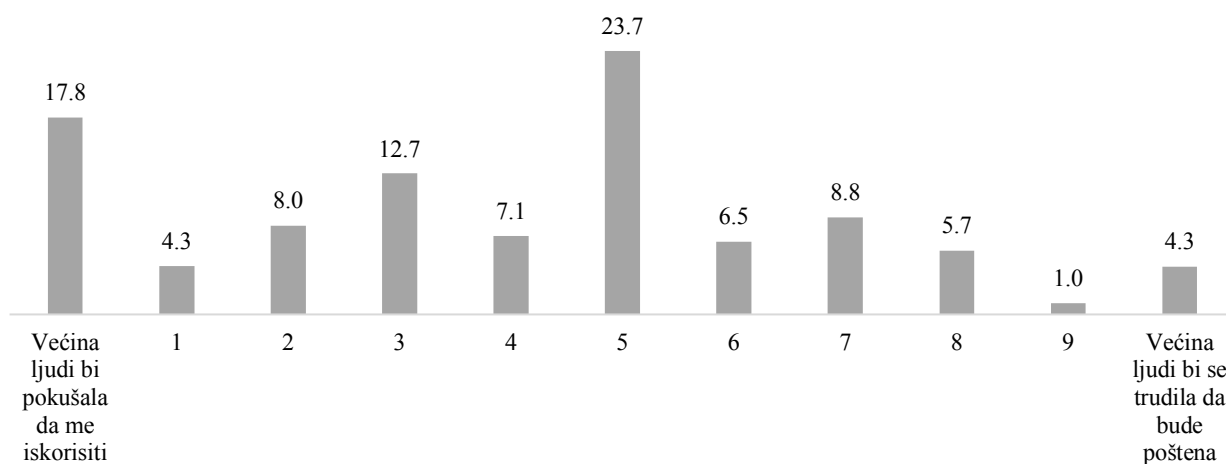
Opsežna literatura potvrđuje uzročno-posledičnu vezu između nejednakosti u prihodima i zdravlja pojedinca, a posebno je potvrđena tzv. teza o apsolutnom dohotku pojedinca na zdravlje, koja govori o negativnom direktnom uticaju ličnih prihoda na zdravlje pojedinca, njegove društvene veze i reprodukciju klasnih nejednakosti (veće dohodne razlike povećavaju socijalnu distancu, naglašavaju i reprodukuju klasne nejednakosti) (Wagstaff, van Doorslaer, 2000; Pickett, Wilkinson, 2015). Takođe, društvene nejednakosti utiču negativno i na percepciju sreće i blagostanja pojedinaca, posebno na evropskom kontinentu (Alesina et al, 2004). Pravda podrazumeva normativnu koncepciju ljudi o tome na koji način se u društvu vrši alokacija i (re)distribucija resursa. Prema Piteru Koleru (Peter Koller), postoje tri kriterijuma koja definišu jednu državu kao pravednu: to je princip jednakog postupanja prema građanima, princip nepristrasnosti i princip razmatranja legitimnih zahteva građana. No, percepcija pravednosti bitno je određena i samom socijalnom strukturom društva. Pojedinci koji dele zajedničku kulturu, socijalni položaj i slična iskustva imaju tendenciju da na sličan način definišu pravednost. Takođe, prethodna iskustva pojedinca koja on određuje kao pravedna ili nepravedna, oblikuju i stavove i vrednosti pojedinca, odakle sledi i njihovo delanje. Ukoliko postoji izražena percepcija nepravde u društvu, to može rezultirati i društvenom anomijom. Pored toga, istraživanja su pokazala da dugotrajno osećanje nepravde, a posebno ona koja se odnose na lični prihod i nagrade za trud, mogu rezultirati i psihofiziološkim zdravstvenim problemima (European Social Survey, 2018: 5-6).

Pokušaji objašnjenja posledica društvenih nejednakosti bilo na individualnom, društvenom ili političkom nivou nisu jednoznačni. Primera radi, istraživanja posledica nejednakosti na blagostanje pojedinca pokazala su postojanje i negativnih i pozitivnih posledica, verovatno zbog toga što posledice nastaju u preseku percepcije „objektivnih” nejednakosti u društvu (kako pojedinci vide i ocenjuju nivo društvenih nejednakosti generalno) i „subjektivnih” odnosno ličnih nejednakosti (kako pojedinci procenjuju vlastiti položaj u odnosu na sebe i druge). Upravo iz tog razloga bitno je percepcije nejednakosti i pravde u društvu posmatrati iz ugla kako ispitanici vide sopstvenu situaciju i kako je vide u odnosu na druge, te to predstavlja tzv. „refleksivne” i „nerefleksivne” procene društvene pravde i nejednakosti. Pored ovih razlika, pojedinci mogu različito da percipiraju društvenu nejednakost i pravdu jer su, zahvaljujući svom socio-ekonomskom položaju, izloženi različitim informacijama, a način na koji procenjuju nejednakosti vezan je i sa sopstvenim očekivanjima dobitaka i gubitaka koji su u skladu sa ličnim interesima i preferencijama. Da bismo empirijski ispitali razliku između normativnih preferencija i interesa pojedinaca, te između refleksivnih i nerefleksivnih procena društvene pravde, neophodno je uvesti pojmove proceduralne i distributivne pravde. Distributivna i proceduralna pravda odnose se na ishode (*outcomes*) u društvu, s tim što se prva vezuje za pravednu raspodelu društvenih resursa (nejednakost u ishodima kao što su bogatstvo i prihod i nejednakost u šansama, kao što su mogućnosti za obrazovanje ili pronalaženje posla), a druga na procese koji dovode do ovakvih društvenih raspodela (*Ibid*).

Kada smo govorili o ekonomskoj dimenziji prekarnosti, već smo videli da ne postoji razlika između prekarnih i neprekarnih ispitanika u pogledu ocene pravednosti sopstvenih prihoda – i jedni i drugi

svoj lični prihod na osnovu zarade ocenjuju kao nepravedno nizak. Takođe, i prekarni i neprekarni ispitanici podjednako smatraju da su njihove profesionalne grupe relativno deprivirane. Subjektivno iskustvo eksploatacije posmatra se kao jedna od pokretačkih snaga zašto su ljudi razvijali osećaj za pravdu (Krebs, 2008). Kada pojedinci ili grupe ostvaruju dobit na štetu drugih, govorimo o nepravdi i iskorišćavanju. Merenje pojedinačnih iskustava povezanih sa iskorišćavanjem od strane drugih (refleksna ocena) omogućava zaključke o stepenu opažene nepravde – nezavisno od nepravde povezane sa ishodom. Gotovo polovina ispitanika (49,9%) veruje da bi u manjoj ili većoj meri većina ljudi pokušala da ih iskoristi ukoliko bi im se ukazala prilika za nešto takvo (17,8% je potpuno uvereno u to), 23,7% ispitanika je dalo središnju ocenu na jedanaestostepenoj skali, a ukupno 26,4% njih smatra da bi ipak u manjoj ili većoj meri ljudi bili poštteni prema njima – grafikon 4.22.³³² Pojedinci koji su u prekarnom položaju na tržištu rada daju manju prosečnu ocenu na ovoj skali (prekarni M=3,76, neprekarni M=4,27), odnosno pre veruju da bi ih ljudi iskoristili nego što bi bili poštteni prema njima ($t=2,879$, $p=0,004$). Iako je razlika u prosečnom odgovoru statistički značajna, uticaj prekarnog položaja na iskustvo eksploatacije nije veliki (eta kvadrat=0,008). Sa druge strane, ne postoje statistički značajne razlike odgovoru na pitanje s obzirom na klasni položaj ispitanika (Welch=1,206, $p=0,273$, Brown-Forsythe=1,289, $p=0,209$).

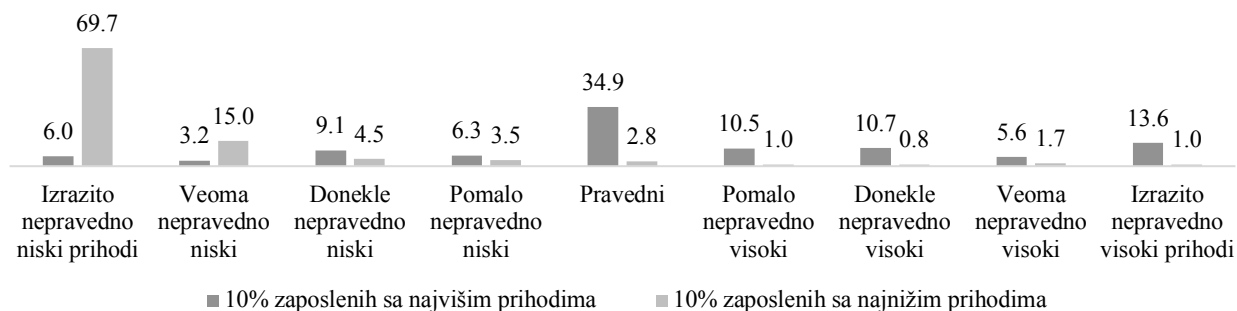
Grafikon 4.22. Dosadašnje iskustvo iskorišćavanja i eksploatacije, u %

Ocenjujući pravednost najviših i najnižih zarada u Srbiji (grafikon 4.23), respondenti smatraju da 10% radno aktivnog stanovništva u Srbiji koji najviše zarađuju i primaju platu preko 100.000 dinara primaju nepravedno visoku platu (40,4%). Da je ovaj prihod najviše plaćenih u Srbiji pravedan veruje svaki treći građanin (34,9%), a da je reč o nepravedno niskom prihodu smatra skoro svaki četvrti ispitanik (24,7%). Prosečna vrednost odgovora na devetostepenoj skali iznosi M=5,45. Sa druge strane, prosečna vrednost odgovora kada je reč o pravednosti prihoda onih građana koji zarađuju ispod 25.000 dinara mesečno iznosi samo M=1,76. Drugim rečima, kao što se može videti i na samom grafikonu 4.23, ispitanici dominantno veruju da je distribucija zarada donjeg decila stanovništva izrazito nepravedna (69,7%). Dakle, dok svoja lična primanja ispitanici uglavnom ocenjuju kao nepravedno niska, distribuciju zarada donjeg decila stanovništva kao nepravednu, te iako je dve petine njih uvereno da je distribucija zarada gornjeg decila stanovništva nepravedno visoka, vidimo i da preostale tri petine ipak veruju da je reč o nepravedno niskim ili barem pravednim приходima. Odavde indirektno možemo izvući zaključak da je verovatno reč o tome da su meritokratske vrednosti usvojene selektivno – oni koji zarađuju najviše najverovatnije to i zaslužuju (pa su im plate ili pravedne ili čak nepravedno niske), dok oni koji zarađuju najmanje najverovatnije to ne zaslužuju pa su im plate nepravedno niske (uključujući i sebe same).

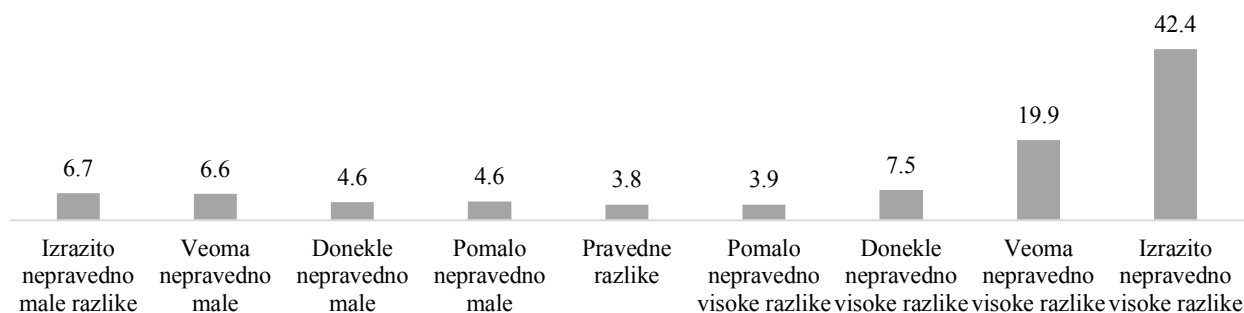
³³² Pitanje je glasilo: „Da li smatrate da bi većina ljudi pokušala da Vas iskoristi ako bi im se ukazala prilika ili bi se trudili da budu poštteni?”

Grafikon 4.23. Pravednost donjeg/gornjeg decila dohotka (zarade) u Srbiji, u %

U pogledu distributivne pravednosti, većina respondenata sklona je oceni da je bogatstvo u Srbiji nepravedno, odnosno da postoje nepravedne razlike u bogatstvu stanovnika (zbirno 73,7%). Da su razlike u bogatstvu izrazito nepravedno visoke smatra čak 42,4% ispitanika (grafikon 4.24). Sa druge strane, da su razlike u bogatstvu (manje ili više) nepravedno male veruje 22,5% , dok samo 3,8% kaže da su razlike pravedne – grafikon 4.24.

Grafikon 4.24. Pravednost redistribucije bogatstva u Srbiji, u %

Razlike između prekarnih i neprekarnih respondenata u pogledu ocene pravednosti ličnih zarada, donjeg/gornjeg decila dohotka (zarade) i redistribucije bogatstva u Srbiji ne postoje (tabela 4.44).

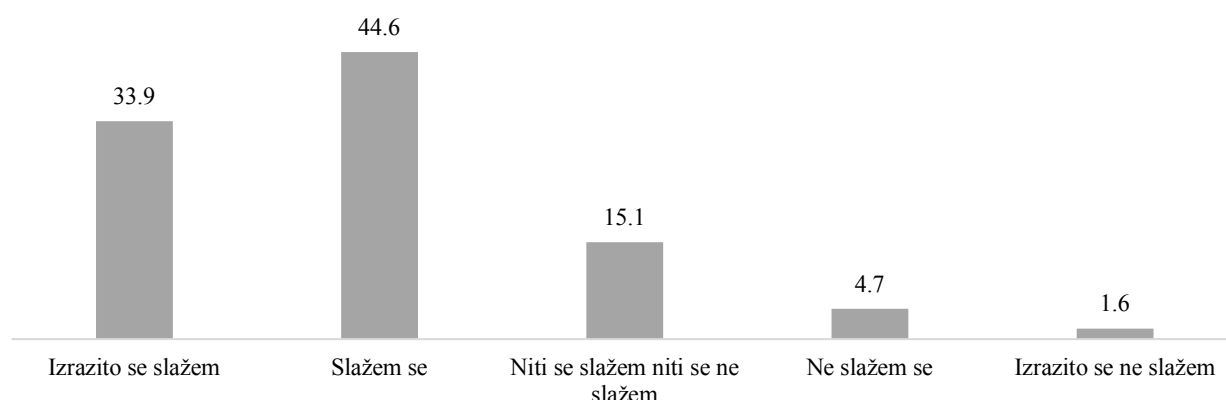
Tabela 4.44. Prosečne ocene pravednosti, prema prekarnom položaju ispitanika

		Prosečan odgovor na devetostepenoj skali	Značajnost
Da li biste rekli da je Vaša bruto plata nepravedno niska, pravedna ili nepravedno visoka?	Prekarni	2,97	0,843
	Neprekarni	2,99	
Da li biste rekli da je Vaša neto plata nepravedno niska, pravedna ili nepravedno visoka?	Prekarni	2,83	0,776
	Neprekarni	2,87	
(10% zaposlenih sa najvišim primanjima u Srbiji) Da li su ovi prihodi nepravedno niski, pravedni ili nepravedno visoki?	Prekarni	5,32	0,105
	Neprekarni	5,56	
(10% zaposlenih sa najnižim primanjima u Srbiji) Da li su ovi prihodi nepravedno niski, pravedni ili nepravedno visoki?	Prekarni	1,70	0,302
	Neprekarni	1,81	
Da li su razlike u bogatstvu u Srbiji nepravedno male, pravedne ili nepravedno velike?	Prekarni	6,87	0,956
	Neprekarni	6,88	

U skladu sa uverenjem o nepravednoj redistribuciji bogatstva u Srbiji stoji i nalaz da se zbirno 78,5% respondenata u manjoj ili većoj meri slaže sa politikom državnog intervencionizma, kojom bi se uticalo na smanjenje razlika u prihodima građana (grafikon 4.25). Pri tome, 33,9% ispitanika se izrazito slaže sa ovim stavom, a 44,6% se slaže, dok je 15,1% neutralno, a tek 6,3% ne podržava ovakvu politiku. Postojanje rizika na tržištu rada, koji donose i neizvesnost u pogledu budućih prihoda, direktno oblikuje preferencije građana u pogledu preraspodele bogatstva i državnog intervencionizma, a pored rizika na tržištu rada prihod je važna determinanta preferencija za državnim intervencionizmom (Cusack, Iversen, Rehm, 2006). Iz ove perspektive, bilo bi očekivano da oni koji su u prekarnom položaju više teže državnom intervencionizmu, kao i oni sa nižim prihodima. Međutim, naši nalazi ne potkrepljuju u potpunosti ovu pretpostavku. Prosečna vrednost odgovora pojedinaca koji su u prekarnom položaju je 2,01, a neprekarnih 1,91, ali T test nije pokazao statistički značajnu razliku između ove dve grupe ispitanika ($t = -1,535$, $p = 0,125$), a razlika u odgovorima ne postoji ni kada je reč o različitim klasama ($F = 1,236$, $p = 0,243$).

Sa druge strane, pretpostavka da niži prihod korelira sa podržavanjem državnog intervencionizma u preraspodeli društvenog bogatstva jeste potvrđena (bruto prihod $r = 0,142$, $p = 0,001$, neto prihod $r = 0,086$, $p = 0,042$). Ipak, istraživanja su pokazala da rizik na tržištu rada i prihod ne koreliraju nužno obrnuto proporcionalno sa državnim intervencionizmom (gde je očekivano da veći rizik na tržištu rada ima pozitivnu korelaciju, a prihod negativnu). Naime, američki ekonomski politikolog Wonik Kim (Wonik Kim) ispitujući odnos zaposlenih prema socijalnim transferima za nezaposlene, između ostalog, pokazao je da je odnos između nejednakosti u prihodima kod zaposlenih i njihovog stava prema naknadama za nezaposlene uslovljen nejednakošću rizika – čak i ako su prihodi visoki, a pojedinac procenjuje svoju poziciju na tržištu rada kao nesigurnu, sklon je prihvatanju politike državnog intervencionizma (Kim, 2007). Drugim rečima, to što ne postoji statistički značajna razlika između ispitanika koji imaju prekarni ili neprekarni položaj na tržištu rada u pogledu stepena prihvatanja državnog intervencionizma, a uopšte uzev i jedni i drugi su skloni ovakvoj politici, može biti rezultat ne samo objektivne nesigurnosti zasnovane na vrsti radnog ugovora, već i ličnog doživljaja rizika na tržištu rada. U prilog tome da je moguće da i pojedinci koji su u neprekarnom položaju imaju osećaj nesigurnosti govori visina prijavljenih prihoda – čak 82,1% ovih respondenata prijavilo je kao svoj neto prihod 52.000 dinara ili manje (a prosečna neto zarada u decembru 2018. iznosila je 52.372 dinara).

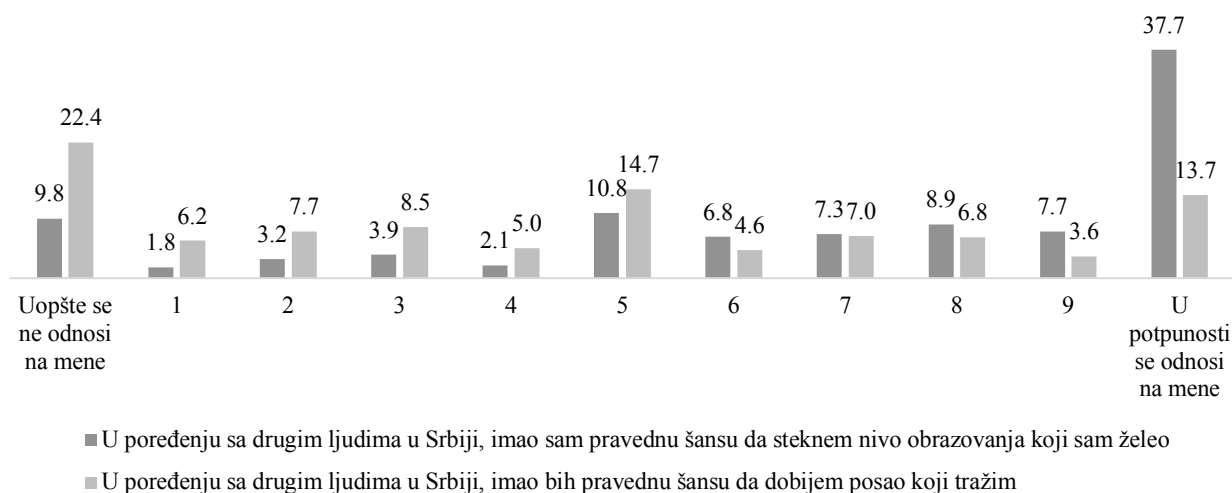
Grafikon 4.25. Slaganje sa politikom državnog intervencionizma (smanjenje razlika u prihodima), u %

Legitimaciju društvenih nejednakosti kapitalizam je uspešno implementirao kroz ideju da pravednost počiva na postojanju jednakih šansi za sve, a da ishod ličnih trajektorija zavisi isključivo od pojedinca. Dva osnovna elementa koja su povezana sa konceptom životnih šansi su jednaki pristupi obrazovanju i tržištu rada. EDI meri procenu ovih mogućnosti na dva nivoa – reflektivnom i nereflektivnom. Reflektivni nivo podrazumeva procenu životnih šansi na ličnom aspektu, a nereflektivni generalnu procenu šansi pojedinaca u društvu. Procenjujući pravednost za sopstvene

obrazovne mogućnosti³³³, najveći udeo ispitanika veruje da su imali pravednu šansu da steknu nivo obrazovanja koji su želeli – 37,7% njih se u potpunosti složilo sa ovom tvrdnjom, a 9,8% je reklo da uopšte nisu imali pravednu šansu da steknu željeni obrazovni nivo. Zbirno posmatrano, svaki peti ispitanik (20,7%) veruje da manje ili više nije imao pravednu šansu da stekne željeni obrazovni nivo, svaki deseti daje središnju ocenu, a zbirno preko dve trećine respondenata (69,4%) veruje da su imali pravednu šansu za svoje obrazovanje. Međutim, kada je u pitanju refleksivna procena otvorenosti i pravednosti na tržištu rada, situacija je unekoliko drugačija. Najveći broj ispitanika (22,4%) uopšte ne misli da su imali pravednu šansu da dobiju posao koji su tražili, 14,7% daje srednju ocenu, a 13,7% kaže da su u potpunosti imali pravednu šansu u poređenju sa drugima na tržištu rada. Zbirno posmatrano, skoro svaki drugi radno aktivni stanovnik Srbije (49,8%) ocenjuje da u manjoj ili većoj meri nije imao pravednu šansu da dobije posao koji traži, a 35,6% njih smatra suprotno – da je u manjoj ili većoj meri ova šansa bila pravedna (grafikon 4.26).

Grafikon 4.26. Refleksivna procena obrazovnih mogućnosti i otvorenosti tržišta rada, u %

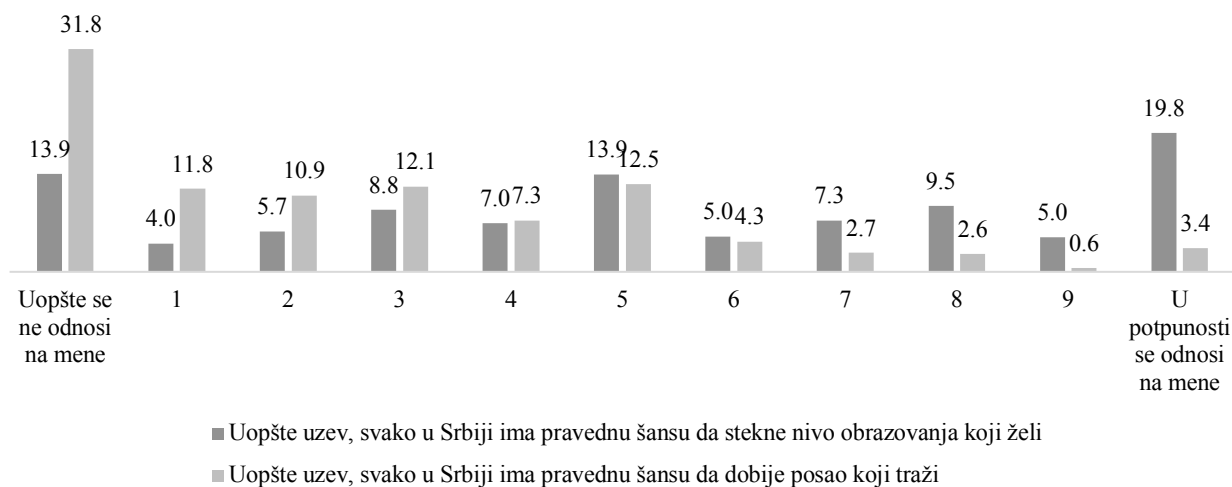
Prekarni respondenti beleže niži nivo refleksivne pravednosti obrazovnih mogućnosti ($t=3,512$, $p=0,000$, eta kvadrat=0,01) i mogućnosti na tržištu rada ($t=5,746$, $p=0,000$, eta kvadrat=0,03). Drugim rečima, oni koji su u prekarnom položaju na tržištu rada u proseku niže ocenjuju sopstvene mogućnosti da steknu nivo obrazovanja koji žele ($M=6,47$, a za neprekarne $M=7,26$), kao i mogućnost za pravednu šansu da dobiju posao koji žele ($M=3,67$, a za neprekarne $M=4,97$). Ipak, veličina ovog uticaja nije velika, razlika u prekarnom/neprekarnom položaju objašnjava samo 1% varijanse refleksivne ocene obrazovnih mogućnosti odnosno 3% varijanse refleksivne ocene mogućnosti na tržištu rada. Najnižu prosečnu ocenu za mogućnosti na tržištu rada daju poljoprivrednici (2,89), ali oni se ne razlikuju značajno od prosečnih ocena NKV, KV radnika, uslužnih radnika, službenika, prekarnih stručnjaka i (što je interesantno) neprekarnih direktora i menadžera ($M=5,06$, ali ova prosečna ocena nije statistički različita od ocene poljoprivrednika). Neprekarni stručnjaci, sa prosečnom ocenom 5,5 razliku se od poljoprivrednika, kao i prekarni direktori i menadžeri (5,58), te tehničari. Najvišu prosečnu ocenu daju prekarni tehničari i ona iznosi 6,54 (Welch=5,856, $p=0,000$, Brown-Forsythe=6,018, $p=0,000$).

Slično kao i u slučaju refleksivne procene životnih šansi, nerefleksivna procena, tj. ocena životnih šansi u društvu od strane ispitanika ide u pravcu verovanja da je društvo više otvoreno u pogledu obrazovnih mogućnosti nego što postoji otvorenost na tržištu rada (grafikon 4.27). Skoro svaki peti ispitanik (19,8%) u potpunosti se slaže sa time da svako u Srbiji ima pravednu šansu da stekne nivo obrazovanja koji želi, 13,9% dalo je središnju ocenu na jedanaestostepenoj skali, a 13,9% uopšte ne veruje da su građanima obezbeđene pravedne mogućnosti za sticanje obrazovanja. Zbirno, skoro dve petine građana (39,5%) manje li više ne veruje da u Srbiji svako ima pravednu šansu da stekne

³³³ Pitanje je glasilo: „U poređenju sa drugim ljudima u Srbiji, imao sam pravednu šansu da steknem nivo obrazovanja koji sam želeo”.

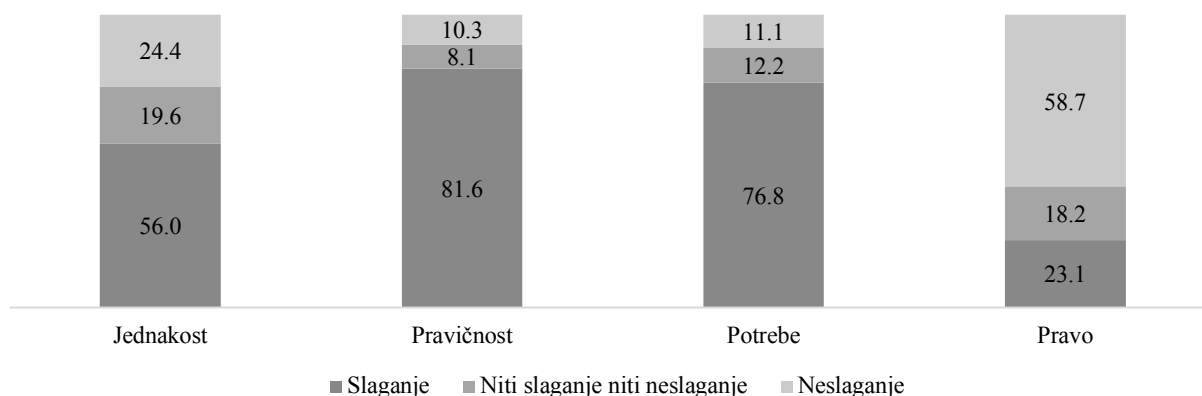
obrazovanje koje želi, dok 46,6% veruje da ova šansa u manjoj ili većoj meri ipak postoji. Kada je reč o mogućnostima na tržištu rada, čak 31,8% ispitanika se uopšte ne slaže sa time da svako u Srbiji ima pravednu šansu da dobije posao koji želi (zbirno čak 74% respondenata manje ili više ne vidi pravedne mogućnosti za sve), a samo 3,4% veruje da ova mogućnost postoji i da je otvorena svima podjednako (ukupno 13,5% smatra da je tržište rada podjednako otvoreno za sve). Ne postoji značajna razlika u prosečnom odgovoru ispitanika prema tome da li je u prekarnom ili neprekarnom položaju na tržištu rada (u pogledu obrazovnih mogućnosti u Srbiji $t=1,793$, $p=0,073$, a u pogledu mogućnosti na tržištu rada $t=0,635$, $p=0,526$). Međugrupne i unutargrupne klasne razlike ne postoje kada je u pitanju otvorenost tržišta rada u Srbiji, a kada je reč o otvorenosti obrazovnog sistema u Srbiji, Tukey post hoc je izdvojio dve grupacije (Welch=1,789, $p=0,041$, Brown-Forsythe=1,788, $p=0,040$), gde najmanju prosečnu ocenu daju prekarni službenici (3,43), a od njih se razlikuju prekarni tehničari i neprekarni direktori i menadžeri (sa prosečnim ocenama 6,43 i 6,69).

Grafikon 4.27. Refleksivna procena obrazovnih mogućnosti i otvorenosti tržišta rada, u %

Za ocenu društvenih jednakosti, pored objektivnih pokazatelja koje najčešće beleži svaka zemlja u okviru svojih nacionalnih zavoda za statistiku, relevantni su i subjektivni pokazatelji koji odražavaju percepciju i procenu nejednakosti od strane pojedinaca. Takve procene zavise od normativne orijentacije pojedinca, a u literaturi je poznata tzv. skala osnovnih orijentacija o društvenoj pravdi (*Basic Social Justice Orientations*), koja se izvorno sastoji od osam iskaza, a u EDI istraživanju je za svaku dimenziju, kojih ukupno ima četiri, korišćeno po jedno pitanje za svaku od dimenzija. Dimenzije koje čine osnovne normativne principe na kojima počiva pravda su: jednakost (*equality*), pravičnost (*equity*), potrebe (*need*), pravo (*entitlement*) (v. Hülle, Liebig, May, 2018: 667-668). Princip jednakosti podrazumeva da je društvo pravedno samo kada su društveni resursi kao što su bogatstvo i prihod podjednako raspoređeni među svim članovima zajednice. Prema principu pravičnosti, društvo je pravedno samo kada su društveni resursi raspoređeni prema trenutnim pojedinačnim doprinosima i naporima. Prema principu potrebe, resursi se raspoređuju prema individualnim potrebama ljudi, a princip ostvarivanja prava počiva na uverenju da bi retka društvena dobra trebalo da se raspoređuju na osnovu određenih prava koja pripadaju pojedincima, a koja su zasnovana bilo na stečenim bilo na pripisanim društvenim statusima. Principi su mereni petostepenim Likertovim skalama: za jednakost indikator je „Društvo je pravedno kada su prihod i bogatstvo podjednako raspoređeni među svim ljudima”, za pravičnost „Društvo je pravedno kada marljivi ljudi zarađuju više od ostalih”, za princip potreba indikator je „Društvo je pravedno kada se brine o onima koji su siromašni i ugroženi bez obzira na to koliko oni doprinose društvu”, a za pravo kao osnovni princip distribucije meren je sledećim indikatorom „Društvo je pravedno kada ljudi iz porodica sa visokim društvenim statusom uživaju privilegije u društvu”.

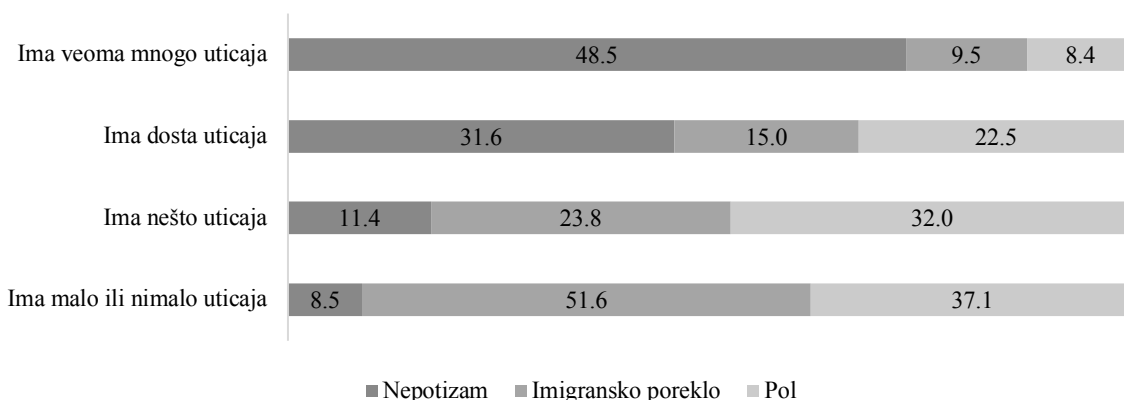
Grafikon 4.28. Osnovni principi distributivne pravde, u %

Da je društvo pravedno ukoliko počiva na principu jednakosti veruje 56% ispitanika, 19,6% je neodređeno, a skoro svaki četvrti (24,4%) ipak ne veruje u princip jednakosti. Princip pravičnosti je za 81,6% ispitanika princip na kojem bi društvena pravda trebalo da počiva, a individualne potrebe pojedinaca kao osnov distributivne pravde podržava 76,8% ispitanika. Konačno, redistributivni princip koji bi počivao na pravu stečenom ili pripisanom (kao što su pol, poreklo, profesionalni status i sl.) podržava 23,1% ispitanika, a sa ovim principom se ne slaže njih 58,7%. Razlika u odgovorima ispitanika na osnovu njihovog prekarnog ili neprekarnog položaja ne određuje odnos prema različitim normativnim principima distributivne pravde (Levenov test je potvrdio homogenost varijanse, ali T test nigde nije pokazao statistički značajnu razliku). Takođe, razlika u prosečnim odgovorima nije određena ni klasnim položajem ispitanika.

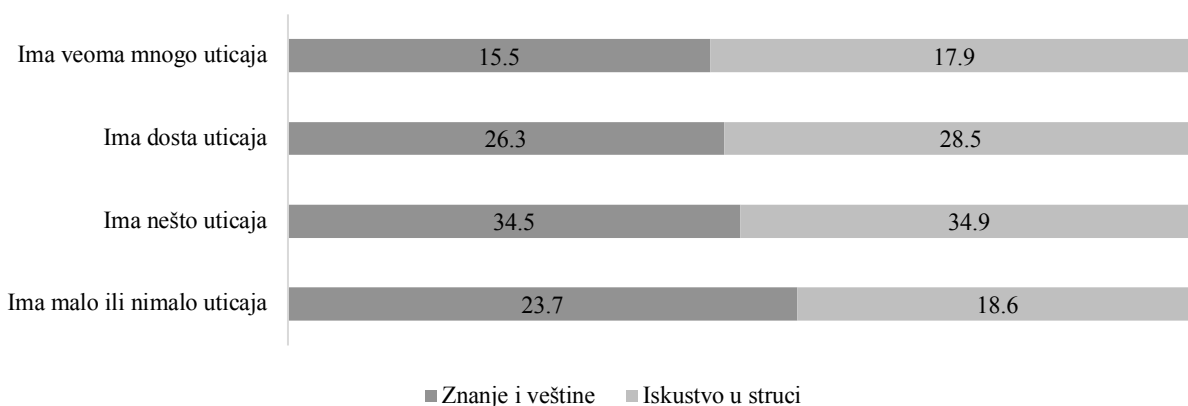
U cilju dubljeg rasvetljavanja odnosa respondenata prema mehanizmima koji generišu društvene nejednakosti, ispitivan je i odnos prema mehanizmima zatvaranja koji postoje na tržištu rada. Mehanizam socijalnog zatvaranja meren je četvorostepenom skalom i indikatorima koji se odnose na to koliko uticaja na odluku da neka osoba bude ili ne bude primljena na posao u Srbiji imaju: pol osobe, imigrantsko poreklo ili nepotizam (da li osoba poznaje nekoga u organizaciji o kojoj se radi). Odgovori respondenata pokazuju da su u Srbiji mehanizmi socijalnog zatvaranja na tržištu rada veoma izraženi. Naime, svaki drugi respondent (51,6%) kaže da imigrantsko poreklo osobe koja traži zaposlenje nema uticaj na to da li će biti primljena na posao, 37,1% kaže da ni pol nema uticaj ili ima barem veoma mali uticaj na to da li će osoba biti primljena na posao, a tek 8,5% kaže da nepotizam nema ili ima veoma mali uticaj. Drugim rečima, vidimo da su sva tri elementa kojima smo merili mehanizme socijalnog zatvaranja na tržištu rada zastupljena u percepciji stanovnika Srbije, a da se kao posebno važan mehanizam socijalnog zatvaranja javlja nepotizam, odnosno poznaničke ili rodbinske veze prilikom zaposlenja. Statistički značajna razlika ne postoji ni kada je u pitanju T test nezavisnih uzoraka (odnosno i prekarni i neprekarni podjednako ocenjuju da su u Srbiji izraženi mehanizmi socijalnog zatvaranja), kao ni kada je u pitanju jednofaktorska analiza varijanse (odnosno odgovori ispitanika koji zauzimaju različite klasne pozicije se statistički ne razlikuju značajno).

Grafikon 4.29. Mehanizmi socijalnog zatvaranja na tržištu rada koji generišu društvene nejednakosti, u %

Tržišni mehanizmi kao pokretačka osnova generisanja društvenih nejednakosti operacionalizovani su kroz pitanje koliko uticaja na odluku da neka osoba bude ili ne bude primljena na posao u Srbiji imaju znanja i veštine te osobe odnosno iskustvo u struci. Ispitanici dominantno veruju da su tržišni mehanizmi zatvaranja jedan od mehanizama generisanja društvenih nejednakosti, ali manje nego što su to mehanizmi socijalnog zatvaranja. Da u Srbiji ima malo ili nema uticaja tržišnih mehanizama veruje 23,7% ispitanika (kada je reč o uticaju znanja i veština u potrazi za poslom), odnosno 18,6% kada je u pitanju iskustvo kandidata (grafikon 4.30). Kao i u slučaju delovanja mehanizama socijalnog zatvaranja, ni ovde ne postoji razlika u prosečnom odgovoru prekarnih i neprekarnih respondenata, a kada je reč o uticaju klasnog položaja na percepciju tržišnih mehanizama u stvaranju društvenih nejednakosti, klasni položaj veoma malo utiče na percepciju koliko iskustvo u struci određuje otvorenost tržišta (Welch=1,850, $p=0,034$, Brown-Forsythe=1,730, $p=0,046$, eta kvadrat=0,025). Tukey post hoc je izdvojio dve grupacije ispitanika prema klasnom položaju koji zauzimaju, najniže vrednosti u pogledu uticaja stručnog iskustva na dobijanje zaposlenja vide poljoprivrednici ($M=2,27$), neprekarni službenici ($M=2,28$) i prekarni KV radnici ($M=2,32$), dok najvišu prosečnu vrednost daju prekarni direktori i menadžeri, odnosno veruju da je stručno iskustvo ima dosta uticaja na dobijanje zaposlenja ($M=3,09$). No, ovaj nalaz svakako treba uzeti sa rezervom jer je prekarnih direktora i menadžera u poduzorku veoma malo – 9.

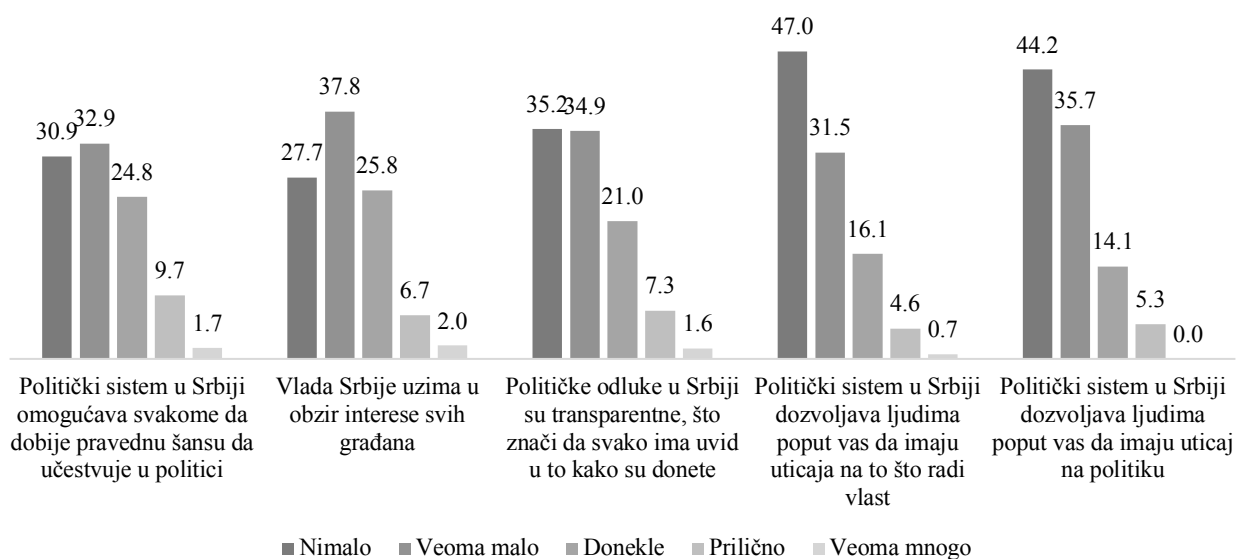
Grafikon 4.30. Tržišni mehanizmi generisanja društvenih nejednakosti, u %

Proceduralna pravda vezana za politički sistem koncipirana je kroz dimenzije pravičnosti (*fairness*), nepristrasnosti (*impartiality*), transparentnosti (*transparency*) i davanja glasa (*giving voice*). Pravičnost je operacionalizovana kroz iskaz „U kojoj meri smatrate da politički sistem u Srbiji omogućava svakome da dobije pravednu šansu da učestvuje u politici”, nepristrasnost kroz iskaz „U

kojoj meri smatrate da vlada Srbije uzima u obzir interese svih građana?”, transparentnost kroz iskaz „U kojoj meri smatrate da su političke odluke u Srbiji transparentne, što znači da svako ima uvid u to kako su donete?”, a davanje glasa pojedincima kroz iskaze „U kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaja na to što radi vlast?” i „A koliko biste rekli da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaj na politiku?”. Posmatrano pojedinačno prema dimenzijama, građani smatraju da pravičnost političkog sistema u Srbiji ne postoji (30,9%) ili postoji veoma malo (32,9%), nepristrasnost političkog sistema koji bi uzimao u obzir interese svih građana takođe je ocenjena vrlo nisko (da ne postoji uopšte veruje 27,7%, a da postoji veoma malo 37,8% građana), kao i sama transparentnost političkog sistema (35,2% smatra da transparentnost uopšte ne postoji a još 34,9% da je na veoma niskom nivou), ali i davanje glasa pojedincima da bi mogli da imaju uticaj na postupke vlasti (čak 47% odnosno 44,2% ne veruje da ova dimenzija političke proceduralne pravde uopšte postoji u Srbiji).

Grafikon 4.31. Politička proceduralna pravda, u %

Od navedenih iskaza konstruisali smo skalu političke proceduralne pravde. Pouzdanost skale je bila zadovoljavajuća (Kronbahov alfa=0,823), vrednosti na skali su se kretale od 5 do 25, a podela na skali je napravljena na sledeći način: vrednosti od 5 do 11 označavaju nizak nivo političke proceduralne pravde, od 12 do 18 srednji nivo, a od 19 do 25 visok nivo proceduralne pravde u Srbiji. Čak 69,1% respondenata nivo političke proceduralne pravde u Srbiji ocenjuje kao nizak (grafikon 4.32). Razlika između prekarnih i neprekarnih ispitanika u oceni političke proceduralne pravde ne postoji (T test na kontinuiranoj skali ne pokazuje statistički značajnu razliku između ove dve grupacije respondenata, $t=0,293$, $p=0,769$), niti postoji značajna razlika u odnosu na klasni položaj ispitanika ($F=1,702$, $p=0,050$).

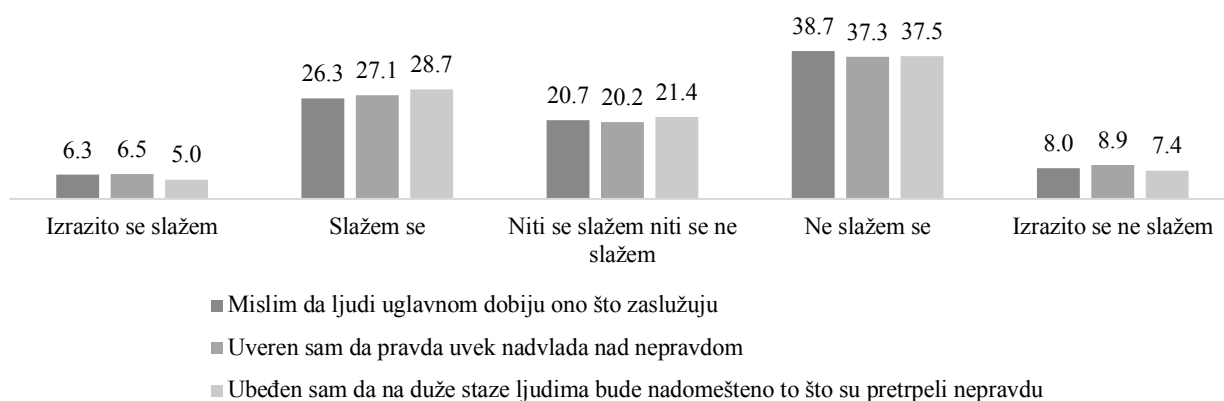
Grafikon 4.32. Skala političke proceduralne pravde, u %

Verovanje u pravednost sveta (*belief in a just world*) pokazuje individualnu naklonost pojedinca da svet vidi kao pravedno mesto, gde se uglavnom veruje da su ishodi i postupci pravični za sve ljude. Verovanje u pravednost sveta mereno je sledećim indikatorima: „Mislim da ljudi uglavnom dobiju ono što zaslužuju”, „Uveren sam da pravda uvek nadvlada nad nepravdom” i „Ubeđen sam da na

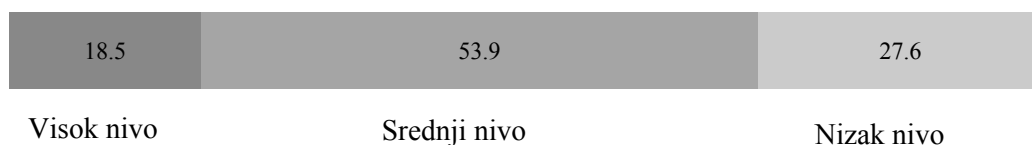
duže staze ljudima bude nadomešteno to što su pretrpeli nepravdu”. Iskazi su mereni petostepenom Likertovom skalom gde je najniža vrednost predstavljala izrazito slaganje sa time da je svet pravedan, a najviša vrednost izrazito neslaganje sa time da je svet pravedan. Prosečne vrednosti koje svaki iskaz uzima kreću se oko središnjih vrednosti (za prvi iskaz $M=3,16$, za drugi $M=3,15$, za treći $M=3,14$), ali modus odnosno najčešća vrednost u skupu podataka koju pojedinačni iskazi imaju iznosi 4, što znači da je najveći broj ispitanika na pojedinačna pitanja odgovorio da se ne slaže sa iznetom tvrdnjom o pravednosti sveta. Zbirno, 46,7% ispitanika se manje ili više ne slaže sa time da ljudi uglavnom dobiju ono što zaslužuju (naspram 32,6% onih koji misle suprotno), 46,2% se ne slaže sa time da pravda uvek nadvlada nad nepravom (naspram 33,6% onih koji misle suprotno), a 44,9% ne slaže se sa time da na duže staze ljudima bude nadomešteno jer su pretrpeli nepravdu (33,7% smatra suprotno) (grafikon 4.33).

Grafikon 4.33. Verovanje u pravedan svet, u %

Od navedenih iskaza konstruisali smo skalu verovanja u pravedan svet. Pouzdanost skale je bila zadovoljavajuća (Kronbahov $\alpha=0,770$), vrednosti na skali su se kretale od 3 do 55, a podela na skali je napravljena na sledeći način: vrednosti od 3 do 6 označavaju nizak nivo verovanja u pravedan svet, od 7 do 11 srednji nivo, a od 12 do 15 visok nivo verovanja u pravedan svet (niže vrednosti pokazuju veći stepen verovanja u pravednost sveta). Većina ispitanika 53,9% ima osrednje verovanje u pravednost (grafikon 4.34), 18,5% ima visok nivo verovanja u pravednost sveta dok 27,6% ima nisko verovanje u pravednost sveta. Razlika između prekarnih i neprekarnih respondenata u verovanju u pravedan svet ne postoji (T test na kontinuiranoj skali ne pokazuje statistički značajnu razliku između ove dve grupacije ispitanika, $t=0,182$, $p=0,855$).

Grafikon 4.34. Skala verovanja u pravedan svet, u %

U cilju dobijanja jasnije slike međugrupnih razlika, primenjen je i ANOVA test, na osnovu kojeg vidimo da postoje statistički značajne razlike između klasa u pogledu verovanja u pravednost sveta ($F(14, 919)=2,239$, $p=0,005$). Uprkos statističkoj značajnosti, stvarna razlika između srednjih vrednosti grupa (klasa) vrlo je mala. Veličina te razlike, izražena pomoću pokazatelja eta kvadrat, iznosi 0,03. S obzirom na to da je uzorak veliki ($N=933$), sasvim male razlike mogu postati statistički značajne, iako eta kvadrat test pokazuje da je veličina uticaja veoma mala. Tukey post hoc test je klase podelio u dve grupe gde se kao jasno izdvojeni ističu prekarni direktori i menadžeri, čija se srednja vrednost na skali verovanja u pravedan svet značajno razlikuje od

neprekarnih KV radnika i prekarnih uslužnih radnika (tabela 4.45). Ipak, skladno i pokazatelju veličine uticaja klasnog položaja na odgovor na pitanje, ne iznenađuje što se pojedine klase jasnije ne odvajaju, a posebno treba imati u vidu da je broj prekarnih direktora i menadžera veoma mali (n=8) da bismo mogli govoriti o bilo kakvom značajnijem generalizovanju.

Tabela 4.45. Rezultati višestrukog poređenja na skali verovanja u pravedan svet

Tukey HSDa,b			
Klasna struktura radno aktivnog stanovništva prema prekarnosti	N	Subset for alpha = 0.05	
		1	2
Direktori i menadžeri prekarni	8	7,7216	
Poljoprivrednici	81	8,7021	8,7021
Službenici neprekarni	55	8,9666	8,9666
Direktori i menadžeri neprekarni	39	8,9921	8,9921
KV prekarni	89	9,2119	9,2119
Uslužni radnici (i trgovina) neprekarni	85	9,2295	9,2295
Stručnjaci neprekarni	63	9,3362	9,3362
NKV prekarni	70	9,3983	9,3983
Tehničari prekarni	21	9,4346	9,4346
Tehničari neprekarni	75	9,4915	9,4915
Stručnjaci prekarni	46	9,5014	9,5014
Službenici prekarni	25	9,5212	9,5212
NKV neprekarni	54	9,5330	9,5330
KV neprekarni	145		9,8854
Uslužni radnici (i trgovina) prekarni	72		10,6064
Sig.		,167	,113

Da sumiramo, rezultati do kojih smo došli pokazuju: da je politička efikasnost sistema nisko ocenjena (preko dve petine radno aktivnog stanovništva ne veruje u internu i eksternu efikasnost sistema a preko trećine je nezainteresovano za politiku); da je nivo političke podrške sistemu nizak (50,8%); politička proceduralna pravda je ocenjena nisko (69,1%); da su lični prihodi ispitanika nepravedno niski, te da su zarade donjeg decila stanovništva nepravedne (69,7%); da su razlike u bogatstvu u Srbiji nepravedne (zbirno 78,5%); ispitanici se slažu sa politikom državnog intervencionizma kako bi se smanjile razlike u bogatstvu (zbirno 78,5%); gotovo polovina respondenata (49,8%) procenjuje da u poređenju sa drugima nema pravedne šanse na tržištu rada da dobije posao koji želi, a čak 74% da se ova nepravednost odnosi na celokupno stanovništvo kada je u pitanju dobijanje zaposlenja; refleksivna procena pravednosti obrazovnih mogućnosti je bolje ocenjena nego ne-refleksivna (69,4% naspram 46,6%); percepcija socijalnog zatvaranja i stvaranja društvenih nejednakosti je negativna (prevladava stav da su za dobijanje zaposlenja najvažniji nepotizam, da pol ima veoma mnogo ili mnogo uticaja, odnosno da znanje i veštine i iskustvo u struci imaju ili nimalo ili malo uticaja). Nadalje, kao najdominantniji normativni principi društvene pravde izdvajaju se pravičnost društva zasnovana na meritokratiji (81,6%), društvena osetljivost na potrebe najugroženijih članova društva (76,8%) i društvena jednakost u redistribuciji prihoda (56%). Konačno, nizak nivo verovanja u pravedan svet iskazalo je 27,6% ispitanika, 53,9% srednji, a 18,5% visok nivo.

Pitanje koje se nameće imajući u vidu izneto jeste kako objasniti, sa jedne strane, ovako negative nalaze u pogledu različitih oblika društvene pravednosti (još ako uzmemo u obzir da smo pokazali da pojedinci koji su u prekarnom položaju izjavljuju da „veoma teško izdržavaju sa приходima”, da imaju niže bruto i neto zarade, da beleže veće iskustvo eksploatacije, da su manje zadovoljni stanjem ekonomije u Srbiji i da niže ocenjuju refleksivnu pravednost obrazovnih mogućnosti i

mogućnosti na tržištu rada), verovanje da su osnovni principi društvene pravde pravičnost, jednakost i zadovoljenje potreba svih članova društva, nizak ili osrednji nivo verovanja u pravednost sveta i, sa druge strane, gotovo nikakav potencijal za društveni aktivizam (bilo konvencionalni bilo nekonvencionalni) u cilju menjanja postojećih percipiranih nejednakosti? Drugačije, ako pojedinci u uslovima velikih društvenih nejednakosti zahtevaju preraspodelu društvenih resursa i ako su im važni principi pravičnosti, jednakosti i potreba, kako objasniti pasivizaciju i odsustvo bilo kakvog otpora društvenim i ekonomskim nejednakostima, te prećutno odobravanje aktuelnog društvenog sistema, koji uspešno reprodukuje društvene nejednakosti?

Jedna od teorija koja je pokušala da odgovori na ovo pitanje je svakako i ona nastala u okrilju socijalne psihologije koja se oslanja na logiku teorije kognitivne disonance, teorija opravdavanja sistema (*system justification theory*). Prema ovoj teoriji, društvene grupe prema kojima je sistem nepravičan mogu imati tendenciju da ga opravdavaju, jer se na taj način postiže funkcija psihološkog smirivanja. Za one koji se nalaze u povlašćenom položaju davanje legitimiteta datom sistemu omogućava racionalizaciju i opravdanje svog položaja koji je „zaslužen”, dok za one koji se nalaze u nepovoljnom položaju mehanizam racionalizacije onemogućava frustraciju i potkrepljuje osnovnu psihološku potrebu o postojanju stabilnosti, reda i poštenja, te veruju da je sistem pravedan i pošten i na taj način zadržavaju pozitivnu sliku o sebi. Iako bi intuitivno bilo pretpostaviti da će pojedinci koji se nalaze u nezavidnom društvenom položaju težiti promenama, teorija opravdavanja sistema i istraživanja koja su datu teoriju koristila kao konceptualni okvir, upravo objašnjavaju da će ovi pojedinci težiti održanju *status quo* i opravdavati društvenu nejednakost.

Socijalni psiholog Džon Jost (John Jost) testirajući teoriju opravdavanja sistema tvrdi da „mnoge teorije (...) pretpostavljaju da stavovi proizlaze iz grupnih interesa, identiteta i hegemonističkih potreba. Sociološke teorije koje ističu klasni interes i klasnu identifikaciju na sličan način naglašavaju da članovi grupe formiraju mišljenja koja odražavaju potrebe i interese onih koji dele njihov društveni položaj. Ekonomske i političke teorije racionalnog izbora takođe pretpostavljaju da stavovi i mišljenja odražavaju lični interes. Naše istraživanje pokazuje da ideološka uverenja koja se tiču društvenog sistema ne odražavaju uvek interese grupe, barem u kontekstima koje smo istraživali. Naša hipoteza je da će pripadnici grupa koji su u nepovoljnom položaju čak i verovatnije od pripadnika grupa u boljem položaju pružiti ideološku podršku samom društvenom sistemu koji je odgovoran za njihov društveni položaj. (...) teorija disonance je visoko kompatibilna sa teorijama sociologije organizacije (...) Zaista, može se dogoditi da „mikro” i „makro” pristupi društvenom ponašanju obuhvataju dve strane iste medalje: ljudi uče da opravdavaju društvene aranžmane jer društveni i institucionalni sistemi zahtevaju legitimitet i stoga zahtevaju od nas da im pružimo opravdanja, a ujedno je i institucijama i organizacijama potrebna legitimacija jer ljudi osećaju potrebu da objasne i opravdaju svoje postupke i postupke drugih. Tako potrebe sistema postaju potrebe pojedinca, i obrnuto” (Jost et al, 2003: 29-30). Ukratko, ovo istraživanje u Americi je pokazalo da Afroamerikanci i oni sa najnižim prihodima imaju tendenciju da (više od drugih) podržavaju odsustvo kritikovanja rada vlade, da su Latinoamerikanci sa niskim prihodima (u poređenju sa onim pripadnicima svoje grupe sa boljim društvenim položajem) imali tendenciju da veruju državnim službenicima i ideji da vlada radi u korist svih građana, da građani sa nižim prihodima veruju da su razlike u platama neophodne za podsticanje truda, napora i motivacije, te da „ljudi koji najviše pate zbog datog stanja paradoksalno imaju najmanju verovatnoću da ga preispituju, osporavaju, odbacuju ili menjaju” (*Ibid*: 13).

Profesor organizacionih nauka na Univerzitetu u Lozani Patrik Hak (Patrick Haak) i profesor na Univerzitetu u Amsterdamu Jost Siveke (Jost Sieweke), koji je organizacione nauke pokušao da integriše sa Burdijeovim konceptom habitusa, teoriju opravdavanja sistema su dopunili perspektivom društvenog prosuđivanja (*the social judgment perspective*). Prema ovoj perspektivi, legitimitet sistema nije statična kategorija i ne može se svesti samo na psihološki konstrukt, već je pre reč o procesu koji se odvija na mikro i makro nivou, na osnovu kojeg se kreira opšteprihvaćeni stav „tako stvari stoje” ili „tako je kako je”. Legitimnost sistema je društveni proces koji čine tri komponente: valjanost (*validity*), koja postoji nezavisno od pojedinca (kao društvena činjenica) i

ona predstavlja „konstrukciju prikladnosti” na kolektivnom nivou; verovanje u valjanost (*validity beliefs*), gde čak i ako pojedinac lično možda veruje da sistem nije dovoljno valjan, ispravan ili legitiman, ukoliko je percipiran kao „objektivan” jer ga drugi tako doživljavaju, on formira i usvaja ovo uverenje o valjanosti; verovanje u prikladnost ili ispravnost (*propriety belief*) označava individualnu podršku legitimitetu sistema i njegovu ocenu prihvatljivosti ili prikladnosti tog sistema. Legitimitet je validan odnosno valjan ukoliko sistem uspešno vlada ili određuje i upravlja pravilima prema kojima se ljudi ponašaju, odakle sledi i usvajanje normativnog poretka kao obavezujućeg. Oni pojedinci koji ne misle da je legitimitet zasnovan na validnosti, svejedno mogu verovati da ga drugi pojedinci smatraju odgovarajućim čim pristaju na to (verovanje u valjanost), a ukoliko nečija uverenja u prikladnost ili ispravnost nisu u skladu sa uverenjima o valjanosti, ona ne samo da mogu biti potisnuta, već vremenom „pojedinci nastoje prilagoditi svoja verovanja o ispravnosti tako da budu u skladu sa preovlađujućim verovanjima u valjanost u široj grupi kojoj pripadaju” (Haack, Sieweke, 2018: 491).

Hak i Siveke tvrde da je malo verovatno da će pojedinci koji se nalaze na dnu društvene lestvice aktivno podržavati politiku društvenih nejednakosti, ali da je čak i slaba potvrda valjanosti i prećutno prihvatanje od strane drugih dovoljno da se društvena nejednakost pasivno prihvati kao legitima. Za prihvatanje *status quo* Hak i Siveke iznalaze dva mehanizma: adaptacija (prilagođavanje) i zamena (*replacement*). Kroz proces adaptacije, ljudi „prilagođavaju svoje vrednosti i standarde onome što smatraju ustaljenim i važećim normama društva, na kraju menjajući svoj identitet do tačke u kojoj pristaju na nejednakost” (*Ibid*: 493). Zahvaljujući percepciji validnosti sistema i verovanju u njegovu valjanost, nejednakost postaje društvena činjenica, a kada na to deluje i efekat percepcije legitimnosti od strane drugih (niko se ne buni), onda procesom adaptacije pojedinac prilagođava i svoju kognitivnu shemu i identitet *status quo*. Drugim rečima, prikladnost uspostavljenog društvenog poretka veoma lako prelazi iz stanja „tako je kako je” u „tako je kako je jer tako i treba da bude”.

Upravo ovakav argument opravdava nalaz da iako postoji percepcija da je razlika u bogatstvu u Srbiji nepravedna, i dalje čak tri petine ispitanika kada je reč o zaradama gornjeg decila veruje da je reč o nepravedno niskim ili barem pravednim prihodima. Brzina kojom se pojedinci prilagođavaju u legitimisanju nejednakosti uslovljena je dužinom prethodne izloženosti sistemu koji je bio manje ili više nejednak. Bez obzira što je neko živeo u sistemu koji je legitimizovao jednakost, što više vremena provodi u sistemu koji legitimiše nejednakost, procesi adaptacije će delovati tako da će se sa protokom vremena ljudi sve manje identifikovati sa sistemom u kojem su živeli a sve više usvajati poredak novog sistema i prihvatati „stvari takvima kakve jesu”. Proces zamene je drugi mehanizam kojim se legitimiše društvena nejednakost. Radi se o tome da, čak i ako procesi adaptacije sporo deluju na starije pripadnike društvene zajednice, procesi generacijske zamene su neizbežni i brži. Naime, kohorte generacija koje nisu imale iskustvo odrastanja i socijalizacije u socijalizmu (sistemu koji je legitimisao jednakost), nemaju ni osećanje pripadnosti, vezanosti ili interesa prema prethodnom sistemu. Stoga Hak i Siveke zaključuju da „će se legitimitet nejednakosti na kolektivnom nivou povećavati s vremenom. Sve u svemu, oni koji u sistemu nejednakosti nisu prilagodili svoja verovanja o ispravnosti ovog sistema postepeno će biti zamenjeni kohortama koje su naklonjenije verovanju u ispravnost nejednakosti” (*Ibid*: 496).

Gaj Standing je ipak optimističan u pogledu transformacije prekarijata iz klase po sebi u klasu za sebe, verujući da ona u sebi sadrži revolucionarni potencijal. „Potrebe prekarijata ne mogu se zadovoljiti skromnim reformama postojećeg društvenog i ekonomskog sistema. To je jedina transformativna klasa jer, intuitivno, želi da postane dovoljno jaka da ukine uslove koji definišu njeno postojanje i kao takva ukine sebe. Svi drugi samo žele da poboljšaju svoj položaj u društvenoj hijerarhiji. Ova nova klasa je stoga u dobroj poziciji da postane akter radikalne društvene transformacije - ukoliko se može organizovati i dovoljno ujediniti oko zajedničkog identiteta, alternativne vizije i održivog političkog programa” (Standing, 2018: 1). Međutim, nalazi do kojih smo došli pre govore u prilog tome da smo vrlo daleko od ovako optimističnih predviđanja. Grupa istraživača sa Univerziteta za primenjenu nauku iz Amsterdama sprovela je istraživanje tokom

2015. godine sa pripadnicima prekarijata (i prekarno zaposlenih i nezaposlenih, različitih etničkih pripadnosti, pola, obrazovanja) u cilju dobijanja jasnije slike o potrebama prekarijata, a indirektno i o njihovoj sposobnosti da prepoznaju i artikuliraju svoje potrebe. Iako su potrebe koje su pripadnici prekarijata identifikovali u fokusgrupnim diskusijama objavljeni zbirno, sami istraživači su priznali da je za neke od identifikovanih potreba postojao visok nivo saglasnosti kako unutar tako i između fokusgrupa, dok su neke identifikovane potrebe bile prepoznate samo u pojedinim grupama.

Kao osnovne potrebe koje je prekarijat prepoznao u ovom istraživanju izdvojile su se: 1) potreba za transparentnošću vladinih politika i poverenjem (pored nedostatka poverenja u predstavnike političke elite, ispitanicima nisu do kraja jasne vladine socijalne politike i na koji način se odražavaju na njih, odnosno šta politike sa sobom donose praktično i šta to znači u njihovom konkretnom slučaju kao pojedinca na tržištu rada), 2) podrška i razumevanje od strane predstavnika kreatora socijalnih politika (osećaj nemoći i otuđenosti podstaknut je dodatno percepcijom nerazumevanja njihovog društvenog položaja i nedostatka empatije), 3) potreba za višim i stabilnijim prihodima, te poreskim olakšicama, 4) potreba za realnijim zahtevima poslodavaca (koji od mladih očekuju veliko radno iskustvo a kao posledica javljaju se fragmentisane radne putanje mladih), 5) potreba za sigurnim i stalnim poslom (nasuprot nesigurnim, kratkoročnim, privremenim i povremenim ugovorima o radu ili nepostojanju ugovora o radu), 6) potreba za jednakošću (koja je posebno izražena kod migrantskih radnika i diskriminatorskim praksama sa kojima se suočavaju), 7) zaštita na radu (uključujući i prava iz radnog odnosa koja se ne odnose na one koji nemaju standardne ugovore o radu), 8) potreba za usavršavanjem (kako bi „podigli” svoju cenu na tržištu rada i postali konkurentniji), 9) potreba za promenom negativnog narativa o prekarijatu kao „lenjima i nesposobnima” i za zaštitom od strane države, koja bi, primera radi, subvencionisala poslodavce koji zapošljavaju prekarne radnike. Za sve ove psihološke, političke, ekonomske i institucionalne potrebe koje su prepoznate, ispitanici odgovornost „pripisuju” uglavnom državi i vladinim politikama (Ballafkih, Zinsmeister, Meerman, 2017: 6-10).

Međutim, dok je očekivano da ispitanici nedovoljno jasno prepoznaju svoje klasne interese i nisu u stanju da jasno identifikuju svog „klasnog neprijatelja”, interesantno je da to ni istraživači ne čine. Oni zaključuju da je neophodna značajnija intervencija lokalnih i državnih vlasti u cilju poboljšanja društvenog položaja prekarijata i „prekidanja” silazne spirale u koju ovi pojedinci neminovno ulaze, kao i reanimacija radničkih sindikata koji zaboravljaju na svoje saborce. Nigde se u kontekstu tumačenja nalaza do kojih su došli ne pominje kapitalizam kao društveno-ekonomska formacija koja po svojoj logici proizvodi prekarijat ili uloga političkih i ekonomskih aktera u reprodukciji klasnih odnosa i položaja (uključujući naravno i položaj prekarijata), a jedina ograda koju istraživači ostavljaju (doduše, svesni su i metodoloških ograničenja koja sa sobom fokusgrupne diskusije nose) jeste da je „ovo istraživačko istraživanje sprovedeno u urbanom području. Nalazi ukazuju da na potrebe prekarijata utiče područje u kome žive. U određenoj meri to ograničava nalaze ovog istraživanja. Istraživanja u različitim oblastima i u zemljama sa većom i nižom stopom nezaposlenosti i siromaštva i različitim pristupima lokalne uprave mogla bi poboljšati nalaze objavljene u ovom članku” (*Ibid*: 10).

4.4. Uporedna analiza ideološko-političkih usmerenja prekarijata u Srbiji i prekarijata u zemljama EU (Nemačka i Hrvatska)

U savremenoj naučnoj misli, značaj koji uporedni metod ima u društvenim istraživanjima nije upitan. Štaviše, uporedni metod se kao „najširi oblik indukcije u društvenim naukama uistinu javlja kao najprikladnije analitičko sredstvo u proučavanju društvenih i kulturnih pojava” (Ilić, 2006: 428). Ograničavanje vremensko-prostornog okvira istraživanja na jedno društvo podriva težnju naučnog saznanja ka većem stepenu opštosti, a ima i ozbiljne teorijske posledice. Važnost uporednih istraživanja u sociologiji, posebno uključujući međunarodna uporedna istraživanja, sagledana je i usvojena kao neupitna još u prošlom veku (v. Milić, 1996a: 752-756). Evropsko društveno istraživanje u ovom pogledu daje naučnoj zajednici društvenih teoretičara doprinos – ne samo da je moguće porediti različita društva koja su učestvovala u istraživanju, poštujući zadate okvire metodološke strogosti sprovođenja samog istraživanja, već dugoročno posmatrano, moguće je pratiti društvene trendove u zemljama u dužem vremenskom periodu (što je omogućeno ponavljajućim osnovnim modulima u upitniku). S obzirom na to da je Srbija do sada učestvovala samo u jednom istraživačkom ciklusu, ograničeni smo na rezultate jednog istraživačkog talasa, ali istovremeno imamo mogućnost da dobijene nalaze uporedimo sa nalazima iz drugih zemalja. Komparativni okvir na osnovu kojeg ćemo govoriti o ideološko-političkim usmerenjima prekarijata u različitim zemljama određen je najpre izborom zemalja koje ćemo porediti. Prekarijat se kao novi oblik društvenog grupisanja javlja u različitim društvenim okvirima i kontekstima, ali je mehanizam koji uslovljava rađanje ovog fenomena određen globalnim okvirima neoliberalne kapitalističke regulacije društvenih odnosa.

Imajući u vidu svetsko-sistemska teoriju i njen značaj u objašnjenju različitih pojava istog društvenog fenomena, kriterijum odabira društava koje ćemo porediti sa srpskim zasnovan je prvenstveno na poziciji zemlje u svetskom kapitalističkom sistemu. Već je rečeno da Srbija zauzima poluperiferijsku poziciju u globalnom kapitalističkom sistemu, ali ukoliko se ograničimo na prostor evropskog kontinenta, pozicija se donekle menja. Sužavajući prostornu dimenziju komparativnog analitičkog okvira na evropske zemlje, zemlje članice Evropske unije, u poređenju sa zemljama koje pretenduju da postanu članice, nalaze se bliže ili u samom centru svetsko-sistemske kapitalizma. Međutim, ni pozicije samih zemalja članica nisu istovetne – tako postoje one koje su u centru (poput visokorazvijene Nemačke i Francuske, koje su članice tzv. G7 grupe zemalja) i one koje su dalje pozicionirane u svetsko-kapitalističkom sistemu (poput Rumunije, Bugarske, Hrvatske). Za prve bismo rekli da pripadaju centralnim, a za manje razvijene zemlje EU periferijskim zemljama EU. Međutim, ako ovome dodamo evropske države koje nisu članice EU, a imaju status kandidata, onda ove poslednje dobijaju poziciju periferijskih zemalja, a države koje su u okviru granica EU periferijske dobijaju poziciju poluperiferijskih zemalja. U ovom prostornom okviru, Srbija bi zauzimala periferijsku poziciju. Iako je prvobitna namera autorke bila da poredi Srbiju (kao periferijsku evropsku zemlju) sa Rumunijom (kao poluperiferijskom u okviru evropskog kontinenta) i Nemačkom (kao zemljom koja pripada centru kapitalističke proizvodnje), s obzirom na to da Rumunija nije bila uključena u deveti istraživački talas EDI, odabir je pao na Hrvatsku.

Najpre nekoliko reči o Nemačkoj. Sam tvorac teorije svetskog sistema Volerstin govorio je da postoje četiri najjača centra (tzv. Globalni sever) koja imaju relativnu geopolitičku autonomiju i koja čine srž svetskog kapitalizma – Sjedinjene Američke Države, Rusija, Zapadna Evropa (u kojoj su najvažnije Francuska i Nemačka) i Severoistočna Azija (Kina, Japan) (v. Valerštajn, 2016). Španski ekonomista Alfredo del Rio Kasasola (Alfredo del Río Casasola) sa Madridskog univerziteta Komplutense je 2018. godine na međunarodnoj konferenciji Razvoj ekonomske teorije i politike predstavio svoju analizu zemalja EU-20 (za period od 1995. do 2014. godine), sa ciljem da utvrdi koje bi članice EU zauzimale centralne, a koje periferne pozicije u okviru zajednice

evropskih zemalja. Koristeći listu od četrnaest indikatora društveno-ekonomskog razvoja na osnovu kojih bi pojedinačne države bile klasifikovane kao centar ili periferija, primenio je faktorsku i klaster analizu, koje su zemlje članice grupisale na zemlje periferije i zemlje centra. Analiza je jasno identifikovala hijerarhijske i asimetrične pozicije pojedinačnih zemalja, pokazala je promene koje su se događale tokom godina (tačke preseka su 1995, 2000, 2005, 2010. i 2014. godina), a države koje su se grupisale kao periferijske karakterisale su manje razvijena proizvodna struktura, slabiji pokazatelji statistike spoljne trgovine (izvoza) i veću zavisnost od stranog kapitala. U poslednjoj godini analize (2014. godina) zemlje centra bile su redom Nemačka, Francuska, Švedska, Holandija, Velika Britanija, Belgija, Finska, Danska i Austrija, dok su zemlje periferije bile redom Italija, Luksemburg, Slovenija, Češka, Španija, Estonija, Slovačka, Poljska, Portugalija, Litvanija i Grčka. Ukratko, u proteklih dvadeset godina neke države su prešle iz centralne u perifernu poziciju (Luksemburg 2014. godine i Italija 2010. godine), neke su poboljšale svoju poziciju (Austrija je 1995. godine bila na periferijskim pozicijama), a većina država je svoje pozicije menjala i u okviru centra/periferije (primera radi, Grčka je 2014. godine bila poslednja na listi periferijskih zemalja, a 2005. godine je bila na četvrtom mestu od periferijskih zemalja od ukupno devet država). Međutim, del Rio Casasola je pokazao da je Nemačka u posmatranom dvadesetogodišnjem periodu kontinuirano održavala svoj hegemonistički položaj. Ova država ne samo da je na prvom mestu među centralnim državama EU, već je razlika između nje i „drugoplasiranih” zemalja (1995. godine Francuska, 2000. Luksemburg, 2005. Velika Britanija, 2010. Švedska i 2014. Francuska) toliko velika da je njena dominacija neupitna (v. Del Río-Casasola, 2021).

Kada je reč o Hrvatskoj, ona je punopravna zemlja članica Evropske unije od 2013. godine, ali se svakako nalazi na periferijskim pozicijama ove ekonomsko-političke tvorevine. Iako postoje autori koji i Hrvatsku klasifikuju kao zemlju tzv. super-periferije (uz Albaniju, Makedoniju i Srbiju, a tu bi se verovatno našla i Crna Gora),³³⁴ polazimo od toga da je sam status države članice EU kvalifikuje za to da je označimo kao zemlju poluperiferije (u okviru Evrope), a dodatni razlog za odabir ove države krije se u sličnim, ali ne i istim istorijskim putanjama Srbije i Hrvatske. Naime, u periodu pre formiranja socijalističke regulacije društvenih odnosa u ovim društvima (a ne zaboravimo da je i Istočna Nemačka u drugoj polovini XX veka imala socijalističko uređenje), uspostavljanje kapitalističkog sistema je teklo sporo kako u Srbiji tako i u Hrvatskoj – oba društva nisu uspela uspešno da se razviju na kapitalističkim i tzv. liberalno-demokratskim osnovama, modernizacijski procesi su bili tromi, a razvojni putevi oba društva inkorporirali su u sebe tradicionalne institucije i stvorili „patrijarhalna, autoritarna, nacionalizmima zadojena društva kapitalističke periferije” (Pešić, 2017: 106).

Nakon zajedničke istorije jugoslovenskog socijalističkog sistema, koju je obeležila dominacija političkog podsistema i opstajanje tradicionalnih vrednosti, hrvatsko i srpsko društvo ulaze u procese postsocijalističke transformacije, svako na svojim osnovama. Zajednička obeležja postsocijalističke transformacije ova dva društva mogu se sažeti u sledećem: koegzistiranje elemenata starog i novog društvenog sistema i tromost sistemskih društvenih promena stvarali su „hibridne društvene sisteme”, uspostavljanje autoritarnih političkih režima koji su rezultirali građanskim ratom, prelazak na tržišnu privredu i procesi privatizacije uz snažnu redistributivnu ulogu države, povezanost vladajućeg režima i nove preduzetničke elite, zastupljenost sive ekonomije. Sa druge strane, postojale su i razlike u procesu transformacije: Hrvatska je beležila viši stepen ekonomskog razvoja i manji obim sive ekonomije, procesi privatizacije odvijali su se brže u Hrvatskoj, u Srbiji je konverzija političkih resursa u ekonomske bila izraženija, međunarodna

³³⁴ Vil Bartlett (Will Bartlett) i Ivana Prica su, analizirajući međuzavisnost centra i periferije evropskih zemalja, grupe zemalja podelili na unutrašnje jezgro centra (države članice EU koje pripadaju centru – Nemačka, Holandija, Francuska, Belgija, Finska i Austrija), spoljašnje jezgro centra (Velika Britanija, Češka, Estonija, Litvanija, Letonija, Danska, Poljska, Švedska, Slovačka), unutrašnje jezgro periferije (Kipar, Italija, Grčka, Irska, Portugalija, Španija), spoljašnje jezgro periferije (Bugarska, Mađarska, Rumunija) i super-periferiju (Srbija, Hrvatska, Albanija, Makedonija) (Bartlett, Prica, 2016).

zajednica je Srbiju sankcijama i izolacijom na određeno vreme blokirala u integraciji u svetski kapitalistički sistem dok je Hrvatska dobila međunarodnu političku podršku. Na ovakvim osnovama, konsolidacija kapitalističkih odnosa donela je uključivanje hrvatskog i srpskog društva u svetski kapitalistički sistem na zavisnim osnovama, ali uz bolje pokazatelje društvenog i ekonomskog razvoja u korist Hrvatske, što je, uostalom, rezultiralo i priključenjem ove države Evropskoj uniji (v. Pešić, 2017: 140-180).

Pre nego što pogledamo nalaze za Nemačku, Srbiju i Hrvatsku u okviru baze EDI, neophodno je reći nekoliko reči o prekarnom radu u Nemačkoj i Hrvatskoj. U Nemačkoj se udeo zaposlenih u standardnim radnim aranžmanima kontinuirano smanjuje – dok je 1991. godine udeo iznosio 77,7%, 2010. godine je pao na 65,82%. Istovremeno, ne-standardni radni aranžmani su postali sve učestaliji pa je njihov udeo u ukupnoj zaposlenosti u ovom periodu porastao za preko 9% (sa 12,79% na 22,61%) (Gilroy, Günthner, 2017: 14). Štaviše, nemački istoričar Jürgen Kocka (Jürgen Kocka) iznosi podatke da je 1970-ih godina odnos zaposlenih koji imaju standardne i ne-standardne oblike radnih aranžmana iznosio 5:1, isti odnos je 1990-ih bio 4:1, a do 2013. godine je iznosio 2:1 (Kocka, 2016: 140). Nešto umereniji podaci nalaze se na sajtu nemačkog Zavoda za statistiku (*Statistisches Bundesamt*), gde 2018. godine od preko 37 miliona zaposlenih, oko 7,5 miliona je zaposleno u nekom obliku ne-standardnog (atipičnog) zaposlenja, što je udeo od 20,1%.³³⁵ Drugim rečima, svaki četvrti zaposleni u Nemačkoj ima ugovor na određeno vreme, radi nepuno radno vreme, na privremeno/povremenim poslovima ili je u tzv. marginalnoj zaposlenosti³³⁶. Iste godine, zvanična statistika je registrovala 5% samozaposlenih bez zaposlenih, koji se ne ubrajaju u prethodno pomenute atipične forme zaposlenja.³³⁷ Iako u poslednje tri decenije Nemačka ima povećanje stope zaposlenosti (1991. godine 67,8%, 2018. godine 75,9%)³³⁸, došlo je do rasta prekarne zaposlenosti, povećanja nejednakosti u zaradama zaposlenih, a kao posebna kategorija ugroženih našli su se mladi. Naime, stopa zaposlenosti mladih (15-24 godine) osamdesetih godina prošlog veka dolazila je i do 90% i bila prilično stabilna do 2004. godine (v. Brady, Biegert, 2017), ali poslednja decenija obeležena je niskom stopom zaposlenosti mladih (tzv. NEET) – 2013. godine ova stopa zaposlenosti iznosila je 46,9% odnosno 2018. godine 47,2%.³³⁹ U najkraćem, nemačko tržište rada karakteriše povećanje zaposlenosti, ali i nejednakosti, uz posebno povećanje udela zaposlenih siromašnih (*working poverty*, rast od čak 178% u periodu između 1989. i 2013. godine), niskoplaćenog rada i privremenog zaposlenja (v. Brady, Biegert, 2017).

Početakom XXI veka nemačko zakonodavstvo bilo je važna mera regulacije i zaštite od nezaposlenosti, ali takva socijalna politika predstavljala je kamen spoticanja za sve veću potrebu za deregulacijom tržišta i fleksibilizacijom rada (početkom veka Nemačka je beležila niske stope rasta i visoke stope nezaposlenosti). Jednu od najdalekosežnijih reformi normativnog okvira koji reguliše tržište rada preuzela je vlada Gerhrada Šredera (Gerhard Fritz Kurt Schröder) koji je najavio je tzv. Agendu 2010, sveobuhvatan skup politika za reformu nemačkog tržišta rada i sistema socijalne zaštite. Neformalni naziv (tzv. Harcove reforme)³⁴⁰ za skup reformi koje su sprovedene u periodu između 2003. i 2005. godine u četiri faze, uključivale su restrukturiranje Saveznog zavoda za zapošljavanje, ukidanje brojnih socijalnih beneficija i uvođenje sektora niskih plata (*low-wage*

³³⁵ Podaci dostupni na: <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/atypical-employment-zr.html>, pristupljeno 30.10.2021.

³³⁶ Nem. *geringfügige Beschäftigung*. Nemačka statistika posebno prikazuje pojedince koji imaju tzv. mini-poslove (*Mini job*), a reč je o radnom odnosu koji karakterišu veoma niska primanja i kratkoročnost. Mesečni prihod mini posla iznosi 450 evra ili manje (do 2013. godine 400 evra), što ove zaposlene oslobađa poreza na dohodak.

³³⁷ Podaci dostupni na: <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/atypical-employment-zr.html>, pristupljeno 30.10.2021.

³³⁸ Podaci dostupni na: <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/etq-1991-2020.html>, pristupljeno 30.10.2021.

³³⁹ Podaci dostupni na: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSI_EMP_A_custom_1497716/default/table?lang=en, pristupljeno 30.10.2021.

³⁴⁰ Šreder je zadužio Petera Harca (Peter Hartz), Folksvagenovog direktora ljudskih resursa, da oformi i vodi komisiju za reformu tržišta rada, sa glavnim ciljem da se smanji stopa nezaposlenosti.

sector). Reforma je uključivala osnivanje agencija za zapošljavanje (*Personal-Service-Agentur*) koje će iznajmljivati radnike poslodavcima, grantove za preduzetnike u cilju podsticanja otvaranja novih radnih mesta (ali uz umanjena radnička prava), umanjene beneficija do čak 30% ako osoba koja prima naknadu za nezaposlene odbije da prihvati „razumnu ponudu za posao”. Novi zakonski okvir posebno je pogodovao podsticanju ne-standardnih radnih angažmana. Novim zakonskim regulativama otvoren je put za proširenje zapošljavanja sa nepunim radnim vremenom, maksimalno trajanje ugovora na određeno vreme prošireno je sa šest meseci na dve godine, a uveden je i institut marginalnog zapošljavanja. Reč je o tzv. mini i midi poslovima (malim i srednjim poslovima) koji predstavljaju specifičnu vrstu zaposlenja sa nepunim radnim vremenom, a definiše se naknadom ispod propisanog nivoa (trenutno je to ispod 450 evra mesečno). Mini poslovima je ukinuto ograničenje radnog vremena (ranije je to bilo do 15 sati rada nedeljno), a reč je o poslovima sa niskim platama, koji ne zahtevaju od poslodavca da plaća poreze za socijalno osiguranje ili da obezbedi zaštitu pri zapošljavanju. Dok je 1984. godine oko 6,6% žena radilo na poslovima koji bi bili ekvivalentni mini poslovima, ovaj udeo se povećao na 16% u 2013. godini, a kada je reč o muškarcima udeo se povećao sa manje od 1% na 5,8% respektivno (Gilroy, Günthner, 2017; Brady, Biegert, 2017; Eichhorst, Marx, Tobsch, 2013; Jacobi, Kluge, 2006).

Kada je reč o Hrvatskoj, obnova kapitalizma i ratna previranja u poslednjoj deceniji XX veka donela su sa sobom recesiju na tržištu rada – smanjenje broja zvanično dostupnih radnih mesta i gubitak zaposlenja za mnoge građane koji su se povlačili ili u sivu ekonomiju ili u neaktivnost (često odlazak u penzije). Iako je nezaposlenost tek umereno rasla, značajno se povećala zvanična neaktivnost radno sposobnog stanovništva, a prema podacima prve Ankete o radnoj snazi iz 1996. godine svaka četvrta osoba radila je u neformalnom sektoru. Sa završetkom rata i prve faze transformacije društva, tj. krajem devedesetih godina i dalje je rasla stopa neaktivnosti, uprkos progonu preko 200 hiljada Srba, ali zbog smanjenja udela sive ekonomije u privredi, zabeležen je i rast nezaposlenosti. U XXI vek Hrvatska, zahvaljujući restrukturiranju privrede i procesima privatizacije koji donose nova radna mesta u privatnom sektoru, ulazi uz postepeno oporavljanje tržišta rada – polako počinje rasti stopa aktivnosti stanovništva radnog uzrasta, uz smanjenje stope nezaposlenosti. Tržište rada postaje dinamičnije, raste broj novozaposlenih, ali treba primetiti da već tada, početkom 2000-ih preko tri četvrtine novozaposlenih radnika potpisuje ugovore na određeno vreme. Ipak, hrvatsko radno zakonodavstvo je početkom veka moglo biti okarakterisano kao koje pruža relativno visok nivo zaštite radnih prava, a nije postojala ni mogućnost delovanja agencija za privremeno zapošljavanje radnika (v. Matković, 2003).

U trenutku kada Hrvatska postaje punopravna članica Evropske unije (2013. godine), u toku je period recesije nakon svetske ekonomske krize 2008/2009. godine. Naime, recesija je u ovoj državi trajala više od šest godina i sa sobom je donela pad stope zaposlenosti (posebno u privatnom sektoru), smanjenje stope zaposlenosti mladih, uz sve značajniju praksu privremene i povremene zaposlenosti (posebno nakon 2011. godine). Deregulacija tržišta rada i fleksibilizacija radnog zakonodavstva počeli su 2013. godine, a ozvaničeni su (kao i u Srbiji) 2014. godine. Već 2013. godine usvajaju se izmene i dopune tada važećeg Zakona o radu, kojim se liberalizuje zaštita zaposlenja za privremene ugovore (poslodavac može do tri godine da produžava ugovor na određeno vreme) i zaštita kolektivnih otpuštanja (skraćenje postupka i pojednostavljivanje odredbi o kolektivnim viškovima). Naredne, 2014. godine usvojen je novi Zakon o radu, uz obrazloženje da je neophodno dodatno uskladiti postojeće zakonske propise sa regulativom Evropske unije, a kojim su dodatno umanjena prava radnika i na neodređeno vreme (olakšano je otpuštanje radnika, radno vreme je fleksibilizovano, umanjeni su troškovi otpuštanja radnika itd.). Fleksibilizacija radnog zakonodavstva bila je pomognuta i donošenjem drugih zakonskih rešenja, pa je tako Zakonom o poticanju zapošljavanja legalizovan i rad van radnog odnosa, posebno za tzv. stručno osposobljavanje mladih i sezonski rad u poljoprivredi putem vaučera (Tomić, 2020: 7). Sveukupno, uvođenjem zakonske pravne regulative indeks pravne zaštite zaposlenja smanjio se sa 2,55 na 2,28 (Butković et al, 2016: 101).

Rad na određeno vreme i privremeno zapošljavanje su najzastupljeniji oblici ne-standardnog zapošljavanja u Hrvatskoj. Udeo privremenog zapošljavanja porastao je sa 13,5% u 2011. godini na 19,9% u 2018. godini, a najveći pik zabeležen je 2016. godine kada je 22,1% zaposlenih radilo na privremeno-povremenim poslovima.³⁴¹ U poslednjoj deceniji rad na određeno vreme je najčešći oblik novog zapošljavanja radnika, pa je tako u aprilu 2015. godine od ukupnog broja novih radnih ugovora čak 95,4% bilo zaključeno na određeno vreme. Trend zapošljavanja na osnovu ugovora na određeno vreme posebno je zastupljen u sledećim sektorima: poljoprivredi, građevini, trgovini na malo, saobraćaju i ugostiteljstvu. Posebno pogođena društvena kategorija su mladi i zaposleni u manjim radnim organizacijama. Privremeno zapošljavanje putem agencija za zapošljavanje najviše je zastupljeno u telekomunikacijama i prehrambenoj industriji, dok je samozapošljavanje najčešće u metalnoj industriji i građevinarstvu (*Ibid*: 34-39), a Hrvatska je, pored Italije i Španije, u periodu oporavka evropskog tržišta od krize (nakon 2013. godine), zabeležila najveći porast udela privremenih poslova u ukupnoj zaposlenosti (ETUC, ETUI, 2019: 38).

Postoji još jedna stvar koju bi trebalo imati na umu kada govorimo o Hrvatskoj i Nemačkoj. Reč je o radnim migracijama u okviru EU, gde je Nemačka jedna od prvih zemalja imigracije, a Hrvatska među zemljama članicama EU iz koje najviše emigrira radne snage. Ukoliko posmatramo desetogodišnji period između 2007. i 2017. godine i mobilnost radne snage unutar EU, porast radnih migracija odlikuje pravac istok-zapad i rezultat je, pre svega, proširenja EU na istok Evrope. Tako je iz Rumunije u ovom periodu emigriralo 20% migranata, a slede Litvanija, Hrvatska, Letonija i Bugarska, sa preko 12% migranata (*Ibid*: 39).

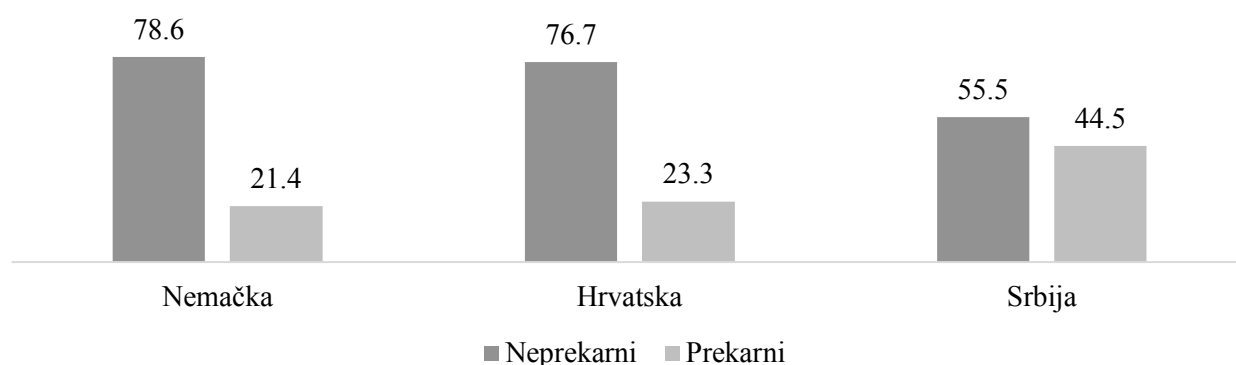
Demografski profil hrvatskih emigranata ukazuje na to da Hrvatsku napuštaju i žene i muškarci, s tim što se u vremenima visoke emigracije povećava udeo muških emigranata, da opada prosečna starost emigranata (pre pristupanja EU ona je iznosila 41,5 godina, a 2016. godine 33,6 godina), da je intenzitet emigracionih tokova jači u manje razvijenim regionima Hrvatske, da je svaki četvrti hrvatski emigrant koji živi i radi u EU niskookobrazovan, ali da je primetan trend porasta udela visokoobrazovanih (oko 15% 2013. godine), a najčešća zanimanja hrvatskih emigranata su uslužni radnici i radnici u trgovini, zanatski radnici i srodni, te tehničari i stručni saradnici (v. Draženović, Kunovac, Pripužić, 2018, Weinberger-Vidovic, Mara, 2015).

Nakon priključenja Hrvatske Evropskoj uniji, najviše Hrvata emigriralo je u Nemačku, Austriju i Irsku, a Nemačka je glavna emigraciona destinacija. Istraživanja radne mobilnosti evropskih migranata pokazala su da na emigracione tokove utiču, pored principa EU o slobodnom kretanju radne snage unutar EU, karakteristike zemlje porekla migranata, odnosno ekonomski razvoj zemalja, ali i percipirana korupcija u zemljama porekla i zemljama odredišta (v. Draženović, Kunovac, Pripužić, 2018). Sa druge strane, Nemačka ne samo da je glavna destinacija hrvatskih migranata, već je i država članica EU u kojoj je najviše radnih migranata – u septembru 2018. godine Nemačka je brojala 2,44 miliona EU-imigranata, od kojih je 763.200 bilo iz osam istočnoevropskih zemalja koje su postale punopravne članice 2004. godine (Mađarska, Češka, Estonija, Letonija, Litvanija, Poljska, Slovačka i Slovenija), 558.200 iz Rumunije i Bugarske, a 619.000 iz južnih evropskih zemalja (Italija, Španija, Portugalija, Grčka) (ETUC, ETUI, 2019: 38). Pre migrantskog talasa iz 2015. godine, gotovo svaki deveti stanovnik Nemačke (oko 9.800.000 ljudi) bio je useljenik, a samo 2015. godine u ovu državu uselilo se 1.100.000 ljudi (Kulesza, prema Bakić, 2019: 500). Nezanemarljiv deo prekarnih poslova u Nemačkoj obavljaju imigranti, niskokvalifikovani radnici i žene (Crăciun, 2019: 71). Posebno rizičnu grupu čine imigrantkinje, koje rade kao pomoć u kući (nega i čišćenje) i nisu zvanično registrovane, a ujedno i ne predstavljaju ciljnu grupu za politiku integracije. Vrlo često lokalne politike i aktivnosti koje su usmerene na integraciju migranata ne zadovoljavaju potrebe imigrantkinja, a nacionalna integraciona politika je okrenuta ka dokumentovanim migrantima (Trimikliniotis, Fulas-Souroulla 2013: 70; v. Keskin, 2020: 380-382).

³⁴¹ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_etgar/default/line?lang=en, pristupljeno 30.10.2021.

Evropsko društveno istraživanje iz 2018. godine, čije smo podatke koristili u ovom radu, pokazuje da je u Srbiji udeo pojedinaca koji su u prekarnom položaju na tržištu rada znatno veći od onog u Nemačkoj i Hrvatskoj (grafikon 4.35). Dok je u Srbiji korišćeni poduzorak radno aktivnog stanovništva zabeležio čak 44,5% ispitanika koji su u prekarnom položaju, u Hrvatskoj je to 23,3%, a u Nemačkoj 21,4%. Kada su u pitanju Nemačka i Hrvatska, nalazi odgovaraju i onim prikazanim u prvom delu ovog poglavlja, kao i pretpostavci da je u Nemačkoj udeo prekarijata najniži. Takođe, moglo se pretpostaviti da je u Hrvatskoj postoji veći udeo prekarijata, a u Nemačkoj (možda i) manji,³⁴² ali ovde treba uzeti u obzir migratorne tokove. Naime, veliki deo (posebno mlade) radne snage u Hrvatskoj se preliva na tržište rada u Nemačku, a poslovi koje migranti rade najčešće su prekarni. Zaista, ukoliko pogledamo udeo migranata u nemačkom uzorku, vidimo da 15,1% ispitanika nije rođeno u ovoj državi (u Hrvatskoj i Srbiji je to 9,5% odnosno 8%), te da 8,8% ispitanika nema nemačko državljanstvo (u Hrvatskoj i Srbiji gotovo svi ispitanici su državljani ovih država, preko 99%). Najviše je turskih (11,3%), poljskih (10,1%) i državljana Sirije (10,6%), a slede Italijani (7,4%), Rumuni (5%) i Hrvati (4,2%).

Grafikon 4.35. Udeo prekarijata u Nemačkoj, Hrvatskoj i Srbiji, u %

Kao i u slučaju Srbije, binarna logistička regresija bila je sprovedena kako bi se ocenio uticaj više faktora na verovatnoću da ispitanik bude u prekarnom položaju, najpre u Hrvatskoj (tabela 4.46), a potom i u Nemačkoj. Model koji smo koristili za Hrvatsku sadrži deset nezavisnih promenljivih: starost, pol, dužina obrazovanja, članstvo u sindikatu, naselje stanovanja, tip vlasništva radne organizacije, veličina radne organizacije, odgovornost nadgledanja rada drugih zaposlenih, pripadnost nacionalnoj manjini i klasni položaj ispitanika.³⁴³ Ceo model, sa svim prediktorima, bio je statistički značajan, $\chi^2(19, N=800) = 124,4, p < 0,001$, što pokazuje da model razlikuje ispitanike koji jesu i one koji nisu u prekarnom položaju. Model u celini objašnjava između 14,3% (r na kvadrat Koxa i Snela) i 22,2% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse u prekarnom položaju i tačno klasifikuje 78,7% slučajeva.

³⁴² Iako Koka navodi prilično crnu statistiku u pogledu Nemačke, te kaže da je „svaka treća osoba u 2013. godini radila ili skraćeno, privremeno, na podugovoru ili na mini-poslu”, sam autor priznaje da „nije svaki radni odnos koji je u ovom smislu atipičan ujedno i nesiguran, posebno ne svaki radni odnos na određeno vreme” (Kocka, 2016: 140).

³⁴³ Referentne kategorije su: pol – *muškarci sa osnovnom školom*, članstvo u sindikatu – *trenutno član sindikata*, naselje stanovanja – *grad*, tip vlasništva radne organizacije – *privatni sektor*, veličina radne organizacije – *velika firma, preko 500 zaposlenih*, odgovornost nadgledanja rada drugih zaposlenih – *nadgleda rad drugih zaposlenih*, pripadnost nacionalnoj manjini – *nije pripadnik nacionalne manjine*, klasni položaj – *NKV radnici*. Starost i dužina godina provedena u obrazovanju su kontinuirana obeležje. Treba dodatno napomenuti da poljoprivrednici nisu uključeni jer su prilikom konstruisanja varijable prekarnih i neprekarnih ispitanika svi posmatrani kao prekarni, tako da nema smisla uključivati ih u ovaj model.

Tabela 4.46. Prediktori prekarnog položaja, Hrvatska

	Standardi zovani Beta koeficijent	Standard greška	Wald	Stepeni slobode	Značajnost	Količnik verovatnoće	Interval 95-postotnog poverenja za količnik verovatnoće	
							Donja granica	Gornja granica
Starost	-,032	,008	15,784	1	,000	,969	,954	,984
Državni sektor	-,123	,254	,234	1	,628	,884	,538	1,454
Pripadnik nacionalne manjine	,369	,349	1,117	1	,291	1,446	,730	2,865
Manje od 10 zaposlenih	,305	,414	,542	1	,461	1,356	,603	3,052
10-24 zaposlenih	,217	,432	,253	1	,615	1,243	,533	2,900
25-99 zaposlenih	,286	,439	,423	1	,515	1,331	,563	3,147
100-499 zaposlenih	-,109	,467	,054	1	,816	,897	,359	2,240
Član sindikata radnije	1,546	,656	5,551	1	,018	4,690	1,297	16,966
Nije član sindikata	2,015	,590	11,667	1	,001	7,504	2,361	23,853
Nije nadležan za rad drugih zaposlenih	,784	,269	8,492	1	,004	2,190	1,293	3,709
Direktori i menadžeri	-2,465	1,305	3,568	1	,059	,085	,007	1,097
Stručnjaci	-1,199	,451	7,068	1	,008	,302	,125	,730
Tehničari	-1,390	,462	9,060	1	,003	,249	,101	,616
Službenici	-1,046	,396	6,991	1	,008	,351	,162	,763
Uslužni radnici	-,872	,288	9,176	1	,002	,418	,238	,735
KV radnici	-,983	,302	10,600	1	,001	,374	,207	,676
Selo	,096	,197	,238	1	,626	1,101	,748	1,620
Žene	,290	,205	1,999	1	,157	1,336	,894	1,997
Obrazovanje	-,043	,037	1,347	1	,246	,958	,891	1,030
Konstanta	-1,494	,957	2,436	1	,119	,225		

Kao što je prikazano u tabeli 4.46. samo su četiri nezavisne promenljive dale statistički značajan doprinos modelu (starost, klasni položaj, članstvo u sindikatu i odgovornost za rad nadgledanja drugih zaposlenih). Najjači prediktor prekarnosti u Hrvatskoj je odsustvo članstva u sindikatu – oni koji nisu članovi sindikata su u sedam puta (količnik verovatnoće 7,5) većem riziku da budu u prekarnom položaju u odnosu na one koji su članovi sindikata, tj. oni koji su nekada beležili sindikalno članstvo su u četiri puta većem riziku od prekarnosti (količnik verovatnoće 4,6). Oni koji u opisu svog posla ne nadgledaju rad drugih zaposlenih su u dvostruko većem riziku od prekarnog položaja na tržištu rada (količnik verovatnoće 2,1), kao i mlađi ispitanici. U poređenju sa

prediktorima prekarnosti u Srbiji, ova tri faktora se takođe javljaju kao značajna. Razlika je što u Srbiji na prekarnost utiču još i veličina radne organizacije (rad u manjim firmama) i rad u državnom sektoru, dok se ove nezavisne u slučaju Hrvatske nisu pokazale kao značajne. Međutim, bitno je primetiti da se u Hrvatskoj klasni položaj ispitanika pokazuje kao značajniji prediktor prekarnosti. Dok su u Srbiji direktori i menadžeri, tehničari i službenici u manjem riziku od prekarnosti u poređenju sa NKV radnicima, u Hrvatskoj gotovo sve društvene klase imaju manji rizik od prekarnosti u poređenju sa NKV radnicima. Drugim rečima, u odnosu na klasu niskokvalifikovanih radnika, šanse da budu u prekarnom položaju su manje i za KV radnike i za uslužne radnike i za stručnjake, tehničare, te službenike.

Ukoliko pogledamo koji su to činioci koji utiču na prekarnost u Nemačkoj (tabela 4.47), primenom istog modela (jedina razlika je što smo umesto pripadnosti nacionalnoj manjini koristili državljanstvo kao referentnu kategoriju)³⁴⁴, objašnjeno je između 17,4% (r na kvadrat Koksia i Snela) i 27,1% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse u prekarnom položaju i tačno klasifikuje 79,2% slučajeva ($\chi^2(19, N=1202) = 224,3, p < 0,001$).

Analiza pokazuje da u Nemačkoj pet nezavisnih promenljivih dalju statistički značajan doprinos modelu (starost, klasni položaj, članstvo u sindikatu, odgovornost za rad nadgledanja drugih zaposlenih i državljanstvo). Najjači prediktor prekarnosti u Nemačkoj je indikator organizacijske dimenzije prekarnosti, gde su oni koji u opisu svog posla ne nadgledaju rad drugih zaposlenih u dvostruko većem riziku od prekarnog položaja na tržištu rada (količnik verovatnoće 2,2). Članstvo u sindikatu je takođe važan prediktor, ali dok su u Srbiji i Hrvatskoj u odnosu na ispitanike koji su aktivni članovi sindikata u većem riziku od prekarnosti i oni koji nisu nikada bili članovi sindikata, kao i oni koji su to bili ranije, u Nemačkoj razlika postoji samo kod onih koji nikada nisu bili članovi sindikata – oni su 1,7 puta u većem riziku od prekarnosti. Takođe, imajući u vidu da je članstvo u sindikatu značajniji prediktor prekarnosti u Hrvatskoj i Srbiji od onog u Nemačkoj, možemo zaključiti da je erozija sindikalnog organizovanja u bivšim socijalističkim republikama, ma koliko i u Srbiji i Hrvatskoj sindikati nemaju moć kao u prethodnim decenijama, manja nego u Nemačkoj. Dalje, dok je u Hrvatskoj i Srbiji značajna i veličina radne organizacije, u Nemačkoj se ne pokazuje kao značajna. Državljanstvo se ističe kao značajan prediktor, pa tako oni koji nemaju nemačko državljanstvo beleže 1,6 puta veći rizik od prekarnog položaja u odnosu na državljane ove države. U pogledu klasnog položaja, u odnosu na klasu niskokvalifikovanih radnika, samo tehničari i službenici se izdvajaju kao oni koji su u manjem riziku od prekarnosti. Najzad, starost je značajan prediktor u sve tri zemlje – mlađi ispitanici su u većem riziku od prekarnog položaja na tržištu rada.³⁴⁵

³⁴⁴ Na osnovu prethodno iznetog, u posebno nepovoljnijem položaju na tržištu rada nalaze se migranti, koji nemaju državljanstvo Savezne Republike Nemačke, a ujedno je reč i o nacionalnim manjinama. Obe varijable nisu uključene zbog multikolinearnosti, a za Srbiju i Hrvatsku je bilo primerenije uključiti varijablu za nacionalne manjine nego za državljanstvo, jer je ovih poslednjih bilo manje od 1% u uzorku.

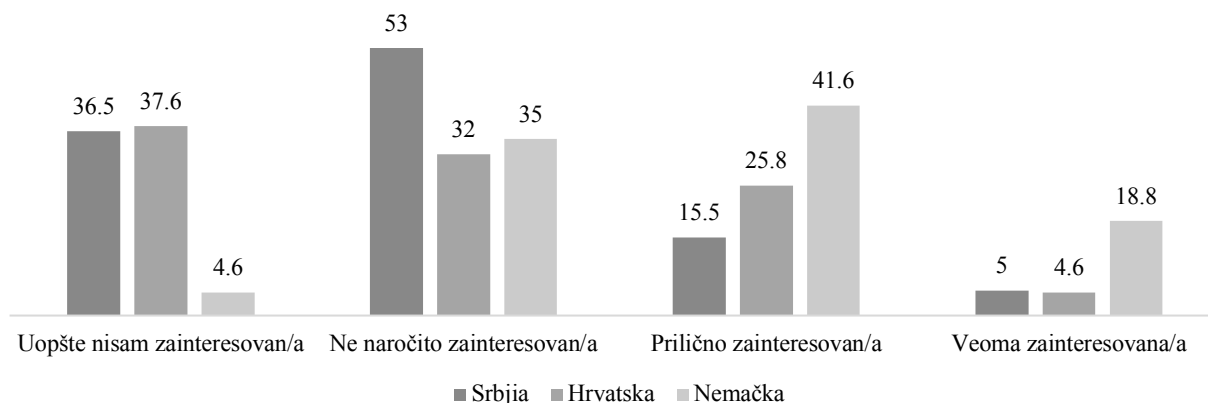
³⁴⁵ Prosečna starost ispitanika u prekarnom položaju u uzorku u Nemačkoj je 33,4 godine, u Hrvatskoj 36,6, a u Srbiji 37,4 godine.

Tabela 4.47. Prediktori prekarnog položaja, Nemačka

	Standardi zovani Beta koeficijent	Standard . greška	Wald	Stepeni slobode	Značajnost	Količnik verovatnoće	Interval 95-postotnog poverenja za količnik verovatnoće	
							Donja granica	Gornja granica
Starost	-,057	,006	77,686	1	,000	,945	,933	,957
Državni sektor	,139	,215	,420	1	,517	1,149	,754	1,752
Nije državljanin Nemačke	,527	,254	4,305	1	,038	1,694	1,030	2,786
Manje od 10 zaposlenih	,198	,280	,500	1	,479	1,219	,704	2,110
10-24 zaposlenih	,079	,285	,077	1	,781	1,082	,619	1,891
25-99 zaposlenih	-,198	,262	,575	1	,448	,820	,491	1,370
100-499 zaposlenih	,329	,253	1,688	1	,194	1,390	,846	2,283
Član sindikata radnije	-,083	,393	,044	1	,833	,920	,426	1,990
Nije član sindikata	,531	,276	3,698	1	,054	1,701	,990	2,923
Nije nadležan za rad drugih zaposlenih	,832	,201	17,146	1	,000	2,298	1,550	3,407
Direktori i menadžeri	-,799	,609	1,720	1	,190	,450	,136	1,485
Stručnjaci	-,419	,363	1,332	1	,248	,658	,323	1,340
Tehničari	-,781	,316	6,100	1	,014	,458	,246	,851
Službenici	-1,004	,361	7,733	1	,005	,366	,181	,744
Uslužni radnici	-,445	,323	1,901	1	,168	,641	,340	1,206
KV radnici	-,366	,301	1,480	1	,224	,694	,385	1,250
Selo	-,298	,181	2,717	1	,099	,742	,521	1,058
Žene	,152	,180	,709	1	,400	1,164	,817	1,657
Obrazovanje	-,024	,029	,714	1	,398	,976	,923	1,033
Konstanta	,626	,623	1,011	1	,315	1,871		

Pre nego što detaljnije analiziramo ideološko-političku usmerenost prekarijata u komparativnoj perspektivi, valjalo bi sagledati kontekst u kojem se krećemo. U tom smislu, zanima nas da li postoji razlika između prekarijata u tri posmatrane zemlje i njihovoj zainteresovanosti za politiku, percepciji političke efikasnosti i političkoj podršci.

Grafikon 4.36. Zainteresovanost za politiku: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u %

Kada je reč o zainteresovanosti za politiku, postoji jasna razlika između radno aktivnog stanovništva Srbije, Hrvatske i Nemačke. Naime, kao što se može videti na grafikonu 4.36, dok su ispitanici iz Srbije i Hrvatske manje ili više nezainteresovani za politiku, Nemci iskazuju znatno veće interesovanje, a veličina uticaja veze između zemlje iz koje ispitanici dolaze i zainteresovanosti za politiku je velika (Cramerov $V=0,315$, $p=0,000$). U Srbiji i Hrvatskoj je tako za politiku potpuno nezainteresovano 36,5% odnosno 37,6% respondenata, dok je u Nemačkoj udeo potpuno nezainteresovanih tek 4,6%. Svaki drugi ispitanik u Srbiji kaže da nije naročito zainteresovan za politiku, a u Hrvatskoj i Nemačkoj svaki treći. Sa druge strane, u Nemačkoj je čak 60,4% ispitanika reklo da je prilično ili veoma zainteresovano za politiku, dok je u Hrvatskoj taj udeo skoro duplo manji (30,4), a u Srbiji još manji i iznosi tek 20,5%. T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja zainteresovanosti za politiku između prekarne i neprekarnih ispitanika u sve tri države. Ponovimo, u slučaju Srbije nema značajne razlike rezultata kod prekarne ($M=3,09$, $SD=0,876$) i neprekarnih ($M=3,13$, $SD=0,814$), $t(960)=-0,77$, $p=0,441$, tj. i za jedne i za druge možemo reći da su podjednako nezainteresovani za politiku. Međutim, u Hrvatskoj i Nemačkoj postoji razlika između ispitanika u prekarom i neprekarnom položaju – oni koji su u prekarom položaju na tržištu rada su manje zainteresovani za politiku.³⁴⁶

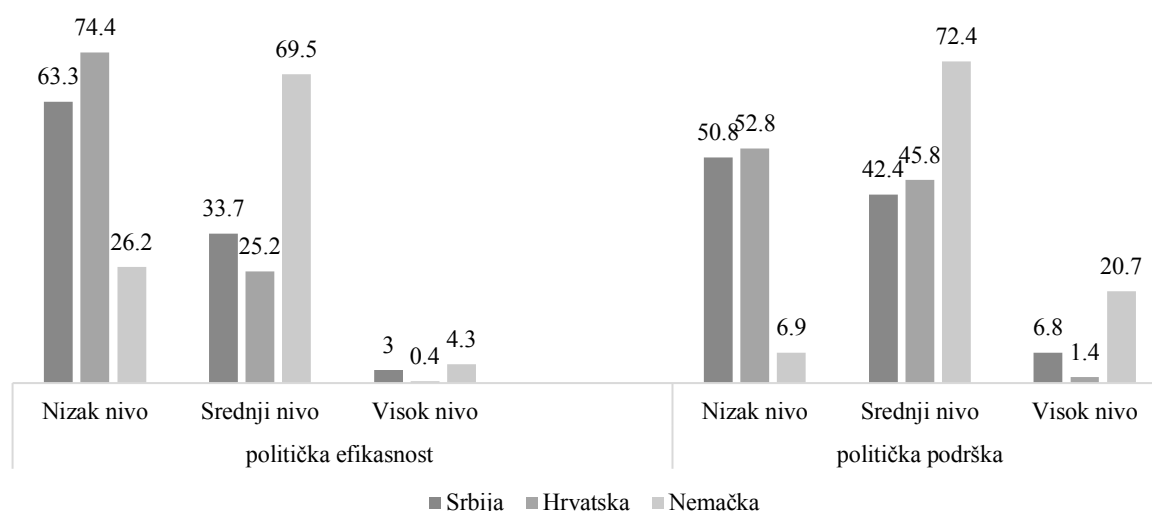
Već je bilo reči o političkoj efikasnosti sistema, koja se sastoji od percepcije responzivnosti sistema (eksterna dimenzija) i subjektivnog doživljaja političke kompetentnosti (interna dimenzija). Građani Srbije i Hrvatske političku efikasnost u svojim državama ocenjuju kao nisku, dok većina ispitanika u Nemačkoj smatra da je efikasnost političkog sistema u ovoj državi srednja (grafikon 4.37). Poredeći sve tri zemlje, efikasnost političkog sistema najslabije je ocenjena u Hrvatskoj, sledi Srbija, pa Nemačka, ali je ujedno bitno primetiti da ni u jednoj od tri države ova efikasnost nije ocenjena visoko (Cramerov $V=0,303$, $p=0,000$). Posmatrajući pojedinačne dimenzije političke efikasnosti sistema, eksterna dimenzija (responzivnost političkog sistema) najbolje je u proseku ocenjena u Nemačkoj (2,5 na petostepenoj skali), u Srbiji je niža (1,8), a hrvatski ispitanici responzivnost političkog sistema u svojoj zemlji najniže ocenjuju (1,6). Međutim, interesantno je da u pogledu interne dimenzije političke efikasnosti sistema, ispitanici iz Srbije i Hrvatske daju veće prosečne skorove u pogledu procene sopstvenih mogućnosti da učestvuju u političkom životu (Hrvatska 1,9, Srbija 2,0), iako svakako ne treba izgubiti iz vida da su ove ocene i dalje generalno niske.

Sa druge strane, u Nemačkoj je, bez obzira na to što je i interna politička efikasnost ocenjena bolje nego u Srbiji i Hrvatskoj, bolje ocenjena responzivnost sistema nego subjektivni doživljaj političke

³⁴⁶ Hrvatska: prosečna vrednost odgovora prekarne $M=3,18$, $SD=0,885$ a neprekarnih $M=2,98$, $SD=0,906$, $t(859)=-2,76$, $p=0,006$; Nemačka: prosečna vrednost odgovora prekarne $M=2,39$, $SD=0,863$ a neprekarnih $M=2,22$, $SD=0,794$, $t(1196)=-2,81$, $p=0,005$. Niže prosečne vrednosti za neprekarnu ne treba da zbune, jer je skala tako postavljena da su niže vrednosti izražavale veću zainteresovanost ispitanika za politiku.

kompetentnosti (prosečan odgovor na petostepenoj skali za uverenje u sopstvenu mogućnost da učestvuju u politici je 2,8, dok je prosek za rezponzivnost sistema 2,5). Već u ovim prvim tumačenjima nalaza možemo primetiti da građani Nemačke ne samo da smatraju da politički sistem dozvoljava građanima da imaju uticaj na to šta vlast radi, već i da veruju da su politički kompetentniji da učestvuju u politici. Nažalost, s obzirom na to da istraživački instrument nije sadržao pitanje kojim bismo procenili percepciju građana o stepenu korupcije u zemlji, na ovom mestu samo možemo pretpostaviti da se jedan od odgovora za ovakvo stanje stvari krije i u percepciji korumpiranosti sistema. Prema istraživanjima *Transparency International*, građani Srbije smatraju da je stepen korupcije u javnom sektoru visok i Srbija spada u grupu zemalja sa raširenom korupcijom (indeks percepcije korupcije u Srbiji (CPI) za 2018. godinu je 39 od poželjnih 100 poena), a bitnijih promena nije bilo duže od decenije.³⁴⁷ Na listi od 180 zemalja sveta, Srbija se nalazi na 87. mestu, dok je Hrvatska na 60, a Nemačka na 11. mestu.³⁴⁸ Ovo je svakako jedan od razloga zbog kojeg je politička efikasnost sistema znatno lošije ocenjena u Srbiji i Hrvatskoj. Naposljetku, ukoliko posmatramo prosečne odgovore prekrasnih i neprekasnih pojedinaca u pogledu političke efikasnosti sistema, nema statistički značajne razlike između njih.³⁴⁹ Drugim rečima, i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Nemačkoj i pojedinci koji su u prekrasnom, ali i oni koji su u neprekasnom položaju na tržištu rada, podjednako smatraju da je efikasnost političkog sistema u njihovim državama niska (Srbija i Hrvatska) odnosno srednja (Nemačka).

Grafikon 4.37. Politička efikasnost sistema i politička podrška: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u %

U skladu sa ocenom političke efikasnosti sistema, nalazi se i stepen političke podrške koju građani iskazuju prema vladajućim sistemima u svojim državama (isto grafikon 4.37, Cramerov $V=0,349$, $p=0,000$). Podsetimo, skala političke podrške konstruisana je od pitanja koja su se odnosila na poverenje u nacionalne institucije (parlament, pravosuđe, političare, političke stranke i policiju),

³⁴⁷ U izveštaju *Transparentnost Srbija* (koja je članica *Transparency International*) „Srbija beleži korak nazad u istraživanjima zbog toga što ne primenjuje dosledno ni preventivne ni represivne mehanizme protiv korupcije. Nisu ispitani čak ni oni slučajevi sumnje na korupciju koji su dokumentovani u izveštajima medija i državnih organa, kao što je pokazalo i nedavno objavljeno istraživanje TS. Na strani prevencije, ni prošle godine nisu sprovedene ključne antikorupcijske odredbe Zakona o javnim preduzećima (izbor i razrešenje direktora), Zakona o državnim službenicima (izbor i razrešenje službenika na položaju), Zakona o javnim nabavkama (prekršajne kazne), Zakona o Agenciji za borbi protiv korupcije (u vezi sa zloupotrebom javne funkcije za stranačku promociju) i Zakona o slobodnom pristupu informacijama (sprovođenje rešenja Poverenika). (...) Na lošu percepciju korupcije, prema oceni TS, u velikoj meri utiču netransparentnost u donošenju odluka i odsustvo konkurencije kod zaključivanja velikih Vladinih ugovora. To je najvidljivije u slučajevima neobjavlivanja ugovora i drugih dokumenata, kao i pri sklapanju poslova za izgradnju najvećih infrastrukturnih objekata direktnim ugovaranjem, po cenama koje izazivaju sumnju u tržišnu zasnovanost” (https://www.transparentnost.org.rs/images/dokumenti_uz_vesti/CPI_2018_saoptenje.pdf, pristupljeno 5.11.2021).

³⁴⁸ <https://www.transparency.org/en/cpi/2018/index/dnk#>, pristupljeno 5.11.2021.

³⁴⁹ Nemačka: $t(1177)=-0,155$, $p=0,877$; Hrvatska: $t(839)=1,458$, $p=0,145$; Srbija: $t(897)=-1,250$, $p=0,211$.

pitanja koja su merila zadovoljstvo rezultatima vlasti (stanje ekonomije, obrazovanja, zdravstva i način rada vlasti), te pitanja o zadovoljstvu demokratijom u svojoj državi. Svaki drugi ispitanik iz Srbije i Hrvatske 2018. godine kaže da vladajućim političkim strukturama u svojoj zemlji daje nizak nivo političke podrške, a još preko dve petine njih daje srednji nivo političke podrške. U Srbiji je udeo građana koji daju visok nivo političke podrške vladajućem sistemu tek 6,8%, a u Hrvatskoj je na nivou statističke greške (1,4%). Sa druge strane, u Nemačkoj svaki peti ispitanik (20,7%) daje veliku političku podršku vladajućem sistemu, 72,4% srednju, a tek 6,9% nisku političku podršku. Na ovom mestu treba primetiti da je važna karakteristika političkih sistema u neoliberalnom kapitalističkom poretku depolitizacija privrednih pitanja (uz politizaciju kulturnih), opadanje privlačnosti tradicionalnih političkih partija za glasače, porast novih pokreta i stranaka, opadanje članstva u strankama, opadanje izlaznosti na izborima i političke zainteresovanosti, povezanost političkih i ekonomskih elita (kako nacionalnih, tako i transnacionalnih). Sve navedeno vodi upitnosti legitimacije političkih poredaka širom sveta (Bakić, 2019: 53).

Bolji pokazatelj od toga šta građani kažu u istraživanjima o političkoj efikasnosti i podršci koju daju sistemu je svakako udeo stranačke pripadnosti (članstvo u političkim partijama) i udeo izlaznosti građana na izbore. U oba pogleda, trendovi su negativni, kako u svetu tako i u Evropi (v. Ferrini, 2012), što potpuno opravdano otvara pitanje legitimnosti političkih sistema, te stanja demokratije (koja je u mnogim državama tek minimalna demokratija gde se samo formalno ispunjavaju demokratska prava opšteg prava glasa i narodnog suvereniteta). Ukoliko pogledamo trendove izlaznosti na izbore u posmatrane tri zemlje, jasno je da ni ove zemlje ne odstupaju od svetskog proseka i trendova – od poslednje decenije XX veka na ovamo izlaznost na izbore opada (videti tabelu 4.31. za Srbiju; u Hrvatskoj je 2000. godine izlaznost bila 72,85% da bi 2016. iznosila 54,62%, a 2020. samo 46,9%³⁵⁰; u Nemačkoj iako relativno visok udeo građana izlazi na izbore, dok je u vreme Zlatnog doba preko 80%, pa i 90% građana glasalo, sada je taj udeo oko 70%³⁵¹). U slučaju Nemačke, ne treba zaboraviti da isti trendovi opadanja poverenja u tradicionalne političke institucije takođe postoje, samo su oni manje izraženi, jer u ovoj državi je privreda najrazvijenija u Evropi, razvijenija je politička kultura, građani su zainteresovaniji za politička pitanja, a sem toga, relativno dobre ocene političke podrške kriju se u postojanju višedecenijskog kontinuiteta i tradicije glavnih političkih partija – Socijaldemokratska partija Nemačke osnovana je davne 1863. godine, a Hrišćansko-demokratska unija 1945. godine i to su dve najveće i najsnažnije partije koje se decenijama unazad smenjuju na vlasti.

Kao i u pogledu ocene političke efikasnosti, bez obzira da li je ispitanik pripadnik prekarijata ili ne, i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Nemačkoj respondenti daju nisku (Srbija i Hrvatska) odnosno srednju (Nemačka) političku podršku vlastima u ovim državama.³⁵² Ipak, interesantno je primetiti da, poredeći prosečne odgovore prekarnih i neprekarnih ispitanika u pogledu poverenja u političare, parlament i političke partije, te zadovoljstvo radom vlade, ekonomijom i demokratijom u svojim zemljama, u Hrvatskoj nema razlike – i jedni i drugi imaju veoma nisko poverenje u nacionalne institucije (na jedanaestostepenoj skali gde niže vrednosti izražavaju niži nivo poverenja ovo poverenje se kreće tek oko prosečne ocene 2), nisu zadovoljni radom vlade (2,4), niti demokratijom (3,3) i trenutnim stanjem privrede u zemlji (3). U Srbiji se pojedinci u prekarnom položaju izdvajaju jedino u oceni trenutnog stanja privrede i daju nižu ocenu u odnosu na neprekarne (3,13 naspram 3,45, videti tabelu 4.38).

Međutim, u Nemačkoj nailazimo na jednu interesantnu situaciju. Naime, statistički značajne razlike u prosečnim odgovorima prekarnih i neprekarnih respondenata se javljaju u pogledu poverenja u političke partije ($t(1190)=1,760$, $p=0,019$), te u pogledu zadovoljstva načinom na koji nemačka vlada obavlja svoj posao ($t(1161)=-2,307$, $p=0,021$). Ono što je iznenađujuće kod ovog nalaza jeste da ispitanici u prekarnom položaju u proseku iskazuju više poverenja u nemačke političke partije

³⁵⁰ Državno izborno povjerenstvo, <https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/2264>, pristupljeno 5.11.2021.

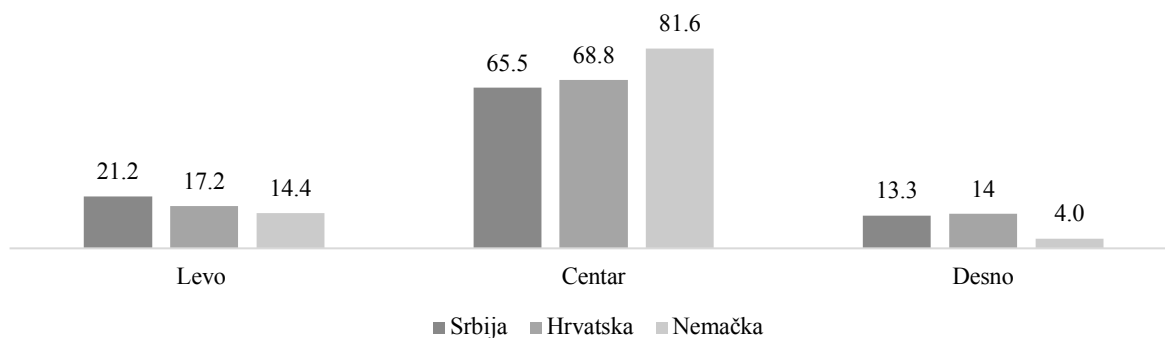
³⁵¹ <https://www.statista.com/statistics/753732/german-elections-voter-turnout/>, pristupljeno 5.11.2021.

³⁵² Nemačka: $t(1131)=-1,704$, $p=0,089$; Hrvatska: $t(830)=0,379$, $p=0,705$; Srbija: $t(843)=0,095$, $p=0,924$.

($M=4,29$, neprekarni $M=3,95$) i zadovoljniji su radom nemačke vlade ($M=4,63$, neprekarni $M=4,28$). No, s obzirom na to da je stranačka identifikacija (videti kasnije grafikom 5.8) dominantno usmerena na parlamentarne stranke, donekle je i razumljivo što su ispitanici relativno zadovoljni radom vlade i političkim strankama.

Ukoliko sada pogledamo samopozicioniranje ispitanika na ideološko-političkoj skali levice i desnice (grafikon 4.38), primećujemo da je, očekivano, u sve tri države najveći udeo ispitanika sebe pozicionirao u ideološki centar. Interesantniji su udeli ispitanika na levoj i desnoj strani ideološko-političke skale, gde najviše samopozicioniranih levičara nalazimo u Srbiji (21,2%), potom u Hrvatskoj (17,2%), a onda u Nemačkoj (14,4%). Razlog za veći udeo samopozicioniranih „levičara” nego „desničara” svakako se krije kako u političkoj nepismenosti građana, tako i u činjenici da u javnom diskursu desnica ima znatno negativniji naboj nego levica, te je društveno poželjnije reći da ste „levičar” nego „desničar”. Ovo je posebno vidljivo u tome da se samo 4% ispitanika u Nemačkoj usudilo da sebe svrsta na desnu stranu ideološko-političkog spektra, iako je godina u kojoj je rađeno istraživanje usledila samo godinu dana nakon parlamentarnih izbora u Nemačkoj na kojima je prvi put posle Drugog svetskog rata radikalno-desničarska stranka (Alternativa za Nemačku) ušla u parlament. Pritom, na udeo pozicioniranja ispitanika na levu ili desnu stranu kontinuuma svakako utiče i istorijsko nasleđe – Srbija, Hrvatska i Istočna Nemačka su do poslednje decenije minulog veka delile socijalističko uređenje, u kome je bilo poželjno (pa i obavezno) biti levičar. Uz to, balast nacističke prošlosti igra veliku ulogu u Nemačkoj, gde je posleratnu politiku obeležavala tzv. politika denacifikacije, gde svaki pristojni Nemač ne sme ni da pomisli da javno izgovori da su mu bliske pronacističke ideje. Pored toga, postojao je i strah od komunističke pretnje, pa je na teorijama o totalitarizmu bazirana „borbena demokratija” bila uperena kako protiv desnih tako protiv levih „neprijatelja demokratije” (Bakić, 2019: 457-459). otuda i objašnjenje relativno nižih udela ispitanika koji su se izjašnjavali naročito kao desničari, a u nešto manjoj meri i kao levičari u nemačkoj. i.

Grafikon 4.38. Samopozicioniranje ispitanika na trostepenoj političko-ideološkoj skali levice i desnice: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u %

Posebno je zanimljivo pogledati prosečne odgovore prekaranih i neprekaranih pojedinaca na skali levice i desnice (tabela 4.48). T test nezavisnih uzoraka potvrdio je homogenost varijanse u sva tri slučaja, a statističku značajnost u razlici odgovora zabeležili smo u Srbiji i Nemačkoj. Prekarijat u Srbiji je u odnosu na neprekarijat više desno orijentisan (prema sopstvenoj proceni ispitanika), dok je prekarijat u Nemačkoj više levo orijentisan.³⁵³ Iako bi, teorijski, u skladu sa njegovim interesima, prekarijat trebalo da bude levo orijentisan, u Srbiji kao zemlji koja se nalazi na poluperiferijskim pozicijama svetskog kapitalističkog sistema sa autoritarno-oligarhijskim režimom koji samo demokratskim diskursom pravda svoju vlast i gde je nacionalizam vezivna nit vladajuće oligarhije i širih društvenih slojeva, ne iznenađuje što je prekarijat više desno orijentisan. Sa druge strane, iako

³⁵³ Nemačka: $t(1147)=2,118$, $p=0,034$; Hrvatska: $t(772)=1,057$, $p=0,291$; Srbija: $t(663)=-2,451$, $p=0,015$. Takođe bi trebalo primetiti da je u Srbiji 69% ispitanika bilo u stanju da se pozicionira na skali, a u Hrvatskoj i Nemačkoj je to značajno veći udeo ispitanika – u Hrvatskoj 90%, a u Nemačkoj čak 96%.

i u Nemačkoj vladajuće oligarhije veoma vešto u praktičnim politikama neguju svoj konzervativizam i neoliberalno tržišno usmerenje, politička demagogija i korišćenje tzv. tankih ideologija uspešno prikrivaju vladavinu bogate manjine (koja dela u svom interesu). Kao što će se uskoro videti na grafikonu 5.8, prekarijat u Nemačkoj se identifikuje sa strankama koje se u javnom prostoru predstavljaju, najčešće, kao „levi ili desni centar” (izuzev stranke Levice za koju bismo jedino mogli reći da je prava levičarski orijentisana stranka, a sa kojom se jedan udeo prekarijata takođe identifikuje) i koje u svojim nazivima imaju reči poput „demokratska”, „socijaldemokratska”, obilato se koriste socijalnom demagogijom. Sve to posledično vodi uverenju građana da su pristalice levičarskih politika, demokratija se ne dovodi u pitanje (pa odnos prema demokratiji više i nije lakmus papir za ideološko-političko usmerenje), a suštinski se radi o, u najmanju ruku, liberalnim usmerenjima. Upravo iz tog razloga, ne iznenađuje što prekarijat u Nemačkoj za sebe misli da je „malo više levo orijentisan”, iako je, što ćemo uskoro pokazati, ova orijentacija veoma upitna.

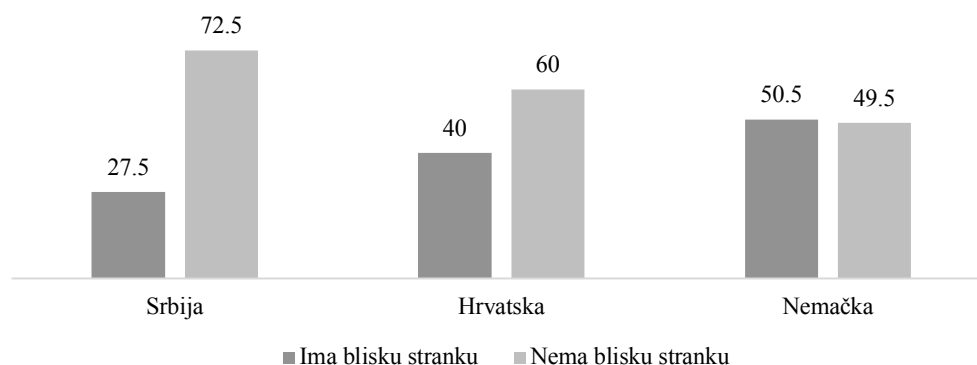
Tabela 4.48. Prosečni odgovori na skali levo-desno

		Prosečan odgovor na jedanaestostepenoj skali	Značajnost
Srbija	Prekarni	4,89	0,015
	Neprekarni	4,40	
Hrvatska	Prekarni	5,01	0,291
	Neprekarni	4,79	
Nemačka	Prekarni	4,14	0,034
	Neprekarni	4,42	

Stranačka identifikacija predstavlja (pored interesne i) afektivnu komponentu izbornog ponašanja (v. Milošević-Dorđević, 1997) i ukazuje na jačinu veze političkih stranaka i građana, kao i na legitimnost ovih političkih institucija. U poređenju sa Nemačkom gde je polovina ispitanika prijavila stranačku identifikaciju, nizak udeo stranačke identifikacije u Hrvatskoj (40%), a posebno u Srbiji (27,5%), rezultat je, između ostalog, niskog nivoa poverenja u ove institucije (grafikon 5.5). To ne znači da glasači koji izlaze na izbore i glasaju za određenu stranku moraju nužno da se identifikuju sa njom, ali je veća verovatnoća da će ukoliko postoji afektivna komponenta izbornog ponašanja ona biti vidljiva i u izbornoj participaciji. Isto tako, ne znači da ako pojedinac ima poverenja u političke stranke kao institucije mora imati i blisku stranku, ali ukoliko se sa nekom strankom identifikuje, pretpostavka je da joj veruje. Dugogodišnje iskustvo nepoverenja u političke stranke, koje je u protekle dve decenije kontinuirano u rasponu od 50% pa čak i do 77% (2011. godine, dakle neposredno pred smenu vlasti u Srbiji) (v. Klačar, 2015: 193) sa sobom nužno mora nositi i nizak udeo stranačke identifikacije. Stranačka identifikacija u Srbiji je promenljiva i nestabilna, te vrlo često uslovljena varijabilnim društveno-političkim kontekstom – trenutnim (ne)poverenjem u institucije, krizom legitimiteta vlasti, nestabilnom političkom scenom i neregularnostima u izbornim procedurama (više u Pavlović, 2020).

Zapravo, imajući u vidu osobenosti političke kulture u Srbiji, bilo bi adekvatnije da je istraživački instrument sadržao pitanje o poverenju u konkretne lidere političkih stranaka. U Srbiji građani ne veruju političkim strankama, nemaju blisku stranku, ali značaj deo njih veruje lideru vladajuće stranke. S obzirom na to da u Srbiji predsednik države obično zadržava i svoju funkciju predsednika političke stranke iz koje dolazi, te da u Srbiji 2017. godine poverenje u aktuelnog predsednika ima gotovo polovina građana (49%, a 2019. godine 43%, Živković, Čolović, 2020: 261), možemo samo pretpostaviti da legitimizacija srpskog autoritarno-oligarhijskog političkog poretka dobrim delom dolazi iz poverenja u državnog vođu.

Grafikon 4.39. Stranačka identifikacija: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u %

U Hrvatskoj stranačka identifikacija nije zasnovana na odnosu prema tržištu i ekonomskim pitanjima. Autori koji su se bavili stranačkim preferencijama i stranačkim identifikacijama u Hrvatskoj pokazali su da je „bliskost birača sa strankama umnogome uvjetovana odnosom prema vrijednostima i simbolima, točnije prema ulozi tradicije i religije u društvu, odnosu prema srpskoj zajednici u Hrvatskoj te odnosu prema povijesti, odnosno Drugom svjetskom ratu i komunističkom režimu (čuveno pitanje da li ste ustaša ili partizan, A.M.). Nadalje, analiza pokazuje da simboličke i vrijednosne podjele imaju svoje utemeljenje u društvenoj strukturi, i to uglavnom preko položaja obitelji u Drugom svjetskom ratu ili bliskosti s crkvom” (Henjak, 2011: 47). Sa druge strane, fluktuacije u partijskoj identifikaciji nisu strane ni u Nemačkoj, ali kao što to primećuje poznati nemački politikolog Kai Archajmer (Kai Arzheimer) partijska identifikacija u ovoj državi jeste u opadanju ali nije mrtva (Arzheimer, 2006, 2017). Bez obzira što je udeo onih koji imaju blisku stranku opao u proteklih nekoliko decenija (nekada je iznosio preko 70%), u drugoj deceniji XXI veka on je i dalje nezanemarljiv.

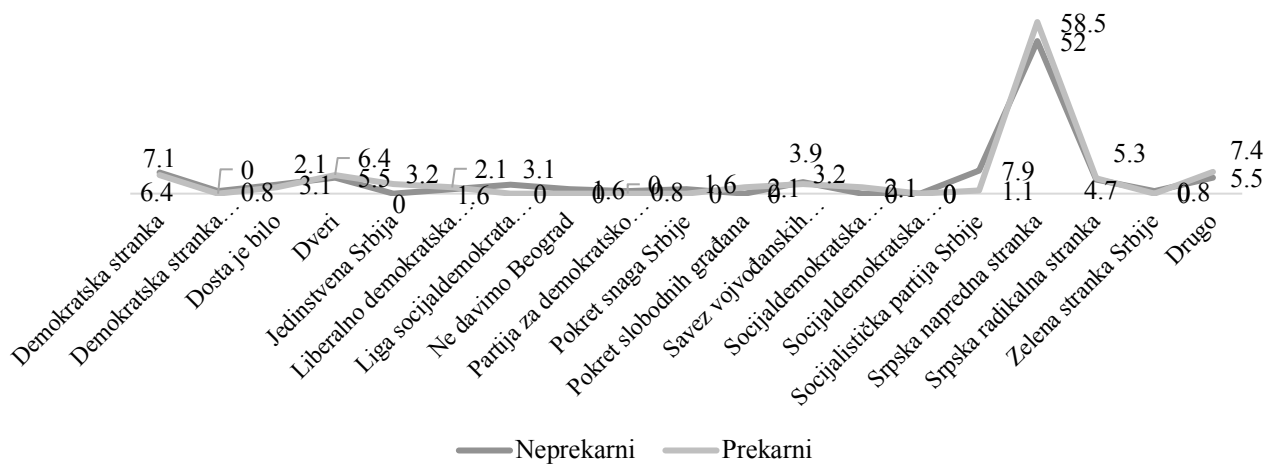
Mnogi autori se u objašnjenju pada partijske identifikacije vode Daltonovom (Russell Dalton) idejom tzv. kognitivne mobilizacije u naprednim industrijskim društvima, prema kojoj građani visokoindustrijalizovanih zapadnih zemalja, zahvaljujući obrazovanju i masovnim medijima, poseduju veštine i resurse koje im omogućavaju da budu bolje informisani birači, koji više ne moraju da se oslanjaju na partijsku identifikaciju da bi uopšte glasali. Stoga dolazi do pada stranačke identifikacije i članstva u političkim partijama, a birači su politički sofisticiraniji, te ujedno i nezavisniji od političkih partija (Dalton, 1984). Uz to, politikolozi vole da naglašavaju značaj opadanja klasnog glasanja u modernim razvijenim društvima Zapada, uključujući i Nemačku, ali istraživanja pojedinih autora ipak ukazuju na to da je u ovoj zemlji prerano govoriti o umanjenju značaja osnovnih društvenih podela na izbornu ponašanje (Elff, Rossteutscher, 2011).

Istraživanja su pokazala da u Nemačkoj stanovnici bivše Istočne Nemačke znatno ređe beleže partijsku identifikaciju u odnosu na stanovnike Zapadne Nemačke. Naime, s obzirom na to da građani bivšeg DDR-a nisu bili izloženi partijskoj politici, odnosno političkoj socijalizaciji u višepartijskom sistemu, bilo je očekivano da imaju i fluidniju partijsku identifikaciju, a verovalo se da će vremenom partijska identifikacija ojačati. Međutim, do ovoga još uvek nije došlo, a proces zamene generacija nije glavni uzrok opadanja partijske identifikacije u Nemačkoj. Takođe, istraživanje koje je sprovedla grupa britanskih autora na bazi longitudinalnog istraživanja Nemačkog socio-ekonomskog panela (German Socio-Economic Panel), pokazala je da, suprotno Daltonovom modelu kognitivne mobilizacije, stranački identitet ostaje najjači među „politički sofisticiranim”, a gubitak partijskog identiteta je koncentrisan među onima koji kažu da nisu zainteresovani za politiku i imaju relativno niske nivoe obrazovanja (Dassonneville, Hooghe, Vanhoutte, 2014).

Ukoliko pogledamo koje su to stranke za koje ispitanici kažu da su im bliske, već letimični pogled na grafikone (4.40, 4.41. i 4.42) je dovoljan pokazatelj da je u Srbiji i Hrvatskoj stranački sistem nestabilan i fragmentisan. Naime, rasutost odgovora (17 različitih političkih opcija u Hrvatskoj i čak 26 u Srbiji između kojih su ispitanici birali, a samo 8 u Nemačkoj) jasno ukazuje na stabilnost

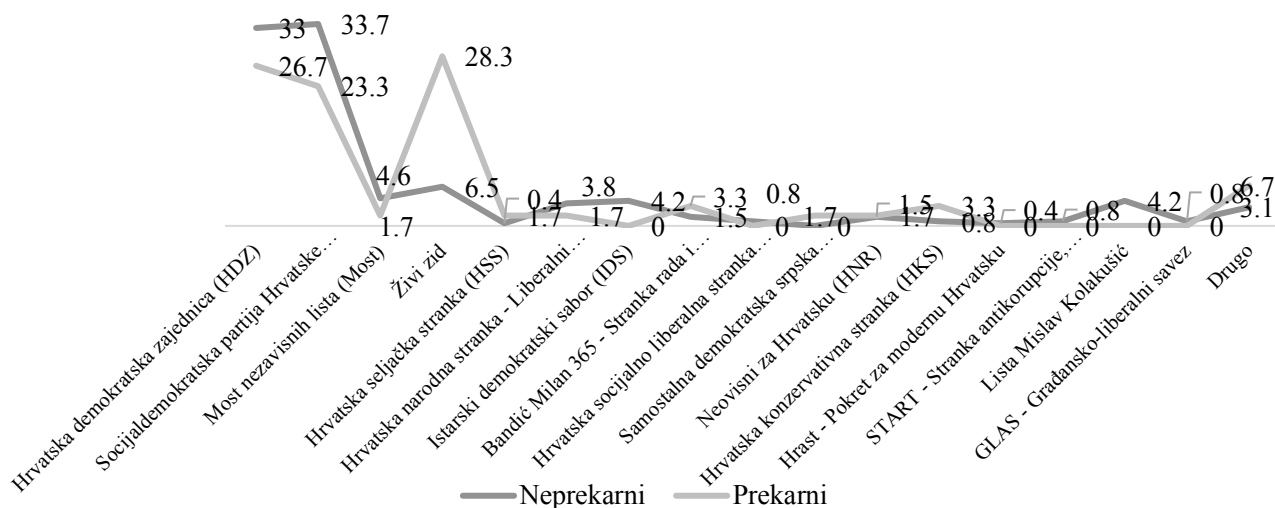
nemačkog stranačkog sistema, koji je veoma vitalan u dužem nizu godina, postavljen na utemeljenim i ukorenjenim socijalnim i ideološki rasepima, te manje fragmentiran u odnosu na Srbiju i Hrvatsku. Stabilni sistemi su predvidljiviji za birače, izborna promenljivost je veća u Srbiji i Hrvatskoj, a kada je izborna nestabilnost veća i stranački sistem je nestabilniji.

Grafikon. 4.40. Stranačka identifikacija, Srbija, u %

Iako ne postoji značajna razlika između prekarnih i neprekarnih ispitanika u Srbiji i njihovih stranačkih identifikacija ($p=0,200$), prethodno iznet nalaz da se prekarijat u odnosu na neprekarijat više desno samopozicionira na ideološko-političkoj skali, vidljiv je i u pogledu stranačke identifikacije. Tako čak 58,5% prekarnih (naspram 52% neprekarnih) navodi kao blisku stranku Srpsku naprednu stranku, 5,3% ekstremno-desničarsku Srpsku radikalnu stranku (4,7% neprekarnih), 6,4% radikalno-desničarski pokret Dveri (3,1% neprekarnih). Ipak, ne treba zaboraviti ni da je ukupno tek 27,5% respondenata reklo da ima blisku stranku (25% prekarnih i 29,5% neprekarnih). Čak 67,4% ispitanika reklo je da je na parlamentarnim izborima 2016. godine glasalo za vladajuću koaliciju SNS i SPS (od čega 63,2% za SNS). U svakom slučaju, u Srbiji je reč o „vladavini partija” (tj. jedne partije) i političkom kontekstu autoritarno-oligarhijske strukture koji „pokazuje sve tendencije laganog skliznuća u autoritarni poredak sa produblivanjem klijentelističkih odnosa i izolacijom politički nepodobnih” (Fiket, Pavlović, Pudar Draško, 2017:35).

Grafikon. 4.41. Stranačka identifikacija, Hrvatska, u %

U Hrvatskoj i Nemačkoj je, koliko-toliko, situacija drugačija. Najpre, u ovim državama postoji razlika između pojedinaca koji zauzimaju prekarni i neprekarni položaj na tržištu rada u pogledu stranačke identifikacije, s tim što je razlika veća u Hrvatskoj nego u Nemačkoj.³⁵⁴ Očigledno, veća razvijenost političkog sistema izražava se kroz veću interesnu usmerenost, pa time i kroz veću racionalnost. Koliko je heuristička vrednost i validnost samopozicioniranja ispitanika na ideološko-političkoj skali levice i desnice u najmanju ruku upitna, najbolje svedoči to da u pogledu ovog samopozicioniranja nema razlike između prekarne i neprekarni ispitanika, ali ako pogledamo stranačku identifikaciju respondenata, razlika je uočljiva. Potpuno simplifikujući svu kompleksnost hrvatske političke scene, višestranački sistem u Hrvatskoj obeležilo je bipolarno takmičenje dve najveće stranke, za koju se često kaže (takođe vrlo pojednostavljeno) da su levica (Socijaldemokratska partija Hrvatske, SDP) i desnica (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ). HDZ sama sebe naziva strankom „europskog desnog centra“³⁵⁵ iako je pre reč o stranci koja oportunistički povremeno dopušta svom radikalnijem krilu da istupa sa pozicija radikalno-desničarske orijentacije³⁵⁶ (samo osnivanje stranke 1989. godine i delovanje tokom devedesetih godina bilo je ekstremno-desničarsko, da bi vremenom ublažili svoju retoriku), a SDP je, iako deklarativno „stranka levog centra“ koja „zastupa socijaldemokratske vrednosti“³⁵⁷, pre liberalna stranka³⁵⁸. Ukratko, ove dve stranke su gospodarile hrvatskom političkom scenom sve do parlamentarnih izbora 2015. i 2016. godine, kada se javljaju novi značajniji politički akteri – Most nezavisnih lista i Živi zid.

Među hrvatskim prekarijatom oni koji su rekli da imaju blisku stranku kao najbližu svojim političkim stavovima izdvajaju stranku Živi zid (28,3% prekarne ovu stranku navodi kao sebi blisku), rođenu 2011. godine (pod imenom Savez za promjene i ovaj naziv je imala do 2014. godine), a koja je popularnost stekla sprečavajući deložacije u Hrvatskoj. Živi zid i stranka Most (osnovana 2012. godine) nastale su kao opozicija višedecenijskoj dominaciji HDZ i SDP i promovisale su se kao antiestablišmentske stranke osnovane kao odgovor na ekonomsku recesiju, porast nezaposlenosti i korupcije, vezu političkih i ekonomskih elita, te nemogućnost vladajućih stranaka da se izbore sa posledicama ekonomske krize iz 2008./2009. godine. Podsetimo se - po pravilu, demagoški diskurs (ili populistički u njegovom drugom i trećem značenjskom smislu) je reakcija na neku od društveno-ekonomskih kriza, koje su po svojoj prirodi kompleksne a koje postojeći društveni i politički akteri ne mogu tako lako rešiti, pa se pribegava redukcionističkom shvatanju sveta na „dobre nas“ i „zle njih“.

Most i Živi zid kritikuju etablirane političke stranke, zahtevaju reformu političkog sistema, smanjenje moći političkih elita i direktnu demokratiju, „običan narod“, te načelno ne odbacuju demokratske vrednosti i ljudska prava. Iako obe stranke sebe predstavljaju kao „transideološke“, pokušavajući tako da se razlikuju od HDZ i SDP (no ipak je Most između 2015. i 2017. godine bio deo vladajuće koalicije sa konzervativno-desničarskim HDZ), suštinski je reč o konzervativno-desnoj stranci Most, čiji čelnici imaju izrazito homofobične stavove³⁵⁹, zalažu se za ekonomski

³⁵⁴ Hrvatska: Kramerov $V=0,367$, $p=0,000$; Nemačka: : Kramerov $V=0,163$, $p=0,034$.

³⁵⁵ Članak 1. Statuta HDZ: https://www.hdz.hr/userfiles/pdf/hdz_statut_2018.pdf, pristupljeno 7.11.2021.

³⁵⁶ Radi se o tome da, kao što i SNS u Srbiji potiče iz SRS, tako i HDZ koliko god menjao retoriku u biti ostaje desničarska stranka, a glavno krilo u stranci je prinuđeno da ublažava desnu retoriku, te radikalno-desničarske ispade ostavlja sporednom krilu stranke (<https://www.danas.rs/nedelja/desnicar-opasnih-namjera/>, pristupljeno 7.11.2021).

³⁵⁷ Članak 130. Statuta SDP: <http://www.sdp.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/Statut-SDP-2018.pdf>, pristupljeno 7.11.2021.

³⁵⁸ U svom Programu stranka ističe da se je sloboda „prva i najviša vrednost“ za koju se zalaže, a da se sloboda shvata kao „sloboda rada, stvaralaštva, poduzetništva i vlasništva na principima socijalne tržišne ekonomije, koja ima za cilj dobit, ali i dobrobit zajednice, te socijalnu i ekološku sigurnost“ (Program SDP, str. 4, <http://www.sdp.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/Program-SDPa-Za-dobro-društvo.pdf>, pristupljeno 7.11.2021).

³⁵⁹ Božo Petrov, čelnik Mosta i kandidat Mosta nezavisnih lista za premijera na hrvatskim parlamentarnim izborima 2016. godine, ovako govori o gej osobama koje su ga optužile da svojim izjavama podstiče na mržnju: „Moje je legitimno pravo tražiti zaštitu za svoju djecu. To što sam tolerantna i mirna osoba, ne daje pravo manjini da mi nameće kako se trebam ponašati i što misliti. Trebaju se probuditi u našoj Hrvatskoj i shvatiti da su u manjini i da im mi toleriramo to. Ali moraju shvatiti da ću se ja za svoju djecu boriti isto kao što će se oni boriti za svoju. Želim za svoju

liberalizam i monetarni konzervatizam, liberalizaciju penzijskih fondova, neoliberalnu fleksibilizaciju radnih odnosa.³⁶⁰

Živi zid, sa druge strane, za sebe kaže da ih „nije moguće odrediti kao lijevu, desnu ili pak stranku centra, niti kao konzervativnu, liberalnu, socijaldemokratsku ili demokrišćansku, već kao humanističku stranku”.³⁶¹ Živi zid traži promenu modela monetarne politike, ukidanje nezavisnosti centralne banke i Ustavnog suda, redistribuciju ekonomske moći, protiv je EU i NATO, koje vidi kao institucije koje imaju za cilj ne „ekonomski razvoj država članica ili razvoj demokracije nego neofeudalizaciju i totalitarizaciju odnosa u društvu”.³⁶² Iako postoje autori koji Most nazivaju „antiestablišmentskom reformskom strankom”, a Živi zid „levo populističkom strankom”, kod koje je „vidljivo levo opredeljenje” (Mikucka-Wójtowicz, 2017: 109) ili „strankom koja izlazi izvan okvira antiestablišmentske reformske stranke da u njegovom programu ima elemenata antisistemske pozicije” (Henjak, 2018: 388), nema ni reči o tome da bismo Živi zid mogli nazvati antisistemskom strankom. To je stranka koja se predstavlja kao antiestablišmentska, kritikuje bankokratiju i partokratiju, ali suštinski kapitalizam ne dovodi u pitanje.³⁶³ Štaviše, Mate Kapović, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu i član Radničke fronte (levičarske partije u Hrvatskoj koja je osnovana 2015. godine ali tek od 2017. godine na gradskim nivoima, a od 2019./2020. godine na republičkom nivou dobija nešto veću pažnju javnosti i 2020. na parlamentarnim izborima dobija jedno mesto u hrvatskom Saboru) oštro kritikuje predstavljanje Živog zida kao strankom levice: „Živi zid nikako nije ljevica (što je jasno po njihovom sustavnom izbjegavanju „svjetonazorskih” pitanja, čestoj nacionalističkoj retorici, koaliranju čak s protofašističkim i fašističkim opcijama u prošlosti, sklonosti teorijama zavjere itd.), ali koji itekako ima veze s ljevicom jer retorički preuzima (iako nevjesto i neartikulirano) dio njezina antisistemskeg retoričkog repertoara, dok je elektoralno pokupio dobar dio glasova obespravljenih i osiromašenih. A to je populacija koja ideološki i identitetski ne pripada automatski ljevici, ali koja bi, pogotovo u razdoblju kapitalističke krize, trebala biti njezin prirodan adresat”³⁶⁴.

Ono što je za nas bitno primetiti jeste da Živi zid (kao i Most) koriste socijalnu demagogiju i pozivaju se na zaštitu „domaćeg kapitalizma”. Sudbina ove stranke (slična i ideološki i po sudbini srpskog pokreta Dosta je bilo) bila je kratkotrajni talas uzleta stranke, kada je predsednički kandidat na izborima 2014. godine Ivan Vilibor Sinčić osvojio u prvom krugu glasanja treće mesto, na

djecu ono što je društveni konsenzus i stavove temeljene na dokazima, a ne da mi manjina nameće što će učiti moja djeca i kako ću se ja osobno ponašati” (<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/trebaju-se-probuditi-u-nasoj-hrvatskoj-i-shvatiti-da-su-u-manjini-i-da-im-mi-toleriramo-to-15085280>, pristupljeno 7.11.2021).

³⁶⁰ U izbornom Programu za 2016. godinu Most se u pogledu radnih odnosa jasno zalaže za: „fleksibilnije radno vrijeme (...), pojednostavljene procedure prijave i odjave radnika, povećanje rokova za e-prijavu radnika na HZMO/HZZO (...) omogućavanje rada u više tvrtki na mnogo fleksibilniji način od do sada predviđenog, izjednačavanje statusa plaće i plaće u naravi, državno osiguranje isplate plaća radnicima, jaču regulativu oko tvrtki korištenih za izbjegavanje plaćanja – zakonsko onemogućavanje otvaranja novih tvrtki do podmirenja svih obveza u staroj tvrtki, jednaka prava i obveze za sve, radnika i poslodavca – suzbijanje sive ekonomije, prava i obveze radnika na razini onih u EU” (Program, str. 26, https://mvinfo.hr/file/articleAttachment/file/most-nl-program-2016_4.pdf, pristupljeno 7.11.2021).

³⁶¹ Program Živog zida, str. 9, <https://www.zivizid.hr/program/>, pristupljeno 7.11.2021.

³⁶² *Ibid*, str. 67.

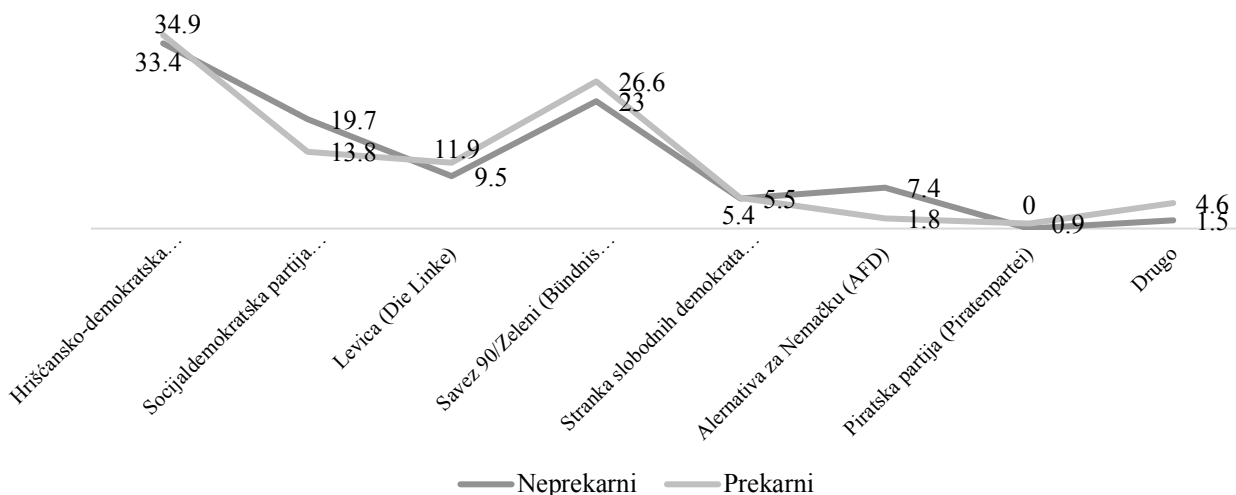
³⁶³ Predsednik Živog zida i kandidat za predsednika države na izborima 2014. godine, Ivan Vilibor Sinčić, u intervjuu za Slobodnu Dalmaciju iz 2015. godine jasno je istakao prokapitalističku orijentaciju stranke: „Glavni uzrok nejednakosti u društvu je bankarska nadklasa koja je drugima otela pravo da stvaraju novac. Ako svi ljudi trebaju vodu da bi preživjeli, nitko nema pravo sebi prigrabiti monopol na puštanje vode iz pipe. A upravo to se dogodilo u Europskoj uniji, zato mnogi ovdje nikako i ne mogu izići iz ekonomske krize. Mi u Živom zidu jako cijenimo privatnu inicijativu i poštujemo privatno vlasništvo. Protiv kapitalista koji stvaraju nove vrijednosti nemamo ama baš ništa i striktno ih odvajamo od bankara koje uglavnom smatramo društvenim štetocinama. Naravno, nekakav kapitalist koji je bogatstvo stekao kriminalom je za zatvor ako mu se dokaže nepoštena prvobitna ili druga akumulacija, no naši glavni protivnici su - prije svega - banke i finansijske institucije” (<https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/ivan-vilibor-sincic-nismo-protiv-kapitalizma-nego-smo-protiv-bankara-261209>, pristupljeno 7.11.2021).

³⁶⁴ Autorski tekst na portalu Novi plamen, <https://www.noviplamen.net/tekstovi/prijevremeni-izbori-2016-u-hrvatskoj-sto-dalje/>, pristupljeno 7.11.2021.

parlamentarnim izborima 2015. godine stranka je osvojila jedan mandat u Saboru, a na parlamentarnim izborima 2016. godine stranka je prošla cenzus od 5% i imala 5 zastupnika u Saboru. Međutim, već na narednim izborima (2020. godine) ova opcija beleži vrtooglavi pad i dobija manje od 2% glasova.³⁶⁵

Iako se ispitanici koji su u neprekarnom položaju u Hrvatskoj, u poređenju sa prekarijatom, više identifikuju sa dve najveće stranke – HDZ (33%) i SDP (33,7%) – nije zanemarljiv ni udeo prekarijata koji kaže da su im bliske ove stranke. Tako se sa HDZ politički identifikuje 26,7%, a sa SPD 23,3% prekarnih u Hrvatskoj. Već je rečeno da je HDZ konzervativno-desničarska stranka, sa radikalno-desničarskim elementima, kojoj su konzervativizam i hrvatski nacionalizam bili sržni deološki pojmovi još od svog nastanka. Prilikom tumačenja ovih nalaza, bitno je napomenuti da se desne ideološke preferencije u Hrvatskoj ne bi trebalo tumačiti isključivo konjunkturnim ekonomskim krizama i migrantskom krizom iz 2014. godine. Još od osamdesetih godina XX veka nacionalistička desnica znala je da ponudi odgovore na krizu identiteta i u novije vreme krizu kapitalizma i krizu demokratije, a HDZ je najvažniji politički akter koji ima obeležja konzervativne desnice i koji poslednje tri decenije, sa kraćim prekidima, čini deo gotovo svake vladajuće koalicije (izuzev u periodu 2000.-2003. i 2011.-2015. godine kada je u opoziciji). Sa druge strane, SPD je drugi najvažniji politički akter na političkoj sceni Hrvatske, koji je najjači oponent HDZ i sa njima se smenjuje na vlasti. U pitanju je stranka koja samo u nazivu ima reč „socijaldemokratija”, a zapravo je reč o liberalnoj stranci „levog centra”, nastaloj iz nekadašnjeg Saveza komunista Hrvatske (v. Dolenc, 2014). Rečju, na hrvatskoj političkoj sceni (kao i na srpskoj) ne postoji prava levičarska stranka koja bi zastupala interese prekarijata. U takvoj dominaciji manje ili više desno orijentisanih stranaka, prekarijat (koji je kao i ostali građani socijalizovan u nacionalističkoj i autoritarnoj političkoj retorici) se, u najboljem slučaju, okreće političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju kao političkoj taktici kojom privlače što veći broj glasača na izborima.

Grafikon. 4.42. Stranačka identifikacija, Nemačka, u %

Ukoliko govorimo o Nemačkoj, iako od osamdesetih godina minulog veka na političkoj sceni dolazi do sve veće fragmentacije i tradicionalni dvo(ipo)partizam (CDU/CSU i SPD, sa povremenim „odlučivanjem” manjih stranaka kao što su Zeleni ili FDP kome će od najveće partije biti koalicioni partner) doveden je u pitanje (Orlović, 2018: 16), u ovoj državi ipak postoji stabilan stranački sistem. Evropsko društveno istraživanje iz 2018. godine, na čijim podacima radimo analizu političke orijentacije prekarijata, pokazuje da je prekarijat najviše naklonjen Hrišćansko-demokratskoj uniji/Hrišćansko-socijalnoj uniji (CDU/CSU) i Savezu 90 odnosno Zelenima. Za prvu stranku je 34,9% prekarijata reklo da im je CDU bliska politička opcija, a 26,6% je navelo Zelene.

³⁶⁵ Podaci dostupni na sajtu Državnog izbornog povjerenstva Republike Hrvatske (<https://www.izbori.hr/site/>).

CDU je konzervativno-desničarska politička opcija, koja je od 1949. godine od ukupno osam kancelara (do 2018. godine kada je rađeno istraživanje) davala čak njih pet – iz redova Socijaldemokratske partije Nemačke dolazila su preostala tri kancelara i to sedamdesetih i devedesetih godina XX veka.

Imajući u vidu da su podaci prikupljeni u godini nakon parlamentarnih izbora 2017. i da su izbori, kao i formiranje vlade u 2018. godini bili obeleženi odnosom prema imigracionoj politici u Nemačkoj, teško je zaključiti da li su stranačke preferencije koje su ispitanici iskazali rezultat konjunkturnih elemenata ili dugoročnih preferencija. U svakom slučaju, nemačka kancelarka Angela Merkel (Angela Merkel) (CDU) je od 2005. godine, kada je došla na vlast nemačku politiku, zahvaljujući liberalizaciji i deregulaciji tržišta, uspevala da državnu politiku vodi tako da je u postkriznom periodu (nakon ekonomske krize 2008. godine) ova država uspela da smanji stopu nezaposlenosti i obezbedi državni suficit. Jedno od objašnjenja ovog uspeha jeste i u političkoj taktici „okupiranja opozicionih tema”. Tako je Merkelova od Zelenih usvojila i promovisala svoju vladu kao zaštitnike životne sredine, od Levice je preuzela promenu u rodnim ulogama u okviru porodice (sprovela je politiku otvaranja vrtića za decu mlađu od tri godine, čime je priznata promena u rodnim ulogama prema kojoj se i ženi priznaje da „donosi hleb u kuću”)³⁶⁶, a prihvatanje liberalnog stava prema migrantima omogućio joj je podršku mladih. Pored negovanja imidža „izbegličke majke” i otvaranja granice za migrante 2015. godine, predizbornim sloganima iz 2017. godine („Za Nemačku u kojoj dobro živimo i prijatno se osećamo”, „Za jaku privredu i siguran posao”, v. Glišović, 2018: 106) obraćala se i radnicima, obećavajući smanjenje broja nezaposlenih, umanjenje poreza za srednje slojeve, povećanje dečijeg dodatka i broja stanova i policajaca koji će voditi računa o bezbednosti u državi (Orlović, 2018: 17-18).

Imajući u vidu da je migrantski status jedan od značajnih prediktora prekarnosti u Nemačkoj, ne iznenađuje ni što je trećina prekarnih ispitanika upravo CDU navela kao svoju blisku stranku. Međutim, CDU je ipak u poređenju sa drugom najjačom strankom u Nemačkoj (SPD) „tvrđa” u svojim stavovima u pogledu imigracione politike. SPD (kao i Zeleni i Levica) je protiv ograničavanja broja tražilaca azila kojima je dozvoljen ulazak u Nemačku ili EU i protiv moratorijuma na odricanje od porodice za korisnike supsidijarne zaštite. O pragmatičnosti CDU politike prema imigrantima najbolje govori podatak da nije trebalo puno vremena da prođe od dobrodošlice koju je migrantima poževela Merkelova 2015. godine do distanciranja od migranata i isticanja superiorne vrednosti nemačke kulture od strane ministra unutrašnjih poslova 2017. godine. Drugačije rečeno, kako to s pravom Jovo Bakić zaključuje, „kada nemačkom kapitalu nedostaje radna snaga, onda političari otvaraju vrata useljenicima, ali kada nemačkom radništvu to zasmeta, onda političari zatvaraju granice” (Bakić, 2019: 500).

Pored CDU, nezanimljiv udeo prekarijata u Nemačkoj (26,6%) identifikuje se sa Zelenima, partijom osnovanom 1980. godine u Zapadnoj Nemačkoj, koja se ujedinila sa sestrinskom partijom iz Zapadne Nemačke Alijansa 90 odmah po ujedinjenju. Suštinski, reč je o partiji koja zagovara ekonomski liberalizam i prihvatanje slobodnog tržišta kao osnove prosperiteta, a njeno fokusiranje na ekologizam kao centralne političke teme je klasičan primer „tanke” ideologije centrirane oko jednog pitanja. Drugim rečima, Zeleni se ne bore protiv tržišne logike kapitalizma, već protiv monopola i rentijerskog kapitalizma koji sprečava funkcionisanje slobodnog tržišta, pa je to i razlog što su uspeli da se etabliraju kao politička partija posvećena podršci pokretanju biznisa, a posebno tzv. *start-up* kompanija.³⁶⁷ S obzirom da je izborna 2017. godina bila obeležena temama kao što su imigraciona politika, ali i obrazovne politike, javna bezbednost i zaštita životne okoline i klimatske promene, ne iznenađuje ni što su Zeleni sa svojim „*light*” temama privlačni za preko 26% prekarnih i 23% neprekarnih respondenata u Nemačkoj. U pogledu sociodemografskih karakteristika njenih pristalica, ova stranka uspeh posebno ostvaruje kod mladih žena (do 25 godina), službenika i zaposlenih lica (Bukov, 2018: 50).

³⁶⁶ Jedan od predizbornih slogana 2017. godine bio je i „Za više poštovanja prema porodici” (Glišović, 2018: 106).

³⁶⁷ <https://www.institutmontaigne.org/en/blog/economic-policy-german-greens>, pristupljeno 10.11.2021.

SPD je kao svoju blisku stranku navelo 13,8% ispitanika u prekarnom položaju (reč je o liberalnoj partiji koja samo u nazivu ima „socijaldemokratiju” i koja je devedesetih godina pod Šrederom (Gerhard Fritz Kurt Schröder) dok je bila na vlasti sprovedila neoliberalnu politiku), a istinski levo orijentisanu Levicu navodi tek svaki deseti prekarni ispitanik (9,5%). Levica je tokom predizborne kampanje bila usmerena na kritiku konkurentskih političkih opcija, pre svega desničarske Alternative za Nemačku (predizborni slogan bio je „Odlučno protiv desničarske agitacije. Levica.”) dok se, očigledno, manje obraćala preкарnim radnicima.

Naposletku, bitno je prokomentarisati i radikalno-desničarsku partiju Alternativa za Nemačku, stranku osnovanu 2013. godine kao evroskeptična reakcija na dužničku krizu u južnoj Evropi, koja je 2017. godine, osvojivši treće mesto (12,6%, iza CDU i SPD), ostvarila izvanredan izborni rezultat. Ovim rezultatom stranka je postala prva radikalno-desničarska opcija u nemačkom parlamentu nakon Drugog svetskog rata. Izborni uspeh stranke počiva na razočaranju u tradicionalne političke opcije i njihove praktične politike (tzv. glasanje iz protesta – istraživanje nemačkog Instituta za ispitivanje javnog mnjenja pokazalo je da je čak 61% birača reklo da su za Alternativu za Nemačku glasali jer su razočarani u ostale stranke a manje od 10% birača zaista veruje da je to stranka koja poseduje kompetencije da se uspešno nosi sa pitanjima unutrašnje bezbednosti i politikom prema izbeglicama, v. Evers, 2018: 34), ali i u raširenoj ksenofobiji (prema predizbornim anketama 46% stanovništva je zabrinuto jer bi uticaj islama mogao da postane jači, a po 38% ima strah da bi previše stranaca moglo nastaniti njihovu zemlju i da bi to ugrozilo nemački jezik i kulturu, v. Bukov, 2018: 49, a uostalom i istraživanje na čijim podacima smo radili analizu pokazalo je da bi gotovo svaki drugi ispitanik u Nemačkoj dozvolio *samo nekim ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti* kao i većina stanovnika Nemačke da se dosele i žive u ovoj državi).

Jedan od slogana kojim je stranka išla na izbore a koji glasi „Novi Nemci? Pravimo ih sami”, verno svedoči o nacionalizmu kao ideološkom jezgru Alternative za Nemačku. Biračku osnovu ove stranke čine, sa jedne strane, niže obrazovani mladi radnici (neuporedivo više nego radnice), nereligiozni i nezaposleni, koji žive u postsocijalističkom delu Nemačke, a sa druge strane, „neoliberalno opredeljeni muškarci sa dobrim primanjima” (Bakić, 2019: 509-510). Iako su pristalice Alternative za Nemačku prekarni Nemci, ne treba zaboraviti da struktura prekarijata u ovoj državi (čiji nezanemarljiv udeo čine migranti) uslovljava i to da velika većina pripadnika prekarijata ipak bira druge političke opcije. To je jedan od razloga što je samo 1,8% ispitanika u našem poduzorku reklo da im je ideološki bliska stranka Alternativa za Nemačku, ali time ne iscrpljujemo objašnjenje zašto samo 1,8% preкарnih ispitanika navodi ovu stranku (uz 7,4% nepreкарnih). Postoje još dva razloga za to – prvi se krije u davanju društveno poželjnih odgovora, a drugi u samom metodološkom pristupu koji smo odabrali kreirajući varijable za preкарne i nepreкарne ispitanike. Naime, da smo definiciju preкарnosti proširili i na dugoročne nezaposlene (a mi smo se fokusirali na radno aktivno stanovništvo i kratkoročno nezaposlene), jer „AfD prosperira naročito kod radnika, ekonomski nezadovoljnih glasača i nezaposlenih” (Bukov, 2018: 51), verovatno bismo dobili veći udeo ispitanika koji se identifikuju sa ovom radikalno-desničarskom partijom.

Ukoliko pogledamo odnos ispitanika prema useljenicima, gotovo svaki drugi respondent u Nemačkoj bi dozvolio samo nekim ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Nemačke da se dosele i žive u ovoj zemlji (49%) odnosno dozvolili bi samo nekima koji su različite rase ili etničke pripadnosti (53%) da se dosele i žive u Nemačkoj. Tek svaki četvrti ispitanik (22,4%) dozvolio bi svim ljudima različite rasne ili etičke pripadnosti da se nasele u Nemačkoj, isto toliko bi dozvolilo manjem broju ljudi (21,4%), a 3,2% respondenata dalo je društveno nepoželjan odgovor – ne bi dozvolili nikome ko je različite rasne ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Nemačke da naseli ovu zemlju. Takođe, u proseku svaki četvrti ispitanik smatra da je za nemačku ekonomiju loše da se u Nemačku dosele ljudi iz drugih zemalja (22,4%), da imigracija unazađuje kulturni život u Nemačkoj (24,2%), te da imigracija Nemačku čini lošijim mestom za život (26,6%). Očekivano, među respondentima koji se identifikuju sa Alternativom za Nemačku njih 91,8% smatra da imigracija Nemačku čini lošijim mestom za život. Ipak, na skalama

antiuseljeničkog usmerenja (rasizma i šovinizma, te opažene materijalne i simboličke pretnje)³⁶⁸ ne postoji razlika u prosečnim odgovorima prekarne i neprekarnih ispitanika.³⁶⁹ Isti je slučaj i u Srbiji, kao i u Hrvatskoj – dominira antiuseljeničko usmerenje među ispitanicima, ali ne postoji statistički značajna razlika između onih koji su u prekarom i onih koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada.³⁷⁰

Međutim, kao što smo pokazali u slučaju Srbije, razlika u sve tri države postoji u pogledu toga kako ispitanici percipiraju materijalni položaj svog domaćinstva (tabela 4.49). T test pokazuje da postoji statistički značajna razlika u antiuseljeničkom usmerenju prema tome da li ispitanik ima sigurniji ili nesigurniji ekonomski položaj. Naime, ispitanici koji svoj ekonomski položaj ocenjuju kao nesigurniji u proseku zauzimaju niže skorove na skali antiuseljeničkog usmerenja zasnovanoj na strahu od ugrožavanja kulturnih i ekonomskih resursa, odnosno imaju više izraženo antiuseljeničko usmerenje od ispitanika koji imaju ekonomski sigurniji položaj. Takođe, kada je u pitanju antiimigrantski rasizam i šovinizam, ispitanici koji zauzimaju ekonomski nesigurniji položaj pokazuju viši stepen antiuseljeničkog usmerenja od ispitanika koji procenjuju da imaju ekonomski sigurniji položaj. Ovo je važan nalaz zato što bismo poredeći samo prekarne i neprekarnne ispitanike na tržištu rada mogli pogrešno zaključiti da ekonomska nesigurnost ne utiče na antiuseljeničko usmerenje. Moguće je da neko ko je u prekarom položaju i nema visoka lična primanja živi u domaćinstvu čiji ostali članovi zarađuju dobro, te je na ovom mestu bolji pokazatelj antiuseljeničkog usmerenja percepcija vlastitog položaja domaćinstva, a ne individualno obeležje prekarosti na tržištu rada.

Tabela 4.49. Prosečni odgovori na skalama antiuseljeničkog usmerenja, prema ekonomskom položaju ispitanika: Srbija, Hrvatska, Nemačka³⁷¹

		N	M	t	Značajnost
Srbija: ekonomska i kulturološka pretnja	Ekonomski sigurniji položaj	954	,04	3,203	,001
	Ekonomski nesigurniji položaj		-,20		
Srbija: antiimigrantski rasizam i šovinizam	Ekonomski sigurniji položaj	954	-,03	-2,564	,011
	Ekonomski nesigurniji položaj		,15		
Hrvatska: ekonomska i kulturološka pretnja	Ekonomski sigurniji položaj	809	,04	2,650	,008
	Ekonomski nesigurniji položaj		-,25		
Hrvatska: antiimigrantski rasizam i šovinizam	Ekonomski sigurniji položaj	835	-,04	-3,222	,001
	Ekonomski nesigurniji položaj		,30		
Nemačka: ekonomska i kulturološka pretnja	Ekonomski sigurniji položaj	1158	,42	3,638	,000
	Ekonomski nesigurniji položaj		-,39		
Nemačka: antiimigrantski rasizam i šovinizam	Ekonomski sigurniji položaj	1167	-,25	-2,153	,033
	Ekonomski nesigurniji položaj		,22		

Sa politikom državnog intervencionizma i redistributivno-etatističkom orijentacijom, prema kojoj bi vlada trebalo da preduzme mere za smanjenje razlike u nivoima prihoda, slaže se ubedljiva većina

³⁶⁸ Faktorskom analizom se izdvojila jedna komponenta čija je vrednost faktorskog opterećenja već od jedan – u pogledu antiimigrantskog rasizma i šovinizma 2,289 (KMO=0,678, p=0,000, objašnjenost varijanse 76,3%), a u pogledu opažene materijalne i simboličke pretnje 2,330 (KMO=0,721, p=0,000, objašnjenost varijanse 77,6%).

³⁶⁹ Rasizam i šovinizam t(1174)=1,698, p=0,090; materijalna i simbolička pretnja t(1165)=-1,007, p=0,314.

³⁷⁰ Srbija: ekonomska i kulturološka pretnja t(963)= 0,958, p=0,338, rasizam i šovinizam t(963)= -1,877, p=0,061; Hrvatska: ekonomska i kulturološka pretnja t(813)= 0,367, p=0,714, rasizam i šovinizam t(839)= 1,903, p=0,057.

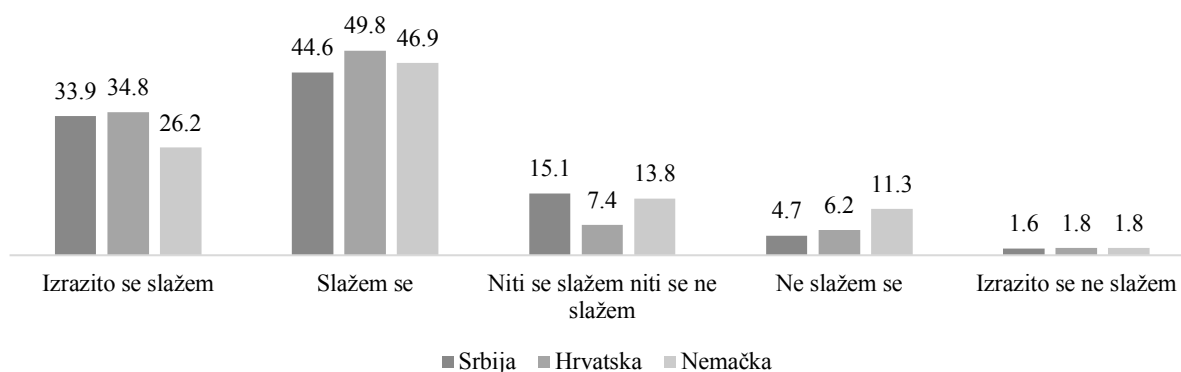
³⁷¹ Negativan predznak na skali antiimigrantskog rasizma i šovinizma označava nepostojanje ovakve orijentacije, dok negativni predznak na skali koja meri opasnost od materijalne i simboličke pretnje označava postojanje antiuseljeničkog usmerenja.

ispitanika u sve tri države (grafikon 4.43). Pri tumačenju ovih nalaza trebalo bi biti veoma obazriv. Raširenost redistributivno-etatiističke orijentacije među ispitanicima ne znači nužno da se drugačiji vid ekonomske regulacije nazire u dovođenju u pitanje kapitalizma kao svetskog društveno-ekonomskog sistema i rađanju nove ideološke alternative. U Srbiji i Hrvatskoj zagovaranje politike državnog intervencionizma u ekonomiji korene ima u istorijskom nasleđu i vrednosno-normativnoj disonanci građana. Naime, sociološkinja Jelena Pešić je, analizirajući društva Hrvatske i Srbije i vrednosne orijentacije njihovih građana (politički i ekonomski liberalizam), pokazala da u periodu postsocijalističke transformacije „snažna orijentacija na državnu intervenciju u ekonomiji (i to na njenu redistributivnu ulogu) ostaje temeljna karakteristika oba društva nakon četrnaestogodišnjeg iskustva sa (usporenim) tržišnim reformama, podržavajući tezu o državocentričnom karakteru kapitalističkog poretka koji se u njima uspostavljao” (Pešić, 2017: 264).

Drugim rečima, postsocijalistička transformacija i uključivanje ovih društava u svetski kapitalistički sistem na zavisnim (periferijskim) osnovama doneli su sa sobom sistemsku legitimacijsku krizu (jer očekivanja stanovništva u pogledu novog poretka nisu bila zadovoljena, a alternativa nije postojala), što je rezultiralo vraćanjem na stari (socijalistički) sistem društvenih odnosa i njihovu reinterpretaciju u novim okolnostima, ali bez suštinskog preispitivanja osnova na kojima novi sistem (kapitalistički) počiva. Sa druge strane, i u Nemačkoj, kao zemlji koja je u centru kapitalističkog sistema, na krizu kapitalizma (dok sistemski i ideološka alternativa ne postoji) odgovor se traži u snažnijem državnom intervencionizmu, ali uz zadržavanje osnovnih vrednosti na kojima počiva neoliberalna regulacija kapitalističkih odnosa.

Još jednom se valja pozvati na zaključke Jelene Pešić: „Uprkos razočaranjima koje su donele neoliberalne reforme, opšta orijentacija ka kapitalističkom poretku ne mora da bude ugrožena, sve dok se ovaj sistem na istorijskoj pozornici pojavljuje kao ideološki i praktično-politički neupitan (pri tome, nezadovoljstvo reformama može biti, i po pravilu jeste, upravljeno prema konkretnim donosiocima odluka – odnosno političkim partijama na vlasti, uslovljavajući smenu vladajućih političkih režima, bez dovođenja pod znak pitanja i sam pravac reformi) ” (*Ibid*: 246). U prilog navedenom belodano govori činjenica da sam istraživački instrument Evropskog društvenog istraživanja u sebi ne sadrži indikatore kojima bi se merio politički i ekonomski liberalizam. Rečju, ideološke i vrednosne orijentacije na kojima se temelji kapitalizam uzimaju se kao datost, za koje više i ne postoji istraživačko interesovanje.

Grafikon 4.43. Državni intervencionizam: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u %

Sumarno, najveći udeo prekarijata u društvenoj strukturi posmatranih država zabeležen je u Srbiji, a u pogledu prediktora prekarnosti u posmatrane tri zemlje postoje određene sličnosti, ali i razlike (uslovljene istorijskim razvojem kapitalističkih društvenih odnosa na periferijskim pozicijama). Tako se u sve tri države starost ispitanika javlja kao značajka prekarnosti (mlađi ispitanici imaju veći rizik da se nađu u prekarnom položaju na tržištu rada), kao i organizaciona dimenzija prekarnosti (oni koji se nalaze na nižim nivoima hijerarhije u radnoj organizaciji i nemaju odgovornost u nagledanju rada drugih zaposlenih, nalaze se u većem riziku od prekarnosti).

Odsustvo sindikalnog članstva takođe je bitna odrednica prekarnosti, s tim što je ovaj prediktor značajniji u Hrvatskoj i Srbiji nego u Nemačkoj, što donekle govori o tome da je sindikalna moć (koliko god mala bila) izraženija u srpskom i hrvatskom nego u nemačkom društvu. Veličina radne organizacije utiče na prekarnost u Srbiji i Hrvatskoj (prekarnost se vezuje pre za manje organizacije), dok u Nemačkoj ona nema uticaj, a u pogledu tipa vlasništva radne organizacije ovaj prediktor je značajan samo u Srbiji (ali on je uslovljen kontekstualnim faktorom zabrane zapošljavanja u javnom sektoru, te bi ga trebalo uzeti sa rezervom). Nemačka se izdvaja kao zemlja u kojoj je državljanstvo značajan prediktor prekarnosti – migrantski status značajno doprinosi prekarnosti u ovom društvu. Konačno, bitno je primetiti da je klasni položaj ispitanika značajan prediktor prekarnosti u sve tri države, ali da je on najviše izražen u hrvatskom društvu gde se u odnosu na NKV radnike gotovo svi ostali pripadnici hijerarhijski viših klasnih položaja nalaze u manjem riziku od prekarnosti.

Kada govorimo o ideološko-političkim orijentacijama prekarijata u posmatranim državama, najpre je bitno reći da su građani Srbije i Hrvatske manje ili više nezainteresovani za politiku, dok Nemci iskazuju znatno veće interesovanje. U Hrvatskoj i Nemačkoj su prekarni respondenti manje zainteresovani za politiku od neprekarnih, a u Srbiji nema razlike – i jedni i drugi su podjednako nezainteresovani. Politička efikasnost sistema ni u jednoj od tri države nije ocenjena visoko. Eksterna dimenzija (responzivnost političkog sistema) najbolje je u proseku ocenjena u Nemačkoj, u Srbiji je niža, a hrvatski ispitanici responzivnost političkog sistema u svojoj zemlji najniže ocenjuju. Građani Nemačke ne samo da smatraju da politički sistem dozvoljava građanima da imaju uticaj na to šta vlast radi, već i veruju da su politički kompetentniji da učestvuju u politici. Kao jedan od razloga za izrazito nisku ocenu političke efikasnosti sistema u društvima Hrvatske i Srbije može biti i percepcija korumpiranosti sistema (na listi od 180 zemalja sveta, Srbija se nalazi na 87. mestu, dok je Hrvatska na 60, a Nemačka na 11. mestu). Sve tri države prate trendove opadanja izlaznosti na izbore. U Srbiji i Hrvatskoj politička podrška je izuzetno niska, dok je u Nemačkoj nešto veća, ali ne treba zaboraviti da isti trendovi opadanja poverenja u tradicionalne političke institucije postoje i u ovoj državi, samo su oni manje izraženi (zahvaljujući političkoj kulturi građana i stabilnosti političkog sistema izraženog u višedecenijskom kontinuitetu i tradiciji glavnih političkih aktera).

Očekivano, u sve tri države najveći udeo ispitanika sebe je pozicionirao u ideološki centar, no među onima koji nisu rekli za sebe da su u centru, više je levo nego desno orijentisanih. Razlog se krije kako u političkoj nepismenosti građana, tako i u činjenici da u javnom diskursu desnica ima znatno negativniji naboj nego levica, te je društveno poželjnije reći da ste „levičar” nego „desničar”, ali i u istorijskom kontekstu - Srbija, Hrvatska i Istočna Nemačka su do poslednje decenije minulog veka delile socijalističko uređenje, a balast nacističke prošlosti igra dodatnu ulogu u Nemačkoj, utičući na davanje društveno poželjnih odgovora. U Hrvatskoj se i prekarni i neprekarni ispitanici pozicioniraju podjednako desno, prekarijat u Srbiji je više desno orijentisan, dok je prekarijat u Nemačkoj više levo orijentisan. U Srbiji kao zemlji koja se nalazi na poluperiferijskim pozicijama svetskog kapitalističkog sistema sa autoritarno-oligarhijskim režimom koji samo demokratskim diskursom pravda svoju vlast i gde je nacionalizam vezivna nit vladajuće oligarhije i širih društvenih slojeva, ne iznenađuje što je prekarijat više desno orijentisan.

Sa druge strane, iako i u Nemačkoj vladajuće oligarhije imaju neoliberalno tržišno usmerenje, politička demagogija i korišćenje tzv. tankih ideologija uspešno prikrivaju vladavinu bogate manjine, a prekarijat se u ovoj državi identifikuje sa strankama koje se u javnom prostoru predstavljaju, najčešće, kao „levi ili desni centar” i koje u svojim nazivima imaju reči poput „demokratska”, „socijaldemokratska”, obilato se koriste socijalnom demagogijom. Sve to posledično vodi uverenju građana da su pristalice levičarskih politika, demokratija se ne dovodi u pitanje (pa odnos prema demokratiji više i nije lakmus papir za ideološko-političko usmerenje), a suštinski se radi o, u najmanju ruku, liberalnim usmerenjima. U Srbiji se prekarijat identifikuje sa desničarskim ili strankama desnog centra (neoliberalnom konzervativnom SNS, ekstremno-desničarskom SRS i radikalno-desničarskim pokretom Dveri).

Hrvatski prekarijat se najviše identifikuje sa politikama koje zagovara Živi zid, desno orijentisana stranka koja koristi socijalnu demagogiju i zagovara zaštitu „domaćeg kapitalizma”. Iako se neprekarni pojedinci u Hrvatskoj više identifikuju sa dve najveće hrvatske stranke (HDZ i SPD), nije zanemarljiv ni udeo prekarijata koji kaže da su im bliske ove stranke. Na hrvatskoj političkoj sceni (kao i na srpskoj) ne postoji prava levičarska stranka koja bi zastupala interese prekarijata. U takvoj dominaciji manje ili više desno orijentisanih stranaka i političkoj socijalizaciji koju odlikuje nacionalistička i autoritarna politička retorika, prekarijat se okreće političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju kao političkoj taktici kojom privlače što veći broj glasača na izborima.

Najzad, u Nemačkoj se svaki treći pripadnik prekarijata identifikuje sa konzervativno-desničarskom CDU, a svaki četvrti sa Zelenima - partiji koja zagovara ekonomski liberalizam i prihvatanje slobodnog tržišta kao osnove prosperiteta (ekologizam ove partije je primer „tanke” ideologije). Liberalnu SPD je kao svoju blisku stranku navelo 13,8% respondenata u prekarnom položaju, a levo orijentisanu Levicu navodi tek svaki deseti prekarni ispitanik (9,5%). Sa radikalno-desničarskom Alternativom za Nemačku, čije ideološko jezgro čini nacionalistička retorika, više se identifikuju neprekarni ispitanici, što je i razumljivo ukoliko imamo u vidu to da je jedan od prediktora prekarnosti u Nemačkoj pripadnost migrantskoj populaciji (a protiv koje se Alternativa za Nemačku veoma zalaže).

Rečju, prekarijat se u sve tri države identifikuje sa političkim akterima koji obilato koriste socijalnu demagogiju u svom diskursu, a koji u potpunosti prihvataju osnovna usmerenja ekonomskog liberalizma kao osnove na kojoj počiva neoliberalni oblik kapitalizma. O značaju koji socijalna demagogija ima u uslovima krize kapitalizma najbolje svedoči prihvatanje redistributivno-etatističke orijentacije (prema kojoj bi vlada trebalo da preduzme mere za smanjenje razlike u nivoima prihoda), bez obzira da li je reč o stanovništvu centra ili (polu)periferije.

5. ZAKLJUČAK

Rad koji je pred čitaocima za svoj predmet istraživanja imao je, na jednoj ravni, prekarijat kao društvenu grupu u nastanku, a na drugoj, ideološko-političke orijentacije pojedinaca koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada u Srbiji. S obzirom na to da je pojam prekarijata i prekarnog rada već nekoliko decenija široko u upotrebi u svetskoj sociologiji (bez obzira da li se ovi pojmovi kritikuju ili odobravaju), a da u domaćoj sociologiji ne postoji dovoljno akademskih radova na ovu temu, prvi deo rada bio je posvećen opisu i objašnjenju pojave, te predstavljanju i kritici postojećih shvatanja o prekarijatu u literaturi. Osnovni ciljevi rada bili su usmereni na utvrđivanje mogućnosti da se prekarijat posmatra kao zasebna klasa ili sloj, kao i otkrivanje potencijalno specifične ideologije koja bi se mogla vezati za prekarijat u Srbiji. U tom pogledu, nastojale su se identifikovati osnovne vrednosti koje deli ova društvena grupacija u Srbiji, kako bi se moglo govoriti i o eventualnom potencijalu kolektivnog delanja prekarijata. Najuže, rad je imao za cilj i da utvrdi praktično-političku usmerenost prekarijata u Srbiji, odnosno za koga pripadnici prekarijata u Srbiji glasaju.

U ovom radu prekarnost se posmatra kao nepredvidivo, neizvesno i nesigurno *stanje* na tržištu rada, a prekarizacija kao ekonomsko-politički neoliberalni *proces* koji vertikalno preseca društvenu strukturu i omogućava funkcionisanje neoliberalnog oblika kapitalizma. Zahvaljujući združenom i neraskidivom delovanju prekarizacije (kao procesa) i prekarnosti (kao stanja na tržištu rada), pojedinci koji imaju privremene, fleksibilne, povremene i nestabilne radne aranžmane (ili ih formalno uopšte i nemaju) ne ostvaruju (ili barem ne u dovoljnoj meri) osnovna socijalna i ekonomska prava. Pojavni oblik prekarizacije i prekarnosti izražen je u prekarnom radu - ekonomskoj društvenoj delatnosti odnosno proizvodnom radu koji, bilo da se obavlja u formalnoj ili neformalnoj ekonomiji, obeležava nesigurnost na tržištu rada. Nesigurnost na tržištu rada izražena je prvenstveno kao nesigurnost posla i zaposlenja, odnosno predstavlja nemogućnost ili značajno umanjenu mogućnost: izlaska na tržište rada, sticanja adekvatne zarade, pristupu sistemu socijalne zaštite i beneficijama koje se povezuju sa zaposlenjem, te pristupu radničkim sindikatima ili kolektivnom pregovaranju.

Nekada je proletarijat činio osnovu bez koje kapitalizam ne bi mogao da funkcioniše. Industrijskom društvu bio je neophodan proletarijat, ali sada se postavlja pitanje da li je savremenom kapitalizmu neophodan prekarijat da bi opstao? Da li je prekarijat sada taj koji dominantno stvara višak vrednosti ili barem ima tendenciju da u skorijoj budućnosti to bude? Logika kapitalizma je neodvojiva od viška vrednosti odnosno profita i akumulacije kapitala. Kapitalističkoj proizvodnji cilj je stvaranje viška vrednosti. Ovaj višak vrednosti, odnosno profit, prisvajaju vlasnici sredstava za proizvodnju. Njihov interes je pre svega rast kapitala i što veći profit. Sa druge strane, oni koji ne poseduju materijalna sredstva za proizvodnju prinuđeni su da prodaju svoju sposobnost za rad kako bi preživeli. Strukturna kriza kapitalizma koja je dovela do urušavanja države socijalnog staranja i politike državnog intervencionizma XX veka, rezultirala je rađanjem neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, a proces prekarizacije pokazuje se kao neophodan savremenom neoliberalnom kapitalizmu kako bi uspešno nastavio akumulaciju kapitala. Neoliberalna faza kapitalizma izražena, između ostalog, u ekspanziji finansijskog kapitala, podstakla je talas fleksibilizacije rada i proizvodnje u postfordističkom duhu, te proces prekarizacije na globalnom nivou. Kao adaptivni mehanizam borbe za preživljavanje, kapitalizam u kriznim vremenima gotovo po pravilu koristi strategije davanja privida brige o najugroženijim grupama, kroz stvaranje „ustupaka”, pružanja pomoći i iznalaženja kompromisnih rešenja. Tako se umesto o dodatnoj eksploataciji radnika u vremenima krize govori o fleksibilizaciji i fleksigurnosti, a rađa se i čitava lepeza novih vrsta radnih aranžmana: skraćeno radno vreme (*part-time work*), rad na osnovu ugovora bez radnog vremena (*zero hours contracts*), podela zaposlenih (*employee sharing*), podela posla (*job sharing*), privremeni menadžment (*interim management*), privremeni rad (*casual work*),

mobilni rad zasnovan na informaciono-komunikacionim tehnologijama (*ICT-based mobile work*), rad zasnovan na vaučerima (*voucher-based work*), tzv. portfolio poslovi (*portfolio work*), saradničko zapošljavanje (*collaborative employment*), rad na zahtev ili na poziv (*on-demand, on-call*) itd.

Rečju, proces prekarizacije generisan je makrostrukturnim faktorima neoliberalizma (deregulacija tržišta, globalizacija, finansijalizacija, tehnološke promene...), a dodatno je potpomognut neoliberalnom ideologijom koja je legitimisala ove makrostrukturne promene, uz zamenu osećaja kolektivne obaveze individualnom odgovornošću. Uz sve to, demografske promene išle su u pravcu intenzivnog populacionog rasta, što je uz tehnološki napredak stvorilo ogromnu rezervnu armiju rada. Proces prekarizacije pojedince stavlja u prekarni položaj na tržištu rada i rađa nove društvene grupacije. Prekarijat je proistekao iz logike funkcionisanja neoliberalnog kapitalizma u vreme globalizacije – dok je oduvek postojalo ono što nazivamo neizvesno i nesigurno postojanje, te neizvestan i nesiguran rad, dotle sada prekarijat postaje integralni deo produkcionog sistema, sa drugačijim odnosima u proizvodnji i specifičnom formom nesigurnosti. Jednostavno, ono što je važnije od čoveka jeste interes profita. Zahvaljujući tome, veliki broj ljudi postaje višak u savremenom kapitalizmu, a ono što dodatno opterećuje prekarijat jeste i specifična atomiziranost i nezaštićenost. Prekarnost predstavlja sveopštu nesigurnost, koja je rezultat četrdesetogodišnje hegemonije političkog i ekonomskog neoliberalizma. Bitno je jasno istaći sledeće – autorka ne poriče da je prekarnost postojala i u prethodnim fazama kapitalističke proizvodnje, te da je tzv. Zlatno doba predstavljalo istorijski izuzetak od tog pravila. Međutim, dok je prekarnost u prethodnim fazama razvoja kapitalizma bila vezana za krize ovog društveno-ekonomskog sistema (svaki put kada kapitalizam zapadne u krizu radnici su lako postajali višak, a položaj na tržištu rada je postajao prekarniji), dotle u savremenom neoliberalnom obliku kapitalizma prekarnost postaje norma bez koje sistem ne bi mogao da funkcioniše, a proces prekarizacije preseca društvenu strukturu vertikalno. Prekarnost kao takva nije ništa novo, ali u dužoj istorijskoj perspektivi, neoliberalizam je pokrenuo nove oblike prekarizacije.

Kada je reč o Srbiji, nakon socijalističkog perioda u drugoj polovini XX veka, konsolidacija kapitalističkih odnosa i minimalnog koncepta demokratije usledila je u prvoj deceniji XXI veka, a Srbija se uz pomoć neoliberalnih reformi priključila svetskom kapitalističkom sistemu, ali na poluperiferijskim pozicijama. Međutim, s obzirom na to da zbog nepopularnih neoliberalnih reformi nova politička elita nije mogla da se osloni na čvrstu podršku glasača, niti na represivni državni aparat, ojačao je politički klijentelizam, čija je klijentelistička mreža potpomognuta rađanjem kompradorske buržoazije, koja je agent transnacionalne kapitalističke klase. Posledice ovakvog društveno-istorijskog razvoja ogledaju se u kontinuiranom opstanku međuklasnih barijera u Srbiji, samoreprodukciji društvenih slojeva, izrazitim nejednakostima u prihodima, te nepovoljnom materijalnom položaju domaćinstava. Nejednakost dohotka u Srbiji je među najvećima u Evropi, oko 7% stanovnika Srbije nije u stanju da zadovolji osnovne egzistencijalne potrebe, na pragu rizika od siromaštva živi oko 14% stanovništva, u proseku svaki treći građanin (2014. godine čak 42,6%) nalazi se u riziku od siromaštva ili socijalne isključenosti, a tek u 2019. godini Srbija je uspela da „spusti” nivo zaposlenih koji su u riziku od siromaštva na nivo proseka EU. Analizirajući različite modalitete radnog angažmana u Srbiji, te pristup radnim, socijalnim i ekonomskim pravima u okviru njih, pokazano je na koji način aktuelni zakonski okvir, čiji je krovni pravni akt Zakon o radu iz 2014. godine, legalizuje prekarizaciju radnika, umanjivanje prava radnika i radnu eksploataciju.

Pitanje određenja prekarijata iz sociološke perspektive je zapravo pitanje društvene stratifikacije. Gaj Stending, britanski ekonomista, profesor na Školi za orijentalne i afričke studije Univerziteta u Londonu, jedan od osnivača Svetske mreže univerzalnog dohotka i nekadašnji nameštenik u Međunarodnoj organizaciji rada, popularizovao je pojam prekarijata svojim knjigama *Prekarijat – nova opasna klasa* i *Povelja prekarijata: od nepripadajućih do građana*. Prema Stendingu, prekarijat čine pojedinci koji se nalaze u specifičnom položaju na tržištu rada (nedostaje sedam oblika radne sigurnosti koje nužno vode do nagomilanog iskustva besa, anomalije, anksioznosti i

otuđenja), oslanja se samo na nadnicu, nema zdravstveno, penziono ili socijalno osiguranje, nema plaćeni godišnji odmor ili odsustvovanja. Prekarijat čine tri velike grupacije: nekadašnji pripadnici radničke klase, koji su „skliznuli” u prekarijat, mladi nezaposleni i „prekvalifikovani”, te tzv. nepripadajući građani. Pripadnici poslednje grupe imaju znatno ograničeniji opseg prava od građana, to su svi oni koji ne uživaju neka od osnovnih građanskih prava: jednakost pred zakonom, pravo na zadovoljenje kulturnih, socijalnih, ekonomskih i političkih potreba. Nepripadajući građani su „preklinjući”, mole za usluge i bilo kakve pogodnosti, a posebnu grupu nepripadajućih čine migranti.

Za Stendinga, prekarijat je *nova opasna klasa* i *klasa u nastajanju*, jer je reč o društvenoj grupaciji koja nije još uvek postala klasa za sebe. Međutim, prekarijat nije ni nekadašnji proletarijat, niti potklasa ili marginalna klasa niti lumpenproletarijat. Dok su proletarijat, veli Stending, sačinjavali radnici koji su imali dugoročne, stabilne radne aranžmane sa fiksnim radnim vremenom, utvrđenim putevima napredovanja i članskom kartom nekog od radničkih sindikata, prekarijatu nedostaje svih sedam oblika sigurnosti za koje se radnička klasa borila. Stending je svestan da su uvek u kapitalizmu postojali radnici koji su obeleženi nesigurnošću, ali samo to „ne definiše današnji prekarijat. Prekarijat odlikuju distinktivni proizvodni odnosi, jer je nesiguran i nestabilan rad *nova norma* (podvukao G.S.), a ne izuzetak. Dok je proleterska norma bila navikavanje na stabilan rad, prekarijat se navikava na nestabilan rad” (Standing, 2014: 39, 37). Zbog krucijalne važnosti postojanja nestabilnog rada za dalje funkcionisanje kapitalizma, ova društvena grupacija nije ni potklasa ili marginalna klasa. Kao što je u marksističkoj tradiciji proletarijat želeo da se ukine, isto važi i za prekarijat.

Aleks Foti takođe podvlači da prekarijat nije potklasa, a za ovog italijanskog aktivistu, esejistu i jednog od osnivača EuroMayDay pokreta, prekarijat ne čine samo oni socijalno isključeni i najsiromašniji pripadnici društva, već neretko pripadnici prekarijata poseduju i značajan kulturni i socijalni kapital (tzv. kreativni prekarijat), te se baš u ovom segmentu i razlikuje u odnosu na manuelnu prekarnu klasu. Aleks Foti u prekarijat ubraja sledeće društvene kategorije, koje se razlikuju međusobno na osnovu visine primanja: prvu čini kreativna klasa, drugu uslužna klasa, a treću klasa nezaposlenih. Nema potrebe naročito podvlačiti vidljivo: Foti vrlo proizvoljno, na osnovu samo jednog kriterija a to je visina primanja, pravi slojnu (iako on govori o „klasama” unutar prekarijata) strukturu prekarijata. Prekarijat je za njega „generacija (mladih u dvadesetim i tridesetim godinama, M.A.) koja je u procesu nastajanja klase u marksističkom smislu” (Foti, 2017: 25), neophodna je kapitalizmu kao agregat (kao i radnička klasa XX veka), ali koja se razlikuje od tradicionalne radničke klase jer zapravo poseduje sredstva za proizvodnju (pametne telefone, umrežene lične računare i sl.). Sa druge strane, iako Foti tvrdi da nova klasa u nastajanju poseduje sredstva za proizvodnju, nedostaje joj pravna i politička moć, koja je i dalje u rukama elite.

Stending i Foti, posebno govoreći o najvišoj klasi odnosno eliti praktično i ne pomišljaju da pomenu udeo u akcijama, kapitalu, prisvajanje dela ekstraprofita i sl. Drugim rečima, namerno ili ne, zaboravljaju da uključe i svojinski odnos kao odrednicu za pripadnost klasi. Pre bi se moglo reći da je reč o političkoj naddeterminaciji ovako određenih pojmova. Takođe, kod prikazivanja nezaposlenosti ili promena u strukturi rada ne pokazuju se promene u strukturi nacionalnog bogatstva. Dok pokušava da govori o klasnoj strukturi, Stending govori o poverenju, koje je povezano sa legitimacijom, što su zapravo pojmovi sociologije politike i odnose se na politički podsistem, a ne na društvenu stratifikaciju. Drugim rečima, klasa je za ovog autora pre politička nego ekonomska kategorija. Štaviše, Gaj Stending je prisustvovao kao gost na nekoliko sastanaka Bilderberške grupe, jedne od organizacija „podmazivača” svetskog kapitalističkog sistema, gde se predstavnici transnacionalne kapitalističke klase (ili kako ih Piter Filips naziva, superelite) okupljaju i u poverljivom okruženju planiraju politike moći, zahvaljujući kojoj omogućavaju uspešno reprodukciju savremenih neoliberalnih oblika kapitalističke regulacije društvenih odnosa. Stendingov pristup društvenim klasama zasnovan je pre svega na veberijanskim temeljima,

dok propušta da uključi marksističku poziciju, da je odnos u proizvodnji taj koji je ključan i da su društveni odnosi u kapitalizmu zasnovani na eksploataciji.

Kritike koje su društveni teoretičari upućivali Stendingu ne mogu se zaustaviti na prethodno rečenom. Samo još neke od kritika koje su upućene Stendingu bile bi: negativno definisanje, cirkularna definicija (nesigurna klasa je nesigurna jer joj nedostaju oblici radne sigurnosti), preširoka i nejasna definicija pojma; oslanjanje u istraživanju dominantno na sredstva masovnog opštenja; učvršćivanje postojećih veštački stvorenih različitih interesa prekarijata i proletarijata itd. Posebno se pojavljuje i pitanje političkih implikacija Stendingove knjige: da li Stending poziva na zamenu ili reformu kapitalizma, da li je odgovor na neoliberalizam neki oblik socijalizma, da li je njegova „rajska politika” povezana sa programima i ciljevima antikapitalističkih pokreta. S obzirom na to da su revolucionarni pokreti oni koji su usmereni prema radikalnim promenama kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije u potpuno novi sistem, a reakcionarni pokreti su oni koji su usmereni ka promenama koje svoje ideale nalaze u prošlosti, ni Stendingu ni Fotiju se ne može pripisati ideja da prekarijatu daju revolucionarni potencijal. Isto tako, iako Stending tvrdi da se ne zalaže za „reformu” već „transformaciju”, zapravo je reč samo o reformaciji kapitalističke regulacije društvenih odnosa, koja bi zamaskirala protivrečnosti kapitalizma (a koje je neoliberalizam samo ogolio).

Ukoliko govorimo o rađanju nove društvene grupacije, gde bi se ona našla na društvenoj lestvici, da li su to delovi postojećih grupacija ili je reč o novom društvenom sloju ili klasi? U radu su, bez pretenzija na iscrpnost i celovitost, prikazani neki od osnovnih i najuticajnijih pogleda na društvenu slojevitost. Predstavljeni su različiti načini objašnjenja i klasifikacije društvene stratifikacije, te različita gledišta o klasno-slojnoj strukturi kapitalističkih društava u različitim fazama kapitalističke regulacije društvenih odnosa. Razlog za nešto širi prikaz (čak iako neka od gledišta nisu dovoljno značajna za savremenu društvenu stratifikaciju i više vrede za ranije faze razvoja kapitalizma) krio se u nameri da se pokaže složenost društvene strukture, te brojni teorijsko-metodološki izazovi koji se stavljaju pred teoretičare društvene strukture. Autorka je svesna opasnosti od kritike koja joj može biti upućena da problem određenja prekarijata kao klase ili sloja duguje eklektičkim pokušajima razrešenja sukoba apstraktnog promišljanja društvene strukture i društvene stvarnosti. Ipak, u svom potencijalnom eklekticismu se ne izdvaja od rešenja kojima su pribegavali i strani i domaći sociolozi. Preneseno na rad i analizu, autorka je svesno koristila različita teorijska oruđa u osvetljavanju predmeta analize, što je umnogome uslovljeno kolizijom između teorijskog pristupa kojem je autorka sklona i prirodom podataka na kojima radi analizu, a koji zahtevaju drugačiju poziciju.

Čitaoca ne treba da zavara što se u prvom delu rada naglasak stavlja na klasu shvaćenu kao produkt ekonomskih društvenih odnosa, te zauzimanje antagonističkih položaja u odnosu u proizvodnji koji reprodukuje kapitalističku društveno-ekonomsku formaciju, niti treba da zavara što se pri sekundarnoj analizi podataka bez kritičke distance prihvataju stratifikacijske sheme onih koji su podatke stvorili i klasifikovali. Radi se o tome da je analiza rađena na podacima koji su prikupljeni u druge svrhe (Evropsko društveno istraživanje) a ne za potrebe ovog rada, te da je istraživački instrument određivao i to na koji način će biti operacionalizovana društvena struktura. Sam istraživački instrument primorava da sociološki realizam ustupi mesto metodološkom individualizmu, te da holistički pristup dâ primat individualističkom pristupu. Ipak, individualistička paradigma ne znači poricanje društva *sui generis*, niti bi metodološki individualizam trebalo mešati sa ontološkim individualizmom. Zapravo, autorka se ovde nalazi u položaju svih pisaca koji su primenjivali sadržinski iole određene pojmove društvene klase i društvenog sloja. Nesklad na koji ukazuje pošteđuje samo krajnje formalne stratifikacijske sheme. Autorki laska, ali je ni na koji način ne čini nadobudnom što se nalazi u situaciji u kakvoj su bili Marks ili Lenjin, sa njihovim suštinski dualnim viđenjima klasnog strukturisanja, praćenim nužnošću da većinu istraživačke pažnje posvete ne buržoaziji ili proletarijatu, nego upravo slojevima koji su njihova osnovna stanovišta zanemarivala (npr. seljaštvu). U ovom radu sama

istraživačka tema nametala je i treći pristup: podelu na prekarne i neprekarne grupacije. Nije potrebno posebno istaći da ove perspektive treba shvatati kao komplementarne, a ne kao rivalske, te da se autorka radovala što može da upotrebi različita teorijska oruđa umesto da se nekritički pridržava jednog. Treba, naravno, u meri u kojoj je to moguće, uskladiti temeljni klasni antagonizam savremenog društva sa pojmovno-teorijskim pretpostavkama istraživanja prekarijata.

Na najapstraktnijem analitičkom nivou autorka je sklona razlikovanju dve klase (transnacionalna kapitalistička klasa i prekarijat). Ovakvo određenje najbliže je konfliktnim/marksističkim pozicijama, jer je reč o dve antagonističke klase koje imaju različite i suprotstavljene interese, a razlikuju se u pogledu (ne)posedovanja kontrole „bazičnih uslova reprodukcije” kapitalističkog načina proizvodnje društvenih odnosa. Na ovom analitičkom nivou, prekarijat jeste klasa po sebi, ali ne i klasa za sebe. Sa druge strane, TNKK je i klasa za sebe, jer je svesna neophodnosti zaštite svojih interesa i aktivno radi na očuvanju istih, uz pomoć (pre svega zapadnih) vlada, međunarodnih organizacija (tzv. „podmazivači”), militarističkih organizacija i globalnih korporativnih medija. Međutim, spuštajući se na nivo konkretnog društva (srpskog), autorka je prinuđena da koristi drugačija teorijska oruđa. S obzirom na to da glavna analiza počiva na upotrebi tzv. sekundarnih podataka, predstavljene su i grupacije sekundarne građe koju je autorka koristila. Posebna pažnja posvećena je podacima nastalim u okviru Evropskog društvenog istraživanja, na kojima počiva glavna analiza ideološko-političke orijentacije prekarijata. Poštujući principe naučnog poštenja, izlistana su i osnovna metodološka ograničenja i izazovi sa kojima se autorka suočila, a koji svakako utiču na validnost i domet osnovnih nalaza i zaključaka ove disertacije. Savremeni trendovi u društvenim istraživanjima, od kojih ne odstupa ni Evropsko društveno istraživanje, neretko su bazirani na idejama tzv. trećeg puta, koji pokušava da ponudi alternativu (neuspešnoj) socijaldemokratiji i (veoma uspešnom) neoliberalizmu. Ove ideje počivaju na prihvatanju tržišta, isticanju značaja zajednice i komunitarizma, naglašavanju prilika koje se ukazuju pojedincima, uz (ne prikriivanje i zanemarivanje, već) relativizaciju klasnih nejednakosti (v. Vujović, 2008). Navedeno se može primetiti i u istraživačkom instrumentu koji Evropsko društveno istraživanje koristi. Sem toga, jedan od većih nedostataka jeste i teorijska neadekvatnost merila, koja direktno proizlazi iz različitih istraživačkih namera tvoraca Evropskog društvenog istraživanja i autorke ovog rada.

Operacionalizacija klase određena je radnim mestom i obrazovanjem ispitanika, što je primena veberijanskog Goldtorpovog pristupa. Dobijena je osmoklasna shema: 1) direktori, preduzetnici i menadžeri, 2) stručnjaci, 3) tehničari i saradnici, 4) službenici, 5) uslužni radnici i radnici u trgovini, 6) visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici, 7) niskokvalifikovani radnici i 8) poljoprivredni radnici. Još jednom valja podvući, iako se koristi pojam klase, nije reč o marksističkom već veberijanskom određenju pojma klase. Dakle, položaj na tržištu rada u okviru posebnih zanimanja odredio je klasne kategorije. S obzirom da predmet rada nameće i treću perspektivu, autorka u okviru društvenih klasa u Srbiji razlikuje pojedince u koji se nalaze u prekarnom i neprekarnom položaju na tržištu rada. Prekarijat se ne posmatra kao homogena društvena grupacija, kao klasa ili sloj, već je reč o tome da u okviru svake klase postoje prekarni i neprekarni položaji, gde prekarne položaje u okviru svake klase odlikuje nesigurnost radne pozicije.

Iako je autorka svesna nedostataka koje tzv. pristup individualnih ugovora nosi sa sobom, istraživački instrument je uslovio ovakvu operacionalizaciju prekarnog položaja, baziranoj isključivo na vremenskoj dimenziji prekarnosti. Premda je to nedovoljno, posebno imajući u vidu kontekstualni i pravni okvir Srbije, jer u Srbiji aktuelni Zakon o radu nedovoljno štiti prava svih radnika, čak i onih koji imaju ugovor o radu na neodređeno vreme, autorka drži da se analiza može raditi i samo sa vremenskom dimenzijom prekarnosti, kao ključnim diferencirajućim obeležjem prekarnosti. Kao dodatni argument za upotrebu vrste ugovora o radu kao demarkacionoj liniji razdvajanja prekarnih i neprekarnih radnika, nalazimo predstavljene istraživačke nalaze u prvom delu rada, koji su pokazali da radnici koji imaju ugovor na određeno vreme beleže veće stope rizika

od siromaštva zaposlenih, kao i da su „radnici na neodređeno vreme koliko-toliko zaštićeni od prekarizacije” (Mihailović, 2019: 91). Pored toga, iako aktuelni Zakon o radu omogućava radnu eksploataciju svih radnika u Srbiji, pokazano je da su oni koji imaju nestandardni radni ugovor (na određeno vreme ili ga uopšte nemaju) u pogledu radnih prava u znatno nepovoljnijem položaju od radnika koji imaju ugovor o radu na neodređeno vreme.

Nalazi pokazuju da u sve četiri dimenzije prekarnosti (vremenska, ekonomska, socijalna i organizacijska) pojedinci koji su u prekarnom položaju na tržištu rada beleže nepovoljniji položaj (veći nivo organizacijske prekarnosti, pre rade skraćeno ili dugo radno vreme, prosečna bruto i neto plata im je niža, a među onim respondentima koji kažu da veoma teško izdržavaju sa prihodima domaćinstva značajno je više prekarnih nego neprekarnih respondenata). Bez obzira na to da li su u prekarnom položaju na tržištu rada ili ne, respondenti smatraju da im je zarada nepravedno niska. Podjednako smatraju da su njihove profesionalne grupe relativno deprivirane, a uslužni radnici se osećaju najviše relativno depriviranim. Kao značajni prediktori prekarnosti pokazali su se starost, članstvo u sindikatu, vlasništvo radne organizacije u kojoj je ispitanik zaposlen, veličina radne organizacije, odgovornost za nadgledanje rada drugih zaposlenih, te klasni položaj i interakcija pola i obrazovanja. Drugim rečima, rizik od prekarnog položaja na tržištu rada je veći za mlade, muškarce sa osnovnom školom, čije radno mesto ne zahteva nadgledanje rada drugih zaposlenih, onih koji rade u manjim radnim organizacijama, državnom sektoru i nisu članovi sindikata. Bez obzira što se pokazalo da je rad u državnom sektoru prediktor prekarnosti, nalaz bi trebalo razumeti u kontekstualnom okviru. Naime, u Srbiji je država i dalje najveći poslodavac, ali javni sektor je u trenutku sprovođenja istraživanja bio obuhvaćen tzv. racionalizacijom i smanjenjem zarada, odnosno postojala je zabrana zapošljavanja, koja je omogućila uvećanje ugovora na određeno vreme, kao i povećanje opterećenja zaposlenih. Stoga je na narednim istraživanjima da pokažu da li ovaj nalaz važi i nakon prestanka zabrane zapošljavanja (od 2020. godine). Pretpostavka autorke je da je, ipak, rad u privatnom sektoru veći prediktor prekarnosti.

U pogledu samopozicioniranja na skali levice i desnice, možemo da zaključimo sledeće: većina ispitanika za sebe veruje da zauzima poziciju ideološkog centra, potom slede oni koji misle da su levo orijentisani, a na kraju i oni koji kažu da su desnog ideološko-političkog usmerenja. Ispitanici koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada za nijansu više od neprekarnih sebe pozicioniraju desno, premda je ova razlika statistički značajna ali i vrlo mala. Međutim, pokazalo se da je skala levice i desnice na kojoj se ispitanici samopozicioniraju vrlo ograničenih saznavnih kapaciteta. Razlog se krije u uvreženom formalnom poimanju levice i desnice, neznanju građana, demagoškom diskursu političkih elita koje instrumentalno i netačno koriste pojmove obraćajući se „običnom narodu“. O ograničenosti saznavnih kapaciteta najvernije govore sledeći nalazi: gotovo svaki treći ispitanik nije u stanju da se samopozicionira (što i ne bi bilo strašno kada bi postojala kakva-takva doslednost i pravilnost onih koji su se odredili na skali); ispitanici koji sebe pozicioniraju na levoj strani političkog centra identifikuju se uglavnom sa strankama koje su ili desničarske stranke ili stranke desnog centra; klasna pozicija ispitanika i prosečno pozicioniranje na skali su vrlo konfuzni (službenici i tehničari koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada su više levo orijentisani, a prekarni službenici više desno); nema statistički značajne razlike u pozicioniranju onih koji su glasali na parlamentarnim izborima 2016. godine i onih koji nisu, a razlika ne postoji ni u odnosu na to da li ispitanici smatraju da im je određena politička stranka bliža od drugih stranaka.

Najzad, pol, obrazovanje, veličina mesta stanovanja, pripadnost nacionalnoj manjini, nacionalna vezanost, zainteresovanost za politiku i interakcija klasnog i prekarnog položaja izdvojili su se kao prediktori ideološko-političkog pozicioniranja - prekarni stručnjaci će pre da se pozicioniraju od poljoprivrednika, muškarci, oni koji imaju srednje obrazovanje, pripadnici nacionalnih manjina, a što su ispitanici više emotivno vezani za Srbiju pre će se i odrediti na ovoj skali. Takođe, što ispitanici manje vremena provode prateći vesti iz oblasti politike manje su spremni da se pozicioniraju, a oni koji su zainteresovani za politiku će skoro 2,5 puta pre moći da se pozicioniraju

u odnosu na nezainteresovane. Veličina naselja stanovanja kao prediktor samopozicioniranja na ideološko-političkoj skali je konfuzna - ispitanici koji žive u predgrađima/široj teritoriji velikog grada će se dva puta pre pozicionirati na skali u odnosu na one iz velikih gradova, a oni koji žive u varoši ili malim gradovima će skoro dva puta manje biti spremni da se odrede u odnosu na stanovnike velikog grada. Ipak, da stvar nije potpuno „izgubljena”, nadu uliva nalaz da su samopozicionirani levičari skloniji politici državnog intervencionizma, odbacivanju homofobije i naslednog prava kao osnove za društveni status, što je u skladu sa teorijskim pretpostavkama.

Dimenzija radikalne desnice merena je pomoću indikatora homofobije, nacionalizma (antiuseljeničkog usmerenja i konzervativnog nacionalizma), te kolektivnog identiteta iskazanog kroz nacionalnu vezanost. Homofobija je izražena u društvu Srbije – ispitanici se samo deklarativno slažu sa time da bi osobe homoseksualne orijentacije trebalo da imaju ista prava kao i ostali, ali čim se odnos prema ovim osobama spusti na lični nivo, na videlo izlaze i homofobični stavovi. Pritom, razlika u stepenu homofobije ne postoji u odnosu na to da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju. Najmanji stepen homofobije pokazuju prekarni uslužni radnici, prekarni tehničari i neprekarni direktori i menadžeri. U pogledu nacionalističkih i islamofobičnih stavova iskazanih kroz antiuseljeničko usmerenje, radno aktivno stanovništvo u Srbiji beleži visok stepen antiuseljeničkog usmerenja (kako u pogledu antiimigrantskog rasizma i šovinizma, tako i u pogledu opažene simboličke i materijalne pretnje). Razlika u jačini antiuseljeničkog usmerenja ne postoji u odnosu na to da li je ispitanik u prekarnom ili neprekarnom položaju. Ipak, ispitanici koji svoj ekonomski položaj sami ocenjuju kao nesigurniji imaju više izraženo antiuseljeničko usmerenje od ispitanika koji smatraju da imaju ekonomski sigurniji položaj. Najizraženije antiuseljeničko usmerenje imaju poljoprivrednici i neprekarni NK radnici. Dalje, za skoro dve trećine respondenata možemo reći da su konzervativno nacionalistički orijentisani, a oni koji su u neprekarnom položaju pokazuju izraženiji konzervativni nacionalizam. Najzad, iako su generalno svi ispitanici pokazali visok stepen emotivne vezanosti za Srbiju, pojedinci koji zauzimaju prekarni položaj na tržištu rada su manje emotivno vezani za Srbiju. Prekarni službenici, te direktori i menadžeri koji su u prekarnom položaju najmanje su vezani za Srbiju, dok su neprekarni tehničari i poljoprivrednici najviše vezani za Srbiju.

Dalje, u pogledu vrednosti modernizam-tradicionalizam i (ekonomski) egalitarizam-(neo)liberalizam, razlika u prosečnim odgovorima prekarnih i neprekarnih ispitanika postoji jedino kada je u pitanju modernizam, gde respondenti u prekarnom položaju iskazuju više prosečne vrednosti na dimenziji modernizma. Vrednosnu neusaglašenost i dezorijentisanost najbolje pokazuje podatak da predloženi statistički model u koji smo uključili i sociodemografska i vrednosna obeležja ispitanika o prediktorima koji određuju levo odnosno desno usmerenje na skali levice i desnice objašnjava samo 4,6% varijanse ideološkog pozicioniranja prekarijata. To je dodatno potvrđeno i sagledavanjem distribucije odgovora pojedinačnih vrednosti (modernizam-tradicionalizam i (ekonomski) egalitarizam-(neo)liberalizam) na skali ideološke orijentacije (levo-desno).

Ipak, kada smo posmatrali koji to prediktori određuju ove vrednosti (primenjujući iste modele posebno na prekarne posebno na neprekarne pripadnike društvenih klasa), istakli su se neki značajni nalazi. Najpre, primenjeni modeli značajno bolje objašnjavaju vrednosti (ekonomskog) egalitarizma i tradicionalizma (21% odnosno čak 34% objašnjivosti varijanse), nego (neo)liberalizma i modernizma (9,6% i 17,8%). To nam govori da u slučaju modernizma i (posebno!) (neo)liberalizma postoje neki drugi značajniji prediktori koji određuju ove vrednosti među pojedincima koji se nalaze u prekarnom položaju. Takođe, ono što je za nas pozitivan nalaz, predloženi modeli značajno bolje objašnjavaju vrednosti prekarnih nego neprekarnih respondenata (potpuno isti modeli su primenjivani i na jedan i na drugi skup). Tako pretpostavljeni prediktori objašnjavaju 21% varijanse (ekonomskog) egalitarizma među prekarim, a 9,3% varijanse među neprekarnim ispitanicima; pretpostavljeni prediktori objašnjavaju tek 9,6% varijanse (neo)liberalizma među prekarim ispitanicima, a kod neprekarnih model čak nije statistički značajan; pretpostavljeni prediktori objašnjavaju 17,8% varijanse modernizma među prekarijatom, a model nije statistički značajan kod

neprekarnih respondenata. Izuzetno je važno primetiti da je objašnjenost tradicionalizma velika i u slučaju prekarnih i u slučaju neprekarnih ispitanika (34% i 25,1%). Ovo nam govori da nalazi koje smo dobili u pogledu prediktora koji određuju tradicionalizam svakako imaju veću validnost i težinu, kao i to da su merni instrumenti kojima smo ispitivali vrednost tradicionalizma bili adekvatniji i pouzdaniji.

Ukoliko se sada osvrnemo na značajne prediktore koji određuju četiri ispitivane vrednosti, zaključujemo da su prekarni (mlađi) muškarci više naklonjeni (neo)liberalizmu, a žene u prekarnom položaju su sklonije (ekonomskom) egalitarizmu. Usmerenost ka (ekonomskom) egalitarizmu imaju i oni pripadnici prekarijata koji su religiozniji i iskazuju veću nacionalnu vezanost. Modernističke vrednosti među prekarijatom određene su starošću, antiuseljeničkim usmerenjem i klasnim položajem, pa su tako mlađi pripadnici prekarijata, oni koji nisu skloni antiuseljeničkom usmerenju, kao i prekarni direktori i menadžeri (u odnosu na prekarne KV radnike) više modernistički orijentisani. Konačno, zajednički prediktore tradicionalizma i kod prekarnih i kod neprekarnih pojedinaca su patrijarhalne porodične norme, religioznost i starost (sa porastom broja godina raste i tradicionalizam), no ono gde se ove dve grupacije razlikuju je to što je tradicionalizam prekarijata još određen desnom orijentacijom na ideološko-političkoj skali levice i desnice, desnom orijentacijom distributivne pravde (zasnovane na zaslugama i nasleđenim pravima) i opadanjem antiuseljeničkog usmerenja (za šta pretpostavljamo da postoji posredujuća varijabla čiji uticaj nismo merili), dok je tradicionalizam neprekarnih pojedinaca dodatno određen brojem godina formalnog obrazovanja (što je manje godina formalnog obrazovanja, to je ispitanik tradicionalniji) i nacionalnom vezanošću (što je više vezan za Srbiju, to je više tradicionalan).

Da bismo uopšte mogli da govorimo o delatnom potencijalu ovako heterogenog prekarijata, ispitili smo odnos ispitanika prema političkom aktivizmu, političkoj efikasnosti, podršci i legitimitetu, te uopšte stavove o pravdi i pravednosti u društvu. Iako je glasanje na izborima jedan od oblika konvencionalnog političkog aktivizma, izborna izlaznost posmatrana je zasebno, jer postoji velika disproporcija između izborne participacije i drugih oblika konvencionalnog aktivizma. Dakle, kada govorimo o konvencionalnom aktivizmu mislimo na kontaktiranje nekog političara, angažovanje u političkoj partiji i nošenje bedža/transparenta/postera/nalepnice određene političke partije. Sa druge strane, nekonvencionalni politički aktivizam podrazumevao je potpisivanje peticije, učestvovanje u demonstracijama, bojkotovanje određenih proizvoda i Internet aktivizam.

Najpre je bitno istaći da nema razlike između prekarnih i neprekarnih respondenata u pogledu konvencionalnih i nekonvencionalnih oblika političkog aktivizma – i jedni i drugi beleže nizak nivo (konvencionalnog i nekonvencionalnog) političkog aktivizma. Kada smo pokušali da identifikujemo prediktore ova dva oblika političkog aktivizma, pokazalo se da predloženi modeli bolje objašnjavaju nekonvencionalni oblik političkog aktivizma (objašnjenost varijanse za konvencionalni oblik 8,6%, za nekonvencionalni 15,1%). Takođe, prediktore bolje objašnjavaju ove oblike aktivizma među prekarijatom nego među neprekarnim pojedincima (objašnjenost varijanse kod konvencionalnog aktivizma – prekarijat 8,6%, neprekarijat 7,5%; objašnjenost varijanse kod nekonvencionalnog aktivizma – prekarijat 15,1 %, neprekarijat 8,7%). U pogledu konkretnih prediktora, dok je za prekarijat za konvencionalni politički aktivizam od značaja pripadnost nacionalnoj manjini i politička informisanost, dotle je za neprekarni deo radne snage od značaja obrazovanje, a percepcija političke proceduralne pravde našla se kao značajna i za jedne i za druge (što je i razumljivo, jer ukoliko se sistem percipira kao otvoren i responzivan, onda je očekivano da ćemo uz pomoć političkih partija, koje su deo sistema, pokušati da iskažemo svoje stavove). Kao značajni prediktore nekonvencionalnog političkog aktivizma kod svih ispitanika pokazali su se život u gradskim naseljima, mladost i osećanje nezadovoljstva. Drugim rečima, i prekarni i neprekarni pojedinci koji su nezadovoljni, mladi i žive u gradu, imaju veću šansu za nekonvencionalni oblik političkog aktivizma. Razlika u pogledu prekarnosti postoji u tome što se česti socijalni kontakti za prekarijat pokazuju kao značajni prediktore nekonvencionalnog oblika političkog aktivizma, dok se za ne-prekarijat pokazuju značajnim obrazovanje, pripadnost nacionalnoj većini i percepcija postojanja političke proceduralne pravde.

Ukoliko govorimo o izbornoj izlaznosti, pojedinci koji se nalaze u prekarnom položaju na tržištu rada beleže niske nivoe političke integracije izražene u obliku apstinencije na izborima i niske nivoe stranačke identifikacije. Ispitanici koji su u prekarnom položaju na tržištu rada su pre apstinirali na parlamentarnim izborima iz 2016. godine, a nije utvrđena statistički značajna veza između prekarnosti i izbornih preferencija (iako je ubedljiva većina ispitanika glasala za SNS). Mladi pripadnici prekarijata, u odnosu na neprekarne mlade ispitanike, pre glasaju za Srpsku naprednu stranku i Srpsku radikalnu stranku, no nalaz svakako treba uzeti sa velikom rezervom, jer je među mladima tek nepunih 30% ispitanika navelo za koga su uopšte glasali, tako da govorimo o malom broju slučajeva na osnovu kojih je rađena analiza. Ukoliko govorimo o prediktorima izborne izlaznosti, ne postoji statistički značajna veza između izlaska na izbore i klasnog položaja, ali je značajna interakcija klasnog položaja i prekarnosti i to samo u pogledu neprekarnih stručnjaka i prekarnih službenika. Naime, neprekarni stručnjaci imaju četiri puta veću šansu da izađu na izbore, a prekarni službenici čak osam puta veću šansu u poređenju sa poljoprivrednicima. Takođe, muškarci će, u odnosu na žene, skoro dva puta pre izaći na izbore, a sa porastom broja godina ispitanika raste i izborna izlaznost. Stranačka identifikacija tj. osećanje bliskosti sa nekom od stranaka javlja se takođe kao značajan prediktor izbore izlaznosti – oni koji navode da imaju blisku stranku će preko četiri puta imati veću šansu da izađu na izbore, a dva puta je veća šansa da oni koji su zainteresovani za politiku izađu na izbore.

Rezultati do kojih smo došli pokazuju da je politička efikasnost sistema nisko ocenjena (preko dve petine radno aktivnog stanovništva ne veruje u internu i eksternu efikasnost sistema a preko trećine je nezainteresovano za politiku); da je nivo političke podrške sistemu nizak (50,8%); politička proceduralna pravda je ocenjena nisko (69,1%); da su lični prihodi ispitanika precipirani kao nepravedno niski, te da su zarade donjeg decila stanovništva nepravedne (69,7%); da su razlike u bogatstvu u Srbiji nepravedne (zbirno 78,5%); ispitanici se slažu sa politikom državnog intervencionizma kako bi se smanjile razlike u bogatstvu (zbirno 78,5%); gotovo polovina respondenata (49,8%) procenjuje da u poređenju sa drugima nema pravedne šanse na tržištu rada da dobije posao koji želi, a čak 74% da se ova nepravednost odnosi na celokupno stanovništvo kada je u pitanju dobijanje zaposlenja; refleksivna procena pravednosti obrazovnih mogućnosti je bolje ocenjena nego ne-refleksivna (69,4% naspram 46,6%); percepcija socijalnog zatvaranja i stvaranja društvenih nejednakosti je negativna (prevladava stav da su za dobijanje zaposlenja najvažniji nepotizam, da pol ima veoma mnogo ili mnogo uticaja, odnosno da znanje i veštine i iskustvo u struci imaju ili nimalo ili malo uticaja). Nadalje, kao najdominantniji normativni principi društvene pravde izdvajaju se pravičnost društva zasnovana na meritokratiji (81,6%), društvena osetljivost na potrebe najugroženijih članova društva (76,8%) i društvena jednakost u redistribuciji prihoda (56%). Konačno, nizak nivo verovanja u pravedan svet iskazalo je 27,6% ispitanika, 53,9% srednji, a 18,5% visok nivo.

Pitanje koje se nameće imajući u vidu izneto jeste kako objasniti, sa jedne strane, ovako negative nalaze u pogledu različitih oblika društvene pravednosti (još ako uzmemo u obzir da pojedinci koji se nalaze u prekarnom položaju izjavljuju da „veoma teško izdržavaju sa приходima”, da imaju niže bruto i neto zarade, da beleže veće iskustvo eksploatacije, da su manje zadovoljni stanjem ekonomije u Srbiji i da niže ocenjuju refleksivnu pravednost obrazovnih mogućnosti i mogućnosti na tržištu rada), verovanje da su osnovni principi društvene pravde pravičnost, jednakost i zadovoljenje potreba svih članova društva, nizak ili osrednji nivo verovanja u pravednost sveta i, sa druge strane, gotovo nikakav potencijal za društveni aktivizam (bilo konvencionalni bilo nekonvencionalni) u cilju menjanja postojećih percipiranih nejednakosti? Drugačije, ako pojedinci u uslovima velikih društvenih nejednakosti zahtevaju preraspodelu društvenih resursa i ako su im važni principi pravičnosti, jednakosti i potreba, kako objasniti pasivizaciju i odsustvo bilo kakvog otpora društvenim i ekonomskim nejednakostima, te prećutno odobravanje aktuelnog društvenog sistema, koji uspešno reprodukuje društvene nejednakosti?

Jedna od teorija koja je pokušala da odgovori na ovo pitanje je svakako i ona nastala u okrilju socijalne psihologije koja se oslanja na logiku teorije kognitivne disonance, teorija opravdavanja

sistema (*system justification theory*). Prema ovoj teoriji, društvene grupe prema kojima je sistem nepravičan mogu imati tendenciju da ga opravdavaju, jer se na taj način postiže funkcija psihološkog smirivanja. Za one koji se nalaze u povlašćenom položaju davanje legitimiteta datom sistemu omogućava racionalizaciju i opravdanje svog položaja koji je „zaslužen”, dok za one koji se nalaze u nepovoljnom položaju mehanizam racionalizacije onemogućava frustraciju i potkrepljuje osnovnu psihološku potrebu o postojanju stabilnosti, reda i poštenja, te veruju da je sistem pravedan i pošten i na taj način zadržavaju pozitivnu sliku o sebi. Iako bi intuitivno bilo pretpostaviti da će pojedinci koji se nalaze u nezavidnom društvenom položaju težiti promenama, teorija opravdavanja sistema i istraživanja koja su datu teoriju koristila kao konceptualni okvir, upravo objašnjavaju da će ovi pojedinci težiti održanju *status quo* i opravdavati društvenu nejednakost.

S obzirom da je sama osnovna tema ovog rada nametala podelu na prekarne i neprekarne grupacije u okviru društvenih klasa, slojna dimenzija bi se, eventualno, mogla posmatrati kao relativno autonomna jedinica društvenog strukturisanja. Pošlo se od toga da ako svaka klasa ima jedan broj pojedinaca koji su u prekarnom položaju, može se zamisliti osamostaljivanje prekarijata kao posebnog sloja. Međutim, prikazani nalazi ne govore u prilog ovoj tezi – prekarijat u Srbiji ne može, barem u ovom trenutku, biti ni sloj, a kamoli zasebna klasa. Iako statistički značajne razlike postoje između onih pojedinaca koji su u prekarnom i onih koji nisu u prekarnom položaju na tržištu rada u nekoliko pogleda, pa tako oni u prekarnom položaju pre apstiniraju na izborima, manje su zadovoljni stanjem ekonomije u državi, teže izdržavaju sa prihodima domaćinstva, manje zarađuju, više su desno orijentisani na skali samopozicioniranja levice i desnice, manje su emotivno vezani za Srbiju i imaju niži stepen konzervativno-nacionalne orijentacije i iskazuju više prosečne vrednosti na dimenziji modernizma, to i dalje ne znači da ova društvena grupacija deli sličan način života i poglede na svet. Čak i tamo gde postoji statistički značajna razlika, ona je toliko mala da bi je trebalo uzeti sa velikom rezervom. Preciznije, najveći deo analize zapravo je pokazao da ne postoji razlika u odgovorima prekarnih i neprekarnih ispitanika, te da će se ona pre javiti po klasnim osnovama, nego prema prekarnosti. Izvesno je da pripadnici ove heterogene društvene grupacije ne dele slična ideološko-politička usmerenja, a čak i ako bismo rekli da su ova usmerenja slična, ona nisu drugačija od heterogene grupacije ne-prekarijata.

U pogledu testiranih istraživačkih pitanja, moglo bi se kazati da su sve tri hipoteze „potvrđene”, ali nalaz bi trebalo uzeti sa velikom rezervom. Naime, pripadnici prekarijata u Srbiji jesu u pogledu ideološke orijentacije desno orijentisani, ali ovo je tačno samo ukoliko posmatramo skalu samopozicioniranja, u suprotnom, nema značajnije razlike između prekarnih i neprekarnih pojedinaca. Pre bi se moglo reći da čitavo stanovništvo Srbije (barem u ovom poduzorku) beleži manji ili veći stepen (radikalno) desnog ideološkog usmerenja. Potvrđeno je takođe i da ispitanici koji su u prekarnom položaju na tržištu rada, naročito mlađi ispitanici, ako uopšte izlaze na izbore glasaju većinom za Srpsku radikalnu stranku, te da među pripadnicama prekarijata generalno prevladava izborna apstinencija, a ako izlaze na izbore, onda ravnomerno glasaju za Srpsku radikalnu stranku i Srpsku naprednu stranku. Međutim, ovaj nalaz je takođe diskutabilan, sem dela koji se odnosi na izbornu apstinenciju. Naime, oni koji izlaze na izbore većinom glasaju za Srpsku naprednu stranku, bez obzira da li su u prekarnom položaju ili ne, a u uzorku je toliko malo ispitanika koji su izjavili da su glasali za Srpsku radikalnu stranku da je čak i kvazi-statističko zaključivanje upitno. Najzad, za treću istraživačku pretpostavku o nepostojanju jasno uobličenog vrednosnog sistema koji onemogućava prekarijat da stekne delatni potencijal, moglo bi se reći da je najviše potvrđena. Pokazana je ideološko-politička dezorijentisanost, za koju bi se pre moglo reći da ima reakcionarni potencijal nego revolucionarni (ako ga uopšte i ima!).

Prekarijat se kao novi oblik društvenog grupisanja javlja u različitim društvenim okvirima i kontekstima, ali je mehanizam koji uslovljava rađanje ovog fenomena određen globalnim okvirima neoliberalne kapitalističke regulacije društvenih odnosa. Stoga, da bi dobijeni rezultati imali širi smisao, te da bi saznanje zadovoljilo i kriterijum opštosti, primenjen je i uporedni metod. Već je rečeno da Srbija zauzima poluperiferijsku poziciju u globalnom kapitalističkom sistemu, ali

sužavajući prostornu dimenziju komparativnog analitičkog okvira na evropske zemlje, zemlje članice Evropske unije, u poređenju sa zemljama koje pretenduju da postanu članice, nalaze se bliže ili u samom centru svetsko-sistemske kapitalizma. Međutim, ni pozicije samih zemalja članica nisu istovetne – tako postoje one koje su u centru (poput visokorazvijene Nemačke i Francuske, koje su članice tzv. G7 grupe zemalja) i one koje su dalje pozicionirane u svetsko-kapitalističkom sistemu (poput Rumunije, Bugarske, Hrvatske). Za prve bismo rekli da pripadaju centralnim, a za manje razvijene zemlje EU perifernim zemljama EU. Međutim, ako ovome dodamo evropske države koje nisu članice EU, a imaju status kandidata, onda ove poslednje dobijaju poziciju perifernih zemalja, a države koje su u okviru granica EU periferijske dobijaju poziciju poluperifernih zemalja. U ovom prostornom okviru, Srbija bi zauzimala perifernu poziciju. Dakle, poređena su društva Nemačke (kao zemlje centra), Hrvatske (zemlje poluperiferije) i Srbije (zemlje periferije u okviru evropskog kontinenta).

Najveći udeo pojedinaca koji su u prekarnom položaju na tržištu rada posmatranih država zabeležen je u Srbiji (44,5%; Nemačka: 21,4%; Hrvatska: 23,3%). U pogledu prediktora prekarnosti u posmatrane tri zemlje postoje određene sličnosti, ali i razlike (u slučaju Hrvatske i Srbije uslovljene istorijskim razvojem kapitalističkih društvenih odnosa na perifernim pozicijama). Tako se u sve tri države starost ispitanika javlja kao značajka prekarnosti (mlađi ispitanici imaju veći rizik da se nađu u prekarnom položaju na tržištu rada), kao i organizaciona dimenzija prekarnosti (oni koji se nalaze na nižim nivoima hijerarhije u radnoj organizaciji i nemaju odgovornost u nadzoru rada drugih zaposlenih, nalaze se u većem riziku od prekarnosti). Odsustvo sindikalnog članstva takođe je bitna odrednica prekarnosti, s tim što je ovaj prediktor značajniji u Hrvatskoj i Srbiji nego u Nemačkoj, što donekle govori o tome da je sindikalna moć (koliko god mala bila) izraženija u srpskom i hrvatskom nego u nemačkom društvu. Veličina radne organizacije utiče na prekarnost u Srbiji i Hrvatskoj (prekarnost se vezuje pre za manje organizacije), dok u Nemačkoj ona nema uticaj, a u pogledu tipa vlasništva radne organizacije ovaj prediktor je značajan samo u Srbiji (ali on je uslovljen kontekstualnim faktorom zabrane zapošljavanja u javnom sektoru, te bi ga trebalo uzeti sa rezervom). Nemačka se izdvaja kao zemlja u kojoj je državljanstvo značajan prediktor prekarnosti – migrantski status značajno doprinosi prekarnosti u ovom društvu. Konačno, bitno je primetiti da je klasni položaj ispitanika značajan prediktor prekarnosti u sve tri države, ali da je on najviše izražen u hrvatskom društvu gde se u odnosu na NKV radnike gotovo svi ostali pripadnici hijerarhijski viših klasnih položaja nalaze u manjem riziku od prekarnosti.

Kada govorimo o ideološko-političkim orijentacijama prekarne pojedinaca u posmatranim državama, građani Srbije i Hrvatske su manje ili više nezainteresovani za politiku, dok ispitanici iz Nemačke iskazuju znatno veće interesovanje. Politička efikasnost sistema ni u jednoj od tri države nije ocenjena visoko. Građani Nemačke ne samo da smatraju da politički sistem dozvoljava građanima da imaju uticaj na to šta vlast radi, već i veruju da su politički kompetentniji da učestvuju u politici. Sa druge strane, kao jedan od razloga za izrazito nisku ocenu političke efikasnosti sistema u društvima Hrvatske i Srbije može biti i percepcija korumpiranosti sistema (na listi od 180 zemalja sveta, Srbija se nalazi na 87. mestu, dok je Hrvatska na 60, a Nemačka na 11. mestu). Sve tri države prate trendove opadanja izlaznosti na izbore. U Srbiji i Hrvatskoj politička podrška je izuzetno niska, dok je u Nemačkoj nešto veća, ali ne treba zaboraviti da isti trendovi opadanja poverenja u tradicionalne političke institucije postoje i u ovoj državi, samo su oni manje izraženi (zahvaljujući političkoj kulturi građana i stabilnosti političkog sistema izraženog u višedecenijskom kontinuitetu i tradiciji glavnih političkih aktera).

Očekivano, u sve tri države najveći udeo ispitanika sebe je pozicionirao u ideološki centar, no među opredeljenima, više je levo nego desno orijentisanih. Razlog se krije kako u političkoj nepismenosti građana, tako i u činjenici da u javnom diskursu desnica ima znatno negativniji naboj nego levica, te je društveno poželjnije reći da ste „levičar” nego „desničar”, ali i u istorijskom kontekstu - Srbija, Hrvatska i Istočna Nemačka su do poslednje decenije minulog veka delile socijalističko uređenje, a balast nacističke prošlosti igra dodatnu ulogu u Nemačkoj, utičući na davanje društveno poželjnih odgovora. Pored toga, u Nemačkoj je postojao i strah od komunističke pretnje, pa je na teorijama o

totalitarizmu bazirana tzv. borbena demokratija bila uperena i protiv desnih i protiv levih „neprijatelja demokratije”. U Hrvatskoj se i prekarni i neprekarni ispitanici pozicioniraju podjednako desno. Sa druge strane, pojedinci koji su u prekarnom položaju u Srbiji su u proseku više desno orijentisan, dok u Nemačkoj obratno – pre se samopozicioniraju levo na ideološko-političkoj skali. U Srbiji kao zemlji koja se nalazi na poluperiferijskim pozicijama svetskog kapitalističkog sistema, odnosno na periferijskoj poziciji u okviru evropskog kontinenta, sa autoritarno-oligarhijskim režimom koji samo demokratskim diskursom pravda svoju vlast i gde je nacionalizam vezivna nit vladajuće oligarhije i širih društvenih slojeva, ne iznenađuje što je prekarijat više desno orijentisan. Sa druge strane, iako i u Nemačkoj vladajuće oligarhije imaju neoliberalno tržišno usmerenje, politička demagogija i korišćenje tzv. tankih ideologija uspešno prikrivaju vladavinu bogate manjine, a prekarijat se u ovoj državi identifikuje sa strankama koje se u javnom prostoru predstavljaju, najčešće, kao „levi ili desni centar” i koje u svojim nazivima imaju reči poput „demokratska”, „socijaldemokratska”, te se obilato koriste socijalnom demagogijom. Sve to posledično vodi uverenju građana da su pristalice levičarskih politika, demokratija se ne dovodi u pitanje (pa odnos prema demokratiji više i nije lakmus papir za ideološko-političko usmerenje), a suštinski se radi o, u najmanju ruku, liberalnim usmerenjima.

U Srbiji se pripadnici heterogene grupacije prekarnih ispitanika identifikuju sa desničarskim ili strankama desnog centra (neoliberalnom konzervativnom SNS, ekstremno-desničarskom SRS i radikalno-desničarskim pokretom Dveri). Hrvatski prekarnici se najviše identifikuju sa politikama koje zagovara Živi zid, desno orijentisana stranka koja koristi socijalnu demagogiju i zagovara zaštitu „domaćeg kapitalizma”. Iako se neprekarni respondenti u Hrvatskoj u poređenju sa prekarnim više identifikuju sa dve najveće hrvatske stranke (HDZ i SPD), nije zanemarljiv ni udeo onih u prekarnom položaju koji kažu da su im bliske ove stranke. Na hrvatskoj političkoj sceni (kao i na srpskoj) ne postoji prava levičarska stranka koja bi zastupala interese prekarijata. U takvoj dominaciji manje ili više desno orijentisanih stranaka i političkoj socijalizaciji koju odlikuje nacionalistička i autoritarna politička retorika, prekarijat se okreće političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju kao političkoj taktici kojom privlače što veći broj glasača na izborima. Najzad, u Nemačkoj se svaki treći pripadnik prekarijata identifikuje sa konzervativno-desničarskom CDU, a svaki četvrti sa Zelenima - partiji koja zagovara ekonomski liberalizam i prihvatanje slobodnog tržišta kao osnove prosperiteta (ekologizam ove partije je primer „tanke” ideologije). Liberalnu SPD je kao svoju blisku stranku navelo 13,8% prekarnih radnika, a levo orijentisanu Levicu navodi tek svaki deseti prekarni radnik (9,5%). Sa radikalno-desničarskom Alternativom za Nemačku, čije ideološko jezgro čini nacionalistička retorika, više se identifikuju neprekarni radnici, što je i razumljivo ukoliko imamo u vidu to da je jedan od prediktora prekarnosti u Nemačkoj pripadnost migrantskoj populaciji (a protiv koje se Alternativa za Nemačku veoma zalaže). Rečju, prekarijat se u sve tri države identifikuje sa političkim akterima koji obilato koriste socijalnu demagogiju u svom diskursu, a koji u potpunosti prihvataju osnovna usmerenja ekonomskog liberalizma kao osnove na kojoj počiva neoliberalni oblik kapitalizma. O značaju koji socijalna demagogija ima u uslovima krize kapitalizma najbolje svedoči prihvatanje redistributivno-etatističke orijentacije (prema kojoj bi vlada trebalo da preduzme mere za smanjenje razlike u nivoima prihoda), bez obzira da li je reč o stanovništvu centra ili (polu)periferije.

Na kraju, uz ogradu da autorka ne može izvesti dalekosežne zaključke, može se reći da prekarijat u Srbiji nije ni klasa po sebi, a kamoli klasa za sebe. Štaviše, još uvek nije reč ni o grupaciji koja bi mogla činiti zaseban sloj, koji bi delili slične životne uslove i poglede na svet. Jednostavno, sama po sebi, prekarnost na tržištu rada još uvek nije dovoljno distinktivna i ključna odrednica na osnovu koje bi se društvo strukturiralo. Poredeći Srbiju sa Hrvatskom i Nemačkom, nalazi su pokazali da je u Srbiji klasni položaj ispitanika manje značajan prediktor prekarnosti. Zapravo, moglo bi se otvoriti pitanje postoje li u Srbiji klase za sebe uopšte? Postoje agenti transnacionalne klase i postoje međusobno raznorodni domaći kapitalisti, a odsustvo masovnih klasa za sebe omogućuje i sadašnje drastične nejednakosti i faktičku političku diktaturu. No, ono što je rad svakako pokazao, ne samo u Srbiji, nego i Hrvatskoj, pa i u Nemačkoj, zemlji centra kapitalističkog sistema, jeste to

da je organizacijska dimenzija prekarnosti značajan i jak prediktor toga da pojedinac bude u prekarnom položaju. Iz ovog sledi veoma važna pretpostavka, a to je da je neoliberalizam u cilju opstajanja stvara radničku aristokratiju (poslovođe), što ima direktne posledice po radnu kontrolu i kontrolu sukoba u društvu.

Iako su u samom radu primenjivani različiti teorijski okviri, autorka veruje da koji god pristup da istraživač odabere, savremene promene na tržištu rada ipak zahtevaju uključivanje dimenzije prekarnosti u istraživanje društvene stratifikacije. Prekarnost nije dovoljan, ali je neophodan uslov promišljanja o savremenoj društvenoj stratifikaciji. Čini se da je veberijanska perspektiva, koja naglasak stavlja na životne šanse pojedinaca u skladu sa resursima koje pojedinci donose na tržište rada, za sada primenljivija u istraživanju prekarijata, koji još uvek nema karakteristike zasebne klase. To posebno važi jer ova perspektiva omogućava nepostojanje pretpostavke da će klasa biti glavni izvor sukoba u kapitalističkom društvu ili da će klase nužno služiti kao izvor kolektivne akcije. Umesto toga, fokus je na tržištu kao izvoru nejednakosti u životnim šansama. Međutim, u dugoročnoj perspektivi, a posebno u kontekstu promišljanja o daljem razvoju (transformaciji ili možda i promeni?) kapitalizma kao opšte društveno-ekonomske formacije koja oblikuje i reguliše društvene odnose, istraživanja i promišljanja o prekarijatu iz konfliktno-marksističke perspektive ne bi smela ostati zanemarena. Istorija kapitalizma je pokazala da je reč o rastegljivom i veoma izdržljivom sistemu, uvek spremnom da se transformiše kako bi opstao. Rečju, svest o dinamičnosti društvenog sistema trebalo bi da nagna istraživače da stalno promišljaju i prate (pre)oblikovanje društvenih odnosa - to što trenutno prekarijat nije klasa po sebi, ne znači da u budućnosti neće biti.

Uostalom, istraživanje prekarnih radnika bi trebalo da ide i u pravcu istraživanja radničkih politika, kako to primećuje Piter Frejz. Nesiguran rad je nedovoljna osnova za identifikovanje koherentne klasne grupacije. No, „prekarijat možda nije „nova klasa” - to jest, možda nije sila koja će ujediniti radnike oko obnovljene progresivne politike u dvadeset prvom veku. Ali ni stari, radnički industrijski proletarijat neće biti ta klasa. Utvrđivanjem novih empirijskih trendova i novih osećaja u vezi sa radom i tržištem rada teoretičari prekarijata barem nam pomažu da osetimo put ka nekim novim odgovorima” (Fraser, 2013: 14). Vraćajući se na Stendingovu sintagmu da je prekarijat nova opasna klasa, može se zaključiti da nije reč o novoj klasi, a za sada ni opasnoj. „Opasno” može biti eventualno to što prekarni radnici imaju pre reakcionarni nego revolucionarni potencijal, jer usvajaju socijalnu demagogiju političkih aktera, te prihvataju osnovna usmerenja ekonomskog liberalizma kao osnove na kojoj počiva neoliberalni oblik kapitalizma.

Može se reći da se, čak ni u najoptimističnijem scenariju, delatni potencijal prekarijata koji bi delovao u pravcu sistemskih promena ne nazire skoro. Nekadašnji sindikalni kapaciteti su urušeni, pripadnici za sada veoma difuzne društvene grupacije prekarijata su atomizovani, heterogeni i fragmentisani – postaje sve više karakteristično da su radnici međusobno nepovezani (osim preko savremenih tehnologija) i da se teško organizuju. Više nije reč o nekadašnjim industrijskim radnicima, koji su se svakodnevno sastajali u istom prostoru, što je omogućavalo (političku i/ili sindikalnu) organizaciju. Zbog česte promene poslodavaca, prekarni rad obeležava i nedostatak kontinuiteta i to je i jedan od razloga koji onemogućava organizacioni oblik solidarnosti. Međutim, kao što je Lenjin primetio (iako je govorio u kontekstu stvaranja monopola), kriza rađa saradnju zbog opstanka, a da li je onda moguće reći da kriza rađa i solidarnost? Ako je odgovor potvrđan, na kojim osnovama se rađa ova solidarnost? Osećanje ugroženosti pokreće na akciju, ali osećanje kolektivne ugroženosti nije isto što i osećanje individualne ugroženosti. Da bi se potaklo kolektivno delanje potrebno je da postoji i osećaj identiteta kolektivne pripadnosti.

Možda bi se mogla izneti teza da osećaj ugroženosti na svesnom ili nesvesnom nivou između transnacionalne kapitalističke klase i prekarijata nije isti. Naime, više klase (klasa kapitalista), čak i da nemaju razvijenu klasnu svest, imaju osećaj straha šta bi značilo izgubiti kapital koji poseduju. Da bi ovu opasnost preduhitili, bez obzira na međusobnu konkurentnost, sarađuju i udružuju se, ne bi li reprodukovali vladajući sistem društvenih odnosa (oni imaju konkurentne, ali ne i antagonističke interese). Nasuprot njima, iako pripadnik prekarijata može da izgubi posao, on stalno

živi sa tom neizvesnošću, sa sukcesivnim krizama kapitalizma, pa je i navikao na to – treba biti zadovoljan jer uvek može i gore. Ovaj isti pripadnik prekarijata ne može da vidi šta bi potencijalno mogao da dobije udruživanjem. Dok viša klasa zna šta gubi, niža klasa ne može da sagleda šta može da dobije, a ono što trenutno gubi – pa, nije ni prvi ni poslednji put, zar ne? U svakom slučaju, rad neće biti završen u pesimističnom tonu. Revolucija nikada nije izvesna niti u kontinuitetu, nju karakterišu neizvesnost i diskontinuitet. Činioci poput socijalnih napetosti, nezaposlenosti, nejednakosti, finansijskih kriza i organizacija koje su akteri društvene promene, nikada sami za sebe nisu dovoljni kako bi u konačnici doveli do sloma postojećeg poretka i revolucije. Potrebno je da dođe do podudaranja različitih činilaca, u određenom društveno-istorijskom kontekstu. Upravo iz tog razloga je teško predviđati društvene slomove, kako političarima, tako i društvenim teoretičarima. U literaturi se mogu iščitati dva različita shvatanja o mogućnostima sloma kapitalizma današnjice. Prvi pristup je pesimističan i neguje duh skeptičnosti, tvrdeći da je sa nestankom socijalizma i od momenta kada je za kapitalizam komunizam postao roba, te se ovaj time samo učvrstio, potpuno nerealno i naivno očekivati bilo kakvu revoluciju. Sa druge strane nalaze se tvrdnje da je savremeni kapitalizam na rubu propasti, čemu rast nejednakosti, opadanje privrednog rasta uz uvećanje dugova, samo doprinose i ubrzavaju proces. Čak i uz odsustvo sindikata i konkretnog subjekta revolucije, kapitalizmu se nazire kraj (Kuljić, 2018: 225-227).

6. LITERATURA

- Agrawal, Jyotsna et al. 2011. Socio-demographic Correlates of Subjective Well-being in Urban India. *Social Indicators Research*, Vol. 101, No. 3, pp. 419-434.
- Aleksić, Stefan. 2015. Zaboravljena klasa. *Mašina – proizvodnja društvene kritike*, 27. oktobar (online). Dostupno na: <https://www.masina.rs/?p=1877>.
- Aleksić, Dragan, Mihail Arandarenko i Galjina Ognjanov. 2020. *Ex post analiza nacionalne strategije zapošljavanja za period 2011-2020. godine*. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke. Dostupno na: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2021/02/Ex_post_analiza_Nacionalne_strategije_zaposljavanja_za_period_2011-2020.pdf
- Alexander, C. Jeffrey (ed.). 1985. *Neofunctionalism*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Alesina, Alberto et al. 2004. Inequality and happiness: Are Europeans and Americans different?. *Journal of Public Economics*, Vol. 88, No. 9-10, pp. 2009–2042.
- Allen, Kieran. 2014. The precariat: New class or bogus concept?. *Irish Marxist Review*, Vol. 3, No. 9, pp. 43-53.
- Almond, Gabriel and Sidney Verba. 2000. *Civilna kultura*. Zagreb: Politička kultura.
- Anderson, Bridget. 2010. Migration, immigration controls and the fashioning of precarious workers. *Work, employment and society*, Vol. 24(2), pp. 300–317.
- Andersen, Robert. 2012. Support for Democracy in Cross-National Perspective: the Detrimental Effect of Economic Inequality. *Research in Social Stratification and Mobility*, Vol. 30(4), pp. 389-402.
- Anđelković, Branka, Jelena Šapić i Milica Skočajić. 2019. *Gig ekonomija u Srbiji: Ko su digitalni radnici i radnice iz Srbije i zašto rade na globalnim platformama?*. Beograd: Centar za istraživanje javnih politika. Dostupno na: <https://publicpolicy.rs/publikacije/b7772ff6bcd10f723f1b94dfceff2757bdb19b6.pdf>
- Anton, Minardi. 2017. The Future of Liberal Democracy. *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, Vol. V, Issue 2, pp. 1-5.
- Антонић, Слободан. 2008. Расправа о класи у савременој социологији. *Социолошки преглед*, Vol. XLII, No. 4, стр. 147-169.
- Антонић, Слободан. 2009. Статусна анализа: допуна или алтернатива класне анализе. *Социолошки преглед*, vol. XLIII, no. 4, стр. 481–502.
- Антонић, Слободан. 2012. *Лоша бесконачност: прилози социологији српског друштва*. Београд: Службени гласник, Досије студио.
- Антонић, Слободан. 2016. Суперкласа. *Глас САНУ Одељења друштвених наука, књига 32*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Apostolidis, Paul. 2019. *The Fight for Time: Migrant Day Laborers and the Politics of Precarity*. Oxford: Oxford University Press.
- Apostolidis, Paul. 2021. Desperate Responsibility: Precarity and Right-Wing Populism. *Political Theory (online)*, January 2021, pp. 1-28. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0090591720985770>

- Arandarenko, Mihail, Gorana Krstić i Jelena Žarković Rakić. 2017. *Dohodna nejednakost u Srbiji: od podataka do politike*. Beograd: FES. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13936.pdf>
- Arzheimer, Kai. 2006. Dead Men Walking? Party Identification in Germany, 1977-2002. *Electoral Studies*, 25/4, pp.791-807.
- Arzheimer, Kai. 2017. Another Dog that didn't Bark? Less Dealignment and more Partisanship in the 2013 Bundestag Election. *German Politics*, Vol. 26, Issue 1, pp. 49-64.
- Arsovski, Dušan. 2019. Deliberativna demokratija i legitimitet. *Theoria 1*, 62, str. 119-132.
- Aspelund, Anna, Marjaana Lindeman and Markku Verkasalo. 2013. Political Conservatism and Left-Right Orientation in 28 Eastern and Western European Countries. *Political Psychology*, Vol. 34, No. 3, pp. 409-417.
- Babović, Marija. 2010. *Rodne ekonomke nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska Unija i Srbija*. Beograd: ISI FF; SeConS-grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, Marija. 2010a. Konceptualni i institucionalni preduslovi razvoja socijalne dimenzije EU, u: Babović, Marija, (prir.). *Izazovi nove socijalne politike: Socijalna uključenost EU i Srbiji*. Beograd: SeCons – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, Marija. 2010b. Izazovi transformacije država blagostanja i uloga OMK u razvoju socijalne EU, u: Babović, Marija, (prir.). *Izazovi nove socijalne politike: Socijalna uključenost EU i Srbiji*. Beograd: SeCons – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, Marija i Slobodan Cvejić. 2015. Kratak pregled partijske patronaže i klijentelizma u Srbiji. Beograd: SeCons – Grupa za razvojnu inicijativu. Dostupno na: <https://secons.net/files/publications/36-Kratak%20pregled%20partijske%20patronaže%20i%20klijentelizma%20u%20Srbiji.pdf>
- Bakić, Jovo. 2006. Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (*Ethnicity*), nacionalizmu i naciji. *Sociologija*, Vol. XLVIII, No. 3, str. 231-264.
- Bakić, Jovo. 2013. Populizam ili demagogija u političkom životu Srbije?, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF i Čigoja.
- Bakić, Jovo. 2015. Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990-2014). *Sociologija*, Vol. LVII, No. 1, str. 46-71.
- Bakić, Jovo. 2019. *Evropska krajnja desnica 1945-2018*. Beograd: Clio.
- Ballafkih, Hafid, Joop Zinsmeister and Martha Meerman. 2017. A Job and a Sufficient Income Is Not Enough: The Needs of the Dutch Precariat. *SAGE Open (online)*, October – December, pp. 1-12. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2158244017749069>
- Bauman, Zigmund. 2009. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Zigmund. 2010. *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bartlett, Will and Ivana Prica. 2016. Interdependence between Core and Peripheries of the European Economy: Secular Stagnation and Growth in the Western Balkans. *LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series*, No. 104/2016. Available at: <https://www.lse.ac.uk/european-institute/Assets/Documents/LEQS-Discussion-Papers/LEQSPaper104.pdf>
- Beale, Norman and Susan Nethercott. 1985. Job-loss and family morbidity: a study of a factory closure. *The Journal of the Royal College of General Practitioners*, Vol. 35, No. 280, pp. 510-514.

- Beetham, David. 1991. *The Legitimation of Power*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Bek, Urlih. 2001. *Rizično društvo (U susret novoj moderni)*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bek, Urlih. 2011. *Svetsko rizično društvo (U potrazi za izgubljenom sigurnošću)*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Bendix, Reinhard and Seymour Martin Lipset. 1953. *Class, Status and Power: A Reader in Social Stratification*. Glencoe, Ill: The Free Press.
- Berardi, Franco. 2005. What does Cognitariat Mean? Work, Desire and Depression. *Cultural Studies Review*, Vol .11, No. 2, pp. 57-63.
- Berardi, Franco. 2009. *Precarious Rhapsody Semiocapitalism and the pathologies of the post-alpha generation*. London: Minor Compositions.
- Berger, Thor and Carl Benedikt Frey. 2016. *Structural transformation in the OECD: Digitalisation, deindustrialisation and the future of work*. Paris: OECD social, Employment and Migration Working Papers, No. 193, OECD Publishing.
- Betti, Eloisa. 2016. Precarious Work: Norm or Exception of Capitalism? Historicizing a Contemporary Debate: A Global Gendered Perspective, in: Betti, Eloisa and Miller, Katherine (ed.). *The Power of the Norm. Fragile Rules and Significant Exceptions*, Junior Visiting Fellows' Conference, 35/2016, Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Available at: <https://goo.gl/3iA1e1>.
- Bešić, Miloš. 2011. Politički i situacioni prediktori poverenja u institucije. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, No. 6, str. 119-148.
- Bidanure, Juliana Uhuru. The Political Theory of Universal Basic Income. *Annual Review of Political Science*, 22, pp. 481–501.
- Bieliński, Jacek. 2017. Political Legitimacy and Normative Disorientation in European Liberal Democracies. *Polish Sociological Review*, No. 199, pp. 267-285.
- Birešev, Ana. 2009. Kapitalizam i opravdanje. *Filozofija i društvo*. Vol. 3, str. 223-244.
- Black, Richard. 2001. Environmental Refugees: Myth or Reality? *UNHCR Working Papers*, No. 34, pp. 1–19.
- Boas, Taylor C. and Jordan Gans-Morse. 2009. Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. *Studies in Comparative International Development*, 44(2), pp. 137-161.
- Bobić, Danijela i Pavle Medić. 2020. *Analiza dohotka najsiromašnijih decila stanovništva srbije: fokus na poljoprivredu*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Bogdanović, Marija. 1984. Teorijska osnova kvalitativnog pristupa. *Revija za sociologiju*, Vol. XIV, No. 3-4, str. 201-213.
- Bogdanović, Marija. 1987. Društveni slojevi prema osnovnim dimenzijama socijalnog raslojavanja, u: Popović, Mihailo i ostali. *Društvene nejednakosti. Sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bogdanović, Marija. 1993. *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Bogdanović, Marija. 2007. Operacionalna definicija, u: Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (ur.). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.

- Bonnet, Florence, Joann Vanek and Martha Chen. 2019. *Women and Men in the Informal Economy – A Statistical Brief*. Manchester, UK: WIEGO.
- Bonnet, Florence et al. 2021. *Home-based Workers in the World: A Statistical Profile – A Statistical Brief No. 27*. Manchester, UK: WIEGO.
- Boltanski, Luc and Ève Chiapello. 2005. The New Spirit of Capitalism. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 18, pp. 161-188.
- Boltanski, Luc and Ève Chiapello. 2017. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Bourdieu, Pierre. 2011. *Distinkcija: društvena kritika suđenja*. Zagreb: Antibarbarus.
- Brabazon, Tara. 2016. Don't Fear the Reaper? The Zombie University and Eating Braaaaains. *KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry*, Vol. 4, Issue 2, pp. 1-16.
- Bradley, Harriet. 2014. Class Descriptors or Class Relations? Thoughts Towards a Critique of Savage et al.. *Sociology*, Vol. 48, No. 3, pp. 429–436.
- Bradaš, Sarita. 2017. *Statistika i dostojanstven rad: Krićka analiza političkog tumaćenja statistike rada*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Bradaš, Sarita. 2018. *Prekarna zaposlenost na tržištu rada Srbije*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Bradaš, Sarita. 2018a. *Politike zapošljavanja u Srbiji – podstrek (ne)dostojanstvenom radu*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Bradaš, Sarita i Mario Reljanović. 2019. *Indikatori dostojanstvenog rada u Srbiji: analiza normativnog okvira i prakse*. Beograd: FES.
- Brady, David and Thomas Biegert. 2017. The rise of precarious employment in Germany, in: Kalleberg, Arne and Vallas, Steven. (ed.). *Precarious Work (Research in the Sociology of Work, Volume 31)*. Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Breen, Richard. 2005. Foundations of a neo-Weberian class analysis, in: Wright, E. Olin (ed). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Breman, Jan. 2013. A bogus concept. *New Left Review*, 84, pp. 130-138.
- Brick, Howard. 2013. The end of ideology thesis, in: Freeden, Michael et al. (ed.). *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford: Oxford University Press.
- Broughton et al. 2016. *Precarious Employment in Europe (Volume 1: Patterns, Trends and Policy Strategies)*. European Commission: Employment and social affairs.
- Brown, Wendy. 2012. Neoliberalizam i kraj liberalne demokracije. *UP&UNDERGROUND*, Vol. 21/22, str. 53-68. Dostupno na: https://up-underground.com/wp-content/uploads/2014/04/UU_2012.pdf.
- Bubalo-Živković, Milka i Tamara Lukić. 2015. *Mladi u Srbiji početkom 21. veka*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Bukov, Sebastjan. 2018. Parlamentarni izbori 2017: rezultati i analize. *Politički život: časopis za analizu politike*, Broj 15: Parlamentarni izbori u Nemačkoj 2017. godine, str. 39-53.
- Burdije, Pjer. 1999. *Signalna svetla: Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bušljeta, Anita. 2010. Globalizam – ideologija globalizacije?. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, Vol. 19, No. 2, str. 127-150.

- Butković, Hrvoje et al. 2016. *Nonstandard Work in Croatia: Challenges and Perspectives in Selected Sectors*. Zagreb: institut za razvoj i međunarodne odnose (IRMO).
- Butler, Judith. 2004. *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*. London: Verso.
- Callaway, Sara and Benoit Martin. 1998. Papers for all Sans-Papiers in Europe (online). Dostupno na: <http://www.bok.net/pajol/sanspap/blackwomen/blackwomen3.en.html>, pristupljeno 9.11.2016.
- Campbell, Angus, Gerald Gurin and Werren Miller. 1954. *The Voter Decides*. Evanston, IL: Row, Peterson and Co.
- Castells, Manuel. 2000. *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Castles, Stephen. 2002. Environmental Change and Forced Migration: Making Sense of the Debate, in: Piper, Margaret, Power, Paul and Thom, Graham (ed.). *New issues in refugee research, Working paper No.70*. Geneva: UNHCR.
- Cohen, Robin. 1987. *The new helots : migrants in the international division of labour*. Research in ethnic relations series . Aldershot: Gower.
- Conran, James. 2017. *The Comparative Political Economy of Working Time*. PhD diss., Department of Political Science, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA.
- Conley, Hazel. 2012. Book review symposium: Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, reviewed by Hazel Conley. *Work, Employment and Society*, Vol. 26(4), pp. 686-688.
- Cowling, Mark. 2002. Marx's Lumpenproletariat and Murray's Underclass: Concepts Best Abandoned?, in: Cowling, Mark, and James Martin (ed.). *Marx's "Eighteenth Brumaire": (Post)Modern Interpretations*. London: Pluto Press.
- Cranford, Cynthia, Leah Vosko and Nancy Zukewich. 2003. Precarious employment in the Canadian labour market: A statistical portrait. *Just Labour*, Vol. 3, pp. 6-22.
- Crăciun, Irina C. 2019. Perceptions of the Precarious Life: The Middle-Aged Precariat in Germany. *Positive Aging and Precarity. International Perspectives on Aging, Vol. 21*. Springer, Cham.
- CSRI (Credit Suisse Research Institute). 2018. *Global wealth report 2018*. Available at <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html?aa=rl-onsite-search>
- Cvejić, Slobodan. 2006. *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Cvejić, Slobodan. 2013. Penzioneri i nezaposleni u klasnoj analizi – slučaj Srbije. Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Cunliffe, John and Guido Erreygers. 2001. The Enigmatic Legacy of Charles Fourier: Joseph Charlier and Basic Income. *History of Political Economy*, Vol. 33, No.3, pp. 459-484.
- Cusack, Thomas, Torben Iversen and Philipp Rehm. 2006. Risks at work: The demand and supply sides of government redistribution. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 22, No. 3, pp. 365–389.
- Čang, Ha Džung. 2013. *23 stvari koje vam ne kažu o kapitalizmu*. Beograd: Mali vrt.
- Ćirjaković, Zoran. 2015. Nekropolitika kao sudbina. *Nedeljnik Vreme* (online, 9.07.2015.) Dostupno na <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1311259>, pristupljeno 15.10.2016.

- Ćeriman, Jelena, Irena Fiket i Krisztin Rácz (ur.). 2018. *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.
- Dalton, Russell J. 1984. Cognitive Mobilization and Partisan Dealignment in Advanced Industrial Democracies. *The Journal of Politics*, Vol. 46, No. 1, pp. 264–84.
- Dalton, Russell J. 2004. *Democratic challenges, democratic choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies (Comparative Politics)*. Oxford: Oxford University Press.
- Dassonneville, Ruth, Marc Hooghe and Bram Vanhoutte. 2014. Partisan Dealignment in Germany: A Rejoinder to Russell Dalton. *German Politics*, Vol. 23, Issue 1-2, pp. 145-155.
- Davies, Ronald and Krishna Chaitanya Vadlamannati. 2013. A race to the bottom in labour standards? An empirical investigation. *Journal of Development Economics*, Vol. 103 (0), pp. 1–14.
- Davis, Kinglsey and Wilbert E. Moore. 1945. Some principles of stratification. *American Sociological Review*, Vol. 10, No. 2, pp. 242-249.
- De Peuter, Greig 2011. Creative Economy and Labor Precarity: A Contested Convergence. *Journal of Communication Inquiry*, 35(4), pp. 417–425.
- De Peuter, Greig. 2014. Beyond the Model Worker. *Culture Unbound*, Vol. 6, pp. 263–284.
- De Stefano, Valerio. 2016. The Rise of the Just-in-Time Workforce: On-Demand Work, Crowdwork, and Labor Protection in the ‘Gig Economy’. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 37(3), pp. 471–504.
- Del Río-Casasola, Alfredo. 2021. Centre–Periphery in the EU-20: a classification based on factor analysis and cluster analysis. *Cambridge Journal of Economics*, beab041, <https://doi.org/10.1093/cje/beab041>
- Della Porta, Donatella. 2015. *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism back into Protest Analysis*. Cambridge: Polity Press.
- Derado, Augustin. 2014. Populizam i kriza demokracije. *Amalgam*, Vol.6-7, No.6-7, str. 19-36.
- Doerr, Nicole. 2010. Politicizing Precarity, Producing Visual Dialogues on Migration: Transnational Public Spaces in Social Movements. *Forum: Qualitative Social Research*, Vol.11, No. 2, Art. 30. Dostupno na: <https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1485/3001>.
- Dolenc, Danijela. 2014. Zašto SDP-ova vlada nije socijaldemokratska?. *Političke analize*, 5 (20), str. 33-38.
- Draženović, Ivana, Marina Kunovac and Dominik Pripuzić. 2018. Dynamics and determinants of emigration: the case of Croatia and the experience of new EU member states. *Public Sector Economics*, Vol. 42, No.4, pp. 415 -447.
- Duell, Nicola. 2004. *Defining and assessing precarious employment in Europe: a review of main studies and surveys*. Munich: ESOPE Project.
- Dulić, Jasminka. 2012. *Političko-ideološke orijentacije i stranačke preferencije stanovnika Vojvodine*. Doktorska disertacija. Beograd: FPN.
- Dušanić, Srđan, Siniša Lakić i Vladimir Turjačanin. 2017. *Građansko i političko učešće mladih: psihološki pristup*. Banja Luka: FES.

- Đorđević, Biljana. 2018. Agonistički pristup raspravama o budućnosti demokratije u Evropi. *Humanističke studije*, No.4, str. 9-30.
- Đorđević, Irena. 2020. *Ex ante analiza proširenja sistema pojednostavljenog angažovanja radnika na privremenim i povremenim poslovima*. Beograd: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH. Dostupno na: <https://naled.rs/htdocs/Files/05942/Analiza-prosirenja-pojednostavljenog-angažovanja-radnika.pdf>
- Đurić, Mihailo. 1962. *Problemi sociološkog metoda*. Beograd: Savremena škola.
- Đurić, Mihailo. 1964. *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Eichhorst, Werner, Paul Marx and Verena Tobsch. 2013. Non-Standard Employment Across Occupations in Germany: The Role of Replaceability and Labour Market Flexibility. *IZA Discussion Papers 7662*, Institute of Labor Economics (IZA). Available at: <https://ftp.iza.org/dp7662.pdf>.
- Elff, Martin and Sigrid Rossteutscher. 2011. Stability or Decline? Class, Religion and the Vote in Germany. *German Politics*, Vol. 20, No. 1, pp. 107-127.
- European Social Survey. 2018. *ESS Round 9 Module on Justice and Fairness – Question Design Final Module in Template*. London: ESS ERIC Headquarters c/o City, University of London.
- Eurofound. 2016. *Sixth European Working Conditions Survey – Overview report*, Publications Office of the European Union, Luxembourg. Dostupno na: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2016/working-conditions/sixth-european-working-conditions-survey-overview-report>.
- Eurofound. 2017. *Estimating labour market slack in the European Union*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound. 2020. *Labour market change: Trends and policy approaches towards flexibilisation*, Challenges and prospects in the EU series, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- ETUC and ETUI. 2019. *Benchmarking working Europe*. Brussels: ETUI.
- Evers, Štefan. 2018. Analiza izbora za nemački Bundestag 24. septembra 2017. *Politički život: časopis za analizu politike*, Broj 15: Parlamentarni izbori u Nemačkoj 2017. godine, str. 29-36.
- Fajgelj, Stanislav. 2005. *Metode istraživanja ponašanja* (II dopunjeno izdanje). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Feitosa, Jennifer et al. 2012. Social Identity: Clarifying its Dimensions across Cultures. *Psychological Topics*, Vol. 21, No. 3, pp. 527-548.
- Ferrini, Luca. 2012. Why is Turnout at Elections Declining Across the Democratic World? (online). *E-international relations*, 27.09.2012: <https://www.e-ir.info/2012/09/27/why-is-turnout-at-elections-declining-across-the-democratic-world/>.
- Fiket, Irena, Zoran Pavlović i Gazela Pudar Draško. 2017. *Političke orijentacije građana Srbije: kartografija nemoći*. Beograd: FES.
- Foddy, Margaret and Michael Smitshon. 1999. Can Gender Inequalities Be Eliminated?. *Social Psychology Quarterly*, Vol. 62, No. 4, pp. 307-324.
- Foti, Alex. 2017. *General theory of the precariat*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.

- Frade, Carlos et al. 2004. *Precarious Employment in Europe: A Comparative Study of Labour Market related Risks in Flexible Economies*. European Commission: EU Research on Social Sciences and Humanities.
- Frase, Peter. 2013. The Precariat: A Class or a Condition?. *New Labor Forum*, 22(2), pp. 11–14.
- Freedon, Michael. 2003. *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Freedon, Michael et al. 2013. *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford: Oxford University Press.
- Freire, André. 2006. Left-right ideological identities in new democracies: Greece, Portugal and Spain in the Western European context. *Pôle Sud*, Vol. 25, No. 2, pp. 153-173.
- Fudge, Judy. 2011. The Precarious Migrant Status and Precarious Employment: The Paradox of International Rights for Migrant Workers (online). Metropolis British Columbia: Centre of Excellence for Research on Immigration and Diversity Working Paper No. 11-15, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1958360> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1958360>.
- Fudge, Judy and Kendra Strauss. 2014. Migrants, unfree labour, and the legal construction of domestic servitude: Migrant domestic workers in the UK, in: Costello, Cathryn and Freedland, Mark (eds). *Migrants at Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Fugiel, Peter and Susan Lambert. 2019. On-call and On-demand Work in the USA: Adversarial Regulation in a Context of Unilateral Control, in: O’Sullivan, Michelle et al. (ed.). *Zero Hours and On-call Work in Anglo-Saxon Countries*. Singapore: Work, Organization, and Employment. Springer.
- Gall, Gregor. 2020. Emerging forms of worker collectivism among the precariat: When will capital’s ‘gig’ be up?. *Capital & Class*, Vol. 44, No. 4, pp. 485–492.
- Gallie, Walter. 1955. Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*. 56, new series, pp. 167-198.
- Geser, Hans. 2008. The limits of ideological globalization. Current patterns of “left and right” in different geographical regions, in: Hans Geser. *Online Publications*. Zuerich, September 2008 https://geser.net/internat/t_hgeser5.pdf.
- Gidens, Entoni. 1998. *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gilroy, Bernard and Julia Günthner. 2017. The German Precariat and the Role of Fundamental Security - Is the Unconditional Basic Income a Possible Solution for the Growing Precarity in Germany?. *Working Papers CIE*, No 109, Paderborn University, CIE Center for International Economics. Available at: <https://EconPapers.repec.org/RePEc:pdn:ciepap:109>.
- Goldthorpe, John and Keith Hope. 2008. Occupational Grading and Occupational Prestige, in: Grusky, David (ed.). *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. 3rd edition. Stanford, California: Stanford University, Avalon Publishing.
- Goldthorpe, John H. 2015. *Sociology as a Population Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Голенкова, Зинаида Тихоновна и Юлия Вячеславовна Голиусова. 2014. Прекаријат као нова друштвена група у глобалном друштву. *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, XLIV (1), стр. 143-155.
- Golubović, Zagorka i drugi. 1977. Analiza studija o strukturi jugoslovenskog društva, u: Supek Supek, Rudi (ur.). *Klase i slojevi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta - Odsjek za sociologiju.

- Gordon, Robert. 2012. Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds. *NBER working paper series, Working Paper 18315*. Cambridge: National Bureau of Economic Research. Available at: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w18315/w18315.pdf
- Gorc, Andre. 1982. *Zbogom proleterijatu*. Beograd: Radnička štampa.
- Gouglas, Athanassios. 2013. The Young Precariat in Greece: What happened to “generation 700 Euros”? *European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans*, Vol. 5 No. 1 (8), pp 30 – 49.
- Glišović, Ljiljana. 2018. Parlamentarni izbori u Nemačkoj 2017. godine Semiotika predizbornih plakata. *Politički život: časopis za analizu politike*, Broj 15: Parlamentarni izbori u Nemačkoj 2017. godine, str. 103-114.
- Green, Francis. 2013. *Skills and Skilled Work: An Economic and Social Analysis*. Oxford University Press.
- Grusky, David B. 2001. Social Stratification, in: Neil J. Smelser and Paul B. Baltes (ed.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Pergamon, pp. 14443-14452.
- Grusky, David B. 2005. Foundations of a neo-Durkheimian class analysis, in: Wright, Eric Olin (ed.). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grusky, David B. (ed.). 2008. *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. 3rd edition. Stanford University: Avalon Publishing.
- Grusky, David B. and Manwai C. Ku. 2008. Gloom, Doom, and Inequality, in: Grusky, David B. (ed.). *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. 3rd edition. Stanford University: Avalon Publishing.
- Haack, Patrick and Jost Sieweke. 2018. The Legitimacy of Inequality: Integrating the Perspectives of System Justification and Social Judgment. *Journal of Management Studies*, Vol. 55, No. 3, pp. 486-516.
- Habermas, Jürgen. 2006. Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research. *Communication Theory*, 16, pp. 411–426.
- Hajns, Folker. 2011. *Uvod u Maksa Vebera*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hanel, Paul, Natalia Zarzeczna and Geoffrey Haddock. 2019. Sharing the Same Political Ideology Yet Endorsing Different Values: Left- and Right-Wing Political Supporters Are More Heterogeneous Than Moderates. *Social Psychological and Personality Science*, Vol. 10, No. 7, pp. 874-882.
- Haralambos, Michael and Martin Holborn. 2002. *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Hardt, Michael and Antonio Negri. 2000. *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran publishing.
- Hejvud, Endru. 2005. *Političke ideologije: uvod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Henjak, Andrija. 2011. Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. godine. *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, Vol. 1 No. 1, str. 29-55.

- Henjak, Andrija, 2018. Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj?. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 27, No. 3, str. 383-406.
- Hobsbaum, Erik. 2002. *Doba ekstrema: Kratka istorija dvadesetog veka 1914-1991*. Beograd: Dereta.
- Holton, Robert. 1989. Has class analysis a future? Max Weber and the challenge of liberalism to Gemeinschaftlich accounts of class, in: Holton, Robert and Bryan Turner (ed.). *Max Weber on Economy and Sociology*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Hülle, Sebastian, Stefan Liebig and Meike Janina May. 2018. Measuring Attitudes Toward Distributive Justice: The Basic Social Justice Orientations Scale. *Social Indicators Research*, 136, pp. 663–692.
- IOM. 2019. *World Migration Report 2020*. Geneva: International Organization for Migration.
- Ilić, Vladimir. 2006. *Uparedni metod u sociologiji: Verlorene Jahre aus dem Leben eines Soziologen*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- ILO. 2008. Measuring decent work : tripartite meeting of experts on measurement of decent work, 8-10 Sept. 2008 (TMEMDW/2008). Geneva: ILO.
- ILO. 2012. *From Precarious Work to Decent Work: Outcome Document to the Workers' Symposium on Policies and Regulations to Combat Precarious Employment*. Geneva: ILO, Bureau for Workers' Activities.
- ILO. 2012a. *International Standard Classification of Occupations - ISCO-08*. Geneva: ILO. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_172572.pdf.
- ILO. 2015. *INWORK Policy Brief No. 7: The Diversity of "Marginal" Part-Time Employment*. Geneva: ILO, Inclusive Labour Markets, Labour Relations and Working Conditions Branch. Available at: https://www.ilo.org/travail/info/fs/WCMS_375630/lang--en/index.htm Na srpskom: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_553599.pdf
- ILO. 2015. *Non-standard forms of employment. Report for discussion at the Meeting of Experts on Non-Standard Forms of Employment*. Geneva: ILO. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/meetingdocument/wcms_336934.pdf
- ILO. 2016. *Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects*. Geneva: ILO. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_534326.pdf
- ILO. 2016a. *Women at Work: Trends 2016*. Geneva: ILO. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_457317.pdf
- ILO. 2018. *Global Wage Report 2018/19. What lies behind gender pay gaps*. Geneva: ILO. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_650553.pdf
- Inglehart, Ronald. 1971. The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-industrial Societies. *American Political Science Review*, 65(4), pp. 991–1017.
- Inglehart, Ronald and Paul Abramson. 1999. Measuring Postmaterialism. *The American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 665-677.

- Jacobi, Lena and Jochen Kluge. 2006. Before and After the Hartz Reforms: The Performance of Active Labour Market Policy in Germany. *IZA Discussion Papers 2100*, Institute of Labor Economics (IZA). Available at: <https://ftp.iza.org/dp2100.pdf>.
- Jadžić, Miloš, Dušan Maljković i Ana Veselinović (ur.). *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Jakišić, Miomir. 2019. Imanuel Valerštajn – tvorac teorijse svetskog Sistema. *Ekonomске ideje i praksa*, No.35, str. 1-28.
- Jandrić, Maja i Danilo Krivokapić. 2017. *Profil radnika zaposlenih preko agencija za privremeno zapošljavanje*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Jandrić, Maja i Dejan Molnar. 2017. *Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji. Koliko je Srbija daleko od EU?*. Beograd: FES.
- Janković, Ivana. 2012. Deliberativna demokratija – istorija jedne ideje. *Theoria* 2, 55, str. 21–52.
- Janković, Ivana. 2012a. Deliberativna demokratija i problem njene praktične primene. *Filozofija i društvo*, Vol. XXIII, No. 2, str. 187-202.
- Jovanović, Nataša. 2014. Na ivici izborne demokratije: Srbija posle izbora 2014. godine. *Sociološki pregled*, Vol. XLVIII, No. 4, str. 507-530.
- Jovanović, Nataša, Aleksandra Marković i Selena Radović. 2016. Konsolidacija izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija. Lazić, Mladen (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog pokreta*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Jost, John T. et al. 2003. Social inequality and the reduction of ideological dissonance on behalf of the system: evidence of enhanced system justification among the disadvantaged. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 33, No. 1, pp. 13-36.
- Jørgensen, Martin Bak. 2015. Precariat – What it Is and Isn't – Towards an Understanding of What it Does. *Critical Sociology*, (0), pp. 1–16.
- Kalanj, Rade. 2009. Sociologija i ideologija. *Soc. ekol. Zagreb*, Vol. 18, No. 3-4, str. 237-266.
- Kalleberg, Arne L. 2009. Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American sociological review*, Vol. 74(1), 1-22.
- Kalleberg, Arne L. 2012. Response to book review symposium: Response by Arne L Kalleberg. *Work, Employment & Society*, 26(4), pp. 685–689.
- Kalleberg, Arne and Steven Vallas. 2017. Probing Precarious Work: Theory, Research, and Politics, in: Kalleberg, Arne and Steven Vallas (ed.). *Precarious Work (Research in the Sociology of Work, Volume 31)*. Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Kaminska, Olena. 2020. Guide to Using Weights and Sample Design Indicators with ESS Data. https://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/ESS_weighting_data_1_1.pdf
- Kardulias, Nick P. 2010. World systems theory. *Encyclopedia of Archaeology*. 2219-2221. 10.1016/B978-012373962-9.00324-1. Available at: https://www.researchgate.net/publication/287637806_World_systems_theory
- Karlsson, Anton. 2019. *The Left-Right Scale - An analysis of its connection to preferences on economic issues*. Bachelor Thesis. Linköping: Linköping University, Department of Management and Engineering.

- Keskin, Eda. 2020. Rising Tide of Precariat and Denizens in Neoliberal Capitalism: The Case of Germany, in: Beck, Valentin, Henning Hahn and Robert Lepenies. (ed.). *Dimensions of Poverty. Philosophy and Poverty, Vol 2*. Springer, Cham.
- Kim, Wonik. 2007. Social risk and social insurance: Political demand for unemployment insurance. *Rationality and Society*, Vol. 19, No. 2, pp. 229–254.
- Klačar, Bojan. 2015. Nepoverenje u političke stranke - prolazni izazov ili problem za izbornu participaciju u Srbiji?. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 9(14), str. 185-199.
- Kocka, Jürgen. 2016. *Capitalism A Short History*. Princeton, Woodstock: Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Koljević, Bogdana. 2018. Politika radikalne demokratije Šantal Muf. *Srpska politička misao*, God. 25, Vol. 60, No. 2, str. 9-25.
- Kostić, Marina. 2017. Marksističke teorije međunarodnih odnosa na početku 21. veka. *Međunarodni problemi*, LXIX (2-3). pp. 285-308.
- Krek, Maja. (2018, 4. januar). Šta znači „prosečna zarada” ako je većina nema?. Peščanik (online). Dostupno na: <https://pescanik.net/sta-znaci-prosecna-zarada-ako-je-vecina-nema/>.
- Krivokapić, Nataša. 2016. Demokratija – definisanje i karakteristike. *Sociološka luča*, Vol. X, No. 2, str. 30-44.
- Kroh, Martin. 2007. Measuring Left-Right Political Orientation: The Choice of Response Format. *Public Opinion Quarterly*, Oxford University Press, Vol. 71, Issue 2, pp. 204-220.
- Kuljić, Todor. 1983. *Teorije o totalitarizmu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Kuljić, Todor. 2014. Klasno društvo bez klasne borbe: bezalternativnost kapitalizma kao kontekst istorijskog revizionizma, u: Petrović, Milo (ur.). *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije španskog građanskog rata i drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*. Beograd: Udruženje Španski borci 1936-1939 u saradnji sa Fakultetom političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Kuljić, Todor. 2018. *Prognani pojmovi. Neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*. Beograd: Clio.
- Laponce, Jean A. 1981. *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto: University of Toronto Press.
- Lazić, Mladen. 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan. 2011. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije. Milić, Anđelka (prir.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. Beograd. ISI Filozofskog fakulteta.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, Mladen. 2011a. Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 123-144.
- Lazić, Mladen i Pešić, Jelena. 2012. *Making and Unmaking State Centred Capitalism in Serbia*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane post-socijalističke transformacije. Milić, Anđelka (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI.

- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.). 2013. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.). 2019. *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Lenjin, Vladimir Iljič. 1940. *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*. Zagreb: Tiskara C. Albrecht.
- Lutovac, Zoran i Ksenija Marković. 2017. „Opasni (neželjeni) drugi” populizam u Srbiji, u: Lutovac, Zoran (ur.). *Populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lewchuk, Wayne, Marlea Clarke and Alice de Wolff. 2008. Working without commitments: precarious employment and health. *Work, Employment and Society*, 22(3), 387–406.
- Lewchuk, Wayne et al. 2015. *The Precarity Penalty*. Ontario: PEPSO.
- Lewis, Hannah et al. 2015. Hyper-precarious lives: Migrants, work and forced labour in the Global North. *Progress in Human Geography*, Vol. 39 (5), pp. 580-600.
- Loktyukhina, Natalia. 2020. Precarious Employment: Definition of the Concept Given by Russian Researchers. Bobkov, Vyacheslav, Herrmann, Peter (ed.). *Digitisation and Precarisation: Redefining Work and Redefining Society*. Wiesbaden: Springer.
- Lošonc, Alpar. 2017. Da li „populizam” objašnjava otpor spram autoritarizma?, u: Simendić, Marko (ur.). *Demokratski otpori normalizaciji autoritarizma u Evropi*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, FPN.
- Mandl, Irene. 2015. New Forms Of Employment Offer Both Benefits And Risks. *Social Europe* (online), 27.3.2015. Available at: <https://www.socialeurope.eu/new-forms-of-employment-offer-both-benefits-and-risks>
- Mandić, Stefan. 2015. Položaj Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. *Kultura*, No. 148, str. 80-101.
- Manić, Željka. 2013. Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji, u: Lazić, M. i Cvejić, S. (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa.
- Manić, Željka i Anđelka Mirkov. 2019. Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Marjanović, Gordana. 2010. Uticaj ekonomske krize na glavni tok ekonomske misli. *Ekonomski horizonti*, Vol. 12 (2), str. 5-20.
- Marković, Aleksandra. 2018. Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnosti stabilnost neoliberalizma, u: Lutovac, Zoran i Slobodan Mrđa (prir.). *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva*. Beograd: SSD, IDN, ISI Filozofski fakultet.
- Marković, Aleksandra i Nataša Jovanović-Ajzenhamer. 2018. Klasično nasleđe savremenog fenomena: Veberovo shvatanje društvene stratifikacije i prekarijat. *Kultura polisa*, Vol. XV, No. 37, str. 533–544.
- Marković, Aleksandra. 2019. Prekarnost radnih uslova u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Marković, Aleksandra. 2020. Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Vol. XXXIX, No. 2/3, str. 109-126.
- Marks, Karl. 1978. *Kapital. Prvi tom*. Beograd: Prosveta.
- Marks, Karl. 2011. *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*. Beograd: Službeni glasnik.
- Marks, Karl i Fridrih Engels. 1945. *Manifest komunističke partije*. Beograd: Biblioteka marksizma-lenjinizma, izdanje Borbe.
- Marx, Paul. 2014. Labour market risks and political preferences: The case of temporary employment. *European Journal of Political Research*, Vol 53, No. 1, pp. 136-159.
- Matković, Teo. 2003. Zaposlenost u Hrvatskoj i izmjene radnog zakonodavstva. *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 10, No. 2, str. 255-262.
- McKay, Sonia et al. 2012. *Study on Precarious Work and Social Rights*. London: Faculty of Social Sciences and Humanities, Working Lives Research Institute. Carried out for the European Commission (VT/2010/084).
- Melzer, Ralf and Sebastian Serafin (ed.). 2013. *Right-Wing Extremism in Europe: Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*. Berlin: FES.
- Merkel, Wolfgang. 2004. Embedded and defective democracies. *Democratization*, Vol. 11, Issue 5, pp. 33-58. Prevod rukopisa dostupan na: <http://www.uporednapolitika.net/wp-content/uploads/2019/09/Merkel-Ukotvljene-i-manjkave-dem.pdf>.
- Merkel, Wolfgang and Heiko Gielber. 2009. Good and Bad Quality: The Multiple Worlds of Democracy within the OECD, 21st IPSA World Congress, Santiago de Chile, July 12-16, 2009 SS01.288 "Competing Approaches to Assessing Democracy", <http://billemmott.com/wp-content/uploads/2016/01/GoodBad-Quality-of-D.-in-OECD2009.pdf>.
- Merkel, Wolfgang. 2014. Is capitalism compatible with democracy?. *Zeitschrift für vergleichende politikwissenschaft*, No. 8, pp. 109-128.
- Merton, Robert K. 1998. *O teorijskoj sociologiji*. Beograd: Plato.
- Mihailović, Srećko. 2013. Raširenost socijaldemokratskih uverenja među radnicima Srbije, u: Stojiljković, Zoran (ur.). *Levica u postkriznom kontekstu*. Beograd: FES, Centar za demokratiju.
- Mihailović, Srećko (ur.). 2015. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo, Centar za razvoj sindikalizma.
- Mihailović, Srećko (ur.). 2017. *Pasivni aktivizam novinara : istraživanje aktivističkih kapaciteta medijskih radnika*. Beograd: Centar za razvoj sindikalizma, DAN GRAF.
- Mihailović, Srećko (ur.). 2019. *Sunovrat radničkih prava i pokušaji zaštite - prekarizacija radnika u prvim decenijama 21.veka*. Beograd: Centar za razvoj sindikalizma, DAN GRAF.
- Mikucka-Wójtowicz, Dominika. 2017. Populizam u političkim strankama – strategija ili ideologija?, u: Lutovac, Zoran (ur.) *Populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Mladenović, Biljana (ur.). 2017. *Praćenje socijalne uključenosti u Republici Srbiji – Indikatori finansijskog siromaštva i nejednakosti*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlada Republike Srbije. Dostupno na: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2017/10/Praćenje_socijalne_uključenosti_u_Republici_Srbiji_trece_dopunjeno_izdanje.pdf

- Miladinović, Slobodan. 2017. Radikalizacija globalnih nejednakosti – otvoreno pitanje, u: Šuvaković, Uroš, Vladimir Čolović i Olivera Marković-Savić (prir.). *Globalizacija i glokalizacija*. Kosovska Mitrovica: Srpsko sociološko društvo, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Institut za političke studije.
- Miladinović, Slobodan. 2019. Prekarizacija rada i prekarijat kao posledice savremenog razvoja, u: Matejić, Vlastimir (ur.). *Tehnologija, kultura, razvoj: tematski zbornik radova XXV naučnog skupa međunarodnog značaja „Tehnologija, kultura i razvoj”* (online). Beograd: Udruženje Tehnologija i društvo: Institut Mihajlo Pupin, Centar za istraživanja razvoja nauke i tehnologije. Dostupno na: <http://www.pupin.rs/cirnt/wp-content/uploads/2019/04/zbornik-tnr25-f.pdf>
- Milić, Vojin. 1996. *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Katedra za sociologiju.
- Milić, Vojin. 1965. *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Milić, Vojin. 1996a. *Sociološki metod*. Beograd: ZUNS.
- Milošević-Dorđević, Jasna. 1997. Osnovni pristupi u proučavanju izbornog ponašanja. *Psihologija*, 30(3), str. 279-294.
- Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija. 2020. *Kupovna moć stanovništva, potrošačka korpa*, novembar 2020. Beograd.
- MONSTAT. 2019. *Metodologija. Anketa o dohotku i uslovima života (EU-SILC)*. Podgorica. Dostupno na: https://www.monstat.org/userfiles/file/anketa%20o%20dohotku/EU_SILC_Metodologija_MNE_FI_NAL.pdf
- Motolani, Agbebi and Virtanen Petri. 2017. Dependency Theory – A Conceptual Lens to Understand China’s Presence in Africa?. *Forum for Development Studies*, 44:3, pp. 429-451.
- Murray, John. 2015. Akademska prekarnost i šest posledica osnivanja nove agencije za privremeni akademski rad pri Sveučilištu Warwick. *Slobodni filozofski* (online) 19.4.2015 (prevod Damjan Rajačić). Dostupno na <http://slobodnifilozofski.com/2015/04/john-murray-na-sveucilistu-warwick.html>
- Musić, Goran. 2013. Istorija ekonomskih kriza u kapitalizmu, u: Jadžić, Miloš, Dušan Maljković i Ana Veselinović (ur.). *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Musić, Goran. 2016. *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Navarro, Vivente. 2018. Why the Universal Basic Income is not the Best Public Intervention to Reduce Poverty or Income Inequality. Van Parijs, Philippe (ed.). *Basic Income and The Left: A European Debate*. London: Social Europe Edition.
- Novikova, Irina Viktorovna. 2020. Digitisation: A New Form of Precarity or New Opportunities?, in: Bobkov, Vyacheslav and Peter Herrmann (ed.). *Digitisation and Precarisation: Redefining Work and Redefining Society*. Wiesbaden: Springer.
- OECD. 2014. *OECD Employment Outlook 2014*. Paris: OECD Publishing.
- OECD/European Union. 2015. *Indicators of Immigrant Integration 2015: Settling In*. Paris: OECD Publishing.

- Offe, Claus. 2012. The Vanishing “Shadow Of The Future” Guy Standing, The Precariat. The New Dangerous Class (London, Bloomsbury Academic 2011). *European Journal of Sociology*, Vol. 52, Issue 3, pp. 422-430.
- Olli, Kangas et al. 2020. *Suomen perustulokokeilun arviointi*. Helsinki: Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö. Available at: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/162219/STM_2020_15_rap.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Olsthoorn, Martin. 2014. Measuring precarious employment: A proposal for two indicators of precarious employment based on set-theory and tested with Dutch labor market-data. *Social Indicators Research*, Vol. 119, No. 1, pp. 421–441.
- Orlović, Slaviša. 2018. Politički sistem, izbori i formiranje vlade u Nemačkoj. *Politički život: časopis za analizu politike*, Broj 15: Parlamentarni izbori u Nemačkoj 2017. godine, str. 11-28.
- Ossowski, Stanislaw. 1981. *Klasna struktura u društvenoj svijesti*. Zagreb: Biblioteka naprijed.
- Özden Birkan, Ayşe. 2015. A Brief Overview of the Theory of Unequal Exchange and its Critiques. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 5, No. 4(1), pp. 155-163.
- Pajnik, Mojca. 2016. ‘Wasted precariat’: Migrant work in European societies. *Progress in Development Studies*, 16(2), pp. 159–172.
- Pakulski, Jan. 2005. Foundations of a post-class analysis, in: Wright, Eric Olin (ed.). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pavićević-Vukašinović, Gordana. 2007. Politički pojmovi, teorije i ideologije: borba za mišljenje, u: Taboroši, Svetislav (prir.). *Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija sa pravom EU: prilozi projektu 2006. Knj. 5*. Beograd: Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, Službeni glasnik.
- Pavlović, Zoran. 2020. Partije bez partijskih pristaša? Patrijska identifikacija u Srbiji u periodu 1990-2020. godine, u: Jovanović, Milan, Vučićević, Dušan (prir.). *Kako, koga i zašto smo birali? Izbori u Srbiji 1990-2020. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Institut za političke studije.
- Pega, Frank et al. 2021. Global, regional, and national burdens of ischemic heart disease and stroke attributable to exposure to long working hours for 194 countries, 2000–2016: A systematic analysis from the WHO/ILO Joint Estimates of the Work-related Burden of Disease and Injury. *Environment International*, (online) 106595, ISSN 0160-4120, <https://doi.org/10.1016/j.envint.2021.106595>.
- Pejin Stokić, Ljiljana and Jurij Bajec. 2019. *ESPN Thematic Report on In-work poverty – Serbia, European Social Policy Network (ESPN)*. Brussels: European Commission.
- Perišić, Natalija i Jelena Vidojević. 2018. Feministička dekonstrukcija i rekonstrukcija države blagostanja, u: Zaharijević, Adriana i Katarina Lončarević (ur.). *Feministička teorija za sve*. Beograd: IFDT, FPN.
- Petrović, Irena i Marija Radoman. 2019. Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji - promene vrednosnih orijentacija, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, Jelisaveta i Jelena Pešić. 2017. Između integracije, bezbednosti i humanitarnosti: stavovi građana Srbije o migrantima. *Stanovništvo*, 55(2), str. 25-51.

- Petrović, Jelisaveta i Dragan Stanojević. 2019. Politički aktivizam u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, Rajko. 2019. Političke posledice ekonomske krize u Španiji. *Oditor*, Vol. 5, No. 1, str 7-18.
- Pešić, Jelena. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: ISI.
- Pešić, Jelena, Tamara Trifunović Petrović i Ana Birešev. 2019. Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji: analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom političkom i ekonomskom poretku, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Phillips, Peter. 2018. *Giants: The Global Power Elite*. New York, NY: Seven Stories Press.
- Pickett, Kate, and Richard Wilkinson. 2015. Income inequality and health: A causal review. *Social Science and Medicine*, 128, pp. 316–326.
- Piketi, Toma. 2015. *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Piurko, Yuval, Shalom Schwartz and Davidov Eldad. 2011. Basic Personal Values and the Meaning of Left-Right Political Orientations in 20 Countries. *Political Psychology*, Vol. 32, No. 4, pp. 537-561.
- Platt, Maria. 2016. Book Review: Born Out of Place: Migrant Mothers and the Politics of International Labor. *International Migration Review*, 50 (3): 39–40.
- Polanyi, Michael. 1958. *Personal Knowledge: Towards a post-critical philosophy*. University of Chicago Press.
- Poleti, Dunja. 2013. Savremene radne migracije u evropskom kontekstu – ekonomski i politički aspekti. *Sociologija*, Vol. LV, No. 2, str. 333-348.
- Polkowska, Dominika. 2016. Precariat: Contemporary Face of Labour Relations. *Warsaw Forum of Economic Sociology*, Vol. 7, Issue 1(13), pp. 27-43.
- Popović, Mihailo. 1994. *Teorija i empirija. Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Predojević-Despić, Jelena. 2010. Ka razumevanju determinanti međunarodnih migracija danas – teorijska perspektiva. *Stanovništvo*, No.1, str. 25-48.
- Prosser, Thomas. 2016. Dualization or liberalization? Investigating precarious work in eight European countries. *Work, employment and society*, 30(6), pp. 949–965.
- Puhle, Hans-Jürgen. 2005. Democratic Consolidation and ‚Defective Democracies‘. *Working Papers Online Series: Estudio/Working Paper 47/2005*. (Conferencia impartida en la UAM el 13 de mayo de 2005), available at: www.uam.es/centros/derecho/cpolitica/papers.htm.
- Radonjić, Milan. 2014. Okupiraj Volstrit: Neoklasični društveni pokret 21. veka. *Političke perspektive*, 4 (3), str. 23-44. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/187441>
- Radović, Nataša i Milan Sitarski. 2007. Stari i novi mediji i javna sfera, u: Sitarski, Milan i dr. *Internet i javna sfera u Srbiji*. Beograd: BOŠ.

- Radlovački, Goran. 2020. Šta je to rdavo u univerzalnom osnovnom dohotku?. *Online časopis Novi plamen* (online), 26.4.2020. Dostupno na: <https://www.noviplamen.net/glavna/sta-je-to-rdavo-u-univerzalnom-osnovnom-dohotku/>.
- Rajt, Erik Olin. 2016. Ali kapitalizam je barem slobodan i demokratičan, zar ne?, u: Sunkara, Baskar (ur.). *ABC Socijalizma*. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Rajt, Erik Olin. 2017. Razumeti klase: integrisani analitički pristup. Online časopis *Novi plamen*. (Prevod Velizar Mirčov). 21.11.2017. Dostupno na: https://www.noviplamen.net/glavna/razumeti-klase-integrisani-analiticki-pristup/#_ftn2
- Rasnača, Zane 2020. Essential but unprotected: highly mobile workers in the EU during the Covid-19 pandemic. *ETUI Policy Brief*, No.9. Brussels: ETUI. Available at: https://www.etui.org/sites/default/files/2020-06/COVID%20Highly%20mobile%20workers%20Rasnaca%20Policy%20Brief%202020.09_0.pdf
- Ravlić, Slaven. 2001. Politička ideologija: preispitivanje pojma. *Politička misao*, Vol XXXVIII, br. 4, str. 146 –160.
- Rąb, Karolina and Łukasz Rąb. 2015. Precariat and precarious work as negative factors conditioning sustainable development. *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series*, Vol. 81, pp. 167-174. Available at: <http://www.woiz.polsl.pl/znwoiz/z81/13.pdf>.
- Reljanović, Mario, Bojana Ružić i Aleksandra Petrović. 2016. *Analiza efekata primene izmena i dopuna Zakona o radu*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Reljanović, Mario. 2019. *Alternativno radno zakonodavstvo*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe i Centar za dostojanstven rad.
- Reljanović, Mario. 2019a. Analiza normativnih rešenja u oblasti radnih prava, u: Mihailović, Srećko (ur.). *Sunovrat radničkih prava i pokušaji zaštite - prekarizacija radnika u prvim decenijama 21.veka*. Beograd: Centar za razvoj sindikalizma, DAN GRAF.
- Repišti, Selman. 2017. Profiliranje kriminalaca iz grupe „bijelih ovratnika”. *Kriminalistička teorija i praksa*, Vol. 4. No. 1, str. 65-79.
- Rimac, Ivan. 2000. Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj. *Bogoslovska smotra = Ephemerides Theologicae*, 70 (2), str. 471-484.
- Rijken, Arieke and Eva-Maria Merz. 2014. Double Standards: Differences in Norms on Voluntary Childlessness for Men and Women. *European Sociological Review*, Vol. 30, No. 4, pp. 470-482.
- Ristić, Irena. 2017. Definisavanje populizma: problemi i izazovi, u: Lutovac, Zoran (ur.). *Populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Rodgers, Gerry. 1989. Precarious work in Western Europe, in: Rodgers, Gerry and Janine Rodgers (ed.). *Precarious Jobs in Labour Market Regulation: The Growth of Atypical Employment in Western Europe*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Rossi, Ugo. 2008. Being here and there: in-betweeness, double absence, and the making of a multi-layered academic citizenship. *Area*, 40.3, pp. 401–406.
- Rueda, David. 2005. Insider–Outsider Politics in Industrialized Democracies: The Challenge to Social Democratic Parties. *American Political Science Review*, Vol 99, No. 1, pp. 61-74.
- Ružica, Miroslav. 2013. Kriza i mogućnost obnove evropske socijaldemokratije, u: Stojiljković, Zoran (ur.). *Levica u postkriznom kontekstu*. Beograd: FES, Centar za demokratiju.

- Ružica, Miroslav. 2015. Prekarizacija i prekarijat u Evropi, u: Mihailović, Srećko (ur.). *Od novinara do nadničara. Prekarizacija rada i života*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo, Centar za razvoj sindikalizma.
- RZS. 2012. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Knjiga 1: Nacionalna pripadnost*. Saopštenje za javnost 29.11.2012. Beograd. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2012/Pdf/G201218001.pdf>
- RZS. 2014. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2014*. Beograd.
- RZS. 2015. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2015*. Beograd.
- RZS. 2016. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2016*. Beograd.
- RZS. 2016a. *Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2016*. Beograd.
- RZS. 2017. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2017*. Beograd.
- RZS. 2017a. *Saopštenje: Anketa o prihodima i uslovima života. Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2016*. Beograd.
- RZS. 2018. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2018*. Beograd.
- RSZ. 2018b. *Promena izvora podataka za izračunavanje prosečnih zarada*. Beograd. Dostupno na: http://www.stat.gov.rs/media/2437/zarade_brosura.pdf.
- RZS. 2019. Prosečna zarada po zaposlenom, decembar 2018. Saopštenje br. 041, god. LXIX, 26. 2. 2019. Dostupno na: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191041.pdf>.
- RZS. 2019a. *Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2019*. Beograd.
- RZS. 2019b. *Registrovana zaposlenost, godišnji prosek 2019*. Beograd.
- RZS, 2020. *Saopštenje: Procene stanovništva, 2019*. Beograd.
- RZS. 2020. *Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2019*. Beograd.
- Saunders, Peter. 1990. *Social Class and Stratification*. London and New York: Routledge.
- Savage et al. 2013. A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47(2), pp. 219–250.
- Savanović, Aleksandra et al. 2021. *Radnici drugog reda: nestandardni rad u Srbiji*. Beograd: Platforma za teoriju i praksu društvenih dobara.
- Savić, Vanja. 2012. Integration of Deliberative Democracy and Policy-Making. A Vision of a Deliberative System. *Filozofija i društvo*, Vol. XXIII, No.4, str. 170-189.
- Scott, John. 1994. Class analysis: Back to the future?. *Sociology*, Vol. 28. No. 4, pp. 933-942.
- Scott-Marshall, Heather and Emile Tompa. 2011. The health consequences of precarious employment experiences. *Work: A Journal of Prevention Assessment & Rehabilitation*, 38(4), pp. 369–382.
- Schierup, Carl Urlik, Aleksandra Ålund and Branka Likić-Brborić. 2014. Migration, precarization and the democratic deficit in global governance. *International Migration*, 53(3), pp. 50–63.
- Schierup, Carl Urlik, and Martin Bak Jørgensen. 2016. An Introduction to the Special Issue. Politics of Precarity: Migrant Conditions, Struggles and Experiences. *Critical Sociology* (0), pp. 1–12.

- Schwartz, Shalom. 1994. Are there universal aspects in the content and structure of values?. *Journal of Social Issues*, Vol. 50, No.4, pp. 19–45.
- Schwartz, Shalom, Gian Caprara and Michele Vecchione. 2010. Basic Personal Values, Core Political Values, and Voting: A Longitudinal Analysis. *Political Psychology*, Vol. 31, No.3, pp. 421 - 452.
- Schwartz, Shalom. 2012. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1116&context=orpc>.
- Selimović, Alija. 2014. *Tipološki pristup dimenzijama ideološke orijentacije. Doktorska disertacija*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.
- Seymour, Richard. 2012. We Are All Precarious – On the Concept of the ‘Precariat’ and its Misuses (online). At: http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/we_are_all_precarious_on_the_concept_of_the_precariat_and_its_misuses.
- Sheen, Veronica. 2020. Australia’s Precarious Workforce and the Role of Digitisation, in: Bobkov, Vyacheslav and Peter Herrmann (ed.). *Digitisation and Precarisation: Redefining Work and Redefining Society*. Wiesbaden: Springer.
- Shukaitis, Stephen. 2013. Recomposing precarity: Notes on the laboured politics of class composition. *Ephemera theory & politics in organization*, Vol.13 (3), pp. 641-658.
- Sládeček, Michal. 2010. Demokratija: između esencijalno spornog pojma i agonističke prakse. Konoli, Muf, Tjuli. *Filozofija i društvo*, God.21, Br.1, str. 65-87.
- Smith, Aaron. 2016. Gig Work, Online Selling and Home Sharing. *Pew Research Center* (online), 17.11.2016. Available at: <https://www.pewresearch.org/internet/2016/11/17/gig-work-online-selling-and-home-sharing/>
- Smith, Rebecca and Sarah Leberstein. 2015. *Rights on demand: Ensuring workplace standards and worker security in the on-demand economy*. Washington DC: National Employment Law Project.
- Soci, Anna. 2019. Inequality and democracy, *Quaderni - Working Paper DSE*, No. 1131, Alma Mater Studiorum. Bologna: Università di Bologna, Dipartimento di Scienze Economiche (DSE).
- Song, Jiyeoun. 2018. Young people, precarious work, and the development of youth employment policies in Japan. *Japanese Journal of Political Science*, 19(3), pp. 444-460.
- Spasić, Ivana. 2006. Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji, : Nemanjić, Miloš i Ivana Spasić (ur.). *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*. Beograd: IFDT/ZPKR.
- Spencer, David. 2012. Book review symposium: Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, reviewed by David Spencer. *Work, Employment and Society*, 26(4), pp. 688–689.
- Splichal, Slavko. 2016. Masovni mediji između javnosti i javne sfere. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, God. 20, Br. 1, str. 5-24.
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Standing, Guy. 2011a. *The Precariat and Deliberative Democracy: A Note towards elements for a Precariat Charter* (online, 15.11.2011). At: http://wphna.org/wp-content/uploads/2014/05/2011-11-15_Precariat_Guy_Standing.pdf

- Standing, Guy. 2012. Response to book review symposium: Response by Guy Standing. *Work, Employment & Society*, 26(4), pp. 690–692.
- Standing, Guy. 2012a. The Precariat: why it needs deliberative democracy? (online, 27.01.2012). At: <https://www.opendemocracy.net/en/precariat-why-it-needs-deliberative-democracy/>
- Standing, Guy. 2012b. The Precariat: From Denizens to Citizens?. *Polity*, Vol. 44, No. 4, Deepening Democracy (October 2012), pp. 588-608.
- Standing, Guy. 2014. *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London: Bloomsbury Academic.
- Standing, Guy, 2015. The Precariat and Class Struggle. *RCCS Annual Review*, Issue No.7, pp. 3-16.
- Standing, Guy. 2017. *Basic Income and How We Can Make It Happen*. London: Pelican.
- Standing, Guy. 2018. The Precariat: Today's Transformative Class?. *Great Transition Initiative* (Online, October 2018). Available at: <https://greattransition.org/publication/precariat-transformative-class>
- Standing, Guy. 2021. Rescuing the concept of precarity. *Social Europe*. (online, 7.09.2021), <https://socialeurope.eu/rescuing-the-concept-of-precarity>.
- Stanojević, Dragan. 2016. *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o prihodima i uslovima života (SILC) – Mladi – tranzicija ka tržištu rada: nejednakost i izazovi*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlada Republike Srbije i Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Starčević, Morana. 2014. Prekarni rad i nemogućnost prekarne klase. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*. Vol.13, No.19, str. 37-57.
- Stojiljković, Zoran. 2013. Levica u Srbiji: nedostajuće pretpostavke, u: Stojiljković, Zoran (ur.). *Levica u postkriznom kontekstu*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za demokratiju.
- Stojiljković, Zoran. 2016. Post(liberalna) demokratija, kapitalizam i kriza države, u: Vujačić, Ilija i Bojan Vranić (ur.). *Urušavanje ili slom demokratije?*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Stojiljković, Zoran. 2016a. Marginalije o sreći i jednakosti, u: Orlović, Slaviša (ur.). *Socijalna demokratija u Evropi i koncept „Dobrog društva”*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka.
- Stojiljković, Zoran. 2019. Život pod neoliberalnom presom: ima li izlaza?. *Kultura polisa*, Vol. XVI, No. 39, str. 11-30.
- Strasser, Hermann. 1980. Stratum and Class Formation: Principles of a Theory of Social Inequality. *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie*, Vol. 5, No. 2, pp. 103-120.
- Supek, Rudi 1977a. Marxovo određenje pojma društvene klase i teorijsko osporavanje tog pojma, u: Supek, Rudi (ur.). *Klase i slojevi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta - Odsjek za sociologiju.
- Supek, Rudi 1977b. Prilog diskusiji o stratifikaciji i klasama, u: Supek, Rudi (ur.). *Klase i slojevi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta - Odsjek za sociologiju.

- Sweet, Stephen A. 1994. *Work and power in post-Fordist production: A case study of four machine shops*. Doctoral Dissertations, Durham: University of New Hampshire. Available at: <https://scholars.unh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2795&context=dissertation>
- Šijaković, Ivan. 2017. *Uvod u sociologiju*. Banja Luka: Naučno udruženje Sociološki diskurs.
- Šoć, Andrija. 2016. Deliberativna demokratija između realizma i moralizma. *Filozofija i društvo*, Vol. XXVII, No. 4, str. 920-937.
- Škorić, Milan i Aleksej Kišjuhas. 2014. *Vodič kroz ideologije I*. Novi Sad: AKO.
- Štulhofer, Aleksandar and Ivan Rimac. 2009. Determinants of homonegativity in Europe. *Journal of Sex Research*, 46, pp. 24-32.
- Šućur, Zoran. 2004. Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za sociologiju*, 35(1-2), str. 45–60.
- Takács, Judit and Ivett Szalma. 2014. Gays in the Neighborhood? European Attitudes about Homosexuality a Quarter Century after the Fall of the Soviet Union. *Reviews and Critical Commentary*, available at: http://real.mtak.hu/12724/1/2014_Gays_in_the_Neighborhood_CritCom.pdf.
- Taylor-Gooby, Peter. 2004. New Risks and Social Change, in: Taylor-Gooby, Peter (ed.). *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Thelen, Kathleen. 2019. The American Precariat: U.S. Capitalism in Comparative Perspective. *Perspectives on Politics*, 17(1), pp. 5-27.
- Tomanović, Smiljka. 2012. Tranzicija (prelazak) u odraslost: tempo, obeležja i promene, u: Tomanović, Smiljka et al. *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Tomić, Iva. 2020. Reforme zakonske zaštite zaposlenja i ishodi na tržištu rada u Hrvatskoj. *Odabrani prijevodi*, Br. 53/20, str. 1 – 35.
- Tomić, Marta. 2016. Uticaj društvene stratifikacije na kulturnu potrošnju. *Sociološki pregled*, Vol. L, No. 3, str. 449–468.
- Tompa, Emile et al. 2007. Precarious Employment Experiences and Their Health Consequences: Towards a Theoretical Framework, *Work* (28), 209–224.
- Todosijević, Bojan. 2013. Socijalni, psihološki i ideološki koreni nacionalističkih stavova u Srbiji. *Psihologija*, Vol. 46 (3), str. 279–297.
- Todosijević, Bojan. 2016. Left-right ideology: its meaning and effects on party preferences in Serbia. *Sociološki pregled*, Vol. L, No.2, str. 161-178.
- Todosijević, Bojan i Dušan Pavlović. 2020. *Pred glasačkom kutijom: političke psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: IDN.
- Tošković, Jelena. 2015. *Preispitivanje neoliberalnog koncepta ekonomije u zemljama Zapadnog Balkana* (doktorska disertacija). Sremska Kamenica: Univerzitet Educons, Fakultet osnovne ekonomije.
- Trimikliniotis, Nicos and Michaela Fulias-Souroulla. 2013. Informalisation and Flexibilisation at Work: The Migrant Woman Precariat Speaks, in: Anthias, Floya, Maria Kontos and Mirjana Morokvasic-Müller (ed.). *Paradoxes of Integration: Female Migrants in Europe. International Perspectives on Migration, vol 4*. Springer (ebook).

- Umneu, Charles and Lefteris Kretsos. 2015. "That's the Experience": Passion, Work Precarity, and Life Transitions Among London Jazz Musicians. *Work and Occupations*, Vol. 42(3), pp. 313-334.
- UNWomen, 2020. *Economic value of the unpaid care work in the Republic of Serbia*, <https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/07/economic-value-of-the-unpaid-care-work-in-the-republic-of-serbia>.
- Urdarević, Bojan et al. 2019. *Analiza stanja ekonomskih i socijalnih prava u Republici Srbiji: izveštaj o primeni Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*. Beograd: Centar za dostojanstven rad. Dostupno na: http://www.centaronline.org/userfiles/files/preuzimanje/CDR-izvestaj.pdf?fbclid=IwAR20tOHWYaEbWu5Pj4kACQjRo6k-HHdQINzf_vFGmyeqF-hrB_Z6pV64ujA
- Ustek-Spilda, Funda et al. 2020. The infrastructural power of platform capitalism. *Social Europe* (online), 16.12.2020. Available at: <https://www.socialeurope.eu/the-infrastructural-power-of-platform-capitalism>.
- Van Aerden, Karen et al. 2014. Measuring Employment Arrangements in the European Labour Force: A Typological Approach. *Social Indicators Research*, Vol. 116 (3), pp. 771–791.
- Van Dijk, Teun A. 1998. *Ideology. A Multidisciplinary Approach*. London: SAGE Publications.
- Van Parijs, Philippe. 2004. Basic Income. A Simple and Powerful Idea for the Twenty-first Century. *Politics & Society*, Vol. 32, No. 1, pp. 7-39.
- Van Parijs, Philippe and Yannick Vanderborght. 2017. *Basic Income. A radical proposal for a free society and a sane economy*. London: Harvard university press.
- Van Parijs, Philippe. 2018. Basic Income and The Left: A European Debate, in: Van Parijs, Philippe (ed.). *Basic Income and The Left: A European Debate*. London: Social Europe Edition.
- Valerštajn, Imanuel. 2016. *Svetski sistem: kriza i naučnik*. Beograd: Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost.
- Veber, Maks. 1976a. *Privreda i društvo, knj. 1*. Beograd: Prosveta.
- Veber, Maks. 1976b. *Privreda i društvo, knj. 2*. Beograd: Prosveta.
- Vesković, Milica. 2013. Politička (ne)opredeljenost građana u izbornoj 2012, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF i Čigoja.
- Visvizi, Anna. 2013. Indignados a fashion passe?. *(R)Evolution*s, Vol. 1, Issue 1, pp. 94-111.
- Vives, Alejandra et al. 2015. Measuring precarious employment in times of crisis: the revised Employment Precariousness Scale (EPRES) in Spain. *Gaceta Sanitaria*, Vol. 29, Issue 5, pp. 379–382.
- Volerstin, Imanuel. 2005. *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Cetinje: OKF.
- Vosko, Leah (ed.). 2006. *Precarious Employment: Understanding Labour Market Insecurity in Canada*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Vosko, Leah. 2010. *Managing the Margins: Gender, Citizenship, and the International Regulation of Precarious*. Oxford: Oxford University Press.

- Vranić, Bojan. 2015. Političke ideologije i moć kod Majkla Fridena: da li ideologije ukidaju suštinski sporne pojmove?. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 9, No. 14, str. 71-86.
- Вратуша, Вера. 2010. Елите у постсоцијализму, или компрадорска буржоазија у процесу рестаурације периферног капитализма?. *Национални интерес*, Год. VI, Vol. 9, Број 3, стр. 51-80.
- Вратуша, Вера. 2012. *Транзиција – одакле и куда? Први део*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Vujović, Sreten. 2008. Umesto predgovora ili u traganju za Trećim putem, u: Vujović, Sreten (ur.). *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vuković, Olivera. 2010. Metodologija praćenja socijalne uključenosti u EU, u: Babović, Marija (prir.). *Izazovi nove socijalne politike: Socijalna uključenost EU i Srbiji*. Beograd: SeCons – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Vuletić, Vladimir. 2013. Šta je danas levica?, u: Stojiljković, Zoran (ur.). *Levica u postkriznom kontekstu*. Beograd: FES, Centar za demokratiju.
- Vuletić, Vladimir. 2013a. Osnovni pojmovi društvene strukture u udžbenicima sociologije, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF i Čigoja.
- Vuletić, Vladimir. 2016. Dobro društvo i njegovi akteri, u: Orlović, Slaviša (ur.). *Socijalna demokratija u Evropi i koncept „Dobrog društva“*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka.
- Wagstaff, Adam and Eddy van Doorslaer. 2000. Income inequality and health: what does the literature tell us?. *Annu. Rev. Public Health*, Vol. 21, pp. 543-567.
- Warr, Peter and Ilke Inceoglu. 2018. Work Orientations, Well-Being and Job Content of Self-Employed and Employed Professionals. *Work, Employment and Society*, 32(2), pp. 292–311.
- Weber, Lauren. 2017. Some of the World’s Largest Employers No Longer Sell Things, They Rent Workers. *Wall Street Journal*, December 28 (online). Available at: <http://opportunityamericaonline.org/wp-content/uploads/2018/01/SOME-OF-THE-WORLD’S-LARGEST-EMPLOYERS-NO-LONGER-SELL-THINGS-THEY-RENT-WORKERS.pdf>.
- Weinberger-Vidovic, Hermine and Isilda Mara. 2015. *Free movement of workers, transitional arrangements and potential mobility from Croatia*. Wien: Verein Wiener Inst. für Internat. Wirtschaftsvergleiche (WIIW).
- White, Jonathan. 2018. Precarious work and contemporary capitalism. *Trade Union Futures*. [online, 27.08.2018]. Available at: <https://tradeunionfutures.wordpress.com/2018/03/27/precarius-work-and-contemporary-capitalism/>.
- Wright, Erik Olin (ed.). 2005. *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, Erik Olin. 2005a. *Basic Income as a Socialist Project*. Madison, University of Wisconsin, March 4-6, paper presented at the annual US-BIG Congress. Available at: <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/Basic%20Income%20as%20a%20Socialist%20Project.pdf>.
- Wright, Erik Olin. 2011. *Vizije realističnih utopija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

- Wright, Erik Olin. 2015. *Understanding Class*. London: Verso.
- Wright, Erik Olin. 2016. Is the Precariat a Class?. *Global Labour Journal*, 7(2), pp. 123-135.
- Wroe, Andrew. 2014. Political trust and job insecurity in 18 European polities. *Journal of Trust Research*, Vol. 4, No. 2, pp. 90-112.
- Wylie, Gillian. 2014. Human Waste? Reading Bauman's *Wasted Lives* in the Context of Ireland's Globalization, in: Brennan, Louis (ed.). *Enacting Globalization: Multidisciplinary Perspectives on International Integration*, London: Palgrave Macmillan.
- Young, Marisa C. 2010. Gender Differences in Precarious Work Settings. *Industrial Relations*, Vol. 65, No. 1, pp. 74-97.
- Živković, Ivona i Ivo Čolović. 2020. Istorijat poverenja u političke institucije u Srbiji od 1990. do 2020. godine, u: Jovanović, Milan i Dušan Vučićević (prir.). *Kako, koga i zašto smo birali? Izbori u Srbiji 1990-2020. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Institut za političke studije.

Internet izvori:

<http://www.radnik.rs/2017/05/skrivena-informacija-o-prosecnoj-plati-u-srbiji/>

<https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/izbori>

<https://www.opendemocracy.net/en/opendemocracyuk/coming-to-university-near-you-casualisation-through-internal-outsourcing/>

<https://www.timeshighereducation.com/news/teachhigher-disbanded-ahead-campus-protest>

https://www.bls.gov/cps/prev_yrs.htm

<https://news.gallup.com/poll/215039/gallup-good-jobs-rate-continues-rise.aspx>

<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/03/10/many-americans-say-they-voted-but-did-they/>

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/unskilled%20labor>

<https://blogs.lse.ac.uk/brexit/2020/03/06/long-read-who-are-you-calling-unskilled/>

<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/08/13/facts-about-student-loans/>

https://www.paragraf.rs/statistika/arhiva-minimalna_zarada.html

<https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201822001.pdf>

<https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20205658.pdf>

<https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20166001.pdf>

<http://mtt.gov.rs/download/KUPOVNA%20MO%20C4%86%20XI%20%202017.pdf>

<https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/trziste-rada/zarade/>

<http://www.iio.org.rs/news/view/830/Sindikati%3A%20Vulinov%20Zakon%20o%20radu%20neprihvatljiv>

<https://rs.n1info.com/biznis/reljanovic-novi-zakon-daje-radnicima-minimalna-prava-sve-u-korist-poslodavca/>

<https://data.stat.gov.rs/Home/Result/240002090207?languageCode=sr-Latn#>

<https://www.masina.rs/kapitulacija-pred-kapitalom-ministarstvo-krije-poslodavce-kod-kojih-su-u-2019-poginuli-radnici/>

<https://www.masina.rs/sumrak-stranih-investicija-u-srbiji/>

<https://www.masina.rs/kolika-je-prava-cena-geoxovih-cipela/>

<https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/ne-daju-im-da-idu-u-toalet-teraju-ih-da-nose-pelene/>

<https://www.masina.rs/godine-represije-nad-sindikalnim-aktivistima-u-kompaniji-jura/>

<https://www.masina.rs/krsenja-zakona-u-drekslmajeru-od-otkaza-porodilji-do-suspenzije-radnika/>

<https://www.masina.rs/raste-nezadovoljstvo-radnika-kompanije-zidin/>

<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/kocev-migranti-jasno-vidljivi-na-ulici-za-razliku-od-organizovanog-kriminala/>

<https://www.danas.rs/ekonomija/bradas-u-srbiji-69-000-ljudi-na-privremenim-i-povremenim-poslovima-iskljuceno-iz-drzavnog-paketa/>

<https://nezavisnost.org/rad-na-odredjeno-vreme-drzava-udovoljava-investitorima-na-stetu-radnika/>

<https://naled.rs/vest-u-legalne-tokove-uvedeno-47-sezonskih-radnika-u-poljoprivredi-3979>

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/meetingdocument/wcms_088362.pdf

[https://stats.oecd.org/OECDStat_Metadata/ShowMetadata.ashx?Dataset=JOBQ&Lang=en&Coords=\[VAR\].\[2\]](https://stats.oecd.org/OECDStat_Metadata/ShowMetadata.ashx?Dataset=JOBQ&Lang=en&Coords=[VAR].[2])

<https://basicincome.org/history/>

<https://ubi-europe.net/ubi/brief-history-basic-income-ideas/>

<https://paulcurrion.medium.com/building-a-path-to-ubi-for-serbia-e204e3140338>

<https://ourworldindata.org/trust>

<https://www.edelman.com/trust/archive>

<https://www.theguardian.com/business/2016/jan/18/richest-62-billionaires-wealthy-half-world-population-combined>

<https://zajednicko.org>

<https://www.ilo.org/global/topics/non-standard-employment/lang--en/index.htm>

<https://www.sns.org.rs/novosti/vesti/vucic-srbija-je-sampion-u-privlacenju-stranih-investicija#.YYZ0C-NRwEo.twitter>

<https://www.sns.org.rs/sites/default/files/bela-knjiga.pdf>

<https://ras.gov.rs/o-nama/nase-usluge>

<https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/prosečna-subvencija-po-radniku-lane-dostigla-36500-evra>

<http://www.monstat.org/userfiles/file/klasifikacije/struktura%20MSKZ%2008.pdf>

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@protrav/@travail/documents/meetingdocument/wcms_146096.pdf

<http://www.parlament.rs/narodna-skupstina-.872.html>

<https://mtt.gov.rs/download/kupovna.pdf>

<https://www.europeansocialsurvey.org>

<https://isi.f.bg.ac.rs/o-projektu/>

<https://isi.f.bg.ac.rs/evropsko-drustveno-istrazivanje-u-srbiji-uspesno-okoncano/>

<https://uri.rs/2021/07/30/rezultati-ankete-frilenseri-problemi-potrebe-i-ocekivanja/>

<https://www.021.rs/story/Info/Srbija/160183/U-Srbiji-vise-od-100000-frilensera-zaradjuje-preko-interneta.html>

<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-porezu-na-dohodak-gradjana.html>

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55667895>

<https://uri.rs/2021/04/23/saopstenje-povodom-dogovora-sa-vladom-republike-srbije/>

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-56640606>

<https://uri.rs>

<https://ufp.rs>

<https://uri.rs/2021/04/23/saopstenje-povodom-dogovora-sa-vladom-republike-srbije/>

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html

<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-zaposlenima-u-javnim-sluzbama.html>

<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-agencijskom-zaposljavanju.html>

<https://nezavisnost.org/rad-preko-agencija-za-zaposljavanje-kad-pocni-siva-ekonomija/>

<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-pojednostavljenom-radnom-angazovanju-sezonskim-poslovima.html>

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_strajku.html

<https://rs.n1info.com/biznis/reljanovic-novi-zakon-daje-radnicima-minimalna-prava-sve-u-korist-poslodavca/>

<https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/atypical-employment-zr.html>

<https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/etq-1991-2020.html>

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSI_EMP_A__custom_1497716/default/table?lang=en

https://www.transparentnost.org.rs/images/dokumenti_uz_vesti/CPI_2018_saoptenje.pdf

<https://www.transparency.org/en/cpi/2018/index/dnk#>

<https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/2264>

<https://www.statista.com/statistics/753732/german-elections-voter-turnout/>

https://www.hdz.hr/userfiles/pdf/hdz_statut_2018.pdf

<https://www.danas.rs/nedelja/desnicar-opasnih-namjera/>

<http://www.sdp.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/Statut-SDP-2018.pdf>

http://www.sdp.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/Program_SDPa-Za_dobro_drustvo.pdf

<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ trebaju-se-probuditi-u-nasoj-hrvatskoj-i-shvatiti-da-su-u-manjini-i-da-im-mi-toleriramo-to-15085280>

https://mvinfo.hr/file/articleAttachment/file/most-nl-program-2016_4.pdf

<https://www.zivizid.hr/program/>

<https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/ivan-vilibor-sincic-nismo-protiv-kapitalizma-nego-smo-protiv-bankara-261209>

<https://www.noviplamen.net/tekstovi/prijevremeni-izbori-2016-u-hrvatskoj-sto-dalje/>

<https://www.institutmontaigne.org/en/blog/economic-policy-german-greens>

Biografija autorke:

Aleksandra Marković rođena je 1989. godine u Valjevu. Osnovne studije sociologije upisala je 2008. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Osnovne akademske studije završila je sa prosečnom ocenom 9,55, a diplomski rad na temu „Socijalni aspekti etničkih sukoba u Temerinu” odbranila je 2012. godine. Master studije sociologije završila je 2014. godine, sa prosečnom ocenom 9,67 a master rad na temu „Odnos srbijanskih neonacista prema kapitalizmu – analiza neonacističkih *web* portala, blogova, foruma, *Facebook*-a i *Twitter*-a” odbranila je sa ocenom 10. Svoje akademsko obrazovanje nastavila je upisivanjem i na doktorske studije sociologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je položila sve ispite sa prosečnom ocenom 9,5.

Tokom studija bila je stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, grada Valjeva i Fonda Dositeja - Fonda za mlade talente. Kao stipendistkinja od 2015. do 2018. godine bila je priključena na projekat Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri u Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Dobitnica je dve stipendije u 2020. godini za samostalni istraživački rad u okviru izrade disertacije u inostranstvu: Erasmus+ (Estonija, Institute of Social studies, University of Tartu) i CEEPUS (Slovenija, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, Public Opinion and Mass Communication Research Centre).

Iskustvo u nastavi stekla je u Poljoprivrednoj školi sa domom učenika „Valjevo“, a tokom doktorskih studija bila je i demonstratorica u nastavi na kursovima osnovnih studija sociologije – Metodologija socioloških istraživanja 2 i Sociološki praktikum. Od 2018. do 2020. godine bila je zaposlena kao istraživačica saradnica u Institutu za sociološka istraživanja, a od 2020. godine zaposlena je kao istraživačica saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Александра Марковић _____

Број индекса _____ 1S14/0006 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Идеолошко-политичка оријентација прекаријата у Србији

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Александра Марковић**

Број индекса **1S14/0006**

Студијски програм **Социологија**

Наслов рада **Идеолошко-политичка оријентација прекаријата у Србији**

Ментор **проф. Др Владимир Вулетић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Идеолошко-политичка оријентација прекаријата у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.